

**Katolikus demokratikus
és szociális reformmozgalmak
Magyarországon**

75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt

Sorozatszerkesztő
Mészáros József

KOVRIG BÉLA

**Katolikus demokratikus
és szociális reformmozgalmak
Magyarországon**

Barankovics István Alapítvány • Gondolat Kiadó
Budapest, 2019

A kötet megjelenését támogatta

Fordította *Jakabffy Imre*

Szerkesztette, jegyzetekkel ellátta *Petrás Éva*

© Kovrig Béla jogutóda, 2019

© Petrás Éva, 2019

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Felelős kiadó: a két kiadó vezetője

A borítón Kligl Sándor bronz mellszobra látható

ISBN 978 963 693 933 5

TARTALOM

AJÁNLÁS (<i>Mészáros József</i>)	9
TISZTELT OLVASÓ! (<i>Semjén Zsolt</i>)	11
ELŐSZÓ (<i>Hölvényi György</i>)	13
BEVEZETÉS (<i>Kovrig Béla</i>)	19

ÉRTELMEZÉSI KERETEK	23
---------------------	----

I. SZEMBEN A LIBERALIZMUSSAL

1. Reformkor	37
2. A radikális szociális reformizmus konzervatív romantikus modellje	43
3. A katolikus liberális válasz	48
4. A tartós konfliktushelyzetek megosztó hatására adott agresszív reakciók modelljei	68
5. Az Antiszemita Párt agresszív, rossz megoldás modellje	87
6. A liberális antiklerikalizmusra, a nacionalizmusra és az ipari kapitalizmusra adott katolikus konzervatív reformválasz modellje	89
Az egyházpolitikai helyzet, alakulása és fő vonásai	89
<i>A Magyar Kulturkampf</i>	89
A modellben foglalt politikai orientációk összegzése	117
Kitérő: katolikus arisztokraták, „tory konzervativizmus” és az elitek cirkulációja	121
Egy új korszak előfutárai. Akcióban a radikálisok.	
Egy katolikus megújulási válasz főszereplői	131
A keresztényszocialista kezdeményezés – a katolikus megújulás kezdetei	143

II. SZEMBEN A SZOCIALIZMUSSAL ÉS A BOLSEVIZMUSSAL

1. Bukás és káosz 1917–1919	161
A „demokratikus forradalom” 1917–1918	161

2. A kommunizmus első kísérlete a hatalom megszerzésére a kontinensen. 1919: Európa kritikus éve	185
A proletárdiktatúra. Nacionalizmus és bolsevizmus, 1919	188
Román megszállás	203
Feldarabolás és rekonstrukció	205
Katolikus zavarodottság a politikai káosszal szemben	209
3. Ellentmondásos orientációk modellje – a „Keresztény párt” első modellje	213
A „Keresztény párt” vezető szerepe az új ideiglenes alkotmányos rendszer létrehozásában	217
Politikai tehetetlenség és a „fehérterror”	219
<i>A „Keresztény párt” fokozódó szétesése, végül felszámolása</i>	222
Károly király első restaurációs kísérlete és a „Keresztény párt” újjászervezése	226
Károly király második restaurációs kísérletének hatása a „Keresztény pártra”	227
Bethlen vs. Habsburg	229
A háború előtti liberális-konzervatív rezsim restaurálása	233
<i>A „Keresztény párt” összeomlása</i>	233
4. A „Keresztény párt” második modellje: a katolikus nyomásgyakorló csoport	247
„Opportunista, kétértelmű katolikus politika” és annak meghatározó tényezői	250
<i>A „Keresztény-párt” mint nyomásgyakorló csoport egyensúlya</i>	254
<i>Az ambivalens „keresztény politika” katasztrofális következményei</i>	256
<i>„A múlt – a legjobb kalauz a jövőhöz”</i>	258
5. Társadalmi haladás konzervatív céllal. A konzervatív szociálpolitika modellje	264
„A társadalom pillérei”	268
A kalkulált kockázat: az ipari munkaerő felemelkedése	270
Progresszív ipari munkaügyi politika; célkitűzések és eredmények	271
A hárommillió koldus és az elszabotált földreform	278
<i>A vidéki lakáspolitikai, mint csillapítószer</i>	281
6. A „politikai nemzedék” jelentése és elhatárolása	286
7. A katolikus szociálpolitikai modell	300
Az „egy csepp társadalmi olajtól” a szociálpolitikáig	300
A hátrányos helyzetűek állami védelmének fő fókuszai	304
Szociális újítók, professzorok és bürokraták	307
A katolikus társadalomfilozófia hozzájárulása az átfogó szociálpolitika iránti pozitív attitűdökhöz	312

Szociális újtók és adminisztrátorok jelentkezése és képzése	315
<i>A harmadik katolikus politikai nemzedék</i>	315
A rejtély: az etnikai magyarok gyér előfordulása a „szociális területen”	321
„Szociálpolitika” az egyetemeken	327
Működésben a szociális idealizmus – együttműködési megállapodásokkal	329
A zseniális „néptribun” csalódása	333
A látszat munkaügyi minisztert, a „tribunust” titoktartásra szorítják	334
A társadalmi-politikai kulturális sodrás	336
Modellalkotók két katolikus nemzedékből	339
A modell	345

III. SZEMBEN A NEMZETISZOCIALIZMUSSAL

1. Katolikus szociális reformmodell	353
Katolikus ideológiai mozgalom	355
Átpolitizálva, integrálva	357
A teljesen kiépült „Katolikus Szociális Népmozgalom”	359
Keresztény humanizmusban gyökerező reformideológia	365
Amíg az ideológiai mozgalom politikai párttá válik...	367
A politikai vezetés kérdése a katasztrófa küszöbén	369
Illegalitásban	377
2. A katolikus liberális modell	385
Gyökerek	385
A modellalkotók	388
Különválva a menetben, egyesülve a csatában	391
A szervezeti fegyver	393
Egy napilap – egy mozgalom	395

IV. SZEMBEN A SZOVJET KOMMUNIZMUSSAL

A katolikus szociális demokrata modell	399
A közös kontrolltól a monopolisztikus szovjet kontrollig	399
Forradalom „felülről” és „kintről”	402
A szocialista újjáépítés Magyarországon alkalmazott szovjet stratégiai alapelvei.	403
Az eljárás formalizálása	408
Az újtó ágens, a kommunista párt	409

A Hagymány Ágense: az egyház	412
A klerikalizmus kérdése	421
Egy „apollóni” vezető	421
Fegyelmezetten, de szervezetlenül	429
Első fokális kérdés: demokrácia és szabadságjogok	430
Sajtószabadság?	434

V. SZEMBEN A KOMMUNIZMUSSAL

Demokrácia a gyökereknél: az önkéntes egyesületek	439
Választások	440
Konfliktus a kormányformával kapcsolatban	447
Második fokális kérdés: a földreform	451
Az egyház és a földreform	455
A Demokrata Néppárt és a földreform	457
Harmadik fokális kérdés. Az egyház jogai és kompetenciája	465
Az újító ágens, a kommunista párt releváns elvei és eljárásai.	465
Az egyház „lefegyverzése”	467
A közvetlen módszerek alkalmazása: a nyílt erőszak.	468
Kommunista politika vs. a Vatikán	468
Az iskola háború	475
Egyenlő polgári státus és jogok valamennyi vallási és társadalmi ideológiai tábor számára	477

UTÓSZÓ. A MODERN KATOLIKUS POLITIZÁLÁS KERESZTÉNYDEMOKRATA LÁTKÉPE (<i>Petrás Éva</i>)	483
---	-----

NÉVMUTATÓ	491
-----------	-----

AJÁNNLÁS

Régi adósságát törleszti a Barankovics István Alapítvány és a hazai kereszténydemokrata közélet, amikor megjelentetjük Kovrig Béla: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* című munkáját.

Alapítványunk Kovrig munkásságának immáron negyedik kötetét jelenteti meg. Kovrig Béla nemcsak jelentős társadalomtudós, hanem a hazai kereszténydemokrácia szellemi és közéleti alakítója is volt. Könyve párhuzamdarabja Szekfü Gyula *Három nemzedékének*, a reformkortól kezdődően generációról-generációra tekinti át a hazai politika és eszmetörténetet a kereszténydemokrácia szemszögéből.

Nekünk, jelenkori utódoknak, fontos feladatot is ad. Méltónak lenni Eötvös József, Zichy Nándor, Giesswein Sándor, Kovrig Béla, Barankovics István, Bálint Sándor örökségéhez. Óriások vállán állunk, jelentős gondolkodók, közéleti személyek alakították a hazai kereszténydemokrácia történetét, az ő örökségüket kell a ma igényeihez formálnunk, folytatnunk.

A szerző emigrációban tekintett vissza a múltra, de soraiból árad az optimizmus, Szent Pál soraival zárja a könyvet: „Vetera transierunt, ecce nova facio omnia”.

Nekünk, az örökösöknek e mindenkori megújulást kell szolgálnunk!

Kívánom, hogy e hiánypótló munkát számosan forgassák mind a tudomány mind a közélet, mind az érdeklődő olvasók köréből.

Lectori salutem!

Mészáros József

TISZTELT OLVASÓ!

Kovrig Béla *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* című könyvének megjelenése egy nagy jelentőségű művel gazdagítja a modern katolikus politika történetével foglalkozó szakirodalmat. Szerzője a két világháború közti magyar tudományosság és szociálpolitika kiemelkedő alakja, emellett 1944 őszén a Kereszténydemokrata Néppárt alapításában aktívan szerepet vállaló katolikus társadalomtudós és politikus.

Kovrig, a szociálpolitikus az 1930-as évektől jelentős tevékenységet fejtett ki a szociálpolitikai törvénykezésben végzett munkája és a törvények gyakorlati megvalósítása terén. Politikusi törekvései háttérében a katolikus egyház társadalmi tanításának korszerű eszméi húzódtak meg, amelyeket Kovrig, a tudós egyetemi tanárként és műveiben is kifejezésre juttatott és a magyar viszonyokra adaptált. Nézetei illeszkedtek abba a reformkatolikus irányzatba, amely a 19. század végétől induló és a két világháború között szárba szökkenő megújulás eredményeként a katolicizmus értékeit közéleti szinten is újra tudta értelmezni, és ezáltal egy modern katolikus politikai jelenlét új formáját is kimunkálta. XIII. Leó pápa *Rerum novarum* (1891) és XI. Pius pápa *Quadragesimo anno* (1931) kezdetű enciklikái Kovrig Béla politikusi generációjának olyan vonatkoztatási rendszert nyújtottak, amelyek a polgári demokráciák stabilitásának megrendülése és világcataklizmák fenyegetése idején is útmutatóul szolgáltak neki és küzdőtársainak. Ez maradt a zsinórmérték Kovrig, a keresztény humanista számára a II. világháború után is, amikor politikai törekvéseit, tudományos eredményeit és egyházához hű magatartását egy totalitárius ideológia nevében megbélyegezték, és életét hazájában ellehetetlenítették.

Most kiadásra kerülő, a magyar katolikus politizálás történeti gyökereit bemutató nagyszabású monográfiája is tanúsítja azonban, hogy Kovrig mindvégig kitartott nézetei mellett, és a kereszténydemokrácia történetét az utókor számára nagy meggyőző erővel és magas tudományos szinten tudta összegezni. Munkáját két korszak határán élve és alkotva írta: 1961-ben fejezte be. Egy évvel később összeült a II. vatikáni zsinat, amely új korszakot nyitott a katolikus egyház életében.

Tertio millennio adveniente (A harmadik évezred közeledtével) kezdetű apostoli levelében Szent II. János Pál pápa így ír „régiről” és „újra” organikus egymásra épüléséről a történelemben: „Az Egyház történetében a 'régiről' és az 'újra' mindig

mélyen áthatják egymást. Az 'új' a 'régiből' nő ki, a 'rég' az 'újban' találja meg teljes kibontakozását." E gondolat jegyében olvasva Kovrig művét, az egymásból szervesen következő, kibomló eszmék, illetve az egymás eredményeire építő gondolkodók és politikusok sorát láthatjuk a politikai és egyházpolitikai küzdőtéren, amint a modern kori Magyarország demokratikus közösségalkotásának legfontosabb témái – a politikai demokrácia, a szociális kérdés, a magyarság és a kereszténység régi-új kérdései – vonatkozásában fogalmaztak meg ideákat, indítottak el példaadó kezdeményezéseket és reflektáltak koruk problematikus társadalmi, politikai és kulturális gyakorlataira. Kovrig a reformkortól kezdődően, a kiegyezés korszakát érintve, az előző századforduló katolikus pártjai és – egyházi és világi – politikusai küzdelmének végigkísérése után már saját aktív működése időszakáról, a Horthy-korról is részletesen, saját megközelítésében ír, illetve bemutatja a kereszténydemokrata pártalakításért folytatott munka hőskorát, majd a Demokrata Néppárt küzdelmét a párt feloszlataáig és a kommunista hatalomátvételéig. Így a specifikusan katolikus szál felfejtése által Magyarország történetének sajátos olvasatát kapjuk, amely – miközben emléket állít a katolikus politikai generációk hozzájárulásának az ország történetéhez – egyúttal egy sokszor máig sem értékén kezelt politikai eszmetörténeti vonulatnak, a kereszténydemokráciának és előzményeinek történetét is felmutatja, mintegy ebbe csatornázza be a modern katolikus politikai előzményeket. Értelmezésében a „régiből” így bomlik ki az „új”.

Művéhez hasonló szintézis máig nem készült a témáról, ezért a *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* megjelenését most is időszerűnek tartjuk. Általa a szerző is hazatért, és bízunk benne, hogy elfoglalja méltó helyét a nagy magyar gondolkodók panteonjában.

„Én távolabbra láthattam, de csak azért, mert óriások vállán álltam” – idézte többször Isaac Newton a tudományos fejlődés és bölcsesség gyarapodását szemléltető középkori metaforát. A Kovrig könyvének olvasásába belemerülő mai olvasó is joggal érezheti úgy, hogy egy szellemóriás vállára állva nyer új távlatot. A távolabbra látás reményében kívánok a könyvhöz valamennyiünknek jó olvasást!

Semjén Zsolt

ELŐSZÓ

Széles kitekintésű, a magyarországi szakirodalomban hiánypótló munka *Kovrig Béla Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* című munkája. A szerző másfél évszázadot tekint át, az 1815-ös bécsi kongresszust követő időktől kezdve egészen a kommunista diktatúra (az ő szóhasználatában szovjet szocializmus) 1948-as kiépítéséig. A katolikus társadalmi és politikai szerepvállalást állítja a középpontba, miközben folyamatos nemzetközi összehasonlításban elemzi a magyar társadalom politikai, gazdasági és szellemi életét.

Módszerében jelentkezik a hazai tudományos munkákban kevésbé alkalmazott szellemtörténeti megközelítés igénye, amely szociológiai és politikatörténeti elemzésekkel társulva azt követi nyomon, hogyan fejlődött ki és alakult négy katolikus politikai nemzedék megjelenése és sorsa a magyarországi közéletben. A szerző olykor kilép a személytelen elemző szerepéből, amikor a maga által is – mint írja, alakító résztvevőként – megélt kor viszonyait vizsgálja. Ilyenkor – 1922-től 1948-ig – közvetlen, több vonatkozásban talán a hazai közvélemény előtt eddig ismeretlen mozzanatok felidézésével járul hozzá az általa tudományos módszerességgel ábrázolni kívánt kép gazdagításához és árnyalásához. De ki is a szerző, Kovrig Béla, akinek a neve aligha cseng ismerősen a hazai olvasók egy része előtt?

1900-ban született Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult, államtudományból és jogtudományokból doktorált. Az egyetem elvégzése után a politikai pályát választotta. Fiatalon, huszonhárom éves korában *Bethlen István* miniszterelnök személyi titkára lett, majd a miniszterelnökség nemzeti-ségi és kisebbségi osztályán dolgozott. 1927-től a Népjelölti és Munkaügyi Minisztériumba került, később az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) aligazgatója lett. A hazai társadalombiztosítás megalkotójának tekinthetjük, ő dolgozta ki az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló 1928:40. törvénycikket. Egyetemi oktatói évek után *Teleki Pál* miniszterelnöksége idején ismét a kormányzati adminisztrációban kapott szerepet, 1940 és 1944 között a kolozsvári tudományegyetem tanára, majd rektora.

A háborús időkből, 1943-tól meghatározó szerepet játszott abban a katolikus reformfolyamatban, amely előbb a Kereszténydemokrata Néppárt, majd a *Barankovics István* vezette Demokrata Néppárt megalakulásához vezetett – írja életművének jó ismerője, *Petrás Éva*.

Kovrig egyik szellemi vezére volt az 1930-as években a Katolikus Szociális Népmozgalomnak, ennek keretében dolgozta ki a magyar társadalmi problémák megoldására irányuló programját. A nyilas időkben már csak illegálisan terjeszthető írásának – *Magyar társadalompolitika* – fő gondolatait az 1944-ben megalakuló, katolikus reformpolitikát képviselő kereszténydemokrata párt (később Demokrata Néppárt) programalkotásakor a magáévé tette. E mű alapján készült el a *Merre megyünk?* címet viselő, első modern kereszténydemokrata politikai program.

Kovrig Béla 1948-ban kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba, ahol 1949 és 1962 között, haláláig a milwaukee-i Marquette Egyetem szociológia tanára volt.

Emigrációban született könyvében az említett széles történelmi távlatban, 1815 és 1948 között tárgyalja a liberalizmus, a nacionalizmus és a szocializmus (nemzetiszocializmus és szovjet szocializmus) eszméjének jelentkezését a magyarországi közéletben, s ezek fényében vizsgálja az erre adott katolikus politikai válaszokat.

Ennek megfelelően négy katolikus politikai nemzedéket különböztet meg a tárgyalt időszakban – egy-egy személlyel jellemezve ezeket –, Széchenyi Istvántól Zichy Nándoron és Giesswein Sándoron át egészen Barankovics Istvánig. Vizsgálja a magukat katolikusoknak tartók magatartását, hogy a vallási formák mennyiben jelennek meg társadalmi-politikai szerepvállalásukban. „*Mindazonáltal a vallás és bizonyos normák »hivatalosan« meghatározott hatókörétől – az egyéni normák és a kultúra területeinek variációi szerint más és más mértékben – különbözik az általában »kulturálisan« (és csak ritkán, önkényes módon, személyesen) meghatározott, s a legtöbb hívőben a viselkedés terén többé-kevésbé internalizálódott »hatókör«.*”

Hangsúlyozza, hogy nem választható külön a személyiség, mintha egyszer „*homo religiosus, hol kizárólag homo politicus, majd homo economicus vagy éppen »valaki más« lenne.*” Az egyes politikai szereplők viselkedési formáit ezért személyiség- és társadalom-lélektani szempontból is vizsgálja, s ez különösen elevenné teszi nemcsak stílusát, hanem a bemutatott személy, kor vagy irányzat sokoldalúságát is.

Mindemellett nem könnyű olvasmány a mű. Kovrig nyelvezete és gondolatainak logikai menete ugyanis – az általa követett, már említett módszerből következően – kevésbé megszokott a hazai társadalomtörténeti munkák esetében.

Munkája expozíciójában így fogalmaz: „... *a modern társadalmakban – azok aktív irányultságainak a középpontjában, akiknek a nyílt viselkedése egyértelműen jelzi a motivációs komponensek egy előre meghatározott típusának jelenlétét a személyiségrendszerben –, többnyire a következő kérdések merülnek fel: mi az Egyház társadalmi szerepe, és mi legyen ez a társadalom fennálló körülményei között? Milyen kulturális funkciókat kell ellátnia ahhoz, hogy a tisztán*

vallási funkciói mellett ez a szerep is érvényesüljön? Vallási alapon támogassa-e a hívő az állama és az Egyház közt fennálló kapcsolatot, teljes egészében támogassa-e az intézményi társadalmi rendet, vagy ugyanazon az alapon olyan tendenciákat, esetleg közpolitikákat ösztönözzön és támogasson, amelyek e rend bizonyos elemeit vagy egészét meg akarják változtatni – és ha igen, milyen irányban? Ugyanezen okból, részt vegyen-e a hívő egy bizonyos politikai csoportban, pártban vagy mozgalomban és/vagy más hozzáférhető kollektív viselkedési formában? Az adott helyzetben mely közpolitikát kell a hívőnek vallási vagy kizárólag vallási alapon követnie, sürgetnie, támogatnia, melyikért kell harcolnia, és mely másokat elleneznie, vagy akár minden erkölcsileg elfogadható eszközzel hatálytalanítani próbálnia? Az egyedi hívő válaszai ezekre és hasonló jellegű problémákra többek között szubjektíve értékelt társadalmi tapasztalataitól függnék.”

Ezek azok a kérdések, amelyekre a hívő embernek ma is választ kell adnia, amennyiben közpolitikai kérdésekkel szembesül – és szembesül, mindennapi élete kikerülhetetlen részeként. A mai hazai és európai viszonyok közepette különös módon értékelődik fel az említett választás igénye és szükségessége. Mind nagyobb erővel jelentkezik az önmeghatározás, az identitástudat igénye akkor, amikor a nézetek polarizálódása nemcsak saját kultúrkörön belül jelentkezik, hanem szembe kell nézni a civilizációk közötti eszmei és gyakorlati ellentétekkel is.

Kovrig elemzéséből kiderül, hogy a négy nemzedék sorsában – a négy nemzedék nyilvánvaló utalás *Szekfü Gyula* három nemzedékére (és ami utána következik) –, más és más korviszonyok közepette, más és más konkrét okokat említve, a katolikus politikai gondolkodás és gyakorlat ugyan soha nem tudott fő irányzattá válni, mégis mindig „moderálta”, mérséklően befolyásolta a többségi politikát.

Ezzel kapcsolatban érdemes idézni a következő megállapítást: „*Giesswein bizonyította, hogy a katolikus közpolitika lehet más is, mint konzervatív; hogy még egy teljesen demokratikus és progresszív szociálpolitika is összeegyeztethető a római katolikus ortodoxiával.*”

A huszadik század fordulójának katolikus politikai nemzedékére már hatást gyakorolt *XIII. Leó* pápa *Rerum novarum* kezdetű szociális enciklikája. „*A kapitalizmus átalakulása, humanizálása jól megtervezett és hatékony szociálpolitika révén, amit országukban és külföldön tapasztaltak, nem vágja le a tejlő tehenet – vagyis a kapitalizmust –, hanem inkább javítja annak tejtermelő képességét azáltal, hogy erősíti az ipari kapcsolatokat, megnöveli a munkaerő termelékenységét, és a munkaerő számára nagyobb részesedést biztosít.*”

A következő fejtegetésben pedig az Egyház szociális tanításának máig érvényes alaptételei visszhangzanak, amelyek később a *Quadragesimo anno*, a *Centesimus annus* és más pápai dokumentumokban a kor változásainak megfelelően, de az alaptételekben változatlan következetességgel szólalnak meg.

„Ebben a modellben az alábbi normatív elemek iránti pozitív orientációk szerepelnek: minden ember alapvetően egyenlő méltósága és elidegeníthetetlen emberi jogai, társadalmi igazságosság, a köz java, szociális jólét és jó közérzet; a teljes társadalmi rendszer területi és funkcionális alrendszeireinek viszonylagos autonómiája, valamint társadalmi igazságosság és szubszidiaritás, mint minden orientáció szabályozó alapelvei jogait és kötelességeiket, kapcsolataikat és működésüket illetően, összhangban a közjó érdekével; piacgazdaság (de nem a „kapitalizmus”, ahogy az meghatározottat); társadalmi haladás a szociális biztonság és az anyagi életkörülmények fokozatos javulása, valamint a leginkább népes szociális szegmensek tagjai – főleg a fizetésből élők és eltartottjaik – egészségügyi és kulturális szintjének növekedése értelmében...”

A katolikus társadalompolitika – mint Kovrig könyvének fő fejezetei is jelzik – a vizsgált időszakban mindig szemben állt a korszellemmel, mai kifejezéssel a mainstreammel. Szemben a liberalizmussal, szemben a nacionalizmussal, szemben a nemzetiszocializmussal, szemben a szovjet kommunizmussal. Az 1930-as évek végére, az 1940-es évekre vonatkozóan fogalmazza meg azt az elvet, amely ma is időszerűnek tekinthető: *„Igen nagy szükség volt ekkor egy teocentrikus humanizmus olyan rendszerezett ideológiai változatára, amely a magyar közemberi lét akkor és ott kialakult társadalmi helyzetére irányul.”*

Ezzel összhangban figyelemre méltó megállapítása az 1930-as évek derekán induló Katolikus Szociális Népmozgalommal kapcsolatban, amikor a mozgalom és a keresztény pártpolitika elválasztását elemzi.

„1) A konszolidált mozgalmat, mint dinamikus és erőteljes katolikus társadalmi erőt, egységben kell tartani, függetlenül az új párt jövőjétől. Éppen a mozgalom társadalmi ereje biztosítana súlyt és erőt az új párt számára, különösen létezésének első időszakában. A kontinentális és a brit munkáspártok példája bizonyította annak előnyeit, hogy a szakszervezeteket távol tartják a pártszervezetektől. Tapasztalataikat a katolikus aktivitásoknak is hasznosítaniuk kell: a Katolikus Szociális Népmozgalmat és a tervezett új keresztény pártot egymástól elválasztva, külön vezetés alatt kell tartani. 2) A mozgalomnak főleg (a legszélesebb értelemben) oktatási célú, különösen katolikus felnőttképzési feladatai vannak, beleértve a mozgalom katolikus szociális tanainak terjesztését. Mindez egy olyan oktató vezetőségét igényli, aki politikai kötelezettségvállalás nélkül a legtöbb idejét oktatási és kapcsolódó együttműködési tevékenységekre összpontosíthatja. A mozgalom társadalmi-kulturális elképzeléseit és javaslatait a mozgalom szellemi szakembereinek az ő irányítása alatt kell kidolgozniuk. Az új párt feladata pedig ezeknek a gyakorlatba való átültetése – a lehetőségekhez mérten az adott körülmények között – megfelelő politikai stratégiával és taktikával. 3) Minél kevésbé érdekelt a mozgalom vezetése a politikai pozíciókban és presztízsbeli előnyökben, annál nagyobb a tekintélye és presztízse a néptömegek előtt. Ez segítheti gondolataik formálását és valódi, szilárd egységben tartá-

sukat. Aki a felnőttképzési és szövetkezeti mozgalom vezetőjeként megszerzett presztízst felhasználva mandátumra vagy politikusi állásra pályázik, hatalmas kárt okozhat a mozgalomnak, nemcsak azért, mert megfosztja a hatékony vezetéstől (a politika kevés szabad energiát és időt hagy más célra), hanem azért is, mert beindít és megerősít egy olyan gondolatot, amelyet a tömegek oly könnyen elfogadnak, miszerint ő és minden utódja csak karrierista, aki a mozgalomba beszervezett emberei hátán akar előbb-utóbb politikusi magaslatokba emelkedni.”

Majd hozzáteszi: „Reméljük, hogy ezeket a mondatokat és a mozgalom előtt álló nehézségek leküzdésének korábban tárgyalt módszereit nemcsak a múltbeli események feljegyzéseként értékelik, hanem a keresztény társadalmi és politikai mozgalmak jelenlegi és jövőbeli vezetőinek szánt szerény figyelmeztetéseként és javaslatokként is.”

Kovrig Béla könyve a halála óta eltelt közel hatvan esztendőben semmit nem veszített érvényességéből, egyes megállapításai – szemléleti alapállásának köszönhetően – mintha egyre inkább felértékelődnének napjainkban.

Hölvényi György

BEVEZETÉS

*Non veni pacem mittere, sed gladium*¹

A munkánkban tárgyalásra kerülő eszmék és emberi kollektívák mozgásait (a továbbiakban *mozgalmak*) a magyar katolikusok alkalmazkodó és adaptív válaszlainak tekintjük helyzetük jelentős és időnként gyors változásaira. Az események és mozgalmak, amelyeket vizsgálni fogunk, a napóleoni háborúk utáni történések és 1948 – a már nem is titkolt magyarországi szovjetizáció kezdete – közötti időre esnek. Bőséges bizonyítékok szerint az említett változások elsősorban három összefüggő folyamat együttes következményei voltak: a iparosodás és az ahhoz kapcsolódó kereskedelmi forgalom progressziója; megítélésében történt jelentős változások; a Habsburg politikai struktúra tartós válsága és végül szétesése, ezek együttes következményei a császári korszak után.

A magyar közvéleményben a különböző politikai mítoszok, sőt rendszerezett ideológiák, a *liberalizmus*, a *nacionalizmus* és a *szocializmus* bizonyos változatai egymást követően kerültek előtérbe. Az e változásokra adott katolikus politikai válaszok ezért korrigáló és alkalmazkodó reakcióknak tekinthetők annak következményeire, ahogyan az említett alpmítoszoknak (ideológiáknak) a magyar kultúrára gyakorolt váltakozó befolyása, majd komolyabb hatása a politikai, gazdasági és egyéb specifikus kulturális területeken visszatükröződött. Az egyes mozgalmak kifejlődésének sorrendje tehát megegyezik az egyes politikai mítoszok (ideológiák) nemzeti kulturális rendszeren belüli felemelkedésének sorrendjével, amelyet magunk is követni fogunk.

Mondanunk sem kell – és Európa számos más országában is egyidejűleg begigazolódott –, hogy az egyes mozgalmak aktív résztvevői a katolikus felnőtt férfilakosság körében hol törpe, hol komolyabb kisebbséget alkottak. Méghezozzá főként, de semmiképp sem kizárólag azért, mert – a választójoggal rendelkező társadalmi kategóriákra és a választási eredményekre vonatkozó megbízható statisztikai adatok alapján – az 1920-as választások előtt a szavazókorú (főként paraszt) katolikus férfiak túlnyomó többsége még egyáltalán nem vett részt a politikában. Azoknak pedig, akik részt vettek, egyidejű politikai irányultsága jelentős mértékű heterogenitást mutatott. Ez főleg 1918 és 1941 között a társada-

¹ *Non veni pacem mittere, sed gladium* (lat.) – „Nem azért jöttem, hogy békességet hozzak, hanem hogy kardot” (Mt 10,34).

lom differenciálódásával s a szélsőséges és gyors társadalmi változások gyakoriságával együtt – bár semmiképpen sem csak ezek miatt – tovább növekedett.

A katolikusok heterogenitása politikai orientációkban nyilvánult meg. Egy-másnak ellentmondó közeli és köztes célokért folyó küzdelmeikben, sőt szavazásaikban soraik megoszlottak, még akkor is, ha ezzel közös kardinális érdekeiket tették kockára. Hasonló heterogenitásról árulkodtak a hittárs ellenfelekkel vállalt konfliktusok, amelyek még több időt és energiát emésztettek fel, mint küzdelmeik azokkal a politikai csoportokkal és tendenciákkal, amelyek szándékosan akadályozták kulcsfontosságú értékeik megvalósítását a kultúrában és a társadalomban. E tartós politikai heterogenitás oka többek közt az volt, hogy önmagában sem egyetlen vallás, sem az *objektív hitrendszer* mint olyan nem működik közvetlenül „vallási motivációs tényezőként”, a szándékos társadalmi viselkedés egyik esetleges meghatározójaként.

(Itt és a továbbiakban ezen a kifejezésen, továbbá *valláson* és *vallásosságon* nemcsak a hitvallást és a vallási előírásokat értjük, hanem azokat az értékrendeket, erkölcsi és etikai viselkedési normákat – valamint ezek hiteles értelmezését –, amelyeknek betartása egy hívőtől elvárható, vagy amelyeket vallásosság esetén vallási okokból tart be.) Valójában és közvetlenül a „vallási motivációs tényező” szerepét játssza; vagy pontosabban, annak egy személyre szabott változataként, esetleg akár torzításaként funkcionál, mint az egyéni hívő vallásossága, azaz *szubjektív vallásosság*. Ez képezi teljes *személyes ethoszának* egyik elemét. (Itt mindazon értékek, valamint a logikailag kapcsolódó viselkedési normák összességéről van szó, amelyeket az illető a személyiségrendszerében internalizált.) A vallásosság – azaz a hívő személyiségében többé-kevésbé mélyrehatóan internalizált vallás – egyénenként akkor is eltérő lehet, ha azonos egyház tagjai. Egyetlen vallás személyes változatainak skálája különösen széles a modern, többé vagy kevésbé iparosodott, átmeneti társadalmakban, amelyeket a folyamatos szociális-kulturális változások formálnak, és amelyek ezeknek állandóan ki vannak téve.

Messzire vezetne, ha most meghatároznánk és kidolgoznánk azokat a különféle állandókat (pl. általános adottságok) és változókat (például társadalmi és kulturális változók), amelyek egy személy vallásosságának kialakulásában és változásában közrejátszanak. Legyen elég annyi, hogy a meghatározó tényezők minden fajtájának a különböző személyiségekre gyakorolt összegződő hatása a társadalmon belül *a személyes vallásosság számos változatát* hozza létre.

Az eszmék és az emberi kollektívák adott mozgásai éppúgy, mint a társadalmi valóság tetszőleges szakasza, bármely kognitív megközelítésükben eléggé átláthatóvá („*opaque*”, *Veblen*) válnak, amikor a róluk szóló – és valamilyen aktuális cél szempontjából lényeges – információk legalább egy jelentős része adekvát értelmező sémát ad ki. Ezért mindenekelőtt egy ilyen, a cél jellegéhez igazodó sémát mutatunk be. Hogy ez mire szolgál, azt annál is inkább meg kell

határoznunk, mivel ez a dokumentum nemcsak az általunk tárgyalt mozgalmak hűségese – bár korlátozott terjedelmű – beszámolója, hanem egyben gazdag és „gyakorlati haszonnal” kecsegtető információforrás is a jelen mozgalmárainak éppúgy, mint azoknak, akik e szerepről még csak álmodnak. Az értelmező rendszert tehát úgy mutatjuk be, hogy az olvasó annak perspektívájában megértse

(a) a különböző fajta katolikus szereplők, vezetők és követők ama (többé-kevésbé) tipikus motivációs struktúráinak különbségeit, amelyek a tipikus és tartós társadalmi-politikai orientációik közötti különbségek mögött rejlenek;

(b) a katolikus politikai elitek cirkulációját különféle személyiség típusok szerinti összetételük tekintetében;

(c) a Katolikus Szociális Népmozgalom (1939–1944) vezető szerepeinek betöltéséhez fiatal parasztok és munkások, valamint egyetemi hallgatók rendszeres intézményes képzésének elveit és módszereit;

(d) a vallás központi szerepét a katolikus társadalmi ideológia terjesztésében, a képzésben és a tervezett társadalmi rekonstrukció szempontjából releváns gyakorlati alkalmazások terén, végül a politikai pártéletben.

Kovrig Béla

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

A szisztematikus elemzés elvezet a személyes vallásosság lényeges dimenzióinak azonosításához és az egyes dimenziók változatainak terjedelméhez. Ezek a dimenziók a következők:

(1) A vallási tapasztalat iránti *érzékenység, fogékonyság intenzitásának mértéke.*

(2) *A vallás* (a kifejezés a fenti inkluzív jelentésben!) *mentális, szellemi elsajátítása* (eltér a pszichikai interiorizációtól). Egy személy vallásosságának kizárólag e dimenzióját figyelembe véve, ezt két elméleti kontinuumon lehet elhelyezni. Az *első* kontinuum két szélső pólusa (az egydimenziós skálán): átfogó (teljes) valódi tudás – minimális részleges, rendkívül töredezett tudás. (Például a „valódi tudás” magában foglalja a pápai irányelvek jelentőségének ismeretét a modern idők vitatott politikai, gazdasági és általános társadalmi kérdéseire nézve.) A *második* kontinuum két szélső pólusa: tökéletes logikai integráció az egyes elemek között, a tudás mentális elsajátítása – szélsőséges inkohérenca, a vallás tudáselemei közötti logikus integráció hiánya az elmében.

(3) Dimenzió, amely a vallásos hitrendszer ismert elemeire vonatkozó *lelki interiorizáció* és *viselkedési szocializáció* (Szorokin²) állapotát és mértékét mutatja meg.

A személyiségében egy vallásos hitrendszer nem minden, a memóriában őrzött normája internalizálódik. Ezen túl, az ott szereplő egyes kulturális elemek ugyanazon a személyiségrendszeren belül általában nem azonos „mélységben” helyezkednek el. A személyt érintő különféle társadalmi, kulturális rendszerek és helyzetek, illetve társadalmi változások egyes vallási és egyéb normatív elemek internalizálódását –eltérő intenzitással és hatékonysággal – támogatják és előmozdítják, míg számos másikat zavarják vagy akár meg is akadályozzák. A személyiségrendszer a további normatív elemek internalizálásának folyamata szelektív módon is hatást gyakorol. Miközben egyes elemekre inkább fogadó kész, másokkal szemben – amelyek összeegyeztethetetlenek vagy még ellentétesek is az említett rendszerben már megtelepedett elemekkel – több-kevesebb

² Pityirim Alexandrovics Szorokin (1889–1968) orosz születésű amerikai szociológus és politikai aktivista, a társadalmi ciklusok és a társadalmi mobilitás elméletének kidolgozója.

makacs ellenállást fejt ki. Figyelembe véve az összes lehetséges kombinációk széles körét, amelyek a kulturális elemek (jelen esetben a vallásos hitrendszer) internalizációjának folyamatában kölcsönhatásba léphetnek, kimondhatjuk, hogy *a modern, fokozatosan differenciálódó társadalomban – a római katolikus hitrendszer internalizált elemeit tekintve – az általunk meghatározott, átfogó értelemben vett személyes vallásosság terjedelme még nagyobb, mint a csak mentálisan felfogottak terjedelme*, vagyis a hívők számára ismert és bennük szintén internalizálódott *elemek* (függetlenül attól, hogy belőlük mi keletkezik).

E dimenzió két aspektusa a témánkra nézve különösen releváns:

(a) Az első aspektus változatai két ideális poláris típus, a „teljes belső internalizáció” és a „minimális internalizáció” közötti kontinuumba helyezhetők. Az előbbi a személyiségrendszer olyan állapotát idealizálja, amelyben a vallás összes normatív eleme, valamint a kapcsolódó morális és etikai szabályok – az előbbiekből megbízhatóan levezetett modern politikai és gazdasági kérdésekről szóló alapvető pápai értelmező irányelveket is beleértve – internalizálva vannak. A „minimális” poláris típus meghatározása társadalmanként eltérő lehet; némelyikükben szociális szegmensenként (például a kulturális szegmens bizonyos osztálya, státusa szerint) is változhat.

(b) Ez ugyanannak az „*internalizáció*” dimenzióknak a „mélység” aspektusa. A vallási vagy más normatív elem feltehetően bekövetkezett internalizálásának „mélységét” mérlegelve a hívőnek a normatív elemhez tartozó, *többé-kevésbé* jellemző helyzetekben *isméltődően* tanúsított magatartásával kapcsolatos adatokra támaszkodhatunk. Annak megállapításához, hogy mennyire „mélyen” történt meg a normatív elem internalizációja, több fokozat helyett biztonságosabbnak tűnik csak dichotómiával dolgozni. Az „internalizált” esetében az „alacsonyabb” kategória egy adott normatív elem pusztán felületes internalizációját jelenti. Ez akkor nyilvánvaló, ha e normatív elem szempontjából lényeges helyzetekben – vagy ilyen eseményekkel és kérdésekkel kapcsolatban – a személy időnként vagy többé-kevésbé összhangban áll a „normával”, vagy legalábbis általában tartózkodik a vele ellentétes magatartástól. Egy normatív elem „magatartásbeli internalizációja” – vagyis a „mélyebb” típusú – definíció szerint akkor bizonyított, ha a hívő a „norma” szempontjából lényeges helyzetekben, továbbá az idevágó események és kérdések kapcsán általában ezzel az „elemmel” összhangban viselkedik; úgy, mintha ez a normatív elem „természetének része lenne”. S valóban mélyen be van ágyazódva a személyiségébe.

Az ország egymást követő, a *Wehrmacht*, majd a Vörös Hadsereg általi elfoglalásait megelőző – csak a különböző társadalmi rétegek politikailag tudatos katolikusainak tényleges magatartására vonatkozó – megfigyelések e dimenziót illetően politikai szempontból szintén jelentős különbségeket tártak fel. A legtöbb személyben internalizált vallási normatív elemek azokra korlátozódtak, amelyek betartását az alapvető szocializáció szabta meg, de felnőttkorban ezen

elemek egy részének „viselkedéses szocializációja” aligha maradt fenn azoknál, akiket az élet családi társadalmi fészkekből kiszakított. A természeti törvény legfontosabb, a modern idők pápai által *urbi et orbi*³ kihirdetett normatív posztulátumai – köztük a politikai és gazdasági területeken megengedhető orientációk korlátai – ritkán, inkább „szelektíven”, csak a felszínen internalizálódtak, és ez még az egyetemet végzett katolikus felnőttekre is igaz. S nincs is mit csodálkozni ezen, ha tekintetbe vesszük, hogy ezeket a gimnáziumokban (8 éves középiskolák latinnal) – kivéve azt a néhányat, amelyet bizonyos szerzetesrendek és vallási társaságok működtettek – általában nem tanították. S ez egy olyan országban fordult elő, ahol a lakosság többsége katolikus volt; ahol az oktatási rendszert – az egyetemek kivételével – gyakorlatilag az egész korszak idején az egyházak uralták, s ahol a vallás (az összes „bevett felekezeti”, a zsidó vallásé is) kötelező tárgy volt (1947–1948-ig): valamennyi, akár állami, akár magán elemi- és középiskolában minden héten három órában oktatták. Egy olyan országban, ahol az említett gimnáziumok katolikus juniorjai és szeniorai egyháztörténetet és apologetikát is tanultak – méghozzá kizárólag az általában jól képzett papoktól –, s mindkettőt kötelezően, két-két félévben. Engedtessék meg nekem egy sokat eláruló példa. A szerző annak ellenére, hogy 1917-ben végzős volt az egyetlen „budapesti katolikus, egyetemhez kapcsolódó állami gimnáziumban”, és hogy ötéves korától felnőtté válásáig tanítója csak az apa korai halála után (az ő javaslatára) lett katolikus szerző – méghozzá egy országos magyar katolikus napilap első főszerkesztője –, XIII. Leó pápa *Rerum novarum* enciklikájáról⁴ először csak országának „első kommunizmusa” (1919) után, doktori munkájának készítésekor hallott és olvasott. Ha igaz az a mondás, hogy „a Szentlélek a Szentháromság elhanyagolt személye”, akkor talán még igazabb az, hogy a pápaság társadalmi tanításába beépített kötelező irányelvek a vallási *credenda et observanda*⁵ katolikus rendszerének leginkább elhanyagolt részét képezték.

(4) Az egyén vallásosságának erre a dimenziójára vonatkozó változatai egy tengelyen helyezkednek el, két szélsőséges pólus között. Az egyik az *anapausis*⁶, egy ideális állapot, amely különösen a vallási élet bizonyos keleti típu-

³ *Urbi et Orbi* (latin) – „a Városnak és a Földkerekségnek”, azaz Rómának és az egész világnak szóló pápai intézkedés és áldás.

⁴ *Rerum novarum* (latin) – [*Az új dolgok [vágya]*]: XIII. Leó pápa enciklikája, az első pápai szociális körlevél (1891. május 15.). Fő témája a munkáskérdés.

⁵ *credenda et observanda* (latin) – az ókor óta használatos teológiai kifejezés: tanítások, amelyeket kötelező hinni és megtartani.

⁶ *anapausis* (görög) – az Újszövetségben nyugalmat, pihenést, felüdülést, Isten békéjét jelentő főnév: „mi viszont, akik eljutottunk a hitre, bemegyünk abba a nyugalomba” (Zsid 4,3).

saiban ismert. Ez azt jelenti, hogy a hívő teljes mértékben átadja magát az Istenség szemlélésének, végletesen és tartósan megfélemedezik önmagáról és a „társadalomról”, valamint túlságosan is megveti az aktív erényeket és a *causae secundae*-t⁷. A másik szélsőséges pólus logikailag azt jelenti, hogy a „világ” dolgaiban való teljes részvétel (pl. a karma joga „útja”) a külső aktivizmus túlértékelésével és a passzív erények elhanyagolásával társul. *Teológiai szinten* a személyes vallás e dimenziójának változatai két olyan szélsőséges pólus közötti kontinuumon helyezkednek el, amelyeket eretneknek nyilvánítottak, ezek: a marcionizmus⁸ (az üdvösség kizárólag a kegyelem műve, *gratia sola*⁹) és a *pelagianizmus*¹⁰ (az erényből eredő üdvösség, *sola virtute*¹¹). Ez a két szélsőség *teomonergizmus*¹² és *antropomonia*¹³ néven is ismert. A Jézus Társaság katolikus ellenfelei és a katolikus társadalmi reformmozgalmak kulcsszereplői ideológiai és társadalmi küzdelmeik hevében időről-időre azt állították, hogy a jezsuiták és társadalmi reformer hittársaik „hiperaktivitása”, valamint túlzott törődésük a társadalmi-gazdasági kérdésekkel, ezek politikai úton való rendezésével a *pelagianizmushoz* hasonló mentalitásnak tűnik. *Etikai szinten* a szubjektív vallásosság itt tárgyalt dimenziójában olyan változatok mutatkoztak, amelyek két szélső álláspont között helyezkedtek el: az első egyoldalúan hangsúlyozza a munkaerkölcset, míg a másik – mind axiológiai, mind normatív kronológiai értelemben – túlzottan előnyben részesíti a „szellemi-lelki attitűdök etikáját”, azaz a személyes ethosz (*Gesinnungsethik*) általános tendenciáját. A szélsőséges álláspontokhoz közel eső személyes meggyőződések közti összecsapás elkerülhetetlennek tűnik, ha határozott, de ellentétes meggyőződésű jeles egyháziak kezdeményeznek nyilvános vitát égető társadalmi-politikai

⁷ *causae secundae* (latin) – másodlagos okok: olyan létezők, amelyek létrehozhatnak valamit, miközben maguk is okozatok, ellentétben az első okkal, Istennel, aki nem okozta semminek, de minden további létezőnek oka.

⁸ *marcionizmus* – Markión (2. sz.) nevéből: dualista eretnecség, amely a zsidóság haragvó istenét (démurgosz) és az anyagi világ teremtését szembeállította a kereszténység szerető Istenével és az isteni kegyelemmel. Markión szerint az Újszövetség főlöslegessé tette Ószövetséget.

⁹ *gratia sola* – egyedül a kegyelem által

¹⁰ *pelagianizmus* – Pelagius (350/360–431) ír származású keresztény tanító nevéből: olyan erkölcsi és aszketikus irányzat, amely az emberi természet formálásában az emberi akaratot tekinti meghatározónak (szemben az isteni kegyelemmel).

¹¹ *sola virtute* (latin) – egyedül az erény által

¹² *teomonergizmus* (görög eredetű kifejezés) – az a felfogás, amely szerint a megváltás egyedül Isten mindent elvégző munkájának köszönhető, az ember semmit sem tulajdoníthat önmagának.

¹³ *antropomonia* v. antropomonzizmus (görög eredetű kifejezés) – az a felfogás, amely Isten és ember viszonyában kizárólag az emberi összetevőt tekinti meghatározónak.

kérdésekről. Ilyen esetekben egyikük általában teljes tekintélyével azt állítja, hogy az elsődleges feladat az érintettek erkölcsi-etikai szintjének emelése és hozzáállásának javítása; ellenfele nem kisebb tekintéllyel alkalmasint a külső szociális intézményi reformokat sürgeti azzal érvelve, hogy a néptömegek addig nem tudnak magasabb etikai szintre emelkedni, amíg a nyomorúságos és objektíve megalázó életkörülmények elnyomják és demoralizálják őket. E két szélsőséges katolikus etikai pozíció közötti ütközésre a két világháború között egyes, többé-kevésbé iparosodott országokban került sor. Bár XI. Pius pápa ezt a kérdést illetően a *Quadragesimo annó*ban tökéletesen kiegyensúlyozott döntést hozott, a két etikai meggyőződés harca más-más szavakba öltöztetve továbbra is folyik.

A személyes katolikus vallásosság változatai ugyanabban a dimenzióban, a megnyilvánuló viselkedés szintjén a nyílt hozzáállás és az aktív irányultság megfelelő formáit öltik. Ezek a *világból való menekülés (Welflucht)* és a *világ feletti úrrá levés (Weltbemeisterung)* között változnak. Előfordulnak azután ambivalens esetek is. Például egy személynek aktív tendenciája lehet, hogy segíti egyes katolikus társadalmi elvek vagy eszmék megvalósulását, mondjuk a teljes társadalmi rendszer jelentős – esetleg csak a politikai vagy gazdasági rendszerre korlátozódó – megváltoztatásával, de kizárólag a nagy társadalmi egységekben; a kisebb társadalmi struktúrákkal e közben hajlamos lehet nem törődni, a kisebb csoportokban pedig nem részt venni.

(5) Egy szubjektív vallásosságban uralkodó lehet – és gyakran az is – az intellektualista, akarati, pietisztikus, esztétikai, folklorisztikus attribútumok egyike, vagy bármely kettő kombinációja a fent említett ötből (vagy egyik sem). Nagyon is nyilvánvaló, hogy ezek bármelyikének dominanciáját erőteljesen meghatározzák az egyén részben veleszületett pszichikai sajátosságai, az ő és szülei foglalkozásbeli-szakmai szerepe és társadalmi osztályhelyzete, a teljes kulturális rendszer, végül ama csoportok kultúrája, amelyek a szocializációjához leginkább hozzájárultak. Felnőtt laikusok, akiknek a személyiségében a vallási élmények és tevékenységek hajlamosak dinamizálni az akaratot és fokozni az arra való törekvéseket, hogy aktívan és hatékonyan szolgálják, amit szerintük vallási alapon szolgálniuk kell, erőteljesen kondicionálva vannak arra, hogy csatlakozzanak az általuk kedvelt és számukra elérhető aktivista csoportokhoz. Az intellektuális és akarati jellemzők együttes dominanciája elősegíti egyfajta vezető vagy tervező szerep elvállalását egy ilyen aktivista csoportban, esetleg egy katolikus kulturális (például ideológiai) vagy szociális mozgalomban. Ha a vallásosság e dimenziójában az akciók és a folklorisztikus jellemzők dominálnak, ezek kombinációja az illetőt valószínűleg arra készíti, hogy főként azonos etnikumhoz, azonos közösséghez, azonos valláshoz tartozó társak szervezett közös erőfeszítéseiben vállaljon aktívan részt. Adott személy egy vagy több más tulajdonsága ebben az esetben fokozhatja, csökkentheti vagy akár semlegesít-

heti is egyik vagy másik vallásossági dimenzió attribútumának funkcióját. Ez természetesen az összes személyes jellemzőre érvényes.

(6) A „vallás szubjektív hatóköre”, internalizált definíciója. Általában léteznek bizonyos, a hívőben internalizált, társadalmilag kialakult kulturális definíciók; ezek az egyéni és közösségi emberi tevékenységek olyan kijelölt területeit határozzák meg, amelyekre nézve a vallási hitrendszer normáinak és viselkedési szabályainak a betartása kötelező. E területek együttesen alkotják mindazt, amit a hívő a vallása hatálya alá tartozónak tart. Ugyanakkor általánosságban a vallásnak, azon belül bizonyos normáknak „hivatalos” hatókörük is van, amelyet egyházhatósággal, formálisan meghatároztak, kodifikáltak és tanítanak. Megtartása általában minden hívő számára kötelező. Mindazonáltal a vallás és bizonyos normák „hivatalosan” meghatározott hatókörétől – az egyéni normák és a kultúra területeinek variációi szerint más és más mértékben – különbözik az általában „kulturálisan” (és csak ritkán, önkényes módon, személyesen) meghatározott, s a legtöbb hívőben a viselkedés terén többé-kevésbé internalizálódott „hatókör” (illetve „hatókörök”).

Egy fokozatosan differenciálódó, pláne egy átmeneti modern társadalomban a kulturálisan meghatározott – és a legtöbb hívőben az említett egyedi sztereotípiák és normák hatályát meghatározó – belső definíciók a lakosság szegmentálása (főként az etnikai hovatartozás, az állampolgárság, a társadalmi osztály, az ökológiai tér, a foglalkozás és hivatás, valamint az iskolázottság) szerint mások és mások. Pontosabban és technikai értelemben különböznek a nemzeti kulturális rendszerben található szubkulturák szerint, részben a fent említettek, részben ezek különféle értelmes kombinációi alapján (pl. azoknak a magyar nemzetiségű katolikus felnőtt férfi földműveseknek a produktív korosztálya, akik az Alföld falvaiban és tanyáin élnek).

A *kompartmentalizáció* (elhatárolás) a vallás hatókörének releváns szubkulturális leszűkítése. Ez akkor fordul elő, amikor „igazi hívők”, „rendszeres vallásgyakorlók” úgy folytatnak rendszeresen bizonyos típusú üzleti és/vagy politikai tevékenységeket, mintha ezeknél vallásuk normatív elemei irrelevánsak lennének.

A fentiekben a személyes vallásosságnak csak hat lényeges dimenzióját ismertettük. Ezek lehetséges számát ama különböző nézőpontok határozzák meg, amelyekből egy szubjektív vallásosság intellektuálisan megközelíthető. A dimenziók száma tehát elvileg korlátlan lehet.

Az egyén *vallási profilja* (diagram formájában is) adott célra úgy ábrázolható, hogy megvizsgáljuk azokat a szubjektív vallásossággal kapcsolatos egyedi dimenziókat, amelyek e célt tekintve relevánsak. Értelmes kiértékelésük előfeltétele egy értelmező (analitikus) séma alkalmazása, amelyet az összes dimenzióhoz – és természetesen a vizsgálat céljának – a jellegére való tekintettel fejlesztettek ki. Adott személy vallásosságának egyik dimenzióban elfoglalt „helye”

vallásosságának egyik jellemzőjét mutatja az adott dimenzió meghatározása és a rá alkalmazott értelmező séma szerint. Az egyén vallásosságának minden releváns jellemzőjét megkapjuk, amint kijelöljük a „helyét” a megfelelő dimenzióban. Ez lesz az ő *vallási profilja*.

Egy objektív vallási hitrendszer alapján kialakuló szubjektív vallás típusainak logikusan elképzelhető maximális száma annyi, mint jellemzőinek lehetséges kombinációi az összes olyan dimenzióban, amelyet az adott értelmezési sémánál figyelembe vettek és értékelték. E típusok empirikus száma azonban – a logikailag lehetségeshez képest – egy adott vallási csoportban (például a római katolikus egyház tagjai közt), amely egy adott társadalomban (például Magyarországon) tevékenykedik, valószínűleg sokkal kisebb. Az egyéb hozzájáruló tényezők mellett ez a következőknek tulajdonítható. A teljes személyiség hajlamos megőrizni önnön egységét. Ha ezt a tendenciát ellenirányú, bomlasztó folyamatok súlyosan nem károsítják, akkor az erősebb egységesítő tényezők általában meggátolják olyan személyes vallásosság kialakulását, amely az említett dimenziós jellemzők határozottan össze nem illő kombinációját hordozná. Ezek az egységesítő tényezők az erkölcsi érték-normák és a magatartásminták változóinak kombinációi (ahogy Parsons és Shiels meghatározta). Együttes funkciójuk – a különböző más személyiségintegráló tényezőktől és a kulturális rendszertől támogatva – az adott társadalomban aktív vallási csoporton belül általában korlátozza az empirikusan érvényes típusok körét.

Mivel a vallásosság egyéni dimenziói nem önálló objektív létezők, hanem csupán egyéni elemzési szempontok, amelyeket csak egy személy egységes vallásosságának módszertani tárgyalása kedvéért különböztetünk meg, e vallásosság is csak a személyes kultúra egyik összetevője, amelyet az adott egyén internalizált.

A szubjektív vallásosságnak – vagyis egy személyen belül, az interiorizált személyes kultúrában a vallásos összetevők nem vallásokkal többé vagy kevésbé megvalósuló integrációjának – három olyan aspektusa van, amely a jelen téma tárgyalásakor különösen releváns:

(a) Az egyik aspektus változatai, ha az említett integráció a két szélső ideális (konstruált) típus, a „*tökéletes integráltság*” és a „*maximális fragmentáltság*” közötti kontinuumban helyezkedik el. Ez utóbbi, amely csak elméletileg képzelhető el, olyan személyi kultúra, amelyben az egyedi szakaszok vagy „szférák” egymás mellett léteznek. Ebben az elméleti és szélsőséges esetben egy személy úgy viselkedne, mintha hol kizárólag *homo religiosus*, hol kizárólag *homo politicus*, majd *homo economicus* vagy éppen „valaki más” lenne. Ez a szélsőséges típus, mivel ideális (konstruált), tapasztalatilag természetesen érvénytelen. De a kondicionáló tényezők egy bizonyos kombinációja számos embernél a fejlődés olyan fajtájához vezethet, hogy egy bizonyos kultúrájú társadalomban, adott

időszakban többé-kevésbé megközelítik ezt a típust. Különösen akkor, amikor a vallásosságuk (5) dimenziójának fentiekben tárgyalt jellege, a vallás hatókörének internalizált kulturális (szubkulturális) meghatározása elősegíti internalizált személyes kultúrájuk efféle fragmentáltságát.

(b) A második lényeges aspektus az első aspektus azonosított jellemzőjének (integráltság – fragmentáltság) *stabilitási-dinamikussági tulajdonsága* szerint változik.

(c) Ez a szóban forgó integráltságnak azon aspektusa, amely *az internalizált személyes kultúrán belül a vallásosság dominanciáját vagy alárendeltségét* fejezi ki a nem vallásos összetevő(k)höz képest. Vagy épp nem mutatja e jellemzők egyikét sem.

A belső társadalmi differenciálódás előrehaladtával párhuzamosan egy adott populációban (például egy társadalom felnőtt katolikusai közt) a tartomány újonnan interiorizált normatív elemek kombinációjával bővül, vagy mert azok vallási alapon követendőnek vagy elutasítandónak érezhetők, vagy mert társadalmi szankciók/ítéletek támogatják őket. És ezek a „normatív elemek” számos szubkulturában (köztük a katolikus ideológiai mozgalomében, a politikai pártokében és a társadalmi mozgalmakében), különösen az átmeneti társadalmakban modelleket, képeket, sztereotípiákat is magukba foglalnak, továbbá egy sor normatív szimbólumot, amelyek mindegyike többé-kevésbé széles körben és meghatározott jelentéstartalommal kerül interiorizálásra. Ez a kulturális folyamat, az említett normatív elemek kombinációinak fokozatos bővülése, amely a társadalmi változások teljes áramlásán belüli egyéb társadalmi és kulturális folyamatokkal is kölcsönhatásban áll, valószínűleg nagymértékben hozzájárult a nézeteknek ugyanabban a kérdésben vagy tárgyban, népes csoportok tagságán belül történt diverzifikációjához. Így a skála a katolikus egyház felnőtt tagjainak többé-kevésbé tipikus társadalmi-politikai nézetei révén kibővült a személyes kulturális típusokkal, még – legalábbis objektíve – a katolikus axionormatív rendszer állandó aktualizálását érintő ügyekben is.

A következőkben csak egyes olyan, politikai szempontból leglényegesebb régi és új viselkedésbeli különbségekre szorítkozunk, amelyek az olyan régi, javarészt római katolikus társadalmakban, mint Magyarország, a felnőtt katolikus lakosságszegmensben alakultak ki.

A következőkben ezeket a viselkedési különbségeket fogjuk jellemezni; néhányukat azon változó orientációs minták mentén, amelyek egy tipikus kombinációban internalizálódtak. Talcott Parsons azt állítja, hogy adott orientációs minta – különböző mintaváltozók valamennyi párjának egyfajta dinamikus kombinációja – egy személyiségrendszerben többé-kevésbé jól megalapozott. (Az ilyen minták és tipikus kombinációik a személyiségrendszerben Howard

Becker¹⁴ szerinti ideáltípusok, konstruált típusok, amelyeket a személy orientációi reprodukálnak, vagy inkább csak valamelyest – mind minőségi, mind gyakorisági értelemben – megközelítenek). A *katolikus felnőttek körében* a politikailag legfontosabb *tipikus viselkedési különbségek* egy része *viselkedésük* következő *aspektusaiban* azonosítható:

(1) E viselkedési aspektus tipikus változatai feltételezhetően annak függvényei, ahogyan a vallásosság bizonyos sajátosságai – (különösen) a 2–4 dimenziók – a személyiségben kombinálódnak annak *aktivitás–passzivitás* dimenzióbeli pszichológiai jellemzőjével, valamint a személyiségszerveletben internalizálódott *konformitás avagy elhajlás* orientációs mintázattal. Talcott Parsons terminológiájában az „aktivitás” és a „konformitás” jellemzők kombinációja a társadalmi elvárásoknak való kényszeres megfelelésre motivál, különös tekintettel az olyan elvárásokra, amelyeket normák és normatív értékek, továbbá modellek fejeznek ki, mert „a kényszerítő elem presszionál az intézményesített elvárásokkal való teljes egyezésre” és „hangsúlyozott célratörést eredményez”. A „passzivitási” hajlam és a „megfelelés” mintázatváltozók kombinációi Parsons szerint „kényszeres konformista beleegyezésre” motiválnak, míg Robert Merton szerint a viselkedés „ritualisztikus jellegét” feltételezik. Rátérve az ellenkezőjére, a fenti másodiknak megnevezett mintázatváltozó „elhajlás” mintázatára, Merton azt állítja, hogy az „aktivitásra” való hajlammal kombinálódva az ő definíciója szerinti „lázadó mivoltot” motiválja. Az „elhajlás” orientáció passzivitási hajlammal való kombinációja ellenben „visszavonuláshoz” (Merton), „visszahúzódáshoz” (Parsons) vezet. Ez motiválhatja az emberi kollektívák különböző fajtaiban való *részvétel* különböző mértékű *elutasítását* is. E kollektívák „fajtaí” és tulajdonságait az egyén „szubjektíve” határozza meg, legalábbis önmaga számára, hogy racionalizálja, miért vonja ki magát belőlük. Témánkra nézve releváns, ha egy katolikus nem vesz részt egyházközségi tevékenységekben, az Actio Catholicában, a Katolikus Akcióban; ha nem tagja egy kifejezetten katolikus jellegű politikai pártnak és/vagy mozgalomnak. A rendkívül szűk „vallási hatókör” interiorizált szubjektív definíciója (a szubjektív vallásosság fenti hatodik dimenziója) egyedi esetként lehet idioszinkráziás és nem kulturális definíció is: a visszavonulás racionalizálása, az adott személy tartós pszichológiai szükségletének teljesítése.

(2) A viselkedés ezen aspektusának változatait úgymond általában az adott személynél meglévő olyan kombináció motiválja, hogy *hajlamos az aktivitásra*, vallásossága sajátosságaként *a munkaetikára* helyezve a hangsúlyt a fenti 5.

¹⁴ Howard Saul Becker (sz. 1928) amerikai szociológus, munkássága lényeges hozzájárulás a társadalmi deviancia, a művészet és a zene szociológiájához. *Ousiders* (A kívülállók) c. művében (1963) dolgozza ki az ún. címkézés-elmélet (*labeling theory*) alapjait.

dimenzió szerint, és ehhez jön az alábbi két *parsonsi pár*hoz tartozó *mintázati változók egyikének orientációmintája: kollektivitás avagy önorientáció*, illetve *univerzalizmus avagy partikularizmus*. Ennek a szempontnak az alábbi változatai témánk szempontjából különösen relevánsak. Az egyházi életben a *kollektivist*a és *partikularista* orientációk internalizált mintázatának az említett kombinációban való jelenléte (a két említett mintaváltozó pár helyében) az egyén csoportos individualizmusát, aránytalan érdeklődését és általában egyoldalú pozitív orientációját motiválja, nem az egész Misztikus test iránt, hanem annak bizonyos része, részlege vagy egyetlen csoportja (pl. adott nemzetiség, etnikai kollektíva vagy saját vallási társaság) jóléte és felemelkedése iránt. Politikai téren a személyiségjegyek és az internalizált „mintázati változók” ugyanilyen kombinációja aránytalan érdeklődést és rendkívül egyoldalú orientációkat motivál (ami gyakran bebizonyosodott) egy politikai párt, mozgalom, nemzetiség vagy nemzet iránt. (Itt a „partikuláris orientációt” a szokásos és nem a parsonsi technikai értelemben vettük.)

(3) A viselkedés ezen aspektusának változata a többi személy iránt kialakult (szokásos) nyílt attitűdök formájában válik nyilvánvalóvá. Ennek az aspektusnak a változatai az *uralkodó, integráló* (kooperatív) és az *alávetett attitűdtípusok*, természetesen mindegyik ideáltípus értelemben. A többi változó, a genetikai örökség, a domináns kultúra és a teljes társadalmi rendszer mellett – ezek mindegyikét a személy szocializálásában leghatékonyabb csoportok reprezentálják –, sőt családjának e csoportok közötti státusa is feltehetően a legfajsúlyosabb tényezők az említett attitűdök valamelyikének kondicionálásában.

A dominancia attitűdjellemző, kombinálva az aktivitásra való hajlammal, a vallásosság (főleg harmadik és hatodik dimenziójában) kedvező jellemzőivel és az internalizált kollektivitás orientációs mintával tendenciaszerűen arra motivál, hogy az illető másokkal (egy csoporttal, egy kollektivitással, a néppel) elfogadtassa azt, amiben szerinte hinni kell (pl. egy vallási hitrendszert, amelyet gyakran egy többé-kevésbé hozzá illő szociális ideológiával bővítenek ki vagy társítanak). Ez utóbbi megállapítható mind a konzervatív, mind a szociális reformmozgalmak papi vezetői esetében, továbbá azoknál a jelentős katolikus személyiségeknél, akik egy társadalmi kontextusban a *status quo* mellett vagy ellen egyszemélyes harcot vállalnak fel.

(4) Azon együttes dinamizáló *hatás*, amelyet a *masszív, közvetlen társadalmi tapasztalatok* gyakorolnak, valamint azok az emberek, akikkel valaki személyesen azonosítja magát, akikkel folyamatosan szemtől szembe kapcsolatban áll – és az ő tartós visszhangjuk a pszichében – motivációs tényezőként hatnak mind az egyes normatív elemek (normatív képek, sztereotípiák, valamint a különböző helyzetek definícióinak halmaza) mélységbeli különbségeket is tartalmazó szelektív internalizációjára, mind a társas viselkedésre nézve. Ez a komponens, a személyiségrendszerben különösen az aktivitásra és a dominan-

ciára való hajlammal kombinálva, a személyes vallásosság akarati, az etikának pedig egy túlnyomóan munkaetikai típusát adja. Az előbbivel összekapcsolva a „vallás hatókörének” (lásd fent a vallásosság hatodik dimenzióját) legtágabban meghatározott és individualizált koncepciója a kollektivitás orientációs mintával együtt olyan kombináció, hogy ha más tényezők nem semlegesítik, motiválhatja a személy „mérnöki” hozzáállását és aktív irányultságát társadalmi-politikai kérdésekben (amelyek a vallásán belül szubjektív értékelése szerint igen fontosak). Közülük a modern társadalmakban – azok aktív irányultságainak a középpontjában, akiknek a nyílt viselkedése egyértelműen jelzi a motivációs komponensek egy előre meghatározott típusának jelenlétét a személyiségrendszerben –, többnyire a következő kérdések merülnek fel: mi az Egyház társadalmi szerepe, és mi legyen ez a társadalom fennálló körülményei között? Milyen kulturális funkciókat kell ellátnia ahhoz, hogy a tisztán vallási funkciói mellett ez a szerep is érvényesüljön? Vallási alapon támogassa-e a hívő az állama és az Egyház közt fennálló kapcsolatot, teljes egészében támogassa-e az intézményi társadalmi rendet, vagy ugyanazon az alapon olyan tendenciákat, esetleg közpolitikákat ösztönözzön és támogasson, amelyek e rend bizonyos elemeit vagy egészét meg akarják változtatni – és ha igen, milyen irányban? Ugyanezen okból, részt vegyen-e a hívő egy bizonyos politikai csoportban, pártban vagy mozgalomban és/vagy más hozzáférhető kollektív viselkedési formában? Az adott helyzetben mely közpolitikát kell a hívőnek vallási vagy kizárólag vallási alapon követnie, sürgetnie, támogatnia, melyikért kell harcolnia, és mely másokat elleneznie, vagy akár minden erkölcsileg elfogadható eszközzel hatálytalanítani próbálnia? Az egyedi hívő válaszai ezekre és hasonló jellegű problémákra többek között szubjektíve értékelt társadalmi tapasztalataitól függenek. Itt azonban nem állítjuk, hogy összefüggés volna a személyes társadalmi tapasztalatok és az adott személy későbbi társadalmi magatartása között, nem beszélve tartós társadalmi orientációjáról. Csak azt mondjuk, hogy a társadalmi tapasztalatok együttes hatása a motivációs elemek szerkezetében maga is alkotórészként kombinálódik. Ennek az egyedi alkotórésznek a relatív súlya – a tekintetben, hogy a többi alkotórészt külön-külön vagy együttesen vesszük –, az egyéntől és a helyzetétől függően változik.

A társadalmi tapasztalatoknak a személyiségre gyakorolt összegződő, örömteli avagy megszorító hatásának fent említett faktorától meg kell különböztetni az illető kognitív értelemben vett tapasztalatait. A tudás szociológiája és a figyelem pszichológiai vizsgálata empirikusan megerősíti azt az általánosítást, hogy a társadalmi valóság objektíve azonos esete bizonyos szempont(ok)ból kifejezetten eltérőnek tűnhet azok szubjektív nézőpontjából, akik egyidejűleg tapasztalják meg a maguk eltérő látószögeiből, azaz különböző társadalmi pozícióikból, illetve saját személyes távcsövükön át, amelyet egyénileg eltérő érdekeik és személyre szabott életfilozófiájuk, esetleg egy formális társadalmi

ideológia prizmájának torzító rendszere alkot. Továbbá azt tapasztalják, amit egyéenként szintén más és más *figyelmi keretük* affektíve megtapasztaltat velük; és végül azok, akik objektíve ugyanazt az eseményt tapasztalták, az említett egyénileg eltérő prizma és figyelmi keret által már torzított és szűrt tapasztalataikat átadják személyes *referenciakeretüknek*, amely ismét csak mindenkinél más és más. Következésképpen az egyének, akik ténylegesen és egyidejűleg objektíve ugyanazt a társadalmi történést tapasztalják, szubjektíve már messze nem egyformán élik azt meg.

Függetlenül az egyéni személyiségrendszereik közötti különbségek miatt egyénileg eltérő válaszaiktól, amelyekkel a *szubjektíve hasonló* tapasztalatokra reagálnak, az *objektíve azonos* tényleges társadalmi eseményekre adott egyéni válaszuknak elsődlegesen azért kell másnak lennie, mert objektíve ugyanannak a ténynek a *szubjektíve* egyedileg *különböző* előfordulásait, szubjektív változatait tapasztalják. Nem csoda, hogy nehéz számtalan őszinte ember közt konszenzust elérni egy konkrét (politikai, gazdasági, stb.) társadalmi helyzet főbb jellemzőinek meghatározásakor, minthogy e tisztességes személyek társadalmi helyzete, érdekei, oktatási háttere, társadalmi ideológiai elkötelezettsége és „figyelmi kerete” nagymértékben különbözik egymástól. Szubjektíve nem hazudnak, akik egymásnak ellentmondó tanúságot tesznek egy olyan helyzetről vagy eseményről, amelyet pedig mindegyikük egyszerre és közvetlenül tapasztalt meg.

A kimondottan felekezeti jellegű mozgalmak kulcsfontosságú figuráinak és ezek nyilvános magatartásának objektív értékeléséhez, amennyire csak lehet, figyelembe kell vennünk a szubjektív vallásosság legfontosabb dimenzióinak és az egész személyiség legfontosabb aspektusainak kiugró jellemzőit.

Az itt bemutatott referenciakeretnek a fontosabb 1919–1948-as magyarországi politikai pártok és mozgalmak későbbi tárgyalásában lesz jelentősége.

I. SZEMBEN A LIBERALIZMUSSAL

A legjelentősebb katolikus elitek és mozgalmak politikai irányvonalai az európai birodalmi tetrarchia – Habsburg, Hohenzollern, Romanov (és a szultán) – bukása (1917–1918) és az orosz (szovjet) birodalom Kelet-Közép-Európa feletti uralmának megszilárdulása (1947) között nehezen érthetők azok 19. századi hátterének ismerete nélkül. A politikai és a kapcsolódó társadalmi-gazdasági kérdések iránti, kifejezetten eltérő attitűdmodellek ugyanis a múlt században kerültek meghatározásra. Majd ezek a reformkorban (1830–1848) és az egyházi-politikai küzdelem idején szilárdultak meg, a *fin de siècle* során, amikor a felemelkedőben lévő liberalizmus új posztulátumaira adott katolikus válasz artikulációja, legalábbis a politikailag elkötelezett katolikusok körében, a rangsorolás terén mély és tartós hasadáshoz vezetett. A 19. században keletkezett kifejezések minden releváns attitűdmodellje egy olyan politikai hagyomány egyik elemévé vált, amelyet számos, politikailag aktív családban generációról generációra adtak át a családi kultúra egyik mintájaként. Sőt, az összes modellt többé-kevésbé széles körben, páratlan lelkesedéssel és intenzitással kultiválták és terjesztették a kiemelkedő kreatív írók, a népszerű „naptárak” és/vagy a sajtóközlemények. Számos katolikus középiskola is hozzájárult egyik vagy másik modell szocializációjához. Néhány ilyen katolikus politikai attitűdmodell a 20. században látványos felemelkedést mutatott.

1. Reformkor

A háttér. A következőkben egy régi keresztény nemzet történeiről lesz szó. Államát 1000-ben vagy 1001-ben egy pápa, II. Szilveszter, a nagy francia tudós a királyság rangjára emelte, amikor III. Ottó, a Szent Római Birodalom uralkodója hozzájárulásával legátust küldött a magyar uralkodóhoz, I. (Szent) Istvánhoz, s hivatalosan egy koronát és egy apostoli keresztet adományozott neki. Ezzel elismerte őt királynak, s felruházta azzal a kiváltsággal, hogy az egyházat országában megszervezze. A pápa tehát hivatalosan 960 évvel ezelőtt Magyarországot, mint szuverén birodalmat, betagolta a „keresztény nemzetek családjába”. Feljegyezték azt is, hogy István király a halála (1038) előtt a királyságot a Szent Szűz különleges gondjaira bízta. (Innen ered a magyarok *Pat-*

rona Hungariae iránti tisztelete). És az elmúlt csaknem tíz évszázad folyamán – történelmének valamennyi viszontagsága ellenére – Magyarország továbbra is létezett, szuverén államként s a közép-európai politikai rendszer szerves részeként. *Kulturális* szempontból az egyfelől Nyugat- és Közép-Európa, másfelől Kelet- és Délkelet-Európa közötti objektív demarkációs vonalat a történelem kemény tényei ott rajzolták meg, ahol a „Szent Korona országainak” keleti és déli határai húzódtak. Magyarország kultúráját – csakúgy, mint több más közép-európai társadalomét az említett demarkációs vonaltól északra és nyugatra – elsősorban a római katolicizmus alakította ki 1000 körül; majd az előzővel keveredő klasszikus kulturális örökség, a reneszánsz és a hozzá kapcsolódó humanista mozgalom, a protestantizmus dagályával és apályával kapcsolatos szellemi és politikai mozgalmak, az ellenreformáció barokk életérzése, formái, pátosza és dinamizmusa, a Leibniz megalkotta „neohumanista” mozgalom, a felvilágosodás racionalizmusa és Kant kritikai transzcendentális idealizmusa formálták. Ezzel ellentétben a Szent Korona Országaitól keletre és délre eső – noha az előbbiekkal szomszédos – területek különböző népeit ugyanabban az utóbbi néhány évszázadban Bizánc uralta és formálta kulturálisan, majd Isztambul (az oszmán birodalom) és részben Moszkva kormányozta, illetve néhányat közvetlenül *hoszpodárok*¹⁵ vagy tatár kánok. Szellemi és érzelmi életüket az autokrata és autonóm cezaropapizmus, valamint a minden államban autokrata és autonóm keleti ortodox egyház mítoszai és rituáléi alakították. Az ikon és a cirill ábécé a kelet- és délkelet-európai kultúrák közös megkülönböztető jegyét képezte Nyugat- és Közép-Európa kultúrájához képest. Hosszú évszázadokon át, egészen a 19. század közepéig uralkodók az összes felsorolt nyugati és közép-európai lelki és szellemi mozgalmat elzárták e népek elől. Ebből a szempontból érthető, hogy mind több és több magyarban fejlődött ki annak a tudata, hogy határnemzethez tartoznak. Úgy érezték, hogy Bizánccal szemben Róma, majd Isztambullal szemben a „nemzetek keresztény közösségének” védelmezői; az önjelölt „harmadik Rómával”, Moszkvával szemben pedig nemcsak az első, az „örök Rómát” kell megvédeniük, hanem a klasszikus és római katolikus kulturális örökségek keverékében jelen lévő hierarchikus értékrendet is. Nem maguk a magyarok, hanem II. Pius pápa és I. Miklós pápa voltak azok, akik a 15. században kialakították és terjesztették Magyarországnak mint „Európa védőpajzsának” új imázsát. Ez vált a magyarok általánosan elfogadott, kollektív önképévé. Függetlenül attól, hogy a politikailag artikulált magyarok körében gyakorisági eloszlása generációról generációra milyen mértékben változott, ez az önkép, a nemzeti szerep meghatározása a releváns politikai attitűdökben és cselekvésekben tartós motivációs tényező maradt.

¹⁵ *hoszpodár* v. *goszpodár* (szláv) – úr, fejedelem, kényúr

Ama reformkor (1830–1848) előestéjén, amely a 20. századi katolikus mozgalmak szempontjából releváns politikai orientáció már említett modelljeit érlelte, Magyarország a Habsburg birodalmi struktúra szerves része volt. Az állam szuverenitását elvileg senki sem kérdőjelezte meg, pláne nem apostoli királya, egyben Ausztria császára, I. Ferenc, aki koronázása előtt (1792) esküt tett az ország alkotmányának megtartására. Magyarországnak nem volt sok oka panaszkodni, amíg a napóleoni fenyegetés arra kényszerítette a császárt, hogy vegye tekintetbe „alattvalói” érzelmeit és érzékenységét. De a Korzikai végleges kiiktatása után Ferenc olyanfajta uralkodásba kezdett, ahol – mint mondták – „a kormány helyébe az államigazgatás lépett.” Az egész császári politikai struktúra négy kipróbált pilléren nyugodott, ezek: a császári hadsereg; a közszolgálat („bürokrácia”); ennek túlméretezett, gyakorlatilag önálló rendőri szervezete és a katolikus hierarchia. Napóleon oroszországi vereségét követően a császár királyként elnapolta és tartósan „felfüggesztette” az országgyűlést. A kancellárja, Metternich által létrehívott Szent Szövetség óriási hatalma a császár-királyt túlzottan magabiztossá és intoleránssá tette uralmának minden alkotmányos korlátozásával szemben. Anélkül, hogy formálisan megszegte volna koronázási esküjét, Magyarország jogállását valójában az uralkodó *domus Austriae* „örökös tartományának” szintjére fokozta le.

1816-tól 1824-ig a gazdasági helyzetet elhúzódó mezőgazdasági válság jellemezte. Ez elsősorban a vidéki termékek eladási nehézségeinek és az ebből eredő árcsökkenésnek, ezen kívül az európai háború hirtelen és kontinentális szintű megszűnése és a leszerelés késleltetett kumulatív hatásainak tudható be. Számos földesúr megpróbálta enyhíteni pénzübeli nehézségeit azzal, hogy a korábbi szokásos mértéken túl is növelte a jobbágyok kötelezettségeit. A napóleoni háborúkban a császári hadseregnél szolgálva számos parasztnak jó esélye volt arra, hogy külföldön is megismerkedjen a parasztok életkörülményeivel. Több nyugat- sőt akár közép-európai országban ezek sokkal kedvezőbbeknek bizonyultak, mint hazájukban. Leszerelésük után szívesen számoltak be a távoli országokban szerzett tapasztalataikról, felnyitva a magyar falvak népének szemét. Így a jobbágyok egyre növekvő számban látták reálisan sorsuk alakulásának közös okait – mind a régieket, mind az újakat. Ez és az életkörülmények utóbb bekövetkezett romlása nyugtalanította a kilencmillió jobbágy nagy részét. Ilyen volt a társadalmi légkör vidéken, amikor a népet egy *hirtelen bekövetkezett esemény* villanyozta fel, melynek lelki hatása szinte mindenkit magával ragadott, aki – legalábbis a magyar nemzetiségűek körében – érdeklődött a politika iránt.

Európa első rengéseit a Szent Szövetség hatalmas struktúrája alatt Olaszországban érezték, amely akkor még nem alkotott politikai egységet. A közép- és észak-olaszországi *status quo* megóvása – Piemontban a lázongások, Lombardiában a liberális összeesküvések valamint a pármai és romagnai felkelések ellen – az osztrák császár feladata volt. I. Ferenc elhatározta, hogy fegyverrel irt ki

minden liberális elhajlást. Erre a célra az olasz szintéren adókat vetettek ki, és – a hagyományos önkényes és könyörtelen módon, s aránytalanul nagy számban Magyarországon is – katonákat toboroztak. Emellett kérlelhetetlenül beszédtek további adókat is, teljesen figyelmen kívül hagyva az országgyűlésnek azt a kizárólagos alkotmányos hatáskörét, hogy engedélyezze az adóváltozásokat, és évente határozza meg a király által toborozható katonák maximális számát. Valójában a „vakációztatott” Diéta e tekintetben nem szavazott, hisz nem is tudott szavazni. Így az uralkodó bünt követett el: hitszegésben volt vétkes. A császári kormány autoriter eljárásai országos haragot és nyugtalanságot keltettek. Metternich kancellár azt tanácsolta uralkodójának, hogy Magyarország lecsendesítése érdekében hívja össze a Diétát, s a jövőben tolerálja annak alkotmányos tevékenységét. Ferenc – bár vonakodva – beleegyezését adta, hogy megakadályozza a népi nyugtalanságnak az egy évszázaddal korábbi nemzeti felkeléshez hasonló kirobbanását (1703–1711), amikor is Rákóczi fejedelem évekig sikeres magyar lázadást vezetett (a Szent Szűz képével díszített zászlók alatt) a császári hadsereg ellen. 13 éven át tartó folyamatos „szüneteltetés” után 1825-ben összehívták a Diétát, amely 1849-ig királyi beavatkozás nélkül ülésezett. Metternich ily módon 1825-ben sikeresen megakadályozott egy félelmetes nemzeti felkelést, amely a császár olaszországi helyzetét valószínűleg tarthatatlanná tette volna. De a Habsburgoknak hosszú távon nagyon meg kellett fizetniük a haladéért. A Diéta nyilvános vitái átformálták a közvéleményt, az már a nemzeti kérdésekre figyelt, és számos más tényező mellett az vezetett bizonyos országos tiszteletnek örvendő politikai vezetők felemelkedéséhez, egy politikai pártrendszer kialakulásához, a közhangulat országossá válásához és végül 1848-ban a nemzet szabadságharcához és a Habsburg uralkodók hivatalos trónfosztásához (1849).

A fent említett mezőgazdasági válságon és az alkotmányos kérdésem túl, amelyek a politikai változások felgyorsulását idézték elő, új tényezők is bekerültek a teljes kulturális rendszerbe: a romantikus és a liberális nacionalizmus, valamint a pánszlávizmus.

A *romantikus nacionalizmus* először az ország szlovák nemzetiségének evangélikus szegmensében talált utat magának.

Herder romantikus nemzetiségkoncepcióját a saját, a beszélt nyelvhez tartozó kulturális világot mint a nemzeti géniusznek és tagjai közös származásának leghitelesebb szimbólumát készségesen támogatta néhány kiemelkedő cseh és szlovák történész, nyelvész és költő. (A politikában Herdert vulgárisan fogták fel: mindazok, akiknek a nyelve azonos, nemzetiséget alkotnak.) A hagyományos életmódok herderi idealizálása sok szláv értelmiségivel megkedveltette őt, különösen azokkal, akiknek a néptársai nem rendelkeztek olyan saját állammal, amely csak az övék lett volna. Mivel ez volt a helyzet a szlovákokkal is, akik akkoriban csupán az egyik etnikai kisebbséget jelentették Magyarországon, ért-

hető, hogy – bár a cseh nacionalizmus kialakulásához vezető szellemi kezdeményezések már az 1800-as évek előtt is bizonyítottan megvoltak –, a népszerű, határozott politikai jellegű és kezdettől a nyilvánvaló pánszláv lelkesedéshez kapcsolódó nemzeti ébredés a magyarországi szlovák evangélikusok (az összes szlovák 16-17 százaléka) körében jött létre. Kiemelkedő költőjük, Ján Kollár az összes szlávhoz szólt azért, hogy orosz vezetéssel egy szláv birodalomban egyesüljenek. Népében fokozatosan kifejlesztette a *status quó*tól való elidegenedést, amelynek egyfelől a magyar, másfelől a katolikus dominancia iránti ellenszenv adott lendületet. Az orosz hatalom és presztízis látványos felfelé ívelése és Lengyelország legutolsó felosztása (1815), valamint a szlovák nacionalizmus által terjesztett pánszláv lelkesedés együttesen fájdalmas hatást gyakoroltak a magyar *uralkodó osztályok politikájára*. A reformkorban a politikailag aktív magyarok nagy többségének a szlovák pánszláv propagandára adott éles reakcióját leginkább Wesselényi báró „Üzenet a magyar és szláv nemzetiségnek” című felhívása (1843) szimbolizálja. A magyar feltevés, miszerint a szlovák nacionalista pánszláv propaganda csak nyitánya az „*orosz veszély*” materializációjának, Magyarország szláv óceánban való elmerülésének, ezt a reakciót még tovább erősítette.

A nacionalista lelkesedés első modellje Magyarország területén tehát a magyar szupremácia ellen irányult. A nacionalizmusnak ez a fajtája – a nemzeti bizonytalanság növekvő érzésével együtt, amelyet a pánszlávizmus erősített fel a magyarokban – akár elég is lehetett volna, hogy lángra gyújtsa a magyar nacionalizmust. A fellobbanáshoz és a terjedéshez azonban a rövidlátó császári rendőrség is nagymértékben hozzájárult. Ez minden korábbinál önkényesebb és elnyomóbb lett a gyengeelméjű új uralkodó, I. Ferdinánd (1835–1848) alatt, amikor egy kölcsönösen egymásra féltékeny és antagonistá tagokból álló, mindenható triumvirátus uralkodott a birodalom felett. A magyar nemesség szellemi elitjének észre kellett vennie mind azt, hogy a nemzet alkotmányos szabadságjogait továbbra is megalázóan szűk határok közé szorítják, mind a császári kormány egyre fokozódó romlását. Eközben a kiművelt „parlamentari fiatalok” aggódva figyelték a közelmúltbeli külföldi fejleményeket, legalábbis a császári cenzúrától mentes *Augsburger Zeitung*on keresztül, amely rendszeresen beszámolt a külpolitikáról, időnként nagy részletességgel a „Minden parlamentek anyjának” nagy vitáiról is. Ennek és a Nyugat-Európában nyomtatott más médiáknak, valamint a külföldi tanulmányutakról visszatérő, politikailag érdekelt nemeseknek a hatására nagyszámú magyar volt aktív a belpolitikában és jól tájékozott olyasmikben, amik rájuk és nemzetükre nézve a nemzetközi ügyek és a társadalmi, politikai mítoszok szférájában különösen lényegesnek tunkent. Így a politikailag aktív és ambiciózus magyarok lelkes, sokszor egyenesen szenvedélyes érdeklődéssel kísérték figyelemmel O’Connell emancipációs mozgalmat, az alkotmányos reformról (1827–1832) folytatott nagy vitát, amely az 1832-

es whig *Reform Bill*hez vezetett, az 1830-as forradalmakat, a belga és a görög nép hősie és sikeres függetlenségi harcát, valamint Canning és Palmerston „nemzeteket és liberális rezsimeket felszabadító” politikájának csúcspontjait, például Palmerston merész és találekony diplomáciáját, amely 1833–1834-ben megmentette a spanyol és a portugál liberális rezsimeket a carlista és a miguelista beavatkozásoktól. Nem csoda, hogy a liberális nacionalizmus értékei, képei, gondolatai és szentimentális mintái átítatták a legtöbb magyar politikai aktivista elméjét, és döntően alakították érzelmeiket. A győztes nacionalista függetlenségi mozgalmak dicsőséges sorozata nagy lelkesedést keltett a nacionalizmus liberális modellje iránt. Hogy Anglia elszakadt a Szent Szövetségtől, és átvette a liberális nacionalizmust, szintén fokozta annak előretörését a politikában jártasabb magyarok közt.

A nemzet elhúzódó ál-/látszatfüggetlenségi helyzetében – szemben a romantika nyelvi nacionalizmusával, hozzá még az elsősorban az evangélikus szlovákok körében dívó pánszlávizmussal és a főként a magyar nemességben élő liberális nacionalizmussal – a katolikus ihletésű politikai orientációnak a reformkorban két modellje fejlődött ki. Ezek a szóban forgó 20. századi mozgalmak szempontjából is relevánsaknak bizonyultak.

Bemutatásuk előtt jellemezzük a lehető legkevesebb számadattal (valamennyi 1840-re vonatkozik) Magyarország társadalmi környezetét a reformkor közepe táján (1840), amikor ezek a „modellek” kialakultak. A „Szent Korona országainak” lakossága 12 880 000, kb. másfélmillióval kevesebb Erdély nélkül. Ez utóbbit figyelmen kívül hagyva 1840-ben 11 376 000 lakosból 544 372 „lélek”, azaz 4,5 százalék tartozott a nemességhez. Mivel többségük életmódja, iskolázottsága és anyagi létfeltételei általában semmilyen tekintetben nem különböztek a parasztgazdákéitól, a lakosság kevesebb mint 2,5 százaléka volt olyan család tagja, amely gazdaságilag és kulturálisan eléggé kiváltságos volt ahhoz, hogy legalább megyei szinten részt vegyen a közéletben.

Figyelembe véve a történész Szekfű¹⁶ becsléseit is, amelyek azt bizonyítják, hogy ebben a periódusban a (francia értelemben vett) harmadik rend számszerűleg a társadalom szerkezetében teljesen elhanyagolható volt, állíthatjuk, hogy a lakosság kevesebb, mint három százaléka volt tagja olyan családoknak, amelyek a nemzet politikai életében részt vehettek. És ezeknek egy figyelemre méltó

¹⁶ Szekfű Gyula Ignác (1883–1955) történész, publicista, egyetemi tanár, az MTA tagja, a kora újkori magyar történelem kutatója. A *Három nemzedék* szerzőjeként a Horthy-rendszer egyik fő ideológusa, ugyanakkor az 1945 utáni Magyarországon is fontos szerephez jut. 1945. október 15-étől meghatalmazott miniszteri rangban moszkvai követ, 1948 májusától ugyanott nagykövet. 1948. szeptember 10-én, a Kommunista Párt hatalomátvétele után felmentik. 1953. májusától országgyűlési képviselő, 1954. január 21-étől az Elnöki Tanács tagja.

kisebbsége nem volt magyar nemzetiségű. A lehetséges politikai részvétel alacsony szintjéhez nagymértékben hozzájárultak a következő tények: a lakosság 79 százaléka volt jobbágy; a lakosságnak csak öt százaléka lakott (legalább 20 ezer lakosú) városokban; és az iparban foglalkoztatottak aránya a többiekhez viszonyítva 1:89 volt, ugyanakkor a birodalom német nyelvű tartományaiiban 1:13-15, sőt Lombardiában 1:8.

2. A radikális szociális reformizmus konzervatív romantikus modellje

Charles Dickens mondta: „Széchenyi nézetei ma is messze honfitársaié előtt járnak – valójában ama vélemények előtt is, amelyek az idegen fajokkal való bánásmód tekintetében Angliában még ma is uralkodók.” Ez 1870-ben, Széchenyi nyilvános pályájának befejeződése után 22 évvel jelent meg annak a sok értékelésnek egyikéként, amellyel kiemelkedő európaiak illették azt az államférfit, aki a logikusan integrált társadalmi reformáló attitűdök és katolikus inspirációjú aktív irányultságok konzervatív modelljét állította fel. Lenyűgöző kezdeményezése komoly kulturális elmozdulást váltott ki elsősorban a magyarországi katolikus szubkultúrában, az értékek koncepciója és hierarchiája terén. Ez a kulturális elmozdulás később, a 20. században, bizonyos kormányzati politikákban és végül egy nemzeti katolikus társadalmi mozgalomban konkretizálódott.

A politikai irányultságok modellje a keresztény erkölcsi normák, a politikai romantika és a benthami¹⁷ humanitáriusság egyedülálló kombinációját jelenti. Széchenyi modellje először saját kiadványaiban, politikai akcióiban, társadalmi szervezetekben és az ember fizikai környezetének tartós változásaiban tárgyiasult. Elméleti és gyakorlati modelljét a következőkből kiindulva fejlesztette ki. Egyrészt római katolikus hitéből, amelyet hitbuzgó szülei és pap oktatói ültettek el benne. Másrészt azokból a korai és meghatározó szellemi élményeiből, amelyeket egy Novalis¹⁸ iránt rajongó bécsi tanulmányi körben szerzett. Harmadrészt Nyugat-Európáról szerzett kivételes ismereteiből, amelyeket szisztematikusan épített fel, mielőtt belépett volna a politikába hét évet felölelő utazásai után (1815–1821, 1823–1824); ezek többnyire Angliába történtek, ahol különösen a kereskedelmet és az ipart tanulmányozta, valamint Bentham jogalkotásról és reformról alkotott elképzeléseit.

¹⁷ Jeremy Bentham (1748–1832) angol jogtudós, filozófus és politikai gondolkodó, az utilitarista (haszonelvű) etikai irányzat megalapítója. B. szerint valamely jogi, ill. politikai intézmény hasznossága attól függ, hogy mennyiben mozdítja elő a legtöbb ember lehető legnagyobb fokú boldogságát.

¹⁸ Novalis (eredeti nevén Friedrich Leopold von Hardenberg, 1772–1801) német költő, író, filozófus, a korai romantika kiemelkedő képviselője.

Novalis, a vallásos versek, misztikus *Liedek* és filozofikus regények finom romantikus álmódzója publikált egy kihívásokkal teli írást is (*Kereszténység vagy Európa*), amelyre a romantikus irodalom szaktekintélyei általában kevés figyelmet fordítanak. Ennek a műnek a végén Novalis – a 19. század küszöbén – felvet egy merész kérdést: „Vajon a forradalomnak franciának kell-e maradnia?” (Ami úgy hangzott, mintha ma megkérdéznék: „Vajon a forradalomnak oroszoknak kell-e maradnia?”) Novalis akkor nem adott választ erre a kérdésre. Az alábbiakban azonban látható, hogy bécsi „tanítványa”, Széchenyi, a romantikus gondolatok jó ismerője, megfelelő válaszra talált.

A romantikus kulturális áramlat feltétel nélküli és határtalan hitet jelentett és terjesztett a szellem, az erény és a gondolat uralkodó formáiról az ember egyéni és társadalmi létformáiban. Ez inspirálta a keresztény eszmékre és a nemzet kulturálisan meghatározott értékeire való orientációt. Sürgette az ember minden produktív, pozitív és dinamikus kreativitásának aktualizálását. Kritikátlan hitet ültetett el a következő mítoszokban: (1) a nemzet ethoszát a tagjai által aktivizált összes kreatív képesség alkotja; (2) a nemzet társadalmi, (ezen belül politikai) életének megannyi formái (szervezetei) az ő ethoszának dinamikus objektívációi. A romantika erősen hangsúlyozta és kiemelte az egyén keresztény felelősségét nemcsak önmaga és minden ember – különösen minden nemzettárs –, hanem a nemzet egészének erkölcsi-kulturális szintje iránt is.

Igazi romantikus szellemben Széchenyi szigorúan megkövetelte mindenkitől – mindenekelőtt önmagától és a többi nemesektől, akiknek a körülményei lehetővé tették, hogy magas kulturális, különösen erkölcsi normáknak megfeleljenek –, hogy könyörtelenül és hatékonyan dolgozzanak önmaguk tökélyre fejlesztésén. Továbbá ösztönözzék és támogassák mások hasonló erőfeszítéseit, különösen azok esetében, akiknek reménytelen életkörülményei az erkölcsi és általános kulturális felemelkedést gyakorlatilag kizárják. Bár az arisztokráciában, gazdagságban született, felelősnek tartotta osztályos társait nemzetének akkori, általában alacsony kulturális színvonaláért. Ők – állította – a magyarok túlnyomó többségét a nemzeten kívül, azaz a kulturális közösségen kívül hagyták. Széchenyi romantikusan fogalmazta meg reformpolitikájának fő célkitűzését: „Bővítsétek nemzetünket!” Minden magyarnak, és nemcsak törpe kisebbségének, lehetővé kell tenni, hogy a nemzet társadalmi-kulturális életében aktívan és kreatívan részt vegyen. „Az erkölcsi felemelkedés útját meg kell nyitni az elnyomottak, és azok előtt, akik most messze hátul kullognak.” „A kilencmillió jobbágyot fel kell emelni a Nagy Magyar Parlagra az Erény szintjére.” (A *Parlag* saját állapotukat fejezi ki, amely fojtogatja moráljukat és kreativitásukat, ezáltal több millió olyan jobbágyat termel, akik e tekintetben „meddők”. Az *erény szintje* pedig, idealisztikus értelemben, azt az állapotot jelenti, amelyben az említett paraszti népben rejlő erkölcsi értékek folyamatosan és általánosan jelen vannak.) Ez még mindig romantikusan hangzik. Ezzel ellentétben reform-

stratégiája brit befolyást tükröz, ezen belül elsősorban Benthamét. E stratégia szerint az átfogó reformpolitikának fokozatosan, három fázisban kell haladnia az említett általános cél felé. *Először*, a társadalmi, politikai és gazdasági intézkedéseknek az ország minden emberét olyan szintre kell emelniük, ahol ő, ha produktív életkorban és fizikailag jó karban van, a rendszeres munkavégzés révén emberhez méltó életet tud élni. Széchenyi figyelmeztetett: senki sem várhatja el azoktól, akiknek szellemi perspektíváját rendkívül beszűkítette a véget nem érő, siralmas szegénység, akik (annak ellenére, hogy képesek és készek lennének munkát vállalni) hozzátartozóikkal együtt ember alatti szinten élnek, hogy erkölcsileg és szellemileg tökéletesedjenek, nemzetük iránt lelkesedést érezzenek, kreatívan és tevékenyen részt vegyenek kultúrájában, és támogassák azt. *A második szakasznak* akkor kell megkezdődnie, amikor a társadalmi-gazdasági reformok kedvező következményei le tudták küzdeni a legnépesebb társadalmi szegmensekben addig uralkodó apátiát vagy ellenérzést.

A reformnak ebben az állapotában elengedhetetlen, hogy az elmét – elsősorban kultúrpolitika révén – fogadó készsé tegyék az erkölcsi ideák és nemzetiségi ideálok iránt, és az egész személyiséget ráhangolják ezek internalizálására. (Eszméjét modern köntösben adjuk vissza.) Ez nem érhető el kizárólag az oktatás eszközeivel. Az intézményi változásokat is úgy kell megfogalmazni és összehangolni, hogy miután azoknak az összes magyarrá, különösen a korábban elhanyagolt parasztsokra gyakorolt konvergáló hatása felhalmozódott, ápolja és fokozza az önbecsülést és a személyes méltóság tiszteletét, a keresztény inspirációjú hazafiságot és a nemzetiség kultúrájában való egyre nagyobb személyes részvételi hajlandóságot. A harmadik lépést, az alkotmányos jogi reformot, az összes politikai jog és kötelesség minden felnőtt férfira való kiterjesztését logikus alapjaira, a nép jólétére, valamint az emberekben működő integrált erkölcsi és szellemi értékekre kell építeni.

Széchenyi nem csupán egy viselkedési modellt hozott létre – azaz romantikus és benthami attitűdtípusok logikusan integrált gyűjteményét –, és nem is csak a szociális stratégia egy elméleti modelljét. Ő a modelljének mind viselkedési, mind elméleti vonatkozásait „empirikusan érvényessé” alakította, többé-kevésbé a posztulátumokkal összhangban cselekedve. Tette ezt részben azért, hogy jelentős társadalmi, jogi és gazdasági változtatásokat kezdeményezett és vitt sikeresen végig, részben úgy, hogy hatékonyan támogatta az állami reformpolitikát, a mások által kezdeményezett jogalkotási intézkedéseket; végül pedig az ország első parlamentnek felelős kormánya (kabinetje) építésügyi és közlekedési minisztereként. Ám nyilvános pályafutásának első húsz éve alatt (amikor a kormányban vagy a közigazgatásban semmilyen pozíciót nem töltött be) út-törő reformküzdelle elérte azt, amit a reform-stratégia első szakaszának megvalósításában sürgetőnek tartott: a gyár-iparosítás megalapozását, az ősiség és a robot rendszerének eltörlését; egy modern vízügy tervezését és szervezését,

beleértve a gőzhajót; továbbá életre hívta a közlekedési hálózatot és az újonnan bevált tartós üzemek hatalmas közmunkáit. Szociális-gazdasági téren azt adta országának, amit Sully¹⁹ Franciaországnak. Mindez és számos más eredmény elnyerte számára a „legnagyobb magyar” *epitheton ornans*²⁰, amelyet később legnagyobb ellenfele, Kossuth Lajos adományozott neki. A jobbagyság megszűntetése (1848) előtt évekkel korábban szakadtak el egymástól a magyarosítási kérdés miatt. Kossuth, az ügyvéd főként az alkotmányjogban gondolkodott, és a reform az ő számára elsősorban alkotmányjogi reformot jelentett. Széchenyi ennél tágabb reform-felfogása viszont elsősorban a teljes népesség társadalmi-gazdasági és általános kulturális életkörülményeinek nagymértékű javításán alapult. A forradalom Széchenyi számára gyorsított, folyamatos erkölcsi változás, továbbá tartós és radikális társadalmi-gazdasági változás volt az egész magyar valóságban, különösen a magyar nemzet életében. A magyaroknak ez lett és ez maradt a Forradalom, nem a francia. Széchenyi minden teljesítménye ezt a választ adta Novalis fent említett kérdésére.

Kossuth szenvedélyességével és lelkesítő szónoklataival vezette (kb. 1830 és 1849 között) a magyaroknak a szlovák pánszláv nacionalizmusra és a – közelben már Lengyelországot fojtogató – orosz terjeszkedésre adott, a liberális nacionalizmus által ihletett, hatalmas népi reakcióját. A nyelv újabb kori, egyre növekvő politikai jelentőségét felismerve a liberális szárny (a „keresztény liberálisok” kivételével) elhatározta, hogy felszámolja a múltbeli magyar nemzedékek hanyagságának következményét, vagyis azt, hogy a különböző „idegen nyelvet beszélő” népek fokozatosan nagyobb lélekszámot tegyenek ki, mint a magyar nemzetiség. Igazodva az ekkoriban a liberális nacionalisták körében népszerű francia ideálhoz („egy nemzet – egy állam – egy nyelv”) a Diéta liberális többsége úgy döntött, hogy az addigi latin helyett az állam hivatalos nyelve a magyar legyen. Sőt, az 1830-as évek eleje óta egyre agresszívebb magyarosítási tendencia mutatkozott, különösen a megyei tisztviselők és az iskolai adminisztrátorok esetében. Főként a különböző nem magyar nemzetiségek fiatalabb tagjait igyekeztek közigazgatási és oktatási nyomással arra ösztönözni, hogy rendszeresen magyarul beszéljenek, és így végül magyarokká váljanak. A nem magyar nemzetiségeknek ezekre a magyar erőfeszítésekre adott válasza ugyanolyan agresszív volt, mint a magyar reakció az evangélikus szlovákok nacionalista kezdeményezésére. Integrátását és státusát féltve az ország szinte minden

---

¹⁹ Maximilien de Béthune, Sully herceg (1559–1641) francia államférfi, IV. Henrik francia király fegyvertársa, minisztere és tanácsadója, akinek a 16. és a 17. század fordulóján kiemelkedő szerepe volt Franciaország pénzügyi, ill. gazdasági felvirágoztatásában és belpolitikai egyensúlyának megteremtésében.

²⁰ *epitheton ornans* (görög–latin) – állandósult díszítő jelző, az eposzok stílusesszövege a főbb szereplők jellemzésére.

fontosabb nem-magyar nemzetisége vehemensen reagált a latin hivatalos nyelvnek a magyarral való tervezett (és 1844-ben megszavazott) helyettesítésére, továbbá az erőteljes magyarosításra.

A magyar liberálisok és az ország szláv és román nemzetiségeinek vezetői közötti heves vita igen elmélyítette a köztük és a magyarok között húzóódó szakadékot. A nacionalizmust az interakciós felerősítés jól ismert pszichikai folyamata terjesztette a horvátok, az erdélyi románok és a szlovák katolikusok közt, akik körében a népközösségi érzelmek a harmincas évek közepe előtt még nem képeztek jelentős politikai áramlatot. Az, hogy az osztrák és az orosz császári titkosszolgálat kormányuk „Oszd meg, és uralkodj!” elvét végrehajtva aktívan támogatta az agresszív magyarellenes érzelmeket, különösen az ország szláv kisebbségeiben, mára már jól dokumentált tény.

Széchenyi, aki teljes mértékben felelősséget érzett ennek a vonulatnak a katasztrófájáért, szilárdan az erkölcsi elvre támaszkodott, és előmozdította az egyetemes humanitárius irányultságokat, összhangban a népe iránti elkötelezettséggel, keresztény inspirációjú valódi hazafiságával. Ebben a szellemben támadta ama liberális nacionalizmus divatos brandjét, amely a magyarosítási mozgalom agresszív kulturális imperializmusában fontos szerepet vállalt. „Egy nemzet felemelkedésében” és fölényének *biztosításában* – tanította generációját Széchenyi – valójában nem a külső jel, a nyelv használatának a kiterjesztése a lényeges, hanem a „dolgok belseje”.

„Ha valaki ismeri vagy beszéli a magyar nyelvet, akkor okvetlenül magyarrá kell válnia? ... a beszéd semmi esetre sem érzés, a nyelv hangzása semmiképpen sem a szív dobogása, tehát ha valaki akár a legékesszólóbban beszél is magyarul, ettől ő még nem magyar. Ráadásul ... minden csak a *fölényt* fokozza.” „Ezért először is minden tisztátalanságot ki kell küszöbölni, hogy a magyarok követésre méltók legyenek ...” „Vagy valóban asszimiláló fölényben van bárki, aki nem ismeri el azokat a dolgokat másokban, amelyekért ő maga tőlük megbecsülést igényel? ...”

Asszimilálóképességgel csak azok rendelkezhetnek, akik „szívébe a keresztény hit halhatatlan szabálya kitörölhetetlenül bele van vésve: bármiről akarod, hogy mások megtegyék neked, tedd meg te is nekik.” Széchenyi azonban nemcsak az elvek alapján állt, hanem szilárd talajon is. Igen realista módon figyelmeztette magyar népét (1841), különösen pedig Kossuthot és követőit (1846) az erőltetett magyarosításnak a nemzetre gyakorolt, előreláthatóan katasztrófális következményeire: „nem volt indokolható oka a nagyobb elterjedésért folytatott küzdelemnek ... ne erőltessd a magyar nyelvet tüzzel-vassal, ... különben nem tudod megakadályozni, hogy magadat is tüzzel-vassal fognak elpusztítani ...”

Azonban tanításai és ismételt figyelmeztetései ellenére a legtöbb politizáló magyar a liberális nacionalizmus mellett cövekelt le. Széchenyire ferde szemmel néztek. Annak dacára, hogy megpróbálta csillapítani az ellenséges érzéseket, és

kölcsönös megegyezést létrehozni az egymással küzdő nemzetiségek között, az „álhazafiakkal” szembeni állhatatos kritikája, s még inkább a nagyszámú szláv és román vezető iránt tanúsított nagyrabecsülése a legtöbb politikust fokozatosan elidegenítette tőle. A szélsőséges nacionalizmus duzzadó hullámai a legtöbb magyar politikai aktivistát végül elnyelték, és nemzetüket az 1849-es katasztrófa felé sodorták. A történelem hamar igazolta Széchenyi szomorú jóslatát: a magyar nemzet hatalmát és státuszát, valamint sok fia életét „pusztították el tüzzel és vassal” Habsburg, Romanov, valamint szláv és román szövetségeseik Magyarországon. És sokat elpusztított a kivégzőosztag, a hóhér, meg az 1848–1849-es szabadságharcot követő császári abszolutizmus (1849–1867) börtöne.

Széchenyi a keresztény hazafias válaszok kortárs modelljét állította szembe a külső és a hazai szélsőséges nacionalizmussal. Modelljének elvetését követően a magyarok tartós megpróbáltatásai és a szélsőséges nacionalizmus szenvedélyes pártolása hasznos tanulságul szolgálnak.

3. A katolikus liberális válasz

„A vallásnak szüksége van szabadságra, és biztos, hogy a szabadság is igényli a vallást.” Montalembert²¹

Széchenyi „válaszreakció modellje” egyetlen ember intellektuális kezdeményezésének a terméke volt, amely fokozatosan objektíválta a jogalkotási tevékenységeket és a társadalmi-gazdasági tényeket. Nem voltak militáns politikai munkatársai, csak követői, csodálói és alárendeltjei. Ezzel szemben a katolikus liberális válasz modellje egy informális politikai csoport által indult és fejlődött ki, elsősorban az egyes tagok konvergencia, illetve közös erőfeszítései révén. Míg Széchenyi ki is mondta „modelljének” katolikus jellegét, a szóban forgó liberális csoport hivatalosan nem látszott katolikus jellegűnek (néhány tagja protestáns volt). A csoport ideológiai vezetője és több kulcstag azonban folyamatosan egyértelművé tette politikai meggyőzésük katolikus vallási alapjait.

Széchenyi otthonosan mozgott a magas arisztokráciában, míg a katolikus liberálisok a köznemesek felsőbb szintjének szellemi elitjéhez tartoztak (függetlenül Eötvös bárói címétől). Széchenyi gazdasági helyzete rendkívül kiváltságos volt, míg a szóban forgó liberálisoké – egyetlen kivétellel – csak mérsékeltet számított annak. Széchenyi közvetlen környezetében önképzésének éveitől

²¹ Charles Forbes Comte de Montalembert (1810–1870) francia publicista, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia kultagja. *Egy gyászoló nemzet. Lengyelhon* 1861-ben és *Szabad egyház a szabad államban* című műve már az 1860-as években magyarul is megjelent.

még mindig a klasszicizmus uralkodott, jóllehet abba már több romantikus elem is keveredett. A liberalizmustól irtóztak. Bár a katolikus liberálisokat erősen befolyásolta a politikai romantika, és Széchenyi kimagasló példája lenyűgözte őket, az, amit elméjük mohón magába szívott, a liberalizmus volt. E liberalizmus azonban nagymértékben keresztény ihletésű (példák: Chateaubriand²², történészként Guizot²³, később pedig Lamartine²⁴). A liberális csoport legrégebbi katolikus tagja is húsz évvel volt fiatalabb Széchenyinél, bár a tagok többségét 1838–1840-ben – vagyis csak 13-15 évvel később – bevásztották a Diétába. De amikor ezek a liberálisok a harmincas évek közepén tanulmányozták és be is utazták Nyugat-Európát, az ottani közhangulat jelentősen eltért attól, amelyet Széchenyi tapasztalt. A liberalizmus szele ekkor már teljes erővel fúj, különösen az értelmiségiek szubkultúrájában, amelyet az 1830-as és az azt követő évek liberális forradalmának megdöbbentő sikere dinamizált. És mivel a vámhatárok nem akadályozhatták az eszmék és az érzelmek forgalmát, hazaérkező leendő katolikus liberális politikusaink külföldön megerősödött meggyőződésükkel saját földjükön sem váltak elszigeteltté. A liberális gondolkodásminták 1837-1838-re széles körben elterjedtek, legalábbis a magyar nemesség és a *tiers état*²⁵ iskolázottabb, szellemibb érdeklődésű tagjainak szubkultúráiban. Közép-Európában a középosztálybeli családok számára elérhető egyetlen alapmű akkoriban a „liberális biblia”, a Rotteck és Welcker féle *Staatslexikon*²⁶ volt. Az *Augsburger Zeitung* liberális újság, amely legtöbbször számára a Nyugat-Európával kapcsolatos információk kizárólagos forrásának számított, meglehetősen sikeresen liberalizálta a középosztály – legalábbis a fent említett szegmensek – véleményét. E kiadványok azért lehettek sikeresek, mert a kommunikációjuk alapját képező életfilozófia egészen jól illeszkedett ahhoz a hagyományos keresztény koncepcióhoz, amely az akkori és lehetséges középosztálybeli fogyasztóik között uralkodott.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a katolikus liberális válaszmodell nem szándékosan, s pláne nem mint ellenmodell fejlődött ki Széchenyinek a liberális

²² François-René de Chateaubriand (1768–1848) francia író és politikus, a francia romantika kiemelkedő alakja.

²³ François Pierre Guillaume Guizot (1787–1874) francia politikus, író, történész, I. Lajos Fülöp francia király uralkodása idején miniszterelnök.

²⁴ Alphonse Marie Louis de Prat de Lamartine (1790–1869) francia költő, regény- és drámaíró, politikus, a francia romantika kiemelkedő alakja.

²⁵ *tiers état* (francia) – harmadik rend, a francia forradalmat megelőző időszakban mindazok társadalmi csoportja, akik nem tartoznak az első két rendhez: a papsághoz és a nemességhez.

²⁶ Karl Wenzeslaus Rodeckher von Rotteck (1775–1840) német államtudós, történész és politikus; Karl Theodor Welcker (1790–1869) német jogász, liberális politikus. Nevezetes művük, a *Staatslexikon – Encyklopaedie der Staatswissenschaften* (Államlexikon – Az államtudományok enciklopédiája) első kiadása 1834-ben jelent meg.

szélsőséges nacionalizmusra – valamint az oblomovizmusra vagy az aktív maradiságra – adott, korábban tárgyalt romantikus válaszával szembeni alternatívaként. Széchenyi a katolikus liberálisok számára még akkor is a „legnagyobb magyar” volt és maradt, amikor alkalmanként néhányuk nem értett egyet valamely militáns nyilatkozatával. A csoport informális vezetője, Eötvös 1860-ból visszatekintve kijelentette: „Széchenyi vezette nemzetünket a haladás útjára. Erőfeszítéseinek sikere nélkül a nemzet nem részesült volna 1848 korábbi eseményeiben akkor, amikor még egymással ellenséges társadalmi osztályokból állt, és a hatalmas mozgalom hazánk megszüntetéséhez vezetett volna.” Ugyanez az Eötvös az 1846-ban megjelent *Reform Magyarországon* című könyvének mottójaként egy ugyanabban az évben megjelent Széchenyi-műből idézte a következőt:

„Igaz reform nem valósítható meg úgy, hogy mindig pusztán a meglévő dolgokat módosítgatjuk. Bizonyos esetekben az, ami létezik, ellentmond annak, amit látni szeretnénk. Ilyenkor radikálisan meg kell változtatnunk a régit, de éppilyen szükséges az is, hogy valami radikálisan újat hozzunk létre.”

Ez azt mutatja, hogy ami a radikalizmust illeti, a társadalmi reformszándékok nem különböztek azok közt, akik a romantikus, és akik a katolikus liberális politikai válaszreakciók modelljeit fejlesztették ki. A nacionalizmus értékelésében semmi lényeges eltérést nem mutattak. Széchenyi ide vonatkozó cáfolatát és figyelmeztetését már idéztük. Eötvösnek, a katolikus liberálisnak a nacionalizmus nem kevésbé volt visszataszító. „Durva beképzeltség, amely a patriotizmus mezében igyekszik szégyentelenül hatásos lenni”. És meggyőzően állította, hogy alapvető ellentmondás áll fenn a nacionalizmus (technikai értelemben; a közönséges szóhasználatban jelentése „szélsőséges nacionalizmus”) és a keresztény erkölcsi normák fő posztulátumai között.

Ugyanakkor lényeges különbségek is vannak a két modell között, amelyek – részben legalábbis – az egyik és a másik modell kifejlesztőinek uralkodó szellemi érdeklődése, szerepe és teljesítménye terén mutatkozó feltűnő különbségek-ből fakadnak. Széchenyi szakértelme a gazdaságpolitikában és a szervezésben rejlett. Támadta az elavult, hagyományos intézményeket, amelyek a megfelelő tőkebevonást lehetetlenné téve gátolták a gazdasági hatékonyságot, és – különösen a társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegeiben – megakadályozták, hogy minden ember életszínvonala folyamatosan és jelentős mértékben javuljon. Lefektette az ipari kapitalizmus jogi és szervezeti alapjait. Senki sem értékeltte ezt inkább, mint a liberális politikusok. Katolikus liberálisainkat nyugat-európai tanulmányaik és tapasztalataik érzékennyé tették arra, hogy a kapitalizmus, az iparosodás és a liberalizmus fő elvein alapuló politikai rendszer a századukban *pari passu*²⁷ és egymással kölcsönös függőségben fejlődött. A jelenleg figyelmünk

²⁷ *pari passu* (latin) – [valakivel] azonos tempóban, lépést tartva, karöltve [haladni]

középpontjában álló politikai csoport kulcsszereplői egy kivétellel azonban nem rendelkeztek szakképesítéssel, tapasztalattal és tudással a közgazdaságtan terén, nem beszélve a nemzeti gazdaságpolitikáról. Széchenyiben teljesen megbíztak. Nem kételkedtek, hogy ő megvalósítja azt, amit társadalmi-gazdasági területen liberalizmusuk folytán kerestek. Érdeklődésük a nemzeti kultúrára összpontosított, elsősorban a magyar nemzetére, valamint az ember méltóságára és jogára, amelyet alkotmányjogi reformok hivatottak érvényesíteni. Tartós személyes érdeklődésük tehát olyan közérdekű kérdésekre összpontosult, amelyeket Széchenyi (időrendileg is) az általa korábban vázolt átfogó reformprogram második és harmadik szakaszához sorolt. Hogy e liberális csoport politikai erőfeszítései miért elsősorban a kulturális és alkotmányos jogszerűsége, s a kapcsolódó közigazgatási problémákra irányultak, mindjárt érthetővé válik, ha megnézzük, mi volt kulcsfiguráinak a foglalkozása:

Báró Eötvös József²⁸ filozófus volt, a század legmagasabb rangú magyar politikai teoretikusa, regények szerzője (ezek a jelenlegi kommunista rezsim alatt is magyar klasszikus regényeknek számítanak). Csengery Antal²⁹ Eötvös után a második legnépszerűbb regényíró volt, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, a vidéki és megyei közigazgatás szerkesztőségi cikkíró szakembere, Kossuth Lajos elődje az első nemzeti napilap főszerkesztőjeként. Szalay László³⁰ kiemelkedő ügyvéd és jogi teoretikus volt, Deák Ferencsel együtt az 1867-es kiegyezés kodifikálójá, főszerkesztőként Csengery elődje. Lukács Móric³¹ ügyvéd volt, gazdagságban született, s annak szentelte magát, hogy Fourier³² és Owen³³

²⁸ Eötvös József báró (1813–1871) magyar jogász, író, a Batthyány-kormány, majd az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, a Kisfaludy Társaság első elnöke (1860–1867), majd a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1866–1871).

²⁹ Csengery Antal (1822–1880) politikus, közgazdász, publicista, a Magyar Tudományos Akadémia másodelnöke, a Magyar Földhitelintézet igazgatója, országgyűlési képviselő. 1845 és 1848 között a *Pesti Hírlap* főszerkesztője.

³⁰ Szalay László (1813–1864) történetíró, jogász, liberális politikus és publicista, a Magyar Tudományos Akadémia tagja és főtírkára (1861), a modern magyar történettudomány egyik megalapozója. 1844. július 1-jétől 1945-ig Kossuth Lajos utódjaként a *Pesti Hírlap* főszerkesztője.

³¹ Lukács Móric (1812–1881) publicista, műfordító, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja, 1876-tól 1879-ig Kisfaludy Társaság harmadik elnöke.

³² François Marie Charles Fourier (1772–1837) francia filozófus, utópikus szocialista. Elgondolása szerint a társadalomban is a mechanika Newton által leírt törvényei működnek, az emberi élet célja azonban az egyetemes boldogság és a tökéletes harmónia elérése.

³³ Robert Owen (1771–1858) angol utópikus szocialista, a szövetkezeti mozgalom elindítója. A munkanélküliség enyhítésére olyan telepek létesítését javasolta, ahol 500–1500 fő mezőgazdasági és ipari munkát végez. 1823-ban Észak-Amerikába ment, ahol Indiana államban kommunisztikus gyülekezeteket alapított.

szocialista programjait tanulmányozza, s hogy szakszervezetek és szövetségi típusú önkéntes egyesületek révén „megoldja a munka problémáját”. A református Kemény Zsigmond³⁴ báró a magyar próza e korszakában a két másik regényíróval alkotott triumvirátust. Kemény később csatlakozott a csoporthoz, és inkább konzervatív volt. Nem kezdeményezett semmilyen jelentős új orientációt, amely tartósnak bizonyult volna, és így beépült volna a modellbe.

Az a tény, hogy ezek közt az egyazon militáns politikai csoportot alkotó irodalmi és jogi tehetségek közt a legfontosabb kérdésekben tartós konszenzus alakult ki, úgy tűnik, lehetővé teszi, hogy az egyes politikai – illetve politikai szempontból releváns – szellemi és aktív orientációkat anélkül mutassuk be, hogy kezdeményezőiknek mindjárt hitelt is adnánk. Ezek az irányvonalak logikus integrációjukban, együttesen tekintetbe véve alkotják a teljes magyar társadalmi és kulturális rendszeren belüli újításokkal, vagy akár a teljes magyar társadalmi és kulturális rendszer megújításával szembeni ellenállás aktív társadalmi erőire – valamint általában az erősödő liberalizmusra, és különösen a liberális nacionalizmusra – adott válasz katolikus liberális modelljét. Mielőtt ezt a modellt bemutatnánk, több, mint indokolt, hogy feltüntessük azok társadalmi helyzetét és szerepét, akik a modell kifejlesztésében innovatív ágensekként közreműködtek.

A csoport nem hivatalos és ideológiai vezetőjének, Eötvösnek a jelentőségét világszerte elismerték. Montalembert, a franciaországi katolikus liberálisok Európa-szerte jó hírnevű vezetője egyenesen prófétaként üdvözölte. Alapvető művét, amelynek címe *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, 1850–1851-ben írta, abban az időszakban, amikor a császári abszolutizmus megbénította a politikai életet; s 1851-ben egyszerre publikálta német és magyar nyelven. A könyvet 1851 nyarán több francia tudós is elolvasta. Eötvös egy tudományos elemzés alapján akkor jósolta meg az uralkodó francia politikai rendszerben hamarosan bekövetkezendő radikális változások jellegét, irányát és következményeit, amikor a közeledő válságnak még az első jelei sem mutatkoztak. Ez a változás a köztársasági elnök, a későbbi III. Napóleon 1851. december 2-én elkövetett államcsínye volt. Eötvös egy évvel korábban kidolgozta a jóslatát alátámasztó hipotézist, amelynek a jelenlegi politikai fejleményeket tekintve is komoly jelentősége van. Rámutatott, hogy egy olyan társadalomban, ahol az osztályok konfliktusa hangsúlyos – mint ahogy 1848–1849-ben Franciaországban is –, a két legjelentősebb politikai párt valójában ugyanazt a közvetlen célt követi. Mindkettő egyetlen ember abszolút uralmának a megteremtését segíti elő. Az egyik párt meg akarja semmisíteni a másikat, hogy fenntartson

³⁴ Kemény Zsigmond báró (1814–1875) író, publicista, politikus. Jókai Mór mellett a magyar romantikus regényirodalom legnagyobb alakja, 1867-től 1876-ig a Kisfaludy Társaság második elnöke.

és megvédjen egy, a magántulajdonhoz kötődő szociális rendszert. Mindketten hajlamosak arra, hogy egyetlen embert ruházzanak fel az összes hatalommal, mivel azt feltételezik, hogy a koncentrált hatalom a tartós, energikus és hatékony kormányzati akciók előfeltétele, ilyen cselekvések nélkül pedig nem tudják elérni legfőbb társadalmi céljukat. Valójában Eötvös felfedezte azt, ami az utóbbi időkben a társadalmak uniformizáltságaként jelentkezett. Megrettent „kapitalisták” és „kommunisták” egyidejű erőfeszítései arra, hogy a politikai hatalom összpontosításával erős, következetes és hatékony kormányt hozzanak létre, 1920-1922-ben a fasiszmus felemelkedését, majd a nagy válság idején Hitler hatalomra kerülését eredményezték. – Eötvös azonban úgy tett szert egész Európára kiterjedő hírnévre, hogy gondosan elemezte (1) azokat a feltételeket és folyamatokat, amelyek úgy tűnik, hogy elősegítik az állam egységes akaratának és koncentrált akciójának a kialakulását; (2) az állami kompetencia korlátait. Megszerezte Montalembert csodálatát és tartós barátságát, valamint de Tocqueville³⁵ és Cherbuliez³⁶ nagyra becsülését is. Levelezése Montalembert-rel a katolikus liberális eszmék forráskönyve. De Tocqueville, osztozva Eötvös vágyában az iránt, hogy a keresztény civilizáció megfelelő reformokon keresztül megmeneküljön, „lelki szükségét érezte annak, hogy megbeszélje vele a problémát” (lásd de Tocqueville Pierre-Église-ben, Manche, 1858. július 1-én, tíz hónappal halála előtt keltezett levelét). Cherbuliez, a francia-svájci politológus (Genf) 1853-ban összehasonlító tanulmányt készített L. von Stein³⁷ és Eötvös közelmúltbeli könyveiről, egyértelműen Eötvös teljesítményét helyezve von Steiné fölé, holott az ő munkái a kontinensen máig a politikai irodalom klasszikus műveinek számítanak.

Eötvös gondolatainak széles körű ismerete főként Laboulaye-nek³⁸, a francia „Savigny”-nak³⁹, az amerikai szabadságjogok lelkes tanulmányozójának tulajdonítható. „Az Egyesült Államok története” című műve, amelyet több nyelvre

³⁵ Alexis Charles-Henri Clérel de Tocqueville (1805–1859) francia politikai gondolkodó, történész, a szabadság és a demokrácia eszméinek szószólója. Leghíresebb művei: *Az amerikai demokrácia* I–II. (1935 és 1840) és *A régi rend és a forradalom* (1856).

³⁶ Victor Cherbuliez (1829–1899) svájci francia regény- és drámaíró, esszéista, irodalomkritikus és politológus, a Francia Akadémia tagja. Kritikai írásait főként a *Revue des deux Mondes* című folyóiratban tette közzé.

³⁷ Lorenz von Stein (1815–1890) német közgazdász, szociológus. Közigazgatástant és politikai gazdaságtant oktatott a kiel, ill. a bécsi egyetemen. Tanítása az állam meghatározó szerepéről a társadalmi reformok kezdeményezésében hatást gyakorolt a Japán Császárság alkotmányának (1889) megszüvegezésére.

³⁸ Édouard René Lefebvre de Laboulaye (1811–1883) francia jogtörténeti író, tanár, politikus és publicista, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.

³⁹ Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) német jogtudós, a történeti jogi iskola legkiemelkedőbb képviselője.

lefordítottak, az 1850-es és 60-as évek Európájában a legkedveltebb Amerikáról szóló könyvnek számított. Laboulaye egy másik, tömör, *L'État et ses limites*⁴⁰ című munkájában kifejezetten támogatta Eötvös releváns tanításait, gyakorlatilag átmásolta gondolatait, sőt azokat Wilhelm Humboldtéi⁴¹ és Stuart Milléi⁴² fölé helyezte. Számos olasz politológus csak Laboulaye fent említett rövid könyve révén ismerkedett meg Eötvössel. Mivel Eötvös a fő munkáját lefordította németre, állításaira a legtöbb válasz német tudósoktól érkezett. Csak a leg-sokatmondóbbakat említve: Bluntschli⁴³ Eötvöst – Robert von Mohllal⁴⁴ és de Tocqueville-lel együtt – a politikai tudományok problémáinak uralkodó „ideologikus kezelése” elleni kritikai tendenciák fő képviselőjeként rangsorolta. Jellinek *A Modern Állam Jogában*⁴⁵ (ma is mindenfelé elismerten a jogtudomány klasszikus munkája) nagyra értékelte Eötvös *életművét*. Gumpłowicz⁴⁶ szociológus, akinek erős befolyása az első tudományos amerikai szociológusra, Albion W. Smallra⁴⁷ általánosan elismert, Eötvöst Mancinivel⁴⁸ egyenrangú úttörőnek

⁴⁰ *L'État et ses limites* (francia) – Édouard René Lefebvre de Laboulay műve (1863), magyarul *Az állam és határai* címmel Molnár Antal fordításában jelent meg (1869).

⁴¹ Wilhelm von Humboldt báró (1767–1835) porosz államférfi, kiemelkedő jelentőségű nyelvész, esztéta. *Ideen zu einem Versuch die Grenze der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen* (Gondolatkísérlet az állam hatékonysága határának meghatározására) című műve 1791-ben jelent meg.

⁴² John Stuart Mill (1806–1873) angol filozófus, közgazdász és politikaelméleti gondolkodó, a klasszikus liberalizmus történetének egyik legmeghatározóbb alakja. A szabadságról alkotott felfogása értelmében a társadalom elsődleges feladata az egyén jogainak védelme s ennek érdekében a törvényes keret megalkotása.

⁴³ Johann Caspar Bluntschli (1808–1881) svájci jogász, jogfilozófus, politikus, egyetemi tanár. *Lehre vom modernen Staat* (Modern államtan) című háromkötetes műve 1875-ben jelent meg, akárcsak 1864-ben publikált *Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und Politik* című művének magyar kiadása Acsádi Ignác fordításában (Az általános államjog és a politika története a tizenhatodik század óta a jelenkorig).

⁴⁴ Robert von Mohl (1799–1875) német jogász és politikatudós, 1824 és 1845 között a tübingeni egyetem tanára.

⁴⁵ Georg Jellinek (1851–1911) német államjogász, bécsi egyetemi magántanárként az osztrák jogpozitivizmus legmeghatározóbb alakja. *Allgemeine Staatslehre* (Általános államtan) című művének első kötete, *Recht des modernen Staates* (A modern állam joga) először 1900-ban jelent meg.

⁴⁶ Ludwik (Ludwig) Gumpłowicz (1838–1909) lengyel jogász, az állam- és közigazgatási jog tanára a grazi egyetemen (1876–1908), az európai szociológia egyik megalapítója.

⁴⁷ Albion Woodbury Small (1854–1926) észak-amerikai társadalomtudós, az Egyesült Államok első szociológiai tanszékének alapítója a chicagói egyetemen (1892), a szociológia mint akadémiai tudomány szak elismertetésének amerikai élharcosa.

⁴⁸ Pasquale Stanislao Mancini örgróf (1817–1888) olasz jogász, újságíró és politikus, torinói és római egyetemi tanár, miniszter, a modern nemzetközi jog egyik megalapozó-

tartotta. A filozófiai vénájú proto-szociológus, Ludwig Stein⁴⁹ biztos szemmel ismerte fel Eötvösben a szociológia egyik előmozdítóját (mai fogalmakkal az állam-protoszociológusok egyikét). Jakob F. Fallmerayer⁵⁰ professzor végleges értékelése tömör: Eötvös „a 19. század Montesquieu-je”.

A *keresztény liberális modell* két alapfeltevésre épült: (1) a vallás a társadalom legtöbb tagjának elméje felett megtartja irányító erejét. (2) A vallás, a civilizáció, a társadalom és az állam egy adott nemzetben kölcsönösen függ egymástól. (Itt és csak itt a vallás a nép vallásosságát, elterjedtsége mértékét és mélységét, azaz egy vallásos hitvallás szocializációját és egy releváns Egyházat, valamint egyházi és felekezeti társadalmi szervezeteket jelent.)

A *szabadság*, az *egyenlőség* és a *nemzetiség* egy keresztény civilizáció (mai szóhasználattal *kultúra*) szerves, sőt kardinális elemei. A társadalmi zavarok és a nevükben elkövetett erőszak semmiképpen sem következnek logikusan és szükségszerűen abból, hogy ezek az elképzelések a társadalomban uralkodó „normatív elképzelések” szintjére emelkednek. Ez utóbbiak mákszemnyi terrort sem indokolnak meg. A téves értelmezések, a hibás és könyörtelen alkalmazás vezetett az embertelenségnek és a szenvedésnek ahhoz a tengeréhez, amelynek szörnyű látványa beleivódott a tömegek emlékezetébe, a következő abszurd állítással együtt: „Emlékezz a szabadság emez aratásaira!” Mintha egyértelmű lenne, hogy bárki, aki az elmékbe a szabadság és egyenlőség eszméjét veti, tömeges terrort és erőszakot arat. A keresztény liberálisok felelőssége egyrészt az, hogy feltárják az elme ilyen szándékos megzavarását, s hogy tisztázzák és fenntartsák e nagyszerű eszmék valódi, igaz jelentéstartalmát; másrészt, hogy megtalálják és azonosítsák a Magyarországon alkalmazható, megfelelő és időszerű módszereket és eszközöket, amelyek révén a mély szakadék az intézmények és az országban uralkodó jelenlegi tényleges életkörülmények között, valamint ezeknek a nagyszerű elveknek a releváns empirikus posztulátumai között – ha helyesen értjük őket – a belátható jövőben a lehető legkisebbre csökkenthető.

A szabadság valódi jelentése az egyén szabadsága. Szabadságjogai Isten alkotta és adta emberi jogok, ezért elidegeníthetetlenek és egyetemesek. Az ember méltóságát a társadalomban annyira tartják tiszteltben, amennyire szabadság-

---

ja. Kiemelkedő szerepe volt az egységes olasz nemzetállam 19. századi létrehozásának előkészítésében, a Risorgimento (újászerveződés) mozgalmában.

⁴⁹ Ludwig Stein (1859–1930) svájci magyar filozófus, szociológus, rabbi, pacifista újságíró. *An der Wende des Jahrhunderts* (Az évszázad fordulóján) című jelentős kultúrabölcséleti műve 1899-ben jelent meg.

⁵⁰ Jakob Philipp Fallmerayer (1790–1861) orientalista és publicista, müncheni egyetemi tanár. Vitatott és megcáfolt tézise szerint az ókori görögség kihalt, helyét a szlávok és az albánok vették át.

jogai érvényesülnek. És mivel minden ember ugyanahhoz az „isteni fajhoz” tartozik, alapvetően ugyanolyan méltósággal, Isten saját jogán a posztulátumok is ugyanazok: minden ember egyenlő szabadságjogai. (Következésképpen báró Eötvös tudományos alapokon már az 1839–1840-es Diétán és egyik *első* könyvében, a magyarul és németül Pesten 1841–1842-ben, majd röviddel utána olaszul is megjelent *A zsidók emancipációja* című műben az emberi és politikai jogok, valamint a vallási szabadságok tekintetében épp a zsidó vallású személyeknek a nem-zsidókéval egyenlő bánásmódot igényel.) A liberálisok elvetették a széles körben elterjedt téves szabadság-fogalmat, amely ellentétben az előbbiekkal, mintha kizárólag a politikai szabadságot jelentené; és cáfolták azt a feltételezést is, hogy a politikai szabadság már akkor érvényesül, amikor az emberek szabadon részt vehetnek államuk döntéseinek és akaratának kialakításában. A keresztény liberálisok állítása szerint az ember szabadsága csak abban az esetben válik valóra, ha ő *nem függ* egyetlen más embertől vagy embercsoporttól, sőt az államtól, a megyétől, a községtől vagy az állam egyéb részegységétől sem. Akkora az emberi szabadság minimális, e kapcsolatok bármelyikében tiszteletben tartandó mértéke, amekkora az adott körülmények között méltóságának társadalmi érvényesítéséhez szükséges.

A legfőbb érték: minden egyes személy szabadsága. Ez azt jelenti, hogy az emberi méltóság és a szabadságjogok tekintetében mindenki *egyenlő*. A *politikai egyenlőség*, bár a személy szabadságjogaival, valamint a politikai szabadsággal kapcsolatos kardinális érték, csak eszköz-érték jellegű. Politikai egyenlőségre abban az értelemben van szükség, hogy az állam nem ismerheti fel és/vagy nem támogathatja a polgárok vagy az állampolgárok különféle kategóriáinak előnyben részesítését vagy hátrányos megkülönböztetését. Ezzel ellentétben a magyar liberálisok tárgyalt változata, hasonlóan az egykorú angol és francia liberális meggyőződésű politikusokéhoz, határozottan elutasította a politikai egyenlőség demokratikus koncepcióját, vagyis az összes (akkor még csak férfi) polgár egyenlő részesedését az állam hatalmában. De míg a brit és a francia liberálisok a harmincas években bevezették országuk híres választójogi reformját, amely a férfi felnőttek túlnyomó többségét cenzusi minősítéssel megfosztotta a szavazati jogtól, 1850-ben Eötvös határozott álláspontot foglalt el (habár az abszolutizmusban ennek nem volt közvetlen gyakorlati politikai jelentősége) az ilyen korlátozó kvalifikálás ellen. Egy olyan országban, ahol 1848-ig a jobbjogi rendszer továbbra is érvényben volt, a liberális törekvések először is ennek eltörlésére irányultak, és csak később a választójogi reformra. Követelését többször is erőteljesen elvetették, kifejtve, hogy amint az állam elismeri az általános férfi választójog által érvényesített politikai egyenlőség elvét, a néptömegek nem elégszenek majd meg ezzel az egyenlőséggel. A szavazók túlnyomó többsége, akik semekkora, vagy csak egy kis birtokkal rendelkeznek, ettől kezdve állandóan a politikai egyenlőség társadalmi egyenlőségre való kiterjesztéséért

harcolnának. A politikai egalitarizmus, ha sikeres lenne, elkerülhetetlenül egalitarizmust szítana a társadalmi-gazdasági életben is. Abból, hogy az egyenlőség elve előbbre való, mint a személyes szabadság elve és joga – tételezték fel – szükségszerűen a nemzetgazdasági rendszer valamilyen szocialista formája következne. Ez nem egy *kiméra*, ahogyan sok ember gondolja, figyelmeztettek a keresztény liberálisok. A gyakorlatban is működhet. Ami valójában lehetetlen volna: megteremteni és fenntartott hatékonysággal működtetni egy szocialista nemzetgazdaságot, egy mindenható, mai szóhasználattal totalitárius államot. (A normatív elképzelések e vonulata azt mutatja, hogy a keresztény liberálisok Buonarroti⁵¹, Cabet⁵² és a veterán Owen egalitárius típusú szocializmusával ellentétben antiszocialista, nem egalitárius álláspontot alakítottak ki, míg Karl Marx első releváns írásai csak ezen időszak végén, 1848 februárjában jelentek meg. Joszif Sztálin egyébként *A leninizmus alapjai* című könyvében a gazdasági egalitarizmust mint „tipikus kispolgári” gondolatot tette nevetségessé.)

A keresztény liberálisok általában a nemzetek feletti liberális mozgalommal azonosultak, amennyiben az „minden területen segítette a szabadság előrehaladását és az előrelépés lehetőségét”.

A liberális mozgalom legfőbb célkitűzései, az összes szabadságjog érvényesítése és a legteljesebb szellemi, intellektuális és fizikai fejlődés minden egyes személy számára nem közelíthetők meg egy olyan állam, politikai rendszer léteztetése nélkül, amely az ethosz, a kompetencia, a szervezet és a funkciók tekintetében ezekre a legfelsőbb politikai feladatokra alkalmas. Az államnak olyan alapos reformra van szüksége, amely korlátozott hatáskörében képes a fent említett célkitűzések hatékony szolgálatára. További feladata, hogy az intézményes megállapodásokon keresztül nyilvánvalóvá kell tennie: az állam és polgárai alapvető érdekei azonosak. A szociális világban történő fejlődés (több szabadság és egyre több személy életkörülményeinek javulása), valamint a jobb állam (az emberi érdekek hatékonyabb kiszolgálása) egyaránt társadalmi *haladást* jelentene. És a haladástól nem kellene félni, a kifejezést nem kellene megkerülni, hiszen Széchenyi a fent idézett egyetlen mondatban kétszer is merte használni a *radikális* szót. Keresztény liberálisaink haladáspártiak voltak. Haladáson a következő kritériumok szerinti előrelépést értettek: a természet ember általi ellenőrzése; az emberi méltóság tényleges tiszteletben tartásának mértéke; az oktatási rendszer bővítése és javítása.

⁵¹ Filippo Michele (Philippe) Buonarroti (1761–1837) olasz-francia liberális keresztény politikus és publicista. Tevékenyen részt vett a francia forradalomban és a 19. századi szocialista mozgalmak előkészítésében, Itália egyesítésének egyik élharcosa.

⁵² Étienne Cabet (1877–1856) francia újságíró, politikus és forradalmár, utópista szocialista.

A keresztény nemzet államának ereje *soha* nem lehet sem célja, sem kritériuma a haladásnak. *Erős államra* van szükség, mint hatékony *eszközre*, amely folyamatosan nélkülözhetetlen szerepet tölt be az erkölcsi és társadalmi haladás szolgálatában: rá hárul az érvényesített emberi és kapcsolódó politikai jogok területének kiszélesítése és az e haladás elleni illegális és törvénytelen társadalmi ellenállás leküzdése. Csak egy kellően erőteljes állam képes biztosítani minden tagjának az alapvető feltételeket az *egyenlő emberi jogok tartós biztonságban* való élvezéséhez. Az állam azonban jelentős mértékben elveszíti hasznosságát, amikor átlépi természeti erkölcsi határait, és hátráltat, végül meg is szünteti személyes és kapcsolódó politikai szabadságokat, noha elsődleges feladata épp ezek védelme lenne. A kormánynak ügyelnie kell arra, hogy az állam kompetenciájának e morális határait a területén élő valamennyi személy szabadságjogai képezik. Az államnak erősnek kell lennie. Saját intézményei, és a társadalom több más intézménye is támogatni hivatott akaratának hatékony érvényesítését, elsősorban a személyes szabadság érdekében. A római pogány etatizmushoz való visszatérést meg kell akadályozni, de nem az állam gyengítésével, hanem hatásköreinek a nemzeti jelentőségű közügyekre és az állampolgárok általános problémáira való szűkítésével. Az állam nagyobb ereje és ehhez mért szervezete nélkül az ilyen közügyek nem kezelhetők hatékonyan a nemzet összes tagjának javára. Elsősorban a személyes szabadságjogok és a kapcsolódó politikai szabadságok érdekében – de az egész népesség társadalmi mobilizálása érdekében is – a keresztény liberálisok a negyvenes évek közepétől igényesen és intenzíven támogatták az átfogó társadalmi és politikai reformot.

Először is be kell mutatnunk az említett liberális csoport reformpolitikájának *negatív célkitűzéseit*. A jobbagység megszüntetése után, amelyet joggal tekintettek bármilyen szociális reform *sine qua non*jának⁵³, a megyének is meg kell szűnnie, mármint annak, amit általában „nemesi megyének” neveznek. Szintén meg kellene szűnnie annak a gyakorlatnak, hogy a falusi közösséget jobb esetben egy atyáskodó mini-uralkodó kormányozza, vagy a helyi földesúr, vagy, ha többen vannak, a nemes földbirtokosok klikkje, oligarchiája. Azaz véget kell vetni annak a politikai helyzetnek, hogy a megyét néhány hagyományosan vezető család működteti, és a megye, a járás és a község összes közszolgálati pozícióját az ő rokonaik és kegyeltjeik töltik be.

A reform *legfőbb pozitív célja* az volt, hogy életet leheljenek ama különféle köztes társadalmi-politikai formációkba, amelyeken keresztül az egyének közvetve kapcsolatba kerülhetnek az állammal, s annak aktív és hasznos szereplői-

⁵³ *sine qua non* (latin) – szó szerint „ami nélkül nem”: nélkülözhetetlen feltétel

vé válhatnak. Alexis de Tocqueville *Démocratie en Amérique*⁵⁴ című művének 1840-es kiadása öt évvel később már hozzátartozott a művelt liberális magyar nemesek, különösen a keresztény liberálisok könyvtárához. Utóbbiakra a mű mély benyomást tett, és kitaróan lelkesedtek az amerikai típusú helyi önkormányzatok iránt, amelyet a kedves francia szerző a maga széles körben csodált lebilincselő, bár következetesen reális módján mutatott be. (Az angolszász helyi önkormányzat eredeti angol mintája ismeretlen volt számukra, hiszen egyik korabeli magyar közszereplő sem tanulmányozta Old England helyi kormányzatát, még Széchenyi vagy Wesselényi sem. És a sors nem ajándékozta meg Angliát egy latin géniusszal, aki az egész művelt európai társadalom *lingua francáján*⁵⁵ a wellingtoni időkről, vagy a harmincas évek nagyszabású felzárkózásáról átfogó képet vetített volna a kontinentális tudósok kritikus szeme elé.) A megyei autonómia hagyományos elvének tiszteletben tartása, az iránta megújult lelkesedés azt az igényt is felvetette, hogy a család és az állam között minden „köztes politikai testület” kapjon önkormányzatot (Rousseau-i koncepció!), úgymond az élet elixírjeként, amely elengedhetetlen e testületek felélesztéséhez. A teljes politikai rendszernek minden szinten önkormányzati testületekből kell állnia. A paraszti családok férfijai – „szabad faluközösségük” önkormányzatában részt véve – meg kell tanulják, hogyan egyeztessék össze egyéni érdekeket a közösségekkel. Az ilyen „szabad közösségek”, amelyek többnyire volt jobbágyokból tevődnek össze, választott küldötteikkel részt vesznek a megye önkormányzatában. Így a megye a „nemesség megyéjéből” a falusi nép politikai testületévé alakulna át. Hasonlóképpen az egyes municípiumok és a megalapozott szabadságjogokkal rendelkező városok önkormányzatát demokratikus alapon kell átszervezni. A paraszti faluközösség önkormányzatához hasonlóan ennek is a mindenféle szakmájú vagy foglalkozású városi emberek politikai képzési terepeként kell működnie (őket persze nem hivatásuk alapján választják).

Országos szinten a keresztény liberálisok az egész liberális mozgalom irányításának élén álltak az akkor radikális alkotmányos változások kidolgozásában és támogatásában, és pedíg, hogy létrehozzanak egy független nemzeti kormányt, amely felelős a kétkamarás parlamentnek, ahol az egyik kamara széleskörűen csak reprezentatív jellegű. Az első feladatok egyike, hogy jogszabályok útján meghatározzák a községi, városi és megyei önkormányzatok hatáskörét, valamint azok „szabadságjogait” és kötelességeit. A különböző önkormányzatok he-

⁵⁴ *De la Démocratie en Amérique* (francia) – Az amerikai demokrácia, Alexis de Tocqueville klasszikus műve (két kötetben, 1835 és 1840). Első magyar kiadása 1843-ban jelent meg.

⁵⁵ *lingua franca* (latin) – közvetítő nyelv, koiné: olyan nyelv, amely adott földrajzi területen közvetítő szerepet tölt(ött) be eltérő anyanyelvű lakosok között.

lyi, megyei és országos szintű munkamegosztásának kialakításában az irányadó elvek a következők: (1) Minél erősebb lesz az állam saját nemzeti, bár korlátozott hatáskörében, annál erősebbeknek kell lenniük a kisebb területi önkormányzatoknak, vagyis annál jobban képeseknek kell lenniük legális intézményi eszközeik révén ellenállni az állam esetleges illegális és törvénytelen nyomásának. (2) Mindazt, amit a kisebb területi önkormányzat az érdekeltek és a saját politikai testülete javára képes elintézni vagy megoldani, nem szabad semmiféle befogadó területi politikai önkormányzattal (megye vagy állam) végeztetni. Ezen az alapon az önkormányzatok különböző fajtáinak ki kell egészíteniük egymást. Mit jelent ez? Valójában azt, hogy egy több mint száz évvel ezelőtt megfogalmazott keresztény liberális reformprogramban a *szubszidiaritás elvének* ugyanazokat a posztulátumait alkalmazták, amelyeket XI. Pius pápa hirdetett meg az 1931-es *Quadragesimo annó*ban, s nem csak a katolikus hívők számára.

Az összes politikai struktúra demokratizálódását két alkotmányos újítással kell elérni: a képviselők választása minden szinten titkos szavazással történik; minden önkormányzati politikai testületnél a kollektív szervek valamennyi ülésének a falu tanácsától és a városi közös tanácstól a parlament két kamarájáig nyilvánosnak kell lennie.

Ami a *szavazati jogot* illeti, Eötvös és társai elutasították a korlátozó cenzus-minősítést. Azonban a javasolt parlament képviselőházának megválasztásával kapcsolatban egy általános férfi szavazati jogot támogattak, amelyet kizárólag az életkor és az iskolai végzettség korlátozott. (Az írástudatlanság aránya körülbelül 60 százalékra, 1870-ben 51 százalékra tehető.)

A liberalizmus nagy forradalmának (1789–1795-ös francia forradalom) – különösen a munkások ilyen szervezeteivel szembeni – negatív álláspontjától függetlenül a magyar keresztény liberálisok kitartóan hirdették, hogy mind az *önkéntes egyesületek szabadsága*, mind a polgárok szabadsága ezek működtetésére, a csatlakozásra és a kilépésre a személyes szabadság posztulátumai. Az önkéntes társulási élet kivirágzását a községközi és megyeközi típusok körében jogi intézkedésekkel és valamennyi politikai hatóság részéről kell előmozdítani, mivel ezek a társulások nemcsak hatékonyan támogathatják a társult szervezetek közös törvényes érdekeit, de képesek lehetnek megvédeni a személyes és a kapcsolódó politikai szabadságokat is a falu- és megyei önkormányzatok és azok egyes tisztviselői esetleges beavatkozásától. Az erős és igazán autonóm önkéntes egyesületek azonban nemcsak tagjaik számára lennének értékes szabadságjogaik támogatása folytán, hanem az államnak is. Amennyire ezek hatékonyan akadályoznák a helyi és megyei önkormányzatokat a jogaikkal való visszaélésében és a törvényes hatáskörükön való túllépésben, annyira járulnának hozzá a jogrend és közvetetten a társadalmi rend fenntartásához. Ezért az önkéntes egyesületek akaratlanul és közvetetten tehermentesítenék az állami kormányzatot egyik fő feladata alól.

Az említett liberális politikai csoport arra számított, hogy az önkéntes egyesületeken és a társult munkatársak kollektív formában történő önszervezésén keresztül meg lehet majd akadályozni az ipari munkásság problémájának kialakulását és súlyosbodását – mindez az ország szükséges és nagyon hiányolt iparosodásával párhuzamosan válhat egyre jelentősebbé. A szakszervezeti szabadság és a munkásszövetkezeti egyesületek 1845–1848 között a keresztény liberális program jelszavai közé tartoztak. Ez volt a válaszuk a Magyarországon még csupán a kezdeteinél járó ipari kapitalizmus inkább csak jósolt és távolról fenyegető, de egyelőre nem aktuális kihívásaira. Utóvégre külföldön tanultak, „*gouverner, c'est prévoir*”⁵⁶.

A szóban forgó keresztény liberálisok 1845 és 1848 között jogosan állították, hogy csak teljes, átfogó reformsémájuk jogalkotási cselekvések sorozatán keresztül történő végrehajtása vezetne a kívánt eredményekhez. Ezek pedig a következők: *a teljes felnőtt férfi lakosság mozgósítása a politikában való rendszeres részvétellel; a család és az állam közötti összes politikai és társadalmi struktúrák demokratizálása; hathatós demokratikus komponens kifejlődése a nemzeti kormányzati rendszerben* (a monarchikus és arisztokratikus összetevők mellett, ez utóbbi a tervezett parlament főrendiházán keresztül érvényesülne). Az összes felsorolt részeredmény kumulált következménye, állították, *valamennyi állampolgár személyes – és ezzel szoros összefüggésben – politikai szabadságjogainak tartós biztonsága lenne, amely be van ágyazva az uralkodó önkormányzati elv által dinamizált és demokratizált politikai rendszerbe.* Így a szabadság és az egyenlőség, ahogy ők ezeket az elveket értették, ténylegessé válna, minden polgár biztonságban élvezhetné őket egy önmagát kiegyensúlyozó, önszabályozó politikai rendszerben. Ha az országnak ilyen politikai rendszere lenne (mint ahogy kellene is lennie), akkor a magyar társadalomban nem kaphatnának erőre *a forradalom és az állami abszolutizmus kéz a kézben járó tendenciái*, amelyek bizonyos társadalmakban – ahol a szabadságot és az egyenlőséget tévesen értelmezték és helytelenül alkalmazták – már fel is ütötték a fejüket.

Előre látva az 1848-ban valósággá vált közelgő veszélyt, nyomatékosan figyelmeztettek: ha csak nemzeti szinten következne be radikális változás, vagyis, ha felállítanának egy parlamentnek felelős kormányt, de elhagynák a helyi (falusi és városi önkormányzatok) és a megyei szintű politikai struktúrák tervezett és sürgetett demokratizálását, vagy sohanapjára halasztanák az általuk kívánt reformot, az új intézmény, a felelős nemzeti kormány politikai vákuumban lebegne. Nem állnának rendelkezésére alkalmas politikai struktúrák, amelyekre támaszkodhatna, sem a polgárok által megszerzett politikai tapasztalat és képzés

⁵⁶ *gouverner, c'est prévoir* (francia) – a kormányzás: előrelátás

gazdagsága, sem a szokásos együttműködési attitűdök, amelyeket az ilyen helyi és megyei struktúrákban fejlesztettek volna ki. Ez a figyelmeztetés rámutat arra, hogy a keresztény liberálisok tisztában voltak a politikai rendszer – alkotmányos jogi intézkedéseken keresztül tervezett – radikális megváltoztatásának alapvető szociális és pszichikai követelményeivel. A nem csupán jogi és hatalmi politikai szempontú reform koncepciója határozottan megkülönböztette őket koruk többé-kevésbé jellegzetes liberálisaitól. A reformkérdések szociológiai és pszichológiai aspektusaiban is jártasak voltak, valamint tágabb látókörrel tettek tanúbizonyságot a nyilvános vitákban, így a jóval kevésbé tehetséges és tanult nemesi politikusok – a középszer szokásos konszenzusával az őket felülmúlókkal szemben – könnyen címkézték őket „doktrinereknek” (a kissé kevésbé elegáns „kockafejűek” vagy „tojásfejűek” akkori megfelelőjeként).

A keresztény liberálisok, mint idéztük, elvetették az *égető nemzetiségi kérdésnek* a szélsőséges nacionalizmus szellemében történő megoldását. Felismerték, hogy e kérdés körültekintő kezelése nemcsak az egyik vagy másik nemzetiség eminens külön érdeke, hanem minden nemzetiségé – beleértve a magyart is –, amelyek együttesen alkotják az egyetlen és egységes magyar nemzetet. A magyarok ne kívánják egy nemzetiségnek se a fölényét, se az elnyomását. Egyetlen ésszerű politika létezik a nemzetiségekkel szemben: minden törvényes igény kielégítése ama határig, amely az ország politikai egységének érdekével még összeegyeztethető. A magyaroknak tisztában kell lenniük azzal, hogy minden olyan jog, amelyet a különböző nemzetiségek Magyarországon *belül* érvényesíteni próbálnak, az emberi jogok posztulátuma. A *nemzetiség elve* kifejlődött, és most az állam mindenhatósága (omnipotencia) antik pogány elvének legújabb felélesztése ellenében fogalmazódik meg. A nép önkormányzatának alapelvein nyugvó valamennyi politikai struktúra átfogó reformja és az állam hatáskörének jelentős csökkentése szükségszerűen oda vezetne, hogy a nemzetiségek szinte minden törvényes joga érvényesüljön. A helyi, városi és megyei önkormányzatok hatáskörébe tartozna annak meghatározása, hogy mely nyelv(ek)et használják és tanítsák a plébániai és a felekezeti középiskolákban. A nemzetiségi politika bármely koncepciójának alkalmazása magával von bizonyos politikai veszélyeket. De a nemzet egésze és a magyar nemzetiség számára egyik lehetséges alternatív közpolitika sem lehetett volna olyan veszélyes, mint a politikai mozdulatlanság a tornyosuló nemzetiségi kérdéssel szemben.

A keresztény liberálisoknak esélyük nyílt arra, hogy megvalósítsák modelljüket, nemcsak sikeresen küzdve az alapelvek és a programpontok nyilvános támogatásáért, hanem mert ezekből több fontosabb törvény is megszületett, továbbá mert azok gyakorlati alkalmazásáért kormányzati felelősséget is vállalhattak. Vezető ideológusuk, báró Eötvös az 1848-ban alakult első felelős kormányban, Széchenyivel és Kossuthal együtt ülve az ország első közoktatási miniszterévé vált. Eötvös másodszor is ugyanazt a kormányposztot töltötte be (annak elle-

nére, hogy egy császári katonai bíróság halálra ítélte, és külföldi távollétében 1848-as szerepéért szimbolikusan ’felakasztották’) az 1867-ben alakult első felelős kormányban, körülbelül tizenhat év császári abszolútizmus után. Amikor először lépett hivatalba, az összes felekezeti egyenlő vallási szabadságáról szóló törvénytervezetéből az 1848-as törvények egyike lett. Bár a római katolicizmus ezen intézkedéssel elvesztette hagyományos „államvallás” státusát, a változás nem csorbította az Egyház szabadságjogait, nem ártott a katolikus vallási életnek. Az intézkedés politikailag rendkívül jelentős volt, elsősorban azért, mert véget vetett a magyar nemzetiségben legrégebbi és legfontosabb vallás – többek között egyes nem-magyar nemzetiségek különböző vallásai feletti – alkotmányos jogi fölényének. Másodszor, a zsidó vallás egyenlő jogállást kapott a pogányok különböző vallásaival; ezt a liberalizmus alapelve, vagyis minden polgár szabadságjogainak egyenlősége követelte meg. Harmadszor, Eötvös és katolikus liberálisai ezt az intézkedést lemásolva, támogatva és megszavazva azt szimbolizálták, hogy sem a mély személyes római katolikus hit, sem a katolikus normatív rendszer következetes betartása nem egyenlő a klerikalizmussal.

Ami az angol nyelvű politikai irodalomban 1878-as Eötvös-féle nemzetiségi törvényként szerepel, intolerancia és erőszakos magyarosítás helyett „az óvatosságon, a tolerancián és a szabadságon” alapult. (Az 1861. augusztusi előkészítő jogalkotási bizottság jelentésének terminológiája. Lásd C. A. Macartney Magyarország és szomszédai, London: Oxford U. Press, 1937, 17–18. o.) A törvény valódi liberális szellemben az összes állampolgár egyenlő jogait elismerte, nemzetiségétől függetlenül.

Mi kultúraközi összehasonlításban az Eötvös-törvények rangja – beleértve az összes nemzetiség népi nyelvhasználatáról szóló rendelkezéseket is –, különösen az oktatásban, a közszolgáltatásokban és az állami hatóságokkal való kapcsolatokban? A „nemzetállam” létrehozását célzó közpolitikák egyik legfontosabb kritikusa, C. Aymler Macartney⁵⁷ (Oxfordi Egyetem) Eötvös említett nemzetiségi törvényét így értékeli: „Minden olyan szerző, aki bármely táborból ezt a törvényt tárgyalja, teljes dicséretben részesíti. Ez minden bizonnyal az egyik legjobb nemzetiségi törvény, amelyet valaha is megfogalmaztak: a Népszövetség kisebbségi egyezményei, amelyek sok inspirációt merítettek belőle, jócskán elmaradtak tőle nagyvonalúság terén. Számos író véleménye szerint megoldhatta volna a nemzetiségi kérdést Magyarországon.” Ezt a brit tudós 1937-ben írta, 66 évvel Eötvös halála után.

A felemelkedő liberalizmusra adott, kifejezetten katolikus válasznak ez a modellje 1840 és 1870 között kulturális vonulatként jött létre és fejlődött ki, majd

⁵⁷ Carlile Aymler Macartney (1895–1978) brit történész, a kelet-közép-európai történelem és politika, főként az Osztrák–Magyar Monarchia kutatója, az Egyesült Királyságban a magyar érdekek és ügyek szószólója.

a műveltebb katolikusok körében továbbra is fennmaradt kisebbségi véleményként, és végül 1939-1947 között érte el csúcspontját előbb ideológiai mozgalom, majd politikai párt formájában. Mivel a modell létrejöttének és elterjedésének első periódusa (1840-1848) átfedésben van a korábban tárgyalt modellével, de annál sokkal később (1870-ben) fejeződik be, az előbbi korábban ismertetett történelmi jellemzői erre a modellre nézve is relevánsak, de 1849–1870-re vonatkozóan ki kell egészíteni őket a következőkkel.

A háttér (1849–1870). A magyar szabadságharc (1848–1849) tizenöt hónapos szakadatlan harc után az osztrák és az orosz hadsereg győzelmével (1849) fejeződött be. Magyarország felosztás révén területének komoly részét elveszítette. Ami maradt, beolvastották az osztrák császári részbe. A megyék és az önkormányzatok sok évszázados önállóságát eltörölték. Az országban – 1857–1860-os megszakítással – 1867-ig szükségállapot állt fenn, és szinte kizárólag nem magyar tisztviselők igazgatták. Noha az összes nemzetiség és nyelvük egyenlőségét kimondták, az oktatás és a közigazgatás nyelve gyakorlatilag kizárólag a német lett. Általános volt a besűgás, de nemzetiségtől függetlenül a nép elleneszenve is a rendszer elnyomó és abszolutista jellege iránt. Egy újabb nemzeti felkelés hiábavalósága túlságosan is nyilvánvaló volt; a harc egyetlen ígéretes formájának a passzív ellenállást tekintették. A magyarok az adó nem fizetéséből hazafias erényt kovácsoltak, és ebben az összes többi nemzetiség spontán módon utánozta őket. Ez szükségessé tette a még szigorúbb eljárások alkalmazását, valamint közalkalmazottak és csendőrök egyre növekvő számban való foglalkoztatását. A passzív ellenállás keményen sújtotta a császári kincstárat: megugrottak a költségei annak, hogy a magyarokat elnyomatásban tartásuk, miközben a széles körben alkalmazott adó nem fizetés a Magyarországról származó császári bevételt olyan szintre csökkentette, amely még az adóigazgatási kiadások felét sem tudta fedezni. Így az ellenállás az „abszolutizmus” korszakában (1850–1866) mindvégig hatékonyan ásta alá a császári kormányt.

Megírták, hogy az országra ránehezedő ellenségesség sűrű légkörében lassan kifejlődött az együttérzés és a kölcsönös segítségnyújtás, különösen a magyar és a nem-magyar nemzetiségű kortársak és munkatársak között. Az ugyanattól a hatalomtól való összes szenvedés polarizáló hatása és a nélkülözések hasonlósága javítani kezdte a nemzetiségek közti kapcsolatokat. Történelmi tény, hogy ebben a korszakban a német nemzetiség nem kis része idegenedett el „Bécstől”, és vált fokozatosan magyarrá.

Ezután bekövetkezett a császári hadsereg veresége, először Magenta és Solferino, Franciaország és Szardínia közös erőitől (1859), majd Sadowánál (Königgrätz) Poroszország kezétől (1866). Az első Olaszország, az utóbbi a *Reich* politikai egyesítéséhez vezetett. Ezeknek a katasztrófális eseményeknek az ereje az osztrák császárt, Ferenc Józsefet ráébresztette a Habsburg birodalmi struktúra átszervezésének szükségességére és sürgősségére. Tapasztalt liberális magyar

államférfiak, köztük az itt tárgyalt „válaszok modelljének” fő megalkotója, felismerték, hogy országuk előnyös helyzetbe került, s a nemzet a Habsburgoknál (a *domus Austriae*-nél) a legkedvezőbb kompromisszumot érheti el. Az 1867-es kiegyezés vezéralakjai az első felelős magyar kormány (1848) két tagja, Deák Ferenc és báró Eötvös József, valamint gróf Andrassy Gyula⁵⁸ voltak. Eötvös már egy 1860-as írásában sürgette egy német birodalom, egy „központilag elhelyezkedő birodalom” megalapítását a franciák és az oroszok között élő, németül beszélő emberek sok független államából. Az orosz hatalom kiterjesztése óhatatlanul háborúhoz vezetne Kelet- és Nyugat-Európa között, ha nincs olyan erős német birodalom, amely elválasztja őket egymástól, s még mindig fennáll a kisebb és nagyobb államok szövvénye (*Kleinstaaterei*). Eötvös ezt hat évvel Sadowa (Königgrätz) előtt írta. Meg kellett tapasztalnia, hogy a két legerősebb német uralkodó, az osztrák császár és a porosz király szupremáciáért vívott tartós küzdelme lehetetlenné tette az összefüggő területen élő németajkúak *politikai* egyesítését. Poroszország sadowai győzelme (1866) véget vetett ennek a rivalizálásnak. A Hohenzollern uralkodó szabad kezet kapott (legalábbis a Habsburg beavatkozástól szabadot), felszámolta az említett *Kleinstaatereit*, és létrehozott egy Reichet, amely útját állta Oroszország nyugati terjeszkedésének. Az említett magyar liberális államférfiaknak más okuk is volt, hogy üdvözljék az osztrák császári hadsereg vereségét. Az elszenvedett területi veszteségek az osztrák császárnak csak körülbelül tíz százalékkal több alattvalót hagytak, mint a „Szent Korona Országainak” lakossága. Az említett vereségek az osztrák birodalmat, legalábbis a lakosság szempontjából, nagyjából a magyar méretekre csökkentették le. Következésképpen, a *Pragmatica Sanctión*⁵⁹ alapuló társulásukban, az említett nagyságrend szerint többé-kevésbé hasonló partnerekként maradtak arra kötelezve, hogy közösen, azaz „*indivisibiliter et inseparabiliter*”⁶⁰ védik egymást. Magyarország tehát modern történelmében először egy viszonylag egyenlő császári partnerrel új állam-megállapodást köthetett.

⁵⁸ Andrassy Gyula gróf (1823–1890) magyar politikus, miniszter, előbb a Magyar Királyság miniszterelnöke 1867 és 1871 között (ideiglenesen a Monarchia pénzügyminisztere és Magyarország honvédelmi minisztere is), majd az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere 1871 és 1879 között. Jelentős szereppel bírt a horvát–magyar kiegyezés (1868) létrejöttében, a nemzetiségi törvény megalkotásában és az önálló Magyar Honvédség megalakításában.

⁵⁹ *Pragmatica sanctio* (latin) – „gyakorlati rendezés”, a római jogban a császár ünnepléses törvényhozási aktsza; itt: a Habsburg-ház örökösödési rendjét szabályozó, 1713-tól kezdve kiadott császári rendeletek elnevezése.

⁶⁰ *indivisibiliter et [ac] inseparabiliter* (latin) – oszthatatlanul és szétválaszthatatlanul, II. Habsburg Ferdinánd (1578–1637) végrendeletkezésének kifejezése: a dunai monarchia országait és tartományait egyetlen tagban kell átörökíteni, mivel „*indivisibiliter ac inseparabiliter*” egységet alkotnak.

A Habsburg-ház párhuzamos tárgyalásokat folytatott a cseh, a lengyel és az ukrán nemzetiségekkel a birodalom újjáépítéséről. A cseh tárgyalók „oszt-rák-szláv” megoldást szorgalmaztak: ennek értelmében a császári uralomnak a német és a különböző szláv nemzetiségek együttműködésén kellett volna alapulnia. A Habsburgok és a magyar nemzet között megkötött 1867-es kiegyezés egyértelműen azt jelentette, hogy a megreformált „oszt-rák-magyar” kettős monarchia politikai tengelye a szoros együttműködés a Habsburg „örökös tartományokban” politikailag uralkodó németek és a „Szent Korona Országaiiban” domináns magyarok között. A Habsburg uralkodó, I. Ferenc József magyar királyként koronázási esküjében megígérte, hogy tiszteletben tartja a magyar nemzet függetlenségét, államának szuverenitását, megtartja és támogatja alkotmányát, és megvédi bárki ellen. Valójában ő, mint *rex coronatus* (1867–1916), mindig ennek megfelelően uralkodott.

A Habsburg uralkodó elsősorban inkább a német és a magyar nemzetiségre támaszkodott, de nem azért, mintha a magyarokat különösebben kedvelte volna. Ez a császári politikai stratégia azon a feltevésen alapult, hogy Oroszországnak a Balkánon és a Közel-Keleten tapasztalható terjeszkedési tendenciái miatt elkerülhetetlen a cári birodalom elleni háború. Ráadásul kérdéses, hogy az egyes szláv nemzetiségek mekkora hányada maradna továbbra is hűséges a Habsburgokhoz *jusqu'au bout*⁶¹ egy Oroszországgal vívott háború esetén, amikor a Habsburg-birodalom pusztá léte lehet a tét. A magyarok ilyen helyzetben mutatott aktív, szükség esetén önfeláldozó hűségében a Habsburg-ház valószínűleg nem kételkedett: a magyarok, akik 1870-ben csak az ország lakosságának mintegy felét képezték, a Romanovok Habsburgok feletti döntő győzelmét illetően elveszítenék – és ezt az ő felelősségteljes vezetőik is jól tudták – államuk területének nagy részét, és ki lennének szolgáltatva elsősorban a szláv nemzeti-ségük kényének-kedvének.

Andrássy gróf, a harmadik a kiegyezést kiötlő magyar triumvirátusból, Ausztria-Magyarország első magyar külügyminisztere lett. Diplomáciája 1879-ben az Oroszország elleni védekezés céljából annak az „erős Német Birodalomnak” a kancellárjával való szövetség megkötéséhez vezetett, amelynek megvalósulását Eötvös már 1860-ban látni szerette volna. Andrássy azonban csak azután tett lépéseket a szövetség irányában, hogy bebizonyosodott: Oroszország 1873-ban javasolta Berlinnek, hozzák létre a „Két császár egyezményét” azzal a hallgatólagos tervvel, hogy Ausztria-Magyarországot felosztják kettejük között.

A minta a nemzeti és császári politika volt. Nem számít, mennyire küzdöttek állhatatosan a keresztény liberálisok országuk valódi függetlenségének helyreállításáért és az íratlan magyar alkotmány fenntartásáért, nem kevésbé voltak

⁶¹ *jusqu'au bout* (francia) – mindvégig, a végsőkig

eltökéltek abban, hogy néptársaiktól megkövetelték a törvények tiszteletben tartását. *Pacta sunt servanda*⁶², még akkor is, ha egy kötelező szerződés a *Pragmatica Sanctio*t jelenti, amelyet a nemzet és az uralkodó dinasztia 1723-ban kötött. Ez az ünnepélyes egyezmény a szerződő feleket arra kötelezte, hogy egyesülve, osztatlanul és soha nem elkülönülve minden birtokukat megvédjék. A keresztény liberálisok elsősorban a természetjog alapján voltak elkötelezettek a *Pragmatica Sanctio* szilárd támogatása mellett. Ugyanakkor ők is tisztában voltak azzal, hogy a megváltozott környezetben – ahol ott leselkedik Oroszország növekvő katonai ereje és terjeszkedési szándéka, s az országon belül több nemzetiségnél olyan erjedés indult be, amely centrifugális tendenciákat generál és táplál – a Közép- és Kelet-Európa nagyhatalmai közti háború esetén egy elszigetelt Magyarország nem tudná megvédeni nemzeti egységét és területi integritását. Ezért Eötvös és munkatársai 1867-ben és azt követően el voltak szánva egy aktív nemzeti túlélési politika követésére, hogy a nemzeti függetlenség és integritás, valamint az alkotmányos szabadságjogok megővására való törekvéseiket összehangolják azzal az erőfeszítésükkel, hogy a közös, kettős birodalmat, annak hatalmát és belső „multiplex” egységét megerősítsék. Mint katolikus hívőknek azt is fel kellett ismerniük, hogy a nemzetre nézve óriási veszélyt jelentő erők egyben a római katolikus Egyházzal is ellenségesek és azt is veszélyeztetik. Széchenyi korai bécsi kiváltságos helyzetéből birodalmi szempontból tekintett a közép-európai politikai realitásra, benne saját elmaradott, szegény országára. Neki az, hogy Magyarország a Habsburg birodalmi struktúra része volt és az is marad, történelmi ténykérdés, nem pedig probléma. Eötvösnek és keresztény liberális munkatársainak, akik a politikai világot Budáról vagy Pozsonyból látták, ugyanez kínzó kérdésként merült fel. Lelkiismereti ügynek tekintették – különösen az abszolutizmus kora után –, hogy rátaláljanak, és honfitársaikat is rávezessék arra a helyes útra, amelynek választása erkölcsileg megengedhető, és amelyről úgy tűnik, hogy követése a feltérképezetlen nyomvonalak közül a nemzet számára a legkevésbé veszélyes. Az a kiegyezés, amelyet Eötvös és munkatársai dolgoztak ki, a nemzeti és a birodalmi értékorientációk és politikai stratégia harmonizációjaként kimerítőbb és alapvetőbb volt, mint az 1867-es alkotmányjogi kiegyezés, amely az előbbire épült. Amint ez az „alapvető kompromisszum” elméjükben kristályosodott és jogilag is testet öltött, a nagy gazdasági világválságig – azaz mintegy hatvan éven át – megmaradt minden lényegében katolikus politikai párt magyar nemzeti-birodalmi politikájának, függetlenül attól, hogy ugyanezt a mintát egyidejűleg egy vagy több más párt is támogatta-e vagy sem. Furcsa módon még a Habsburg-dinasztia

⁶² *Pacta sunt servanda* (lat.) – „A megállapodásokat teljesíteni kell”. A kötelmi jog egyik, középkori eredetű alapelve.

uralmát is túlélte „Ausztriában” (pontosabban a „*domus Austriaca*” örökös tartományában). Ez a „minta” azonban a liberálisok, elsősorban Deák, Andrássy és a keresztény liberálisok közös terméke volt, és mint ilyen mind a Deák-párt ideológiájának, mind a keresztény liberális modellnek része lett.

A világos és logikusan integrált keresztény liberális reagálási modell 1868-ra állt össze és vált szilárdan megalapozottá. A magyar politikai hagyomány része lett.

4. A tartós konfliktushelyzetek megosztó hatására adott agresszív reakciók modelljei

A *kiegyezés korszakában* végig (1867–1918) a különböző konfliktushelyzetekben kompromisszummentes magatartás, majd súlyosbodó küzdelmek alakultak ki a partnerek között. Könyörtelen politikai csatát vívtak (1) *alkotmányjogi kérdések körül* az 1867-es kiegyezés szilárd hívei a Kossuth és „1848” zászlaja alatt gyülekező agresszív elvi ellenfeleikkel; (2) egyfelől a magyarok, másfelől a szláv és román nemzetiségek, ami súlyosbodó *nemzetiségi problémát* jelentett; (3) az egyre inkább „világi” és antiklerikális jellegű liberálisok és a római katolikus tradicionalisták, akiket az előbbiek riadóztattak (*Kulturkampf*); (4) a felemelkedésben lévő ipari és pénzügyi kapitalizmus társadalmi erői és az ekkor jelentkező agrárreakció (a jövedelemelosztás és a társadalmi hatalom körüli küzdelem) erői; végül (5) egyfelől a kapitalista vállalkozás és az iparosodás bővülő szubkultúrája, másfelől a részben marxista szocialista, részben keresztényszocialista, részben antiszemita reakció az előbbire (részben osztályküzdelmek). Elemzési célokra ezeket a konfliktushelyzeteket és résztvevőket különböztetjük meg, mintha a társadalmi valóságban külön-külön léteztek volna. Valójában ezeknek a konfliktushelyzeteknek némelyike elválaszthatatlanul összefonódott egymással. A résztvevők társadalmi kategóriái vagy szegmensei ténylegesen egymást átfedők voltak.

A háttér: a kiegyezés kora, 1867–1918

A hazai politikai küzdelem a központi alkotmányos politikai kérdés körül zajlott. A vallási rituálé, valamint a királyi eskü és koronázás politikai ceremóniáiban – nemzet és király szimbolikus *gamosa* (házassága) előestéjén – Kossuth, a nép koronázatlan vezetője, politikai álmaik és törekvéseik megtestesítője, olaszországi, torinói önkéntes száműzetéséből híres „Cassandra-levelében” üzent a nemzetnek. Ebben az 1867-es kiegyezés magyar alkotóit nemzetárulóknak bélyegezte. Kossuth óriási presztízsével elítélte „1867 útját”, minthogy szerinte a nemzet végzetét jelenti, ha a magyarok követik az „áruló” kibékülőket. Az összes nemzetiség *tiers état*-jának túlnyomó többsége az „értelem útját” követte. A középréteg és a köznemesek általában, de még inkább a magyar néptömegek

továbbra is lángoló érzéseket tápláltak a romantikus népi hős, Kossuth iránt. A tegnapi jobbágyok és gyermekeik milliói felszabadítóként ünnepezték. Még a legelvakultabb „67-es” kormánytagok számára is nyilvánvaló volt, hogy demokratikus szavazati jog és korlátozások nélküli választások esetén a magyarok túlnyomó többsége Kossuth híveire szavazna. Ebben az esetben a Habsburg-ház egyetlen alternatívája az, hogy elfogadja az ausztrorszláv rendszert, és a magyaroktól kapott támogatás helyett a magyarok felett szláv segítséggel gyakoroljon uralmat. A király és a nemzet koronázási menyegzőjét követő mézeshetek időszaka után a Deák-párt és örököse, a liberális párt – az 1867-es kiegyezés fő támasza a Parlamentben, a községi tanácsokban és a megyegyűléseken – arra a pesszimista következtetésre jutott, hogy a liberális párt, vagyis a “67-es” párt, így a kiegyezés számára az állandó tisztességes parlamenti többség biztosítására egyetlen mód lehet csak: ha kombinálják a korlátozott és nyílt szavazást, a körzethatárok átrajzolását, valamint a szavazók korrupcióját és/vagy megfélemlítését. Következésképpen a szavazati jog törvény, az utolsó, 1913-as, a választópolgárok számát a szavazó korúak töredékére csökkentette le. A lakossághoz viszonyítva a hivatalos adatok szerint 1874 és 1906 közt a választók száma 5,9 százalék volt, 1910-ben a népesség 6,6 százaléka, azaz a szavazó korúak 14-16 százaléka (ez a választókorú férfiakra vonatkozóan körülbelül 27–31 százalék). Valójában az említett korszak ötvenegy éve alatt csak egyetlen általános választáson, 1905-ben történt meg, hogy a liberális párt kevesebb helyet szerzett, mint ami a képviselőházban a szokásos kényelmes többségéhez szükséges volt.

Fél évszázadon át folytatódott a könyörtelen küzdelem egyrészt a kormányzati Szabadelvű Párt (1910-ben átnevezve: Nemzeti Munkapárt), másrésztől a „48-as párt” között, amely elutasította az 1867-es kiegyezést, és csak tiszta perszónáluniót kívánt létrehozni Ausztria (pontosabban az „ausztriai ház örökös tartományai”) és Magyarország (pontosabban a „Szent Korona országai”) között. Az utóbb említett politikai párt, legalábbis bizonyos politikai helyzetekben és időszakokban, csak önvédelmi célból viselte nevében a „48-as” szimbólumot; igazából „49-es párt” volt, amely buzgón munkálkodott a Habsburgtól való teljes disszociáción, az Ausztriától való teljes elváláson. A magyarok körében valójában ez volt a legnépszerűbb párt.

A közéletben tevékenykedő magyarok politikai-jogi leleményességük nagy részét fecsérelték el az ország aktuális helyzetének értékeléséről és feltételezett alkotmányos jogi és politikai státuszának felméréséről szóló vitákra. Az országos „48 kontra 67” probléma szinte megszállta a politikai gondolkodást. E fél évszázad alatt a legtöbb politikailag tudatos magyar a teljes magyar valóság megértése és értékelése terén hozzászólt ehhez a dichotómiához, és a közügyekkel kapcsolatos érdeklődésüket kizárólag olyan kérdéseknek és eseményeknek szentelték, amelyek a „67-es” és a „48-as” tábor közötti végtelen – és az 1883–1897 évi egyházpolitikai ügy kivételével egyetlen – nagy nemzeti vita

továbbvitele vagy „végeredménye” szempontjából relevánsak voltak. A szünet nélkül zajló orátori és jogi polgárháború végtelen áramlásában a legtöbb aktív és várományos magyar politikus nem tudta, hogy a parlamenten és a megyegyűlésen túl – sőt az állami és politikai párton túl – olyan jelentős és érzékeny entitások is léteznek, mint a társadalom és az emberek. Sokan közülük nem értették meg elsődleges jelentőségüket, még akkor sem, amikor a korszak legnagyobb politikai gondolkodója, Concha Győző⁶³ a századfordulón egy erősen konzervatív folyóiratban meggyőzően bizonyította tézisé: nincs olyan, hogy magyar társadalom. De kérdezhetnénk, hogyan létezhet a népesség nemzetként, ha szociálisan még annyira sem integrálódott, hogy többé-kevésbé társadalomnak lehetne tekinteni? Az ember elgondolkodik: Concha bölcs és merész kijelentése vajon nem azt a véleményét tükrözi-e, hogy Magyarország lakossága 1900 körül egészében nem képezte egy magyar nemzet társadalmi szubsztanciáját. És éppen ebben a kérdésben csúcspontot ki egy, a „48 kontra 67” témájú megkeseredett nemzeti párbeszédnél sokkal végzetesebb vita.

A nemzetiségek polarizálódtak. Vajon nem hozta volna-e el az Eötvös-törvény az állampolgárság problémájának sikeres megoldását? A liberalizmus szelleméből született, így tényleg tökéletesen közel állt ahhoz, hogy nemzetiségétől függetlenül minden polgárnak elismerje az említett egyenlő jogait. Számos nemzetiség azonban nem elégedett meg a pusztán egyéni szintű megoldással. A szlovák, valamint a szerb és rutén képviselők többsége, akik a parlamenti bizottságnak azokban a vitáiban tevékenykedtek, amelyek szintén az Eötvös-törvényhez vezettek el, a nemzetiségi települések területi autonómiájához is ragaszkodott. A sváb, szász és román nemzetiségek képviselői nem támasztottak ilyen követelést. Az előbbiek területi önrendelkezésre vonatkozó követeléseit továbbra sem teljesültek. A magyar aktív politikusok közt nem volt különbség a tekintetben, hogy az ilyen vagy hasonló igényeket a magyar nemzet és állam hagyományos magyar koncepciójával összeegyeztethetetleneknek tartották. Ezt az Eötvös-törvény ki is fejezi a preambulumban, amely a következőképpen kezdődik:

„Mivel Magyarország minden állampolgára mind az Alkotmány elvei alapján, mind politikai szempontból egységes nemzetet alkot – az oszthatatlan egységes magyar nemzetet –, amelyhez az ország valamennyi állampolgára nemzetiségétől függetlenül tartozik, és egyenlő jogokat élvez...” (C.A. Macartney, i. m. 20. o.)

Ezzel a preambulummal 1868-ban az Eötvös-törvényt a legtöbb szlovák, valamint a képviselőházban ülő valamennyi szerb és román képviselő megszavazta. Kétségtelen, hogy az 1868-ban leadott szavazatuk nem szimbolizálta a végleg-

⁶³ Concha Győző (1846–1933) jogász, politikai gondolkodó, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1914-ben igazgatója.

ges lemondást nemzetiségük területi önrendelkezésre vonatkozó törekvéseiről, amelyet csupán két évvel korábban még nagyban hangoztattak. A politika iránt érdeklődő magyarok – különösen azok, akik az evangélikus szlovákokkal, a ruténekkal, a románokkal és a szerbekkel keveredve éltek az ország északi, keleti és déli részén – egyre inkább felismerték, hogy a Magyarország közvetlen politikai környezetében bekövetkezett jelentős változások után egyes nemzetiségek említett törekvései hamar erőre kaptak. Ráadásul a magyar kormány ráébredt, hogy egy új, sokkal veszélyesebb törekvés támadt fel és terjedt a nemzetiségek körében, amely nemcsak hogy nem egyeztethető össze az említett magyar politikai dogmával, hanem az állam területi integritását is le kívánja rombolni. Ez egy új, szeparatista törekvés volt, amely *a Kelet- és Délkelet-Európa politikai struktúrájában, valamint a Habsburg politikai rendszerhez való belső és külső viszonyulásokban történt döntő nemzetközi változásokkal* került felívelő pályára. Ezek a változások a következők voltak:

A románok 1866-ig két tartományban éltek török fennhatóság alatt: Havasalföldön és Moldvában, a Kárpátok láncolatának Magyarország – átmenetileg (1851–1866) az abszolutista császári uralom idején Erdély – keleti és délkeleti határát képező szakaszától délre és keletre. Kultúrájukat a bizánci rítusú ortodox egyház formálta és szlávósította. Hozspodárok kormányozták őket, saját bojárjaik basáskodtak felettük, és az oszmán „Fényes Porta” fanarióta adóbérlői zsákmányolták ki őket. A szultán jóváhagyásával a két tartomány 1866-ban közös fejedelmet választott; először a berlini kongresszus, majd 1880-ban minden nagyhatalom elismerte Románia fejedelemségének teljes függetlenségét (Havasalföld és Moldva uniójának ez lett az új neve). Románia 1881-ben a királyság státuszára emelkedett.

A magyar határtól délre a *szláv szerb nemzetet*, akár a román, a bizánci ortodox egyház és annak kultúrája alakította ki. Az elmúlt négy évszázadban folyamatos török dominancia alatt éltek, a 19. század közepén komoly erőfeszítéseket tettek a balkáni népek nacionalista felemelkedésében való részvétellel. A szláv és a vallási szimpátiák abban is szerepet játszottak, hogy Szerbia először orientálódott hűbérurának, az Oszmán Birodalomnak fő ellensége, azaz Oroszország felé. Ennek következtében az orosz tiszték már 1871-ben ellepték a szerb hadsereget, amelynek 1872-ben egy orosz tábornok még fővezére is lett a Porta legnagyobb sajnálatára, ez ugyanis a cárral szemben nem merete érvényesíteni a Szerbia kizárólagos ellenőrzésére vonatkozó, nemzetközileg elismert jogait. Andrassy, mint osztrák-magyar külügyminiszter – a bismarcki Németországgal való védelmi szövetség megkötése után – döntő lépésekkel gyorsan megakadályozta, hogy Oroszország Szerbián keresztül bekerítse a kettős monarchiát. Belgrádban a kettős monarchia felé kedvező magatartást ért el, és sikeresen támogatta Szerbia teljes függetlenségre irányuló követelését a berlini kongresszuson. Szerbia ezek után 1881-ben tíz évre szóló titkos szövetséget kötött Auszt-

ria-Magyarországgal, majd 1896-ig meghosszabbította azt. A kettős monarchia pedig elismerte Szerbia felemelkedését a királyság rangjára. A 19. század folyamán Szerbiában hivatalosan nem tettek jelentős erőfeszítéseket arra, hogy a dél-magyarországi szerbek körében elterjesszék a pánszlávizmust vagy szeparatista mozgalmat építsenek ki.

Negyedszázados barátság után, 1901-ben Szerbia hivatalos kapcsolata Ausztriával és Magyarországgal hirtelen megváltozott. Az Obrenovics-dinasztia utolsó uralkodója, Sándor király Oroszország karjaiba vetette magát. Meggyilkolását követően Karagyorgyevics utódjának uralkodó problémája nem az volt, hogy népszerűsítse kormánya ruszofil érzelmeit és külpolitikáját, hanem hogy korlátozza a népében felhalmozódott, robbanással fenyegető magyar- és osztrákgyűlöletet, amelyet természetesen ruszofil érzelmek egészítettek ki. A pánszláv lelkesedés, valamint a „harmadik Róma” és a Habsburgok római katolicizmusa ellen egyaránt feltámadt indulat egybeolvadt a szegény szerb parasztok sokaságának gyűlöletével a „naplopó és bűnös arisztokrata nagybirtokosok” iránt, akik „tönkre akarják őket tenni.” Valójában a „sertésháború”, amelyet Ausztria-Magyarország folytatott – azzal, hogy a szerb parasztság egyik legfontosabb késztermékét, a sertést a hosszú ideje kialakított legjobb, legnagyobb és legközelebbi piacán, egy prohibítív vámtételrel keresztül kizárták –, katasztrófális következményekkel járt a szerb lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztok nagy részére nézve. Ez a „sertésháború” kétségbeesett agresszív hangulatot idézett elő abban a pillanatban, amikor a pánszlávizmus, melyet Oroszország ügyesen szított és használt ki, lángra gyújtotta a szíveket. Oroszország mindazonáltal komoly, ám nem egyértelmű erőfeszítéseket tett a politikailag stratégiai fontosságú, népszerű társadalmi szegmensek ellenőrzésére, hogy továbbra is Szerbia és Bulgária tényleges felettese legyen, továbbá, hogy megakadályozza az Ausztria-Magyarországi elleni népi szenvedély fellobbantását egy olyan időszakban, amikor Oroszország még nem lett úrrá a Japántól elszenvedett vereség és az 1905-ös forradalmi sokk katasztrófális következményein. Oroszország 1906–1914 közt Szerbia vonatkozásában mindkét célt elérte.

A Habsburg politikai struktúra szláv nemzetiségei között két alternatív, tágabb értelemben vett szláv elképzelés versengett egymással. Az egyikük a cseh történész, Palacký „ausztroszlávizmus” sémája volt, a Habsburg-birtokok és Magyarország leleményes harmonizációja, hűséggel az uralkodó dinasztia és a birodalmi gondolkodás iránt. Az alternatív koncepció egy orosz központú pánszlávizmus volt, amely hivatalos megnyilatkozásaiban kizárólag kulturális formát öltött (nyilvánvalóan azért, hogy megakadályozza híveinek felségárulás miatti üldözését; de ettől még nagyon sok idealista pánszlávista vélte jóhiszeműen: csupán egy kulturális mozgalomban vesz részt), valójában azonban politikai irányzatról volt szó. A Habsburgok 1867-es határozata a császári struktúra német-magyar tengely körüli átszervezésére logikusan azt jelentette, hogy el-

utasítja az elsőként említett ausztrószláv sémát. Következésképpen a szláv szolidaritás érzései, különösen a politikailag éber csehek, az evangélikus szlovákok és a rutének között, a pánszlávizmusban olvadtak össze. A cári rezsim végül feladta tartós vonakodását, hogy jóváhagyja és támogassa azt a forradalmi tömegmozgalmat, amelyet helyes értékelése szerint a pánszlávizmus jelentett. Mivel a japán fegyveres erők a Távol-Keleten elállták az orosz terjeszkedés útját, a cári rendszer megváltoztatta imperialista politikájának fő irányát a Balkánon keresztül a Földközi-tenger keleti medencéjének állandóan jégmentes kikötői felé. Szentpétervár azon feltevés alapján cselekedett, hogy „Európa beteg ember”, Törökország és a nemzetiségi konfliktusok által gyengített Ausztria-Magyarország a lehető legkisebb ellenállást tudná tanúsítani egy hatalmas katonai csapat ellen, annál is inkább, mivel az orosz diplomácia sikeresen eltemette Angliának, Ausztria-Magyarországnak és Olaszországnak a mediterrán térségre irányuló bármilyen orosz agresszióval szemben 1887-ben kötött hármas szövetségét. A pánszlávizmus révén a kettős monarchiában meglévő szláv centrifugális erők dinamizálása, háború esetén pedig katonai célokra történő felhasználásuk olyan terv volt, amely jól illeszkedett az orosz terjeszkedés e felülvizsgált sémájába. Következésképpen 1906 és 1914 között Oroszország nagy erőfeszítéseket és pénzt fektetett a pánszláv – elsősorban Oroszország felé irányuló – orientációk terjedésének felgyorsításába, különösen a szlovákok és a magyarországi rutének között.

Mi volt a román és a szláv nemzetiségek válasza a Magyarország közvetlen környezetében és nemzetközi kapcsolataiban végbement mindeme változásokra? A kelet-magyarországi, erdélyi románok középrétegeinek többsége egyre inkább elidegenedett a magyar társadalmi rendszertől. Erőfeszítéseiket egy erősen központosított és hatékony banki és kommunikációs rendszer kifejlesztésére összpontosították, valamint más eszközökkel is a románok helyzetének javítására törekedtek a gazdaságban. Mindkét nemzetiségi egyház, a görögkeleti ortodox és az autonóm unitus⁶⁴ fokozatosan felvállalta, és egyre inkább el is játszotta az erdélyi román nemzetiség félig-meddig összefogó szervezetének szerepét. Románia új királysága, a Kárpátokon (magyar határ) kívül szimbolikusan közrefogta a román településterületet Kelet-Magyarországon. Az „ő” királyságuk volt, vonzotta őket, erő és remény forrása lett. Románia szélsőséges nacionalista körői azonban csak a századforduló óta ültették el sikeresen közöttük az aktív szeparatista, *irredenta* tendenciát. Ez egy csapásra akkor került előtérbe, amikor Románia 1916-ban betört Kelet-Magyarországra, és több hétig megtartotta négy megye birtoklását. A háború előtt a magyarországi román állampolgárságú csoport túlnyomó többsége parasztokból állt, akiknek nagy része nem politizált.

⁶⁴ unitus (eredetileg latin, magyar kiejtéssel) – egyesült, a pápa fennhatósága alá viszatér, „újraegyesült” görög katolikus egyház jelzője.

Papjaik, a *pópák* azonban gyakorlatilag teljes mértékben irányítás alatt tartották politikai orientációikat. A nagyjából 1900 és 1918 közötti időszakban leginkább a *pópák* és román tanítók többsége ápolta a gyűlöletet mindazzal szemben, ami magyar. A *pópák* úgy instruálták híveiket, hogy az erdélyi magyar uralom órái meg vannak számlálva; a fent említett román invázió során a rövid életű román megszállás területén felszabadítóként üdvözölték a megszálló haderőt.

A szerbek minden tekintetben az ország kiváltságos állampolgárai voltak. Ővük volt a legjobb mezőgazdasági terület; vidéki településeiken általában jó-módúak voltak, összehasonlítva az ugyanott élő magyar paraszttal. Autonóm keleti ortodox egyházuk virágzott, nagy gazdagsággal és befolyással rendelkezett. Újvidéki kulturális központjukban szabadon ápolhatták népi kulturális örökségüket. Ugyanaz a „sertésháború”, amely Szerbiában több tízezer parasztot tett tönkre, Magyarországon védte és növelte a szerb parasztgazdaságok jövedelmét. Nem csoda, hogy a pánszlávizmus a szerb nemzetiség nagy részét nem érintette, és hogy az első világháború előtt körükben nem volt észlelhető a szeparatizmus. A Szerb Királyság újjászületése tehát nem hozott döntő változást a szerb nemzetiség tagjainak politikai orientációiban és törekvéseiben. Mindazonáltal a szerbiai nemzeti felemelkedés szimbolikus jelentőséggel bírt: számukra ez a szerb történelem, a kitartás, a férfias erények kifejezését jelentette. A közös büszkeség új forrásává vált.

A szisztematikusan táplált pánszlávizmus jelentős előrelépést tett, különösen az I. világháborút megelőző utolsó tíz évben, elsősorban a katolikus szlovákok és a rutén nemzetiség körében. A magyar politikai rendszertől való elidegenedés azonban ritkán ment át formális szeparatizmusba. A trónörökös, az 1914-ben meggyilkolt Ferenc Ferdinánd főherceg széles körben nyilvánosságra jutott különféle szimpátiái és leplezetlen ellenszenvé mindennel szemben, ami magyar, valószínűleg sok olyan katolikus szlováknak a trón iránti lojalitását erősítette meg vagy állította helyre, aki csak a magyarokkal szemben táplált antagonistá érzelmeket. Mindazonáltal, ha a szeparatizmus az I. világháború végére a szlovák, a rutén és a román nemzetiségben többségbe került volna, a versailles-i békekonferencián az új államok döntéshozói talán nem utasították volna el a magyar hivatalos igényt, miszerint az, hogy Magyarország egy-egy része melyik államé legyen, Wilson elnök⁶⁵ a népek önrendelkezéséhez és a győztes hatalmak közösen megrendezett népszavazáshoz való jogáról szóló elvénél megfelelően döljön el.

Mivel járultak hozzá a magyarok a nemzetiségeknek a magyar politikai rendszertől való elidegenedéséhez, a magyarelles érzésekhez és az aktív tenden-

⁶⁵ Thomas Woodrow Wilson (1856–1924) az Amerikai Egyesült Államok 28. elnöke (1913–1921). Munkásságáért 1919-ben Nobel-békedíjat kapott.

ciákhoz is mindazzal szemben, ami „jellegzetesen magyar”, illetve *mit tettek, hogy ezeket akadályozzák vagy féken tartásák?* Először is a magyarországi hivatalnokok általában és minden szinten évtizedek óta elhagyták vagy elszabotálták az Eötvös-féle nemzetiségi törvény megfelelő végrehajtását, különösen szlovák, rutén és román viszonylatban. Másodsor, a középosztálybeli magyarok, a dzsentrik és a polgárság általában úgy vélték, hogy egy magyar ember, pláne egy köztisztviselő magyar patriotizmusának, a magyar nemzet és állam iránti hűségének legfontosabb kritériuma az, hogy aktívan támogatja-e – ahol erre esélye nyílik – a magyarosítás folyamatát. Közvetlenül ez a kritérium azt jelentette, hogy az adott magyar személy – hivatalos vagy sem – felelősséget vállal olyan törvényi intézkedés, hivatalos instrukció vagy akár a felettestől jövő parancs végrehajtásának szabotálásáért, amely egy bármilyen nemzetiségű állampolgár egy vagy több törvényi és/vagy természeti jogának tiszteletben tartását írja elő.

Hol voltak – kérdezhetnénk – a többé-kevésbé keresztény liberálisok, akik 1868-ban a nemzetiségi törvényért küzdöttek? A kormány üléseit többnyire vezető Eötvös 1871-ben kimerülten halt meg. Deákot, a többségi párt vezetőjét, aki energiáit az ország viszonylagos függetlenségének tisztességes kompromisszumon keresztüli visszaállításáért vívott küzdelemre fordította, fizikailag megtörte betegsége. Andrássy 1866 után az első miniszterelnök volt ugyan, de csak névlegesen vezette a kabinetet, és már 1870-ben feladta ezt a posztot annak érdekében, hogy a kettős monarchia külügyminisztereként Bécsben folytassa szolgálatát. Bárki, aki a nemzeti politika színterén aktív maradt, és állhatatos volt keresztény ihletésű liberalizmusában, 1875-re vagy visszavonult a kormányzó liberális pártból, és csatlakozott a „fontolva haladó konzervatívok” parlamenti csoportjához, vagy megszűnt érdemi politikai szerepet játszani. 1875 után az ország közvéleményét ideológiai anticiklon uralta. Olyan típusú liberalizmus volt ez, mint a felemelkedő középosztályoké: Magyarországon többnyire azoké, akiknek az országban „érdekeltségük” volt. Ugyanez volt ebben az időben az olasz *Risorgimento*⁶⁶, a francia Harmadik Köztársaság⁶⁷ parlamenti többségének és Bismarck⁶⁸ nemzeti liberális szövetségeseinek is az uralkodó

⁶⁶ *Risorgimento* (olasz) – „újjaszerveződés”, az Itália egyesítésére irányuló 19. századi mozgalom megnevezése.

⁶⁷ Harmadik Köztársaság – Franciaország történetének 1875 és 1944 közötti időszaka.

⁶⁸ Otto Eduard Leopold von Bismarck (1815–1898) porosz családból származó államférfi, 1862–1871 között Poroszország miniszterelnöke, 1871-től a Német Császárság kancellárja.

ideológiája. Mazzini⁶⁹, Cavour⁷⁰ és Garibaldi⁷¹ lelkes nacionalista liberalizmusa volt ez, amely egybeforrasztotta az olaszokat a nemzeti egységben; amely kulcsszerepet játszott a *Reich*⁷² felépítésében azzal, hogy leküzdötte a nacionalista liberalizmus konzervatív partikularizmusának területi változatait; Gambetta⁷³ sovinszta imperializmusa volt, amely a Sedan⁷⁴ után leverte és megosztotta a franciákat dinamizálta és energizálta. Továbbá Kossuth lángoló nacionalista liberális meggyőződése is volt, melyet közeli barátaival és politikai szövetségeseivel, Mazzinival és Cavourral osztott meg. A liberalizmus e válfaja behatolt a magyar politikai légkörbe, majd uralkodóvá vált, amikor az 1867-es kiegyezés után I. Ferenc József mint magyar király mindazoknak adott általános amnesztíja nyomán, akik a magyar szabadságharcban – akár az országban, akár az emigrációban – bármilyen katonai vagy politikai részt vállaltak, gyakorlatilag az egész magyar emigráció (a fejét, Kossuthot kivéve) hazatért. Sokan harcoltak Garibaldival, és vettek részt az olaszok katonai és politikai vállalkozásaiban, amelyek végül a Szentszék fegyveres erőinek legyőzésével Olaszország – Róma (nem a pápák Rómája, hanem az új világi állam, az Olasz Királyság fővárosa) által szimbolizált – politikai egyesüléséhez vezetett. Az olasz földön közel két évtizeden át tartózkodó magyar emigráció élvezte azon olaszok barátságát, akik osztoztak velük a Habsburgok és azok szövetségesei elleni gyűlöletben, továbbá szellemiségüket és elképzeléseiket is átvette. S mivel IX. Pius pápa III. Napóleon francia csapataira támaszkodva elutasította Olaszország egyesítését, az olasz nacionalista liberalizmus nemcsak antiklerikális lett, hanem ideológiai jellegű, a katolikus doktrínával szembenálló is. A nacionalista liberalizmusnak

⁶⁹ Giuseppe Mazzini (1805–1872) olasz filozófus, politikus, szabadságharcos és forradalmár, az Ifjú Olaszország nevű mozgom alapítója (1831). Jelentős szerepe volt a Risorgimento megteremtésében.

⁷⁰ Camillo Benso di Cavour gróf (1810–1861) olasz politikus. A Szárd–Piemonti Királyság miniszterelnökéként jelentős szerepet játszott az egységes Olaszország létrehozásában. Az egyesült Olasz Királyság első miniszterelnöke, külügyminisztere és tengerészeti minisztere.

⁷¹ Giuseppe Garibaldi (1807–1882) olasz tábornok, az egységes Olaszországért harcoló hadsereg egyik vezére. Harcolt Európán kívül Dél-Amerikában is, ezért kapta a „két világ hőse” nevet.

⁷² *Reich* (német) – birodalom

⁷³ Léon Michel Gambetta (1838–1882) francia újságíró, politikus, államférfi, 1881–82 között a Harmadik Francia Köztársaság 13. miniszterelnöke.

⁷⁴ Sedan – francia járási székhely Ardennes megyében. A sedani csata a porosz–francia háború (1870–71) legfontosabb csatája volt, amelyben egy teljes francia hadsereg semmisült meg, és adta meg magát a poroszoknak a francia császárral, III. Napóleonnal együtt.

ezt az olasz válfaját az 1866-os *Quanta cura* enciklika Syllabus⁷⁵, majd a később XIII. Leónak a *keresztény államok alkotmányáról* szóló *Immortale Dei* enciklikája⁷⁶ is elítélte. Ez a liberalizmus volt az, amelyet Kossuth szilárd követői, akik Olaszországból 1867-ben vagy röviddel utána tértek haza, a leginkább terjesztettek. A magyar nép az 1848–1849-es szabadságharc hőseiként ölelte át és csodálta őket, akik mintegy húsz évig szenvedtek száműzetésben militáns hazafiságukért és „Kossuth apánk” iránti lojalitásukért.

A liberalizmus újonnan importált válfaja, idegen országok keserű politikai küzdelmeinek ez a terméke – amely a hazai közügyek tekintetében irreleváns volt – olyan elveket és értékrendeket jelentett, mint például a politikai és társadalmi rend autonómiája; a nemzeti érdek elsőbbsége minden más érték felett; s a *raison d’État*, mint a politikai viselkedés uralkodó normája. Ezek az országban nem egy szisztematikus és kodifikált ideológiának, hanem egy informálisan kialakult, kodifikálatlan társadalmi ideológiának voltak a normatív elemei. A liberális államférfiak és politikusok nem hivatalos nyilatkozataikban hirdették ezeket, hanem nyilvános viselkedésükkel, hisz gyakran politikai viselkedésük indoklásai is az új liberális meggyőződés e tételeivel kapcsolatos konszenzusukról árulkodtak. E tekintetben nem volt eltérés az 1867-es kiegyezés kormányzati támogatói és ellenzéki támadói között, függetlenül attól, mennyire különböztek egymástól azzal kapcsolatos politikai meggyőzésekkel, hogy milyen politika szolgálja „kizárólagosan” a legmagasabb nemzeti érdekeket, és hogy a *raison d’État* egy törvényhozótól itt és most milyen politikai viselkedést kíván. A politikában egyre inkább figyelmen kívül hagyták az egyetemes objektív erkölcsi normákat, amikor azok gyakorlati posztulátuma összeütközésbe került a (minden párt és politikai szereplő által szubjektíven értelmezett) „nemzeti érdek” erkölcsi normáival. Moleschott⁷⁷ nyers materializmusának inváziója és Huxley⁷⁸ darwinizmusának Haeckel-féle⁷⁹ vulgáris változata – mindkettő erőteljesen hó-

⁷⁵ *Quanta cura* (latin) – „Milyen nagy gonddal”: IX. Pius pápa (pápasága: 1846–1878) 1864. december 8-án kibocsátott enciklikája, amely elítéli a modern kort sújtó „tévelyeket”. Syllabus: a tévedések jegyzéke.

⁷⁶ *Immortale Dei* (latin) – „[az irgalmas] Isten halhatatlan [műve, az egyház]”: XIII. Leó pápa (pápasága: 1878–1903) 1885-ben kibocsátott enciklikája az állam és az egyház kapcsolatáról.

⁷⁷ Jacob Moleschott (1822–1893) holland diétetikus orvos és természettudós, 1884-től a Leopoldina Német Tudományos Akadémia materialista nézeteiről ismert tagja.

⁷⁸ Thomas Henry Huxley (1825–1895) angol biológus és anatómus, oktatásszervező, az agnoszticizmus fogalmának megalkotója és az agnosztikus irányzat kiemelkedő képviselője.

⁷⁹ Ernst Heinrich Philipp August Haeckel (1834–1919) német orvos, zoológus, filozófus és szabadgondolkodó, aki Charles Darwin gondolataiból sajátos leszármazástant alkotott. Népszerű írásai elősegítették a darwinizmus németországi elterjedését.

dított országszerte – a középosztályok széles köreiből, különösen a szakemberek és üzletemberek között aláásta a természetfeletti szankcióktól való félelmet. A progresszív szekularizáció, a dekrisztianizáció és az emberi világ varázstanításának folyamatát számos szabadkőműves páholy támogatta; ezek főként az egyik franciaországi nagypáholy, a *Grand Orient* általános irányzatának álltak szolgálatában, amelyhez Magyarország Nagy Páholya is tartozott. A *Grand Orient*⁸⁰ közép-európai tagságának hálózatán keresztül erősítette az általános racionalista ideológiai és politikai tendenciát arra, hogy aláássa a még mindig vezető tradicionális társadalmi erők – a római katolikus egyház és a félig katonai alapú hagyományos monarchiák – presztízsét, és hogy ellenőrzése alatt tartsa az elméket. Különösen fokozódott ez a tendencia azóta, hogy az „1871-ért” bosszúszomjas Franciaország és a szláv világ a 80-as években *közeledni* kezdett egymáshoz. Csak liberális sajtó létezett; a katolikus laikusok általában semmit nem tudtak a releváns enciklikákról, vagy csupán félreértelmezésükkel és maró bírálatokkal találkoztak a sajtóban. Az első, kissé primitív katolikus napilap csak a nyolcvanas évek végén jelent meg. A kormányt és a többségi pártot teljesen leterhelte annak felelőssége, hogy összeegyeztessék a magyar liberális nacionalizmus népi posztulátumait a császári, a legtöbb magyar szemében külföldi, Habsburg érdekekkel. Felelősként a Habsburgokkal való kiegyezés fenntartásáért és a kiegyezésből következő, széles körben elítélt gazdaság- és katonapolitikai intézkedések hatályba léptetéséért, a kormány a magyar belügyekben nem mert fellépni az uralkodó liberális nacionalista szenvedéllyel szemben, amely különösen a középosztályt és a parasztgazdákat ragadta el. Következésképp a kiegyezés korának egész ideje alatt a kormány nem volt hajlandó érvényt szerezni – különösen a szlovák, a rutén és a román települések körzeteiben – az Eötvös-törvény nemzetiségek számára kedvezőbb rendelkezéseinek. Továbbá a kormány nem tiltotta, főleg nem hatékonyan, hogy a hatóságok és a köztisztviselők – a tanerőket is beleértve – részt vegyenek a magyarosítási kampányban. Ráadásul a kormányzati többségi párt egyes kabinettagjai és helyettesei ebben aktív részt vállaltak, és a választási körzetben is aktívan alkalmazták a taktikát, egy vagy több nem-magyar nemzetiség törvényes és természetes jogainak kárára. Számukra ez volt a legegyszerűbb és legkifizetődőbb módja annak, hogy bizonyos mértékig kompenzálják népszerűségvesztésüket, mivel úgymond „Bécs szolgálatában” állnak, *svarcgelbek* („fekete-sárga” a Habsburg-dinasztia színei), vagyis a kiegyezés támogatói.

A Habsburg király és császár a magyarországi magyar hegemoniára alapozta uralmát, így szabad kezét adott a magyaroknak abban, hogyan bánjanak más

⁸⁰ *Grand Orient* (francia) – Nagyoriens, az egyik legrégebbi európai szabadkőműves nagypáholy. Székhelye 1773-as alapítása óta Párizs.

nemzetiségekkel. Gondosan elkerülte, hogy – a magyarországi szláv nemzeti-ségeknek a magyar nacionalizmus elleni megvédésével – saját maga és a ket-tős monarchia legaktívabb ellenzékét, a Negyvennyolcas Függetlenségi Pártot erősítse. Mindezekből következik, hogy sem az uralkodó, sem a kormány nem próbálta megakadályozni azt a tartós magyar liberális nacionalista agressziót, amely a nagyszámú szlovák, rutén és román nemzetiség elrendelt és természeti jogai ellen irányult. Ugyanabban a tartós konfliktushelyzetben, folyamatos kölcsönhatás révén az egyik oldalról a szlovák és a rutén pánszlávizmus – ellen-szenvük a magyarok és politikai rendszerük iránt –, valamint a román irredentizmus (aktív szeparatizmus), a másik oldalról pedig az agresszív magyarosítás terjedt, szélesedett és erősödött.

Az ipari kapitalizmus felemelkedése mind az 1867-es kiegyezés támogatói-nak, mind ellenfeleinek egyik közös és tartós célja volt. Közös liberális meggyő-ződésük egy viszonylag szabad piacgazdasági rendszernek kedvezett. Vonzani kívánták a külföldi tőkét ipari beruházásokhoz, hogy leküzdjék a Habsburgok ama gazdaságpolitikájának következményeit, amely 1840-ig és 1849–1867 kö-zött gátolta az ország ipari fejlődését, mivel neki a Birodalom fő agrárbázisának szerepét szánták.

Mint minden olyan országban, ahol a kezdeti iparosodás nagymértékben támaszkodik a más országokban felhalmozott tudásra, tapasztalatra, tőketar-talékokra és készségekre, és ahol a kormány egyik legfőbb gondja, hogy fel-gyorsítsa ezt a folyamatot, *az ipari növekedés éves szintje* a kezdeti időszakban Magyarországon is figyelemre méltó volt: *évente* mintegy tíz százalék, a kor-szak 1903–1913-as utolsó békeévtizedében pedig évente 8,2 százalék. Ennek ellenére a magyarok egy főre jutó jövedelme 1913-ban még mindig 53,4 száza-léka volt az osztrákokénak, és 42,8 százaléka a németekének. 1870-ben az egész népességnek csak 6,5 százalékát tette ki az ipari lakosság, ez 1910-ig több mint kétszeresére nőtt (14,2 százalék), 1910-ig 17,0 százalékra, a korszak végéig, 1918-ig 19 százalékra. Az 1890–1914 közti időszakban a teljes népesség 20 szá-zalékkal, az ipari lakosság pedig 54 százalékkal nőtt.

Az ország ipari forradalmának fő jellemzői tárgyunk szempontjából igen fon-tosak. Az egyik, hogy a kormány fokozódó erővel ösztönözte, támogatta, sőt részben irányította is; a másik, hogy a vezető, főként újonnan létrehozott ban-kok – különösen azok, amelyek a Rothschild-konzern alkották – kiemelkedő szerepet játszottak a legtöbb nagy ipari és bányászati vállalat alapításában és növekedésében. A kormány – a hagyományos közvetett támogatási formákon túl – az egyre több iparvállalatnak nyújtott közvetlen éves támogatások útján is gyorsította az iparosodás folyamatát. Szoros kapcsolat alakult ki az állam vezető gazdasági tisztviselői és ama nagy bankok, ipari és bányavállalatok ellen-őrző pozícióinak betöltői között, amelyek nyereségessége bizonyos mértékben kormányzati döntéseken is múltott. Az 1867-es kiegyezést fenntartó kormányzat

a legtöbb magyar által elutasított ügyért dolgozott. A kormányzati többségi párt választásról választásra egyre nagyobb összegű forrásokra szorult, hogy – nagyrészt a szavazók korrumpálása által – nyerhessen. Bevett szisztéma volt, hogy a társaságok gondoskodtak a liberális párt választási kiadásainak finanszírozásáról, és befolyásos liberális közszereplőket támogattak azzal, hogy igazgatótanácsuk tagjaivá tették őket. Így egyrészt a liberális kormány és a párt, másrészt a vezető bank- és ipari vállalatok között szoros kölcsönös függőség alakult ki. Ez és a vezető bankok szoros kapcsolata a császári tőkepiac bécsi uraival nagymértékben hozzájárult az ország induló iparosításához, ahogy ahhoz is, hogy gyakorlatilag állandóvá vált az államnak a liberális párt általi monopolisztikus ellenőrzése.

A „zsidókérdés”, annak eredete és alakulása. A kiegyezés évében, 1867-ben egyetlen bank volt az országban, míg 1890-ben már 156 bank működött (nem számítva a takarékpénztárakat, amelyek száma időközben 29-ről 455-re emelkedett). Az ipar terjeszkedésében kiemelkedő szerepet játszó bankok és a legfontosabb ipari és bányászati vállalatok vezetőinek nevei szimbolizálják zsidó származásukat. E nagyhatalmú társaságok elnökének és igazgatósági tagjainak arisztokratikus és nagy presztízsű köznemes nevei nem rejtették el a középosztályok előtt, hogy az ország egyre több kulcsfontosságú iparágat uraló, vezető bankjait szinte kizárólag zsidók kontrollálják, igazgatják és töltik fel. Sőt, a városi, különösen a fővárosi nagy- és kiskereskedelemben a zsidó származásúak fokozatosan kiszorították hagyományos uralkodó piaci pozícióikból ama görög és szerb üzletemberek utódainak többségét, akik a 18. században – egy másik marginális kereskedő néppel, az örményekkel együtt – Magyarországon lerakták a kereskedelmi kapitalizmus alapjait.

A „zsidókérdés” objektíve már azelőtt létezett, hogy nyilvánosságot kapott és megfogalmazódott volna. A hagyományos magyar kultúrának, valamint a politikai struktúrának a Kárpátokon kívül, Magyarországtól északra és északkeletre, lengyel és ukrán területeken bekövetkezett változásai együttesen idézték elő. De részben az az ősi görög-római – és a magyar nemesség szubkultúrájába átkerült – koncepció is hozzájárult, amely szerint a monetáris ügyek, a kereskedelem s az üzleti élet *alantasak*, a nemes elmével és jellemmel összeegyeztethetetlenek. A magyar *úr* (a keleti *szahib* értelmében vett úriember) lehet a mezőgazdaság és az állattenyésztés szakértője, a hadsereg, főleg a lovasság tisztje, bíró, tisztviselő, tudós, pap vagy miniszter, de ne legyen üzletember. A magyar nemesség kulturálisan meghatározott vonakodása attól, hogy a bővülő kapitalista rendszer által megkövetelt gazdasági foglalkozási szerepeket eljátssza, hozzájárult az ország gazdasági életének elmaradottságához és az alacsony nemzeti jövedelemhez az 1867-es kiegyezés előtt. A parasztok a maguk hagyományos kulturális módján próbálkozva nem tudtak más kereskedelmi tevékenységet folytatni, mint a mezőgazdasági termékek értékesítését vagy cseréjét. De amikor a kiegye-

zés növelte a jogrend stabilitását, a hosszú távú tőkebefektetések biztonságosnak tűntek, az üzleti lehetőségek pedig nyereségesnek, rendkívül sürgetővé vált, hogy ugyanazokat a kapitalista foglalkozási szerepeket megfelelő számú vállalkozó szellemű aktorral töltsék be (e szerepeket a császári gazdasági rendszer nyugati részében már sikeresen játszották). A gazdasági szerepeket, amelyeket sem a magyaroknak, sem más nemzetiségek (örmények, szerbek) üzletembereinek nem sikerült kellő számban betölteniük – utóbbiak ehhez túl kevesen, alacsony sűrűségben voltak jelen, és szívesebben maradtak ott, ahol letelepültek –, végül zsidók vállalták el, így a nemzetgazdaság szerepstruktúrájában támadt veszedelmes vákuumot szinte egyedül ők töltötték ki. Egyre többen vándoroltak be Magyarországra, mivel a korábbi bevándorlóktól hallottak az ott kínálgató, a magyarok által kiaknáztatlan bőséges kereseti lehetőségekről.

A Magyarországra először Bukovinából kiinduló *zsidó bevándorlás* által kapott ösztönzést, hogy ezt a tartományt II. József a Habsburg politikai struktúrába illesztette; továbbá az ő *tűrelmi rendelete* által. Ez utóbbi az egész birodalomban kötelezővé tette a zsidók megtűrését, bárhol is telepedtek meg, és bárhonnan jöttek. A bécsi kongresszus 1815-ben ismét felosztotta Lengyelországot; a Habsburg-házat Nyugat- és Kelet-Galíciával jutalmazták. Amikor a magyar szabadságharc után az osztrák császár elvégezte Magyarország felosztását, és a maradék területet a Birodalomhoz adta, a zsidók sokasága adminisztratív nehézségek nélkül áttelepülhetett a szomszédos Magyarországra, akár egyik közigazgatási egységből a másikba. És miután a kiegészítés helyreállította az ország viszonylagos függetlenségét, a két állam, Ausztria és Magyarország polgárai szabadon vándorolhattak a kettős monarchia határain belül, és telepedhettek le preferenciájuk szerint. Nem csoda, hogy a gazdasági lehetőségekben mutatkozó különbségek ismét arra készítették a zsidók tömegeit, hogy hagyják ott Kelet-Galíciát, ahol az európai zsidók a legnagyobb számban voltak jelen, és költözzenek Bécsbe, Budapestre vagy más, új és változatos gazdasági lehetőségekkel kecsegtető helyszínekre. Nem csoda, hogy azok a zsidók, akik Bécsben bankárok és gyárosok lettek – egy pusztán etnikai hovatartozása miatt üldözöttséget elszenvedett közösség tagjainak klán-szelleméből kifolyólag –, néptársaikat bízták meg, amikor Budapesten vagy máshol Magyarországon bizonyos üzleti vállalkozások megszervezésére és felügyeletére került sor. Érthető, hogy legalább a bevándorló kereskedők első generációja kollektív szolidaritást mutatott a kívülállókkal szemben, és ez szimbolizálja – az ortodox zsidók esetében szándékosan, a többiekénél akaratlanul –, hogy ők a teljes magyar kulturális rendszeren belül sajátos szubkultúrát képeznek.

A következő adatok rámutatnak a zsidók számának a – főleg a Bukovinából, majd a Kelet-Galíciából a nyílt magyar határon történt bevándorlás miatti – növekedésére (a magyar hatóságok a zsidókat nem tekintették nemzetiségnek, pláne nem fájnak, ezért a nem zsidó vallású zsidó származásúakról nincsenek

statisztikák); valamint aránytalanul magas hányadukra az oktatási intézményekben, ami nagymértékben hozzájárult magas részarányukhoz az ipari, pénzügyi és kereskedelmi foglalkozásokban és egyes szakmákban.

A népszámlálási adatok szerint a „felvilágosult abszolutista” II. József uralkodása alatt végzett első cenzus óta a magyarországi zsidók száma a következőképpen alakult:

<i>a népszámlálás éve</i>	<i>zsidók száma</i>
1785	75 089
1805	127 816
1840	241 632
1850	368 000
1857	407 798
1900	831 162

Míg az összes népesség száma 1857–1900 között 39,2%-kal nőtt, a zsidóké 103%-kal, bár születési arányszámuk az országos átlag alatt volt. 1900-ban a népesség 4,9 százaléka volt zsidó vallású, Budapesten pedig 23,4 százaléku.

1900-ban a tanköteles gyermekek 4,99%-a, a gimnazistáknak (nyolc év egyetemre felkészítő tanulmányok) 22,60%-a volt zsidó; a különböző művészeti középiskolai diákoknak 25,40%-a; a kereskedelmi középiskolásoknak 45,60%-a; a jogakadémiák hallgatóinak 24,84%-a; a orvosoknak 46,32%-a; a Budapesti Műszaki Főiskola hallgatóinak 44,46%-a; és az egyetemi hallgatóknak 28,41%-a.

1910-ben zsidó volt az ügyvédek 61,5 százaléka, az orvosok 58,8 százaléka s az újságírók 48,4 százaléka. Mivel az 1920-as népszámlálás csak tizennégy hónappal követte a kiegyezés korszakának végét, feltételezzük, hogy az 1920-as, csak a városi területekre vonatkozó adatok nem térnek el jelentősen azoktól, amelyek a mondott korszak végén az 1920-as népszámlálás által lefedett területen érvényesek lehettek. Az utóbbi szerint zsidó volt a privat gyártulajdonosok 84,4 százaléka; a banki intézetek privat tulajdonosainak és igazgatóinak 90,3 százaléka; az ipari (nem-kétkezi) alkalmazottaknak 52,6 százaléka; a kereskedelmi vagy takarékbanki alkalmazottaknak 55,5 százaléka; a kisboltosok 66,2 százaléka és a kisboltok segédeinek 70,9 százaléka.

A szocializmus megjelenése. Az ország 1870-től 1890-ig tartó iparosodásának első évtizedeiben az újonnan alapított gyárak nemcsak a szükséges technikát és félkész termékeket importálták külföldről – főként Ausztriából és a közép-európai iparosodásban vezető *Reich*ből –, de a mérnökök, művezetők, szakképzett és betanított munkavállalók műszaki „hozzáértését” is. Ahogy korábban történt, részben pedig egyidejűleg az Egyesült Államokban és másutt is, a bevándorló német és osztrák ipari dolgozók hozták magukkal a szakszervezeti és ideológiai

mintát, amely már akkor jól megalapozott volt, amikor még a szülőföldjükön dolgoztak. Más motívumaik mellett a német kultúrájukból eredő hajlamukkal arra, hogy önkéntes egyesületekben aktívan részt vállaljanak, gyorsan megszervezték Magyarországon is a megszokott szakszervezeteiket. A magyarországi születésű ékszerészinás – aki az egyik népbiztosként 1871-ben vezető szerepet játszott a párizsi kommünben, és „carlistaként” (Karl Marx hűséges segítőjeként) a Munkások Első Nemzetközi Szövetségének utolsó, 1872-es hágai kongresszusán⁸¹ –, Frankel Leó⁸², Budapestre való visszatérése után vezető szerepet játszott az ipari munkások megszervezésében, köztük – és valószínűleg elsősorban – a bevándorolt német és osztrák munkavállalókéban, akik már hazájukban szocialisták, egy marxista politikai párt tagjai voltak. A német szervezeti minta lemásolásával, a német párt nevének kis átdolgozásával és a 1875-es Kautsky-féle⁸³ megfogalmazású „gothai program”⁸⁴ támogatásával 1880-ban Budapesten megalapították a marxista „Magyarországi Szociáldemokrata Pártot”. Tagsága, amely – legalábbis létezése első évtizedében – a magukat szocialistáknak vallókból állt, hűen tükrözte a Budapesten és közvetlen környékén működő vállalatok ipari munkásainak összetételét. Ezeknek a „szocialistáknak” a túlnyomó többségét németül beszélő ipari munkások alkották: részben az említett bevándorlók Ausztriából és Németországból, részben zsidó bevándorlók és fiaik Galíciából és Bukovinából, akik jiddis népi nyelvükön (alapvetően késő középkori alnémet) könnyedén kommunikáltak az előbbi és az utolsónak említett kategóriával; részben pedig budai (és környéki) német sváb nemzetiségű munkások.

Közép-magyarország török uralom alóli felszabadítását követően a császári igazgatás, amely a híres *Wiedereinrichtungswerket* hajtotta végre (újjaépítési projekt, a rekonstrukció értelmében is), Budán és környezetében szinte az egész volt magyar lakosságot, akiket a törökök a 17. század végén eltávolítottak vagy megsemmisítettek, rászoruló német sváb paraszttal helyettesítette, akiket a Dunán hajóztattak le Ulmból Bécsen át Buda felé. A kiegyezés előtt a budai és

⁸¹ Munkások Első Nemzetközi Szövetségének utolsó, 1872-es hágai kongresszusán – a Nemzetközi Munkásszövetség (Working Men’s International Association; London, 1864. szeptember 28. – Philadelphia, 1876. július), közkeletű nevén az I. Internacionálé V., utolsó kongresszusa (Hága, 1872. szeptember 2–7.).

⁸² Frankel Leó (1844–1896) politikus, forradalmár, a párizsi kommün munka- és kereskedelemügyi bizottságának vezetője, Marx és Engels közvetlen munkatársa.

⁸³ Karl Johann Kautsky (1854–1938) cseh-német marxista teoretikus és szociáldemokrata politikus. Engels 1895-ös halála után az ortodox marxizmus leghitelesebb képviselőjének ismerték el.

⁸⁴ Gothai program: a Németországi Szociáldemokrata Párt 1875-ös gothai kongresszusán elfogadott pártprogram, amelyet Marx behatóan bírált, és amely az 1891-es erfurti programig volt érvényben.

pesti iparossegédek többsége a sváb telepéseknek volt utóda. Nemzeti nyelvük még mindig a német sváb nyelvjárás volt.

Érthető, hogy a gyári vezetők, akik többnyire maguk is német vagy zsidó származásúak voltak, inkább sváb és zsidó személyeket alkalmaztak, akik könnyen kommunikálhattak velük és a Németországból vagy Ausztriából importált modellmunkásokkal. Következésképp a városi települések szubkultúrájában – egészen e század húszas éveiiig – különleges gyári zsargon uralkodott, a német és a magyar keveréke. Ehhez korábban jiddis szavak halandzsája is vegyült a budapesti és a nagyváradi gyárakban (emitt az 1900-as népszámlálás adatai szerint a zsidó népesség aránya 25,9 százalék volt). E zsargonban a legtöbb eszköz és objektum neve és a technikai műveletek elnevezése német volt. A német nyelvű marxista szocialista párt szakirodalma könnyen eljutott Magyarország ipari munkásaihoz. Majdnem minden munkásvezetőnek német neve volt, lett légyen az akár sváb, osztrák, német vagy zsidó származású állampolgár (a 19. század végén: Frankl⁸⁵, Politzer⁸⁶, Kürschner⁸⁷, Engelmann⁸⁸ és Pfeifer⁸⁹; a 20. században: Buchinger⁹⁰, Kun Béla (korábban Kohn), Peidl⁹¹, Peyer⁹², Mónus⁹³, Reisin-

⁸⁵ Frankl: Frankel Leó

⁸⁶ Politzer (Csapó) Zsigmond (1852–1924) szociáldemokrata újságíró, lapszerkesztő, politikus

⁸⁷ Kürschner Jakab (1852–1929) politikus, szerkesztő. 1890-ben az újonnan létrejövő MSZDP vezetőségi tagja, illetve a párt lapja, a *Népszava* szerkesztője lett.

⁸⁸ Engelmann Pál (Gábor) (1854–1916) magyar politikus, újságíró és pártmunkás, az 1880-as években a magyarországi radikális ellenzék szervezője. 1889-ben a II. Internacionálé őt bízta meg, hogy szervezze újra a szociáldemokrata mozgalmat. 1890-től két éven át az MSZDP vezetőségéhez tartozott, a párt tényleges irányítója volt.

⁸⁹ Pfeifer Sándor (1872–1936) politikus, újságíró. Az 1890-es évek elején a *Népszava* szerkesztője és a szociáldemokrata párt vezetőségi tagja.

⁹⁰ Buchinger Manó (1875–1953) politikus, újságíró. Hosszú ideig képviselte a Szociáldemokrata Pártot a II. Internacionáléban. A *Népszava* munkatársa, a *Szocializmus* cikkírója.

⁹¹ Peidl Gyula (1873–1943) eredetileg nyomdász, miniszter. 1909-től a Szociáldemokrata Párt vezetőségének tagja, 1919. január 19-től március 21-ig a Berinkey-kormány munkaügyi és népjóléti minisztere.

⁹² Peyer Károly (1881–1956) jobboldali szociáldemokrata vezető, miniszter, vasműnőd, 1911-től a Szakszervezeti Tanács titkára és az SZDP vezetőségének tagja. A Tanácsköztársaság után mint a Bethlen Istvánnal 1921-ben kötött Bethlen–Peyer-paktum egyik aláírójának nagy szerepe volt a rendszer politikai konszolidációjában.

⁹³ Mónus Illés (1888–1944) újságíró, eredetileg cipőfelsőrész-készítő. 1911-ben a *Népszava* kiadóhivatali tisztviselője lett. A Tanácsköztársaság idején a Szövetséges Központi Intézőbizottság tagja, 1927-től az MSZDP pártvezetőségének tagja, majd főtítkára és vezető ideológusa. 1934-től 1938-ig a *Szocializmus*, 1934-től 1939-ig a *Népszava* főszerkesztője. 1944-ben a nyilasok meggyilkolták.

ger⁹⁴, majd a kommunista vezetők 1945 után: Rákosi (Roth), Gerő (Grosz), Vass (Weinberger) és Farkas (Wolf)).

Magyarországon a szocializmusnak nem volt története, fokozatos fejlődése, amely elvezetett volna a szociáldemokrata párt ideológiájához. Mivel az ország ipari kapitalizmusa kész gépekkel kezdődött, amelyeket a nyugati tudomány és technológia évszázadokon át fokozatosan fejlesztett ki, Magyarország első jelentős szocialista pártja is úgy indult, hogy jóváhagyta a német modelltárgy gothai programját (1875). Az európai szocialista szellemi törekvéseknek ezt a meglehetősen kései és kumulatív termékét sokkal hosszabb idő alatt sikerült összehozni, mint amire szükség volt ahhoz, hogy a 19. század végére Magyarország számára a gépeket elérhetővé tegyék. Mivel a szocializmusnak a gothai program 1880-as importálásáig és jóváhagyásáig az országban nem volt története, ebben a korban (1918-ig) Magyarországon a „Szocialista pártnak” *nem* volt önálló léte sem. Tulajdonképpen a Reich marxista szociáldemokrata pártjának volt a „regionális szervezete”.

A magyar szociáldemokrata párt, amely még nem gyökerezett mélyen a társadalomban, emiatti bizonytalanságát nem egyszer túlkompenzálta, szilárd pozíciót és önbizalmat mutatva a marxista szocialista normáknak való megfelelés révén. Vegyük például vidéki programjukat. Amíg a német modelltárgy e területen nem engedett a bernsteini⁹⁵ „revizionizmus” lényeges posztulátumainak (melyeket a mezőgazdaságra nézve Eduard David⁹⁶ határozott meg), a magyar szocialisták mindenképpen az összes földbirtok kollektivizálását követelték, nem pedig földreformot nagyszámú parasztgazdasággal, egyéni tulajdonnal. Ez természetesen – körülbelül 1890-ig – elzárta előlük a parasztsághoz vezető utat. Vagy amikor 1848. március 15-e évfordulójára – hogy megemlékezzenek az 1848–1849-ben a nemzet függetlenségéért harcolók hősiességéről – az összes ellenzéki erő közös ünnepi demonstrációját tervezték, a szocialista párt megtagadta a részvételt azzal az indokkal, hogy ők elvű internacionalisták, következésképpen nem tudnak azonosulni partikuláris nacionalista célokkal és erőfeszítésekkel. Oktalan merevségük politikai hitvallásuk univerzalista elveinek alkalmazásában (a rendkívül partikulárisak mellett) csak a velük szembeni elenségességhez járult hozzá. És ez még fokozódott is, amikor a századfordulótól

⁹⁴ Reisinger Ferenc (1880–1964) szociáldemokrata politikus, asztalos. 1922-től az MSZDP miskolci pártszervezetének titkára, 1922–1939 között országgyűlési képviselő. 1945-től 1947-ig a belügyminisztériumban politikai államtitkár. A törvénysértések idején (1951) letartóztatták és bebörtönözték.

⁹⁵ Eduard Bernstein (1850–1932) német szociáldemokrata politikai teoretikus, politikus, a revizionizmus irányzatának alapítója.

⁹⁶ Eduard Heinrich Rudolph David (1863–1930) német szociáldemokrata politikus, Bernstein revizionizmusának követője.

kezdve a Szociáldemokrata Párt volt az egyetlen politikai szerv, amely képes volt a fővárosban néptömegeket irányítani, és valahányszor úgy gondolta, hogy követeléseinek népszerű kollektív magatartással való alátámasztása jól szolgálja a céljait, lenyűgöző tömegdemonstrációt hozott össze akár ötven-hatvan ezer munkással.

Amikor az importált új liberalizmus, pszeudo-darwinizmus és vulgarizált, álfilozofikus materializmus együttes hatására az agresszívan neofitává tett városi központokban eredményesen zajlott a városi „középosztálybeli elmék” szekularizációja, az egyidejűleg importált másik ideológiai mintázat, a marxizmus a gyári munkások gondolkodásmódját igyekezett szekularizálni, nem is sikertelenül. A hazai munkások hitelt adnak bevándorolt kollégáik kijelentéseinek, miszerint – ugyanúgy, ahogyan valódi magyar liberális forrásokból is hallhatták – „az Egyház nem más, mint a papok és a reakciók pártja”. Az uralkodó közvéleményben általában véve a papok ellen terjed a gyanakvás és az ellenézés. A munkások közt nem fejlődött ki határozott, pláne militáns antiklerikalizmus, de aggódtak, hogy az egyházhoz való kötődésük révén a papok visszaélhetnek velük távolabbi társadalmi és politikai céljaik érdekében, így végső soron személyes függetlenségük – bármi is maradt abból – sérülhet. Egyre több szocialista munkás volt, aki nem akart holmi vallási szokások miatt szakítani „elvtársai” szocialista csoport-normáival és a „munkásszolidaritással”.

A nyolcvanas évek elején beindult az amerikai és az orosz búza tömeges szállítására főleg a búzát exportáló dunai országok legnagyobb és legjobb piacaira. Emiatt súlyos és tartós válság következett be az itteni országok mezőgazdaságában. Következésképp az ipari kapitalizmus mesterséges növekedésére, társadalmi és kulturális következményeire adott kritikus agrárválasz Magyarországon új lendületet kapott. A kormányt többször is támadták a csak az ipari vállalkozások számára nyújtott aránytalanul nagy állami támogatásért; az ország bankrendszerének elégtelenségéért vagy vonakodásáért, hogy a mezőgazdasági termelők számára szükséges mennyiségű hitelt nyújtsanak; és a falvakban az uzsorások garázdálkodása miatt. Ausztriában, ahol különösen a bécsi iparosok és szakmunkások bizonyos csoportjai nyugton maradtak a nagyipar versenyének nyomása alatt, amellyel szemben tehetetlennek érezték magukat, szintén felhalmozódtak antiszemita érzések, s áterjedtek az Ausztria és Magyarország közti nyitott határon. Ezek felgyújtották a képzeletet az ország egyik legelmaradottabb régiójában, Galíciához aránylag közel, a zsidók tömeges magyarországi bevándorlásának útja mentén. Rituális gyilkosságot találtak ki és használtak fel az antiszemita érzés elterjesztésére és fokozására azokban a lakossági szegmensekben, amelyek egyébként sem nézték jó szemmel a zsidók számának növekedését és az adófizetők pénzéből támogatott iparosodáson keresztüli felemelkedését.

5. Az Antiszemita Párt agresszív, rossz megoldás modellje

A modell előállítható az Antiszemita Párt programja, valamint vezetője, Istóczy Győző⁹⁷ (korábban liberális képviselő) megnyilatkozásai alapján.

Már 1875-ben, liberális képviselőként sürgette a „zsidó terjeszkedés” elleni fellépést, és 1878-ban hivatalosan javasolta a Házban a zsidók Palesztinába történő visszatelepítését. A rituális gyilkosság állítólagos elkövetőinek 1883. augusztus 3-án történt felmentése, és különféle antiszemita csoportok szórványos megnyilvánulásai a bírósági ítélettel való dühös elégedetlenség miatt adta meg az utolsó lökést az Antiszemita Párt megalapításához. Az 1884-es választások az említett pártnak 17 helyet juttattak, de az 1887-es választások mandátumaik számát nyolcra csökkentették; akkorra a „tiszaszlári-ügy” (egy Solymosi Eszter nevű lány állítólagos rituális meggyilkolása) körüli szenvedélyek már elhaltak.

A helyzethez való hibás antiszemita alkalmazkodás modellje. Ez magába foglalja a helyzet domináns szubjektív meghatározását, miszerint minden felszínre került társadalmi bajért az országban lévő zsidók a felelősek, tömeges bevándorlásuk, a bankokban és az iparvállalatokban megszerezhető vezető állások monopolizálása és „csalárd praktikáik” miatt.

Az antiszemita párt elsősorban az ipari és mezőgazdasági termelők (kézművesek, önálló vállalkozók, kis- és apró mezőgazdasági birtokok tulajdonosai) gazdasági érdekeire irányult pozitívan. Ezen érdekek védelmére hathatósabb jogalkotási intézkedéseket sürgetett az olyan praktikák ellen, amelyek kihatározták mások írástudatlanságát az üzleti gyakorlat, az üzleti jog és a hitelműveletek terén. Osztrák keresztényszocialista típusú politikát folytattak – némileg a magyar helyzethez igazítva – a társadalom középrétegeinek jogi védelméért. Osztrák eredetű volt a párt ragaszkodása is ahhoz, hogy minden kisipar számára törvényileg létesítsenek egy korporációt kötelező tagsággal, önkormányzattal és egyeztető testülettel. Az az igény, hogy a „zsidók befogadásáról” (pontosabban a zsidó vallásúak és „bevett” keresztény vallású magyar állampolgár utódaik törvény előtti egyenlőségéről) szóló 1848-as és 1867-es törvényeket érvénytelenítsék, eredetileg szintén „*made in Austria*” volt. Ezzel szemben a párt következő jelmondatait már a hazai helyzetben érlelték (ha nem is itt ötlötték ki): olyan törvények meghozatala, amelyek korlátozzák a nem jelzalogképes földtulajdon maximális méretét; továbbá olyanoké, amelyek megfosztják a zsidókat a kocsmatulajdonlás vagy -üzemeltetés jogától.

A szűkebb Magyarországon a legtöbb falu egy vagy két helyi kocsmáját általában „zsidók” működtették, akik többnyire ortodox zsidó vallásúak voltak.

⁹⁷ Istóczy Győző (1842–1915) ügyvéd, politikus, országgyűlési képviselő, az Országos Antiszemita Párt alapítója (1883).

A kilencvenes évekig a helyi parasztoknak gyakorlatilag csak ők tudtak rövid távú pénzhiteleket adni. Monopolisztikus pozíciójuk az uzsora magas gyakoriságához vezetett, habár kamatlábak tekintetében ez nem volt rosszabb a „paraszti uzsoránál”. Ugyanis a paraszti gazdálkodók sokszor ily módon adtak kölcsön mezőgazdasági termékeket vetés, ültetés vagy akár fogyasztás céljából a falu ínségesebb lakosainak akkor, amikor ezek az áruk a szokásosnál is szűkösebben álltak rendelkezésre. Hogy mit lehetett túlzott mértékű kamatlábnak tekinteni, ami már „uzsorának” számított, az a piaci helyzettől függött; ezt viszont vidéken a tőke és a pénz krónikus hiánya jellemezte.

Az antiszemita párt által kifejlesztett modell valójában a kistermelőknek a kapitalizmusra adott ideológiai és politikai reakciója volt, az antikapitalizmus különleges típusa; nem a kollektivistá szocialista, hanem az individualista, rasszista szemléletű. A modellt megteremtő politikai párt rövid életű volt (1883–1892); mindazonáltal a tartós, időszakosan erős ideológiai eltolódás attitűdjét, s a kapitalizmus rasszista, antiszemita értelmezésen alapuló elutasítását terjesztette el. Hatására az emberek számos problematikus szociális helyzetet a „zsidókérdés” velejárájaként definiáltak, amely objektíven főleg más jellegű „kérdéseket” képviselt. Ezek leginkább olyan problémák voltak, amelyeket nagyrészt a mezőgazdasági társadalomból és a hagyományos kultúrából a modern, többé-kevésbé ipari társadalomba és az annak megfelelő kultúrába való átmenet idézett elő. Az a tény, hogy a legtöbb kapitalista újtó más származású volt, mint a hagyományos, „iparosodás előtti” kultúra hordozói, sőt, hogy nem is voltak keresztény vallásúak, kiélezte, de nem okozta (elégséges ok értelmében) a társadalmi ellenállást az általuk alkalmazott és terjesztett újításokkal szemben; továbbá ellenséges érzelmeket váltott ki a „nem magyar és új” emberi szimbólumai iránt. E negatív attitűdök kétségkívül súlyosbították a mesterségesen felgyorsított társadalmi változások okozta elkerülhetetlen szociális nehézségeket.

Az úgynevezett *ideológiai sodródás* – amely az itt tárgyalt *rasszista, antiszemita értelmezésnek és a kapitalizmus* (e modell központi attitűd-mintázata) *elutasításának* terjedését jelentette (ideológiai, és részben viselkedési szocializációt, Pityirim A. Szorokin kifejezésével) – áthatotta, de semmiképpen nem uralta a Negyvennyolcas Függetlenségi pártot, és a (katolikus) Néppárt néhány körét. 1919–1922-ben politikai mozgalom jelleget öltött, majd 1935–1944-ben radikális társadalmi reformmozgalomét, amely több nemzeti szocialista mozgalomra és politikai csoportra oszlott. Ugyanezen modell egy másik mintaeleme, amelyet 1900 óta „agrárizmusnak” neveztek, néhány évvel később, 1895-ben felerősített formában beépült az újonnan alapított Néppárt katolikus progresszív konzervatív modelljébe.

6. A liberális antiklerikalizmusra, a nacionalizmusra és az ipari kapitalizmusra adott katolikus konzervatív reformválasz modellje

AZ EGYHÁZPOLITIKAI HELYZET, ALAKULÁSA ÉS FŐ VONÁSAI

A Magyar Kulturkampf

Az újfajta liberalizmus, előbb „*Made in France and Italy*”, nemcsak az agresszív nacionalizmus és a szélsőséges antiklerikalizmus orientációs mintáit jelentette, hanem negatív irányultságot a magyarországi egyház meghonosodott jogai, hagyományos társadalmi és politikai pozíciója iránt is. Ez csak az utóbbi tekintetben különbözött a francia forradalom és a napóleoni korszak gallikanizmusától. A minősített pápai csalhatatlanság dogmája, amelyet az I. vatikáni zsinat 1870-ben deklarált, halálos csapást mért (de nem azonnal hatót) nemcsak a gallikanizmusra és a fabreizmusra⁹⁸, hanem a *jozefinizmusra* is, amely akkor szinte minden magyar ordinárius magatartásában tetten érhető volt, főleg a kormány viszonylatában. Nem csoda, hogy a jozefinizmus – ha nem is annak tiszta formájában, amelyben papnevelés kizárólag a kormány által szabályozott és működtetett teológiai szemináriumokban létezhetett – hivatalosan az ötvenes évekig (az abszolutizmus korszakában megkötött osztrák *konkordátumig*) volt hatályban. Ezért gyakorlatilag mindazokat, akik a nyolcvanas évekig érsek és püspökök voltak, a jozefinizmus szellemében képezték; vagyis arra oktatták őket, hogy a királyt ne csak azokban a „vegyes ügyekben” tiszteljék legfelsőbb gazdájukként és tekintélyként, amelyeket az Egyház a maga és az érintett állam közös problémáiként ismert el, hanem a hitvallás ügyeit leszámítva egyházi ügyekben is. Koronázási esküjével a király 1867-ben arra kötelezte magát, hogy a felelős kormányon keresztül gyakorolja jogait, ideértve a magyarországi egyház feletti főkegyúri jogokat is, amelyekre „apostoli királyként”, Szent István közvetlen megkoronázott utódjaként volt jogosult. Következésképpen a korszak ötvenegy évéből negyvenhatban ténylegesen csakis a „liberális párt” által támogatott liberális – többnyire református miniszterelnök vezette – kormányok gyakorolták az apostoli király főkegyúri jogait a magyarországi egyház felett. Ez azt jelentette, hogy valójában a liberális közigazgatás választotta ki azokat a papokat, akiket azután az ő tanácsára a király ajánlott a Szentszéknek, hogy nevezze ki őket a hierarchiában kijelölt magasabb vagy legmagasabb megüresedett hivatal(ok)ba (a ’magasabb’ a javadalmak és/vagy a joghatóság, illetve

⁹⁸ *fabreizmus* vagy fevrizmus – Jacques Lefèvre d’Étaples (1450 k.–1536) francia katolikus pap, teológus, filozófus, humanista, bibliafordító tanítása. Lefèvre d’Étaples a 20. századi katolikus reform előhírnöke volt. Azt a felfogást vallotta, hogy a katolikus egyháznak az őskereszténység szellemében kellene megújulnia.

a „hivatalhoz” kapcsolódó, neki tulajdonított hagyományos társadalmi státusz szempontjából értendő). Minden pap nagyon jól tudta, hogy a kulcsfontosságú posztokat betöltő liberális miniszterek segíthetik is, gátolhatják is egyházi karrierjüket. Ezen okból a liberális kormány makacsul támogatta ezt a rendszert és kedvezett a *jozefinizmusnak*, sőt táplálta is azt.

Ez a liberális rezsim esetében ugyanazt a célt szolgálta, mint amire egykor II. József (1780–1790) császár törekedett, amikor „felvilágosult” egyházpolitikáját megtervezte és végrehajtatta. A jozefinizmus nevű politika, amely róla kapta nevét, egyben azt a szellemet is jelöli, amelyet ez a papságban generált, és amely benne oly sokáig fennmaradt. Célja az volt, hogy az egyház állam alá való rendelése intézményes legyen, s hogy a papok, még az érsekek is, az uralkodónak és kormányának állandó engedelmességgel tartozzanak. Így értették a *monarchikus abszolutizmust*, és ilyen formában akarták megszilárdítani „a trón és az oltár szövetségét” (cf. *Mémoires et instructions de Louis XIV pour le Dauphin*⁹⁹, Vol. 11, 93. és 121. o., Paris, 1806). A nacionalista liberalizmus antiklerikális változatának hívei is – függetlenül attól, hogy hatalmon, támogatói pozícióban vagy ellenzékben voltak-e – így képzelték el a helyes, hiszen a nemzet számára optimális viszonyt egyház és állam között, az *állami abszolutizmus* kedvéért, a liberális párt parlamenti többségének kormányzati centralizációja és diktatúrája révén. Alig várták, hogy megmutathassák a külföldi liberális táboroknak: a Magyar Liberálisok is teljesítették közös hitelvük normáit, s előbbre léptek a haladás útján, mivel helyére tették az egyházat Magyarországon, és gondoskodtak arról, hogy az államhoz fűződő *helyes* viszonya tartósan fennmaradjon. Amint Bismarck 1873-ban – főként külpolitikai, Magyarországra nézve teljesen irreleváns megfontolásokból és szoros együttműködésben átmeneti szövetségeseivel, a Nemzeti Liberálisokkal – elindította támadását, a *Kulturkampf*ot a Római Katolikus Egyház ellen, a *Reichstag* a már ismertett új liberális szellemben elfogadta a híres „májusi törvényeket”. A Negyvennyolcas Függetlenségi Párt magyar liberálisai késedelem nélkül, még szintén 1873-ban – hűen reprodukálva a divatos, legújabb német modellt – új házassági törvényt indítványoztak a „Házban”, amelynek rendelkezései szerint az állam által elismert egyetlen házassági forma a polgári házasság. A liberálisok Belgiumban, Franciaországban, Olaszországban és Svájcban már elérték hasonló intézkedés bevezetését. Németországban 1875-ben nemcsak a polgári házasságot tették birodalomszerte kötelezővé, de a katolikus plébániákat is megfosztották évszázados joguktól, sőt ezáltal a beléjük rögzült bürokratikus rutintól, hogy a polgári anyakönyveket vezessék. A liberális meggyőződésű magyar politikusok bíztak abban, hogy a

⁹⁹ XIV. Lajos visszaemlékezései és útmutatásai a trónörökösnek

hasonló törvények elfogadása messzemenően szimbolizálja és hatékonyan kommunikálja: a liberalizmus immár a Kárpát-medencében is nagykorú lett.

Deák Ferenc, a kormányon levő liberálisok vezetője – nyilvánvalóan annak érdekében, hogy bizonyítsa: többségi pártja nem kevésbé liberális, mint az ellenzék – 1873. június 28-án, vagyis csak két hónappal Bismarck „májusi törvényeinek” elfogadását követően jelentette be azt a szándékát, hogy a *ius placeti regii*¹⁰⁰ törvényjavaslatát benyújtja jogalkotási intézkedésre. Ez II. József császár később hatályon kívül helyezett intézkedése volt, amely szerint az egyházi hatóságok nem engedhetnék meg semmilyen pápai utasítás (enciklika, *breve, motu proprio*, bármilyen formájú intézkedés) közzétételét a király, valójában a kormány engedélye nélkül. (Ez erőteljes liberális reakció volt a pápai minősített csalhatatlanság 1870-ben bejelentett dogmájára, amelynek kihirdetését a kormány az országban tiltotta ugyan, de ez a tiltás nem volt igazán hatékony. A primás vitatta a tiltás jogszerűségét, de szinte mindegyik ordinárius – a jozefinizmus hagyományának megfelelően – betartotta a kormány rendelkezését.) Sőt Deák – akkor az ország legbefolyásosabb embere – kijelentette, hogy az állam egyházhoz való viszonyának szabályozása „kívánatosnak tűnik”, és hogy a jövőben az egyházi méltóságok nem lehetnek hivatalból tagjai a főrendiháznak. Arra is rámutatott, hogy az egyik aktuálissá váló kérdés a polgári házasság lett. Semmi sem jellemzi jobban a politikai légkör megváltozását, mint az a tény, hogy ugyanez a Deák 1866. február 23-án tartott programbeszéde során arra figyelmeztette a diétát, hogy ne vesse fel a polgári házasság kérdését, mivel az ellentétes a katolikus tanítással, ezért komoly nehézségeket okozhat az országnak. 1873-ban ez már nem tűnt elég jelentős ügynek ahhoz, hogy megfontolandó legyen. Deák és többségi pártja azonban az egyházpolitika területén nem lépett túl liberális szándékuk illetén kinyilvánításán.

A kiegyezés szélsőséges ellenzéke, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt azonban nem fáradt bele a „liberális” egyházpolitikai reformokért folytatott harcba. Vezetője, Irányi Dániel¹⁰¹ a képviselőházban hosszú ideig – 1867 és 1892 között –, összesen 23 alkalommal indítványozta a megfelelő törvényhozási eljárást a „vallásszabadság” érvényesítéséhez. E kifejezés alatt pártja – a korszak evangélikus és liberális politikai története, Gratz Gusztáv¹⁰² szerint –

¹⁰⁰ *ius placeti regii* (latin) – tetsvényjog: az államnak az a joga, hogy törvényességi szempontból megvizsgálja a római pápától az országba küldött, illetve a helyi egyház részéről a pápához vagy hivatalaihoz küldendő iratokat.

¹⁰¹ Irányi Dániel, sz. Halbschuh Dániel (1822–1892) politikus, publicista, a márciusi ifjak egyike.

¹⁰² Gratz Gusztáv Adolf (1875–1946) német származású politikus, publicista, gazdasági szakember és történétíró. 1917-ben az Esterházy Móric vezette kormányban pénzügyminiszter, 1921-ben Teleki Pál első kormányában a külügyi tárca élén állt.

nem kevesebbet értett, mint „az egyház szétválasztását az államtól” és a „civil házasság bevezetését (intézményesítését – a szerző)”. A nyolcvanas évekig az egymást követő liberális kabinetek ezzel az ellenzéki nyomással szemben következetesen szilárd ellenállást tanúsítottak; ennek egyik motivációja az volt, hogy attól tartottak, a „korona” nehézségeket támaszt, amennyiben liberális elvű egyházpolitikai reformba vágnak bele. Máig vitatott okok miatt a kormány álláspontja e tekintetben 1881-től enyhült, és a képviselőház a kormányzati Szabadelvű Párt beleegyezésével Kossuth Lajos 80., a politika iránt érdeklődő magyarok túlnyomó többsége által megünnepelt születésnapjáról való megkésett megemlékezéssel együtt 1883. júniusában megkezdte az egyházpolitikai jellegű első jogalkotási intézkedésről szóló tanácskozásokat, amelyek végül az 1894-es, hasonló jellegű törvényekhez vezettek, beleértve a XXXI. törvényt a polgári házasságról. Ez attól függetlenül vált kötelezővé, hogy a házasságkötő személyek milyen vallásúak, és hogy szentségi házasság kötelékében akarnak-e egyesülni. A parlament az egyházpolitikai reformintézkedések sorával 1895-ben végzett, amikor még két hasonló jellegű törvényjavaslatot is megszavazott, de csak több meggyőződéses liberális főrend királyi kinevezése révén, hogy biztosítsa a többséget az elfogadásukhoz.

Visszatekintve megérthetjük, miért forrósodtak fel oly gyakran a szenedélyek ama nagy egyházpolitikai vita során, amelyet változó intenzitással, majdnem két évtizeden át folytattak, ha objektív módon nemcsak az egyes kérdések lényegét nézzük – amelyeket a liberális rezsim kiemelt egyházpolitikai problémaként kezelt –, hanem szimbolikus jelentőségüket is, méghozzá a konfliktusban részt vevő valamennyi fél számára. A magyar liberális tábort illetően ezzel már foglalkoztunk. A kapitalista középrétegek tagjainak – mind a hazaiaknak, mind az első generációs bevándorlóknak –, az ezen intézkedések körüli politikai harcok és maguk az intézkedések nemcsak egy tipikus „középosztályi ideológia” felemelkedését jelképezték, hanem azt is, hogy a parlament és a király is elismerték sajátos és gyakori nehézségeik jelentőségét. Ezek az 1894-es és 1895-es törvények számukra mérföldkönek minősültek a „haladás útján”; a hagyományos jogi intézményrendszerben bekövetkezett átalakulásnak a funkcionális racionalitás irányába (Karl Mannheim-i értelemben¹⁰³), az ipari ember „ellenállhatatlan nyomására” a maga szociálpolitikai intézményi környezetében.

Azok, akik teljes mértékben azonosultak a magyarországi egyház érvényben lévő társadalmi szervezeti formájával – ahogyan Zichy¹⁰⁴ és politikai csoportja is tette –, és magától értetődőnek tartották a társadalmi kapcsolatok hagyó-

¹⁰³ Mannheim Károly (1893–1947) szociológus, pedagógus, filozófus, a tudásszociológia egyik elindítója.

¹⁰⁴ Zichy Nándor gróf (1829–1911) politikus, országgyűlési képviselő. 1884-ben ő szervezte azt az ellenzékét, amely a zsidók és keresztények közötti házasságról szóló

mányos mintáit a többi kulcsfontosságú társadalmi szereplővel a vallási intézmények területén, valamint más (politikai, gazdasági, egyetemi-tudományos, oktatási, irodalmi, művészeti stb.) intézményi területeken, a fent tárgyalt küzdelemben és magukban az új törvényekben semmi egyebet nem láttak, mint a „materializmus erőivel” szövetkező „nacionalizmus” és „antiklerikális liberalizmus” „modernizmusának” támadását, majd győzelmét a magyarországi egyház szent jogai – köztük évezredes előjogai – ellen, valamint az államon belüli politikai helyzete és a társadalomban élvezett társadalmi státusza ellen. Nem csak szörszálhasogatás, hogy azon erők között, amelyek az említett reformintézkedések érdekében működtek vagy munkálkodtak, az előbb említett ideológiai tendenciáknak és „erőknek” jelentős volt a hozzájárulásuk. Kétségtelen, hogy az egyházi küzdelem többek között a fent említett szempontokat is tartalmazta. Az egész konfliktusos folyamatnak azonban, amely az egyházra összpontosított, egy másik oldala is volt, az egyház és az állam kölcsönös alkalmazkodása egy ipari előttiből ipariba átalakuló társadalomban. Az „egyházpolitikai harc” az örök egyház reinkarnációjának politikai funkciója volt a felemelkedő újfajta – vagy Suhard bíboros¹⁰⁵ szavaival ipari – társadalomban, az „iparosodás mint kultúra” (Paul Meadows)¹⁰⁶ révén. Az állam kétségtelenül arra kényszerítette az egyházat, hogy megfeleljen az általa kiszabott alkalmazkodási formáknak, és a kormány kulcsszerepet játszott az új reinkarnáció felgyorsításában. Az államnak azonban több ponton is módosítania kellett a kormány vonatkozó törvényjavaslatainak eredeti szövegében megfogalmazott, egyházzal kapcsolatos igényeit.

Kivel vívta a liberalizmus ezt az elhúzódó küzdelmet? A magyarországi katolikus egyházzal mint hatalmas szociális ágenssel, amely elég merész és többnyire kompromisszum nélküli volt ahhoz, hogy az erős liberális kormány némely egyházpolitikai terve, törvényjavaslata (1894-es XXXI. törvénycikk a házassági jogról és a XXXII., a gyermekek vallásáról) ellen könyörtelen defenzív küzdelmet folytasson, még az után is, hogy azok a királyság törvényei lettek? A lelkileg és intellektuálisan még mindig a jozefinizmus szellemében képzett papságot nem kondicionálták és nem készítették fel arra, hogy ellássa a vezetés, a csapatmunka, a politikai stratégia és a rugalmas taktikai tervezés feladatait, sem arra, hogy megszervezze a társadalmi erők közös és jól összehangolt politikai fellépését – akár magának az egyházpolitikának a területén is – egy olyan

---

törvényjavaslat ellen tömörült. Az egyházpolitikai küzdelmekben az 1895-ben alapított Katolikus Néppárt egyik vezetőjeként vett részt.

¹⁰⁵ Emmanuel Célestin Suhard bíboros (1874–1949) francia főpap, 1940-től haláláig Párizs érseke. Esménye az emberközeli egyház volt, meghatározó szerepet vállalt a munkáspapok mozgalmának elindításában.

¹⁰⁶ Vö. Paul Meadows: „Culture Theory and Industrial Analysis”. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 274 (1951) March, 9–16. o.

közpolitika ellen, amelyet Őfelsége, a magyar apostoli király és osztrák császár kormánya országai és népei „eminens érdekeivel” megegyezőnek tekint.

Hivatalosan a király, ténylegesen a liberális párt által támogatott (illetve azt támogató) liberális kormány javaslatára a Szentszék által kinevezett egyházi méltóságok lelkiismeretesen tájékoztatták a kormányt a törvényjavaslatoknak azokról a részeiről, amelyek nem tekinthetők összeegyeztethetőeknek a katolikus tanítással. Ezenfelül – bár ritkán – aggodalmuknak olyan ünnepélyes nyilatkozatokban adtak hangot, amelyeket a miniszterelnökhöz, a királyhoz, vagy a pápához mindig *privátim* juttattak el. Ezek egy-egy elképzelésről szóltak, amelyet a kormány a jogalkotási folyamathoz készített elő, vagy törvényjavaslatként már be is terjesztett a képviselőházban. Még bizonyos egyháziak is a főrendiház *ex officio*¹⁰⁷ tagjaiként méltóságteljes és csiszolt, *a nyilvánosság számára nem ismert* beszédben indokolták, hogy miért nem szavaznának meg szívesen egy olyan törvényjavaslatot, amelyet a képviselőházban a liberális párt túlnyomó többsége már megszavazott, és amelynek hasznosságáról a „Ház” liberális szónokai az általában jól szerkesztett és érdekes liberális sajtó révén a nagyközönséget már meggyőzték. De a bíborosok (Magyarországon általában kettő volt), érsekek és püspökök kara általában nem tett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy az új, a militáns nacionalista és antiklerikális liberalizmus dagályának duzzadását megakadályozzák. Az országban pasztorációval és népmisszióval foglalkozó papok révén nem vezettek semmilyen jól tervezett, szisztematikus és országos akciót, hogy azok millióit, akik még mindig katolikus hívők voltak, figyelmeztessék, dinamizálják és mozgósítsák az ellenvallásszerű ideológiaként terjedő liberalizmus felemelkedése ellen. Általánosságban elmondható, hogy gyakorlatilag semmit sem tettek a katolikus hívők sokaságának mobilizálására, miközben a liberalizmusnak sikerült megragadnia az egyetemi fiatalok és más népeesebb kategóriák, főleg a városi népeesség nagy részét, a marxista szocializmusnak pedig már jelentős hadállásai voltak az ipari munkások bővülő osztályában. Vagyis nem tették meg azt, amit utódaik a nemzeti szocializmus veszélye ellen, majd később Mindszenty bíboros és az ő érsek társai a szovjet kommunizmus ellen, egyben ennek agresszív erőitől kontrollálva.

A katolikus hierarchia szélesebb rétegei általában folytatták szent és világi, napi papi rutinjuk végzését, legtöbbször valószínűleg buzgó volt az imádság és a szemlélődés terén, de nem volt dinamikus, és a felmerülő döntő kérdések, erősödő fenyegetések láttán nem lángolt benne az innovatív buzgalom a modern apostolkodás új módjaival való kísérletezésre. A hagyományos módszereken túl azért sem tett sokat, hogy a valódi kegyesség, a növekvő tömegek eme „legfőbb

¹⁰⁷ *ex officio* (latin) – hivatalból

igénye és értéke” (Peter Wust)¹⁰⁸ fokozatosan terjedjen; és nem tett „szívük sötétsége” (Ruskin: *Modern festők*, 3. kötet, 16. fejezet), a század *magnum scandaluma*¹⁰⁹ (XIII. Leó) ellen sem.

A századforduló előtt (az 1890-es éveket megelőzően) Magyarországon a többé-kevésbé tipikus papi mentalitást még nem alakította át a neoszkolasztikus mozgalom. Az aktuális társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekre vonatkozó pápai tanításokat – amennyire és ahogyan azokat általában oktatták –, nem alkalmazták a magyar helyzetekre, eseményekre és kérdésekre; emellett nem fejlesztették és nem tágitották szociális horizontjukat sem. Személyes vallásosságuk esetében a „vallás hatóköre” általában szűk volt. A társadalmi érintkezésekben a legtöbbjükről úgy tűnt, nincsenek tudatában, milyen lényeges a vallás a politikai és gazdasági közügyek és a kapcsolódó társadalmi orientációk szempontjából. Ismét ezért, megint csak általánosságban, úgy tűnik, nem követték kellő szellemi éberséggel a fő politikai, tudományos, gazdasági, irodalmi és művészeti áramlatokat saját társadalmukban, hát még a másokéban. A kivételek gyanúsak voltak. Hogyan tudták volna megfelelő szinten – irodalmi és filozófiai tálalásban, amit a professzionális városiak, az egyetemi fiatalok és az egyéb képzett társadalmi szegmensek tagjai is értettek és értékelték volna –, leszerelni tanult ellenfeleiknek, az Egyház és tanításai kritikusaiknak a „tudomány” nevében elhangzó új érveit? Általános jelenség volt, hogy elmulasztották a modern értelemben és formában való kommunikáció alkalmazását a korabeli eseményekre és problémákra; továbbá a keresztény igazság és szellem korpuszát, az erkölcsi filozófiát és etikát is elégtelenül alkalmazták a *homo novusra*, a kulturális antropológiai értelemben vett ipari emberre. Egy olyan generációban, amely 1890–1905 körül ért fel a csúcra, a papok és a laikus tudósok közötti valódi, egyenlő kifinomultsági szinten lévő párbeszéd csaknem lehetetlen volt. Négy évtizeden át, 1880–1920-ig az egyetemi katedrákon nagyon kevés világi katolikus hívő oktatott.

A katolikus ellenállás vezetését a fenti okok miatt az erősödő antiklerikális liberalizmussal szemben nem egyháziak, hanem egy lelkes katolikus laikus vállalta: gróf Zichy Nándor (1829–1911), majd az ő 1892–1894-es informális katolikus politikai csoportja, amelyet nem is akartak, nem is terveztek, csak a politikai folyamatok dialektikája hozta létre (e szimpatizáns küzdőtársak közt már néhány egyházi méltóság is volt); később, 1895-től 1902-ig pedig Zichy Néppártja.

¹⁰⁸ Peter Wust (1884–1940) német keresztény egzisztencialista filozófus, gondolkodása a 20. század első felében kibontakozó a francia *Renouveau catholique* (katolikus megújulás) eszméiségeivel rokonítható. 1930-tól filozófiaprofesszor Németországban, a müncheni egyetemen. Részt vett a Hitler, illetve a nemzetiszocializmus elleni egyházi ellenállásban.

¹⁰⁹ *magnum scandalum* (latin) – nagy botrány

Zichy 1872-től a Néppárt 1895-ös megalapításáig szervezte és vezette a katolikus küzdelmet a kormánynak az egyház és az állam közötti viszony reformjára vonatkozó ötletei, a hivatalos ellenzéki koncepció, végül a kabinet kapcsolódó tervei és törvényjavaslatai ellen. Kizárólag egy Széchenyihez rangban, vagyban, társadalmi presztízsbén, bátorságban, elvűségben, a szervezés iránti tehetségben, önzetlenségben, egyszerűségben, valamint a személyes és a közéleti feddhetetlenségben ennyire hasonló ember tudott a kettős monarchiában, 1872–1892 között – folyamatosan két évtizeden át, sőt 1894-ig – sikeres politikai harcot vezetni egy túlnyomó többség által támogatott kormány ellen. S mindezt úgy, hogy nem volt tagja semmilyen politikai pártnak; sőt, még komoly társadalmi szervezet vezetője sem volt. Bár korábban, közel egy évtizedig a keresztény liberálisokhoz tartozott, akik 1871-ig Eötvös körül csoportosultak, a Deák-párton belül (mivel a liberális pártot 1875-ig ténylegesen így hívták) soha nem hirdetett semmilyen ideológiát, pláne nem az uralkodó liberálisat. Noha jól képzett volt, különösen a katolikus vallási tárgyakban (a *Vulgatát*¹¹⁰ például kívülről tudta), a történelemben, a gazdasági elméletben, politikában és gyakorlatban valamint a nyelvekben, praktikus elme volt, nem pedig elméleti. Vezérlő szenvedélyét Isten szeretete és katolikus egyháza jelentették. A világhírű romantikus regényíró, Jókai Mór, a világias gondolkodású liberális politikus és politikai ellenfél egyszer udvarias szarkazmussal, de sok igazsággal ezt mondta róla a „Házban”: „Zichy nagyon szereti országát, de még inkább a mennyországot.”

Családi hagyományaival összhangban, hosszú, 47 éves folyamatos, nyilvános karrierje során mindvégig mély hűséget érzett a király iránt. Ennek ellenére nem volt feltétel nélkül „Habsburg-párti”. Amikor 1862–1863-ban a császári kormány megpróbált a magyar konzervatív mágnások segítségével sokkal kevésbé kedvező kiegyezést kötni Magyarországgal, mint ami négy évvel később, 1867-ben kötött, Zichy elég merész volt ahhoz, hogy ezt az elképzelést meg hiúsítsa. A Birodalom egyik vezető katolikus, rendkívül gazdag, arisztokrata családjához tartozott. E család tagjai generációkon át kitűntek a „Habsburgok” diplomáciai és katonai szolgálatában. Zichy egy briliáns vezércikkben, melyet az egyetlen, újonnan alapított „radikális ellenzéki” magyar napilapban publikált, elkeseredetten bírálta és határozottan elutasította Schmerling osztrák kancellár kiegyezéssel kapcsolatos elképzelését. Így erkölcsileg és politikailag lehetetlené tette, hogy a magyar konzervatív mágnások azt komoly tárgyalási alapnak fogadják el. Zichy erős kiállása meggyőzte a bécsi udvart: nincs esély arra, hogy a magyar arisztokráciával az elnyomott nemzet háta mögött üzleteljen. A Pesti Katonai Törvényszék (az ország még mindig a császári abszolutizmus irányítá-

¹¹⁰ *Vulgata* (latin) – népszerű, elterjedt. Szűkebb értelemben így jelölik a középkorban elterjedt latin bibliafordítást, Szent Jeromos (347–420) munkáját.

sa alatt állt) ezért a cikkért Zichy grófot „súlyos börtönbüntetésre vasra verve, a grófi és a császári kamarási cím elvesztésére” ítélte.

Egy másik esemény azt mutatja, hogy a király politikai magatartása nem akadályozta meg Zichyt abban, hogy teljesítse a kötelességét – ahogy ő látta – az egyház és az ország iránt. 1894-ben sikerült megakadályoznia a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslat és a másik két egyházi politikai törvényjavaslat elfogadását a főrendiházban. Ezt azért tudta elérni, mert a főrendiház tagjainak többsége, függetlenül attól, hogy az milyen változó és kicsi volt, egyházi ügyekben 1892 óta hűségesen követte vezetését. Az új primás – 1891 óta Vaszary bíboros¹¹¹ – és három másik ordinárius különösen hasznos volt számára a kormány által szponzorált törvényjavaslatok támogatóinak leküzdésében. Bekövetkezett a kormányválság. Hogy mi is történt, máig vitatják. A király Bécsből váratlanul átjött a magyar fővárosba, és több bizalmas audienciát követően újból kinevezte ugyanazt a kabinetet, amelynek lemondását annak veresége után azonnal elfogadta, és egy másik politikust szólított fel, hogy próbáljon meg létrehozni egy új kabinetet. Nem sikerült. A királynak ismét el kellett fogadnia miniszterelnökként Dr. Wekerle Sándort¹¹², akit akkoriban a legjobb szakértőnek tartottak az államháztartás területén, és éppen részt vett a közelgő monetáris reform végrehajtásának előkészítésében. Ez a bimetalizmusról egy valódi arany pénznemre (korlátlan konvertibilitással) való váltás volt, olyan vezető bankok támogatásával, amelyeket általában „Rothschild-konzernnek” neveznek. Széles körben hitték, hogy szoros kapcsolat áll fenn a pénznemre vonatkozó reform 1900-ban bekövetkezett későbbi sikere és a három, a király által addig még nem elfogadott egyházpolitikai törvényjavaslat – köztük a kötelező polgári házasságról szóló – 1894-es szentesítése között.

A főrendiház – dacára Zichy utolsó lövészárók-üzdelmének az intézkedések ellen – engedett az uralkodó nyilvánvaló szándékának. S miután mindkét ház megszavazta, és a király 1894. december 18-án szentesítette a vitatott törvényeket, Zichy hűséges követőivel 1895. január 28-án kibontotta az új Néppárt zászlaját, nyilvánosan hangoztatva elszántságát a polgári házasságról szóló törvény hatályon kívül helyezésének sürgős és a leghatározottabb követelésére.

A *párt* neve szimbolizálta az alapítóknak azt a törekvését, hogy az egyházi, nemzeti és társadalmi-gazdasági közpolitikák támogatására néptömegeket tobozozzanak. Ez pozitív tájékozódást jelentett a népek sokasága felé, azzal a szán-

¹¹¹ Vaszary Kolos Ferenc (1832–1915) pannonhalmi főapát, bíboros-hercegprímás, 1891–1912 között esztergomi érsek, történész, 1894-től az MTA igazgatóságának tagja.

¹¹² Wekerle Sándor (1848–1921) magyar jogász, politikus, a Magyar Királyság miniszterelnöke elsőként a Szabadelvű Párt színeiben 1892 és 1895 között, majd kétszer az Országos Alkotmánypárt színeiben 1906 és 1910, valamint 1917 és 1918 között. A Magyar Tudományos Akadémia tagja.

dékkal, hogy őket politikai akciókra mobilizálják. A szilárd tömegbázis, amelyet a *Volksverein* (Népi Szövetség) mozgalom a németországi (katolikus) Centrum-párt¹¹³ számára biztosított, 1890 körül adta Zichynek azt az ötletet, hogy erőfeszítéseit tömeges bázissal támogassa meg.

Mivel Zichy azt tervezte, hogy a népi pártot „felelősségteljes, mérsékelt”, de szociális és gazdasági kérdésekben progresszív politikai párttá teszi, amely eléggé elvhű és erőteljes ahhoz, hogy a római katolicizmus ugyanolyan állandó támaszpontja legyen az ország politikai rendszerében, mint a Centrum-párt Németországban, a pártja javára olyan módszereket és eszközöket kívánt alkalmazni, amelyekről úgy tűnt, hogy hozzájárultak a német Centrum-párt politikai hatalmához és Bismarck ellenében elért sikereihez.

Zichy és munkatársai a *katolikus párt széles körű populáris alapjait* már a liberális kormány egyházpolitikai törvényjavaslatai körüli küzdelem során, 1892–1894-ben lerakták. Zichynek és közeli barátjának, gróf Esterházy Miklós Móricnak¹¹⁴ – aki harcában legfőbb segítsége volt – egyre több főpapot sikerült meggyőzniük, hogy a liberális rezsim egyházpolitikai reformjaival szembeni katolikus ellenállás csak a katolikus néptömegek mozgósítása és megszervezése révén lehet eléggé nagyszabású ahhoz, hogy megakadályozza a kormányt e reformok életbeléptetésében. Még ha az egyház több méltósága valamilyen oknál fogva vonakodott is attól, hogy személyesen vállalja a vezető szerepet a katolikusok említett célból való riadóztatásában, engedték, hogy egyes papok, akik az ügyért lelkesedtek, erőforrásaikat e feladatra is alkalmazzák. Ezek az előkészítő egyezségek 1893–1896-ban gyakorlatilag minden héten a különböző városokban tartott lenyűgöző méretű *katolikus nagygyűléseket* tettek lehetővé, szinte mindig Zichy vagy Esterházy vezetésével. Egy társadalmi stratégia általános tervét követve a helyi szervezőktől minden alkalommal elvárták, hogy a felkeltett helyi lelkesedést kihasználják egy *állandó helyi katolikus szociális központ* létrehozására, amelynek rendeltetése, hogy a jövő katolikus politikai akcióinak parancsnoksága és a katolikus közélet fókusza legyen. Az első katolikus kört erre a célra 1892-ben alapították Budapesten. Mialatt e kör szervezeti mintájának különböző dimenzióit reprodukálták, kialakult a *városi katolikus önkéntes szövetségek hálózata*. A fővárosban nemzeti központként *katolikus ligát* hoztak létre, amely gondoskodott az összes helyi központ tevékenységeinek összehan-

¹¹³ Német Centrum-párt (Deutsche Zentrumsparthei, röviden Zentrum): 1870-ben alapított német politikai párt, a Német Birodalom egyik legfontosabb politikai szerveződése, amely a Weimari Köztársaság végéig (1933) a német (politikai) katolicizmus parlamenti képviselőjét látta el.

¹¹⁴ Esterházy Miklós Móric gróf (1855–1925) császári és királyi kamarás, főrendiházi tag, a katolikusok szociális összetartozását erősítő, anyagi és kulturális érdekeinek előmozdítását szolgáló katolikus körök (lásd alább) támogatója.

golásáról, és a katolikus álláspontok országos, egyidejű nyilvános kimutatásáról a katolikusokat érintő közös ügyekben.

Zichy azonban rájött, hogy a városi katolikus társadalmi körök hálózata – amelyben, ha ilyen létezett, a városi közösségek középosztályán belül a felső és a középső rétegek katolikusai domináltak –, nem képez, és soha nem is tud valódi és elég széles körű népi tömegbázist képezni a Néppárt számára. Az összes olyan faluban, ahol van római katolikus plébánia, létre kell hozni a katolikus parasztok és más „kisemberek” szövetségét. A katolikusok ilyen szövetségének deklarált célja a *falvak*, főleg a parasztok és az iparosok folyamatos, *rendszeres politikai oktatásáról és képzéséről* való gondoskodás, azaz szociálisan és politikailag riadóztatni, mozgósítani és dinamizálni őket; továbbá a *vivere et sentire cum ecclesia*¹¹⁵ érdekében folyamatosan és következetesen ápolni katolikus öntudatukat, s fokozni szolidáris érzelmeiket. E *Volksverein*-minta gyakorlati alkalmazását Németországban már sikeresen tesztelték. Nyilvánvaló, hogy magyarországi sikere többek között a katolikus ordináriusoktól függött. Tíz évvel ezelőtt nem lett volna ennyire kifürkészhetetlen a hierarchia szándéka, amiért egy ilyen rendszerhez jóváhagyást adott. De miután a katolikus hierarchia 1894–1895-ben ama megdöbbentő tapasztalatban részesült, hogy a „legfőbb kegyúr”, az apostoli király személyes beavatkozásával tette lehetővé dogmatikai és kánonjogi okok miatt ellenzett intézkedések bevezetését, az egyházi méltóságok is rájöttek arra, amit Zichy és harcának támogatói már évek óta követeltek: „A keresztény tanításnak a templomokban való hirdetése és meghallgatása önmagában messze nem elegendő ahhoz, hogy azt a közéletben is tiszteletben tartsák. Ez kizárólag a katolikus polgárok politikai viselkedésétől függ.” Ezért a püspöki kar hivatalosan is támogatta a tervet. Tagjai egyénileg irányították a falvak plébánosait, hogy legyen gondjuk a *hívek katolikus népi egyesületének* alapítására és folyamatos tevékenységére, evégből Budapesten – párhuzamosan a városi katolikus szövetségek fent említett katolikus ligájával – létrehozták a falvak helyi katolikus népi szövetségeinek országos központját. A Katolikus Népszövetség, amelyet az (egyházi) egyházmegyei ordináriusok közösen támogattak, megpróbálta vitalizálni a falusi helyi egyesületeket teljes munkaidőben foglalkoztatott szakértőkkel – akik a heti találkozókat szervezték, ezek programját állították össze –; továbbá különleges rendezvényekkel, nem díjazott előadókkal, valamint egy népszerű katolikus hetilappal, amely a parasztság igényeihez volt igazítva.

A liberális rezsim az országban valaha tartott legbrutálisabb választásokon, 1896-ban (a liberális és a protestáns szerzők szerint is) szétverte a Néppártot. Zi-

¹¹⁵ *vivere et sentire cum ecclesia* (latin)– együtt élni és érezni az egyházzal; az egyházas érzületre, ill. gondolkodásmódra utaló kifejezés

chy, az akkori 67 éves veterán államférfi, úgy beszélhetett a választókkal, hogy két fiatal csendőr állt közel a háta mögött az emelvényen, hogy megalázzák és irritálják. És amikor a közönség megkezdte az éljenzést, a kerületi hatóság vezetője berekesztette a választási gyűlést. Sőt, ugyanaz a tisztviselő elrendelte, hogy a csendőrség tüzeljen a tömegre, amikor az a döbbenettől mozdulatlanul és halálos csendben nem akart oszolni. Ez és a hivatalos brutalitás hasonló esetei, a Szabadelvű Párt háborúhoz hasonló kampánya, melyet az országos és a helyi hatóságok támogattak, jogaikkal és hatalmukkal való visszaélésük, amely a leg súlyosabban a Néppártot és több nem magyar nemzetiségi politikai csoportot sújtotta, országszerte szenvedélyes katolikus válaszreakciót váltott ki. Mindez és mindennek emléke néhány éven át éberem és aktívan tartotta a falvak katolikus népi egyesületeit, és ilyenekből sok újnak a megalapításához vezetett.

Ez a szervezési irányzat a végső nagy impulzust a liberális rezsim legerősebb emberétől, gróf Tisza István miniszterelnöktől¹¹⁶ kapta, aki 1905. október 3-án a liberális kormány félhivatalos napilapjában őszintén megindokolta harcát a korlátozott szavazati jog és a nyílt szavazás rendszerének fenntartásáért. Azzal érvelt, hogy „az ország teljes régiói vesznének el menthetetlenül a nemzeti politika számára, és válnának a szocializmus, a klerikalizmus vagy mindkettő által színezett magyarelles felforgatás könnyű prédájává...” És folytatta: „a Képviselőházban 200-300 magyar képviselő ülne szemben 150-200 nem-magyarral”. A liberális miniszterelnök és általában a politikai liberálisok ezekben az években többnyire az egyetlen szervezett katolikus politikai erőt, a Néppártot értették „klerikalizmus” alatt. Tisza miniszterelnök őszinte kijelentése egyértelműen mutatja vélekedését: a Néppárt, a Szociáldemokrata Párt és az egyes nem magyar nemzetiségek politikai pártjainak választási győzelmek általi felemelkedése – azon régiókon túl, ahol e pártok a választásokat már megnyerték –, csak úgy gátolható meg, ha a férfiak túlnyomó többsége továbbra is szavazati jog nélkül marad (lásd a már ismertetett statisztikai adatokat), és ha fenntartják a kizárólagos nyílt szavazást (a nélkül a szavazók megfélemlítése és korrupciója kevésbé volna hatékony).

Amikor az egyházpolitikai harcok szenvedélyének hullámai elültek, más politikai és társadalmi kérdések kerültek terítékre. Ekkoriban nem hoztak olyan feltűnő – az egyház jogai és státusza, illetve a bevett katolikus szokások és eljárások elleni – kormányzati intézkedéseket, amelyek országszerte felkeltették volna a katolikusok haragját, és egységbe kovácsolták volna a hívők polarizált

¹¹⁶ Tisza István gróf (1861–1918) magyar politikus, miniszterelnök, az MTA tagja. A nevéhez kapcsolódó két legismertebb esemény az Osztrák–Magyar Monarchia háborúba lépése második miniszterelnöksége idején és az ellene elkövetett gyilkosság az őszirózsás forradalom utolsó napján, 1918. október 31-én. Politikusként az osztrák-magyar dualista rendszer fenntartásának híve és az akkoriban elterjedt „liberális-konzervatív konszenzus” képviselője volt.

tömegeit. Csakhogy a gyilkos rutin konvencionálissá és bürokratikusá tette szinte a teljes katolikus társulati életet, amely a századforduló Budapestjén – egyes dunántúli egyházmegyékben még akár 1910-ig is – tele volt pezsgéssel. A Katolikus Népszövetség falusi szervezetei valójában nem alkottak önkéntes szövetséget. Az ordinárius utasítására a plébános vagy egy káplán először hetente, később már csak időnként rendezett bizonyos találkozókat, amelyeken több idősebb paraszt és általánosságban „az egyházközség magja” (J. Fichter) vett részt, de a legaktívabb és társadalmilag legbefolyásosabb fiatal parasztok egyre kevésbé. Az I. világháború előtt sok ilyen falusi szövetség már csak a statisztikákban létezett, pedig Zichy és Esterházy, a két dinamó – kezdetben és hősies fázisukban – fenntartották a katolikus politikai társadalmi szervezetek terjeszkedését és magas fordulatszámát. Az 1902–1903-as évek különböző okok miatt már nem biztosítottak lelkesedést, tehetséget és hajtóerőt az önkéntes katolikus politikai szervezetek első országos rendszerének, amelyet azért hoztak létre (bár messze nem épült ki teljesen), hogy állandó népszerű tömegbázisként szolgáljon annak a katolikus pártnak (*katolikus* a valóságban, de nem a nevében), amely Zichy rövid életű vezetése alatt, 1895–1900-ban teljes értékű társadalmi mozgalommá próbált válni. 1904-re jelentősen megváltoztatta politikai jellegét: egyike lett azon pártoknak, amelyek a „48 versus 67” alkotmányjogi kérdés – a magyar politika e korszakban legtartósabb tengelye – körül forogtak.

A korábban elemzett többszörös konfliktushelyzetre adott válasz *konzervatív reformmodelljében* természetesen a fő és pozitív orientáció került középpontba: méghozzá a római katolikus egyház megalapozott jogai, társadalmi és politikai helyzete, amilyenre ezek a történelem során fejlődtek és intézményesültek. Ebből a pozitív álláspontból logikusan következett a párt azon követelése, hogy az egyház oktatási intézményeit minden szinten az egyházi hatóságok irányítsák és felügyeljék. Ezen túlmenően a párt hevesen ellenezte a különböző liberális kormányok gyakorlatát, hogy „az apostoli király előjogait érvényesíti a magyarországi egyház felett”, pláne a kísérletet arra, hogy ezeket az előjogokat a parlament joghatósága alá vonja. Ez az alapján véve konzervatív orientáció nőtte ki magát a párt tágabb értelemben vett fő céljává: megőrizni a társadalom és a kultúra keresztény jellegét, továbbá orvosolni azokat a sérelmeket, amelyeket a kereszténység az országban nemrég elfogadott „egyházpolitikai törvények” miatt szenvedett el.

A párt *monarchista és „imperialista”*, azaz *nemzetfeletti orientációja* csak amerikai (észak- és dél-amerikai egyaránt) nézőpontból tűnt konzervatívnak. A militáns Szabadelvű Párt és annak vezetői (például 1875 óta Széll¹¹⁷, a pro-

¹¹⁷ Dr. dukai és szentgyörgyvölgyi Széll Kálmán (1943–1915) magyar politikus, valóságos belső titkos tanácsos, előbb a Tisza Kálmán-kormány első pénzügyminisztere,

testáns Tiszák és Bánffy¹¹⁸) nem voltak kevésbé szilárd, elvhű monarchisták, és nem kevésbé támogatták erőteljesen az 1867-es kiegyezés által megtestesített császári politikai koncepciót, mint a Néppárt „arisztokratái és római katolikus papjai”. Végére is az olasz *Risorgimento* liberálisai 1870 óta szinte egységet képeztek a Savoyai-dinasztia trónja körül, ahogy a német „nemzeti liberálisok” is a Hohenzollerneké körül. De a brit, belga, holland és skandináv liberálisok sem voltak kevésbé monarchisták – különösen az I. világháború előtt –, mint konzervatív ellenfeleik.

*Az ante bellum*¹¹⁹ Európában a konzervativizmus és a monarchizmus közötti szoros összefüggés csak Franciaországban, III. Napóleon¹²⁰ második császárságának „liberális birodalma” idején volt érvényes. Magyarországon valójában sok Habsburg-ellenes monarchista olyan „magyar királyra” áhított, aki e házán kívül sehol máshol nem uralkodik. A Habsburgok 1918-as bukása után a húszas évek közepén városi középosztálybeli körök időnként azzal az ötlettel álltak elő, hogy szerezzünk magyar királyt a Windsor-házból vagy a Savoyai-dinasztiából.

A családi hagyomány a legtöbb arisztokratánál (például a Zichyknél és az Esterházyknál) közrejátszott abban, hogy pozitív orientációt alakítottak ki a Habsburg- király, a dualista birodalom és annak alapja, az 1867-es kiegyezés iránt. De a jól nevelt magyarok ezen irányultságaiban – függetlenül attól, hogy arisztokratákról, egyéb nemesekről vagy közemberekről volt szó – valószínűleg az a meggyőződésük játszotta a fő szerepet, hogy Magyarország elsődleges érdekei révén Ausztriához van kötve. Támogatni kell a kettős monarchia folytatását, mert ha az ország egyedül marad, akkor – inkább előbb, mint később – bekövetkezhet a „nemzeti egység” és a területi integritás szétesése.

A Néppárt *monarchizmusa* az 1000 vagy 1001 óta folyamatosan királyságként létező államban a magyar monarchikus hagyomány folytonosságán alapult, de racionális *réalpolitikán* is. Nem volt ez szándékosan megkonstruált, szisztematikus, „kodifikált” vagy társadalmi ideológia. Miközben Franciaországban

---

majd a Magyar Királyság miniszterelnöke 1899-től 1903-as lemondásáig. A Magyar Tudományos Akadémia tagja.

¹¹⁸ Bánffy Dezső báró (1843–1911) magyar politikus, miniszter, a főrendiház tagja, a Képviselőház elnöke, majd a Magyar Királyság miniszterelnöke 1895 és 1899 között (ezalatt ideiglenesen a király személye körüli miniszter is). Az Új Párt nevű rövid életű nemzeti radikális párt alapítója.

¹¹⁹ *ante bellum* (latin) – háború előtt; a háború előtti állapotában lévő

¹²⁰ III. Napóleon (Charles-Louis Napoléon Bonaparte, 1808–1873) I. Napóleon unokaöccse, francia katonatiszt, politikus, 1848–1852 között a Francia Köztársaság elnöke, 1852. december 2. – 1870. szeptember 4. között a franciák császára. A porosz–francia háborúban elszenvedett vereséget követően lemondott. A Második Francia Császárság Franciország alkotmányos politikai rendszere III. Napóleon uralma idején.

a Napóleon bukását követő évtizedekben a hagyományos katolikus királpárti gondolkodásmódot de Maistre¹²¹ és de Bonald¹²² ellenforradalmi jellegű katolikus konzervativizmusa alakította, nem az ő gondolataik, hanem elsősorban Novalis-é és Bentham-é kerültek be Széchenyi mind a vaskalaposság, mind a liberalizmus ellen megalkotott, keresztény reformista válaszáának modelljébe. Egy Adam Müller¹²³, egy Franz Xaver von Baader¹²⁴ vagy egy Karl von Haller¹²⁵ romantikus ideológiái az „Osztrák Császárságban” váltak jelentősé (amely 1806–1866-ban létezett, 1867–1918-ban Ausztria és Magyarország „kettős monarchiája” helyettesítette). A 19. század első felében az ő ideológiájuk vagy teológiájuk (F. Baader) releváns fejezetei is alkalmasak voltak arra, hogy racionalizálják és dicsérjék a monarchikus kormányformát, továbbá megindokolják a monarchikus abszolutizmust és az uralkodónak való alávetettséget. Felemelkedésük idején a Habsburg császári abszolutizmust csaknem minden jelentős magyar politikai szereplő legalábbis akadályozni próbálta, akár politikailag (1825–1848-ban), akár a csatatéren, (1848–1849-ben), esetleg passzív ellenállással (1850–1861-ben), vagy a Kossuth-emigráció tagjaként aktív politikai ellenállással. A magyar politikai mentalitás elvetette az abszolutizmus bármilyen formájának – pláne a monarchikus abszolutizmusnak – az elméleti indokoltóságát. Ezekben az évtizedekben a magyar politikai és kulturális helyzet és törekvések szempontjából csak Széchenyi, Kossuth és Eötvös politikai orientációjának modelljei voltak jelentősek és relevánsak. Ha a császári abszolutizmus monarchikus restaurációjának romantikus, ellenforradalmár rajongói által írt egy-egy művet bizonyos művelt személyek magányukban el is olvastak, vagy akár át is gondoltak, ez a magyar szellemi és politikai világban elszigetelt és figyelmen kívül hagyott jelenség maradt.

A Zichy és követői által képviselt monarchizmusmodelljük *semleges* eleme – *semleges* a konzervatív-progresszív politikai orientációk szempontjából, ameny-

¹²¹ Joseph Marie, Comte de Maistre (1753–1821) savoyai államférfi, író, politikai filozófus, a felvilágosodás ellenfele, a francia forradalom idején az *ancien régime* védelmezője a felvilágosodással és következményeivel szemben.

¹²² Louis-Gabriel-Ambroise, vicomte de Bonald (1754–1840) francia politikus, filozófus és esszéista, a politikai és egyházi konzervativizmus képviselője, a francia forradalom ellenfele.

¹²³ Adam Müller (1875–1942) württembergi német mezőgazdász, a Centrumpárt politikusa.

¹²⁴ Benedikt Franz Xaver von Baader (1765–1841) német orvos, bányamérnök, filozófus, katolikus gondolkodó, a német romantika egyik előmozdítója. A szerződésen és hatalmi struktúrán alapuló állam eszméjével szemben az Isten akaratát elismerő, vallás-erkölcsi kapcsolatokon nyugvó társadalmi és állami szolidaritás elvét vallotta.

¹²⁵ Karl Ludwig von Haller (1768–1854) svájci államjogász, politikus, újságíró és közigazdász. Bernben működött. A korai reakciós konzervativizmus egyik élharcosa.

nyiben az említett korszak kulturális kontextusát megfelelő módon figyelembe vesszük. Konzervativizmus jellemezte Zichynek és pártjának a *kistermelőkkel*, elsősorban a parasztsággal és a kézművesekkel *kapcsolatos orientációját*, és pedig a következők alapján. Mivel a populációt túlnyomórészt mezőgazdasági termelők alkotják, az államnak – megfelelő vámokkal és szállítással, továbbá a kistermelőknek kedvező adóreformmal az alacsony jövedelműek adó alóli mentesítése révén – szolgálnia kell valóban elhanyagolt érdekeiket, különös tekintettel a kisvállalkozókra. Zichy ebben a tekintetben is hasonló volt Széchenyire. Nemcsak azt sürgette, hogy a kormánynak megfelelő hitelt kell biztosítania a paraszti kisbirtokosoknak és a kézműveseknek, de ő maga is kezdeményezte és szervezte kisüzemi hitelszövetkezetek egész hálózatát, emellett saját maga finanszírozta a kampányt és az általános indulási költségeket, amivel széleskörű elterjedésüket is lehetővé tette. Nem feledkeztek meg a vidéki munkaerő fontosabb érdekeiről sem. Hangsúlyozták, hogy „a termelők gazdasági érdekeinek keresztény védelmét össze kell hangolni a mezőgazdasági dolgozók és az ipari munkások osztályairól való gondoskodással”. A párt 1898 és 1904 között hasznos szerepet játszott a tisztességes foglalkoztatási feltételek és munkaügyi kapcsolatok terén javasolt számos mezőgazdasági törvénytervezet véglegesítésében. Az említett orientációk önmagukban nem voltak konzervatív jellegűek, mégis ilyet öltöttek Zichy és pártja vidékpolitikájának teljes kontextusában, annak ugyanis fontos részei voltak.

A párt parasztpolitikájának legnyilvánvalóbb jellemzője az volt, amit nem tartalmazott: a földreform. A párt elmulasztotta követelni és létrejöttén következétesen munkálkodni. E mulasztás szöges ellentétben állt a párt magasztos lényegi célkitűzésével, a falusi kisemberek keresztény védelmével. Az ésszerű földreformért való küzdelem elmulasztása egészen a 30-as évek közepéig végzetesnek bizonyult a pártra és általában a katolikus politikai törekvésekre nézve. Mert éppen azok, akik 1890–1914 közt a katolikus paraszti tömegeket dinamizálni akarták, és a falvakban állandó szervezettséget kívántak, maguk voltak felelősek (bár semmi esetre sem egyedül) e mulasztásért. Ez a következő tények miatt volt végzetes a katolikus politikára nézve. Az 1895-ös összeírás szerint, amikor a Néppárt megalakult, a „Szent Korona országában” a 3768 nagybirtok (1400 hektár felett) adta a mezőgazdasági földterület 32%-át, míg az 1 238 000 főként paraszti tulajdonban lévő törpegazdaság (7 hektár vagy annál kevesebb), ami az összes földbirtok darabszámában 53%-át jelentette, a termőföldek összességének 5,8%-át tette ki. A mintegy hatmillió „keresőnek” számító parasztból 1 356 000 volt napszámos és 502 000 gazdasági cseléd; az 1900-as népszámlálás 1 238 000 tulajdonost azonosít. Ők az előbb említett napszámosokkal és gazdasági cselédekkel együtt képviselik a „keresőket” a *parasztság hátrányos helyzetű szegmensében*, ez 3 096 000 fő, azaz a paraszti keresők mintegy 50 százaléka. A bemutatott adatok a telkek elosztásának rendkívüli aránytalanságát

igazolják. Külön a szántóterület megoszlása ehhez képest sokkal kevésbé volt aránytalan, de még mindig feltűnően az volt, mivel a legtöbb erdő nagybirtok részét képezte (részben jogi személyek, mint például az állam, a községek, az egyházak és más felekezeti szervezetek, ezek intézményei és alapítványai birtokában). A parasztság növekvő földéhsége ekkor már több régióban is megnyilvánult; és a paraszti radikalizmus a földreform elmaradása miatti elégedetlenség révén a latifundiumokon, a kritikus nyári hetekben nagyüzemi aratósztrájkokban robbant ki. A katolikus párt számára nem létezett a földreform kérdése, ezért csonka programja és parlamenti fellépései a parasztság érdekében határozottan konzervatív liberális jelleget hordoztak (szociális jobbítás, de a tulajdon- és a hatalmi struktúra bolygatása nélkül).

A pártnak – és így e modellnek – jellemzően konzervatív orientációja volt a gyári termelés által létükben fenyegetett *kisiparosok erősítése*.

A kisiparosok problematikus helyzete a konzervatív szociálpolitika központi témája lett több olyan kontinentális országban, ahol bővült a nagyüzemi gyári termelés, és *pari passu* terjesztette a kultúra szekularizációját. A konzervatívok úgy vélték, hogy a parasztság, továbbá a kisiparosok széles társadalmi szegmense, amelyet a szekularizációs folyamat a legkevésbé érint, továbbra is a konzervatív politika legfőbb társadalmi bázisa. Vogelsang báró¹²⁶, egy katolizált evangélikus porosz, korporatív vonalon keresztény szociális reformtervet terjesztett el Bécsben. Lelkes követői – egy arisztokrata csoport –, akik „keresztény társadalmi reformereknek” nevezték magukat, 1883-ban Haidban (Ausztria) jelentős szociálpolitikai platformot létesítettek. Az osztrák miniszterelnök Taaffe¹²⁷ e programból kölcsönözte reformprogramja számára a kötelező korporatív szervezet ötletét egy sor kisipar hatékony önvédelme érdekében. Az osztrák parlament, majd ezt követően tőle függetlenül a *Reichstag* ennek megfelelő jogszabályokat fogadott el. Ez utóbbi a kanonok Hitze professzor¹²⁸ – a *Centrumpárt* vezető személyisége – óriási erőfeszítéseinek volt az eredménye, aki 1892-ben kezdte meg kampányát az említett célért. Esterházy gróf előbb az osztrák Társadalomtudományok Borostyán-bizottságbeli arisztokrata tagjainak, majd a keresztényszocialista politikusok „Raid” csoportjának¹²⁹ (főként von Kuefstein báró, von

¹²⁶ Karl von Vogelsang báró (1818–1890) sziléziai német főnemes, katolikus újságíró, politikus és társadalmi reformer, az Osztrák-Magyar Monarchiában a munkásmozgalom egyik élharcosa.

¹²⁷ Eduard Taaffe gróf (1833–1895) osztrák politikus. A kiegyezés után, 1879. augusztus 12. és 1893. november 11. között az Osztrák–Magyar Monarchián belül a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok (röviden Ausztria) miniszterelnöke.

¹²⁸ Franz Hitze (1851–1921) német katolikus pap és szociáletikus, a Centrumpárt politikusa

¹²⁹ „Raid” csoportjának – értsd: rohamcsapatának

Löwenstein herceg és de Blome herceg) barátjaként és hasonló gondolkodású szellemi partnereként – általuk inspirálva – fontos szerepet játszott abban, hogy a kisiparosok jogi védelme bekerült a párt hivatalos programpontjai közé. Ám az ötlet törvény alakjában csak az 1920-as évek közepén érett be.

A következő értékorientációs minták, mint e modell konstitutív elemei, az előbbieket többségével ellentétben határozott, innovatív, reformáló, „progresszív” jellegűek.

Perdöntő tények, rögzített empirikus adatok érvényteleníteni látszanak a Zichy és Néppártja nyilvános politikai irányultságáról alkotott képet, amelyet liberális ellenfeleik konstruáltak, vagy azok, akik az ország 1890 és 1930 közötti összes katolikus politikai csoportjának ideológiai típusát leszűrték, elhithetve az olvasóval, hogy az ilyen – a típusok tudományos konstruálásának Howard Becker és John McKinney¹³⁰ által kodifikált módjától eltérően felépített – típus jellemzői e típus egyetlen empirikus képviselőjének, a Néppárt informális ideológiájának jellemzőivel azonosak. E kép szerint a párt ideológiája kompromisszumok nélkül ellenezte a társadalmi változást, annak minden gazdasági és politikai megnyilvánulásával együtt. Ráadásul nemcsak kritizálta a kapitalizmusnak tulajdonított hibákat, hanem magát a kapitalizmust utasította el. Ezekkel a gyanúsításokkal szemben Zichy és pártja erős és következetes *pozitív irányultságot* mutatott *a piacgazdasági rendszer felé*. Az 1870-es és 80-as években Zichy a szabad kereskedelem egyik legjelentősebb harcosa volt, és levelezés útján brit szabadkereskedőkkel tartott fenn kapcsolatot. A párt elnökeként is, összesen pedig pontosan 30 évig, 1881 és 1911 között ott volt a Rothschild konszernhez tartozó Magyar Általános Hitelbank Igazgatóságában, 1909–1911 között pedig, azaz haláláig az igazgatóság elnöke is volt. És az ország gazdasági történetében jól ismert tény, hogy az annak a két banknak volt az egyike, amely – a kormány után – mintegy motorként éppen ezekben az évtizedekben járult legjobban hozzá (amint később is) az iparosításhoz, az ipari és pénzügyi kapitalizmus fejlődéséhez. De a századfordulón a szabad piacgazdaság értékeire való pozitív és aktív orientáció többé nem kizárólag a modern gazdasági rendszer tönkretevői – mint az irracionális és régimódi hagyományos ellenőrzések, a hihetetlen kormányzati szabályozások – elleni folyamatos küzdelmet jelentette. Aktív gondoskodást is jelentett azokról az erkölcsi és egyéb kulturális előfeltételekről, amelyek folytonosan biztosítják a piaci és munkaügyi kapcsolatokban összefonódó verseny- és társadalmi hatalmi viszonyokat. Zichy és pártja a közfigyelmet ugyanarra összpontosította, amit Mannheim Károly egy generációval később fogalmazott meg tudományosan, miszerint az erősen versenyképes piacgazdasági rendszer

¹³⁰ John C. McKinney amerikai szociológus (1920–1992), a Duke Egyetem (Durham, Észak-Karolina) professzora volt, fő műve: *Constructive Typology and Social Theory* (Konstruktív tipológia és társadalomelmélet; 1966).

a társadalomban már működtetett és felhalmozódott erkölcsi értékalapból táplálkozik, amelyet ugyanezen gazdasági rendszer javára kell tovább ápolni. Nem mentek sokkal messzebbre, mint Bentham és John Stuart Mill; nem érték el a Sismondi-féle¹³¹ beavatkozás mértékét és mibenlétét; tartották magukat a visszafogott beavatkozás elveihez (akárcsak XIII. Leó az 1891-es *Rerum novarum*-ban), amikor kormányzati intézkedéseket követeltek azok számára, akik nem tudnak gondoskodni alapvető emberi érdekeik hatékony védelméről, miközben úgy tűnik, hogy a társadalom gazdaságában ezeket folyamatosan, jelentős mértékben, sőt esetleg szándékosan is figyelmen kívül hagyják. A társadalmi-gazdasági kapcsolatokba történő minimális, de elengedhetetlen állami beavatkozás ezen elvéből – a közbelépéséből, ahol az erkölcs és az alapvető emberi érdekek így kívánják –, következett pozitív hozzáállásuk a szociálpolitikához. (Azok a magyar liberálisok, akik lelkesen utánozták a *Kulturkampf* és a „májusi törvények” Bismarckját, berzenkedtek, amikor a populisták támogatták Bismarcknak a kötelező társadalombiztosítási rendszer bővítésére vonatkozó néhány haladó szociálpolitikai elképzelését.)

A párt hivatalosan 1907. október 13-án elfogadott kodifikált modern szociálpolitikai programja többek között az ipari és mezőgazdasági munkaerő védelmére vonatkozó jogi intézkedéseket sürgetett a munkaügyi kapcsolatokban, tisztességes foglalkoztatási normákat mindkét kategóriában, az ipari dolgozók kötelező betegbiztosítását, s hogy a munkások kompenzációjának rendszerét a mező- és az erdőgazdaságra is terjesszék ki. Napjainkban mindez nagyon mérsékeltnek, egyenesen konvencionálisnak hat. Nem így az I. világháború előtti Kelet-Közép-Európában. Esterházy Miklós gróf 1895. március 19-én ismételten cáfolta a főrendiházban azt a vádat, hogy ő és pártja felforgató elemekkel működik együtt a szociálpolitikai reformok sürgetésében:

„Már azért is szocialisták vagyunk-e, amiért ragaszkodunk ahhoz, hogy a mindennapi kenyeret, melyet most apró részekben juttatunk a mezőgazdasági munkásnak, biztosítani kell neki, ha baleset vagy betegség esetén nem képes még ezt sem megkeresni?”

Esterházy nem vette át a *Reich* államától a szociálpolitika szocialista jellegét. A legtöbb elképzelés, amelyért felelősséget vállalt, az volt, hogy mindezt be kell vonni pártjának szociálpolitikai programjába. Adatok és jogalkotási anyagok leggazdagabb tárára támaszkodhatott, amely számára, mint a papok és az állandó szakértők első állandó nemzetközi katolikus vegyes bizottságának – az aktuális szociális problémákkal foglalkozó *Fribourgi Unió*nak (Svájc) – egyetlen magyar tagja számára hozzáférhető volt. Követve nevezetesen a militáns fran-

¹³¹ Jean Charles Léonard de Sismondi (1773–1842) svájci közgazdász és történész. A gazdasági romanticizmus egyik képviselője. Az egyensúlyi jövedelem elméletének egyik korai megfogalmazója, az első algebrai növekedési modell megalkotója.

cia katolikus szociálpolitikusok, de Mun herceg¹³², de la Tour du Pin herceg¹³³ és a svájci történész, Decurtins¹³⁴ kezdeményezését, 1885-ben Gaspard Mermillod¹³⁵ bíboros (1824–1892) válogatott szakértőket, főleg laikusokat hívott össze különböző országokból Fribourgba. XIII. Leó már 1882-ben megbízta, hozzon létre és vezessen egy különleges „bizottságot, amely a katolikus tanok fényében tanulmányozza a társadalmi gazdaság kérdéseit, különösen a munkások aggodalmait” a Szentszéknél. A Rómában lévő bizottsággal együttműködő, az 1891-ben *Rerum novarum* néven megismert enciklika kodifikációján dolgozó Mermillod bíboros 1885–1890-ben időnként konzultált az *Unió*val ennek az alternatív szövegekre vonatkozó reakcióiról és javaslatairól.

1885 és 1891 között a Néppárt – miután a Fribourgi Unióban résztvevő Esterházy tapasztalataira és számos országban működő vezető katolikus szociálpolitikai szakértőkkel ápolt kapcsolataira épített – a legjobb katolikus szakértői véleményekre támaszkodva küzdhetett az életkörülmények humanizálásáért. Hogy az 1885-ben alapított párt vezetőségi ülések hosszú sora után csak 1907-ben tudott elfogadni egy társadalmi reform-programot, amikor – bár csak négy éven át – a liberális pártot legyőző pártok koalíciójának volt a tagja, az e korszak különböző társadalmi problémáival kapcsolatos katolikus és párton belüli orientációk heterogenitására utal.

Zichy és a párt viszonylag legprogresszívebb vonása a magyarosítással szembeni erős ellenállás volt, továbbá a ragaszkodás *ahhoz*, hogy a közpolitika és a nem magyar nemzetiségekkel való hivatalos bánásmód legyen összhangban a keresztény elvekkel. Ez valójában igazi liberális orientáció (*liberális*, de nem formális ideológiai értelemben), amely azonban ez esetben az emberi és a kapcsolódó politikai jogoknak nem a liberális, nem is a keresztény liberális felfogásán alapult, hanem, mint Széchenyinél, egy értéknormán, az ember felebarátai iránti kötelező és megkülönböztetés nélküli aktív szeretetén, amelyet maga

¹³² Adrien Albert Marie, Comte de Mun ögróf (1841–1914), társadalmi reformokat sürgető francia politikus, a szociális katolicizmus szószólója.

¹³³ François-René de La Tour du Pin Chambly ögróf (1834–1924) francia katonatiszt, politikus, társadalmi reformer. 1870-ben német hadifogságban találkozik de Mun ögróffal, vele együtt szervezi meg a Katolikus Munkáskörök Egyesületét (*L'Oeuvre des Cercles Catholiques d'Ouvriers*).

¹³⁴ Caspar Decurtins (1855–1916) svájci történész, művészettörténész, jogász, konzervatív katolikus politikus, az európai szociális katolicizmus élharcosa, 1877-től a svájci Kereszténydemokrata Néppárt előzményének tekintett parlamenti frakció egyik vezetője.

¹³⁵ Gaspard Mermillod (1824–1892) szociális elkötelezettségű svájci francia bíboros, előzőleg lausanne-i és genfi püspök. 1884 és 1889 között a *Rerum novarum* kezdetű szociális enciklika előkészítésében szerepet vállaló Társadalmi és Gazdasági Tanulmányok Katolikus Szövetségének (*Union catholique d'études sociales et économiques*) vezetője.

Krisztus hirdetett. Zichy alábbi kijelentése a párt kulcsfontosságú standardja lett, számtalan alkalommal elhangzott a népgyűléseken, és a vezető tagok társadalmi, politikai viselkedésében is megnyilvánult, legalábbis amíg a pártot Zichy vezette:

„Embertársaink szeretete is megköveteli, bár nagyon büszkék vagyunk saját magyar hazafiságunkra, hogy mindazokat az embereket, akik ebben az országban élnek, és akiket Isten történetesen nem magyarnak teremtett, egyformán jó hazafiaknak és szeretett polgártársaknak tartjuk. Nem engedhetjük meg, hogy a templomaikból és iskoláikból kizárasson azok népnyelve, akik nem tudják megérteni a másik nyelvet, és annak révén nem tudnak kultúrában gyarapodni. Meg kell adnunk mindenkinek, ami jár, és senkit sem tekinthetünk bűnösnek, mert szereti népnyelvét.”

Ez úgy hangzik, mintha Széchenyi mondta volna. Gratz Gusztáv, a korszak történésze, megszűnéséig a Szabadelvű Párt lutheránus és hűséges tagja, a következőt írja:

„Egyedül a Néppárt vezetője, gróf Zichy Nándor vállalt békülékenyebb hozzáállást. Például 1897-es újévi beszédében azt mondta, hogy a nemzetiségek elnyomása sem nem liberális, sem nem politikai viselkedés, és a kormánynak bölcsen felül kellene vizsgálnia megrögzött hozzáállását.”

Amikor a vele és pártjával szembeni vádaskodás, hogy a nem-magyar nemzetiségekkel kapcsolatos egyeztető politikájuk a „szülőföld iránti szeretet hiányának” az eredménye, csak nem akart szűnni, Zichy a költségvetési vitában megismételte a fentiekben jellemzett nemzetiségi politikáját, és a kormányt a következőképpen ostorozta: „Nincs szerencsétlenebb közpolitika, mint az, amely a nemzetiségekkel kapcsolatban Magyarországon folyik.” (1902. május 29.) Csak akkor tudjuk megfelelően értékelni álláspontja jelentőségét és mérészségét, ha összehasonlítjuk a liberalizmus uralkodó változatának ugyanezen közérdekű kérdésre vonatkozó politikai megnyilvánulásával. Bánffy báró, akit a nevezett jeles író, Gratz Gusztáv „a magyar nemzetiségpolitika legjelentősebb képviselőjének” minősített, Zichy fent említett 1897-es újévi beszéde idején miniszterelnök és a Szabadelvű Párt vezetője volt. Az ország parlamenti történelmében is legbrutálisabb választásokon lenyűgöző többséghez segítettje pártját, ahogy írtuk, főleg a Néppárt rovására. Három évvel később, 1900-ban, provokatív könyvet írt, formálisan politikai hitvallást, valójában: *apologia vitae suae*-t.¹³⁶ Benne a következőket: határozottan hisz „a legsovinisztább értelemben vett magyar államban, amely valódi magyar irányban fejlődik”. Ez a szerző (igaz, csak egy évvel a miniszterelnökségről való lemondását követően) nyíltan és egyfajta elégedettséggel elismeri, hogy – részben „csendben”, részben már

¹³⁶ *apologia vitae suae* (latin) – védőbeszéd saját élete [pályafutása] mellett

ki is mondvá – Eötvös nemzetiségi törvénye sok tekintetben vesztett érvényességéből. A végső cél a törvény előtti egyenlőség; formálisan meghajol a párt liberális ideológiája előtt; de az egységes magyar nemzetállam megteremtéséig e végső cél felé vezető úton semmi olyan cselekvés nem megengedett, amely az állam egységes és magyar nemzeti jellegét sértené. Így beszélt a kormányzati nacionalista liberalizmus „legjelentősebb képviselője”.

A szélsőséges ellenzéki Negyvennyolcas és Függetlenségi Párt nacionalista liberalizmusát a nemzetiségi valamint sok más kérdésre vonatkozó álláspontjával kapcsolatban egyértelműen jelképezték az alábbiak: 1887-ben Mocsáry Lajos¹³⁷, a Képviselőház egyik kulcsfontosságú tagja arra kényszerült, hogy kilépjen a pártból; ez a fajtiszta magyar nemes ugyanis 1879 óta következetesen ostromozni merészelt a magyarosítás folyamatos tendenciáját. Megpróbálta meggyőzni pártját, hogy adott helyzetben a magyarok és egy politikai párt számára csak két alternatív lehetőség nyílik. Az első választása szoros és hűséges együttműködést jelentene a Habsburg-házzal, és ezzel szabad kezet kapnánk a nem-magyar nemzetiségekkel szembeni magyar nacionalista belpolitika üzésére, amely többek között a magyarosítás folytatását jelenti. Ezt az utat követte a liberális kormány és a liberális párt (Szabadelvű Párt) 1875 óta. Az alternatív az egyetlen út, amelyen a Negyvennyolcas és Függetlenségi Párt előreléphet. Ez azt jelentené, hogy a Habsburg-házzal történt kiegyezés folyamatos elutasítását folytatná, és ezzel egyidejűleg tartós eltökéltséggel és türelemmel olyan politikát művelne, amely őszinte és szoros együttműködést hoz létre minden nem magyar nemzetiséggel. De arra is rámutatott, hogy a harmadik út, amelyet pártja ténylegesen követ, nemzeti öngyilkossághoz vezet. A párt megszilárdult politikája szándékosan ássa alá a kiegyezést: ezáltal következetesen ellentmond a Habsburgoknak, miközben szinte az összes nem magyar nemzetiségben ellenérzést kelt. A párt politikája akaratlanul is így működik (a magyar nemzetiség elszigetelése irányában, ami végül a nemzet végzete lesz). Miután Mocsáry képviselő profécijája az 1920-as békeszerződés formájában beteljesült, gyakran idézték érveit. *Trop tard*.¹³⁸ A legnagyobb és legerősebb ellenzéki párt „megoldotta” Magyarország bosszantó dilemmáját azáltal, hogy úgy döntött: megmarad és következetesen halad előre az utolsónak említett harmadik úton, a párt „szinte hagyományos útján”. Ez a párt ismétlődő viselkedésében kifejezett állásfoglalás ugyanannak a nacionalista liberalizmusnak a szellemét tükrözi,

¹³⁷ Mocsáry Lajos (1826–1916) magyar köztársasági, országgyűlési képviselő, a 19. századi függetlenségi politika kiemelkedő alakja. 1874-től tíz évig vezette elnökként a Függetlenségi Pártot. Röpiratok sorában fejtette ki meggyőződését, hogy az erőltetett magyarosítás és az igazságtalan választási rendszer nyomán állandósult és helytelenül kezelt konfliktusok katasztrófához fognak vezetni.

¹³⁸ *Trop tard* (francia) – túl későn

amely a Szabadelvű Párt kormányzati többségét is inspirálta. Így Zichy pártja maradt az egyetlen olyan politikai erő, amely ugyan nem volt elég erős, de – bár csak 1895–1902 között – azért dolgozott, hogy Széchenyi és Eötvös szellemében minden nemzetiség egyre jobban összebéküljön.

A nem magyar nemzetiségek képviselői kedvezően és nyíltan reagáltak Zichy és pártja velük kapcsolatos pozitív irányultságára. A kedvező fogadtatás abban is megnyilvánult, hogy a katolikus szlovákok és a németajkú svábok tömegesen vettek részt a korábban tárgyalt katolikus nagygyűléseken; az 1894-ben Budapesten tartott legnagyobb gyűlésen is, amelyet Zichy, Esterházy és munkatársaik néppártjuk alapításának előestéjén rendeztek; később pedig, a párt tömeges politikai találkozóiin Nyugat- és Észak-Magyarországon (1920 óta Szlovenszko néven). A választásokon a párt általában a szlovák és a sváb szavazók körzetében szerezte meg, ha nem is a többséget, de legalább jelentős számú helyet a „Házban”.

A katolikus szlovákok, a németek és a magyarok közös vallásuk miatti, említett kölcsönös közeledése azon a tényen alapult, hogy az 1900-as népszámlálás szerint a Horvátország nélküli Magyarországon a római katolikusok 60,50%-a magyar volt, 17,25%-a szlovák és 16,48%-a sváb, vagyis német. Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat az „evangélium szerint reformált”, azaz a „református”, a domináns protestáns felekezeti szegmens egyidejű eloszlására vonatkozó adatokkal, amelyek a következők voltak: a „reformátusok” 98,24%-a volt magyar, 0,46%-a szlovák és 1,02%-a német. Az ország két megnevezett részének nem egy megyéjében sok olyan közösség volt, ahol az egyházközség tagjai a három nevezett nemzetiség közül kettőhöz tartoztak. Ők ugyanabban a templomban celebrált miséken vettek részt, ahol a szentbeszéd felváltva hangzott el a két domináns helybéli nemzetiség nyelvén. Így az ilyen falvakban a katolikus vallási életben való részvétel (továbbá a szentségi élet, a körmenetek, egy-egy ünnep megtartásával kapcsolatos közös folklorisztikus események) legalábbis a közösség két nemzetiségi szegmense között csökkenteni tudta az ellenséges érzéseket.

Azonban az ország más részein a római katolicizmus, és gyakorlatilag az összes többi vallás (a lutheranizmus kivételével a Szepesség területén, szász és szlovák lakossággal, bár a szlovákok többsége katolikus volt) általában nem tölthetett be hasonló összebékítő, integráló szerepet, mivel sok megyében a nemzetiségi-etnikai kollektivitás és a felekezeti kollektivitás meghatározó volt. Sőt ez volt a tipikus eset. És azokban a megyékben, ahol a népesség szétválasztása vallási és nemzetiségi-etnikai hovatartozás szerint azonos határokat produkált, egyfelől a felekezeti közti vetélkedés, verseny, küzdelem, ellenségeség, konfliktus, másfelől nemzetiségi (etnikai csoportok közötti) elfogultságok és előítéletek, valamint a társadalmi, kulturális és politikai összecsapások és konfliktusok kölcsönösen támogatták, kiszélesítették, erősítették és fokozták egymást.

Bizonyos felekezeti demográfiai tények, például az alábbiak ebben a tekintetben rendkívül fontosak: 1900-ban országszerte a szerb nemzetiségű állampolgárok 98%-a volt görögkeleti, a ruszinok 96,7%-a volt görög katolikus, és a román nemzetiség 99,3%-a volt görögkeleti vagy görög katolikus (unitus, körülbelül egyharmad, 38%); a magyarok 89,8%-a volt vagy római katolikus (akkor 57,3%), vagy protestáns (32,5%). Ha a felekezeti és nemzetiségi (etnikai) dimenzió kombinált eloszlásainak lényeges jellemzői *országosan* ilyenek voltak, érthető, hogy bizonyos régiókban vagy megyékben általában vallása alapján is azonosíthatjuk egy személy nemzetiségét, és viszont. Északkelet-Magyarországon (a Szovjetunió hivatalosan 1945-ben bekebelezte saját államába) például egy római katolikus vagy protestáns honpolgár szinte biztosan magyar volt, illetve néhány faluban német. Egy unitust vagy ukránnak tekintettek, vagy – talán két területen – romának. Kelet-Magyarország (Erdély) számos régiójában magától értetődő volt, hogy egyetlen katolikus vagy protestáns sem lehet román, és aki unitus vagy a másik görög szertartású egyház tagja, annak romának kell lennie, függetlenül attól, hogy esetleg tökéletesebben beszél magyarul, mint a legtöbb magyar, és valójában magyar köznemes, sőt megjelenése és szokásai is „tipikusan magyarok” (mint sokak között Iuliu Maniu¹³⁹, a magyar parlamentben a román nemzetiség politikuscsoportjának vezetője, később román miniszterelnök).

Zichynek és pártjának *a zsidó* (izraelita; akkoriban hivatalosan „Mózes-hitnek” is hívták) *hitű magyarokhoz való hozzáállása* logikusan következett az emberek kötelező és megkülönböztetés nélküli felebaráti szeretetének törvényéből, amely nemzetiségi politikájukat is meghatározta. A Néppárt 1894-ben született az ellentmondásos egyházpolitikai intézkedések elfogadására adott közvetlen katolikus válaszból. Az alapítás időpontját a liberális kormány politikai lépései és azok dátuma határozta meg: sikerük a katolikus politikai reakciót eredményezte, a Néppárt 1895-ös megalapítását. Ezek a politikai fellépések és válaszok az osztrák politikai élettől teljesen függetlenül alakultak ki. Ott ugyanis hasonló nagyságrendű egyházpolitikai problémák nem merültek fel; ezért az egész korszak alatt nem fordultak elő olyan jellegű politikai harcok, mint Magyarországon. Bécsben a keresztényszocialisták tevékenysége éppen a Néppárt alapításának évében egyre intenzívebbé vált. Az 1896-os önkormányzati választásokon folytatott elsöprő kampányuk erős keresztényszocialista többséget eredményezett a *Rathaus*ban és végül 1897-ben Bécs polgármesteri székébe emelte Luegert¹⁴⁰, aki nemcsak zsidógyűlölő volt, hanem heves magyargyűlölő

¹³⁹ Iuliu Maniu (1873–1953) erdélyi román jogász, politikus, 1928 és 1933 között három alkalommal Románia miniszterelnöke.

¹⁴⁰ Karl Lueger (1844–1910) antiszemita osztrák politikus, 1897 és 1910 között Bécs polgármestere, az osztrák Keresztényszocialista Párt alapítója (1893).

is, Budapestet következetesen Judapestnek hívta. 1895–1896-ban a magyar liberális párt (Szabadelvű Párt) rájött, hogy szájról szájra érdemes inszINUÁLnia a nagyközönség előtt a Néppártot, miszerint az nem más, mint „az osztrák keresztényszocialisták magyarországi fiókszervezete”.

Következésképpen azok, akiknek érdekükben állt, hogy a vezető vállalatok és a budapesti napi sajtó erőteljes támogatását a pártjuk számára monopolizálják, kitaróan híresztelték – különösen a városi középosztályokban –, hogy Zichy és pártja „gyűlölködő antiszemita”. Noha politikai ellenfelei és támogatói nem tudtak felhozni semmilyen eseményt, beszédet vagy írást, amely saját maga és társai állítólagos antiszemitizmusát alátámasztotta volna, Zichy azt akarta, hogy megértsék: ő és pártja egyáltalán nem érdekelt Lueger és a bécsi keresztényszocialisták ügyeiben. Egy 1895-ös írásában így fogalmaz:

„Az osztrák antiszemitizmusról és keresztényszocialista mozgalomról kevés információ áll rendelkezésünkre. A magyarországi belpolitikai élet megrázkódtatásai közepette ezek kevés közérdeklődésre tarthatnak számot.”

1897-es újívi beszédében Zichy nem mulasztott el erőteljes szavakat intézni a bécsi keresztényszocialistákhoz azok antiszemitizmusa miatt:

„Mi, katolikusok, nem lehetünk senkinek sem a gyűlölöi; nem szabad pusztító kardot emelnünk senkire; egyedül a keresztény testvéri szeretetnek kell vezérelnie bennünket.” (Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz*, 1912. 354. o.)

Elgondolkozhatunk, hogy maga Zichy vajon kínált-e alkalmat ellenfelei számára, hogy – bár soha nem nyilvánosan és mindig az anonimitás biztonságából – antiszemitizmussal vádolják. Egyszer valóban megtette, méghozzá 1894-ben, a kormány izraelita vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatának parlamenti vitájában. Ahogy arról korábban szövtünk, oktatási miniszterként Eötvös mind 1848-ban, mind 1867–71-ben törvényjavaslatot fogalmazott meg „a héber hitü személyek recepciójáról”, és azt sikerült is elfogadtatnia. Következésképpen az izraelita vallású állampolgárok 1868 óta minden tekintetben egyenlők voltak a törvény (köz- és magánjog) előtt; így 1894-ben is, amikor a parlamenti vita tárgya a kormánynak „az izraelita *vallás* recepciójáról” szóló törvényjavaslata volt. A magyar közjog szerint formailag két – valójában négy –, a vallásokra, vagyis az egyházakra és egyéb felekezetekre megállapított jogi kategória került megnevezésre (ez a formális és tényleges besorolás jelenleg, 1961-ben, a kommunista rendszer alatt is érvényes). A „bevett” (támogatott) kategóriába azokat a vallásokat (egyházakat, felekezeteket) sorolták be, amelyek évszázadok óta a magyar kulturális rendszer meghatározói voltak, és amelyek élete a nemzeti történelem részévé vált. Ilyen volt a római katolikus, az evangéliumi református (református), az ágostai evangélikus és az unitárius vallás (egyház, felekezet). A második kategóriába, az „elismert vallásokéba” esett néhány más protestáns vallás (felekezet) és a héber vallás (két felekezeti szervezet). A harmadik (nem

hivatalos) kategória azokat a vallásokat (egyházakat) jelentette, amelyek egyedileg külön jogállással rendelkeztek (például a szerb és a román nemzetiségek egy-egy „görögkeleti egyháza”, az ukrán és a román nemzetiség egy-egy görög katolikus egyháza). Azok az egyedi vallásfelekezeti szervezetek, amelyeket az előzőleg felsorolt három kategória egyikébe sem soroltak be, önkéntes egyesület státusban voltak, és egy hivatalos névvel nem rendelkező kategóriába kerültek bele. Elismerték tagjaik jogát a vallásszabadsághoz, de a vallások társadalmi csoportjaként szervezett vallási testületként ugyanazok az általános szabályok voltak érvényesek rájuk, mint az önkéntes egyesületekre.

A kormányzat egy 1894-es törvényjavaslata címében felvetette azt a kérdést, hogy az „izraelita vallás” (két felekezeti szervezetük), ahogy azt a kormány javasolta, „bevev” (elfogadott) vallásnak minősüljön-e, amely az első kategóriába sorolódik, vagy csak „elismert vallás” maradjon, a második kategóriában. Zichy a vitában ellenezte a törvényjavaslatot. Nagy részletességgel rámutatott, hogy az valójában nem nyújtana jelentős előnyöket a zsidó állampolgárok számára. És így folytatta:

„Mert azon t. izraelita honfi- és polgártársaknak, barátoknak, tisztességes, a hazát szerető embereknek én egy festett *bábut* a nyakukba akasztani nem akarok. Ha adunk nekik valamit, ám adjuk a lehető legnagyobb mértékben, a lehető legnagyobb őszinteséggel. Ha a magán- és közjog terén van valami, amit el nem értek és elérni kívánnak s a kormány ez iránt javaslatot terjeszt elő, a képviselőház azt megszavazza és e ház is azon helyzetben lesz, hogy hozzá szólhasson: én leszek az első, aki ahhoz szívesen hozzájárulok.” (Bonitz F., i. m.)

Zichy világossá tette, hogy ellenzi a törvényjavaslatot, mégpedig nem elsősorban a fent említett okból, hanem vallási alapon. Először is, a törvényjavaslat ugyanolyan egyszerűvé tenné egy keresztény számára, hogy izraelitává váljon, mint hogy keresztény vallását egy másik keresztény meggyőződésre cserélje. Keresztényként nem tud szavazatával hozzájárulni ahhoz, hogy bármely keresztény vallásról a *zsidóra* való áttérést megkönnyítsék. Másodsorban, határozottan ellenzi azt a törvényjavaslatot, amely a keresztény–izraelita szülők házasságából született gyermekek vallására vonatkozó rendelkezésekről szól. Negatív álláspontját Zichy főként a következőkkel indokolta:

„Véleményem szerint egy keresztény számára teljesen lehetetlen, hogy szavazatával megengedhetővé tegye egy már megkeresztelt gyermek kivonását a keresztény közösségből, megfosztva őt a keresztségétől akkor, amikor még nem tudja használni az elméjét. Ezt megszavazni a kereszténység teljes megtagadása lenne.”

Zichy barátai és üzlettársai jól megértették, hogy egyetlen ellentmondásos beszéde „az ő izraelita hitű honfitársairól és polgártársairól” nem egy antiszemitaé volt. Továbbá a párt programjának és megnyilatkozásainak egyetlen sorában – és a kulcsfontosságú tagokéiban – sem voltak antiszemita mellékjelentések.

Zichy fent említett beszéde 1894-ben a főrendiházban hangzott el, miközben 1881-től igazgatósági tagja volt a bécsi Rothschild bank által alapított Magyar Általános Hitelbanknak; 1909–1911 között pedig, vagyis haláláig, ő lett az igazgatóság elnöke. Ebben a minőségében több mint két évtizedig volt benső barátja a később báróvá lett Kornfeld Zsigmond, a bécsi Rothschild-bankárok bizalmi embere a leánybank vezetésében, valamint több üzletember az igazgatóságban, zsidó és nem zsidó származásúak egyaránt.

Zichy és társai „izraelita meggyőzésű polgártársaikkal” (amint szerette aposztrofálni őket) kapcsolatos orientációja nem volt sem liberális, sem elvhű haladáspárti értelemben vett filoszemita; de semmilyen értelemben vagy mértékben nem volt antiszemita sem. A „zsidókkal” kapcsolatos irányultságuk és a Néppárt irányultsága alapján véve azonos volt nemzetiségpolitikájukkal: a keresztény humanizmussal *in actu*.¹⁴¹ Ebben az értelemben mindkettő a fejlődést jelentette, éspedig nem a racionalista ideológia felfogásában, hanem a gyakorlatban, jogi szinten és a gyökerek tekintetében is. A megengedhető haladás „kötelező korlátainak tiszteletben tartása” (az ő kifejezéseikkel élve) azonban progresszív keresztény humanizmusukat egy konzervatív vonással egészítette ki. A nemzetiségpolitikai orientációk területén a számukra abszolút korlátokat a közös kulcsértékek jelölték ki: a magyar nemzet szilárd belső egysége (*unitas multiplex* értelemben¹⁴²) és területi integritása. „Izraelita polgártársaik” és ezek felekezeti szervezetei iránt táplált haladó keresztény humanizmusuk abszolút korlátait megszabták kardinális értékeik, a kánonjog, az alkotmányos jogok, továbbá az egyház történelmi kiváltságai, a társadalomban meglévő hagyományos státusza, az államon belüli pozíciója. A keresztény humanizmusban rejlő haladás és a konzervatív tradicionalizmus, amelyet az említett kulcs- és kardinális értékek képviseltek – korlátozva az előbbit –, tartós egyensúlyba kerültek Zichy közpolitikájában és talán Esterházyéban is; viszont csak nagyon nehezen elért egyensúlyt mutattak, időnként az egyensúlytalanság felé billenve, pártjuk politikájában.

Végül megkérdezhetjük, *nem volt-e kifejezetten konzervatív attitűd az a hangsúlyozott negatív orientáció, amelyet Zichy és pártja a liberális rezsimmel szemben – beleértve a liberális pártot (Szabadelvű Pártot) is – alakított ki és mutatott?*

Valójában a katolikus progresszív konzervatív modell erős negatív irányultságot árult el a liberális politikai mítosz iránt, amely az összes liberális kormány és

¹⁴¹ *in actu* (latin) – működés közben a gyakorlatban

¹⁴² *unitas multiplex* (latin) – sokféle(ségben fennálló) egység; William Stern (Ludwig Wilhelm Stern, 1871–1938) német pszichológus kritikai perszonalista irányzatának alapfogalma, amely az egységes individuumban jelenlévő jellemvonások sokféleségére vonatkozik.

a liberális párt (1910-ben Nemzeti Munkapártra átnevezve) ismétlődő politikai viselkedésének tartós formáiban öltött testet. Ez *nem* a klasszikus liberalizmus azon típusával szembeni katolikus szembenállás volt, amely egykor az abszolútizmus, az emberek alárendelése *ellen*, az emberi méltóság és szabadság, az egyenlőség, továbbá a politikai szabadságok, a népképviselői kormányzás és az elnyomott nemzetiségek felszabadítása *mellett* küzdött. De *ez* igenis katolikus ellenállás *volt* egy olyan politikai csoporttal szemben, amely csak nevében volt liberális, és amely – azért, hogy a közvéleményben uralkodó legyen avégből tett szünni nem akaró erőfeszítéseinek ideológiai racionalizálása, hogy megőrizze az állam és ezáltal a társadalom fölötti monopolisztikus irányítást – az egyenlőség és a szabadság nevében felgyorsította a nemzeti kultúra szekularizációjának folyamatát, hogy a politizáló magyarokat az állam bálványozására nevelje rá. Vagyis arra készítette őket, hogy tiszteljék a liberális bálványt, az államot, mint az összes jog és kötelesség végső forrását, amelyhez képest az egyes személyek és családok alapvető jogai nem rendelkeznek magasabb rendű forrással. A liberális rezsim *elleni* katolikus progresszív-konzervatív orientációk annyit jelentettek, mint elutasítani az állam mindenhatóságát, a kormányzati centralizációt, a liberális vagy bármely többségi vagy kisebbségi párt abszolútizmusát, a legtöbb magyar és nem magyar felnőtt férfi választásokból való kizárását, ahogy bizonyos politikai szabadságok elfojtását és mások önkényes megszorítását, az emberi méltóság megalázását a kormány által kiagyalt megfélemlítéssel, és a szavazók tömegének korrumpálását annak érdekében, hogy az államnak és ezáltal a társadalomnak a „liberális” többségi párt általi monopolisztikus kézben tartása fennmaradhasson. Ez felelős, szervezett és szilárd keresztény állásfoglalást jelentett a népképviselői kormányzási rendszernek a hatalommal való felsorolt visszaélési formái miatti csalódásokkal *szemben*, a hamis parlamentarizmussal szemben (amely az embereket annak igazi formájából is kiábrándítja), a nagyszámú nem magyar nemzetiségű polgár politikai és kulturális jogainak szisztematikus és tartós csorbításával szemben. Merész és népszerűtlen álláspont volt az érdekükben hozott jogszabályi rendelkezések (Eötvös-törvény) következetes szabotálásával szemben, a magyarosítási hullám mérhetetlen önkényessége, megalázó hivatalos és privát társadalmi nyomása alóli felszabadításuk helyett.

A modellben szereplő fent említett negatív irányultságokat tovább folytatták a rossz modern kormányzás, a végrehajtó hatalom visszaélései és az oligarchikus megnyilvánulások azonos formái ellen, továbbá egy olyan politikai rendszer oligarchikus korrupciójának a megnyilvánulásai ellen, amely a nemzet teljes szociális rendszerének jelentős és felgyorsult változásaihoz rosszul igazodott, s amely ellen a harc – öt generációval korábban – a liberalizmus dicsősége, népszerűségének és két kontinensen történő felemelkedésének oka volt.

A „liberális rezsim” szelleme és gépezete elleni küzdelem lényegében a statizmus és amaz akkor még csak csirájában létező kormányzati despotizmus el-

leni harc volt, amelyből egy vagy két generációval később a 20. század közepén fennálló hatalmas totalitárius rendszer kinőtt. A totalitárius államfajta működéséhez nélkülözhetetlen politikai és bürokratikus attitűdöket és gyakorlatokat ők alakították ki, tenyésztették és fejlesztették, szinte kondicionálva a várt viselkedési válaszokat – százezrek szokásait – az úgynevezett liberális rezsim (1875–1918) politikai rendszerében.

A MODELLBEN FOGLALT POLITIKAI ORIENTÁCIÓK ÖSSZEGZÉSE

A Néppárt alapvetően két tapasztaláson túli entitás kulcsértékeire irányult. Egyrésztől általánosságban a római katolikus egyház kulcsértékeire, ahogy ő maga egyetemes értelemben definiálja őket, másrésztől a magyarországi egyház kiegészítő kulcsértékeire, különösen ahogy a katolikus hierarchia szubkultúrája – amely akkoriban egyike volt a magyar nemzetiség hagyományos kultúráján belüli szubkultúráknak – azokat meghatározta. Másodszor ott voltak a magyar nemzet és a magyar nép (etnikai kollektivitás) kulcsértékei, ahogy a hagyományos kultúra meghatározta e nemzetnek és kulcsfontosságú értékeinek a fogalmát, és ahogy a magyar nép is a sajátjait. Végző soron kulcsértékeik rendszerének fő viszonyítási pontjai az egyház és a nemzet voltak, amelyekhez a párt – legalábbis 1895 és 1902 között – politikai akcióit többé-kevésbé igazította. E modell alapvetően konzervatív jellege az egyes kulcsértékekre való helyes irányultság szóban forgó hagyományos meghatározásaiból következett. És semmiképp nemcsak azért volt ilyen jellegű, mert ideológiai bázisában a vallási és nemzeti politikai hagyományok összefonódtak, hanem e csoport újító reformtendenciáinak és konkrét politikai akcióinak abszolút határai miatt is, amelyek egyenesen levezethetők azon érvényes értékorientációs minták (érték-normák) logikai posztulátumainak hagyományos, többnyire szubjektív definícióiból, amelyekből a csoport ideológiai alapja állt. Ez a modell, amely Zichy, politikai társai és pártja nyilvánvaló politikai irányultságaiból leszűrhető, megmutatta a római katolikus normatív rendszer ambivalens működését, ahogyan azt a magyar egyházi és világi hagyományos kultúra értelmezte és kiszélesítette. E kultúrát a marginális emberek – akik egyik lábukkal még mindig szilárdan álltak a régi vidéki királyságban, de a másikkal beléptek a modern parlamenti és lobbizós politika, valamint az ipari kapitalizmus sűrűjébe – részben internalizálták, részben társadalmi nyomás alatt betartották. Társadalompolitikai területen személyes vallásosságukat az antiklerikalizmus, a „modernizmus” bármely más változata ellenében élték ki, ádáz ellenállást mutatva az antiklerikalizmussal, de még az egyház fennállásának világi, társadalmi, kulturális és szükségszerűen átmeneti fázisaiban történő újításokkal és a keresztény humanitárius reformtörekvések formáját öltő újításokkal szemben is. Jelentős, azonban

a nemzetiség-politika kivételével mindig igen korlátozott társadalmi, kulturális és politikai változásokat követeltek a kötelező határokon belül, amelyeket hagyományosan meghatározott és szubjektív módon értelmezett vallási és hazafias alapon tartottak tiszteletben.

Egyidejű irányultságai a vallási – és a kapcsolódó katolikus társadalom-filozófiai – értelemben vett *rendre* és a magyar hazafias hagyományok kulcsfontosságú szent értékeire, valamint a teocentrikus humanizmus (ahogy Jacques Maritain¹⁴³ érti) szerinti *haladásra* újító közpolitikai tendenciáknak egyfajta marginális, konzervatív reformer jelleget adott. Zichynek és politikai csoportjának több átgondolt, mérsékelt innovációval, időszerű reformmal kapcsolatos alapvetően konzervatív orientációját részben életre keltették, részben kiegészítették. Mindezekből következik, és ez utóbbiak jellemzik nyilvánvaló, *minősített aktív és pozitív irányultságukat* a népképviselői kormányzat intézményére, a parlamentarizmusra, és ezek bizonyos, de nem összes előfeltételére (a jogalkotók függetlenségére, a szavazati jog kiterjesztésére és a nem cinkelt választásokra); a nem magyar nemzetiségű tagok népnyelvhez való jogára az oktatásban és a vallási életben; az ipari kapitalizmusra, a munkaerő jogi védelmére és kötelező társadalombiztosítására az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatásban; a kistermelők (parasztek és kézművesek) gazdasági érdekeire, és – az előbbieket érintően – a termelői szövetkezetek, valamint a hosszú távú befektetési hitelek és rövid lejáratú hitelek modern formáira.

Valójában nagyon is *tory-konzervatív reformprogram* volt az övék; hasonló jellegű volt Disraeli (a későbbi Lord Beaconsfield)¹⁴⁴ és Taaffe grófé Ausztriában, de Mun és de la Tour du Pin grófoké Franciaországban; nála kevésbé „tory” és „progresszívebb” típusú Beernaert-é¹⁴⁵ Belgiumban.

Vajon a párt modelljének már tárgyalt „tory-konzervatív” attribútuma elsősorban vezető struktúrájának összetételéből adódott-e? Kétségtelen, hogy a pártot arisztokraták vezették. 1895–1899 között a párt alapítója és első vezetője, Zichy Nándor, az ő vezető utódai és Esterházy Miklós, Zichy társvezetője nemcsak grófok, de a hazai arisztokrácia legmagasabb rétegének tagjai voltak. A párt informális „vezérkara” a századfordulón – a gróf Zichy Nándor hetilapjá-

¹⁴³ Jacques Maritain (1882–1973) francia filozófus, a 20. század egyik legkiemelkedőbb katolikus gondolkodója, a neotomizmus képviselője. Meghatározó szerepe volt az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának megfogalmazásában.

¹⁴⁴ Benjamin Disraeli, Beaconsfield grófja (1804–1881) brit konzervatív politikus, író, miniszterelnök. Központi szerepet játszott a modern angol konzervatív párt létrehozásában.

¹⁴⁵ Auguste Marie François Beernaert (1829–1912) flamand származású belga konzervatív katolikus jogász, politikus, mezőgazdasági és ipari miniszter, 1885 és 1894 között miniszterelnök és pénzügyminiszter.

nak fő kiadója, Bonis főszerkesztő szerint – 24 politikusból, továbbá egy bölcse és egy költő ötvözetéből, Rev. (később püspök) Prohászka Ottokárból¹⁴⁶ állt. Jelentős körülmény, hogy e „vezérkar” 25 tagja közül kilenc arisztokrata volt, hat tartozott a köznemességhez, volt ezen felül két pap (az egyik a párt országos központjának vezetője, a másik pedig a fent említett Rev. Prohászka) és nyolc közember, részben német és szlovák származásúak. Ugyanakkor téves lenne azt hinni, hogy a párt vezető struktúrájában az arisztokraták viszonylagos többsége lett volna az oka annak, hogy a párt „válaszmodellje” inkább konzervatív, semmint reformpárti jellegű volt. Az erőteljes konzervatív összetevő valódi fő, döntő, sőt elegendő oka a katolikus szubkultúra jelentősen konzervatív jellege volt. Még inkább igaz ez egyik saját szubkultúrájára, a katolikus hierarchiára. A katolikus szubkultúra egy olyan, hagyományos iparosodás előtti kultúrának volt a részkultúrája, amely a magyar nemzeti kultúra teljes kulturális rendszerében továbbra is domináns volt. Ez a magyar katolikus szubkultúra, az egyházi és a magyar világi hagyományok harmonikus integrációja annak magja körül kristályosodott ki, magában foglalva globális értelemben a római katolikus egyház kardinális értékeit, partikuláris értelemben ugyanazon egyház kulcsértékeit Magyarországon, a magyar nemzet és a magyar nép kulcsértékeit, valamint a kötelező vagy megengedhető attitűdöknek és ezekkel a kardinális és kulcsértékekkel kapcsolatos aktív orientációknak egyházi és világi hagyományos definícióit, azok hagyományos értelmezésével együtt. A katolikus párt bármilyen elnevezéssel és jelentőséggel az I. világháború előtt a katolikus hierarchiától csak akkor kapott a folyamatos fennállásához nélkülözhetetlen komoly támogatást, ha az egyház legmagasabb rangú tisztviselői elismerték, hogy a párt vezetése olyan katolikusokból áll, akik a közéletben következetesen és példásan viselkednek, legalábbis ama normatív elemekkel (értékek és értékorientációs minták vagy értéknormák) összhangban, amelyek akkor – a magyar nemzetiség teljes kulturális rendszerében akkor domináns hagyományos kultúrán belül – a magyar katolikus szubkultúra fent említett magját képezték. Csak a magas arisztokrácia tagjai, akiknek családi története összefonódott a magyarországi egyház és az országos politika történetével – mint egy Esterházy, egy Zichy – tehették meg, hogy társadalmi és politikai innovációkat kezdeményezzenek és kérjenek, bár mindig szigorúan az említett magyar katolikus kultúra fogalmaival indokolva, anélkül, hogy a (fenti meghatározás szerinti) konformizmusukat illetően a kulcsfontosságú egyháztagokban kétségek merülhettek volna fel. Ha az említett

¹⁴⁶ Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspök, író, filozófus, politikus, teológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, országgyűlési képviselő. A magyar keresztényszocializmus legjelentősebb képviselője, a magyar egyháztörténet egyik legismertebb alakja, egyben a 20. századi magyar történelem egyik legvitatottabb személyisége.

téren a pártvezetőkkel kapcsolatban kétségeik támadnak, az katasztrofális hatást gyakorolt volna a pártjukra és bármilyen „katolikus pártra” nézve. A fenti megfontolások alapján feltételezzük: a párt itt tárgyalt modelljének *konzervatív jellege* elsősorban *nem* abból eredt, hogy vezetésében túlsúlyban voltak az arisztokraták. De szintén hipotetikusan azt állítjuk, hogy csak az arisztokraták túlsúlya – akiknek az egyházi érdekek védelmében (ahogy az egyház méltóságai ezeket látták) a főrendiházban és a színpalak mögött tett érdemes szolgálatait a párt alapítása *előtt* is nagyra értékelték – tette lehetővé, hogy e modell konzervatív helyett „*tory konzervatív*” jelleget öltjön. Vagyis, hogy a párt a hagyományos (konzervatív) értékorientációkat – a magyar hagyományos katolikus szubkultúra érvényes normatív elemeivel kifogástalan harmóniában – innovatív irányultságokkal, reformpolitikákkal valósítsa meg és egészítse ki anélkül, hogy a katolikus hierarchikus vezetés folyamatos támogatását veszélyeztetné.

Feltehető a kérdés, van-e ok-okozati összefüggés aközött, hogy Esterházy és Zichy visszavonult a vezetésből (az előbbi 1899 decemberében még a pártból is kilépett), és hogy mind több ordinárius egyre inkább vonakodott a párt tényleges támogatásától. Nem kétséges, hogy ez utóbbinak is több oka volt. Harmadik hipotetikus állításunk az előbbiekből következik: egy katolikus párt, bármilyen elnevezéssel, Magyarországon az I. világháború előtt valószínűleg nem engedhette meg magának, hogy kísérleti, innovatív, szociális reformpolitikai viselkedést vállaljon fel – függetlenül attól, hogy ez mennyire áll összhangban a magyar katolikus szubkultúra hagyományos normatív elemeivel –, azaz nem lehetett „*tory konzervatív*” anélkül, hogy komolyan fenyegette volna a folyamatos és hatékony egyházi támogatás elvesztése. Ez pedig nem kevesebbet jelentett volna, mint saját létének veszélyeztetését, ha a vezetésében lévő – főleg földtulajdon formájában birtokolt vagyonuk révén szerfelett kiváltságos – magas rangú arisztokraták történelmi nevei *nem* fémjelezték volna, mint „megbízható” és „mél-tót”. Ahogy a főpapok által birtokolt tisztségek is, noha köztük csak viszonylagos volt az egyetértés, ekkor már építeni nem tudván, csak rombolták a katolikus pártot. Egy ilyen párt vezetésében a katolikus társadalmi élet biztonsági játékos középosztálybeli (köznyemes és polgári) figuráinak dominanciája – akik gyötrő ambícióik által gúzsba kötve, szorosan függtek néhány főpapi tényezőtől – a 20. század elején az országban uralkodó körülmények között elkerülhetetlenül a maradiságot tette az adott politikai csoport modellszerű politikai viselkedésévé. Egy középosztály (közép- és kisnemesek, valamint közemberek) uralta katolikus párt az egyházi pártfogói elvárásoknak való szinte kényszerű megfelelés révén – melynek elmulasztását hatékonyan szankcionálták a támogatások esetleges visszavonásával –, és az ebből eredő nyilvánvaló politikai állandóság révén biztosítani tudta a további egyházi támogatást, és... szavazatvesztést. (Ezt a Néppárt 1908–1909 után példázta, amikor néhány pap mellett az alapító közepes tehetségű fia volt stróman, és a pártvezetésben valójában középosztálybeli

klubtagok és a fent említett típushoz tartozó karrieristák domináltak. A párt egy terméketlen koalíció tagjaként, a korábbi hősi idők és egy kormánypárt későbbi szürke évei után pihenőt tartott, ezért 1910-ben hivatalos jelöltjeivel a választásokon mindennemű hivatalos beavatkozás nélkül elvesztette „Ház”-beli korábbi mandátumainak felét a liberális vetélytársak ellen.

KITÉRŐ: KATOLIKUS ARISZTOKRATÁK, „TORY KONZERVATIVIZMUS” ÉS AZ ELITEK CIRKULÁCIÓJA

A francia tudós Leroy-Beaulieu¹⁴⁷ 1892-ben jól megfogalmazott, Európában gyakran hallott kérdése: a született arisztokraták aktív szociálpolitikája mögött, a „negyedik rend” és a kistermelők körében kifejtett gyámkodásuk mögött a 19. században nem húzódik-e meg evidensen egyfajta „*rancune féodale*”¹⁴⁸, a bosszú szelleme az újonnan kikristályosodott kapitalista polgári elit ellen, a sikeres felkapaszkodottak ellen, akiknek fenomenális felemelkedése hajlamossá tette őket arra – vagy lehetővé tette számukra –, hogy bitorolják azokat a vezető pozíciókat és a társadalomban betöltött szerepeket, amelyeket hagyományosan az arisztokrácia és a köznemes legmagasabb szintje monopolizált?

Nem kétséges, hogy a Tory demokratikus (az általános férfi szavazati jog mint Tory teljesítmény) és (Lord Shaftesbury¹⁴⁹ által tervezett) munkavédelmi szociálpolitika volt az egyik formája annak, ahogy Ó-Anglia ellentámadásba lendült az ipari forradalom felemelkedő Új-Angliája ellen. Azonban a konzervatív ideológiai alapokra épülő szociális reformpolitikák kialakításának nem a Tory, azaz Nagy-Britannia Konzervatív Pártja volt a politikai úttörője. A előfutár valószínűleg az ókori filozófus, Platón volt, legalábbis ami az ideák birodalmát illeti (ezt tanúsítja az ő *Állama*). A modern időkben az arisztokrata Rodbertus-Jagetow¹⁵⁰ e tekintetben hangsúlyozott prioritása vitán felül áll; egyfajta konzervatív szocializmust kezdeményezett Poroszországban. Von Ketteler báró püspököt a katolikus doktrínában a katolikus ipari szociálpolitika atyjaként tisz-

¹⁴⁷ Pierre Paul Leroy-Beaulieu (1843–1916) francia közgazdász, egyetemi tanár, publicista, a munkáskérdéssel és a gyarmatosítással foglalkozó írásai jelentős elismerésben részesültek. 1911 és 1916 között a francia Politikai Gazdaságtani Társaság (*Société d'économie politique*) társelnöke.

¹⁴⁸ *rancune féodale* (francia) – feudális düh, bosszúvágy

¹⁴⁹ Anthony Ashley Cooper, Shaftesbury 7. earlje (1801–1885), 1951 után Lord Shaftesbury: brit politikus, filantróp, mélyen keresztény meggyőződésű társadalmi reformer, a 19. századi evangélikál anglikánizmus egyik vezéralakja.

¹⁵⁰ Johann Carl Rodbertus-Jagetow (1805–1875) német közgazdász és szociálpolitikus, 1848/49-ben porosz nemzetgyűlési képviselő, a balközép párt vezetője, az állam-szocializmus szószólója.

telik. De Nun és de la Tour du Pin grófok hasonló franciaországi „apaságát” már említettük. Felmerül a kérdés: az a tény, hogy mind a Loewenstein herceg vezette osztrák ambergi szociális tanulmányi bizottság, mind a haidi (Ausztria) „keresztény társadalmi reformátorok” csoportja szinte kizárólag arisztokrata tagokból állt, és a dominancia a magyar Néppárt vezetésének felépítésében nem jelzi-e ugyanazon arisztokratikus tendenciát a kettős monarchia katolikus közéletében, mint amelyre Leroy-Beaulieu más országok kapcsán mutatott rá? Nem kétséges, hogy a hagyományos, az iparosodás előtti – akkor még társadalmi, politikai, különféle gazdasági és másfajta nemzeti elitekké nem differenciálódott – nemzeti elit tagjai az ipari kapitalista fejlődés első hullámai után ferde szemmel néztek azokra a parventükre, akik ipari és banki műveleteik révén könnyen felülmúlták őket – a mezőgazdasági termelőket – a tőke felhalmozásában és mozgékony, rugalmas módon történő érvényesítésében a fontos kormányzati döntéseknél. Magyarországon a múlt század ipari kapitalista fejlődésének kultúrák közt összehasonlítható fázisai vagy 40-50 évvel maradtak le a kontinens nyugati részén (Franciaországban, Belgiumban és Poroszországban, később a Reichben) megfigyelhetőktől. A magyarországi ipari kapitalizmus még Ausztriához képest is mintegy 30 éves lemaradást mutatott. Következésképpen az arisztokrata társadalmi reakció a kapitalista üzletemberek felső rétegéből kikerülő új gazdasági hatalmi elit felemelkedésére itt csak évtizedekkel később jelentkezhetett, mint a kontinens említett nyugati országaiban, vagy akár Ausztriában. Két másik oka is volt annak, hogy a századfordulón, sőt ezt követően, a magyar arisztokraták nem érezték készletét „*rancune féodale*”-ra, a közelmúltban kifejlődött üzleti elit elleni bosszú-reakcióra. Először is Nyugat-Európában és Ausztria nyugati birtokain ezekben az időkben az iparbárok és az ipari vállalatvezetők legtöbb esetben ugyanahhoz az etnikumhoz, vagy ugyanazon két etnikum egyikéhez tartoztak, amelyhez a lakosság túlnyomó többsége is. Ezzel szemben a legtöbb magyar iparbárok zsidó – illetve részben más nem magyar – származású volt. A bankrendszerben a kontinensen a jelzett különbség némileg kevésbé volt szembevetendő: a legtöbb vezető bankár, beleértve a banki vállalatok vezetőit, Angliában a századfordulón brit vagy skót származásúak voltak, és feltehetően Franciaországban, Belgiumban és Németországban is ugyanahhoz az etnikumhoz, vagy a kettő közül az egyikhez (Belgium) tartoztak, mint a népesség túlnyomó többsége. Ausztriában és Magyarországon viszont a legtöbb vezető bankár zsidó volt. A közvetlen zsidó származásúak kimondott dominanciája a magyar kapitalista üzleti elitben önmagában talán kiválthatta volna a magyar arisztokraták reakcióját ellenük, növekvő társadalmi-gazdasági hatalmukkal és a kormányban elért befolyásukkal szemben. De egy másik momentum – talán még inkább, mint Ausztriában – az említett tényező motivációs hatékonysága ellen dolgozott. Az erőteljesen iparosító kormányzati politika kezdete óta, amelyet az 1884-es ipartörvény jelzett (ugyanakkor kezdődött a hosszas mezőgaz-

dasági válság és alakult meg a rövid életű Antiszemita Párt), elsősorban a vezető bankok és iparvállalatok új stílust vezettek be. Hosszú távú politikájukká vált, hogy az arisztokrácia és a köznemes hangzatos nevű tagjait hívják és választják meg az igazgatótanács elnökének, alelnökének, tagjának. Ezek a vállalatok, amelyek együttesen külön társadalmi-gazdasági kategóriát alkottak, a század végén büszkék voltak, ha elnökeik, alelnökeik és egyszerű igazgatótanácsuk tagjai között számos olyan személyiség szerepelt, akiknek nemcsak országosan tisztelt arisztokrata vagy fél-arisztokrata nevük volt, hanem neveik birtokosaként híresek voltak kifogástalan becsületességükről, egyszerű életstílusukról és szakértői tudásukról a gazdasági technikák egy vagy két speciális területén (például ipari növények termesztése, mezőgazdasági leparlóüzemek, a földek öntözése és javítása, vidéki hitelek..., iparvasutak működtetése...). Így kialakult egy érdek- és szellemi orientációs közösség egyfelől a kapitalista-üzleti elit, másfelől számos arisztokrata és magas rangú köznemes között, meglévén mindkét oldalon a gazdagság, a haladó szellemi kíváncsiság és az ipari és pénzügyi kapitalizmusra való aktív orientáció. Feltételezhetően ennek, továbbá a korábban tárgyalt ténynek (hogy az ország ipari kapitalizmusa a századfordulón még osztrák megfelelőjéhez képest is komoly lemaradást mutatott) tulajdoníthatjuk, hogy az 1884-es döntő év után nem volt olyan szervezett arisztokrata vagy félig arisztokrata front, amely a parlamenti struktúrában iparelles, antikapalista jellegű lett volna. Esterházy – 1895–1899 között Zichy partnere a vezetésben – volt a párt egyetlen olyan kulcsfigurája, aki, mint már elmondtuk, Ausztriában egy ilyen arisztokrata fronthoz csatlakozott. Ő 1899-ben kilépett a Néppártból.

Dokumentált az arisztokraták dominanciája a párt vezetésében (lásd a fent felsorolt idevágó statisztikai adatokat). 1896 és 1899 között a párt vezető struktúrájában – a vezérrel, Zichyvel együtt – tíz volt arisztokrata, azaz 38,4%. A képviselőház 413 tagja közül ugyanabban az évben 49 volt arisztokrata, vagyis az összes képviselő 11,8%-a. Ugyanakkor nem lenne korrekt, ha kizárólag e számok összehasonlításából vonnánk le következtetéseket, mivel az utolsó szám az arisztokrácia részvételét a két parlamenti kamarának csak az egyikében jellemzi. Zichy elindította és megszervezte a főrendiházban a katolikus ellenállást a liberális kormány vitatott egyházpolitikai törvényjavaslataival szemben. Ebből az ellenállásból született a Néppárt. Ezért azok az arisztokraták, akik a főrendiházban Zichy vezetése alatt militáns csapatot alkottak, először egy kifejezetten katolikus politikai csoportot képeztek, amely 1895-ben több más küzdőtárrsal együtt az új párt magjává vált. A párt előtörténete tisztázza, mi volt az oka az arisztokraták dokumentált túlsúlyának a párt vezető struktúrájában. Ezen túlmenően az arisztokraták ez idő tájt nemcsak a sokak által „katolikus pártnak” nevezett Néppártban voltak többségben, hanem még ennél is inkább az országos politikai rendszer vezető struktúráján belül, a laikusok között. Jól tükrözi ezt azoknak a laikusoknak az összetétele, akiket a király az alkotmányos szokásokat

követve a kormányválság idején, 1895 januárjában hivatalosan meghívott, hogy részben a liberális többségi párt, részben a különböző ellenzéki pártok elismert képviselőiként tanácsot adjanak a koronának. A királyi audiencián akkor fogadott 22 tisztviselőből és jogalkotóból 13, azaz az összes 59%-a volt arisztokrata. Az 1890–1918-as időszakban az országnak 14 kormánya volt; közülük kilencnek arisztokrata volt az elnöke. Az egész politikai rendszert, és nem csak a katolikus pártot, azaz a Néppártot, az arisztokraták uralma jellemezte.

Bár az arisztokraták, összehasonlítva más, ugyanazon politikai helyzet által érintett pártokkal kétségtelenül a Néppárt vezetésében voltak a legnagyobb arányban, olyan pártpolitikát kezdeményeztek – és érte felelősséget is vállaltak –, amelyről a század talán legnagyobb magyar történésze, Szekfü Gyula utolsó könyvében (ezt 1947-ben írta, amikor Magyarország nagykövete volt Moszkvában, és a vezető kommunista kiadó tette közzé) a következőt állította: „Az I. világháború előtt a katolikus Néppárt gazdasági és társadalmi programja haladóbb volt, mint a liberális párt és a hivatalos közpolitika.” Ugyanez a történész egy szót sem ejt az arisztokraták állítólagos hajlamáról, hogy a pártot az uralkodó hagyományos és az új kapitalista üzleti elit közötti hipotetikus küzdelem eszközeként használják fel egy olyan harcban, amely valójában sem akkor, sem később nem volt tapasztalható.

Magyarországon a hagyományos askriptív, főként arisztokrata személyekre irányuló orientációk oly mértékben domináltak és maradtak fenn, hogy egy születésénél és vagyonánál (beleértve egy latifundiumot) fogva arisztokrata, Károlyi Mihály gróf neve kellett az 1918-as „polgári forradalomhoz” és a Köztársasághoz, amelynek elnöke lett. (Batthyány Tivadar gróf¹⁵¹ vezető volt Károlyi pártjában, és a szintén vagyonos Festetics Sándor¹⁵² gróf védelmi miniszterként működött a Károlyi gróf rezsimjében). Kun Béla rövid életű „proletárdiktatúrája”, az ország első kommunista rendszere 1919-ben nyilvánvaló legitimitást nyert attól a ténytől, hogy Károlyi gróf, mint a Magyar Köztársaság elnöke, a kormány hatalmát az egyesült kommunista-szociáldemokrata vezetőségnek engedte át, és ezt hivatalosan ki is hirdette.

¹⁵¹ Batthyány Tivadar gróf (1859–1931) magyar politikus, országgyűlési képviselő (Szabadelvű Párt, Nemzeti Párt, Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt), király személye körüli miniszter az Esterházy- és később, néhány napig a harmadik Wekerle-kormányban. Az őszirózsás forradalom után a Károlyi Mihály-kormány belügyminisztere volt 1918 decemberéig.

¹⁵² Festetics Sándor gróf (1882–1956) politikus, gróf Károlyi Mihály sógora, 1918–1919 telén a Károlyi-kormány hadügyminisztere, 1933 és 1938 között a Magyar Nemzeti Szocialista Párt vezetője. Hívei 1938 után Szálasi Ferenchez csatlakoztak. A második világháború után a népbíróság 5 év fegyházra ítélte.

A kapitalista polgári üzleti elit sikeresen kísérelte meg, hogy növelje részese-
dését a gazdasági hatalomban, és fokozza befolyását a kormányra a befektetések
biztonsága és a nyereségessége szempontjából releváns kérdésekkel kapcsola-
ban, főként a nagyméretű ipari és bányászati művek és banki szolgáltatások ter-
rén. Reálisan felmérve a zsidó eredet komoly hátrányát, valószínűleg az üzleti
elit szinte egyetlen értelmes tagja sem álmodott arról – sem ebben, sem a kö-
vetkező időszakban –, hogy kérdésessé teheti a hagyományos uralkodó osztály
szilárd helyzetét, ezen elsősorban a születés alapján, de a földvagyon alapján is
egységes társadalmi és politikai elitét, amely nemcsak egy, a politikai és általá-
nos társadalmi elit társadalmi helyzetét üzleti elitként elfoglaló *classe politique*.
Az új üzleti elit következetesen üzte azt a politikáját, hogy gazdasági hatalmát,
felhalmozott tőkéjének és üzleti tevékenységeinek nyereségességét a hagyomá-
nyos uralkodó osztály fontos tagjaival való együttműködés révén is növelje, el-
ismerve az utóbbi uralmát az államban és a társadalmi élet hagyományos terüle-
tein. A hagyományos uralkodó osztály viszont elfogadta ezt az informális *modus
vivendi*¹⁵³ az üzleti elittel, egyrészt azért, mert ez utóbbi – legtöbb tagjának
említett származása miatt – a hagyományos kultúra szellemében nem volt a ha-
gyományos elit potenciális kihívójának tekinthető; másrészt azért, mert az üzleti
elit nagylelkűen támogatta az uralkodó elit bizonyos költséges tevékenységeit,
köztük is elsősorban politikai ambícióikat és erőfeszítéseiket.

Valójában a katolikus konzervatív reformmodell erős negatív orientációt fog-
lalt magában az olyan fajta liberális politikai mítosz iránt, amely a liberális párt
és kormány ismétlődő viselkedéseinek tartós formáiban objektíválódott. Ez *nem*
a klasszikus liberalizmus azon típusával szembeni katolikus szembenállás volt,
amely egykor az abszolutizmus, az emberek alárendelése *ellen*, az emberi méltó-
ság és szabadság, az egyenlőség, továbbá a politikai szabadságok, a népképví-
seleti kormányzás és az elnyomott nemzetiségek felszabadítása *mellett* küzdött.
De *ez* igenis katolikus szembenállás *volt* egy csak nevében liberális politikai
csoporttal, amely azért, hogy a közvéleményben uralkodóvá tegye avégből ki-
fejtett állandó erőfeszítéseinek ideológiai racionalizálását, hogy az állam és ez-
által a társadalom fölötti monopolisztikus irányítást megőrizze – mert ezáltal
tovább folytatódott a nemzeti kultúra az egyenlőség és a szabadság nevében
zajló szekularizációjának felgyorsítása – a politikailag tudatos magyarokat meg-
próbálta rávenni az államimádásra (*statolatria*), azaz bálványának, az államnak,
mint minden jog és kötelesség végső forrásának (amelytől függetlenül az egyes
személyek és családok alapjogainak nincs magasabb eredetforrása) a kultuszá-
ra. A liberális rezsim elleni katolikus konzervatív reform-orientáció *szembenállt*

¹⁵³ *modus vivendi* (latin) – megélhetési mód; megoldás az érdekkülönbségek áthidalá-
sára v. két ellentétes tényező egymás mellett élésére.

az állam mindenhatóságával, a kormányzati központosítással, a liberális vagy bármely többségi/kisebbségi párt abszolutizmusával, a legtöbb magyar és nem magyar felnőtt férfi szavazati jogának megvonásával, bizonyos politikai szabadságjogok eltörlésével és mások önkényes megszorításával, az emberi méltóság megalázásával, amikor a kormány a szavazók tömegét félemlítette meg és korrumpálta azért, hogy a „liberális” többségi pártnak az állam és ezáltal a társadalom feletti monopolisztikus uralmát fenntartsa. Ez felelős, szervezett és szilárd keresztény álláspontot jelentett az ellen a frusztráció ellen, amelyet a képviseleti kormányzás rendszerének hivatalos erői által elkövetett visszaélések itt felsorolt formái okoztak. Továbbá azon árlamentarizmus ellen, amely az embereket a valódi parlamentarizmussal kapcsolatos illúzióiktól fosztotta meg; s az ellen, hogy igen sok nem magyar nemzetiségű polgár politikai és kulturális jogai a hivatalos intézkedések és gyakorlat útján szisztematikusan és állandóan csorbultak. Merész és népszerűtlen álláspont volt az ellen is, hogy a nemzetiségek érdekében hozott jogi rendelkezéseket (Eötvös-törvény) következetesen szabotálták, ahelyett, hogy a nemzetiségeket mentesítették volna a megrögzött önkény és a magyarosító mozgalom megalázó hivatalos és privát társadalmi nyomásaitól.

A fent említett eme „modellben” szereplő negatív orientációk folytatódtak a modern rossz kormányzás ugyanazon formái ellen, amelyek: a végrehajtó hatalommal való visszaélés és egy olyan politikai rendszer oligarchikus korrupciónak a megnyilvánulásai, amely nem alkalmazkodik a nemzet teljes társadalmi rendszerében bekövetkező jelentős és gyorsuló változásokhoz. A fenti negatívumok elleni harc öt uszkve egy nemzedékkel korábban két kontinensen is a liberalizmus dicsősége, népszerűségének és felemelkedésének oka volt.

A „liberális rezsim”, annak szelleme és gépezete elleni küzdelem egyben küzdelem volt az etatizmus és az akkor még *in nucleo* kormányzati despotizmus ellen is, amelyből egy-két nemzedékkel később egy hatalmas rendszer, a 20. század közepének totalitarizmusa nőtt ki. A totalitárius állam működtetéséhez elengedhetetlen politikai, bürokratikus hozzáállás és gyakorlat az elvárt viselkedési válaszok kvázi kondicionálásával, százezrek szokásainak formájában születtek meg, tenyészték és fejlődtek abban a politikai rendszerben, amelyben 1875-től 1918-ig az úgynevezett liberális rezsim (az egyetlen rövid, 1905–1909-es időköz bizonyos okok miatt nem számít) uralkodott.

Mindezekből levonhatjuk az alábbi következtetéseket: (1) az arisztokratikus elem Néppárton belüli dominanciája csak a többi párttal összehasonlítva volt szokatlan; viszont egyáltalán nem volt kivételes az idő tájt a teljes társadalmi rendszer más csoportjainak vezető és/vagy reprezentatív struktúráiban. (2) Az arisztokrata nevek tulajdonosai általában véve jelentős társadalmi presztízzsel bírtak, kivált azon népes társadalmi szegmensek katolikusainak szemében, ahol a hagyományos szegmentális szubkultúra (például parasztagdák, az alacsonyabb városi középosztály) a modern, főként idegen kulturális hatásokat nem-

igen fogadta be. Számukra a pártbeli fent említett arisztokratikus dominancia tehát általában véve nem lehetett a zavar forrása. (3) Az új, erőteljes és agresszív trónkövetelő „politikai elit” még nem volt látható. (4) A megszilárdult egységes politikai és általános társadalmi elit elvhű és agresszív ellenfeleinek – mint például a szociáldemokratáknak, agrárius radikálisoknak és radikális városi középosztálybeli csoportoknak – az I. világháború előtt egyelőre nem volt jelentős létszámbeli erejük, befolyásuk és presztízsük (a marxista szociáldemokraták kivételével) még a saját társadalmi rétegükön belül sem, és nem rendelkeztek tapasztalt és erős vezetéssel, amelyet, ha megfelelő, mintegy ellen államnak is lehet tekinteni; még úgy sem, ha a baloldali pártok együtt, potenciális koalícióként úgy döntöttek volna, hogy radikális változáson munkálkodnak, és így legalább némi esélyük lett volna arra, hogy belátható időn belül közös erővel megzavarják a politikai rendszer hatalmi egyensúlyát, és saját elitjüket (a „mozgalmi elitet”), a „trónkövetelő” ellen elitet emeljék egy országos politikai elit helyzetébe.

Mik voltak *az egyetlen katolikus párt látványos kudarcának okai*? Egy katolikus párt esetében ugyanis nyilvánvalóan politikai kudarcnak számított az, hogy a Néppárt a választásokon soha nem tudott megszerezni többet a parlamenti helyek hat százalékánál egy olyan országban, ahol 1900-ban a római katolikusok a lakosság 48,69%-át tették ki – a „rómaiaktól” csak a rítusban különböző unitus katolikusokkal együtt 59,6%-át –, a magyar nemzetiségűek 57,3%-át, unitusokkal 60,1%-át, a német nemzetiségűek 67,6 illetve 67,7%-át, a szlovák nemzetiségűek 70,6, illetve 75,7%-át. *Kudarca nem tulajdonítható* a korábban hangsúlyozott ténynek, hogy 1875 után kevés makulátlan választás történt. Mert annak ellenére, hogy az 1905. januári választásokon, ahol a hatóságok gróf Tisza, a liberális miniszterelnök egy különleges politikai ok miatti szigorú utasítása értelmében nem tettek kísérletet a beavatkozásra, és ez a kormány Szabadelvű Pártjának az egész korszakban egyedülálló, földcsuszamlásszerű vereségéhez vezetett, az ellenzéki Néppárt a parlamenti helyeknek csak 6 százalékát nyerte el, még akkor is, ha ez a 25 hely volt a legnagyobb szám fennállása alatt. A párt sikertelensége nem tulajdonítható annak, hogy a szavazókból hiányzott volna a megfelelő *társadalmi potenciál*. A katolikus parasztgazdák és kézművesek, önálló vállalkozók vagy mesterek néhány magyar, német vagy szlovák nemzetiségű munkavállalóval, továbbá a kisvárosi középosztály középső és alsó rétegeinek katolikusai egy sokkal inkább tradicionális, mintsem modern kultúra hagyományos (nem kapitalista) hordozóiként: e csoportok együttesen *a párt számára széles potenciális társadalmi bázist* jelentettek.

Mik voltak *az okai a párt szemmel látható bukásának*? A szerző véleménye szerint a következők:

(1) A párt *nem tudta megőrizni identitását*: nem nézett szembe a nacionalizmus árhullámával, amellyel kapcsolatban 1903-tól kezdve aktív politikai orien-

tánciói eltértek a hagyományos hazafiság típusától, és egyre kevésbé sikerült reprodukálnia a lényegében 1892–1896 között kialakított politikai válaszánaak fent említett modelljét.

(2) A főpapok többsége, mihelyt az egyházpolitikai küzdelem véget ért, egyre kevésbé akart a pártnak olyan hathatós támogatást nyújtani, mint amelyet korábban, 1892 és 1896 között Zichynek és politikai csoportjának készségesen megadott. Hathatós támogatásuk visszavonása különösen az után vált nyilvánvalóvá, hogy a párt 1903-ban a több nacionalista ellenzéki párt egyikévé vált, és mint ilyen, valójában nemcsak a liberális rezsimmel, hanem az 1867-es kiegyezéssel is szembehelyezkedett, ami szöges ellentétben állt eredeti és alaporientációival (amelyeket a „modell” tartalmaz).

(3) A két vezető, akinek a neve évek óta szimbolizálta a liberalizmus antiklerikális és szélsőségesen nacionalista változatával szembeni katolikus ellenállást, felhagyott a párt formális vezetésével. Gróf Zichy Nándor az unokaöccsét, gróf Zichy Jánost¹⁵⁴ – egy méltóságteljes, de közepszerű politikust – tette meg utódjának. Esterházy nemcsak társelnöki hivatalától vált meg, de 1899-ben ki is lépett a pártból, amikor rá kellett jönnie, hogy növekszik az eltérés egyfelől a párt eredeti programja és aktív orientációi, másfelől legújabb tényleges céljai közt. Nem akadt újabb erőteljes emberi dinamó, aki a riválisokénál gyorsabb ütemet diktált volna a pártnak. Bár az alapító, Zichy továbbra is azonosította magát a párttal, az ő és Esterházy vezetéséről való lemondása több eredeti és meglehetősen erős támogatóját elidegenítette a párttól. Talán ez a vezetőváltás jó ürrügy is volt számukra, hogy visszavonják a pártban való érdekeltységüket; e párt létezése és cselekvési rendszere számukra – az egyház maradandó érdekei felől nézve – jelentéktelennek vagy akár károsnak is bizonyult.

(4) Feltételezhetően inkább az a markáns különbség volt a döntő, amelyen erőteljesen, kitartással és találcónysággal küzdöttek Zichy, a társai és később a párt egyfelől a liberális rezsim egyházpolitikai tervei és eljárásai ellen, valamint az egyház jogainak és hagyományos társadalmi helyzetének megörzzése érdekében, és ahogyan program szerinti „progresszív”, reformpárti és igazi populistá orientációikat megvalósították. Mindezek a választási programokban, beszédekben és cikkekben, továbbá a parlamentben, a katolikus, világi, ünnepi és választási gyűléseken, az előadótermekben de még a parlamenti nyilatkozatokban is kétségtelenül jól megfogalmazottak és erőteljesek voltak. De egyik „Házban” sem alkalmaztak semmilyen politikai stratégiát és taktikát; a párt kulcsfontosságú képviselői nem nyújtottak be egyéni javaslatokat és határozat-tervezeteket a Képviselőházban arra kényszerítve a többséget: vagy hagyják jóvá, vagy vállal-

¹⁵⁴ Zichy János gróf (1868–1944) jogász, császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, nagybirtokos, a Magyar Királyság kultuszminisztere, legitimista politikus, agrárius, az MTA igazgató tagja (1925).

ják a felelősséget, hogy leszavazzák azt, amit a Néppárt a nem magyarok javára történő jogalkotási intézkedések révén a nemzetiségek, a kistermelők (paraszti és kézművesek), valamint a mezőgazdasági és az ipari munkaerő érdekében javasolt és akart hatályossá tenni. Pártként évről-évre elmulasztották, hogy ilyen kérdésekről mindkét „Házban” élénk vitát provokáljanak, és ezáltal, valamint a fent említett katolikus, politikai irányultságú szociális szervezetek hálózatán keresztül országos katolikus társadalmi véleményt alakítsanak ki javasolt megoldásaik támogatására. Mint azt feljegyezték, a párt kitarzott ama komoly politikai hibája mellett, hogy a modern politikai küzdelem mindezen eszközeinek alkalmazását – beleértve a nyomásgyakorló csoportok technikáit is – mellőzte.

(5) A munkások foglalkoztatási jogainak kivételével a párt hiába követelt bármiféle elismerést, előnyt és változtatást bármely – és akármilyen tekintetben – hátrányos helyzetű társadalmi réteg, szegmens vagy kategória javára, nem harcolt azért, hogy a *jogokat* a jogalkotó elismerje vagy intézményesítse. Egy olyan korban, amikor az emberek a hatalmasoknál nem hivatkoztak többé a jótékony toleranciára, segítségre és támogatásra, viszont azt akarták látni, hogy személyes jogaikat elismerik és érvényesülni hagyják, az, ahogy a párt egynémely bölcs és humánus jelmondatát megfogalmazta és bemutatta, paternalistának és elavultnak tűnhetett. Az emberek igazságot és érvényesített jogokat akartak, nem pedig azok megértését, jószándékát és segítségét, akik voltak olyan szerencsések, hogy úriembereknek születtek. Számos újítás, amelyért a párt kiállt, modernnek számított, de politikai elképzeléseinek stílusa, a párt „nyelve” némileg régimódi volt. Ez aligha vonzhatta a szavazati joggal bíró magyar paraszti gazdálkodók többségét, ezt a többé-kevésbé önérzetes, bizalmatlan, büszke, akár arrogáns introvertált fajtát.

(6) Végül, a párt, amelynek nevében ott szerepelt a „nép”, és amelyet informálisan, bár egyáltalán nem általánosan katolikus pártnak is neveztek, nem halotta meg a magyar nemzetiségű katolikusok legnagyobb társadalmi szegmense, a hátrányos helyzetű parasztok egyre hangosabb követelését, a föld nélküli parasztok sokasága saját föld után való sóvárgását. Sürgetni évről évre újonnan létrehozandó családi gazdaságok nagyszabású vidéki telepítését az állam által biztosított szakértelem és tőke segítségével az első világháború előtt minden valamirevaló katolikus szociálpolitika időszerű és legjelentősebb feladata lett volna. Könnyű, de tisztességtelen lenne visszamenőleg vádolni egykori vezetőit. Iskolázottságukkal, társadalmi nézőpontjukból, perspektívájukkal ezelőtt jó 50-60 évvel aligha tudták felismerni a birtokok megosztási mintájában nemcsak a kulcsfontosságú „szociális” problémát, hanem az erkölcsit és nemzetit is. A szükséges közvetlen és közvetett kényszerítő intézkedések révén történő kellő mérvű, legalább mérsékelt megváltozásáért hogyan tudtak volna valamit is tenni, amikor a párt vezető struktúrájának 26 tagja közül, beleértve a 10 arisztokratát, 13 volt kiemelten kiváltságos, és így érdekelt – nem csak anyagi értelemben

– a birtokok fennálló aránytalan eloszlásában, amelyben az egyház, a párt fáradhatatlanul körüludvarolt, ám egyre vonakodóbb támasza hasonlóan érintett volt. A mérsékelt, de jelentős országos vidéki telepítési program jóváhagyásának és erőteljes támogatásának elhagyásával azonban a párt valószínűleg nem okozott annyi kárt kampánya eredményeinek, parlamenti pozícióinak, mint a katolikus politikai csoportok és törekvések két háború közötti általános megítélésének. Az ilyen potenciális kedvezményezettek többsége, főleg az I. világháború előtt még nem volt jogosult a szavazásra. Eközben a falu „nincstelenjeinek” (így nevezték a túlzottan kiváltságos parasztgazdákat a hátrányos helyzetű falubelieket) hozzásegítése ahhoz, hogy független gazdálkodók legyenek, valószínűleg sok többé-kevésbé jómódú katolikus paraszti gazdálkodót – a párt potenciális támogatóit – tett ellenséggé. Nem lehet megbecsülni, még benyomás szinten sem, hogy az ilyen gazdálkodók szavazatát mennyire kompenzálták, vagy akár túlkompenzálták volna azoknak a városiaknak a szavazatait, akik csupán a párt országos vidéki telepítési projektje és kampánya miatt cserélték volna le egy másik párthoz való kötődésüket a Néppárt és annak jelöltjei javára.

Röviden, az egyházpolitikai harc vége s a párt karakterének és vezetésének megváltozása után sem egy szilárd, következetes, ugyanakkor rugalmas pártpolitika, amelyet országos szinten tiszteletben tartott, jó képességű és tapasztalt vezetők, valódi emberi dinamók fémjeleznek az érte való harcban, sem égető problémák merész, de realista kezelésének projektjei – és képzelőerő, bátorság és kitartás ezek harcos pártolásában – nem gyakorolhattak erős, magával ragadó vonzást a népi tömegekre, amelyek a párt jelzett potenciális társadalmi bázisát alkothatták volna.

A katolikus konzervatív reformmodellnek a fentiekben elemzett többszörös konfliktushelyzetre adott válasza olyan túlságosan kiváltságos vagy csupán kiváltságos személyek sokaságának beállító mintáját hozta létre, akikben a hagyományos kultúra réteg-változatú normatív rendszere internalizálódott, s akik egy kifejezetten átmeneti társadalom mind hagyományos, mind a közelmúltban kifejlődött (ún. modern) szociális struktúráiban érintve voltak.

Allhatatosan vallva a hagyományos kultúra kulcsértékeit és támogatva érvényességük megmaradását, eltökélten próbálták bizonyítani, hogy a parlamentarizmus, az ipari és pénzügyi kapitalizmus kulcsértékeire való aktív társadalmi reformáló és pozitív orientációk előnyösek – vagy előnyösek lehetnek – a nemzet egésze és egyes népesebb társadalmi szegmensei számára, ha ezek az orientációk csakis a hagyományos kultúra ethoszában, magjában gyökereznek, az ihleti, irányítja és harmonizálja őket, és megfelelnek kulcsfontosságú normatív elemeinek. Ők mindazonáltal felismerték: az összes releváns aktív orientáció társadalmi hasznosságának előfeltétele, hogy azok összeegyeztethetőek legyenek azon egyes rendszerfajták (parlamenti, piactudományi, monetáris és hitelrendszer, vállalatok, különböző szövetkezeti típusok stb.) hatékony műkö-

désének követelményeivel, amelyekre ezek pozitívan irányulnak. Zichy, társai és később a Néppárt politikai orientációinak a története azt példázza, hogy a tárgyalta politikai csoportból csak néhány személy és csak korlátozott ideig tudta reprodukálni a modellt, vagyis fenntartani a kényes egyensúlyt: személyes, ismétlődő, tartós politikai megnyilvánulásai és aktív orientációik több-kevesebb összhangját azokkal az orientációtípusokkal, amelyekből a tárgyalta modell áll. A társadalmi magatartás tartós megfelelése az egyes tárgyalta modelleknek személyes szinten az adott politikai szereplő relatív megfelelését jelezte e konformitás követelményeinek. Feltételezhetjük, hogy a katolikus konzervatív reformmodell viszonylag a legigényesebb pszichikai követelményekkel rendelkezett egy olyan politikai szereplő személyével szemben, aki szándékosan törekedett arra, hogy olyan rendszeresen reprodukálja, amennyire csak lehet. Ez valószínűleg hozzájárult ahhoz a történelmi tényhez, hogy a modell, mint a Néppárt cselekvési rendszere, 1899–1903 körül fokozatosan elvesztette empirikus érvényességét, bár a párt, amelyet 1895-ben alapítottak, a korszak végéig, 1918-ig létezett.

EGY ÚJ KORSZAK ELŐFUTÁRAI. AKCIÓBAN A RADIKÁLISOK. EGY KATOLIKUS MEGÚJULÁSI VÁLASZ FŐSZEREPLŐI

Mint a korábbi olasz és német fejleményeknek, a *Risorgimentó*nak és Bismarck *Kulturkampfj*ának is tartós következményei voltak Magyarországon; hasonlóképpen erős volt a hatása, bár először csak a városi szellemi légkörre, a radikális *petits bourgeois enragés*¹⁵⁵ harcias és elsőprő antiklerikális kampányának az egyházzal, a „monarchizmus újjáélesztésének ellenforradalmi erőivel” és a halott *ancien régime* emlékéhez lojálisakkal szemben. Combes¹⁵⁶ és Waldeck Rousseau¹⁵⁷, valamint politikai munkatársaik mint szabadkőművesek a két párizsi székhelyű francia szabadkőműves anyaszervezet egyikének, a *Grand Orient*-nak voltak kulcsfigurái. Amikor ennek erői Franciaországban elszabadították döntő támadásukat, hogy a francia kultúrából kiirtsák a „klerikális és monarchikus” hagyományok maradványait, a magyar kultúra városi szellemi szubkultúrájának politikai és ideológiai látható spektrumában új szín jelent meg: a polgári radikalizmus. Mivel az *ante bellum* Magyarországon a legtöbb szabadkőműves kevés gondot fordított arra, hogy titokban tartsa valamely páholyhoz

¹⁵⁵ *petits bourgeois enragés* (francia) – feldühödött kispolgárok

¹⁵⁶ Émile Combes (1835–1921) francia orvos, politikus, a Harmadik Francia Köztársaság 37. miniszterelnöke

¹⁵⁷ Pierre Marie René Ernest Waldeck-Rousseau (1846–1904) francia jogász, politikus, a Harmadik Francia Köztársaság 36. miniszterelnöke

való tartozását, nem volt szükség különös erőfeszítésre az új radikális meggyőzés szabadkőműves eredetének megállapításához. A radikálisok ideológiája francia eredetről tanúskodott: alapvetően a francia felvilágosodás klasszikus racionalizmusában gyökerezett. Ez volt az a szellemi portéka, amelyet a *Grand Orient* a páholyok hozzá csatlakozó nemzeti hálózatain keresztül Kelet-Közép- és Kelet-Európa-szerte értékesített. Ahhoz, hogy az inkább naturalista, semmint racionális életfilozófiájú 20. század eleji agnosztikusok és ateisták számára fogyasztható legyen, s hogy – legalábbis a középső rétegekben – tömeges fogyasztását népszerűsítsék, ezt a tipikusan francia gondolkodási mintát kissé önkényesen kombinálták Darwin gondolatainak huxley-s változatával. Ezek a korai magyar radikálisok, akiknek többsége szabadkőműves volt, 1905-ig jelentős szerepet tölthettek be. A francia és brit szellemi termékek szisztematikus szocializációja és terjesztése által ellensúlyozták a német kulturális minták és vonások még mindig egyoldalú, masszív „kölsönzését”. Ők honosítottak meg külföldi szociológiai gondolatokat – főként Spencerét¹⁵⁸ –, és ösztönözték a hazai társadalmi helyzetek tudományos, nem pusztán benyomásokra épített értékelését, azaz a bizonyítékokon alapuló társadalomkritikát.

Az 1905-ös döntő év azonban egy racionális társadalmi rekonstrukció nyugodt szellemi előkészítésével zárult, mindenféle agresszív politikai tendencia nélkül. Oroszországból érkező hírek az általános társadalmi nyugtalanságról, szórványos zavargásokról és lázadásokról, valamint az első *szovjet* moszkvai megalakulásáról; Tisza miniszterelnök drasztikus intézkedéseinek kudarca az ellenzék megfélemezésében; a liberális rezsim 1875-es megalakulása óta bekövetkezett első bukása a januári választásokon; a korona próbálkozása alkotmányellenes eszközök alkalmazására és a szocialistákkal való szövetekezésre, hogy felmorzsolják a kritikus problémák megoldásával kapcsolatos terveiket makacsul elutasító köznemes politikai erőt, és végül egy második, ugyanabban az 1905-ös évben megrendezett általános választás, amely koalícióba tömörült pártok félelmetes többségét eredményezte – mindez radikalizálta a politikai légkört, és főként magukat a radikálisokat. A békés, mérsékelt, *petit-bourgeois* társadalmi-kulturális tervezgetőket, a korai radikálisokat gyorsan lecserélték telivér radikálisokra, akik mind a teljes társadalmi rendszer gyökeres társadalmi rekonstrukcióját akarták. Dr. Szende Pál¹⁵⁹ vezetésével (aki 1918 őszén Károlyi gróf forradalmi kormányának lett a pénzügyminisztere) – legalábbis kezdetben

¹⁵⁸ Herbert Spencer (1820–1903) angol filozófus, biológus, antropológus és szociológus, Darwin követője. Saját gondolatrendszerét evolucionizmusnak nevezi, az evolúció fogalmát vezérfonalként használja az összes jelenség sajátosságainak magyarázatára.

¹⁵⁹ Szende Pál (1879–1934) közgazdasági író, polgári radikális politikus, 1918–19-ben pénzügyminiszter a Károlyi Mihály-kormányban, és az azt követő Berinkey-kormányban.

– szorosan egybeforrt militáns politikai csapatot alkottak. Lényeges, hogy magukat marxista szociális demokratáknak címkézték. A radikálisok e szocializmus felé történő elmozdulását követően a Szociológiai Társaságon belül szoros együttműködés alakult ki az elsősorban Kunfi Zsigmond¹⁶⁰ (az 1918. októberi államcsínyt követően vallás- és közoktatásügyi miniszter) által képviselt marxista szociáldemokraták és a középosztálybeli radikálisok között, akik magukat marxista szociális demokratákként identifikálták. Kautzky népszerű Marx *A tőke* rövidítésének és Achille Loria¹⁶¹ (a marxizmus akkor Kautzky után Európa-szerte elismert második legnagyobb szocialista tekintélye) *Szociológiájának* kiadása (a társaság mindkettőt a külföldi protoszociológiai és szociológiai klasszikusok magas szintű fordítássorozatában jelentette meg) és egy magyar „tudományos szocializmus” értékelés publikálása egyaránt a csoport azon szándékát jelezte, hogy a marxizmust elterjedtebbé tegye a középosztály képzetesebb és reformorientációjú tagjai között. A legjelentősebb személyiség azonban e szocialista radikálisok között nem az elnökük, hanem Jászi Oszkár¹⁶² szakíró volt, aki 1918-ban Károlyi gróf kormányának minisztere és legműveltebb tagja lett. Nem kétséges, hogy Jászi kitartó szellemi erőfeszítéseinek hatására előbb a szakemberek és érdemesebb (többnyire jogakadémiai) hallgatók körei, azután az üzleti középosztály tagjai ébredtek tudatára annak, hogy a földbirtokok meglévő eloszlási mintázata az egyik legsúlyosabb országos politikai jelentőségű társadalmi probléma, amely gyors földreformért kiált. Ráadásul Jászi intellektuális agitációja azt ültette el a fejekben, hogy az állampolgárság problémája annyira súlyosbodik, hogy ennek megoldása a svájci modell szerint – úgy, hogy az állam egységes struktúráját az egyes népesebb nemzetiségek önálló kantonjainak szövetségévé alakítják át – már egyikük számára sem lehet megfelelő.

Meglehetősen furcsa politikai jelenség volt, hogy a középosztályhoz köthető radikalizmus – marxista kifejezéssel burzsoá radikalizmus – reprezentatív értelmisége mennyire lelkesedett a marxista szocializmusért, és hogy *csaknem* ők diktálták a tempót a hivatalos marxista, azaz a Szociáldemokrata Pártnak a radikális társadalmi újjáépítési rendszerek előmozdítása és korai végrehajtásuk sürgetése terén. Jászi és társai magatartását már 1908–1918 között jól jellemezte,

¹⁶⁰ Kunfi Zsigmond Oszkár (1879–1929) politikus, irodalomtörténész, lapszerkesztő, újságíró, fordító, az 1919-es magyar Tanácsköztársaság idején közoktatási népbiztos.

¹⁶¹ Achille Loria (1857–1943) olasz szocialista közgazdász, egyetemi tanár, szenátor. Munkásságának középpontjába a tömegek közgazdasági kultúrájának előmozdítását állította.

¹⁶² Jászi Oszkár (1875–1957) társadalomtudós, szerkesztő, politikus, a Magyar Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere, majd emigráns politikus, egyetemi tanár. A liberalizmus elvein és társadalmi, politikai és nemzetiségpolitikai reformelképzeléseken alapuló radikális rendszerkritikával bírálta a korabeli Magyarország viszonyait.

amit Garami Ernő¹⁶³ – a marxista szociáldemokrata párt vezetője, az egyetlen Branting-¹⁶⁴, Henderson-¹⁶⁵, Spaak-¹⁶⁶, Renner-¹⁶⁷, Snowden¹⁶⁸-típusú magyar szocialista államférfi – az 1918–1919-es forradalmi időszak után emigrációban (amelyből soha nem térhetett haza) Jászi politikai viselkedéséről írt, mialatt emez 1918–1919-ben gróf Károlyi rezsimjében volt miniszter.

„Sajnos Jászi a polgárságot nem tudta vagy nem akarta azzal az erővel képviselni, amelyet az akkori helyzet megkövetelt, mivel a későbbiekhez képest sokkal inkább a szocialista elképzelések ígézete alatt állt.

Jásziban két lélek lakott egymás mellett: a burzsoá pártvezető össze volt kapcsolva a lelkes és buzgó szocialistával...”

Alig telt el két év azóta, hogy a szocialista radikálisok átvették a középosztálybeli radikális csoportok informális vezetését, amikor a Galilei Kör alapításával egy valóban radikális mozgalom tört felszínre.

A politikailag artikulált középosztályi polgárokat, akiket megkímélt és elpuhított a Ferenc József-korszak derekának (a kettős monarchia közép és késő viktoriánus kora) négy évtizede tartó látszólagos békéje, az orosz–japán és a búr háború arra a komor felismerésre vezetett, hogy a kultúrák progresszív szekularizációja,

¹⁶³ Garami Ernő (1876–1935) magyar szociáldemokrata politikus, miniszter, egy időben a Népszava és a Szocializmus főszerkesztője 1898-tól 1919-ig a Magyarországi Szociáldemokrata Párt meghatározó politikusa. Egy időben a napilappá alakuló *Népszava* főszerkesztője, 1906-tól Kunfi Zsigmonddal közösen szerkeszti az MSZDP elméleti folyóiratát, a *Szocializmust*.

¹⁶⁴ Karl Hjalmar Branting (1860–1925) svéd szociáldemokrata politikus. 1920-ban, 1921 és 1923, valamint 1924 és 1925 között Svédország miniszterelnöke. Az első svéd miniszterelnök, akit általános választáson választottak meg, egyúttal az első szociáldemokrata kormányfő.

¹⁶⁵ Arthur Henderson (1863–1935) brit politikus. Metodista keresztyén, az 1875-ben létrehozott szociális indíttatású, felekezeten átívelő Brotherhood (Testvériség) mozgalom alapítója, 1914-ben és 1915-ben elnöke. Részt vett az 1906-ban alapított brit Munkáspárt elődje, a Munkásképviseleti Bizottság (*Labour Representation Committee*) alapításában. 1934-ben a genfi leszerelési konferencia elnökeként végzett munkájáért Nobel-békedíjjal tüntették ki.

¹⁶⁶ Paul Henri Charles Spaak (1899–1972) belga munkáspárti politikus és államférfi volt, 1938 és 1939 között, 1946-ban és 1947–1949 között Belgium miniszterelnöke.

¹⁶⁷ Karl Renner (1870–1950) osztrák szociáldemokrata politikus és jogász. Az első világháború után, 1918–1920 között államkancellárként tevékenyen részt vett az első Osztrák Köztársaság felépítésében. Ő vezette az osztrák delegációt a saint-germaini béketárgyalások folyamán. 1920 és 1934 között a Nemzeti Tanács tagja, 1931 és 1933 között elnöke.

¹⁶⁸ Philip Snowden vikomt (1864–1937) brit politikus, az első brit munkáspárti (Labour Party) pénzügyminiszter. Rövid ideig, Ramsay MacDonald miniszterelnöksége alatt a koalíciós kormány tagja volt, ezért kizárták a Munkáspártból.

az ipari civilizáció, a világkereskedelem, a hágai békekonferenciák, a szocialista „II. Internacionálé” kemény és egyhangú pacifista határozatai nem hártották el a háborút a „civilizált nemzetek” között még a 20. században sem. Hogy a háború itt maradt az emberek között, nehéz lecke volt. A liberális miniszterelnök, Tisza gróf gyors intézkedései a kormány véderő törvényének (1903–1904) mielőbbi elfogadása érdekében, tudatára ébresztették az egyetemi ifjúságot és a fiatal férfiakat, hogy a horizonton háborús felhők tornyosulnak, melyek beárnyékolják életkilátásaikat. Tisztában voltak vele, hogy háború esetén annak terhei rájuk hárulnának. Semmi sem bírja rá annyira az egyetemi ifjúságot és a fiatal férfiakat a politizálásra, mint a látszólag vagy valóságosan közeledő és őket elnyelő háború előérzete. E tizenéves koruk végén és húszas éveikben járók között váltak aktivakká zsidó származású fiatalok, többnyire az alsó középrétegből Budapesten s a kis- és nagyobb városokban, főleg Észak- és Észak-Kelet-Magyarországon. Sokan közülük – ha nem is közvetlenül, legalább közvetetten, személyes azonosulás révén – osztoztak a csalódottság érzésében szüleikkel, akik árusokként, kereskedőkként, bolti segédekként, szatócsokként, avagy kereskedelmi cégekben alacsony rangú fehér-gallérosokként, tönkrement üzletemberekként vagy sikertelen szakemberekként – ellentétben a hasonló származású vezető, gazdag és befolyásos bankárokkal és gyárosokkal – bármilyen oknál fogva reménytelenül arra ítéltettek, hogy örökös pénzsűkében éljenek, és ott ragadjanak foglalkozásuk vagy hivatásuk legalacsonyabb szintjén. Ám az antiszemita általában nem vették észre, hogy a „zsidók” közt nemcsak látványosan sikeres üzletemberek, „tőkések” és vezetők, gazdag ügyvédek és orvosprofesszorok voltak, hanem „zsidó proletárok”, középosztálybeli félproletárok is, derékba tört életekkel. A fent említett fiatal férfiak közül sokakat viszont nem motivált túlzottan a kenyérkeresőként, foglalkozásukban vagy hivatásukban elszenvedett, személyes vagy szülői frusztráció. A legtöbbjük, pusztán koruknál fogva, még nem tapasztalhatta meg saját életében a meghiúsult karrier s a derékba tört egzisztencia lelki hatásait. Jóval motiváltabbak voltak viszont – sokan az első, „frusztrált” kategóriába tartozó kortársak közül is – a lázongásra (Robert Merton kifejezésével „rebellióra”), amely köreikben járványként terjedt ama *status quo* társadalmi rendszere ellen, ahol ők mint személyek – és nem mint állampolgárok – jóval kevesebbet számítanak a nem zsidóknál. A liberális jogi intézkedések – főként Eötvös és társai liberális úttörő munkássága, amint azt már korábban leírtuk – a zsidó hitűek és utódaik emancipációjához vezettek, egyenlőkké téve őket a törvény előtt. Az államban egyenlőek lettek, de egyenlőtlenek maradtak a társadalomban, az olyan privát társadalmi kapcsolatok területén, amelyek nem alkalmasak jogi tisztázásra. Bár szó sem volt aktív antiszemitizmusról, a nem zsidók hajlottak arra, hogy magánéletüket „szemita” nélkül éljék. A szóban forgó fiatal zsidó férfiak bennszülött magyarok, az állam polgárai, magyar neveltetésűek, akik a magyar nyelvet vagy anyanyelvükként, vagy legalábbis rendszeresen, gyermekkoruk óta beszélik, és a nemzet életének a költségeihez adófize-

tökként járulnak hozzá. Ellentétben a nagyszüleikkel és sok esetben a szüleikkel, magától értetődőnek tekintették, hogy egyenlők a nem zsidókkal. Annál inkább megdöbbenő és felháborító volt számukra az a szokásosan informális és nem agresszív, ám mégiscsak fájdalmas megkülönböztetés, amelyet a napi érintkezések során kellett megtapasztalniuk, ahogy egyre inkább körvonalazódott részvételük a felnőtt társas életben. Számatalan kisebb hátrányos társadalmi tapasztalat, amely személyiségükre összegződő hatást gyakorolt, megtanította nekik, hogy a nem zsidók – különösen a nemesi világ, az úriember (azaz a *szahib*) világa – egy sajátos örökletes státusosztály értelmében más kasztnak tartja őket. Felháborítóan érezték azt a kényszert, hogy majdan a láthatólag gyorsan közeledő háborúban harcoljanak, vagy hogy egy olyan speciális rendszer fennmaradásáért dolgozzanak, amelyben időről időre a nem zsidókénál sokkal alacsonyabb szintű kaszt megalázó tagságát kell elszenvedniük. Hogy tisztán racionális alapokon kijussanak a valódi társadalmi egyenlőség, a szociális demokrácia, a teljes magyar társadalmi rendszer radikális szociális rekonstrukciója, valamint a nemzetiségközi és a nemzetközi kapcsolatok örvényéből – ennek gyötrő szomjazása egyesítette őket abban, hogy elutasítsák a *status quot*, s többé vagy kevésbé gyűlöljék annak emberi szimbólumait.

Az előbb említett fiatalok sokaságának egyetemi hallgatói szegmenséből – szellemi életük mintegy hivatalos központjaként – 1908-ban Budapesten megalakult a Galilei Kör. Ennek egyik alapítója és első elnöke, Polányi Károly professzor¹⁶⁹ (ma Kanadában emigráns) szerint „A Galilei Kör túlnyomórészt a zsidó szellemi proletariátusból toborzódott ... Olyan diákmozgalomként kezdődött, amelyben a jó családok gyermekei nem vettek részt.” Továbbá: „a szegény zsidó diákok nagy része ... a falvakból és kisvárosokból érkezett a fővárosba. A szabadkőművesség csak a sajtónyilvánosság cechjét állta.” Polányi, a koronatanú a Kör által megalkotott ethoszban távoli, ám erős orosz kulturális hatásokat tár fel. A diák tagok eleinte többé-kevésbé az Ivan Turgenyev Bazarovjának¹⁷⁰ gondolataiban és viselkedésében rejlő ideológiai mintát kezdték reprodukálni. A „galileis” diákok egyre inkább átvették egy korai orosz diáktípus jellemzőit. „Végso soron a Galilei Kör erkölcsi fegyelmét nem a német nyugattól, hanem

¹⁶⁹ Polányi Károly (1886–1964) magyar gazdaságtörténész, szociálfilozófus, társadalompolitikus. A Galilei Kör első elnöke (1908), a *Szabadgondolat* című polgári radikális folyóirat munkatársa (1911–1914) és szerkesztője (1918-ban). Tevékenyen részt vett az 1918-as öszirózsás forradalomban. 1933-ban Angliába költözött, az Oxfordi Egyetem meghívott előadója lett. Mint Károlyi Mihály egyik leghívebb politikai barátja, részt vett a magyar emigráció antifasiszta (demokratikus) megmozdulásaiban. A II. világháború után Kanadában telepedett le, s a New York-i Columbia Egyetem közgazdaságtudományi tan-székének külső előadó professzora lett. Utolsó éveiben feleségével, Duczyńska Ilonával (lásd feljebb) angol nyelvű antológiát állított össze a modern magyar irodalom alkotásaiból.

¹⁷⁰ Ivan Szergejevics Turgenyev *Apák és fiúk* c. regényének (1861) főhőse

az orosz kelettől örököltük. ... A „galileista” lányt, talán még inkább, mint a férfi diákot, félig tudatosan az orosz modell alakította ... A Galilei Kör létezésének tulajdonítható, hogy a Nyugat relativizmusa Magyarországon egy orosz eredetű erkölcsi valósággal szembesült, amely magába foglalta és egyesítette Tolsztoj és Dosztojevskij morális tanításait.” E megbízható kijelentések azért igen fontosak, mert alátámasztják, hogy a teljes magyar kulturális rendszerben 1908 és 1919 között létezett egy, főként „zsidó” egyetemi hallgatókból és szellemi félproletárokból szervezett kulturális mozgalom, amely – feltűnő ellentétben a teljes magyar kulturális rendszer bármely szakaszával, aspektusával és bármely más szubkultúrájával – nem hagyományos magyar, nem is a nyugati kultúráktól kölcsönzött vagy az előbbieket kombinációjából kifejlesztett modelleket és kulturális mintákat szocializált, hanem oroszokat. Mi motiválta tehát a magyar szabadkőműveseket – akik a magyar nagypáholyon keresztül ahhoz a szabadkőművességhez tartoztak, amelyet Franciaország *Grand Orient*-ja szervezett, irányított és befolyásolt ideológiailag –, hogy folyamatosan finanszírozzanak egy „mozgalmat”, amely kezdettől fogva nem a nyugat, hanem a kelet, az oroszok felé orientálódott? Polányi idézett jelentése megadja a választ: egy új, Archimedes nevű páholyt alapítottak, hogy a hátrányos helyzetű szülők gyermekeinek felsőoktatását és más szellemi tevékenységeit finanszírozzák. Ennek nagymestere 1908-ban a Galilei Kör első elnökének azt mondta, hogy „a szabadkőművesség, mint a klerikalizmus ellensége vállalta a szegény diákok szellemi érdeklődésének a támogatását” (a ’szegény’ szó itt a személyes létfeltételek elégtelensége értelmében szerepel). A Kör eredeti státútumainak célja a gondolat szabadságának és az igazság érdek nélküli szolgálatának kultiválása volt. Polányi ezt írta: „A zsidóságnak ez a magyarrá lett szegmense a szülői otthon vallási hagyományainak kötelékeit szintén elvágta azzal, hogy *szabadgondolkodó* vált. ... A Galilei Kör megalapítása provokatív választ adott ... a magyar egyetemi hallgatók csoportformációira, amelyek hagyományosan politikai jellegűek voltak. ... ott, ahol a sovinizmus és a piros-fehér-zöld egyfajta hurrá-patriotizmusa virágzott.” Nyilvánvaló, hogy a *Grand Orient* típusú szabadkőművesség és a Galilei Kör közös nevezője a szabadgondolkodó idealizált típusára irányuló pozitív orientáció volt, amelyhez a harcias egyház- és hagyományellenesség is hozzátartozott.” A szabadság iránti szenvedélyük és a szociológia iránti érdeklődés rájuk jellemző, állítólagos hiánya miatt (ez Simmel¹⁷¹ és Oppenheimer¹⁷²

¹⁷¹ Georg Simmel (1858–1918) az életfilozófia és az újkantianizmus hagyományát követő német filozófus és szociológus. Kiemelkedő jelentőségű kultúrafilozófiai munkássága mellett a „formális szociológia” megalapítója, jelentősek továbbá városszociológiai és konfliktusszociológiai írásai.

¹⁷² Franz Oppenheimer (1864–1943) német orvos, szociológus, közgazdász, 1919 és 1929 között a frankfurti egyetemen az első németországi szociológia tanszék pro-

szociológiájára is vonatkozik, holott az több szempontból is harmonizált nem idealista gondolkodásmódjukkal) nem tudták felismerni: azáltal, hogy igyekeznek elpusztítani legtöbb szokásunk és számos jelentős informális (akár vallási, akár világi) szociális szabály hagyományos alapjait, közvetetten azon dolgoznak, hogy a társadalmi életet a kormány által rájuk mért és szentesített formális társadalmi szabályok – azaz törvények, rendeletek és végrehajtási utasítások – révén túlszabályozzák.

A Galilei Kör azonban már nem elégedett meg kezdeti feladatával, hogy a korábban jellemzett marginális diákok szellemi otthona legyen, köztük a tagság növekvő szegmenséé, a vidéki zsidó ifjúságé, akik megszokott társadalmi feszülkükből nemrég költöztek a fővárosba, s ott elveszettek és bizonytalanok érezték magukat. A kör jól szervezett kampányokba fogott, hogy mindkét nemhez tartozó felsős, leginkább fővárosi gimnazistákból nagyszámú fiatalat toborozzon. És 1911 után, amikor a háborút megelőző belpolitikai feszültségek és konfliktusok kezdtek fokozódni, a Galilei elvesztette eredeti, kizárólag diákmozgalmi jellegét. F fiatal entellektüelek és önjelölt, többnyire zsidó származású értelmiségiek mozgalma lett, akik olyan felekezeti mozgalomként tekintettek magukra, amely sajátos külön kultúrájának – a hagyományos magyar kultúra antikultúrájának – fegyvermezett összefogásban való ápolására és terjesztésére kötelezte el magát. A Kör első elnöke, Polányi Károly azt állítja, hogy „A galileista volt az első, aki tömeges jelenségként, önzetlenül elkötelezett mozgalomként jelent meg”. Szeretnénk hitelt adni Polányi professzornak, aki ragaszkodik ahhoz, hogy a Galilei szlogenje – „Nem foglalkozunk politikával” – a diákmozgalommal való szembehelyezkedést jelentette, minthogy ez utóbbi mindig politikai jelleget hordozott, sőt gyakorló terepet is nyújtott a politikai ambíciókat dédelgető férfiak számára. Ám ugyanez a szerző ugyanebben a cikkben azt is állítja, hogy „A Galilei Kör diákmozgalomként *kezdődött*” (kiemelés tőlem), de fokozatosan elvesztette ezt a jellegét. És megint csak ő írja, hogy „A Galilei Kör – vezetésének autonómiája révén – 1917-ben Zimmerwaldiánus baloldali¹⁷³ szocialistává, 1919-ben pedig kommunistává válhatott.” A vezetés személyi összetétele évenként cseré-

---

fesszora, ebben a tisztségében Karl Mannheim elődje. Kutatásaiban a természettudományokéhoz hasonló pontossággal törekedett társadalmi törvényszerűségek megállapítására.

¹⁷³ Zimmerwald svájci falu Bern közelében. 1915 szeptemberében a szocialista mozgalom vezetői, köztük Lev Trockij és Vlagyimir Iljics Lenin, titokban itt tartották meg a második Internacionálé háborúellenes csoportjainak első nemzetközi találkozóját 11 ország 38 küldöttének részvételével. A konferencia által elfogadott nyilatkozat felhívta az európai népeket a háború elleni harcra, de nem foglalta magába az imperialista háború polgárháborúvá való átalakulásának lenini jelszavát. A Zimmerwaldi konferencia legfontosabb következménye a nemzetközi munkásmozgalom kettéválása, egy demokratikus szocialista és egy forradalmi kommunista szárny kialakulása.

lődött, ami valóban megváltoztathatta – és ténylegesen meg is változtatta – a kör jellegét a kezdeti apolitikusról kifejezetten politikaira. Utóbbi – természetesen a kör tökéletesen demokratikus felépítésének köszönhetően – odavezetett, hogy a tagság egy kifejezetten politikai irányítást részesített előnyben és szavazott meg: 1917-ben egy baloldali szocialistát, 1919-ben pedig egy kommunistát. Eközben azt állították, hogy a kör meg tudta őrizni a „Szociáldemokrata Párttól, a Demokrata Párttól, majd később a Radikális Párttól való különbözőségét”. Magától értetődő azonban, hogy ezt csak az elsőnek említett marxista, és az utoljára említett burzsoá radikális párttal kapcsolatban kellett hangsúlyoznia. Illetve még egy apró politikai párttal kapcsolatban is, amely főként ugyanazt a réteget képviselte, ahonnan a „galileisták” nagy része is kikerült. Függetlenül attól, hogy a galileisták hol húzták meg a „politikai” és a „nem politikai” közti demarkációs vonalat, agresszíven terjesztették – még a főiskolás fiúk és leányok között is – a katolikus és a protestáns hívek által egyaránt szentnek vagy megszenteltnek tartott vallási alapelvek és értékorientációs minták elvetését, a nemzeti hagyomány ősi elemeiként nemzedékeken át öröklött alapértékek, szokások és mítoszok cáfolatát. De terítéken volt a hagyományos vallási és nemzeti szimbólumok, például a „piros-fehér-zöld” színek megvetése vagy éppen nevetségessé tétele is – mindez frontális, állandó és vakmerő támadást jelentett a közös alap, az összes országos politikai párt (a marxista szociáldemokrata kivételével) ethosának közös elemei ellen. Az akkori legerősebb nemzeti pártok ideológiai alapjainak megdöntésére irányuló folyamatos erőfeszítés – néhány más párt nyilvános kritikájának feltűnő kerülésével együtt – politikailag rendkívül releváns, célzott társadalmi viselkedés volt. És amikor „dühös fiatalok” ápolják, erősítik és terjesztik az értékekhez, a normákhoz és a szimbólumokhoz való negatív hozzáállást, túlbuzgó és ifjú temperamentumuk általában negatívisztikus orientációt ébreszt fel és erősít meg gondolatok, elképzelések, értékek és szimbólumok iránt. Ehhez járul még az olyan személyekkel és csoportokkal szembeni gyűlölet, akik, illetve amelyek szemükben az elutasított elveket, értékeket és egyéb normatív elemeket testesítik meg és jelképezik. Mindez a kulcsfontosságú értékek látszólag „apolitikus” elutasításával kezdődik, és karaktergyilkossággal vagy még annál is rosszabbal végződik. Így a militáns galileista propaganda felszította, ápolta és terjesztette a gyűlöletet a háború előtt és alatt a „hatalmon lévő reakciók”, az „ellenzék sovíniszta reakciói”, és még inkább a „klerikális ellenzék papjai és grófjai” iránt. De „apolitikusan” megkímélte a marxista szocialistákat és a velük tartó radikálisokat.

1960-as cikkében Polányi bátran nem kerüli meg „azt a szembeszökő tény, hogy az eljövendő forradalmak számos szereplőjét a szegény zsidóság korábbi tömegszervezete nevelte ki”. Az, hogy a „galileisták” 1908 óta előszeretettel másolták korábbi idők orosz kulturális mintáit, egyedülálló eset a magyar társadalom- és kultúrtörténetben, s az I. világháború idején odavezetett, hogy a

körben egy szláv „filozófiai lánytanulóra, Ilma Duczynskára¹⁷⁴ bízta azt a szerepet, amely lehetővé tette számára, hogy előmozdítsa az alábbiakban ismertett összeesküvést. Ez az új „galileista” lány korábban Lenin bizalmas köréhez tartozott Svájcban, majd Oroszországban a Külügyi Népbiztosság titkárságának lett a tisztviselője. A Galilei Kör „elkötelezett emberei”, „mozgalmárai” által végzett tevékenység végső fázisának jellemzésére elég, ha egy kiemelkedő demokrata tanút idézünk. Jászi Oszkár, a radikális párt vezetője az 1918-as demokratikus forradalom előtt és alatt írt a „galileisták” összeesküvéséről, ebben Klein-Kelen Józsefről, egy mérnökről, aki a következő évben Kun Béla „proletárdiktatúrájában” lett népbiztos; valamint a fent említett lányról, Lenin bizalmasáról. Ők 1918 elején a titkos sajtójuk által előállított, s a laktanyákban terjesztett röplapokkal próbálták meg aláásni a katonai fegyelmet. Ezután Jászi a következő lényeges információt közli: „A kommunista forradalom értelmiségének huszonevesei szinte kizárólag a Galilei Társaság tagjai közül kerültek ki.” Kun Béla rövid életű „proletárdiktatúrája” egyedülálló esélyt adott nekik arra, hogy felszabadítsák elfojtott agresszív tendenciáikat, és pusztítsanak, amit csak tudnak, legalább egy részét mindannak, amit gyűlölnék.

1912-ig egyfelől a Társadalomtudományi Társaság középkorú radikális értelmiségije és folyóiratuk, a *Huszadik Század*, másfelől a viszonylag fiatal „galileisták” duzzadó tábora kölcsönös érdektelenséget tanúsítottak egymás iránt. Az előbbieket, különösen Jászi Oszkár „soha nem vették komolyan a galileistákat”. Megírták, hogy a Szociológiai Társaság egyik fontosabb tagja sem érintkezett a Galilei Körrel, és a „galileisták” is általában távol tartották magukat a társaságtól. Még Jászinak a nemzet akkori legsúlyosabb társadalmi problémáira, a nemzetiségi és a földkérdésre tett javaslatai sem hozták lázba a „galileistákat” annyira, hogy elkötelezzék magukat, és Jászi reformelképzeléseit nagyobb mértékben támogassák, vagy hogy szervezett, rendszerint népszerű nyilvános vitáikon alternatív megoldásokat kezdeményezzenek. A középosztály és a polgári radikálisok két fő társadalmi hordozója közötti kapcsolatban a változást az 1912-es év hozta el.

1912. március 13-án Oroszország végül elérte a balkáni szövetség megkötését a félsziget három szláv országa és Görögország között. Az orosz diplomácia lankadatlanul ezen dolgozott, hiszen Izvolszkij cári külügyminiszter az 1908. december 25-én a Dumában elhangzott *exposéjában* nyíltan meg is

¹⁷⁴ Duczyńska Mária Dorottya Angyalka Ilona (1897–1978) kanadai magyar újságíró, nyelvész, mérnök, történész, fordító. Az első világháború idején a forradalmi szocialisták háborúellenes mozgalmanak tagja, majd a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagjaként az 1919-es magyar Tanácsköztársaságban is tevékeny szerepet vállalt. 1922-től a neves magyar gazdaságtörténész és társadalomfilozófus, Polányi Mihály (lásd feljebb) felesége volt.

mondta, hogy ezt a szövetséget tartja Oroszország egyik legfontosabb közeli célkitűzésének. Egyértelmű, hogy az új balkáni szövetség elsősorban Törökország, másodsorban az Osztrák–Magyar Monarchia ellen irányult. (Hét hónappal a létrehozását követően az új szövetségesek 1912. október 17-én és 18-án hadat üzentek Törökországnak, majd rövid háborúban legyőzték azt.) A helyzet súlyosbodását látva a magyar kormány, Ausztriával párhuzamosan, véderő-törvényjavaslata elfogadását akarta elérni két kapcsolódó másikkal együtt, annyi idő alatt, amennyi általában a vitatott, nagy jelentőségű, de mindkét „Házban” a túlnyomó többség által erősen támogatott törvényjavaslatok esetében a teljes jogalkotási eljáráshoz szükséges. Ezek a törvények, ha elfogadásra kerülnek, felhatalmazták volna a kormányt arra, hogy a besorozottak létszámát kb. 50%-kal növelje, és a katonai alapkiképzés időtartamát általában két évre hosszabbítsa meg. Az ellenzék elszántan próbálta akadályozni – ismét technikai obstrukcióval – az említett három törvényjavaslat megszavazását; 1903–1904-ben ezt a technikát már sikeresen alkalmazta a liberális rezsim véderő-törvényjavaslata ellen. Még az 1912 márciusától kezdődő nyilvánvaló háborús előkészületek Magyarország közvetlen déli szomszédságában – a háború ugyanezen évben ténylegesen kirobbant – sem ösztönözte az ellenzéket arra, hogy a védelmi törvényjavaslatokkal szembeni obstrukciót beszüntesse. A kormány és a többségi párt vezetése, tekintettel az ország szomszédságában közelgő háború veszélyére, amely általános európai háborúba is torkolllhat – s mivel az osztrák–magyar–orosz kapcsolatok törésponthoz közeledtek –, a császári és a királyi vezérkar nyomására május közepén úgy döntött: „mindkét házban lehetőséget ad a többségnek”, hogy gyakorolhassa a törvényjavaslatokra vonatkozó szavazati jogát”, amelyet az obstrukció megghiúsított. Ezt úgy tervezték, hogy a „Ház” többségi szavazással lezárja az 1911. július 17-e óta tartó vitát – amit a „Ház” ügyrendje nem engedélyezett –, még akkor is, ha az eljárási szabályok megszegése miatt az ellenzék *nem hajlandó részt venni a szavazásban*. A Nemzeti Munkapárt (az 1910-ben helyreállított Szabadelvű Párt új neve) nagy többséggel Tisza grófit, a volt liberális miniszterelnököt választotta házelnökknek, szimbolikusan ama nap első évfordulója alkalmából, amelyen a kormány a „Házban” az említett törvényjavaslatokat benyújtotta. A liberálisok erős embere, a pártja által egyértelműen támogatott Tisza házelnök és az ellenzék közti összeütközés a politika iránt érdeklődő magyarokat két ellenséges táborra osztotta. Az ellenzék, különösen a szélsőséges ellenzéki Függetlenségi Párt és a *status quo* parlamenten kívüli ellenfelei – mint a marxista szociáldemokrata párt és a radikális értelmiségiek – közös frontot alkottak. A marxista szociáldemokrata párt (a továbbiakban Szocialista Párt) Tisza házelnökké választására 1912 májusának végén (nyilvánvalóan politikai okokon alapuló) általános sztrájk megrendezésével válaszolt; ez volt az első ilyen jellegű megmozdulás az ország történetében. A szocialista párt megpróbálta mozgósítani és manipulálni a sztrájkolókat és a hozzájuk csat-

lakozók tömegeit annak érdekében, hogy megfélemlítsék Tisza házelnököt és a többségi pártot – nehogy ez utóbbiak drasztikus intézkedésekkel elgáncsolják az obstrukciót – a Parlament épülete előtt megrendezendő impozáns tömegtüntetéssel, miközben a Képviselőház ülészik. Az ádáz harc a rendőri erőkkal, amelyek szétverték a Parlament felé tóduló, egyre duzzadó tömeget, 188 sebesültet és hat halottat követelt.

Valójában 1912 májusában egy „népfront” jött létre, amelyben pár hónapig a Justh Gyula vezette Függetlenségi Párt is részt vett; ebben Károlyi Mihály gróf – a Szociáldemokrata Párt, a „második szocialista Internacionálé” tagja –, valamint a szocializmusra orientálódott radikális értelmiségiek csoportja és közönsége voltak a kulcsfigurák. (Ez az 1912-es *front populaire* azon informális koalíció előképe volt, amelynek vezetői 1917-től kezdve az 1918. októberi államcsíny felé haladtak, és életre hívták a „polgári forradalom” politikai struktúráját, amely 1919 márciusában felbomlott, hogy utat engedjen Kun Béla „proletárdiktatúrájának”.)

A végzetes 1912-es események azonban még nem polarizálták tartós egységbe a *status quo politikai* rendszerének legelszántabb ellenfeleit; mindazonáltal a legutóbbi és legintenzívebb negatív politikai szándékaik és gyűlöletük tárgyainak azonossága közelebb hozta őket – érdekelni kezdték egymást. A legfontosabb radikális csoportok, a középkorú, szocialista gondolkodású, radikális értelmiségiek és a többnyire fiatalok alkotta, bővülő Galilei Kör közötti kapcsolat korábban leírt jellege e korszak végső szakaszában, 1912-1918 között formálisan kevésbé változott. Azonban az általában jól tájékozott, nagyon tapasztalt, mérsékelt, kritikus és kiegyensúlyozott Andrejka Károly, a Királyi Állami Rendőrség budapesti székhelyén lévő Politikai és Munkaügyi Főosztály vezetője 1916-tól, évente jelenti a belügyminiszternek, hogy Jászi Oszkár és a többi legmagasabb rangú radikális értelmiségi közönség egyre növekvő része (akik már elhagyták a nem hivatalos marxista szociáldemokrata címkéjüket, s egyszerűen csak radikálisnak nevezték magukat) és a Galilei Kör nyilvános előadásainak közönsége közel azonos személyekből álltak, és többségükben „galileisták” alkották őket. Ez a növekvő *radikális közönség* – a meglévő teljes társadalmi rendszertől való elidegenedés szempontjából – összetételében többé-kevésbé stabil és látszólag homogén volt.

A polgári radikálisoknak 1917-ig nem volt okuk arra, hogy eltitkolják, milyen értelemben nonkonformisták, a teljes társadalmi rendszer mely oldalait tartják elavultnak, bírálták, s melyeket akarják megreformálni ideológiai és/vagy technikai preferenciáik szerint. Éppen ellenkezőleg, lelkesen kimutatták meggyőződésüket.

Kiváló katolikus, valódi hívő diákok az egyetemi „karok” szemináriumain és hallgatói szövetségeiben – amelyek az adott „kar” hallgatóinak kizárólagos jelenlétében foglalkoztak tudományos kérdések megvitatásával, valamint a fő

egyetemi épületek végtelennek tűnő folyosóin a politikai vélemények gyakran túlfűtött ütköztetésével – hamarosan megismerkedhettek egyes „galileista”, „szabadgondolkodó” és/vagy radikális diákjuk újfajta gondolkodásmódjával és nézeteivel, bár az utóbbiak többsége inkább elkerülte azokat, akiket „reménytelenül reakciónak” és/vagy „üres fejű dzsentrinek” tartott.” Míg a különböző világnézetű diákok közül a kiválóbbak, akik intellektuális érdeklődéssel és örömmel vettek részt az ellentétes nézetek ütköztetésében, intellektuális nagyság és vitatkozó készségek terén csak nyertek e gyakori verbális párbajokon, addig az ellenséges ideológiai táborok népsége-katonasága ököllet és székdobálással harcolt a *feszületek* az osztálytermekből való eltávolításáért, vagy oda történő visszahelyezéséért.

Állítólag, bár aligha az Ő nagyobb dicsőségére, a katolikus diákok, akik büszkék voltak úriember önképükre, karddal is párbajoztak a keresztért vagy a kereszt ellen folytatott harc közben elszenvedett sérelmükért. Megfelelő reprezentatív, véletlenszerű minta híján valószínűleg örökre nyitott kérdés marad, mi volt a komolyabb oka annak, hogy ez ügyben csak mérsékelt számú párbajra került sor: a katolikus diákok vallásossága, vagy éppen az, hogy a legtöbb „galileista” és radikális diák elutasította, sőt egyenesen neveltségessé tette a „párbaj barbár szokásának” felélesztését.

Mindez ráirányította a figyelmet a „galileista” és egyéb „radikális” meggyőződések harcias terjesztésére, amely agnoszticizmust vagy ateizmust takart, és amelyek a hívő katolikus hallgatókból az előbbiekkal szemben militáns reakciókat váltott ki. Egyetemi fiatalok és végzett fiatal férfiak egyre növekvő számban kezdték komolyan venni életüket és meggyőzésüket, különösen azok, akik büszkék voltak arra, hogy küzdöttek a hitükért és a meggyőződésük által is alakított nemzetért; akik vagy maguk is a nagy, ősi és domináns vallási és magyar nemzeti hagyomány folytatóiként, egyben védőiként ábrázolták magukat, vagy pedig azzal szemben állókként, és mint ilyenek, az emberi elmék felszabadítóiként a „babona” és az „irracionalizmus”, az irányító hatalom, a „múlt, a hagyomány holt súlya”, s ama hagyományos társadalmi tekintélyek uralma alól, akik a múlt nevében Magyarországon a haladás útjában állnak.

A KERESZTÉNYSZOCIALISTA KEZDEMÉNYEZÉS – A KATOLIKUS MEGÚJULÁS KEZDETEI

Néhányan a legtanultabb fiatal magyar papok közül akkor töltötték lelkileg leginkább fogékony és gyümölcsöző éveiket Rómában, amikor ott vibrált XIII. Leó sugárzó szelleme, felfrissítve az egyház intellektuális atmoszféráját, főként Rómában s a teológiai és kapcsolódó egyházi képzés más nagy központjaiban. Külföldön megtapasztalták és megcsodálták a nagy leói teljesítményt, az örök

egyház újjászületésének megkezdését és első kibontakozását az ipari kor emberre és a demokratikus politikai struktúrák modern kultúrájában. A pápa felszabadulása a világi hatalom és saját másfajta, egy másik helyzetből és szerepből (a Szentszék államainak uralkodója) adódó érdekei alól az 1870-es összeomlás alakjában jelentkező isteni áldás útján a pápaságot gyakorlatilag az összes területi tulajdonától megfosztotta, de kiszabadította minden olyan politikai kötelezettség hálójából, amelyet elődei és maga is – mint az egyik független szuverén területi állam uralkodója – vállalt(ak). A Szentszék egykori államainak hatalmas szövetségeseitől és védelmezőitől (mint III. Napóleon) való pápai függetlenség első gazdag gyümölcsei kezdtek beérni. A „Vatikán foglya” olyan szabadon cselekedhetett, mint a Szentszék szuverén államának uralkodója a 14. század óta soha.

A legtehetségesebb és legtanultabb fiatal papok közül egyesek, akik felszentelésük után kreatív törekvésekkel, a leói ethosszal és társadalmi elképzelésekkel eltelve tértek vissza hazájukba, a fel kellett, hogy ismerjék: ugyan Krisztus nem állt meg Magyarország előtt, de mintha XIII. Leó nem élt volna, és nem nyitott volna új korszakot az egyház és amaz ország népe javára.

A kereszténydemokrata és szociális reformmodell

Esterházy, mint azt korábban említettük, részt vett a *Rerum novarum* néven ismert enciklika kodifikációja során megfogalmazott szövegváltozatok elővizsgálatában. 1895-ben, négy évvel az említett enciklika kihirdetése után, néhány posztulátumának megfelelően a Néppárt programját is befolyásolta. Azonban a párt nem volt hajlandó határozottan küzdeni azért, hogy a jogszabályokat ezekkel a posztulátumokkal – pláne nem, hogy valamennyivel – összhangban alkossák meg.

A liberális rezsimet valószínűleg nem csak a mezőgazdasági munkás zavarások elterjedése motiválta, amiben az aratósztrájk volt a csúcspont. Azt is meg akarta gátolni, hogy az ellenzéki Néppárt belföldi politikai célokra aknázza ki a mezőgazdasági munka problémáját és alkalmazza a pápai különleges politikai elveket. Következésképpen 1898 és 1904 között a liberális kormány több olyan törvényt is előkészített és benyújtott – majd a Szabadelvű Párt meg is szavazott –, amely a termelés folytonosságának és a munkaadók érdekeinek védelmét szolgáló intézkedések mellett az agrár- és erdész munkáskategóriáknak a megnevezett enciklika bizonyos posztulátumai szerinti védelméről gondoskodott. Azonban a legtöbb intézkedés, amely a munkaerő védelmét szolgálta úgy, hogy a munkaadó illegális praktikáit törvénytelennek minősítette, széles körben – bár nem minden esetben – hatástalannak bizonyult. Ezen intézkedések hatástalanságát többek között az okozhatta, hogy a hatóságok folyamatosan gátolták a szakszervezetek létrehozását a mezőgazdasági munka bármely csoportjában; hogy hiányzott a közép- és nagybirtokok kormányzati ellenőrzése; végül a megyei és a helyi önkormányzatok köztisztviselőinek ugyanazon a területen való szokásos függősége a nagybirtokosok jóindulatától.

A kérdéses enciklika hasonló sorsra jutott a katolikus hívők milliói körében is. Ez volt a tizedik évfordulója annak a kiadásnak, amelyben a *Rerum novarum* első teljes és hiteles magyar szövegét Rev. Prohászka pontos és elegáns, bár könnyed stílusában – legalábbis a hívők számára – hozzáférhetővé tették. A század hajnalán, amikor Szent Péter trónján még mindig XIII. Leó ült, a legtöbb pap, aki a teológiát a 19. században és csak belföldi érsekségi vagy egyházmegyei szemináriumban végezte, az enciklika tartalmáról nagyon „elégtelen” információkat őrzött meg emlékezetében, és nem adta tanújelét, hogy a *Rerum novarumon* kívül tudna az uralkodó pápa bármely más enciklikáiról, amelyek pedig társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekben igen jelentősek voltak. Nem csoda, hogy a legtöbb plébániai pap prédikációiban és előadásiban nem tájékoztatta a híveket a pápa fent említett kérdésekkel kapcsolatos tanításának lényegéről. A pap-oktatók általában elmulasztották, hogy – az általánosan előírt vallásoktatás keretei közt, azaz még a gimnázium (nyolc év, latin, felkészítés az egyetemi tanulmányokra) felsős diákjainál is 32 órában – az egyház szociális tanítását legalább nagy vonalakban ismertessék. A katolikus sajtóban sem tette senki közkincsé a hívők számára XIII. Leó pápa teljes tanítását. A napilapok katolikus olvasóinak túlnyomó többségét nem érdekelte az egyetlen nemzeti katolikus napilap, amely akkoriban a magyarországi egyház félhivatalos lapja volt. Szinte az összes előfizetői papok, vallásos nők társaságai, katolikus iskolák tanítói, katolikus önkéntes egyesületek, ezek tisztségviselői, a Néppárt vezetői és szervezői, valamint az egyházi hatóságok, intézetek és gazdasági intézmények (nagybirtokok) tanácsadói és képzett laikus alkalmazottai voltak. A kis egyházmegyei hetilapok még gyerekcipőben jártak.

Két kimagasló pap zseni egy óriási feladat mellett kötelezte el magát. Egyikük, egy kivételesen tanult középkorú pap, Giesswein Sándor¹⁷⁵ naprakészen követte a XIII. Leó által lelkesített katolikus tehetségek és a marginális, félig hagyományos, félig iparosodott kultúrák militáns szekularizálói között zajló, kultúraközi intellektuális küzdelem európai és amerikai alakulását, hogy a lényesebb magyarországi eseményeket és tendenciákat folyamatosan átfogó nézőpontból szemlélje, s hogy a külföldi adatokat és tapasztalatokat a magyar lelkek javára használja fel. A másik pap, Prohászka Ottokár körülbelül egy évtizeddel volt fiatalabb; a leghettségesebb és a legképzettebb volt azok körében, akik már Rómában elkötelezték életüket a grandiózus leói feladat – a kibontakozó modern

¹⁷⁵ Giesswein Sándor (1856–1923) pápai prelátus, politikus, író, társadalomtudós, az MTA levelező tagja, keresztényszocialista politikus, országgyűlési képviselő, 1916-tól 1921-ig a Szent István Akadémia elnöke. Szerkesztette az *Auróra* című kereszténydemokrata irányvonalú politikai hetilapot (1919–1923). Több könyve jelent meg nyelvészeti, filozófiai, politikai és társadalmi (szociológiai) témákról. Egy modern, szociális és demokratikus keresztény politika megalapozásán munkálkodott.

világ megszentelése – magyarországi megvalósításának. Ezt úgy kellett volna megtennie, hogy erősíti az egyház újbóli megtestesülését az ország társadalmában, függetlenül attól, hogy ez utóbbi egyre kevésbé érdeklődik iránta, részben elfordul tőle, vagy akár teljesen ellenségessé válik vele szemben. XIII. Leó uralkodásának végén mindketten egy olyan magyar katolikus élettel, ifjúsággal, sőt hierarchiával találtak magukat szemben, amelyen általában kevés nyomot hagyott – már ha hagyott egyáltalán – az a kopernikuszi fordulat, amelyet pápasága jelentett az egyetemes egyház-orientációjában a modernnek tartott társadalomra, annak polimorf társadalmi, politikai és gazdasági problémáira, a néptömegekre, az államokra és azok vezetőire, a „világ” hatalmaira. És nem tudták észlelni a jelét annak, hogy a magyarországi egyház legalább kezdené levetkezni társadalmi létezésének ama barokk formáit, amelyeket a 18. század közepén – jelenlegi romlásának kezdetekor – öltött magára. Mindkettő egy pszeudovallás – az emberiség és a történelem materialista filozófiáján alapuló szocialista hitrendszer – felemelkedésével kellett, hogy szembenézzen, továbbá egy középosztálybeli ideológia, a „polgári radikalizmus” gyorsuló, még a keresztények körében is tapasztalható terjedésével, majd az évek múltán egyre militánsabb agresszivitásával. Utóbbi hitrendszer szüntelenül arra törekedett, hogy *megkülönböztetés nélkül* pusztítsa ama hagyomány elmék feletti uralmát, amely korszerűtlen, részben irracionális normatív, az emberi és a társadalmi értékekre nézve káros elemeket éppúgy tartalmazott, mint olyanokat, amelyeknek széles körű megtartása mind személyes, mind társadalmi szinten – az emberi értékekre és az elsődleges társadalmi érdekekre gyakorolt káros hatás nélkül – az integrációra és egyensúlyra törekvő tendenciákat támogatja. S mindketten teljesen tisztában voltak a hierarchia nagy részénél – különösen a felsőbb körökben – továbbra is ható jozefinizmussal, s azzal, hogy a pasztorálásnak, a tanításnak és a hívek prédikációk általi inspirálásának kizárólagosan konvencionális módja már nem felel meg ama gondolkodásmódnak és lelki igényeknek, amelyek elsősorban az ipari munkásokra, a marxizmusnak kitett gyári dolgozókra, az ellentmondásos ideológiák által megzavart egyetemi ifjúságra, valamint az ellentmondásos értékek vonzása révén egyre bizonytalanabb, kritikusabb és kételkedőbb, változó és új dinamikus helyzetekbe került értelmiségiekre jellemzők. Mindketten jól tudták és érezték, hogy sem a magyar hierarchia, sem a Néppárt nem talált és alkalmazott hatékony eszközöket, nem épített ki új utakat sem az ipar néptömegeihez, sem a növekvő számú értelmiségi és szakember közösségekhez. Az előbb említett két pap hozzáállása a magyar társadalmi valósághoz, továbbá véleményük a magyarországi egyház és a Néppárt által megfogalmazott módszerekről és politikáról, amelyekkel ez utóbbiak a szekularizáló intellektualizmus, az antiklerikális radikalizmus és a materialista szocializmus árjának próbálták eltorlaszolni az útját, igen hasonló volt. Sok más téren viszont – tehetségükben és készségeikben, intellektuális érdeklődésükben és specializált tudásukban – lényegesen különböztek.

Msgr. Giesswein Sándor (1856–1923) elsősorban tudós volt – társadalomfilozófus és szociológus –, aki jól ismerte a kettő közti különbséget. A poliglottok között is ritkaságként az eszperantó mozgalom egyik korai vezetője volt hazájában, ezzel is igyekezve elősegíteni a nemzetközi megértést és a kulturális cserét. Tudósként leginkább a szociológiára fordította energiáit; hozzájárulásának elismeréséhez itt idézzünk inkább egy született amerikai szociológust, semmint e sorok íróját, aki Giesswein honfitársa volt. Amerikában különösen az 1960-ban elhunyt Howard S. Becker, az Amerikai Szociológiai Társaság elnöke értékelte igen nagyra Giessweint. Az agnosztikus Becker így írt:

„Egy másik szociológiai meggyőződésű liberális demokrata Giesswein Sándor volt (1856–1923). Vamberg szerint előfutára volt Paul Barthnak, a *Történelemfilozófia mint Szociológia* című jól ismert értekezés német szerzőjének. Giessweintől ered „A történelem a dolgok áramlását, a szociológia az eredményeket nézi” formula. Ez némileg a Windelband-Rickert¹⁷⁶ állításhoz hasonlít, hiszen a történelem idiografikus, a szociológia pedig nomotetikus. Giesswein esetleg Cooley¹⁷⁷ elődje is lehetne, ha több információval rendelkezniénk arról az elméletéről, hogy az atomisztikus individualizmus és a társadalmi realizmus egyaránt téves, mert az egyén és a társadalom kölcsönösen feltételezik egymást, és ugyanannak pusztán különböző aspektusai. A politikai liberalizmus védelmével összefüggésben Giesswein a pacifizmus, a feminizmus és az alkoholelles mozgalom nevében is fellépett, ami őt Brunswick Teréz¹⁷⁸, a 19. század eleji nagy magyar női reformátor férfi reinkarnációjává teszi.” (*Social Thought From Love to Science II [Szociális gondolkodás a szeretettől a tudományig II], Sociological Trends Throughout the World [Szociológiai trendek világszerte]*, by Harry Elmer Barnes and Howard Becker. Boston: D. C. Heath and Company, 1938, 1080. o.)

¹⁷⁶ *Wilhelm Windelband* (1848–1915) német filozófus, az újkantianizmus, ill. az ún. értékfilozófia képviselője. Nevezetes tétele szerint a természettudományok nomotetikusak („törvényállítóak”), azaz általános törvények megállapítására törekednek, míg a kultúratudományok eljárás módja idiografikus („az egyedit leíró”), mivel utóbbiak az egyszerűvel, az egyedivel és a különössel foglalkoznak. – *Heinrich John Rickert* (1863–1936) ugyancsak neokantianus német filozófus, aki Windelband feltétlen érvényű ellentétét nomotetikus és idiografikus eljárás között általánosító és egyénítő módszer viszonylagos különbségével cserélte fel.

¹⁷⁷ Charles Horton Cooley (1864–1929) amerikai szociológus, a University of Michigan professzora, az Amerikai Szociológiai Társaság nyolcadik elnöke (1918). Ismert tézise szerint az én tulajdonképpen tükör-én (*looking glass self*), a személyiség tehát a társadalom személyközi cselekvéseiben, interakcióiban, mintegy mások észlelésének tükrében formálódik meg.

¹⁷⁸ Brunswick (később Brunsvik) Teréz Jozefa Anna Johanna Alojzia (1775–1861) magyar grófnő, az első magyarországi óvodák megalapítója.

Egy másik amerikai szociológus, a (szintén nem katolikus) texasi Melvin J. Williams Giessweint a szociológia területén vezető katolikus tudósokhoz sorolja: „A katolikus értelemben vett szociológia alapítóinak tekinthető katolikusok közé sorolható J. D. J. Aengenent¹⁷⁹, Giesswein Sándor (1856–1923), Max Scheler (1874–1928)¹⁸⁰, Gustav Gundlach¹⁸¹, Götz Briefs¹⁸², Oswald von Nell Breuning¹⁸³ atya ...”, Williams szerint Giesswein „a katolikus szociológiai gondolat alapítójának tekinthető kulturális szintéziséért, továbbá azért, hogy hangsúlyt fektet a szociológiai megértés, mint a társadalmi reform alapja szükségességére, valamint a csoportok és az egyének közötti kapcsolatokra vonatkozó fontos általánosításaiért.” (Vö. Melvin J. Williams, *Catholic Social Thought* [Katolikus szociális gondolkodás], New York: Ronald Press, 1950, 52. o.) Giesswein kétségkívül kivételt tenne az ilyenfajta elismeréssel, mert legalábbis öregkorára már jól tudta, hogy „katolikus szociológia” ugyanazért nem létezhet, amiért katolikus joggyakorlat vagy „katolikus gazdasági elmélet” sem.

Giesswein relevanciája azonban nem az ő tudós voltában rejlik, sem abban, hogy a katolikus tanítás, irodalom és publikáció nemzeti központja, a budapesti Szent István Társaság ügyvezető alelnökéként működött. Jelentősége elsősorban annak tulajdonítható, hogy ez a rendkívüli tudós sugárzó idealizmusával és mentális energiájával nemcsak országának volt *első abbé demokratája*, hanem az egész földkerekségen is ő volt *az egyik első demokrata katolikus pap*. Demokrata volt nemcsak azért, mert határozottan hitt abban az ideológiai rendszerben, amelyet a Függetlenségi Nyilatkozat, az Alkotmány és az Amerikai Egyesült Államok Szövetségi Jogainak Jegyzőkönyve tartalmaz; nem is csak egy demokratikus pártban való tagsága miatt, hanem azért is, mert heves harcot vívott mindazért, amire egy kivételesen művelt európai e század első negyedében

¹⁷⁹ Johannes Dominicus Josephus Aengenent (1873–1935) a hollandiai Haarlem katolikus, püspöke (1928–1935), szociológus, hazájában a szociális katolicizmus egyik élharcosa.

¹⁸⁰ Max Ferdinand Scheler (1874–1928) filozófus, a 20. század egyik legjelentősebb német gondolkodója (legfontosabb kutatási területei: fenomenológia, etika és filozófiai antropológia). 1954-ben Karol Wojtyła, a későbbi II. János Pál pápa egy Scheler filozófiájára épülő keresztény etika megalapozásával nyerte el doktori fokozatát.

¹⁸¹ Gustav Gundlach S.J. (1892–1963) német jezsuita szerzetes, „szociáletikus, társadalomfilozófus és szociológus, aki jelentős mértékben hatott 20. első felének katolikus társadalmi tanítására.

¹⁸² Götz Briefs (1889–1974) német katolikus szociológus, szociáletikus, társadalomfilozófus és közgazdász, aki a jezsuita Gustav Gundlachhal együtt nagy hatást gyakorolt XI. Pius pápa társadalmi tanítására.

¹⁸³ Oswald von Nell-Breuning S.J. (1890–1991) német jezsuita teológus, közgazdász és társadalomfilozófus, a katolikus társadalmi tanítás atyja, a szociális piacgazdaság eszméjének ihletője.

rámondhatta, hogy a demokrata hitvallás összes alapelvének logikusan levonható posztulátuma. Az összes felnőtt állampolgár egyenlőségéért harcolt, nemtől függetlenül, amikor még a felnőtt férfi állampolgárok jogegyenlősége sem ment át teljesen a jogszabályokból a gyakorlatba. Hazája „feministáinak” patrónusaként küzdött az általános női szavazati jogért és a titkos szavazásért, miközben még a férfi állampolgárok többségének sem volt szavazati joga, és 1920-ig csak a nyílt szavazásos képviselőválasztás volt érvényben. Kiterjedt felnőttoktatási rendszeren dolgozott, miközben még a tizenéves korig kötelező iskolalátogatásról szóló 1868. évi eötvösi törvényt sem hajtották végre teljes mértékben. Fáradhatatlanul folytatta agitációját minden olyan munkavállaló teljes körű kötelező társadalombiztosítási rendszeréért, aki (és amíg) foglalkoztatva van, miközben még a csak betegség és baleset esetére szolgáló kötelező biztosítások is gyerekcipőben jártak. Giesswein több mint tizenöt éven át megtett mindent, amit a Néppárt elmulasztott, a szabad szakszervezetekért és a kollektív szerződésekért. Törekvése torzó lett volna, ha nem ragaszkodik ahhoz, hogy Magyarországon és külföldön a nemzetközi kérdések rendezése demokratikus eljárásokkal történjen, amelyek nemzetközi egyezményrel intézményesítendők.

Miután elhatározta, hogy a teljes *Rerum novarum* megvalósítását elősegíti, ő volt az, aki kezdeményezte – majd később a Szent István Társulat alelnökéként megvalósította – a „szociális enciklikák” magyar nyelvű népszerű kiadását, ebből a *Rerum novarum*-ét jó barátja és harcostársa, Prohászka fordításában. Giesswein legbátrabb lépése Leó pápának a társadalmi pusztaságban megvilágított ösvényén az volt, hogy megalapította és megszervezte a *keresztényszocialista szakszervezeteket* valamint ezek „*Országos Szövetségét*”. E kezdeményezése azt a *Rerum novarum*-ban (76. rész) meghatározott célt szolgálta, hogy a munkavállalók szakszervezetekben társuljanak, melyek „úgy alakultak ki, hogy a legalkalmasabb és legmegfelelőbb eszközt nyújtsák ama cél eléréséhez, ... hogy az egyesület tagjainak testi, lelki és vagyoni javakban való gyarapodását, amennyire csak lehetséges, biztosítsák.” (*Rer. nov.*, 76. rész).

A sokkal régebbi, hasonnevű osztrák mozgalommal szöges ellentétben Giesswein keresztényszocializmusa teljességgel demokratikus jellegű volt. Ragaszkodott a politikai és gazdasági rendszerek egyaránt integrált demokratikuságához, valamint olyan szociálpolitikai intézkedésekhez, amelyeknek mind meghozatala, mind következetes végrehajtása és adminisztrálása XIII. Leó elveit, legalábbis a városi-ipari szegmensben, a magyar társadalmi valóságra fordította le. Csakis elismerés jár neki azért, hogy szilárdan tartotta magát demokratikus elveihez, és olyan fejlett szociálpolitikai programmal rendelkezett, amely miatt vonakodott attól, hogy a Néppárt jelöltjeként válasszák képviselőnek. Mint az általa alapított, egészen apró Keresztényszocialista Párt egyetlen jelöltjét, mind 1905-ben, mind 1910-ben saját programjáért és a kis pártján kívüli támogatás nélkül választották meg. A Képviselőházban egyetlen szavazatá-

val 1905-től 1918-ig vívta egyszemélyes harcát a fent említett célokért. Szilárd és egyedülállóan következetes „akciórendszeréből” különálló katolikus modell absztrahálható. E modell reagál a kor teljes, átmeneti társadalmi és kulturális rendszerére, az egyre inkább teret nyerő ipari és pénzügyi kapitalizmusra, a felívelő szakaszban lévő marxista szocializmusra, valamint a botladozó Néppártra, amely e században egyre kevésbé igazodott a gyorsan változó helyzet és kulturális légkör követelményeihez. Meglehetősen *kereszténydemokrata* és *társadalmi reformmodell*től van tehát szó. *Giesswein bizonyította, hogy a katolikus közpolitika lehet más is, mint konzervatív; hogy még egy teljesen demokratikus és progresszív szociálpolitika is összeegyeztethető a római katolikus ortodoxiával.* Ez a „demonstrálás” természetesen megkövetelte és feltételezte, hogy a demonstrálók tartsák távol magukat a Néppárttól. Giesswein ezt következetesen megtehetette, még annak ellenére is, hogy az előbb említett Szent István Társulat ügyvezető alelnöke volt, amelyet elnöke, Zichy – hatalmas anyagi támogatásával, szüntelen odaadásával és az e pozíciójában végzett fáradhatatlan tevékenységével – huszonegy egymást követő évben, 1889-től 1911-ig a római katolicizmus legfontosabb hazai kulturális intézményévé tett. Zichynek is jár az elismerés, aki öt éven át – majdnem 1911-ben bekövetkezett haláláig – teljes szívvel és intenzitással működött együtt helyettesével, Msgr. Giessweinnel, különösen a Szent István Társulat kiadói tevékenységének, továbbá sajtójának bővítése és korszerűsítése terén. Ezt még azután is fenntartotta, hogy Giesswein – ahelyett, hogy a választásokon az egyetlen „katolikus párt”, az akkor, 1905-ben Zichy fia, Aladár által vezetett Néppárt jelöltjeként indult volna – megalapította a rivális keresztényszocialista pártot, majd 1905-ben és 1910-ben is annak megválasztott képviselője lett.

Amerikai tanulmányútján Giessweinnek lehetősége volt arra, hogy részt vegyen az amerikai katolikusok baltimore-i konferenciáján. Itt egy mélyrehatóan realiztikus jelentést hallott az egyetemes egyház akkor talán legfiatalabb reguláris nemzeti hierarchikus szervezetének leginkább ékesszóló érsekétől. Az egyesült államokbeli egyház jogosan büszke győzelmi jelentésében Msgr. Ireland kifejtette: „Az egyház ereje ma minden országban – különösen Amerikában – a nép.” Giesswein egy életen át magában hordozta ezeket a szavakat, kétségek közt tűnődve: vajon Magyarországra nézve mit jelentenek. Egy tény megállapítását, vagy egy normát, amely szerint élni kellene? És Leó pápa szellemében megállapította: legyen ez akár tény, akár nem a hazájában vagy bárhol máshol, az igazság az, hogy ha egy hierarchia e szavakat nem tekinti normának, az egyház – a papsággal együtt – olyan társadalmi erőkné válhat a játékszerévé, amelyek ma egymással kölcsönösen ellentétben állnak, s az is előfordulhat, hogy néhányan, akik ma az egyház támogatását keresik, esetleg hajlandók együttműködni a hierarchiával, holnap ellene lépnek szövetségre. Ahogy a szabadsághoz vallás kell, és a vallásnak szabadságra van szüksége (Montalembert),

ugyanúgy a néptömegeknek szükségük van az egyházra, de az egyháznak is a *turba massára*. *Az emberekkel, szabadságban*: ez az egyház számára a legjobb társadalmi feltétel. És amikor egy ország hierarchiája megfelelkezik erről, hamarosan eljönnek az idők, amikor csak az egyház ellenfelei mondhatják: a néptől nyerik erejüket. Giesswein kibontotta és magasra emelte a keresztényszocializmus Magyarországon nem gyűlölt zászlaját, hogy az embereket alatta és körülötte összegyűjtse. Nem mondható tehát, hogy ne próbálta volna kellő buzgalommal, szorgalommal és/vagy kitartással e zászló alá hívni a városok ipari munkásságát. Így nem is róható fel neki az a kétségtelen tény, hogy a magyar keresztényszocialista „mozgalom” az ő vezetése alatt mind politikai, mind szakszervezeti sikon kudarcot vallott. A „keresztény unionisták” 1905 és 1939 között soha nem tudták elérni a Szociáldemokrata Párt, a marxisták pártja által szoroson és nyilvánvalóan kontroll alatt tartott „szabad szakszervezetek” létszámának tíz százalékát. Az I. világháború előtt Giesswein és néhány munkatársa egyszer sem érte el a szocialisták irányította szakszervezeti mozgalom tagságának még a négy százalékát sem. Messzire vezetne, ha ilyen távolságból megkísérelnénk azonosítani e kudarc összes okát. Mindazonáltal a számos tipikus ok közül kettőt meg kell említenünk. Lehet ugyanis, hogy olvasóink között akad néhány kivételes ember, aki nem ragaszkodik a túlságosan is emberi ódkodáshoz attól, hogy a mások hibáinak katasztrofális következményeiből tanuljon.

Az egyik tipikus hibát papok követték el, akik Giesswein érvei által impreszionálva a „keresztény unió” egy újonnan létesített szervezetének biztosítottak néhány szobát főhadiszállásként, egyéb lehetőségeket, és esetleg még némi anyagi támogatást is a kezdeti nehézségek kezelésére.

Néhány hónapos nyugalom után, mialatt pár tucat munkavállaló jelentkezett a helyi szervezeteknél, és többségük megengedte a titkárnak, hogy beírja őket tagoknak (bár nem szívesen fizettek), a pártfogó pap úgy vélte, hogy elérkezett az idő, amikor a szervezet, cserébe a támogatásért, valamilyen szolgálatot is tehet. A legtöbb esetben a helyi titkáron, egy „központi hívón” keresztül az új „keresztény unionisták” felkérését kaptak arra, hogy testületileg, saját zászló alatt vegyenek részt egy körmenetben, amelyet a plébánia nagylelkűen adományozott a szervezetnek. Egy plébános ambiciózusabb segítői elhívták a szakszervezeteket azoknak a himnuszoknak az elpróbálására, amelyeket a körmenetben úgymond énekelni fognak. Az unionizálás folyamatának e szakaszában az így létrehozott szervezetek egy része megszűnt létezni; a titkár hiába várta vadonatúj zászlóval a tagságot, amely végleg otthagya őt. Más esetekben egyes unionisták „igazi hívőknek” bizonyultak: felvonultak, énekeltek. De amikor másnap a műhelyekben munkatársaik viccelődéseinek és gúnyolódásainak voltak kitéve, a legtöbbjük lelkesedése megtört, és ettől kezdve inkább távol maradtak a szervezettől, közelmúltbeli megaláztatásuk forrásától.

A lassan kialakult „keresztény szakszervezet” szétesésének másik tipikus esete azzal a patronáló pappal történt meg, akit megdöbbenett az az alkalmasint a menedzsment tiltakozását tükröző hír, hogy „a szakszervezetieket” elmarasztalták, amiért részt vettek a szocialista szakszervezet által irányított és szervezett sztrájkban.

Évekig is eltartott, amíg azok a „nyitott gondolkodású” papok, akik hallgattak Giesswein felhívására, és ambicionálták egy „keresztény szakszervezeti mozgalom” előmozdítását, megtanulták a leckét, hogy ezt nem lehet manipulálni a valási ünnepek tömeges hatásának növelése érdekében, és hogy mind az egyháznak, mind a gyerekcipőben járó „mozgalomnak” helyrehozhatatlan kárt okoz, ha a papok elvárják a keresztény unionistáktól, sőt meg is győzik őket, hogy legyenek sztrájktrórk, pláne „legális sztrájkok” esetén. A keresztényszocialista szakszervezeti mozgalmat, különösen a kezdet kezdetén, hátráltatta, hogy a helyi szakszervezetek gondnoki és titkári posztjaira nem volt elegendő jól képzett, illetve tapasztalt személy; de túl kevesen voltak az olyan vallásos hívők is, akiket minden embertársuk alapvető emberi érdekeiért viselt, megkülönböztetés nélküli keresztényi felelősségérzet hajtott. A keresztényszocialista unionizmus Magyarországon általában soha nem tudta leküzdeni ezt a nehézséget. De eltekintve a fiatal munkások és tanoncok sokkal később kibontakozó gazdag keresztényszocialista társas életétől, csakis a szénbányászatban, a naponta halálos veszélyekkel szembenező bányászok hagyományos társas és társulási életéből nőtt ki egy elit, amely mélyen vallásos volt, ugyanakkor jól ismerte annak *know-how*-ját, hogyan szolgálja és szervezze meg a főként hagyományos kultúrájú paraszti falvak által bekerített létező bányászközösségek autonóm társadalmi önvédelmét.

Giesswein nem volt népszerű szónok; s nem rendelkezett képzettséggel és tapasztalattal bármilyen társadalmi mozgalom megszervezéséhez, felépítéséhez és vezetéséhez. Nem tudta leküzdeni a keresztény unionizmus és a keresztényszocialista szervezett politikai tevékenységek magyarországi útján felmerülő akadályokat. Ahogy senki más sem tudta leküzdeni őket Giesswein 1923-ban bekövetkezett halála és az ország 1944. márciusi első külföldi megszállása között. Eltekintve szakszervezet-ügyének bukásától, Giesswein mégis sikeresnek tekinthető, főleg azért, mert az ország katolicizmusába beléoltotta a valódi keresztényszociális demokrácia ethoszát. Hogy ez bőséges gyümölcsöt teremjen, egyfajta demokratikus ízzel, az viszont még eltartott egy darabig.

Megismételjük: egy *vátesz*, egy karizmatikus személy, Prohászka Ottokár volt az, aki a modernista szekularizmus, agnoszticizmus, materializmus, ateizmus, antiklerikalizmus és szélsőséges nacionalizmus összes korabeli változatának árját visszafordította. Mindezek külön-külön és változatos kombinációkban szinte az egész társadalmat ellepték, kivéve a parasztságot, valamint a közép és felső társadalmi rétegek – inkább hagyományos, mintsem modern – szubkultúráit.

Ki is volt Prohászka? Műveltebb magyar katolikusok a „szegények modern apostolának”, a „munkások apostolának” vagy a „parasztság apostolának” nevezik. A tudás embere, misztikus, költő; *homo Dei, homo Ecclesiae, homo hominis, homo patriae*. Személyisége teljes érettségében Rómában, a leői *fin de siècle* felpezsdítő és inspiráló szellemi légkörének hatására bontakozott ki, ahol a jövőbeni küzdelmeihez szükséges alapvető kellékeket az egész világon elismert *Università Pontificia Gregorianától* kapta meg; a társadalmi hivatásához való első útmutatást pedig a jezsuita Biederlack atyától¹⁸⁴. 30-as éveit végén, amit tudott, azt megadta Zichynek és Néppártjának, de gyorsan visszavonult a politikától, e neki idegen tereptől, hogy *pater spiritualis*ként a magyar primási Központi Szemináriumban egy új papi elit kialakításának szentelje magát. De mint ilyen és mint viszonylag fiatal ordinárius, két évtizedig volt *spiritualis gentis Hungariae*.

Politikai célkitűzései csupán rövid távúak és közvetettek voltak. Életét Leó pápa céljának szolgálatára szentelte – amint azt korábban hangsúlyoztuk –, vagyis annak, hogy az Örök Római Katolikus Egyház e világ társadalmában és kultúrájában való megtestesülése révén a modern világ megszenteltessék. Ennek a feladatnak a magyarországi teljesítéséhez először a fiatal és a majdani papoknak, a jelenlegi és a leendő szellemi elitnek, valamint az ország egész katolikus népének meg kell szabadulnia a konvencionális, rutinszerű vallásosság szűk, merev formalizmusától. Minden hívőben fel kell kelteni – vagy újra kell éleszteni – a rejtett vallási képességeket; lelkük rendszeres, intenzív táplálása és gondozása révén pedig energiával kell feltölteni pszichikai képességeiket is. Csak ekkor nyílnak meg teljesen a transzcendentális perspektíváknak, ekkor használják ki teljes mértékben a kegyelmi ajándékokat és mindenféle világi tudást. De vajon nem reménytelen kezdeményezés-e, hogy emberek sokaságának életében – de a magyar társadalmi és kulturális produktumokban is – előmozdítsák a vallási energiák feleledését és kreatív virágzását? Nem látni-e az említett, tornyosuló hullámokat, amelyek azzal fenyegetnek, hogy elragadnak és szétvernek minden hiábavaló egyéni erőfeszítést a kultúra újbóli megszentelésére, valamint a lelkek millióinak a szekularizmustól való visszahódítására, ezáltal megmentésére? *A homo Dei*, a misztikus merte ilyen magasra tenni a léceket. Nem büszkén tette ezt, hanem teljes alázattal, tudva, hogy az ember együtt nő a céljával. Jól megtervezte útját. Filozófusként az ember, a természet és a történelem, valamint a társadalom filozófiájára specializálódott. Filozófiai ismereteinek mind a négy területét tényleges apologetikai célokra kívánta bevetni, megbízható, mindig naprakészen tartott ismeretekkel, validált és kellően megerősített

¹⁸⁴ Joseph Biederlack S.J. (1845–1930) német jezsuita szerzetes, egyházjogász, szociológus, római és innsbrucki egyetemi tanár. Magyarul megjelent műve *A társadalmi kérdés mibenléte és megoldása* (1903).

empirikus (szintetikus) ítéletekkel, amelyekből a valóság természettudományos ábrázolása áll. Ezt az intellektuális feladatot csak úgy tudta elvégezni, hogy tartózkodott eredeti kutatások végzésétől. A filozófia, valamint a kapcsolódó társadalom- és (elméleti) természettudományok tanulmányozása terén erőforrásainak nagy részét a naprakészségre összpontosította (az anyagok hét nyelven álltak a rendelkezésére). E tudományágak átfogó és pontos ismerőjévé képelte magát anélkül, hogy ezekhez új elmélettel vagy jelentős hipotézissel járult volna hozzá. Így a lehető leggazdagabb arzenál állt rendelkezésére azon adatokból és hipotézisekből, valamint a mellettük szóló érvekből, amelyeket egy professzionális apologéta teológus és filozófus egyáltalán bevethet olyan vitákban, melyekben alkalmi ellenfeleinek gondolatmenetei, érvei és felvetései az idealista, materialista-naturalista, racionalista vagy pozitivistá filozófia bármelyik változatán alapulhatnak.

Prohászka teljes mértékben tudatában volt annak, hogy szellemi csatákat – mindeme tudással felvértezve is – csak értelmiségiek ellenében tud nyerni; hogy talán sokukat vissza is tudja hódítani a szekularizmustól, de a tömegekre ily módon soha nem lesz hatással. Ezért tovább kellett lépnie. Művészi-irodalmi előadásmódra volt szüksége, arra, hogy gondolatait roppant egyéni, valóban megragadó, kristálytisza, elegáns és könnyed stílussal ruházza fel. Ily módon lenyűgözte a munkásokat és a parasztokat is, hiszen ebben a formában könnyen megértették a finom célzásokat, szellemességeket, árnyalatokat és varázslatot. Prohászka nem volt született irodalmi géniusz. A szerző Rómában 1949-ben elolvasta egyik korai tanulmányát, amelyet a „Gregorianum” tanítványaként írt: ebben a majdani irodalmi zsenialitásnak még nem sok előjelét látni. Későbbi stílusának lenyűgöző, modern költői jellege nem veleszületett adományból eredt, hanem pszichikai folyamataiból, az eszmék s a kapcsolódó érzések ünnepélyességéből és ritmusából, apostoli buzgóságából, lelkesedéséből és személyes boldogságot is hozó spirituális tapasztalataiból... Szellemi tartalmai megkövetelték, formázták és feltételezték is a hozzájuk méltó irodalmi, költői formákat. Gondolatait és érzéseit, a mögöttük pulzáló személyes lelki életet általában egy túlterhelt közönségnek kommunikálta szerény, természetes, nem fárasztó szavával orgonyszerű hangminőségben, kimagasló, éteri személyiségének sugárzásától kísérve. Ritkán támadt, soha nem bántott (talán büszkeségből). Az igazságnála a tudomány és a hit, az emberi méltóság és a társadalmi igazságosság találkozási helye; s ő ennek az igazságnak az énekét énekelte. Egyfajta ellenreformáció vezetője volt, vérpad vagy gályák nélkül, ellenben mindenkire kiáradó szeretettel. „Rendíthetetlen hitét” hirdette „a szeretet végső győzelmében”.

Modern volt, méghozzá köznyelvi értelemben. Több mint húsz könyvének egyike ma már hivatalos indexen van, de nem az elitelt könyveken, hanem azokén, amelyek különleges óvatossággal olvasandók. Utóvégre nem tudott büntetlenül jelentős földreformot követelni szeretett szegényparaszt társai kedvéért.

Ezt az ütést azonban még püspökké szentelése előtt kapta. Magas egyházi méltóságként továbbra is határozottan követelte a szociális reformintézkedéseket, ám mindig az ő méltóságteljes modorában, amely senkivel és semmilyen csoporttal nem volt ellenséges. Kimondta azonban, hogy az illetékeseknek tudatában kell lenniük: „a szociális kérdés a has problémája is”. Ez az adott kontextusban annak tagadását jelentette, amit a hierarchia nem egy tagja prédikált: hogy a szociális kérdés csakis és kizárólag erkölcsi probléma. A Királyi Tudományos Akadémia meghívta őt tagjának. Akadémiai székfoglalója a „Miről szól egy madárfészek” [recte: Milyen mély az üres madárfészek?] című írása volt. Ezt tekintik az ő *chef d'oeuvre*-jének¹⁸⁵: tökéletesen kiegyensúlyozott szintézise a neoskolasztikus természetfilozófiának és a zoológia néhány, akkor legfrissebb állításának, bájos költői formában bemutatva. Egyházi ellenfelei – utánozva francia modelljeiket, akik nem voltak restek X. Pius pápát bombázni a hierarchia egyes kiemelkedő tagjai és katolikus laikusok „jelkiismereti esetei” miatt – rögvést riadóztatták a Szentszékét, miszerint úgy tűnik, Prohászka püspök ismételtén „modernizmusban” bizonyul bűnösnek. Ez azonban már túl sok volt a bölcs államférfinak, Csernoch bíborosnak, Magyarország hercegprimásának, akit a Szentszék arra utasított, hogy a kérdéstről készítsen kimerítő jelentést. A politikai ügyekben többé-kevésbé liberális, amúgy konzervatív hajlamú bíboros primás Prohászka számos társadalmi reformcélkitűzését, különösen földreformtervét ellenezte. Prohászka jelölését a megyéspüspöki kinevezésre Zichy és Csernoch bíboros¹⁸⁶ elődje, Vaszary bíboros javasolta a kormánynak – és ez utóbbin keresztül a királynak – abban a rövid időszakban, amikor a liberális rezsimet leszavazták, és a Néppárt a kormánykoalíciót alkotó egyik párt lett. Ilyen előzmények dacára Csernoch bíboros egyik hozzá közel álló papját, a kiváló klasszikus latin stílusáról híres, ma már prelátus Lepold¹⁸⁷ Antalt arra utasította, hogy fordítsa le horatiusi latin nyelvre Prohászka püspök akadémiai székfoglalóját. A teljes szöveggel a bíboros a Szentszéknek szóló magánlevelében beakarta bizonyítani személyes ítéletének igazságát: Prohászka tehetséges költő, akinek írását irodalmi alkotásként, nem pedig teológiai értekezésként kell értékelni. A bíboros primás tehát hatékonyan védte Prohászka püspököt anélkül, hogy ez utóbbi összes állításával azonosult volna.

Prohászka e két ügye (a másodikat itt publikáltuk először) felfedi az olvasó előtt, hogy milyen intrikákat kellett elszenvednie még az ország legnagyobb és

¹⁸⁵ *chef d'oeuvre* (francia) – mestermű, műremek

¹⁸⁶ Csernoch János (Ján Černoch) (1852–1927) esztergomi érsek, bíboros–hercegprimás, Vaszary Kolos bíboros–hercegprimás utódja az esztergomi érseki székben.

¹⁸⁷ Lepold Antal (1880–1971) kanonok, művészettörténész, Csernoch János bíboros–primás titkára, az esztergomi primási képtár újjáalapítója, 1920-ban a párizsi (trianoni) békeküldöttségben a katolikus egyházi ügyek szakértője.

leghatékonyabb apostolaként elismert püspököknek is, ha küzdeni merészelt azoknak a szegénységtől való megszabadításáért, akik lelkének a visszanyerésében ő bizonyult a legsikeresebbnek.

Mgr. Prohászka prédikáció- és előadásorozatai, könyvei, a *Soliloquia*, az *Elmélkedések az evangéliumról*, az értelmiségieknek és az egyetemi hallgatóknak tartott „konferencia-beszélgetései”, valamint cikkei radikálisan megváltoztatták a közvéleményt, különösen a középső rétegek városi szektoraiban. Itt eddigre már eluralkodott az agnoszticizmus, továbbá az emberről, a társadalomról, a történelemtől és a természetről szóló idealista, racionalista, pozitivistá és materialista filozófiák; így ezekben a szektorokban a legtöbb férfi kételkedővé vált a vallással szemben, vagy egyenesen közömbös lett iránta. A vallási fogalmak, misztériumok, tanok és erkölcsi posztulátumok bemutatása – éppoly magas fokú kifinomultsággal, ahogy speciális tudományos területüket korábban tanították nekik, emellett remek esztétikai formában, és a *status quó*t nem kímélő szellemi függetlenséggel, erkölcsi bátorsággal – meg is hozta a kívánt eredményt: több mint tízezer, már szekularizált gondolkodású magyar sikeres visszanyerését. Ellenállhatatlan személyisége, érvelése és a szeretet által felhevített ékesszólása átölelte, magával ragadta és a kegyelmi élet útjára vezette hallgatóságát. Apostolsága azonban nem üstökösszerű volt, hogy a magyar égbolton egy rövid, fénylő pályán áthaladjon, majd végleg eltűnjön anélkül, hogy ragyogásának nyomát hagyná. Prohászka és apostolsága nem elszigetelt jelenség volt, előzmény, illetve a belőle és általa kibontakozó történet nélkül. Gyökerei a liberális rezsim egyházpolitikai tendenciájára adott, Zichy-vezette katolikus reakció, valamint az őt irányító és dinamizáló leói impulzus: az egyházat a Te néped születőben lévő modern világának a részévé tenni. És a történet, amely követte őt: a *római katolikus újjászületése*, amely vele kezdődött, és az ő állandó inspirációjától gyarapodott. A papok következő nemzedéke, köztük számos kis Prohászka, akiket az ő impulzusa mozgatott, s akik – mint XIII. Leó hatására Rómában Prohászka – nagyszerű katolikus hivatásról és az ettől elválaszthatatlan katolikus társadalmi reformerségről álmodtak, a régi szemináriumi előadottermek boltívei alatt értek meg és készültek fel arra – nem egyszer valamelyik ezerévesnél régebbi püspökség közelében –, hogy még ismeretlen harcokban győzzenek... és azután néhányan a vértanúságot is elszenvedjék.

Egy sor többé-kevésbé eltérő átfogó életfilozófiával (*Weltanschauungen*) rendelkező, szervezett kollektív szociális szereplő tartós és erősödő közös vallásellenes és antiklerikális tendenciája *katolikus válaszreakció*t váltott ki, egyebek mellett egy *militáns spirituális-intellektuális ifjúsági mozgalom* formájában. A diákok mariánus kongregációja mint intézmény a huszadik század elején a jezsuita oktatási struktúrákban nem jelentett újdonságot. A Jézus Társasága, miután 1773-ban feloszlatták, Európában már nem elsősorban „tanítórendként” működött – még helyreállítása után sem. Így a jezsuita tartomány 1867 és 1948

között csak egyetlen gimnáziumot működtetett, mégpedig vidéken, Kalocsán. Miután reálisan felmérték azokat a társadalmi erőket, amelyek hadrendjüket a hazai római katolicizmus ellen állandó és féktelen támadásban tartották, a Jézus Társaság magyarországi tartományának egyre növekvő számú tagja számára különleges kötelességgé tette egy mariánus kongregációkból álló országos katolikus ifjúsági front kialakítását. Nemcsak az egyház kedvéért, hanem azért is, hogy támogassák a fiatal katolikusok személyiségében többé-kevésbé internalizálódott katolikus normatív rendszert, valamint a magyar katolikus életformát az ifjúsági kultúrában. És ezen a feladaton kell dolgozniuk, állandóan szem előtt tartva a célt, hogy a jövőben minden foglalkozáson belül létezzen harcos katolikus elit. A mariánusok kezdetben inkább védekező, toleráns szelleme és viselkedése – az egyetemeken és a gimnáziumokban propagandát folytató „galileisták” hatása révén – harcias támadó mentalitásba és aktivitásba ment át. Elsősorban az akkor Savonarola-szerű páter, Banga Béla S.J.¹⁸⁸ hatására mariánus kongregációkat is létrehozta. Ezeket és a korábban alapítottakat vitalizálták az állami egyetemeken és az állami gimnáziumok nagy részében, főképp Budapesten és a legnagyobb városokban, ahol a diákok a katolikus hitüket és általában életfelfogásukat megkérdőjelező kulturális hatásoknak a leginkább ki voltak téve. A papok – közülük sokan a legfiatalabb papi nemzedékekből, akiket Prohászka üzenetei és Bangha mindent elsöprő agitációja ösztönöztek – arra buzdították a 17–23 éves fiatalembereket, hogy csatlakozzanak egy spirituális-intellektuális modern keresztes hadjáratához, s védjék meg „Mária országának” (*Regnum Marianum*) alapvető kulturális identitását – jellegzetes, jezsuita barokk Magyarország felfogását – az antiklerikális liberalizmus szövetséges erőitől, szocialista materializmusától és a „burzsoá radikalizmus” Grand Orient típusától, amely, ahogy általában mondták, megpróbálja megfosztani az országot (a *patriát*) ősi keresztény jellegétől, s a magyar népet ősi vallásos hitétől.

A mozgalmat felvállaló jezsuitáknak gondjuk volt arra, hogy helyi konferenciákon – a helyi kongregációk pap moderátoraival (*praeses*) együtt – kidolgozzák az eszközöket és módszereket arra, hogy az adott csoportot egy fiatal katonai katolikus elit kiválasztásához használják alapul, és hogy választott tisztviselőiket kiképezzék azokra a funkciókra, amelyekből egy csoportvezető szerepe áll. A szónoki, agitatív, vitázó és szervezői készségek fejlesztésére bő séges lehetőséget biztosítottak.

A fővárosban felépítettek egy modern mozgalmi központot, főként azért, hogy létesítményeket biztosítson a találkozáshoz egyetemi hallgatók karok szerinti kongregációinak, és hogy a *különböző foglalkozások szerinti kongregá-*

¹⁸⁸ Bangha Béla S.J. (1880–1940) jezsuita szerzetes, hithirdető, hitvédő, szerkesztő, író, a *Magyar Kultúra* c. folyóirat alapítója (1912), a Mária Kongregáció lelki irányítója.

cióknak is otthont adjon. Az ötlet lényege az volt, hogy az állami egyetemek hasonló karjaihoz köthető hallgatói kongregációk erkölcsi és szellemi szempontból kiemelkedő tisztségviselőinek és informális elitjének, miután bármely humán vagy természettudomány vagy hivatás doktorátusát megszerezte, saját külön foglalkozás szerinti kongregációja legyen. Vagyis egy-egy ilyen kongregációba tartoztak az egyetemi hallgatói kongregációk egykori tisztségviselői és egyéb fontosabb (elit) tagjai, akik ugyanazért a legmagasabb egyetemi fokozatért dolgoztak. Amikor a *Mária kongregációk mozgalma* a csúcson volt, 1910–1914-ben, az ügyvédek, az orvosok és a mérnökök saját hivatási Mária kongregációi voltak a legjelentősebbek. (Egy állami egyetemhez kapcsolódóan, sokkal később, a professzoroknak is volt kongregációjuk, a *Sedes Sapientiae Academicorum*¹⁸⁹, amelynek egy ideig a szerző volt a *prefectusa*.) E mozgalom csúcspontja előtt, illetve 1920-ban és azt követően, komoly vallás- és egyházellenes kihívás hiányában a hivatások szerinti kongregációk mozgalmi szegmense fejletlen volt, később pedig visszafejlődött. A két háború között, ahelyett, hogy minden hivatáshoz külön kongregáció tartozott volna, minden egyetemet végzett mariánus számára, függetlenül hivatásuktól vagy foglalkozásuktól, csak egy létezett.

A Mária kongregációk középosztályi kulturális mozgalmat alkottak, ahogy az elején ellenlábasuk, a Galilei Kör is. Míg az előbbinek soha nem volt nyilvánvaló rétegfókusz a középosztályon *belül*, a „Galilei” esetén ez egyértelműen a középosztály alsó rétege volt. Bár mindkét mozgalom határozottan kulturális mozgalom jelleget hordozott, ugyanakkor, amikor azonos ideológiai politikai konfliktushelyzetbe kerültek, objektív értelemben mindkét mozgalom politikailag releváns struktúrává vált. De míg a mariánus mozgalom objektíve sosem öltött politikai jelleget, ez nem mondható el a Galilei-mozgalom végső fázisáról (1917–1919).

A Galilei-mozgalom a városi középosztályi radikalizmus szerves részét képezte és annak jelentős ágense volt. A mariánus mozgalom éppígy szerves része és figyelemreméltó ágense volt a középosztálybeli katolikus újjászületésnek. Ez az ébredés a többé-kevésbé hagyományos középosztályi szegmensekben szignifikánsan jelen lévő katolikuság egyik kísérleti válaszát jelentette a katolikus meggyőződésük ellen irányuló masszív negativista orientációkra; kevésbé volt elterjedt, mint az előbbi az említett osztályban, de a fővárosban látványos koncentrációt mutatott, különösen az itteni lakosság „alsó középső” rétegének viszonylag legkevésbé hagyományokra orientált szegmensében.

¹⁸⁹ *Sedes Sapientiae Academicorum* (latin) – Akadémikusok Bölcsességének Széke

II. SZEMBEN A SZOCIALIZMUSSAL ÉS A BOLSEVIZMUSSAL

1. Bukás és káosz 1917–1919

A „DEMOKRATIKUS FORRADALOM” 1917–1918

Az I. világháború, a modern történelem első totális háborúja társadalmi forradalmat is jelentett, sokkal többet az összes olyan „forradalomnál”, amely a háború utóhatása során bontakozott ki, lett légyen az „demokratikus” vagy „proletár”. A háborús katonai szolgálatban részt vevő tömegek demokratizálódásának és radikalizálódásának folyamatát jelentette. Több mint két és fél millió volt azoknak a magyaroknak a száma, akik a háború 51 hónapjának többségében egyidejűleg aktív katonai szolgálatot teljesítettek. A mintegy 3 700 000-es megdöbbentő adat a Magyarország által az elhúzóódó harcok miatt elszenvedett áldozatok száma (15%-kal több, mint a Brit Birodalomé). A számtalan elvesztett élet, a hiányos törődés a fegyveres erők hozzátartozóinak alapvető érdekeivel a közigazgatás részéről, az egyre növekvő élelmi-szerhiány, a mezőgazdasági termékek rekvirálásában elkövetett igazságtalanságok, újjazdagok gyors megjelenése a hatalom és a gazdagság pozícióiban a háborús kormányzati szerződések révén, az ó feltűnő fogyasztásuk és a végső győzelem reménytelensége nyugtalanná tette a lakosságot. A „rókalyukakban”, a katonai táborokban, a laktanyákban és a kórházakban mobilizált tömegeknek, amelyek az egyéni harci tevékenységeik közötti végtelennek tűnő napok, hetek, sőt hónapok alatt semmittevésre voltak ítélve, rengeteg idejük volt arra, hogy számos országról, ahova csak szállították őket, hogy harcoljanak, vagy hogy maradjanak vesztve, és várjanak a túlnyomórészt idegen, osztrák tábornokok parancsára, amely előírja, mit kell tenniük a magyar katonáknak, elbeszélhessék egyre bővülő, új tapasztalataikat. Ezek a várakozási idők a feleségek és szülők keserű panaszairól szóló végtelen beszélgetésekkel teltek, akiknek a tábori posta által zúdított levelei a helyi hatóságok gondatlanságával, arroganciájával, önkényével és panamáival voltak tele. Ezek és más sérelmek, amelyekről a közvetlenül érdekeltekkel személyesen azonosulva a katonák egy-egy csoportjában néhányan olvastak, az egész katonatársadalom sérelmeivé nőttek ki magukat. Bármi történt az otthoni fronton, ami kritika tárgyává válhatott, a katonai fronton általában gyűlölet-reakciókat keltett. Ipari munkások és parasztok, fővárosi és falusi férfiak, fiatalok és középkorúak változatos foglalkozásokkal, szakmákkal és életkörülményekkel, ugyanabban a kórházban, barakkban vagy a „rókalyukakban”, heteken vagy hónapokon keresztül ugyanabban az élményben osztozva: ugyanolyan körülmények kö-

zött és ugyanabban a helyzetben, ugyanolyan halálos veszélynek kitéve arra voltak kondicionálva, hogy együtt gondolkodjanak és érezzenek az emberi élet és sors számos aspektusáról, és a távoli, otthoni társadalmi, politikai életről. Ha valaki ilyen körülmények között eléggé éber és meggyőző volt, a többé-kevésbé állandó kis katonai közösség könnyedén válhatott számára befogadó közönséggé, amely az általános unalomban mohón hallgatta „szó-
rakoztató”, bár ritkán eredeti magyarázatát a társadalmi élet bizonyos megnyomorító ok-okozati összefüggéseiről, alakulásának történetéről. A háborús körülmények fogságában nagyban zajlott a „szemek felnyitása” a „cimborák” részéről, akik szándékosan vagy nem szándékosan játszották a formális vagy alkalmi katonacsoportok természetüknél fogva inkább passzív tagjai agitálóinak a szerepét. Több százezer paraszti katona lett ilyen módon a politikába bevonva és „mozgósítva”. A háború második felében Wekerle miniszterelnök liberális rendszerében újjáéledt sajtószabadságnak köszönhetően, valamint a sajtónak a „rókalyukakban” való többnyire rendszeres terjesztése folytán a számtalan rókalyukbeli vitacsoportban és ott, ahol az unatkozó katonák csak várták és várták a következő veszélyes feladatot változatos kötelező katonai karrierjükben, az ellenzéki sajtótermékek politikai cikkeit és híreit is szívesen elemezték. 1917-re a már 1914-ben mozgósított katonák torkig voltak a háborúval, családjuk, szeretteik, gazdaságuk vagy műhelyük után vágytak. Békét akartak; ezért nagyon érdekelte őket a politika, kiváltképp azoknak a közszereplőknek a ténykedései, akikről főleg szájról szájra az az értesülés terjedt, hogy fáradhatatlanul és nagy erőbedobással a minél közelebbi békén munkálkodnak. Ragályos hangulatuk átterjedt azokra, akiknek később kellett csatlakozniuk a háború kezdete óta ott szolgáló katonákhoz. A katonák és legtöbbször valamennyire is politizáló hozzátartozójuk minden politikai eseményt korlátoltan, csak amaz egyetlen szempontból vizsgáltak, hogy az a háború befejezése vagy folytatása irányában hat-e. Valamennyi nemzet politikájáról úgy érezték, hogy az rendkívül fontos saját és szeretteik egzisztenciájára nézve. Politikai tudatosságuk nagymértékben megnőtt. 1917-ben a fegyveres erőknél a közhangulat nemcsak gyors békét akart, hanem annak a berendezkedésnek a végét is, amely az általuk megtapasztalt és másokon is látott értelmetlen és korlátlan mennyiségű emberi szenvedés forrása volt. A legtöbbször, akik úgy-
mond az országért harcoltak és szenvedtek, olyan új társadalomra vágytak, amelyben mindenkinek egyenlő a beleszólása az ország ügyeibe, ahol a választójog általános, s ahol függetlenül és titkosan lehet szavazni. S közülük azoknak a parasztnak, akiknek megfeszített munkájuk ellenére sincs tisztességes megélhetést nyújtó saját földjük, családra szabott nagyságú földdel ismernék el erőn felüli kitarításukat a legkimerítőbb és legveszélyesebb szolgálatban, amelyet ember valaha is teljesített. Ezt a földet valamelyik latifundiumból hasítanák ki, amelyen a gazdag felszerelés épségét ők fegyverrel véd-

ték a háborús fejleményektől. A „rókalyukak” demokráciájában a magyarok anonim, de jelentős pártja volt domináns. Ez akarta, követelte a háború befejezését, kizárólag magyar vezetésnek a magyar katonák fölé helyezését haldéktalanul, tehát hogy az az áhított békéig tartó időszakban is valóság legyen; általános választójogot és titkos szavazást, radikális földreformot, és az összes olyan tisztviselő elűzését a közszolgálati szervekből, akik visszaéltek hatósági hatalmukkal a nép – főleg a katonák hozzátartozói – rovására. A katonák körében a domináns politikai vélemény tehát egyre inkább radikális jelleget öltött a korszak standardjaihoz képest.

Az említett, nem szervezeti realitásban létező informális és anonim párt bővülésével és felemelkedésével párhuzamosan a legtöbb katonának a kormány legsürgetőbb feladataival kapcsolatos elvárásai konszenzusában kialakult egy konstruktív tendencia egy formális, parlamenti és vele szorosan összefüggő parlamenten kívüli belpolitika formájában, messze ható nemzetpolitikai következményekkel, külpolitikaiakat is beleértve. Az 1917. februári orosz „demokratikus forradalom” és az új királynak az a nem titkolt szándéka, hogy a teljes társadalmi rendszernek legalább a legelavultabb elemeit korszerűsítse, 1917 közepén arra indította az 1912-es nem hivatalos, de valódi népfront korábbi átmeneti partnereit – a Függetlenségi Pártot, a marxista Szociáldemokrata Pártot és a középosztálybeli radikálisok csoportját, amelyet akkor Jászi Oszkár vezetett –, hogy korábban kipróbált kapcsolatukat egy Választójogi Blokkjában való összefogással ne csak helyreállítsák, hanem hivatalossá is tegyék. Az első, a Károlyi Mihály vezette Függetlenségi Párt sikeresen kihasználta azon monopolisztikus előnyét, hogy egyetlen volt az említett három szövetséges politikai csoportosulás közül, amely parlamenti képvisellel rendelkezett, bármennyire kicsiny is volt az. Így a nagyközönség mind a hazai, mind a katonai fronton főként a Károlyi és párttársai által a „Házban” elmondott beszédeken keresztül megismerkedett a blokk másik két résztvevőjétől eredő politikai elképzelésekkel is. Gróf Károlyi hangos kis ellenzéki pártja a részben katonai mundért viselő néptömegek közt valóban hathatósan építette hírnevét, miszerint ők a nép politikai élcsapata, egyetlen igazi képviselői egy olyan parlamentben, amely 1917-re már kiöregedett, és egyáltalán nem reprezentálta őket, mivel régen, 1910-ben, teljesen más körülmények között lett megválasztva. Károlyi pártja a parlamenti vitákból gyakran kirívó, drámai, zajos kitörésekkel és hányaveti viselkedéssel tudta elérni ezt a hírnevet, nem szólva az agresszív beszédekről. Mindezek szenzációs jelleget adtak a vitáknak, amit a többségükben ellenzéki országos napilapok látványosan tállaltak, így sikerült elültetniük olvasóik sokaságának gondolataiban – akár a kapa mellett, akár a katonai fronton – azt a benyomást, hogy a helyzet, köszönhetően Károlyi háborúpártiak elleni agresszív harcának, gyorsan halad nemcsak a politikai válság felé, hanem az államok válsága felé is, és végül ebből lesz a béke. Amikor Károlyi gróf zászlóvivője (és később Károlyi

kormányának minisztere), Lovászy Márton¹⁹⁰ képviselő ezeket a szavakat vágta a „Ház” többségének a képébe: „Szeretnénk, ha tudnák, hogy antantbarátok vagyunk”, 1918. október 16-án ez nemcsak üzenet volt a Szövetséges és Társult Hatalmaknak, hogy világosan lássák, kik a megbízható barátaik az országban, és ennek megfelelően cselekedjenek (e hatalmak addigra már ténylegesen megnyerték az emberiség első világháborúját). Hanem ezek a szavak egy kiválóan időzített, erős támogatást is nyújtottak a Károlyi csoportja és két partnere által országszerte terjesztett fáradhatatlan propagandának, amely szerint csak egy valódi demokratikus kormány, élén Károlyival, lenne képes (hiszen ugyanazon demokrata meggyőződésen osztoznak, és Károlyi szoros kapcsolatokat ápol a nyugati, különösen a francia, vezető demokratikus politikai csoportokkal) a győzteseknél a békeszerződésben sokkal kedvezőbb feltételeket elérni, mint bárki más az országban. 1918 októberének utolsó napjaiban domináns, bár nem teljes konszenzus uralkodott, legalábbis a főváros politikát értő lakosságában, hogy ha van valaki, akkor Károlyi az, aki közeli francia kapcsolatai és radikális munkatársainak szabadkőműves kötődései révén megmentheti az ország területi integritását, amennyiben politikai szövetségeseivel, és nem a konzervatív, illetve konzervatív liberális politikusokkal – akiknek a háborúért való felelősségük túl nagy hátrány volt – áll oda Magyarország nevében a győztesek elé.

Annak ellenére, hogy Oroszország, a Központi Hatalmak legerősebb kontinentális ellenfele összeomlott, az Amerikai Egyesült Államoknak a fegyveres harcokba való tényleges beavatkozása miatt a már negyedik éve dúló háború folytatása Németország, Ausztria-Magyarország, Bulgária és Törökország számára – alaposan megtizedelt fegyveres erőikkel, amelyeket a hosszú háború igencsak megviselt, és teljesen kimerült erőforrásokkal – végképp reménytelenné vált. A Habsburg politikai szerkezet feloszlásához – és nemcsak a Szent Korona államai, hanem a szűkebb Magyarország számára is – a széteséséhez vezető politikai lépések láncolatát beindító esemény Bulgária összeomlása volt. Tisztában lévén utóbbinak azzal a szándékával, hogy levonja közelmúltbeli vereségének elkerülhetetlen konzekvenciáit, és külön fegyverszünetet kér, amelyet végül 1918. szeptember 29-én meg is kötöttek, a IV. Károly király elnökletével Bécsben 1918. szeptember 27-én megtartott koronatanács meghozta az egyetlen ésszerű döntést: megkezdik a szükséges előkészítő lépéseket, hogy hivatalos békekérelmet intézzenek az Egyesült Államok elnökének, Woodrow Wilsonnak címezve, tárgyalási alapként elfogadva az ő tizenégy pontját.

¹⁹⁰ Lovászy Márton (1864–1927) politikus, író, lapszerkesztő, újságíró, vallás- és közoktatásügyi, illetve külügyminiszter.

Ugyanakkor Foch marsall¹⁹¹ új offenzívája a Hindenburg-vonal¹⁹² ellen – különösen Haig¹⁹³ sikeres áttörése – lendületbe jött, és október 29-ére lerombolta Ludendorff és munkatársai utolsó reményét is, hogy a császári Németország túlélheti a széljársban bekövetkezett változást. A császári Legfelsőbb Parancsnokság október 1-jén egy komor tájékoztató ülésen azzal lepte meg a Reichstagban képviselt valamennyi politikai párt vezetőit, hogy bejelentette: a németek – és természetesen az ő szövetségeseik – közelgő veresége immár elkerülhetetlen. Egy olyan presztízsű személyiségre, mint Hindenburg főparancsnok, aki mögött addig csak győzelmek voltak, a császári kormány 1918. október 3-án azonnali fegyverszünetet kért. Az osztrák és magyar koronatanács ülésén a német kabinet döntéséről ugyanezen a napon informált IV. Károly császár és király elnökölt. A tanácskozás eredményeként Burián István külügyminisztert¹⁹⁴ arra utasították, hogy még aznap úgy járjon el, ahogy a német birodalmi kormány. Burián október 4-én elküldte Wilson elnöknek a kettős monarchia béke iránti kérését. Demonstrálандó a Habsburgok készségét, hogy jóhiszeműen és Wilson elnök tizennégy pontjának megfelelően cselekszenek, Károly, kizárólag osztrák császár minőségében egy manifesztumot adott ki a Szent Korona államain (ezekben természetesen nem császárként, hanem Magyarország apostoli királyaként uralkodott) kívül élő népei számára a koronatanács határozatával összhangban. A három héten belül harmadszor, október 14-én összehívott koronatanács határozatának megfelelően kinyilvánította szilárd elhatározását, hogy az egyes nemzetiségek önrendelkezési elve alapján föderalizálja osztrák császári birodalmát. Wekerle magyar miniszterelnök követelésére ebbe a manifesztumba belekerült az a kikötés, amely egyértelművé tette, hogy a tervezett föderalizáció nem érinti Magyarország területi integritását. E záradéktól függetlenül a kettős monarchia osztrák birodalmi felének tervezett föderalizációja, ha végrehajtásra

¹⁹¹ Ferdinand Foch (1851–1929) francia katonatiszt, marsall, katonai teoretikus. Az I. világháborúban parancsnoksága alatt az antant erők megállították a német csapatok tavaszi offenzíváját, majd pedig áttörték a német vonalakat és egészen a német határig vonultak előre. Részvételével írták alá a felek az 1918-as compiègne-i fegyverszünetet, mely a fegyveres harc végét jelentette a nyugati fronton. Részt vett a versailles-i békeszerződés munkálataiban.

¹⁹² Az első világháborúban épített német védelmi vonalrendszer. Építésének kezdete 1916 szeptemberében volt, 1917-ben fejezték be. Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg (1847–1934) német tábornagy és nemzeti hős, az első világháború után a weimari köztársaság birodalmi elnöke

¹⁹³ Sir Douglas Haig (1861–1928) angol tábornok, az első világháború alatt előbb a Brit Expedíciós Haderő I. hadtestének, majd 1915-től a brit erők főparancsnoka a nyugati fronton.

¹⁹⁴ Burián István gróf (1851–1922) magyar diplomata, politikus, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügy- és pénzügyminisztere.

került volna, lényegesen megváltoztatta volna ama szerződéses partner politikai jellegét, amellyel 1867-ben Magyarország a kiegyezést megkötötte. Károly király ezt azonnal elismerte, valamint Magyarországnak azt a jogát is az új helyzetben és módosult politikai kontextusban, hogy összes fegyveres erőit külön szervezzék Ausztriáéitól, a király legfőbb parancsnoksága alatt (aki császárként az osztrák császári *föderális* hadsereg főparancsnoka is lenne). Így a kapcsolat Ausztria és Magyarország közt pusztá perszónálunióvá válna, amelyet mindkettőnek az a kötelessége tart fenn, hogy megvédje függetlenségét, területi integritását és más alapvető közös jogait és érdekeit a Habsburgok, pontosabban a *domus Austriaca*¹⁹⁵ és Magyarország között 1723-ban megkötött *pragmatica sanctiónak* megfelelően. A magyar kormány köteles volt jelenteni a Parlamentnek ezt a lényeges változást, amelyet az említett kizárólagosan császári manifesztum kezdeményezett, és ennek előzetesen megadott hivatalos értelmezését.

1918. október 16-án és 17-én a Képviselőház drámai ülésein Wekerle miniszterelnök, a túlnyomó többség informális vezetője, Tisza gróf és a szélsőséges ellenzék irányítója, Károlyi gróf őszintén kijelentették: az ország elvesztette a háborút, az 1867-es kiegyezés pedig érvényességét és alapjait, amelyekre épült; s egyetértettek abban, hogy mielőbb békét kell kötni a wilsoni pontok alapján. Míg Tisza gróf ragaszkodott egy koalíció létrejöttéhez – olyan kormányhoz, amely a parlamentben jelen lévő összes politikai pártot képviseli, és amelyet a nemzet szükséghelyzetében mindezek a pártok támogatnak – vele szemben gróf Károlyi Mihály, a szélsőséges ellenzék vezetője semmilyen, a „reakció képviselőivel” kötött koalícióhoz nem volt hajlandó csatlakozni. Kizárólag a radikális reform híveinek egységre szólító felkérésére hivatkozott, és olyan kormány megalakítását sürgette, amelynek vezetője a győztes antant-hatalmak szemében a legnagyobb hitellel bír. Ezzel gróf Károlyi önmagára utalt, és önképét támogatta – amelyet addigra a Választójogi Blokk résztvevőinek könyörtelen propagandája sikerrel, széles körben és mélyen elültetett az elmékben –, nevezetesen, hogy csak egy általa képviselt Magyarország tudna olyan békeszerződést kötni a győztes szövetségesekkel, amely az ország számára adott körülmények között viszonylag a legelőnyösebb lenne. Károlyi gróf ugyanezzel az 1918. október 16-i beszédével a forradalom ugyanolyan szellemét és nyelvezetét vezette be, amelyet az előbb említett blokk 1917 közepe óta az egyenruhás tömegek körében és a hátszágban terjesztett sikerrel. A kormányt és a változó kormányokat 1910 óta támogató pártokat többé nem csupán bírálta, hanem egyenesen vádolta és elítélte, mintha csak a nemzet ítéletét mondaná ki. Bujtogató, gyűlöletkeltő, erőszakos nyelvezete miatt az 1916. december 30-án megkoronázott IV. Károly király azt is fontolóra vette, hogy a radikális erők megnyugtatása végett felkéri

¹⁹⁵ *domus Austriaca* (latin) – ausztriai uralkodóház

öt (Károlyi grófot) egy koalíciós kormány alakítására. A király határozott erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy lecserélje a „réggi gárdát”, a komplex Habsburg politikai struktúra idősebb politikai és katonai vezetőit, akiket 1916 végén elődjétől, I. Ferenc Józseftől örökölt, és akiknek egykori presztízsét és (ha egyáltalán volt) népszerűségét az elhúzódó háború helyrehozhatatlanul elkoptatta. Az új uralkodó új, fiatalabb államférfiaktól és haduraktól támogatva akart szembenézni a katonai vereséggel, amelyet jogosan ítélt elkerülhetetlennek – hacsak a gyors különbéke érdekében, teljes titokban tett erőfeszítései nem sikerülnek (ahogy nem is sikerültek) –; és így akarta megélni a közelgő leg súlyosabb politikai válságot, amellyel „uralkodóháza” osztrák ágán a Habsburg uralkodónak a 13. század óta valaha is szembesülnie kellett.

Új emberekkel akart dolgozni: élénk képzeletű, rugalmas gondolkodású férfikkal, akik nem elfogultak, nincsenek megkövesedett nézeteik és előítéleteik, s nem köteleződtek el anakronisztikus elvek iránt; olyan emberekkel, akiket nem terhel felelősség sem a háborúért – az akármennyire jó szándékú és motivált háborús rendelkezések és szigorúan szankcionált végrehajtó parancsok családok millióira nyomott hozó következményeiért –, sem a helyi szintű igazgatás összes igazságtalanságáért és korrupciójáért. Megmutatta: elég erős ahhoz, hogy elküldje mind a négy régi „trónállót”, először Koerber osztrák miniszterelnököt¹⁹⁶, később a kettős monarchia ebben a században legerősebb és legnagyobb hatalmú államférfiját, gróf Tisza Istvánt, a magyar miniszterelnököt. Az új király elbocsátotta Tiszát, akit Ferenc Ferdinánd főherceg, a császári és a királyi trón örököse – míg 1914. június 28-án Szarajevóban az I. világháború kirobbanásához vezető gyilkosság áldozata nem lett – „fő árulóként” gyűlölt Magyarország iránti rendíthetetlen lojalitásáért. De ha lehetséges, még jobban gyűlölte őt 1918-ban a legtöbb politizáló magyar a demokratikus választási reform ellenzéséért, s azért, hogy állítólag kész volt feláldozni egzisztenciális nemzeti érdekeket, valamint több százezer magyar életét a szövetségese (értsd Németország) iránti vak hűség oltárán – legalábbis a lövészárkok és a Kávéházi Konrádok¹⁹⁷ bíróságainak 1918 őszén felette hozott ítélete szerint.

¹⁹⁶ Ernest von Koerber (1850–1919) osztrák politikus és miniszterelnök. Kétszer volt kormányon, 1900. január 19-től 1904. december 27-ig, és 1916. október 31-től 1916. december 13-ig.

¹⁹⁷ Kávéházi Konrád – az Osztrák-Magyar Monarchiában így nevezték azokat a megmondóembereket, akik a kávéház biztonságában fejtegették, mit csinálnának másként és jobban, mint névadójuk, Conrad von Hötzendorf tábornok.

Azonban könnyebb feladatnak bizonyult, hogy ledöntsék az óriásokat – mint Tiszát és Conrad von Hötzendorfot¹⁹⁸, a kettős monarchia tudós vezérkari főnökét –, mint hogy helyettesítsék őket. Amikor a katasztrófa már előre látható volt, megfelelő emberek híján Károly király „új egyezsége” sem tudott kibontakozni. Magyarországon hamarosan kiderült, hogy Tisza – aki elbocsátása után tartalékos huszártisztként csatlakozott a fronton harcoló hadtestéhez (ez a képviselőházban való tagságát nem befolyásolta) –, még a távollétében is erősebb volt a Parlamentben, mint két utódja. Egyikük a Tiszát közvetlenül követő fiatal és tapasztalatlan gróf Esterházy Móric¹⁹⁹ volt (közeli rokona a Néppárt vezetésében 1895–1899 között Zichy partnereként működő Esterháznak), akinek mindössze két hónap alatt sikerült bebizonyítania, hogy miniszterelnökként kudarcot vallott; őt ezután a *régi motoros* Wekerle követte. Voltak ugyan tehetséges és művelt jelöltek is e magas rangú hivatal betöltésére, ám ők a közügyek terén semmiféle vezetői képességgel nem rendelkeztek. Akik viszont ez utóbbit birtokolták, lévén szintelen, nem túl lenyűgöző személyiségek, még kevés követőikben sem tudták a legkisebb reményt sem felkelteni, szikrányi lelkesedést csíholni – hát még a népben. A csalódott és bizonytalan király – *faute de mieux*²⁰⁰, hogy elkerülje a szembetűnő kudarcot a kiválasztás során, és hogy időt nyerjen –, azt tette, amit nála sokkal tapasztaltabb elődje, Ferenc József, amikor az erős személyiségek közötti kölcsönös ellentétek a kormányválság megoldását lehetetlenné tették: egy hatalmas, erős személyiségű államférfit jelölt miniszterelnöknek. Azaz, már egyfajta királyi rutin gyanánt dr. Wekerlét – a ravasz, de hűséges és kipróbált problémamegoldót, de semmiképpen sem a Habsburgok fegyelmezett eszközét – miniszterelnökké nevezte ki. Amikor mindenfelől hatalmas és ellenséges erők győrték szét birodalmát és trónjait, a királynak ezen a poszton olyan emberre lett volna szüksége, mint az ifjabb Pitt²⁰¹, Lloyd

¹⁹⁸ Franz Conrad von Hötzendorf gróf (1852–1925), osztrák katonatiszt, császári és királyi tábornagy, 1906–1911, majd 1912–17 között az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke. 1878-tól báró (Freiherr), 1918-tól gróf. 1906 és 1917 között a Monarchia vezérkari főnöke, a Szerbia és Oroszország elleni megelőző csapás híve.

¹⁹⁹ Esterházy Móric gróf (1881–1960) magyar politikus, császári és királyi kamarás (1905), valóságos belső titkos tanácsos (1916), miniszterelnök (1917). IV. Károly király 1917. június 15-én miniszterelnökké nevezte ki, de alig két hónapos kormányzás után lemondott.

²⁰⁰ *faute de mieux* (francia) – jobb híján

²⁰¹ Ifjabb William Pitt (1759–1806) 1783-ban, 24 évesen Nagy-Britannia legfiatalabb miniszterelnöke. 1801-ben pár évre távozott a hivatalából, de 1804-től újra ő töltötte be a miniszterelnöki pozíciót egészen 1806-ban bekövetkezett haláláig.

George²⁰² vagy Clemenceau²⁰³; de neki csak egy Asquith-²⁰⁴, Neville Chamberlain-²⁰⁵, Caillaux-²⁰⁶ vagy Chautemps²⁰⁷-féle jutott.

Kaunitz²⁰⁸ ragyogó példája óta, aki minden, a személyére vonatkozó igényes császári várakozást teljesített, a Habsburgok megtanulták nagyra értékelni a nem kiemelkedő származású, becsületesen teljesítő és szakértő ügyintézőket, akik mögött nem volt befolyásos klán, sem erős társadalmi szervezet (például egy szerzetesrend), legkevésbé pedig egy befolyásos udvari klikk, vagy egy jól megalapozott és erőteljes politikai párt, amelyet felemelkedésük vagy elbocsátásuk mérlegelésekor figyelembe kellene venni. A sima modorú, eszes, okos és megbízható Wekerle Sándor mérsékelten jómódú földbirtokos volt, sváb (német) parasztnak utódja, akik a 17. és 18. század fordulóján körül telepedtek le Magyarországon. Tökéletesen játszotta azt a politikai-adminisztratív szerepet, amelyet egykori királya, Ferenc József ismételtelen elvárt tőle. Jól megfelelt a béke idején betöltött hivatalainak. Még a 1930-as években is úgy tekintettek rá, mint a legnagyobb költségvetés-igazgatóra (ezt a posztot az 1880-as években töltötte be), akivel az ország valaha is rendelkezett. Első kormányzása alatt, 1892 és 1895 között a liberális egyházpolitikai reform sikeres lezárásához vezető tranzakciók kezelésében – és részint egyidejűleg a valutareform megalapozásában is – kitaratásról és találatkonyságról tett tanúbizonyságot. 1906–1910-ben, második hivatali ideje alatt sikeresen mentette ki az állam hajóját az 1905-ös alkotmá-

²⁰² David Lloyd George (1863–1945) brit politikus. 1916-ban miniszterelnökké választják, Angliában ő az utolsó liberális miniszterelnök. 1919-ben, a versailles-i béketárgyalások idején a négyek tanácsának tagja.

²⁰³ Georges Benjamin Clemenceau (1841–1929) francia republikánus politikus, a Harmadik Köztársaság 40. és 53. miniszterelnöke. Az első világháború befejezése idején, a versailles-i, ill. a Magyarországot feldaraboló trianoni békeszerződés előmozdítója.

²⁰⁴ Herbert Henry Asquith (1852–1928) államférfi, 1908-tól 1916-ig három cikluson át az Egyesült Királyság miniszterelnöke. A trianoni békeszerződést „súlyos és végzetes tévedések eredményének” tartotta.

²⁰⁵ Arthur Neville Chamberlain (1869–1940) brit konzervatív politikus, 1937 májusától 1940 májusáig az Egyesült Királyság miniszterelnöke. Nevéhez fűződik a Hitler megbékítésére (appeasement) irányuló külpolitika, amely az 1938-as müncheni egyezmény aláírásával teljessé vált ki.

²⁰⁶ Joseph-Marie-Auguste Caillaux (1863–1944) francia politikus, a Harmadik Köztársaság 43. miniszterelnöke. Az első világháború idején a kompromisszumos békekötés létrehozására törekedett.

²⁰⁷ Camille Chautemps (1885–1963) francia politikus, a Harmadik Francia Köztársaság 66., 75. és 83. miniszterelnöke.

²⁰⁸ Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz (1711–1794) osztrák államférfi, diplomata. 1753-tól közel 40 éven keresztül kancellárként irányította Ausztriát. Jelentős szerepet játszott a Habsburgok magyarországi és erdélyi központosító törekvéseinek megvalósításában.

nyos válság örvényéből, majd azt a normalitás békés, bár álmos és steril vizeibe kormányozta, amely a miniszterelnöksége alatt stabilizálódott. Wekerle kiemelkedő személyes és viselkedési jellemzői a kitartó türelem és a rugalmasság; a tárgyalásokon integrációra, az eredmények egyeztetésen keresztüli elérésére irányuló hajlam, emellett a kompromisszumkészség. Remek eszközök egy olyan politikusnál, aki nagyjából normális parlamenti helyzetekben tevékenykedik.

Wekerlét azonban akkor jelölték ki a kormány alakítására és vezetésére, amikor a háború a negyedik évébe lépett. A fő cél e pillanatban az volt, hogy megvédjék és megszilárdítsák a hazai frontot, erősítsék az integratív társadalmi-politikai tendenciákat, és – főként a demokratikus választási rendszer elérése révén – csökkentsék, illetve szilárdan ellenőrzés tartásuk alatt a *status quo* felborításán dolgozó erőket, amikor az elkerülhetetlen katonai vereség révén az országos politikai rendszer meginoghat, rajta repedések támadhatnak, sőt össze is omolhat. Wekerlének azért is volt küldetése a politikai élet s a közhangulat demokratizálódása és liberalizációja, hogy a katonai vereség ellenére a politikai rendszer alapvető intézményi struktúrája túlélje a válságot, és ne egy forradalmi mozgalom, hanem a nemzetnek egy demokratizált alkotmányos – parlamenti eljárásban kikristályosodó és kifejeződő –, önmeghatározó akarata formálja meg, alakítsa át a társadalmi rendszert a lakosság megváltozott belső és külső életkörülményeinek megfelelően.

Wekerle halogatta a dolgokat, ugyanakkor próbálta csökkenteni a feszültségeket a politikai testületben. Ennek érdekében liberalizálta a háborús időkkel együtt járó cenzúrát, és rendkívüli engedékenységet mutatott a radikális agitáció kezelése terén. Továbbá kompromisszumot kötött a parlamenti szociáldemokrata párttal egy liberális választási reformról, amelyet legerősebb támogatójának, a kormányában részt nem vevő ifjabb Andrássy Gyulának és kisebbségi pártjának a segítségével dolgozott ki. Először azonban – még mielőtt a feszültségek, s a lakosság széles körében feltámadt agresszív tendenciák jelentős csökkenését elérte volna – hatékony jogalkotási reformintézkedéseket tett. Ezek demokratikus értelemben is komoly előrelépést jelentettek, melyek által Wekerle liberalizálta a politikai ellenőrzési rendszert. Joviális optimizmusában úgy gondolta, hogy a béke és a megértés magjait hinti el, de csak a szabadon megszelleztetett gyűlölködés dühét, sőt nyílt felforgatást és végül egy elsőprő szervezett lázadást tudott learatni. Ő és csapata keményen dolgozott. Azonban a kabinet és a pártok politikai tevékenységei – a Károlyi-párt és a parlamenten kívüli pártok kivételével – a parlamenti rutinmunka mellett gyakorlatilag teljesen a választási reform robbanásveszélyes kérdésére fókuszáltak. Ezzel ellentétben Károlyi pártja a „házat” főként hangszekrénynek használta, amelyből a sajtón keresztül a csapatok és a hazai front felé minden szlogenjük a legkisebb kockázat nélkül, szabadon, olcsón és gyorsan jutott el. Károlyi jól ismerte a hatalmon lévöket. Ő és pártja a tevékenységének nagy részét – nem annyira a szocialista, inkább

a radikális pártokkal szorosan együttműködve – a városi-ipari tömegek, köztük katonák rendszeres, könyörtelen mozgósítására és dinamizálására összpontosította a *status quo* elleni kíméletlen ellenállás végét.

Ezt úgy végezték el, hogy terjesztették, fokozták és kihasználták az említett tömegeknek a politikai rendszertől való széles körű elidegenedését, amelyet az elhúzódó háború okozta összes szenvedés, valamint a hazaiak és a háborús ellenségek korábbi pszichológiai propagandakampányai váltottak ki. Wekerle miniszterelnöknek hamarosan fel kellett ismernie, hogy a tervezett eredményeket – melyeket a király már erőteljesen sürgetett – korábban sikeres technikai *know-how*-jával már képtelen elérni. A választási reform ügyében például a kimozdíthatatlan, sziklaszilárd Tisza és hatalmas többsége Szküllája felé kellett navigálnia – ők továbbra is visszautasították, hogy engedjenek a demokrácia követelményeinek –; majd át kellett hajóznia Károlyi és pártja Kharübdiszéhez is, ők pedig az előbbiekhöz hasonlóan eltökéltek voltak arra, hogy *nem* kötnek kompromisszumot.

Azok az idők már messze jártak, amikor a király végleges és hivatalos elvárásai a legalábbis tapasztalt politikai szereplők motivációstruktúrájában súlyos tényezőkként estek a latba. A királyi kívánság mint motivációs tényező rovására a politikai viselkedés egy másik eleme kapott erőre: az emberek kívánsága, méghozzá a közérdekű kérdések egyre szélesebb skáláján. Az „emberek kívánsága” azonban – mint a vélemény uralkodó viszonylagos konszenzusa – a közvéleményben jelentkező egyfelől spontán, másfelől mesterségesen „létrehozott” hozzájáruló elemek, értékelési tendenciák és értékelések együttes terméke. Amikor a közvélemény-kutatási technikák még gyerekcipőben jártak, mint 1917–1918 Közép-Európájában, az „emberek kívánságáról” – ha ez nem volt nyilvánvaló, és/vagy széles körben megnyilvánuló –, csak benyomásokra alapozott megállapítások születtek. A Károlyi-párt s annak a törvényhozáson kívüli szocialista és radikális szövetségei, valamint az ellenséges pszichológiai propaganda egyre intenzívebben járultak hozzá ahhoz a dinamikus jelenséghez, amit az „emberek kívánságának” nevezhetünk. A hivatalos katonai propaganda olyan konkrét feladatokra összpontosított, mint a katonai vezetők és a szövetséges hatalmak presztízse s az irántuk való bizalom megteremtése; a csapatok moráljának javítása idealizált képük terjesztésével, valamint a remény ébrentartása, hogy az összes tapasztalt kudarc ellenére végső soron minden jóra fordul. E propaganda azonban aligha lehetett hatékony, amikor „kiderült”, hogy a fegyveres erők főparancsnoka, a király, már 1917 közepén Németországtól külön megkövetendő békét kért az „antant hatalmaktól”, illetve közvetlenül Franciaországtól. 1918 nyarától kezdve valószínűleg nem volt olyan újságolvasó magyar, aki ne érezte volna, hogy katonailag a háború nem fejeződhet be országának végső győzelmével. Ezért a hivatalos katonai propaganda régi minta szerinti folytatása vagy untatta, vagy feldühítette a háborúba belefáradt katonákat. A kormány és

a hazafias *pro status quo* társadalmi szervezetek nem tudtak szembezállni egy ésszerű, szakmailag végrehajtott politikai propagandakampánnyal, az intenzív felforgatással, amely így minden eszközzel, koncentráltan és jól megtervezetten, határozott politikai célból monopolizálta a közvélemény alakítását. Wekerle számára „az utca”, a „néptömegek”, a lakosság adott társadalmi szegmensének véleménye nem azok a kategóriák voltak, amelyekben és amelyek méreteiben, az akkori politikai légkörben ki tudta volna gondolni, meg tudta volna tervezni, majd beindítani és irányítani az ellentámadást úgy, hogy legalább kompenzálja a hazai felforgató propaganda hatásait. Sőt a kormány nem is próbálta hatékonyan és ténylegesen felhasználni a sajtót arra, hogy a sajtóközlemények formájában jelentkező felforgató tendenciákat ellensúlyozza.

Öt hónappal élete harmadik kormányának létrehozása után Wekerle 1918. január 24-én benyújtotta lemondását. De könnyebb volt hatalomra kerülnie, mint elhagynia azt: a király elszántan várta, hogy Wekerle a választási reform ügyében legalább némi kompromisszumot elérjen, és ezáltal megegyezzen a döntő lépést az ország demokratizálódása felé. Meg akarta győzni a népét, valamint a demokratikus antant-hatalmokat, hogy ezzel a reformmal elköteleződött királyságának demokratizálása mellett. Tisza, a magyar nacionalista neoliberalizmus megtestesítője nem adta be a derekát. (Őszintén közzétett indokairól korábban szóltunk.) Ismét megakadályozta a királyt a kívánt reform elérésében. Ezután Wekerle másodszor, április 23-án is lemondott. Harmadik alkalommal szeptember 30-án ajánlotta fel lemondását: kevesebb, mint kilenc hónappal később. Úgy tűnik, a király most már hajlandó volt elengedni. Magához hívatta a törvényhozásban külön-külön megnyilvánuló politikai árnyalatok hét vezető képviselőjét Tisza gróftól Károlyi grófig, hogy megoldást találjanak, és végül keressenek egy embert, aki miniszterelnökként ura lehet az egyre kritikussabb magyar helyzetnek. Ám mind a hét megtett javaslat ellentmondott egymásnak. A király zavarában azt hangoztatta, hogy Wekerlének ismét, *faute de mieux* hivatalban kell maradnia. De amikor az utóbbinak 1918. október 15-én a koronatanácsban figyelmeztetnie kellett a királyt, hogy ha kibocsátaná a birodalmi manifesztumot olyan formában, ahogyan megfogalmazták és a Tanács elé hozták, a király megszegné koronázási esküjét, Wekerle most már úgy vélte, hogy itt az alkalom. Bár az uralkodó engedett, Wekerlének éles kritikája és a figyelmeztetés miatt fel kellett ajánlania végleges lemondását, és azt a királynak el kellett fogadnia. Másnap Wekerle a „Ház” nyílt ülésén nyilvánosan bejelentette, hogy lemond.

Ezután a királyság legtekintélyesebb államférfjai, mint például Károlyi apósa, Andrassy Gyula gróf, közösen visszatartották Wekerlét azzal a realisztikus érveléssel, hogy a miniszterelnöki poszt megüresedése esetén a királyt kényszeríthetik – esetleg a parlamenten kívüli erők is –, hogy Károlyi gróftól fogadja el Wekerle utódjaként. A vezető államférfiak (természetesen Károlyi gróftól eltekintve) említett konszenzusa feltárta: kétségbe vonják a kormány képessé-

gét arra, hogy megakadályozzon egy tömeges, lázadó felfordulást. Egy héttel később, október 23-án Wekerle anélkül, hogy királyát és talán a pártvezetőket előre tájékoztatta volna elhatározásáról, a „ház” plenáris ülésén általános meglepetésre bejelentette lemondását. Nem hagyott kétséget afelől, hogy ez végleges. Szándékos – és a nyilvánossággal szemben az általa egyébként skrupulózusan betartott politikai etikett tekintetében „durva” – viselkedésével Wekerle nyilvánvalóan lehetetlenné akarta tenni, hogy a király mintegy a miniszterelnöki tisztség fogságában tartsa őt.

Mi vitte rá a korona e hűséges szolgáját, a mintabürokratát, a hivatalos etikett megtestesítőjét, hogy az elbocsátást ilyen sokkoló viselkedéssel kényszerítse ki? A rejtély kulcsa az az esemény lehet, amelyről a szerzőt unokatestvére, a budapesti katonai főügyész tájékoztatta. E vezérezredes hatásköre magában foglalta többek között a felforgatás bármilyen formában megvalósuló eseteit, ideértve a csapatok morálját aláaknázó tevékenységeket is. Október 20-ára nyomozását a bizonyítékokkal bőségesen alátámasztott eredménnyel zárta le, hogy az effektív pacifista és forradalmi propaganda székhelye nem más, mint Károlyi Mihály gróf régi empire palotája Budapest szívében. Mindazoknak, akik kisebb-nagyobb gyakorisággal felbukkantak s végül összegyűltek, azonosították és szorosan figyelték legújabb fontos kapcsolatait. A katonai főügyész hivatala 1918. október 21-én sürgősen kérte a védelmi minisztert, hogy amikor a felforgató propaganda állítólagos szervezői ismét összejönnek a palotában, engedélyezze Károlyi képviselő gróf *in flagranti* letartóztatását, a házkutatást és az összes lehetséges inkrimináló anyag lefoglalását. E felhatalmazásra azért volt szükség, mert Károlyi gróft a Parlament mindkét házának tagjait illető mentelmi jog védte. Ezt az illetékes jogérvényesítő hatóságok csak *in flagranti* esetén hagyhatták figyelmen kívül. Az adott eset rendkívüli politikai jelentősége miatt a védelmi miniszter az egész ügyet felterjesztette döntéshozatalra Wekerle miniszterelnökhöz. Ő késedelem nélkül – pontosabban anélkül, hogy a bizonyítékok benyújtott dokumentációját figyelembe vette volna – elutasította az ügyet. Indoka rövid és jellemző volt: „Utóvégre nem lehet letartóztatni Andrássy vezét!” Így az a társaság, amely hamarosan a forradalmi mozgalom vezetőségének bizonyult, menedékjogot élvezett a Károlyi-palotában, a magyar „demokratikus forradalom” e *Palais Royal*jában. Wekerle, talán csak a néhány hónappal korábbi orosz forradalmi eseményeket szem előtt tartva a gyors, de kulcsfontosságú döntését követő napon az említett szokatlan formában lemondott. Olyan emberként, aki soha nem akart politikus lenni, és vezetői vagy királyi iránti hűségéből időnként elfogadott egy-egy fontos politikai feladatot, ki akart szállni a zúrvavarból, amíg nem késő. Neki, mint bölcs és okos embernek, tudnia kellett, hogy még egyszer nem tudja elkerülni a felelősséget egy hasonló ügyben hozott döntésért, letartóztatásért, bírósági tárgyalásért, lövetésért. Vagy azért válna ugyanis megvetés tárgyává, mert gyávaságból elmulasztotta ezt a rendelkezést,

vagy egyszerűen azért, mert nem engedte meg, hogy a törvényt kényes ügyben is alkalmazzák.

Amíg a forradalmi propagandakampány prérítűzként terjedt, és mind a hazai, mind a katonai fronton a lakosság egyre nagyobb részeit ragadta magával, a *status quo* tényleges és potenciális erőinek hivatalos vezetője és szervezője, a miniszterelnök 1918. október 23-tól kezdődően komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy megtalálja azokat a módszereket és eszközöket, amelyekkel lemondhat a hivataláról és a felelősségéről. Úgy érezte, képtelen megfelelni ezeknek, hiszen nem két, hanem négy malomkő között őrlődött: az udvar; a főparancsnokság; Tisza, aki elállta a demokratikus választási reform felé vezető utat; végül Károlyi, aki az előbbivel teljesen ellentétes közpolitikát személyesített meg. Wekerle és kormányai 1918 késő januárjától október 23-ig annak feltételezése mellett álltak fenn és cselekedtek, hogy posztjaikat csak átmenetileg töltik be, és a következő héten hivatalosan felmentik őket hivatalukból. Úgy érezték, egy ügyvivő kormány tagjai, ezért munkájukat a közigazgatásra korlátozták, és gondosan elkerülték, hogy jelentősebb politikai akciókat tervezzenek, vagy pláne, hogy ilyenekbe belekezdjenek. Wekerlét és minisztereit valójában a király is ügyvivői kormánynak tekintette, amelyet – mihelyt Wekerle szerencsés kompromisszum révén sikeresen lezárja a választási reformmal kapcsolatos politikai csiki-csukit – leválthat, feltéve, hogy addigra megtalálja az emberét, a végleges miniszterelnököt, akivel együtt dolgozhat birodalma, trónjai és a „Ház” megmentésén. Ugyanis az 1918. október 30-31-i „demokratikus forradalomig” eltelt kilenc hónapban Magyarországot nem kormányozták, azt csupán egy ügyvezető kormány adminisztrálta. Az állam katonai szektorát – amely a Birodalmi és Királyi Legfelsőbb Parancsnokság alatt *corpus separatum*ként élt – az állam többi részétől elkülönítve igazgatták és vezették. A forradalmi mozgalom, amely egyetlen áldozat nélkül emelkedhetett magasra, a magyar nép jövőjét és politikai sorsának alakulását csupán (monopolisztikus értelemben) megtervezte, előkészítette és bizonyos mértékig formázta. Ez azért történhetett meg, mert az országnak – az adminisztráció történelmének legsorsdöntőbb évében, 1526 (Mohács) óta először – csak névleges kormánya volt.

A legfontosabb események 1918. október 23. és 30. között jelképezik a politikai rendszer felbomlásának nem szándékolt, de objektíve hathatós előrehaladását, méghozzá a kormányzati határozatlanság, tapasztalatlanság és a felelősségtől való irtózás okán. Károlyi, a Függetlenségi Párt legfontosabb emberei, továbbá szocialista és radikális munkatársai még a király előtt értesültek arról, hogy Wekerle a „Házban” kinyilvánította: lemond és feladja hivatalát. Ennek kapcsán Károlyiék úgy döntöttek, hogy – nyilvánvalóan a közelmúltbeli cseh-szlovák és jugoszláv modell szerint – két nappal a „német-osztrák” nemzeti tanács létrehozását követően még aznap, október 23-án létrehoznak egy nemzeti tanácsot. A király a magyar bonyodalmak kezelése előtt Bécsben rendezte a kül-

ügyminiszter-válságot, mégpedig úgy, hogy október 24-én ugyanarra a posztra Ausztria-Magyarország első külügyminiszterének fiát, Andrassy Gyulát nevezte ki. Csak annyi ideje maradt, hogy a Ballplatzon lévő régi barokk palotának ugyanabban a szobájában, és ugyanazon az asztalon, ahol apja 1871–1879-ben dolgozott, létrehozza és aláírja a kettős monarchia utolsó jelentős megismételt jegyzékét: Wilson elnöknek a békére való felhívását, amelyet elődje, Burián István először három héttel korábban küldött el. Otthagyva a bécsi felfordulást, a király egy Budapest környéki királyi vadászkastélyban kétségbeesett erőfeszítéseket tett arra, hogy a Parlament valamennyi pártjának képviselőjében és támogatásával végre egy olyan nagykoalíciós kormány jöjjön létre, amely megfelelő feladata nagyságának.

Károly király a szokásos alkotmányos eljárást követte, miközben birodalma a gyors szétesés folyamatát élte, és az antant hatalmas offenzívája már közvetlenül Triesztet fenyegette. Eltöltött három napot egy Budapest közeli kastélyban, ahol az ország vezető politikai szereplőivel, köztük Károlyi Mihály gróffal tanácskozott arról, hogy vajon egy „koncentrációs kabinet” alakuljon-e a reformpárti, nem doktriner és liberális Hadik János gróf miniszterelnökségével²⁰⁹, vagy a fokozódó vihart lecsendesítendő, Károlyi Mihályt kérje fel az új kormány megalakítására. Ebben a vészhelyzetben alkalmasint a kormányválság mindkét fenti megoldása jobb lett volna, mint ami ténylegesen történt. A király, akit összezavartak a folytonosan érkező javaslatok és figyelmeztetések, s állandóan kapta az információkat a bécsi udvartól és a vezérkartól az Ausztriában és az olasz fronton bekövetkezett kritikus fejleményekről, nem tudta elszánni magát annak eldöntésére, milyen akcióba fogjon Magyarországon, kit kérjen fel a miniszterelnöki funkció betöltésére. Nem mert kiprovokálni egy forradalmat azazal, hogy Károlyi miniszterelnökségét kizárja. Ellenkezőleg, azt akarta mutatni Károlyinak, táborának és szövetségeseinek, hogy miniszterelnökségre való jelölése a lehető legkomolyabban felmerült. Annál is inkább, mivel a király említett tanácskozásaival egy időben a Nemzeti Tanács bambán kiáltvánnyal fordult a nemzethez, közvetve egy demokratikus népi kormány megalakítását követelve. Károly király ezért október 27-én meghívta Károlyit a királyi különvontára, hogy kísérje el őt Bécsbe. Mihelyt oda megérkezett, a királyt – mint császárt – elhalmozták a váratlan új, történelmi jelentőségű fejleményekről szóló híradásokkal: Ludendorff²¹⁰ lemondása, az olasz front összeomlása, katona- és

²⁰⁹ Hadik János gróf (1863–1933) nagybirtokos, politikus, miniszter, Hadik András ükunokája. 1918. október végén három napig kijelölt miniszterelnök.

²¹⁰ Erich Ludendorff (1865–1937) porosz tábornok, az I. világháború utolsó szakaszában Németország katonai stratégiájának felelőse. 1923-ban Adolf Hitler társaságában vezető alakja volt a müncheni „sörpuccs”-nak. Egy ideig tagja volt a náci pártnak, majd önálló szélsőjobboldali mozgalmat alapított.

munkástanácsok alakulása a Németországban, valamint kritikus fordulat beállta Ausztria belső ügyeiben. Ausztriában a király, az ország császáráként, egy ideig otthon érezte magát, sőt kevésbé védtelennek és határozatlannak, mint Magyarországon. Bécsben késedelem nélkül cselekedett. Mindjárt érkezése napján, 1918. október 27-én kinevezte Ausztria miniszterelnökévé Henrich Lammasch professzort²¹¹, a nemzetiségi problémák híres szakértőjét. Továbbá lelassította az újonnan alakult Német–Osztrák Nemzeti Közgyűlés köztársaság irányába való sodródását, és Andrassy külügyminiszter Wilson elnöknek szóló jegyzékével a kettős monarchia nevében elismerte a két újonnan létrehozott állam, Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlenségét. Csakhogy mindezek mellett megfélemedezett, vagy megfélemedezni látszott Károlyiról, akit meghívott, akit valójában ő hozott Bécsbe, és aki hiába várt a királyi audienciára, hogy a Magyarországon már megkezdett és előrehaladt tárgyalásait befejezze. A király meg kívánta puhítani Károlyit és pacifikálni akarta őt, de csak megalázta és még elkeseredettebbé tette azáltal, hogy Bécsben nem vett róla tudomást. Károlyi úgy találta, hogy a királyhoz vezető útja – amelyet pedig ez utóbbi épített ki – lezáródott, így gyorsan visszatért a sajátjára, a forradalom útjára.

A király, aki rájött, hogy nem talál kiutat a magyar labirintusból, és hogy nincs ideje egyszerre és hatékonyan cselekedni Bécsben és Budapesten, a dinasztia vezetőjeként október 28-án felkérte nagybátyját, Habsburg József főherceget – a nem hivatalosan „nádori”-nak nevezett, a napóleoni utáni korszak óta elmagyarosodott Habsburg-ág fejét –, hogy helyette hivatalosan *homo regius*-ként kezelje a magyar válságot, válasszon és nevezzen ki egy miniszterelnököt és egy kabinetet. Magyarországnak 1918. október 28-tól tehát nemcsak névleges (gondnok) miniszterelnöke, hanem névleges királya is volt, aki egy országos gondnok, *homo regius* útján képviseltette magát.

A *status quo* fő képviselőinek tehetetlenségével, határozatlanságával és felelősség elől való menekülésével kirívó ellentétben azokat, akik elhatározták, hogy a katonai összeomlást s a kormány emiatt bekövetkezett bénulását kihasználják az állam meghódítására – így a társadalom kedvenc ideológiai elképzeléseik szerinti átalakítására –, fantáziadús tervezés, merész, gyors döntések és tettek jellemezték. Míg a király magyarországi tartózkodása idején Wekerle miniszterelnök a kívánt típusú utódját próbálta megtalálni, és az ügyet többek között Károlyival is megtárgyalta, a Nemzeti Tanács ugyanezen Károlyi informális elnöksége alatt – teljesen figyelmen kívül hagyva a cenzúrára vonatkozó, háborús időkben kötelező jogszabályi rendelkezéseket – október 26-án kiáltványt intézett a nemzethez (valójában főként azért, hogy a bizonytalankodó ki-

²¹¹ Heinrich Lammasch (1853–1920) nemzetközileg elismert osztrák jogtudós, 1918-ban az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó ausztriai miniszterelnöke. Meggyőződéses pacifista, Ausztria politikai semlegességének egyik legjelentősebb szószólója.

rályra hatást gyakoroljon), és igyekezett éreztetni, hogy ha az új kormányt illető elvárásai nem teljesülnek, a forradalom nehezen lesz elkerülhető. Magyarán a Tanács a sorok közt azt közölte, hogy azokat a politikai változásokat, amelyeket jogi, alkotmányos eljárásokkal nem tudott elérni, forradalmi úton hajtja végre. Bár a kiáltványt országszerte a cenzúra jóváhagyása nélkül terjesztették, egyik illetékes hatóság sem gondoskodott ennek megakadályozásáról vagy korlátozásáról, vagy az elkövetett jogellenes cselekmény miatti büntető eljárás indításáról. Október 27-én, amikor a király Magyarországról anélkül ment vissza Bécsbe, hogy Károlyit kinevezte volna miniszterelnöknek, több fővárosi laktnyába agitátorok hatoltak be, és felszólították a katonákat, hogy csatlakozzanak a „hazafiás tüntetésekhöz” a Nemzeti Tanács érdekében, megismételve annak szlogenjeit, s követelve az összes magyar katona visszatérését az országba (a szülőhaza védelmére), egy demokratikus kabinet kinevezését és a wilsoni pontokon alapuló békét. Sem a rendőrség, sem a katonai hatóságok nem avatkoztak be a tüntetésekbé, s nem is állították le a katonatanácsok megszervezését a fővárosi laktnyáiban. Október 27-i felhívásában a budapesti parancsnok figyelmeztette a lakosságot, hogy bármilyen zavargást szükség esetén fegyveres úton vernek le. Ennek megakadályozása érdekében, hogy a jogrendnek a fővárosban és környékén köztudottan erre a célra összpontosított karhatalommal érvényt szerezzenek, a Szociáldemokrata Pártnak a parancsnok figyelmeztetését követő huszonnégy órán belül sikerült kiragasztania a nagy budapesti utcai sarkokra egy látványos plakátot forradalmi verssel (a neves szocialista költőnő Várnai Zsenitől), amelynek refrénje így hangzott: „Ne lőj, fiam, mert én is ott leszek [a tömegben]!” (Ennek hatékonyságát soha nem igazolták.) Ezt a plakátot hatalmas mennyiségben nyomtatták, természetesen cenzori engedély nélkül. Senki sem zavarta meg a fővárosban városzerte történő kiplakátozását, bár nyilvánvaló volt, hogy a vers drámai felhívást jelent a lázadó magatartásra. Egyetlen kiragasztóját sem tartóztatták le. A hatóságok nem gondoskodtak arról, hogy elrendeljék ezeknek a plakátoknak a falakról történő eltávolítását. Hivatalos kommunikét sem tettek közzé, amely a szóban forgó csábítást az akkor érvényes jogszabályoknak megfelelően minősítette volna, bejelentve, hogy az elkövetők ellen megtették a szükséges jogi lépéseket. Hogyan tűrhettek el az illetékes katonai hatóságok egy ilyen nagyszabású kísérletet, hogy meghiúsítsák a törvényes rend kötelező biztosításának teljesítését? Lukachich Géza tábornok²¹², a fővárosban állomásozó fegyveres erők parancsnoka évekkel később (1925-ben vagy 1926-ban) nyilvánosságra hozta, hogy október 27-én vagy 28-án telefonon közvetlenül kért instrukciót a királytól, mint legfelsőbb parancsnoktól, hogy a

²¹² Lukachich Géza báró (1865–1943) császári és királyi altábornagy, katonai szakíró. Az első világháborúban kezdetben Szerbiában, majd az olasz fronton harcolt. 1918-ban négy napig Budapest katonai parancsnoka volt.

csapatoknál el kell-e rendelnie a lőfegyver bevetését a lázadó tömegek ellen, ha a közrend és a nyugalom helyreállításához erre van szükség. Lukachich tábornok szerint Károly király vonakodott attól, hogy felhatalmazza őt egy ilyen rendelkezés kiadására. Lukachich tábornoknak nyilvánvalóan nemcsak joga, hanem kötelessége is volt, hogy a törvényes rendet egyértelműen meghatározott körülmények között, a katonai általános és gyakorlati szolgálati szabályzatban előírt eszközökkel és eljárásokkal, a király különleges engedélyének bevárása vagy kérése nélkül biztosítsa. Azzal, hogy a királytól e tekintetben utasítást kért, a felelősséget áthelyezte az uralkodó vállára. Így a király negatív válaszában birtokában és támogatásával fenntartotta passzivitását.

József főherceg, mint október 28-a óta *homo regius*²¹³ csak október 29-én kérte fel gróf Hadik Jánost, hogy alakítson ún. koncentrációs kormányt. Az ilyen kabinet a különböző pártok kulcsfontosságú szereplőiből, vagy a kormányzati – főként gazdasági és pénzügyi – szektorok neves szakembereiből áll. Hadik csak október 30-án mutatta be kormánylistáját, bár azt (október 25-én vagy 26-án) már előkészítette a királyi audienciára; a *homo regius* megadta rá a jóváhagyását, majd ugyanazon a napon, a király nevében vette is az új miniszterelnök, Hadik és a kormánytagok hivatali esküjét. A vészhelyzet által megkövetelt kötelező gyorsaság mellett ennek egy-két nappal korábban meg lehetett – és meg is kellett – volna történnie. Az ország kilenc hónap ügyvezető kormányzás után végre olyan új kormányt kapott, amelynek eltökélt szándéka volt, hogy valóban kormányozzon.

Október 30. valójában Diaz Vittorio Venetó-i győzelmének²¹⁴ napja volt, amely a következő két napban teljesedett ki, arra kényszerítve az osztrák-magyar főparancsnokságot, hogy fegyverszünetet kérjen. Ugyanezen a napon következett be Törökország kapitulációja. Egyben ez volt a Német-Ausztriának nevezett „független állam” születésnapja: ennyi maradt az osztrák birodalomból. És ezen a napon tört ki a magyar „demokratikus forradalom” is.

A Hadik-kabinet kinevezése ama fókuszban lévő, október 25-e óta királyi döntésre várakozó probléma megoldását jelentette, hogy tudniillik Hadik vagy Károlyi legyen-e az új miniszterelnök. Hadik kiválasztásával tehát Károlyit ejtették. Ő a Bécsben tapasztalt, valószínűleg nem szándékos, de megalázó bánásmód után október 28-án visszatért Budapestre. A *homo regius* vonakodása, hogy felhívja őt egy kabinet létrehozására, vezető politikustársaival együtt arra

²¹³ *homo regius* (latin) – királyi ember: a király bonyolult ügyek megoldásával megbízott bizalmas embere

²¹⁴ Armando Diaz (1861–1928) olasz tábornok, főparancsnok az I. világháború idején. A Vittorio Venetó-i csata – vagy harmadik piavei csata – az I. világháborúban az antant és az olasz csapatok döntő győzelme az Osztrák–Magyar Monarchia seregei fölött az olasz fronton, Vittorio Veneto közelében.

készítette, hogy vigyék végbe az állam meghódítását, méghozzá az előtt, hogy az új Hadik-kabinet a következő napon, október 31-én kezébe kaparinthatná a gyeplőt. A Nemzeti Tanács nem habozott kiküldeni vagy felhatalmazni önkéntes emisszáriusainak egyikét-másikat (fiatal, valamint tapasztalt újságírókat és más forrófejű lázadókat) hogy a főváros katonáit buzdítsák és szólítsák fel a kaszárnyákban vagy bárhol, ahol elérhetők: álljanak a Nemzeti Tanács mellé, és mutassák ki az utcákon a vele való azonosulásukat. Az egyik legeredményesebb emisszárius, Göndör Ferencz újságíró (a *Vallomások könyvében*, Bécs, 1922, 22. o.), továbbá Fényes László újságíró-képviselő és a témához kapcsolódó szakirodalom tanúsága szerint a katonák sokszor valóban hallgattak a Nemzeti Tanács nevében hozzájuk intézett felhívásokra és utasításokra. Amikor pedig katonai hatóság által fel nem hatalmazva katonai épületben katonákat kezdtek el buzdítani, sem akkor, sem később nem tartóztatták le egyiküket sem. Vita-tott, hogy testületileg a Nemzeti Tanács kevésbé volt-e sikeres akkor, amikor a katonákat formálisan szólította fel a Tanács támogatására. Érthető, hogy a Tanács propagandájára leginkább fogékonyak azok a csapatok voltak, amelyeket a magyar szemszögből akkor már értelmetlen olasz frontra szállításhoz tartottak készenlétben: a csapatok nem ambicionálták, hogy a háború utolsó napjainak legyenek az áldozatai. Budapesten az előző év bolsevik „októberi forradalmának” – vagy Louis Blanqui egy hasonló módszerének, egy város lázadó népi mozgalmak általi ellenőrzés alá vonásának – korszerűsített változatát reprodukálták, ahol a lázadó csoportok – anélkül, hogy ellenállásba ütköztek volna – egyetlen napon, október 30-án, gyakorlatilag egyidejűleg foglalták el a stratégiai katonai épületeket, a helyi telefonszolgáltatás két legjelentősebb központját, a Főpostát, az országos távolsági telefon- és táviróhálózat központját és a négy fő vasútállomást. Cselekedeteik tökéletesen illeszkedtek a mintába. E tettek nyilvánvaló szinkronizációja azt jelzi, hogy ugyanaz a tervező és irányító ágens, ugyanaz a csoport állt mögöttük. Hogy ez a Nemzeti Tanács volt-e, vagy egy másik csoport, amely a Tanács hivatalos jóváhagyásával vagy anélkül dolgozott, még mindig nyitott kérdés. Beszámoltak néhány ünneplő levegőbe lövésről, egyszer pedig egy géppuskasorozatról (csak szórakozásból, vagy *épatez les bourgeois* alapon adták le), valamint egy nem túl nagyméretű éljenező és énekelő tömegről, amely a Nemzeti Tanács székhelye előtt (az átkerült egy szállodába) szorongott az utcán az 1918. október 30-i késő esti és kora éjszakai órákban, amikor a „demokratikus forradalom” első és utolsó győzelmét aratta. Ennyiből állt az összes forradalmi kakofónia. A politikai társadalmi mozgalom, melyet Károlyi gróf vezetett – aki inkább szimbolikus, semmint funkcionális vezető volt –, s az ő radikális és szocialista vezető munkatársai gyakorlatilag vér nélküli győzelmet arattak. Csak egy áldozat volt, gróf Tisza István, a korábbi, valódi, nem meg-alázott, ősi rezsim szimbóluma, akit a forradalmi mozgalom eltávolított, és akit Budapesten egy nyolc tettesből álló banda gyilkolt meg.

A király október 31-én a *Realpolitik* szellemében mélyen meghajolt a befejezett tény előtt: az állam Károlyi irányítása alá került, mivel csoportja Budapest vitathatatlan ura lett. „Amint Párizs jár, úgy jár Franciaország”: akkoriban ez helytálló volt, valamivel később Budapesttel és Magyarországgal behelyettesítve is. A király rájött erre; elbocsátotta Hadik grófot és kabinetjét, akik hivatalosan kevesebb mint huszonnégy órával korábban a *homo regius* előtt tették le hivatali esküjüket. Majd – valószínűleg József főherceg kezdeményezésére – Bécsből telefonon kijelölte Károlyit miniszterelnöknek. Károlyi és kabinetjének minden tagja, akik többségükben nyíltan vallástalanok voltak, hűen reprodukálták a hagyományos királyi politikai rituálét: a monarchikus alkotmányhoz és a királyhoz való hűségükre tették le esküjüket a *homo regiusként* fungáló Habsburg főherceg „kezébe”. Ha IV. Henrik számára, ahogy Talleyrand mondja, „Párizs megér egy misét”, akkor Magyarország az ő számukra kellően méltó arra, hogy egy eskü árán ellenőrzésük alá vonhassák. Azzal, hogy ez a *homo regius* főhercegi kastélyában megtörtént, sikerült megvédeni a baloldali demokraták, szocialista radikálisok és marxista szocialisták új rendszerét egy, a vidéken vagy a fronton tartózkodó hadtest parancsnokának esetleges improvizációjával szemben. Egy ilyen parancsnok saját kezdeményezésére vezényelhetné a szokásos három egységének leghatékonyabbikát Budapest ellen, és megszüntethetné a „forradalmi rezsim” hatalmát. Mert 1918. október 31-én az ország új kormányának tisztában kellett lennie azzal, hogy aligha tudnának ellenállni egy kipróbált részleg váratlan támadásának, pláne, ha azt egy olyan tapasztalt parancsnok vezeti, aki tudja, mit akar, és akinek ítéletében a csapatok teljes mértékben megbíznak. És ki tudhatná teljes bizonyossággal, hogy nem létezik ilyen parancsnok ilyen határozottsággal és ilyen osztag élén?

A Károlyi-kabinet 1918. november 1-én tartotta első ülését. Jól tudva, hogy nem várható semmilyen ellenforradalmi akció, a *homo regiustól* az előző napi eskü alól való felmentésüket kérték. Minden késlekedés nélkül meg is kapták. *Sapientis sat.*²¹⁵

Az új rendszer szabad kezet kapott, hogy megteremtse, amit ígért: egy magyar demokráciát. Nem maradt olyan szervezett politikai csoport, amely képes lett volna megzavarni egy ilyen konstruktív munkát. A demokrácia iránti minden nyilvános irányultság pozitív volt. Még azok is, akik magánbeszélgetésekben valószínűleg elleneztek az új rendszert, visszavonultak a közéletből, és osztották a túlnyomó többség véleményét: Károlyinak és munkatársainak zavartalan belpolitikai helyzetet kell élvezniük, hogy megmentsék az állam területének nagyobb részét, hiszen mivel a háború alatt is bevallottan a győztes demokratikus ideológiai táborhoz húztak, ez talán nem is lehetetlen.

²¹⁵ *Sapientis sat* (latin) – a bölcsnek [ennyi] elég; nincs szükség további kifejtésre

Eközben hivatalosan véget értek a harcok is. Mivel a nemzetközi jog értelmében Ausztria és Magyarország jogi személyként és politikai egységként még mindig létezett, a szövetséges és társult hatalmak általános meghatalmazottjukon, Diazon keresztül az olaszországi Padovában, 1918. november 3-án (egy nappal a német forradalom kitörése előtt, és egy héttel november 10-e, a szövetségesek fegyverszünete előtt Németországgal) fegyverszünetet kötöttek az osztrák-magyar főparancsnoksággal. Utóbbi a király-császártól kapott felhatalmazás alapján cselekedett, aki uralkodóként még mindig alkotmányos jogai teljében volt. Csak tíz nappal az említett fegyverszünet megkötését követően, két nappal a császár lemondása és egy nappal az után, hogy a német-ausztriai nemzeti tanács az új „független” demokratikus köztársaságot kikiáltotta, 1918. november 12-én, mondott le „minden részvételről az államügyek irányításában”.

A „Diaz-fegyverszünet” a győztes fegyveres erők és a legyőzött kettős monarchia erői közötti határvonalat húzta meg az utóbbi közös földrajzi határain. A fegyverszüneti megállapodásban megfogalmazott jogokat és kötelezettségeket a kettős monarchia jogutódaiként annak felbomlása után – az állam jogainak és kötelességeinek „az államból való kiválás” esetén történő átruházásával kapcsolatos nemzetközi jogi alapelvek értelmében – Ausztria és Magyarország örökölte meg.

A Károlyi-kormány főleg a szlovák és a román nemzeti kisebbségeket próbálta megnyugtatni azzal, hogy Magyarországot „keleti Svájc” alakítja át, amelyben minden nemzetiségnek saját (egy vagy több) kantonja lenne. Ez volt az a rendszer, amelyet Károlyi nemzeti kisebbségügyi minisztere, Jászi dolgozott ki a megelőző években. De hiába, mert a nemzetiségek elvetették idealista erőfeszítéseit. A szlovák–magyar tárgyalások egyetlen eredménye egy megállapodás volt a szlovák–magyar demarkációs vonalról, amelyet a szlovák delegáció vezetőjéről, Hodžáról neveztek el. Ez azonban Magyarország számára sokkal rosszabb volt, mint a „Diaz-fegyverszünet” által előírt vonal, de még mindig sokkal kedvezőbb, mint a későbbi „Vix-vonal”, amelyet a békeszerződés legalizált.

A szlovákok és a románok udvariasabbak voltak Jászival, mint az osztrák birodalom szláv nemzetiségei a birodalom utolsó miniszterelnökével, Lammasch professzorral, akinek meghívását terve, egy osztrák konföderáció megvitatására nem is fogadták el. A szlovákok és a románok Jászi iránti tiszteletből – amiért az összes jelentős nemzetiség területi autonómiájáért fáradhatatlan küzdelmet folytatott – leültek vele egy zöld asztalhoz, de csak hogy elmondják, nemzetiségük egyoldalúan határozza meg politikai sorsát. És mint hamar kiderült, ez azt jelentette, hogy elhatározták: szuverén államban élnek néptársaikkal együtt, mint az erdélyi románok, vagy többé-kevésbé hasonló népekkel, mint az egykori „Felső-Magyarország” szlovákjai. Mindenesetre olyan államban akartak élni, legyen az régi avagy új, amely semmiképpen nem Magyarország. Így a Károlyi-kormány nemzetiségi politikája mindjárt az elején, 1918 novemberé-

ben megbukott. Károlyi kabinetje valódi és szélsőséges pacifizmussal próbálta felkelteni a szövetségesek szimpátiáját. A frontról visszatérő összes katonát gyakorlatilag már novemberben leszerelték. Még a védelmi miniszter szlogenje is („Nem akarok katonákat látni!”) naiv pacifizmusra utalt. Károlyi „antantbarát” – és különösen frankofil – múltja révén azt remélte, hogy a „Diaz-egyverszűnet” kedvező értelmezését éri el. Evégből politikai küldöttséget vezetett Belgrádba, ahol Franchet d’Espèrey tábornok²¹⁶, a balkáni francia expedíciós erők parancsnoka állomásozott. A francia tábornok szabadjára engedte negatív érzéseit, amikor Károlyi bemutatta neki a Központi Katonatanács elnökét; ezután aláírta Károlyival a „Diaz-egyverszűnetet” kiegészítő egyverszűneti egyezményt, amely felhatalmazta a szövetségeseket Délkelet-Magyarország elfoglalására. Így ez a november 8-ai új, „belgrádi egyverszűnet” rosszabb volt, mint a Diaz-féle, amelyet a birodalmi Ausztria és a királyi Magyarország öt nappal korábban ért el. A többnyire szerb és román erők – néhány francia afrikai néger csapatral –, késedelem nélkül elfoglalták Dél- és Délkelet-Magyarországot.

Károlyi szélsőséges pacifizmusa és az ország egyoldalú teljes leszerelése még a béketárgyalások megkezdése előtt azt jelezte a cseheknek és a románoknak, hogy a helyzetet (Magyarország teljesen védtelen állapotát) abszolút mértékben kihasználhatják; így ezek gyűlévész erői messzire behatoltak az egyöntetűen magyarok lakta területekbe. A románok 1919. január 1-jén magukhoz csatolták Erdélyt, és jócskán megsértették az új egyverszűnetet. A párizsi Legfelsőbb Tanácsban részt vevő amerikai küldöttség népszavazást javasolt Erdély sorsának az eldöntésére. 1919. március 27-én Tasker Bliss²¹⁷ amerikai hadseregtábornok azt írta Wilson elnöknek, hogy a magyar szomszédok csapatainak előrehaladása miatt „a szövetséges hatalmakat a hitszegés vádja érheti”, amit „nem lehet morálisan indokolni az amerikai nép előtt”. A későn kifejtett amerikai véleménnyel szemben a párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa, egy héttel korábban, a Budapesten állomásozó francia Vix ezredesen keresztül halálos csapást mért a Károlyi-rezsimre és – ahogyan az olvasó látni fogja – március 20-án még a csecsemőkorú magyar demokráciára is, értesítve az utóbbit az új demarkációs vonalról és arról, hogy a szomszédos országok engedélyt kaptak a Szent Korona országai mintegy kétharmadának elfoglalására. A későbbi fejlemények megerősítették – és Károlyi is azonnal így értette –, hogy az elfoglalandó magyar

²¹⁶Louis Franchet d’Espèrey (1856–1942) francia tábornagy. Három kontinensen szolgált, és tevékenyen részt vett az első világháború ütközeteiben. A balkáni francia expedíciós erők parancsnoka. 1918 és 1920 között döntő szerepe volt a trianoni békeszerződés előkészítésében.

²¹⁷Tasker Howard Bliss (1853–1930) amerikai hadseregtábornok (1917–1918), az I. világháború béketárgyalásain az Egyesült Államok diplomatájaként vett részt. A versailles-i békeszerződés egyik aláírója amerikai részről.

terület határai egyben az ország békeszerződés által előírt végső határai lesznek. Magyarok tízezrei menekültek a megszállt területekről.

Az ország nemzetközi kapcsolatainak említett változásai során lassan Károlyi hazai tekintélyének utolsó nyomai is elenyésztek. Törekény rendszere csak a szocialista szakszervezeteken alapult. Radikális miniszterei nem rendelkeztek jelentős követőkkel a fővároson túl. A középosztálybeli emberek sem bíztak a saját soraikból kikerült radikális szellemi vezetőkben, akik – vezetői képesség és tapasztalat híján – Magyarországot a betolakodók kegyelmébe helyezték. Bár Károlyit és radikális munkatársait a választási reform iránti népi igény juttatta hatalomra, a valódi demokrácia felé tett előrehaladás még 1919 januárjában sem látszott. Az 1918. október 30–31-i államcsíny és Kun Béla 1919. március 20-i puccsa között általános választásra nem került sor. Még Károlyiék földreform terve sem keltett szimpátiát a parasztságban, mivel néhány szimbolikus gesztus mellett nem történt olyan kezdeményezés, amely bizonyította volna, hogy ebben a tekintetben a kormánynak komoly szándékai lennének.

1919 januárjára a kormány tehetetlensége, jószerével kudarcra már nyílt titok volt. A kormány kiemelkedő radikális tagja, Jászi Oszkár később ezt nyilvánosan is bátran beismerte:

A forradalom sikertelenségének igazi oka az volt, hogy... nem tudtunk megszerezni magunknak két- vagy háromezer értelmiségit, akit a hatalom gyakorlásával bízhattunk volna meg. Ennek oka az volt, hogy a komoly és tisztességes emberek általában szerények, és inkább félreállnak, míg a fegyelmezetlen és mohó ember minden jó állásra lecsap. (Jászi O., *i. m.*, 22. és 23. o.)

A „sarlatánok és fél-sarlatánok, valamint a valódi vagy ál-fanatikusok” (Hatvany Lajos, az író és a demokratikus forradalom vezető struktúrájának tagja, „Egy hónap története”, az 1918-as *Eszendő* cikke, 18. o.), akik az október 30-i puccsban közreműködtek, nem jelentettek olyan emberanyagot, amellyel kormányozni lehetett volna. Ez különösen igaz volt akkor, amikor a „kormányzók”, a miniszterek nyilvánvalóan nem rendelkeztek semmilyen vezetői tapasztalattal és képességgel. Jászi, a fent említett kiemelkedő kormánytag Károlyi rezsimjében reálisan felismerte ezt:

Károlyi pártja még kevésbé volt képes biztosítani a demokratikus átalakulás alapját. „... Nem bocsátott a forradalom rendelkezésére komoly, jól szervezett tömeg-erőt, amely egy szigorú gazdasági program által egységes egészt alkot.” (Jászi O., *i. m.* 24. o.) Számos vezető szocialista törekedett az anarchiára, különösen a leginkább riasztó és szélsőséges eszközökön, a Katonatanácsokon keresztül. Általános sztrájkokkal fenyegetve a Szociáldemokrata Párt megakadályozta Károlyi védelmi miniszterét, Festetich Sándort, Károlyi sógorát, hogy létrehozzon néhány megbízható zászlóaljzat a lakosságnak a kommunista zavargásoktól való megvédésére. A szocialista vezetés attól tartott, hogy az általános választások eredményei nem fogják indokolni tényleges részesedésüket a kor-

mányzati pozíciókból. Az egyetlen ismert dolog az volt, hogy 1917-ben a szoros szocialista ellenőrzés alatt álló szakszervezeteknek 215 222 tagja volt a Szent Korona országainak területén. Hányan szavaznának közülük a szocialistákra, és hányan szavaznának hasonlóan a lakosság többi részéből, akik nem szakszervezeti tagok? Ez rejtély volt, és az is maradt. A Szociáldemokrata Párt jobbnak látta, ha nem kockáztat, ezért inkább a választások *ad calendas graecas*²¹⁸ történő elhalasztására törekedett. Beszámoltak róla:

„A szociáldemokraták, akik az egyik első választási gyűlésen sértegettek Vass János minisztert²¹⁹, ismételt erőszakos konfliktusokban vettek részt a keresztnyszocialistákkal; emellett megzavarták és akadályozták a Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapárt, valamint a másik két burzsoá párt választási kampányát.

Ezért a kormány tétovázott, hogy sorsát a nemzetre bízva, és arra sem volt mersze, hogy a szavazások szabadságának védelmére metegeye a szükséges intézkedéseket .... Kezdték a választások időpontjának elhalasztásával, és végül, január 17-én bejelentették, hogy úgy döntöttek, nem is tartják meg őket.”

Károlyi gróf miniszterelnökként a kormány ellenőrzésére irányuló szocialista párti próbálkozással szemben csüggedt és engedékeny volt – éppúgy, mint korábban a polgári és a katonai kormány vezetői az ő forradalmi mozgalmával szemben, annak 1918. november 2-i sikere előtt. A radikális vonulat szocialista vezető emberei a kormányon belül gyakorlatilag teljesen elszigetelték Károlyit azáltal, hogy elküldték legközelebbi és legmegbízhatóbb politikai barátait, az ő Függetlenségi Pártjához tartozó három kabinetminisztert, akikkel pacifista, antantbarát és demokráciabarát propagandáját, valamint a választási blokk ügyeit kifőzte.

A Szociáldemokrata Párt folyamatos nyomása alatt a „demokratikus forradalmi” rendszer 1919 januárja közepén belesüppedt első kormányválságába. A felelősség réme most az októberi forradalmárok, az *Octobriseur*-ök oldalán riogattott. Törvényhozó testület hiányában, amelyet a Nemzeti Tanács feloszlott, a válság megoldására irányuló küzdelem színtere jellemzően a Szociáldemokrata Párt bizottsága lett, vagyis egy marxista pártbizottság, amelyet Munkástanácsnak hívtak. Először is, a szocialista vezetés következtlen erőfeszítéseket tett arra, hogy visszahívja a szocialista pártot a kormányból, majd Jászi és radikális munkatársai hasonló kísérleteket tettek a felelősségtől való megmenekülésre, vagyis arra, hogy azt más pártokra hárítsák. Végül a Munkástanács 1919. január 14-én jóváhagyta az új kormány megalakulását. Károlyit, hogy eltávolítsák,

²¹⁸ *ad calendas graecas* (latin) – sohanapjáig; szó szerint: a görög calendae-ig (calendae: a római – nem a görög! – naptárban minden hónap első napja)

²¹⁹ Vass János (1873–1936) jogász, vallásügyi miniszter. Minisztersége idején ragaszkodott a kötelező iskolai vallásoktatáshoz. A tanácsköztársaság idején letartóztatták.

köztársasági elnökké választották, és a kormány feletti tényleges kontrollt – a leginkább stratégiai tárcák élén álló miniszterként – a hat leginkább fajsúlyos szocialista gyakorolta. Megtették az előkészítő lépést, hogy a „demokratikus forradalmat” szociális forradalommal alakítsák.

2. A kommunizmus első kísérlete a hatalom megszerzésére a kontinensen. 1919: Európa kritikus éve

Azokat a szocialistákat, akik január közepén a kabinetválság robbanását kezdeményezték, még nem azonosították. Azt feltételezik, hogy egyikük Pogány József²²⁰, a későbbi népbiztos lehetett. Ő hiúsította meg Károlyi tervét, hogy próbálja megismételni azt, amit Ebert szocialista miniszterelnök a Német Birodalomban tett, vagyis hogy egy védelmi miniszternek kinevezetett hozzátartozója és néhány, vagy legalább egy teljesen megbízható, a felforgató hatásoktól mentes, válogatott zászlóalj segítségével ellenőrzése alá vonja az anarchiáért – és közvetetten a kommunizmusért – működő katonatanácsok által képviselt erőket. A másik valószínűleg a kultusz- és közoktatási miniszter, Kunfi Zsigmond volt, aki később főként a Szocialista Párt és Kun Béla közötti megállapodás tető alá hozásában játszott szerepet. Az 1919. január közepi kabinetválság időzítése teljesen illeszkedett Lenin és Trockij²²¹ általános, akkor teljes lendületben lévő kommunista támadásához, s Közép- és Kelet-Közép-Európa bolsevizálására irányult. Németországban Liebknecht²²² azon törekvését, hogy november 9-én kikiáltásuk a szovjet Németországot, teljesen meghiúsították egyrészt Scheidemann²²³ és szocialista munkatársai, akik bejelentették igényüket, hogy a Né-

²²⁰ Pogány József, (1886–1938) újságíró, irodalomkritikus, 1918-ban *A tudás* c. szocialista folyóirat szerkesztője. A Tanácsköztársaság alatt hadügyi, külügyi, végül közoktatásügyi népbiztos, a székesfehérvári II. hadtest parancsnoka. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe emigrált, majd Moszkvában dolgozott a kommunista Internacionálé agitációs és propagandaosztályán (1922–1929). 1937-ben letartóztatták, a sztálini önkény áldozata lett.

²²¹ Lev Davidovics Trockij, sz. Bronstein (1879–1940) szovjet-orosz politikus, forradalmár, az 1905-ös oroszországi forradalom, majd az 1917-es októberi forradalom egyik vezéralakja, a Vörös Hadsereg megalapítója.

²²² Karl Liebknecht (1871–1919) német ügyvéd, baloldali szociáldemokrata, antimilitarista politikus, forradalmár, a Németország Kommunista Pártja (Kommunistische Partei Deutschlands – KPD) egyik alapítója.

²²³ Philipp Scheidemann (1865–1939) német szociáldemokrata politikus. 1918. november 9-én a Reichstag erkélyéről kiáltotta ki a köztársasági államformát, melynek első (megbízott) miniszterelnöke lett Friedrich Ebert ideiglenes birodalmi kancellársága alatt.

met Birodalom új kancellárja a szocialista vezető Ebert²²⁴ legyen; másrészt a kancellár, Max von Baden herceg²²⁵, aki Hindenburg vezérkari főnök hathatós támogatásával meggyőzte a császárt, hogy azonnal hagyja el a trónt, amit az meg is tett, s végül Max von Baden herceg ugyanazon a napon gyorsan átruházta a kancellári hivatalt a szocialista Ebertre. Amikor mindez Berlinben és Németország iparosodott részeiben zajlott, munkás- és katonatanácsok alakultak, és fokozatosan átvették a közélet feletti kontrollt. Mindazonáltal a november 9-i fent említett radikális változások hatására az úgynevezett többségi szocialisták, akiket Scheidemann vezetett, többséget szereztek a Nagy-berlini Munkás- és Katonatanácsok Tanácsában; ez a tanács azután november 10-én megerősítette a szocialista Ebert kancellárságát. A következő napon azonban nem egy hagyományos kormány alakult meg, hanem egy orosz mintájú Népbiztosok Tanácsa. Ez volt a Scheidemann–Ebert vezette „többségi” szocialista engedmény a valódi kommunistáknak és a Liebknecht-féle úgynevezett független szocialistáknak. Utóbbi ugyanakkor elvesztette a csatát, hiszen Ebertet a Népbiztosok Tanácsának elnökévé választották, és a két erősen antikommunista „többségi szocialista” az új rendszer fő hatalombirtokosává vált. A rejtőzködő kommunista *Spartacus*-mozgalom, amely 1918 decemberében a lázadó tengerészekre támaszkodott, első próbálkozásait tette meg a hatalomért. Munkás- és Katonatanácsának központi németországi konferenciája azonban nem volt hajlandó a Birodalmat formálisan átalakítani egy szovjet Németországgá. 1918. december 30-án a *Spartacus* Liga levette álarcát, és magát Kommunista Munkáspártnak nyilvánította. Január 5. és 12. között azután – az úgynevezett „*Spartacus*-héten” – a párt Berlinben és a városokban rászabadította haragját a hatóságokra, az egyenruhás tisztekre és mindazokra, akiket a régi rend hívének tartott. Az ilyen embereket, akár az utcákon, akár az otthonokban vagy bárhol máshol találtak velük, megtámadták a fegyveres terroristák. Ez volt a kommunisták második próbálkozása Németországban. A szocialista Noske²²⁶ – Scheidemann és Ebert szilárd támogatója – januárban önkénteseket toborzott, hogy vonják irányításuk alá a terrorista kommunista mozgalmat, és állítsák helyre a jogren-

²²⁴ Friedrich Ebert (1871–1925) szociáldemokrata politikus, a Német Császárság és a weimari köztársaság közötti átmeneti időszakban német kancellár, majd a köztársaság első elnöke.

²²⁵ Maximilian Alexander Friedrich Wilhelm von Baden v. Max von Baden: Miksa badeni herceg (1867–1929), a Német Birodalom 8. kancellárja és Poroszország miniszterelnöke. Kinevezésében szerepet játszott emberbaráti beállítottságából fakadó jóhíre. II. Vilmos német császár bízott benne, hogy von Baden képes lesz hamar véget vetni az első világháborúnak.

²²⁶ Gustav Noske (1868–1946) német szociáldemokrata politikus, a weimari köztársaság első hadügyminisztere. 1919 januárjában az ún. Freikorps egységekre támaszkodva könyörtelen brutalitással leverte a Spartakus-felkelést.

det. A magyar kabinet válsága akkor kezdődött, amikor – január 10–11-én – a *Spartacus*-terror elérte csúcspontját, és akkor ért véget, amikor a szocialista Noske önkéntes hadereje január 14-én leverte a kommunistákat, és január 15-ére teljes mértékben Berlin urává vált. Ugyanakkor Lenin támadása Bajorországban sikeres volt. Bizalmi embere, Akszelrod²²⁷ és Kurt Eisner²²⁸ szocialista újságíró együttműködése révén a dolgok nagyon előrehaladtak; ez utóbbi elnöksége alatt forradalmi szocialista kormány létesült, sőt még meg is erősödött akkor, amikor a fent említett magyar kabinetválság komolyra fordult, és javában zajlott a „proletárdiktatúra” felé való elmozdulás.

Ugyanezen 1919. január hónapban Bulgáriában hatalomra került Alekszandar Sztambolijcski²²⁹, egy radikális parasztliga korábbi vezetője, aki 1918 szeptemberéig életfogytiglani büntetését töltötte. Mivel Sztambolijcski forradalmár típus volt, és ekkor a bolgár szintéren a legszélső baloldalon helyezkedett el, 1918 végén pedig forradalmár paraszt csapatok élén vonult be a fővárosba, a kelet-közép-európai kommunista propaganda meglehetősen túlozva és torzítva úgy állította be őt, mint ama forradalmi csapat egyik tagját, amely 1919-ben – legalábbis Közép- és Kelet-Európában – elérte a világ arculatának megválogtatását.

Az a társadalmi forradalmi mozgalom, amelyet földrész-szerte az orosz októberi forradalom példája és az új bolsevik rezsim ügynökei idéztek elő, szítottak, erősítettek és dinamizáltak, nem kímélte azt a két győztes kontinentális nagyhatalmat – Franciaországot és Olaszországot – sem, amelyek győzelmükért viszonylag a legtöbbet szenvedtek, és a legtöbb embert veszítették el a háborúban nyertes nemzetek közül. Franciaország számára 1919 nemcsak a Versailles-i békeszerződés aláírásának éve volt, hanem a 2000 nagyszabású sztrájké is, amely majdnem megtörte az ország kapitalista rendszerét, de amelyből mégsem tudott létrejönni egy szovjet köztársaság, csak egy erős kommunista párt, megerősítve

²²⁷ Tobiasz Akszelrod (1887–1938) orosz forradalmár, újságíró, 1919-ben a müncheni tanácsköztársaság kormányának tagja, 1918 júliusától a németországi szovjet sajtószolgálat vezetője. 1921–1922-ben a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Kiadói Osztályának vezetője. Németországban, Ausztriában, Svájcban, Dániában és Franciaországban működött. 1925-ben visszatért a Szovjetunióba, 1938-ban Sztálin kivégeztette.

²²⁸ Kurt Eisner (1867–1919) német író, újságíró, szociáldemokrata politikus, forradalmár. Kulcsszerepet játszott Bajorországban az 1918–1919-i német forradalomban. Ő volt a világháború utáni első bajor miniszterelnök. 1919. február 21-én az Anton Graf von Arco auf Valley által elkövetett politikai merénylet áldozatául esett.

²²⁹ Alekszandar Sztjoimenov Sztambolijcski (1879–1923) Bulgária miniszterelnöke 1919 és 1923 között, a bolgár Agrárunió tagja és lapjának főszerkesztője. Ellenezte országa részvételét az I. világháborúban. A Balkáni Föderáció – a délszláv szövetség – híve volt. 1923-ban megkínózták, megcsönkítették és kivégezték.

az új kommunista szakszervezettel, és ezek ketten a francia politikai rendszer állandó részei maradtak.

Olaszország számára 1919 a szocialista pártnak az ország legnagyobb pártjává való felemelkedését jelentette: a Képviselőházban 156 helyet kapott az az évi választásokon és kontrollt a helyi kormányok több mint egyharmada felett. Nem egy újonnan alakult kommunista párt, hanem a régi jó Olasz Szocialista Párt szavazta meg éves kongresszusán az Olasz Szovjetköztársaság létrehozását és a kapitalisták szükség esetén erőszak általi kisajátítását.

A társadalmi forradalmi mozgalom örvénye már 1918 második felében egy harmadik latin nemzetet is elsodort a kontinensen: Spanyolországot. Bár az első világháború alatt sikerült semlegesnek maradnia, végtelen háborúja Marokkóban – minden veszteségével, katasztrofális gazdasági és pénzügyi következményeivel – forradalmi tényezőnek bizonyult. A forradalmi mozgalom általános sztrájk formájában tört ki, amely főként politikai jellegű volt, hiszen fő célja nem volt egyéb, mint egy szocialista demokratikus köztársaság felállítása. A *juntas de defensa*²³⁰ vérbe fojtotta e forradalmi sztrájkot. De az a tény, hogy a kormány kizárólag erőszakkal tudott felülkerekedni a sztrájkolókon, a mozgalom nagyságáról és a forradalmárok meghatározó szerepéről árulkodik. A mérsárlás sokakat megöl, de még több forradalmárt termel. A spanyolországi 1918-as vérfürdő nem a forradalmi mozgalom gyengeségét, hanem annak erejét szimbolizálta.

Figyelembe véve az általános helyzetet, amely 1919 elején különösen Közép- és Kelet-Közép-Európában fennállt, ha Lenin fő magyarországi ügynöke, Kun Béla, vagy bárki más – akár a köztársasági elnök, Károlyi környezetében, akár a szocialista párt vezető személyei közül azt állította, hogy a kommunizmus erői ellenállhatatlanul gyarapodnak, és hogy belátható időn belül – legalábbis az Alpoktól és a Rajnától keletre – Moszkva lesz a kontinentális politikai világ központja, akkor ugyancsak számos empirikus bizonyítékot tudott felsorakoztatni tézisének alátámasztására (különösen, ha nem vette figyelembe a neki ellentmondókat).

A PROLETÁRDIKTATÚRA. NACIONALIZMUS ÉS BOLSEVIZMUS, 1919

Ha valami 1919 elején korlátozhatta a szociáldemokrata párt hatalmát, akkor ez csak olyan társadalmi erő lehetett, amely a már kialakult pozíciójából próbálta megdönteni hatalmi monopóliumát, és nem jobbról, például a katolikus oldalról.

²³⁰ *juntas de defensa* (spanyol) – védelmi bizottságok; barcelonai tüzérségi tisztek által 1916-ban alapított szakmai és pénzügyi érdekszövetsége a marokkói háborúban érdemeket szerzett katonatisztek kivételező előléptetésének megakadályozására. A *junták* 1917-ben két spanyol kormány bukását is előidézték.

De vajon nem a szociáldemokraták, a marxisták alkották az akkori „szélsőbalt” a szervezett társadalmi erők politikai konstellációjában? Dehogynem; ám csak addig, amíg 1919 elején domináns hatalmi pozícióba nem kerültek. Amint elérték politikai karrierjük csúcsát, immár politikai pártként a megfelelő hatalmi cselekmények elmulasztásával akaratlanul (kivéve a soraikban lévő néhány kulcsfontosságú szocialistát, akiknél ez szándékos volt) egy új „szélsőbalt”, a kommunista párt erős versenytársi pozícióba emelkedését, majd hatalomra jutását segítették elő.

A szerző egykori egyeteme könyvelőjének, egy nagyon rendes kispolgárnak a fia, Benjamin Kohn – magyarosított nevén Kun Béla –, miután hamar otthagya egyetemi tanulmányait, amelyeket szülei be akartak fejeztetni vele, és finanszíroztak is volna, a Szociáldemokrata Párt országos napilapjánál, a *Népszavánál* töltött be valamilyen kisebb pozíciót, amikor az I. világháború kitörésekor besorozták. Hamarosan, 1914-ben fogságba került az orosz fronton, és hadifogolyként sikeresen megtanult oroszul. Már 1917-ben csatlakozott egy bolsevik forradalmi körhöz, és ugyanezen év végére törtetésével Leninig is eljutott. Miután egy hadsereg parancsnokaként a bolsevik vezetés harcában jeleskedett az Oroszország feletti uralom megszilárdításáért, az új bolsevik rezsim Magyarországon szakszervezetek és a *Pravda* rendszeres cikkírója lett. Kun nem egy 1918 közepeán született *Pravda*-cikkére jellemző a második Internacionálé kiemelkedő nyugat- és közép-európai szocialistáinak gyalázása.

Németországban a marxizmus hivatalos országos napilapját, a *Vorwärts*-et „szociál-áruló újságnak”, a szociáldemokrata (marxista) vezetőket pedig árulóknak címkézte, akik a munkásmozgalom forradalmi tendenciáinak még az emlékeztetést is el akarják törölni. Olyan kiemelkedő cseh szocialistákat, mint Niemec és Soukup²³¹, „szocialista színezetű sovinsztáknak” bélyegzett. Kun még a hazafiságot is elutasította. 1918-as *Pravda*-cikke: „Szociál-árulók, egyesüljete!” a szocialisták „Holland-svéd bizottságát”, amelyet Branting és Vandervelede²³² vezetett, „a szociálpatriotizmus otthonaként” jelölte meg. „Jön az Internacionálé, hogy megvédje a kapitalizmust, és ellensúlyozza a proletárforradalmat.” „Minden ország szociál-árulói, egyesüljete!” „A forradalom születési fájdalmai” című *Pravda*-cikkében azt állította, hogy a hivatalos („marxista”) szociáldemok-

²³¹ František (Radim) Soukup (1871–1940) cseh szociáldemokrata politikus, ügyvéd és újságíró, ausztriai parlamenti képviselő, az 1918. október 28-án általa, valamint Alois Rašín, Antonín Švehla és Jiří Stříbrný által kikiáltott csehszlovák állam első igazságügy-minisztere, majd a csehszlovák szenátus tagja és alelnöke. 1939-ben a Gestapo kétszer letartóztatta, 1940-ben a kihallgatások következtében hunyt el.

²³² Émile Vandervelede (1866–1938) belga államférfi, jogász, társadalomtudós. „A kollektívizmus és az ipar evolúciója” (*L'Évolution industrielle et le collectivisme*) c. művét Wildner Ödön szociológus és Zalai Béla filozófus fordította magyarra.

rata párt erőfeszítései „csak a választási rendszer reformjának elérésére irányultak. Megpróbálták a munkásmozgalmat ‚legális‘ csatornába terelni, és ezáltal akadályozták a forradalom kibontakozását.” Egy másik *Pravda*-cikkből Kun éppen akkor támadta Magyarország „hivatalos” marxista pártját és a szocialista szakszervezeti vezetőket, amikor ezek a szavazati jog kiterjesztésére általános sztrájkot terveztek; Kun azt állította, hogy a munkások most már szakszervezeti vezetőik ellenére folytatják a harcot. „A párt és a szakszervezetek vezetői megpróbálták mérsékelni a mozgalmat.”

Ezekkel az idézetekkel részben Kun Béla – természetesen a bolsevik pártvonalat követő – határozott álláspontját akartuk szemléltetni minden olyan szocialista közpolitika ellen, amely figyelembe vette a nemzeti érdekeket; részben pedig azt akartuk illusztrálni, ahogyan a magyar (marxista) szociáldemokrata párti és szakszervezeti vezetőket – jövőbeli partnereit az 1919-es Népbiztosok Tanácsában – szándékosan félreértelmezte és becsmérelte.

Lenin 1918. november 17-én, azaz közvetlenül Ausztria-Magyarország összeomlása után küldte Kun Bélát Magyarországra. Az orosz bolsevik rezsim által aranyakkal bőségesen ellátott Kun és fő segítőtje, Szamuely²³³ (később a magyar *kommunista belügyi egységek* vezetőjeként a vörösteror megtervezője), végül a Kun vezette és országszerte lázasan aktív bolsevik politikai kommandó mind arra törekedett, hogy egy *Blitzkrieg*-szerű kampánnyal hódítsa meg az államot. A támadás fő célpontja az ország egyetlen szervezett politikai ereje volt: a Szociáldemokrata Párt, Károlyi koalíciós kormányának hatalmi központja. Kun stratégiája – ahogy az események láncolatából később kiderült – az volt, hogy a pártot megfélemlíti, majd kommunista vezetés alatt szoros együttműködésre kényszeríti a kommunista párttal. Ezt úgy tervezte és hajtotta végre, hogy a szociáldemokratákat nyilvánosan felelősnek kiáltotta ki a háború másnapján a fővárosban egyre gyűlő tömegek sanyarú helyzetéért. Köztük voltak azok a munkanélküliek, akiket a fegyveres erők tervezetlenül, hirtelen és majdnem egyidejűleg szélnek eresztettek. Ott volt továbbá azok sokasága, akik a 44 millió emberre méretezett osztrák-magyar gazdasági rendszer – benne a magyar nemzetgazdaság – gyors felbomlása miatt, a Habsburg császári és a magyar nemzeti politikai struktúra megszűnése következtében veszítették el munkájukat. És ott volt a menekültek egyre nagyobb tömege is, akik vasúti teherkocsikban laktak: ők három irányból érkeztek a fővárosba ősi társadalmi fészkekből, főként arról a magyar területről, ahová Románia betört, elfoglalva azt. Kun bolsevik agitációja nagymértékben kihasználta ama kétségbeesett emberek helyzetét, akiknek többsége minden nélkülözéséért a kormányt hibáztatta. Az adott körülmények között

²³³ Szamuely Tibor (1890–1919) kommunista politikus, újságíró, a Tanácsköztársaság idején hadügyi népbiztoshelyettes és közoktatásügyi népbiztos, a kommun terrorszervezetének vezetője.

semmilyen kormány nem lett volna képes rövid idő alatt jelentős mértékben csökkenteni azokat a döbbenetes társadalmi-gazdasági nehézségeket, amelyeket a vereség halmozott hatásai, a befogadó Habsburg birodalmi politikai-gazdasági struktúra szétesése, s a politikai rendszerben és kádereiben bekövetkezett forradalmi változás idézett elő. A Károlyi kabinetet, amely a kormányzás mestersege terén kizárólag kezdőkből állt, az elmozdítottak úgy látták, hogy nemcsak alkalmatlan, de nem is hajlandó szisztematikusan és hatékonyan foglalkozni a katasztrofális társadalmi-gazdasági helyzettel, sem azon néptömegek nyomorúságával, amelyek az „ő” állítólagosan a „népért” kormányzó kabinetjüktől várták a mielőbbi segítséget. A bolsevikok fő témája, melyet Kun agitációja az elégedetlen nagy-budapesti tömegek elméjébe sulykolt, a kormány állítólagos *kellatlensége* volt, és csak másodlagosan annak tehetetlensége. A bolsevik agitáció pedig minden tömeges nyomorúság felelősségét a (marxista) szociáldemokratákra hárította, akik hegemoniája Károlyi rendszerében egyre inkább fokozódott; e tényt Kun és társai taktikai okokból nagy hangon és széles körben túl is hangsúlyozták.

A nagy-budapesti néptömegekre összpontosított bolsevik propaganda hatékonyságát nem kis mértékben növelte az, hogy Lenin 1918 végén gyakorlatilag minden olyan magyar hadifoglyot szabadon engedett és gyorsan Magyarországra szállíttatott, aki magától jelentkezett a kommunista forradalmárképzőbe az ilyen önkéntesek számára létrehozott oroszországi központban. Csatlakozott hozzájuk az orosz Kommunista Párt Kun vezette magyar részlege is, amely később, de még mindig Oroszországban, a nevét Kommunisták Magyarországi Pártjára cserélte. Ahogy a hazatelepülés lehetővé vált, a felforgatás technikáinak ezek a korai „diplomái” közvetlenül Kun irányítása és vezetése alá kerültek.

A kommunista napilap, a *Vörös Újság* budapesti megalapítása, és többnyire ingyen osztogatott első, 1918. december 5-i száma – Buharin²³⁴ programadó vezércikkével – két célt szolgált igen hatékonyan. Először is az ingyenesség által felduzzasztott rendszeres terjesztés erősen támogatta a szóbeli agitációt, mivel a *Vörös Újságot* – mint az egyetlen olyan sajtóterméket, amely bírálni merete, méghozzá meglehetősen agresszíven, a kormányt, az egész szánalmas helyzet legkülönbözőbb aspektusait, és a hatalom fő birtokosát, a Szociáldemokrata Pártot – a fővárosban széles körben olvasták. Másodszor, Buharin eredeti szerkesztőségi vezércikkének leközlésével – miután egész Európában ismert volt, hogy Lenin után Buharin az orosz kommunizmus legjelentősebb és „hivatalosan” elismert reprezentatív teoretikusa, és mint ilyen, kulcsfontosságú tagja Lenin rezsimjének – Kun szimbolikusan figyelmeztette a szocialistákat, hogy ő

²³⁴ Nyikolaj Ivanovics Buharin (1888–1938) kommunista forradalmár, szovjet politikus, marxista gondolkodó és filozófus, közgazdász.

és mozgalma ugyanazt a társadalmi forradalmi tendenciát képviselik, amelyért Lenin és pártja vívott diadalmas harcot Oroszországban. Az a tény, hogy Buharin szerkesztőségi vezércikket írt Kun kommunista napilapjának első számába, egyértelműen bizonyította, hogy Lenin rezsimje támogatja azt, amit Kun tesz és tenni fog. A Szociáldemokrata Pártnak meg kellett értenie ezt a figyelmeztetést, mivel Kunnak és „kommandójának” bőséges pénzügyi eszközökre volt szüksége (és természetesen birtokában is volt ezeknek), hogy megszervezze és folytassa roppant drága propagandakampányát (például sajtójuk nagy részének mindennapi, széles körű és ingyenes terjesztését). A hadifoglyok első hazatelepített kontingensei összetételének politikai jellege, az annak megfelelő, intenzív politikai orientációik és a hazatérésük után azonnal megkezdett tevékenységeik világosan jelezték, hogy Kun Bélát és mozgalmát Oroszország új uralkodói szponzorálták és irányították. Néhány kiemelkedő szocialistát vonzott a kommunizmus és a bolsevik hatalom, amely kinyújtotta kezét Magyarország megszerzéséért; és/vagy megfélemlítette őket Buharin és Kun krakéler, fenyegető nyelvezete a szociáldemokratákkal szemben, valamint agitációjuk gyors sikere; ekkor tettek először politikai „jószolgálatokat” Kunnak, megnyitva előtte – és kommunista mozgalma előtt – az utat a hatalomba való felemelkedéshez. Nyilvánvalóan csak néhány kulcsfontosságú szocialista segítségével volt lehetséges, hogy Kun január elején kirúgta a Szociáldemokrata Párt alól két legfontosabb társadalmi hatalmi bázisát: a budapesti Katonatanácsot és a legerősebb országos szakszervezetet, a vas- és acélipari munkásokét, mivel tényleges, bár nem hivatalos kommunista irányítást gyakorolt felettük. A szocialista vezetés vonakodott attól, hogy a bolsevikok „belső agresszióját” pusztán hatalmi eszközökkel állítsa meg és számolja fel. Nem mozgósította a határozottan szocialista irányítású szakszervezeteket, hogy impresszionálja és megfélemlítse Kunt és munkatársait azáltal, hogy demonstrálja a szakszervezeti tömegek bolsevikellenes harcosságát. Azért sem tett semmit, hogy az állam, amelynek akkor ő volt az egyetlen gazdája, érvényesítse felettük a hatalmát úgy, hogy a jogalkalmazó hatóságokat minden szinten szigorúan felelőssé teszi a törvény összes rendelkezésének késedelem nélküli, teljes és pontos alkalmazásáért, valamint úgy, hogy e hatóságoknak egyhangú és jól publikált kormánydöntésekkel megfelelő és nyilvános támogatást nyújt. A szocialista vezetés a bolsevizmussal szembeni ellenállást a szocialisták hivatalos országos napilapja, a *Népszava* kolumnáin folytatott küzdelemre korlátozta. Ez még akkor is így volt, amikor Kun napilapja, a *Vörös Újság* 1919. január 1-i számában – a németországi „*Spartacus*-hét” előestéjén – így utasította a munkásokat: „Szervezzétek meg a Vörös Gárdátokat!”, és „Az előttünk álló legsürgősebb feladat a proletariátus megfelelő, hatékony fegyverekkel való felszerelése.” És Kun *Vörös Újságja* eligazította a közönségét: „A kommunista szervezeteknek olyan fejletteknek kell lenniük, hogy minden pillanatban készen álljanak és képesek legyenek átvenni a hatalmat.” Kun kom-

munista hatalomra való felkészülésének e feltűnő jelzései sem eredményeztek többet heves szocialista kifakadásoknál ellene és követői ellen. A szocialista napilap „kalandoroknak” és „a munkásosztály ellenségeinek” állította be őket, de semmiféle bűnügyi eljárást nem indítottak ellenük a felforgatásért, és semmilyen tömeges szocialista tünetést nem tartottak abból a célból, hogy a tömegeket a „munkásosztály ellenségei” ellen lelkesítsék. A „polgári sajtó” irodái ellen folytatott különféle kommunista támadásokért, sőt Kunnak a katonai laktanyába történt, felforgató célú személyes behatolásáért sem az elkövetők, sem a felbujtók nem kerültek vád alá. Kun végül 1919. február 18-án fegyveres támadást vezetett a *Népszava* című országos szociáldemokrata (marxista) napilap budapesti irodái ellen. Miközben a rendőrség a „burzsoá” (sem nem szocialista, sem nem kommunista) sajtó elleni mindenféle korábbi támadások eseteinél passzív viselkedést mutatott, ez alkalommal megfelelő időben érkezett a helyszínre, és heves fegyveres küzdelemben legyőzte a kommunista támadókat. A rendőrség vesztesége állítólag „nyolc halott és huszonöt sebesült” volt. Kunt több társával együtt letartóztatták. A kormány egyidejűleg a volt Wekerle-rezsim két idős, visszavonultan élő méltóságának és egy politikailag inaktív római katolikus megyéspüspöknek a letartóztatását és internálását is elrendelte. Nem kétséges, hogy a három letartóztatás és internálás célja az adott társadalmi kontextusban és közhangulat mellett csak egy lehetett: megnyugtatni és meggyőzni Kun közönségét és a szocialista tömegeket, hogy letartóztatása tárgyilagosan a Károlyi-rezsim legcsekélyebb jobbratulódásaként sem értelmezhető. A köztársasági elnök, Károlyi, másnap egy szimpatizáló üzenettel küldte el titkárát a bebörtönzött Kun Bélához. A kormány elrendelte, hogy Kunnak és letartóztatott randalírózó társainak nemcsak a politikai fogvatartottak számára általában biztosított összes enyhítést kell élvezniük, hanem a külvilággal való szabad együttélés mellett szokásos intellektuális (beleértve politikai) tevékenységüket is folytathatják. Így aztán Kun a börtönszobában (nem egy szokásos cellában) továbbra is szerkesztette a bolsevik országos napilapot, a *Vörös Újságot*. Amely a bebörtönzése alatt, az 1919. február 18-tól március 20-ig terjedő időszakban is naponta és nem egyszer az ő cikkeivel jelent meg.

A fent említett „Vix-jegyzék” kormánynak történő bemutatását követően Kun börtönbeli laka 1919. március 20-án az ország legjelentősebb politikai eseményeinek színháza lett. Ott fogadta a kulcsfontosságú szocialistákat, akik előkészítették az utat egy szocialista-kommunista munkásegység felé; ott fogadott néhány más kiemelkedő szocialistát, akik Canossát jártak nála; ott fogadta a budapesti rendőrkapitány bocsánatkérését is, akinek alig egy hónappal azelőtt, 1919. február 18-án volt bátorsága harcolni vele és letartóztatni őt. Itt kötötték meg továbbá a Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt közötti „egyesülési paktumot”. Ez a paktum előírta a két fél feltétel nélküli és teljes egyesülését, a proletariátus általi „hatalomátvételt”, „osztály-hadsereg” (a Magyar Vörös

Hadsereg) létrehozását, szoros szövetséget Oroszországgal, valamint a „burzsoázia lefegyverzését és teljes megbénítását.”

Kun Bélát valójában a nemzeti érzés duzzadó dagálya emelte magasra, amely a kormánynak még pacifista tagjait is elragadta. 1919. március 20-án a francia Vix ezredes átadta a köztársasági elnöknek a szövetségeselek legfelsőbb tanácsa által készített jegyzéket, benne azzal a román kérésre hozott határozattal, amely sürgeti a hatalmakat, hogy – összhangban az 1916. augusztus 17-én Angliával és Franciaországgal kötött titkos megállapodással – honorálják Románia területi követeléseit. A Károlyi köztársasági elnök által vezetett – és a kizárólag a Független Demokrata Párt, a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata (marxista) Párt vezető tagjai részvételével tartott – kormányülés egyhangúlag az alábbi döntésre jutott: a magyar kormány nem tud eleget tenni a jegyzékben szereplő területi igényeknek. Annak jóváhagyása, hogy az állampolgárok kétharmadát a beleegyezésük nélkül, népszavazás nélkül más államoknak engedjék át, összeegyeztethetetlen lenne a fegyverszünet alapjaként szolgáló wilsoni elvekkel. Ezenkívül a jegyzetben szereplő demarkációs vonal az antant hatalmakkal kötött fegyverszünettel (a fent említett „Diaz-megállapodással”), a „Hodža-megállapodással”²³⁵ és a Belgrádban kötött második fegyverszüneti egyezményvel sem összeegyeztethető. A kormánynak fel kell ismernie nyugati orientációjú, Wilson elnök iránti bizalmán alapuló politikája csődjét. Ha visszautasítják az antanthatalmak kívánságait, szellemében egységes fegyveres erőkre van szükségük. A fennálló osztályharcos körülmények között egy ilyen hadsereg megszervezésének a szociáldemokráciára kell támaszkodnia. A kormánytanácsnak új orientációt kell vállalnia, amely biztosítja a Munkások Internacionáléjának szimpátiáját. Ehhez szociáldemokrata (marxista) kormányra van szükség, amelynek egységet kell alkotnia a kommunista elemekkel.

Épp ezen a napon a kabinet a Legfelsőbb Tanácshoz intézett jegyzékben megtagadta a Vix közvetítette feltételek elfogadását, és átadta a végrehajtó hatalmat a Szociáldemokrata Pártnak. Ugyanezen az 1919. március 20-án a Szociáldemokrata Párt megállapodást kötött Kun Bélával és Kommunista Pártjával, majd közös kormányt alakítottak.

S ezen a napon történt az is, hogy az őszirózsás forradalom emberi szimbóluma, Károlyi Mihály – a köztársasági elnök, akit elkekerített és feldühített az országgal való önkényes bánásmód épp azon hatalmak részéről, amelyek demokratikus intézményeit és kulturális módszereit már az Oxfordi Egyetem

²³⁵ Milan Hodža (1878–1944), újságíró, jogász, bölcsező, politikus. 1905 és 1910 között képviselő a magyar országgyűlésben. Szlovák, szerb és román képviselőtársaival együtt létrehozta a nemzetiségek országgyűlési pártját. 1935–1938 között Csehszlovákia miniszterelnöke.

hallgatójaként megszerette és csodálta, és amelyek demokratikus szellemében és elveiben a háború előtt, alatt és után töretlenül és merész nyíltsággal hitt –, úgy érezte, neheztelő érzéseit a magyar néphez intézett búcsúkiáltványban kell kinyilvánítania. Ezt a következőképpen fejezte be:

„A tőlünk elrabolt területeket a cseh és a román katonák kapták jutalmul az orosz-szovjet erők szétzúzásaért. A békekonferencia e döntésére való tekintettel én, a Magyar Népköztársaság ideiglenes elnöke a világ proletariátusához apellállok igazságosságért és segítségért.

Egyúttal leteszem hivatalomat, és átadom a hatalmat a magyar proletariátusnak.”

A marxista Garami Ernőnek sikerült felhívnia Clemenceau-nak, a versailles-i békekonferencia elnökének a figyelmét a bolsevizmus magyarországi okaira. Garami a háború végső fázisában és azt követően volt a Szociáldemokrata Párt vezetője.

Ebben a minőségben kiemelkedő szerepet játszott az ország demokratizálásáért folytatott harcban, majd az erfurti szocialista program elvein nyugvó magyar szociáldemokrácia felépítésében, amely elveket a II. Internacionáléhoz tartozó legtöbb vezető közép-európai szocialistával együtt vallotta. A Károlyi-rezsim végéig, azaz egészen Kun Béla 1919. március 21-i hatalomra emelkedéséig kereskedelmi, ipari és közlekedési miniszter volt. Miután folyamatosan tiltakozott pártjának a Kun vezette kommunista párttal való – számos fontos szocialista által is szorgalmazott – egyesülése ellen, a fúziójukat kimondó egyesülési paktum aláírása után (amit ő megtagadott), lelépett a politika színpadáról, és amint tehetett, Svájcba emigrált. Onnan 1919. július 8-án politikai memorandumot küldött a magyarországi politikai helyzetről (lásd Garami E., *Forrongó Magyarország, i. m.*) Georges Clemenceau francia miniszterelnöknek, a párizsi békekonferencia elnökének. Ebben megjelölte a magyarországi bolsevizmus két forrását: a nacionalizmust és az ország társadalmi-gazdasági helyzetét. Jellegzetes visszafogottságával ezt írta:

A magyar nacionalizmus az antanthatalmak védelmét élvező szomszédos államokra vezethető vissza. A bolsevizmus társadalmi oka a termelés újjászervezésének lehetetlenségén alapszik: ugyanezek a szomszédos államok megfosztották Magyarországot szinte minden szénbányájától, erdejétől és nyersanyagaitól, ezzel megbénítva mind iparát, mind közlekedését.

Kun 1919. március 23-án kibocsátott egy kiáltványt, amelyet formálisan a „világ dolgozóinak” címzett a hatalom megragadása és a „proletárdiktatúra” meghirdetése alkalmából. Valójában elsősorban Magyarország népéhez szólt, kommunikációja csak itt volt hatékony. Ebben már uralmának harmadik napján – mielőtt a versailles-i békekonferencia elkezdte volna a hivatalos tárgyalásokat a Magyarországgal kötendő békeszerződésről – Magyarország felosztására szentimentálisan reagáló, hazafias hangot ütött meg.

Kun természetesen megpróbálta lenyűgözni a magyarokat azzal, hogy ő és kommunista társai nemcsak haragiuk érzéseiben osztoznak országuk felosztásáért – amelyet egy ugyancsak nem wilsoni hatalmi politika okozott –, de drámai módon felhívják a „világ dolgozóinak” figyelmét is. (Akiknek legtöbbször természetesen nem volt elérhető Kun propagandája számára, s ezt ő is nagyon jól tudta.) A kuni kiáltvány következő szakasza kétségtelenül elsősorban hazai fogyasztásra fogalmazódott:

„A magyar proletárforradalmat két erő hozta létre, amelyek közül az egyik az ipari dolgozók, a mezőgazdasági proletariátus és a katonák eltökéltsége, hogy nem tűrik tovább a tőke igáját; a másik az antant imperializmusa, amelynek szándékában volt és van megfosztani Magyarországot élelmiszeripari forrásaitól, ipari nyersanyagaitól és minden létfeltételétől területének feldarabolása által.”

Kun az eseménydús március 20-át követő három napon belül meghirdette a „proletárdiktatúrát” Magyarországon. Egyben nyomatékosan elutasította a szövetséges hatalmak területi feltételeit, bár azzal a megjegyzéssel, hogy az új rendszer „nem a területi integritás alapján áll.” A szövetségesek területi követeléseinek elutasításával Kun „diktatúrája” számára egyfajta türelmi időszak lett biztosítva. Az artikulált magyar közvéleményben teljesen domináns nézet volt, hogy ha nyugatról nem tudunk mást kapni, mint ezeréves országunk felosztását, nézzük meg, hátha országunkat maga Belzebub menti majd meg. És a kommunista diktátor Kun látszólag elfelejtette mindazt, amit a *Pravdában* írt ama szocialisták áruló tevékenységéről, akik a „szociálpatriotizmus”, a „szocialista színezetű sovinizmus” eretnekségébe esnek – ez utóbbit a kommunisták a faszizmus megjelenése óta inkább „szociálfaszizmusnak” nevezték. Tovább játszott a nemzeti téma variációit: 1919. április 5-én a Nagy Négyek Tanácsa Budapestre küldött egy brit dél-afrikai magas rangú államférfit, Smuts tábornokot, és rajta keresztül sokkal kedvezőbb határvonalakat ajánlott fel Magyarországnak, mint a két héttel korábban (március 20-án) Károlyi demokratikus rezsimjének címzett Vix-jegyzék. De Kun és vezető szerve, a proletárdiktatúra kormányzótanácsa késedelem nélkül elutasították az antantnak ezt a javított ajánlatát.

Kun ezután a nyilvánosság összes regiszterén játszva nagymértékben kihasználta azt a tényt, hogy proletárdiktatúrája sokkal kedvezőbb feltételeket kapott a szövetségesektől, mint a „polgári demokráciák és a demokratikus szocialisták” az úgynevezett baráti nyugati államférfiaktól, és „a proletariátus erejére alapozva” a rezsim még ezeket a jobb feltételeket is elutasította. Kun kommunista propagandája az eljárás formai aspektusait is jól kihasználta: az egykori rezsimhez a szövetségesek egy ezredessel küldték meg feltételeiket; a kommunista proletárdiktatúrához Smuts személyében nemcsak egy tábornokot küldtek, hanem a Brit Birodalom egy aktív vezető államférfiját. Sőt, Kun joggal állíthatta, hogy személyesen megmondta Smuts tábornoknak, miszerint nemcsak a feltételeket utasítja vissza, de kormánya a román hadseregnek a Maros-vonalhoz való visz-

szavonulását is követeli. Mivel Magyarországra Nyugatról nem érkezett semmi olyan hír, amely jelezte volna, hogy Kun állításai és úgynevezett hazafias nyakassága csak üres hengegések, a szervezett ellenforradalmi csoportok láncolatai – ez személyes élményekre alapozott állítás – vitatkozó társaságokká alakult át, ahol az uralkodó vélemény ez volt: „várjunk egy kicsit, talán amit meg kell menteni, azt meg is tudják”.

Egy hónappal azután, hogy Kun kormányra jutott, újabb fejlemények remek lehetőségeket kínáltak számára, hogy az ország megmentőjének szerepében tetszelegjen. Románia ugyanis, mohón kihasználva Magyarország belső szétesését és balsorsát, fegyveres erőket küldött át – anélkül, hogy azok bármilyen ellenállásba ütköztek volna – még azon a demarkációs vonalon is messze túlra, amelyet a Legfelsőbb Tanácsnak a kommunista felemelkedést leginkább elősegítő Vix-jegyzéke írt elő. E román nyereségeken felbuzdulva a cseh hadsereg 1919. április 28-a és május 2-a között szintén átlépte az úgynevezett Vix-vonalat, és bevonult egy nagy iparvárosba, Miskolcra. Kun, aki nem titkolta, hogy rádión keresztül néha naponta is tanácskozik Leninnel, és közvetlenül tőle kapja az utasításokat, gyorsan reagált. Megismételte, amit Lenin és Trockij tettek, amikor az „intervenció” és a „fehér hadseregek” veszélyeztették létüket és a forradalom jövőjét: Bruszilov marsall előjöhett félíg-meddig biztonságos rejtékhelyéről, és stratégiai kérdésekben elláthatta Trockij katonai tanácsadójának szerepét. Kunnak borzasztó nagy szüksége lett volna egy magyar *Valmy*-ra²³⁶, amely igazolhatta és megszilárdíthatta volna uralmát. Ebben hatékonyan segítette egy tapasztalt szocialista, Böhm Vilmos (korábban villanyszerelő, majd írógép-értékesítési ügynök)²³⁷, akit megtett honvédelmi népbiztosnak, és saját „agitátor-kommandója”, emellett sok új neofita és opportunist: mindezek segítségével kb. két hét alatt igazi *levée en masse*-t²³⁸ hozott össze.

²³⁶ Utalás a valmyi csatára: a forradalmi Franciaország hadseregének első jelentős győztes csatájára Valmy mellett 1792. szeptember 20-án, melynek során Dumouriez és Kellermann tábornokok megfutamították a porosz-osztrák csapatokat. A győzelem meggátolta a francia forradalom leverését és lehetővé tette, hogy Franciaországban kikiáltásák a köztársaságot.

²³⁷ Böhm Vilmos (1880–1949) 1918-ban a Károlyi-kormányban hadügyi államtitkár, 1919. január 18-tól hadügyminiszter a Berinkey-kormányban. A Tanácsköztársaság idején szocializáló, majd hadügyi népbiztos, a Vörös Hadsereg főparancsnoka. A Szociáldemokrata Párt centrumához tartozott. 1919. júliusában bécsi követként tárgyalásokat folytatott az antant megbízottaival a Tanácsköztársaság megbuktatásáról. 1945-ben tért haza Bécsből, 1946-tól Magyarország stockholmi követe.

²³⁸ *levée en masse* (francia) – tömeges mozgósítás: tömegméretű katonai sorozás többnyire ellenséges támadás idején

Két hét kellett ahhoz is, hogy Kun vörös hadserege gyorsan előrenyomuljon az új cseh hadsereg ellen. Május 3-tól június 22-ig Csehszlovákia területi zsákmányának nagy részét visszaszerezték. Kunnak és kohorszának látnia kellett, hogy a győztes Vörös Hadsereg valójában a volt osztrák-magyar vezérkar két ezredesének (Stromfeldnek²³⁹ és Tombornak²⁴⁰) a kezében van; hogy a hadsereg sok tisztje nacionalizmusból csatlakozott a Vörös Hadsereghez, és hogy a legénység több parasztból állt, mint szakszervezeti tag munkásból. Különben, amint a Kun-kormány egykori népbiztosa Jászi Oszkárt tájékoztatta, a kuni rezsim zenitje idején (1919 május közepe-június közepe) az országban legfeljebb 5000 kommunista lehetett. Böhm népbiztos becslései szerint a több mint egymillió szakszervezeti tag között (a proletárdiktatúra harmadik hónapjában, júniusban) csak mintegy 50-60 000 „osztálytudatos” munkás volt. A mozgósított szakszervezeti tagok és parasztok a régi fegyveres erők megbízott tisztjeinek irányítása alatt 1919. május 3. és június 22. között a folyamatos győzelmek paroxizmusában gyakorlatilag egyetlen kereszties sereggé olvadtak össze. A nacionalista érzület Böhm védelmi népbiztos végső összefoglalóján is átdereng (a rövid idejű rezsim bukása után íródott): „Semmi nem tudott ellenállni a hadsereg győztes előrenyomulásának az évezredes magyar határok felé. Semmi nem tudta volna megállítani, legkevesbé a cseh hadsereg. Mindazonáltal Clemenceau utasítására (június 13.) vissza kellett vonnunk csapatainkat a demarkációs vonalig.” A békekonferencia nevében Clemenceau már június 13-án követelte az éppen az Északi-Kárpátokon húzódó határ felé előrenyomuló magyar hadsereg azonnali visszavonását, és megígérte Kunnak, hogy ha ezt a követelést betartják, a román hadsereg is visszavonul a békekonferencia által Románia számára odaítélt területre. Kun jól érezte, hogy ha vállalja a felelősséget a győzedelmes hadsereg visszavonásának elrendeléséért, mindaz a jóindulat vagy tolerancia, amit a nemzeti várakozásokkal összhangban lévő korábbi lépéseivel elnyert, hamarosan elpárolog. Még egyszer megpróbálta eljátszani a nyakas nacionalistát, és nyolc napon át nem engedett Clemenceau ultimátumának. Amikor azonban a

²³⁹ Stromfeld Aurél (1878–1927) vezérkari ezredes, az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari tisztje, a Tanácsköztársaság idején a magyar Vörös Hadsereg vezérkari főnöke, akinek nagy szerepe volt a cseh és román csapatok előrenyomásának megállításában. A Clemenceau-jegyzék elfogadása után lemondott.

²⁴⁰ Tombor Jenő (1880–1946) katonatiszt, honvédelmi miniszter, gyógyszerész, újságíró. Az első világháborúban a fronton szolgált, 1918-ban vezérkari alezredesként. A Tanácsköztársaság idején a hadügyi népbiztosság vezérkari főnöke volt, Stromfeld Auréllal együtt szervezte meg a sikeres északi hadjáratot. Az 1930-as években újságíróként Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjának, a *Szabadságnak* volt munkatársa. Élete utolsó évében kigazdapárti honvédelmi miniszter a Tildy-kormányban és a Nagy Ferenc-kormányban.

cseh hadsereg mellé delegált Pellé²⁴¹ francia tábornok és Mittelhauser francia²⁴² tábornok az 1919. június 23-i megbeszéléseiken egyértelművé tették Ágoston²⁴³ külügyi népbiztos-helyettes számára, hogy Clemenceau nem a levegőbe beszél, ugyanazon a napon Kun (valószínűleg Lenin beleegyezésével) arra utasította Stromfeld ezredet, hogy vonuljanak vissza. Másnap, június 24-én kirobbant a hadsereg tisztjeinek ellenforradalma Budapesten. Kunnak ezt még sikerült elnyomnia, de diktatúrája halálra volt ítélve. Magyarország addig tűrte őt, amíg olyan cselekedeteket mutatott fel, amelyek kielégítették a csalódott, darabokra szaggatott nemzet pszichikai szükségleteit.

Kun proletárdiktatúrája közel háromszor annyi ideig tartott, mint a párizsi kommün. Az 1919-es magyar kommunizmus nem csak nagyvárosi, de országos ügy is volt. Társadalmilag-gazdaságilag „kommunistább” volt, mint a szovjet-orosz kommunizmus 1919-ben. Míg Lenin rendszere első tizennyolc hónapjában egész Oroszország területén mindössze 513 vállalkozást szocializált, Kun Béla diktatúrája, szemben a III. Internacionálé direktíváival (ahogy saját népbiztosa, Böhm megírta), létezésének első két hónapjában minden olyan vállalkozást „szocializált”, amely rendszeresen hűsz vagy több alkalmazottal működött. Végül, bár maga Kun soha nem mutatott nacionalista lelkesedést, a gyakorlatban közpolitikája legszembeűnőbb vonása a nemzeti területi érdekek makacs, merész, sőt meggondolatlan védelme volt, s a nemzeti törekvések megvalósítása militarista eszközökkel. Nacionalistább volt – feltehetőleg nem lélekben, hanem kormányzati gyakorlati cselekvésben –, mint Horthy úgynevezett ellenforradalmi rezsimjének vezetői a húszas évek derekán és végén. S lévén felelőtlen és tapasztalatlan szerencsejátékos, merészebb és meggondolatlanabb politikai viselkedést tanúsított. Mindazonáltal kizárólag külső viselkedését tekintve a nacionalizmus és a kommunizmus szándékos kombinációját fedezhetjük fel, az előbbi eszköz-értékek iránti orientációként, az utóbbit pedig, ahogy azt a dik-

²⁴¹ Maurice Pellé (1863–1924) francia tábornok. A haderejének megszervezésében Franciaország segítségét kérő, 1918-ban kikiáltott Csehszlovákia új hadseregét szervezte. Miután a Magyar Tanácsköztársaság csapatai sikerrel támadták Dél-Szlovákiát és létrehozták a Szlovák Tanácsköztársaságot, Tomáš Garrigue Masaryk elnök a csehszlovák hadsereg főparancsnokává nevezte ki Pellé tábornokot.

²⁴² Eugène Mittelhauser (1873–1949) francia tábornok. 1920-tól Pellé tábornok utódaként a csehszlovák hadsereg vezérkari főnöke. A II. világháborúban is szolgált, 1940-től a francia haderők egyik főparancsnoka volt

²⁴³ Ágoston Péter (1874–1925) jogtudós, egyetemi tanár, miniszter, radikális, majd szociáldemokrata politikus. A Magyar Tanácsköztársaság idején külügyi népbiztoshelyettes, néhány napig az 1919. augusztus 1-jén megalakult Peidl-kormány külügyminisztere. 1920 decemberében, a népbiztosperben halálra ítélik, de a szovjet-magyar fogolycserre-akció alkalmával Moszkvába kerül. Végül Párizsba települ. Rab Pál néven Friedrich Engels, Karl Kautsky, Franz Mehring és August Bebel műveit fordítja magyarra.

tatúra akciórendszere is mutatja, a végső értékekhez hasonlóan a kardinális társadalmi értékek, mint cél-értékek felé való orientációként. A magyar hadsereg május-júniusi győzelmének nacionalista paroxizmusa idején a nacionalista és a szocialista értékek feltehetően számos munkás-katonában összefonódtak.

Miben áll Kun Béla hozzájárulása a nemzeti kommunizmus mintázatának kibontásához? Igazából – hűen követve Lenin utasításait – az 1871-es párizsi modellt reprodukálta, amelyet az orosz szovjet mintázat közvetített; sőt kijelenthetjük, hogy sikerült nem magát a megvalósult *kommünt* reprodukálnia, hanem ennek Marx által megfogalmazott, idealizált modelljét. Kun Béláé – ez nem kétséges – ellentétben a párizsi kommünnel, egy igazi kommunista rezsim megközelítése volt. Kun Béla, akit lesöpörtek tapasztalatlan radikális követői, két hónap alatt „felépített” egy szocialista államot és gazdaságot, amennyire a formális kormányzati intézkedések lehetségesek voltak. Túl késő volt, amikor Lenin – valószínűleg magyarországi rezsimjének megmentése érdekében – addig is elment, hogy 1919. május 27-án figyelmeztetést intézett a magyarországi kommunistákhoz, amelyben kifejtette, hogy a gazdasági rendszernek a kapitalizmusból a szocializmusba való fokozatos átalakulásához okvetlenül egy hosszabb átmeneti időszakra van szükség. És Kun rendje eredeti „formájában” egy forradalmi, „tartalmában” egy nacionalista háborút indított, méghozzá nemzeti szinten és valóban a megszálló külföldi seregek ellen, nem pedig, mint a párizsi *kommunák*, helyi, önkormányzati szinten és valójában kizárólag az új, republikánus francia kormány fegyveres erői – vagyis a saját országuk – ellen. Kun Béla mindkét tekintetben sokkal messzebbre ment, mint Lenin, mivel ez utóbbi eléggé körültekintő volt ahhoz, hogy ne kísérelje meg az iparágak teljes körű államosítását (szocializálását), nem beszélve a közepes és nagy földterületek kollektivizálásáról, amíg a Vörös Hadsereg az „intervenciós hadseregekkel” küzd. Kun proletárdiktatúrája így megvalósította, amiről Karl Marx a *Polgárháború Franciaországban* lapjain a párizsi kommünnel kapcsolatban még csak álmodhatott.

A kormányt a proletariátus nevében Forradalmi Kormányzótanács vette át. A tanács hivatalosan megalapította a Magyar Szovjet-köztársaságot mint kormányformát, és a Munkás-Katona-Paraszt-Tanács diktatúráját, mint államformát. A külügyi népbiztos, Kun Béla diktátorként működött, míg a volt szocialista Garbait, a Forradalmi Kormányzótanács elnökét minden befolyásától megfosztották. Magasra hágott az „osztály-hadsereg” (Vörös Hadsereg) és a „Lenin fiúk”, „forradalmi tengerészek” és szabadon engedett elítéltek ama kegyetlen bandájának terrorizmusa, amelyet a *Cseka* magyar változatának főnöke, Szamuely vezetett. A „Lenin fiúk” páncélozott „halálvonatokkal” járták az egész országot, hogy minden megnyilvánuló elégedetlenséget vérbe fojtsanak. A hivatalos statisztikák azt mutatják, hogy a „vörös terror” összes áldozata közül 73% volt paraszt, 9,9% katonatiszt és 7,8% felső középosztálybeli. Egyik áldozat sem volt arisztokrata.

Hamarosan megkötötték a katonai szövetséget Oroszországgal. Kun diktatúrája nagymértékben finanszírozta az osztrák kommunisták erőfeszítéseit, hogy országukban is szovjet köztársaságot alakítsanak ki. A termelési eszközök magántulajdona az összes iparágban megszűnt. A városokban államosításra került minden üzleti vállalkozás, földtulajdon és ingatlan. 1919. április 3-án minden 142 hektárnál nagyobb földbirtokot „kommunizáltak”, azaz államosították. Ez széles körű és intenzív elégedetlenséget szított a szegényparasztek körében, akik már a Károlyi-rezsim alatt is zúgolódtak, mivel nem osztották fel köztük a nagybirtokokat, amit sokan bármely forradalomtól elvártak volna. Az állam monopolizálta a kereskedelmet; az üzleteket kifosztották. A tulajdoni szerkezet radikális változásainak közvetlen következményeként a gazdaság nem mezőgazdasági ágazataiban a termelés hamarosan 25–75%-kal csökkent. Sok gyárat és boltot kellett bezárni nyersanyag- és áruhiány miatt. A parasztság értéktelennek tartotta a „fehér pénz” túlzott mennyiségét (ellentétben a korábban kiadott bankjegyekkel, a „kék pénzzel”), az új típusú fedezetlen „papírpénzt”, valójában kincstárjegyeket. Csak a régi bankjegyeket fogadták el, amely mint „jó pénz”, követte Gresham törvényét²⁴⁴, és fokozatosan eltűnt a forgalomból. A parasztság leállította a mezőgazdasági termékeknek a városokba történő szállítását. A kommunista vezetők a parasztoknál maradt összes mezőgazdasági terméket a Központi Ellenőrző Bizottság felügyelete alá vonták, továbbá hivatalosan rekviráltak vidéki termékeket közellátási célokra, ami ellen a parasztek sok faluban nyíltan fellázadtak. A kommunista vallásellenes és antiklerikális propaganda legvulgárisabb formái – a katolikus papokkal való brutális bánásmód az utcákon és más nyilvános helyeken; a „keresztény sajtó” megszüntetése; a hagyományos római katolikus liturgikus felvonulások géppisztolysorozattal való kísérése – népes társadalmi szegmensekben lobbantotta lángra az ellenforradalmi szellemet. Több papot hivatalosan is felelősségre vontak a szórványos parasztlázongásokért. Terrorista csapatok járták a vidéket, különösen Nyugat-Magyarországon, és több olyan faluban, ahol a nagybani, önkényes rekvirálásokkal szemben ellenállást tapasztaltak, a papot és a gyanúsított parasztokat tárgyalás nélkül meglincselték.

Annak érdekében, hogy stabilizálja pozícióját és csökkentse az egyre növekvő munkanélküliséget, Kun a Vörös Hadseregbe jelentős számú munkanélküli, szakszervezeti tag munkást toborzott, és rendkívül sikeres támadást indított a cseh csapatok ellen, amelyek Észak-Magyarországot és Szlovákiát foglalták el.

²⁴⁴ Gresham(-Kopernikusz) törvény: Sir Thomas Gresham (1519–1579) kereskedő, a londoni tőzsde megalapítójának közgazdasági tétele, mely szerint ha egy gazdasági rendszerben kétféle pénznem van forgalomban, a rosszabbik fogja kiszorítani a jobbat (értékállóbbat) a forgalomból. A törvényt Greshamról nevezték el, de Nicolaus Copernicus fektette le 1526-ban *Monetae cudendae ratio* című tanulmányában.

A Magyar Vörös Hadsereg gyors győzelmei hiábavalók voltak, a szövetséges hatalmak legfelsőbb tanácsa nevében Clemenceau elrendelte a csapatok azonnali visszavonását. Kun Béla, hogy elkerülje a további konfliktusokat a szövetséges hatalmakkal, nemcsak követte ezt az utasítást, de még a béketárgyalások megkezdése előtt ünnepélyesen elismerte Magyarország északi és északkeleti részeinek átadását. A visszavonuló hadsereg ingerült hazafias elemei ellenforradalmat robbantottak ki. 1919. június 26-án a budapesti katonai akadémia és a Dunán több ágyúnaszád sikertelen lázadást indított. A diktátor várható véres bosszúját Romanelli alezredes²⁴⁵, a budapesti olasz katonai misszió vezetője akadályozta meg, akit a szövetséges hatalmak Kun proletárdiktatúrájának végéig és közvetlenül utána a diplomáciai kapcsolatok hiányában *de facto* illetékes ügynököknek használtak.

A románok kihasználták a magyar viszonyokat, és a Tisza felé haladtak, olyan területeket foglalva el Magyarországon, amelyek messze a Legfelsőbb Tanács által kijelölt határvonalon innen voltak. Hogy elterelje a közvélemény figyelmét a gazdasági összeomlásról, és valószínűleg azért is, hogy a hadsereget megnyugtassa, Kun ismét a nacionalistát játszotta, és támadást indított a román fegyveres erők ellen. De ez alkalommal ahelyett, hogy hiába harcolt volna a vörös rezsim esetleges katonai sikerekkel való, időleges stabilizálásáért, a magyar hadsereg sok hazafias eleme – főleg tisztje – Szegedre menekült. Ez akkor az ország második legnagyobb városa volt, még hozzá a magyar Vörös Hadsereg és a románok közti front közelében, a francia megszállási övezetben. A Szlovákiában aratott győzelem hiábavalósága meggyőzte őket arról, hogy a szövetséges hatalmak nem fognak eltérni egy erdélyi inváziót, bármennyire sikeresen harcolnának is a románokkal szemben. A menekültek, mihelyt Szegedre értek, az ottani legmagasabb rangú tiszt, Horthy tengernagy körül gyülekeztek. A Vörös Hadsereg, megfosztva e tisztektől és a harcolni nem hajlandó katonák által hátráltatva, vereséget szenvedett. Kunt budapesti erődítményében kiéheztette mind a szövetséges hatalmak embargója, mind a gazdák bojkottja; fenyegette a kelet felől előrehaladó román hadsereg, továbbá a délről és újabban már nyugatról is érkező, egyre növekvő ellenforradalmi magyar erők. A Kun Béla rezsimjének az antanthatalmak 1919. július 27-i jegyzéke adta meg a kegyelemdőfést. Ez kertelés nélkül kijelentette, hogy nem szállítanak élelmiszert, amíg az ország nem mutat fel egy reprezentatív kormányzatot. Kun ráébredt, hogy Magyarország a kommunisták első kísérlete nem sikerült, ahogy ugyanabban az év-

²⁴⁵ Guido Romanelli (1876–1973) olasz alezredes. 1919. május 12-én Budapestre delegálták az olasz misszió budapesti parancsnokaként. Segítséget nyújtott az 1919. június 24-én kitört, a magyar proletárdiktatúra ellen szervezett, gyorsan elfojtott felkelés résztvevőinek, köztük a Ludovika Akadémia növendékeinek és parancsnokainak. A két világháború közötti időszakban is humanitárius tevékenységet fejtett ki Magyarországon.

ben Berlinben és Münchenben sem. Európa első kritikus éve a háború után a végéhez közeledett. Ahogyan Károlyi korábban hiába remélte, hogy a magyar demokráciát a demokratikus szövetséges hatalmak kedvelik és támogatják, ez alkalommal Kunnak a lenini rezsim katonai támogatásával kapcsolatos reményeit hiúsította meg az orosz polgárháború, amely 1919 közepére a bolsevik kormány számára kritikus stádiumba került. Minden rendelkezésre álló katonai erőre Oroszországban volt szükség, saját fennmaradásuk végett. Kun elfogadta (csak Lenin beleegyezésével tehetett) a szövetséges hatalmak Bécsben kidolgozott forgatókönyvét, hogy a Kun-rezsim végén – és egy antikommunista rezsim megjelenésekor – várható mézárást sikerüljön elkerülni. A végrehajtó hatásköröket rezsimje mérsékelt szocialista tagjának, Peidl népbiztosnak adta át, és 1919. július 31-én közeli munkatársainak többségével együtt különvonaton menekült Bécsbe. 1919. augusztus 1-jével a rémálmom véget ért.

ROMÁN MEGSZÁLLÁS

Peidl szocialista kormánya nélkülözte a nyilvánosság támogatását, ahogy bármely kormány nélkülözne volna, amelyet Kun segített hatalomra, és kizárólag Kun diktatúrája alatt létrehozott Munkástanács legalizált, s amelynek tagjai között több ember a megszűnt „proletárdiktatúra” népbiztosa volt. Peidlt és csapatát kiabálás és vérontás nélkül elsöpörte 1919. augusztus 6-án egy államcsíny, amelyet ellenforradalmárok kis csoportja hajtott végre Friedrich István²⁴⁶ (egy évvel korábban még Károlyi lelkes és hiperaktív követője) vezetésével, a legmagasabb rangú polgári tisztviselőkkel (a minisztériumi részlegekből) összehangolva. Peidlt és kormányának tagjait fizikai erőszak nélkül eltávolították. Hogy semmiféle megmozdulás nem történt, ez a főváros masszív román megszállásának is tulajdonítható. A hatalmat megragadó politikai csoport megkérte az utolsó *homo regius*t, József főherceget – akit Károly király 1918. október 28-án, mint korábban elmondtuk, felruházott a joggal, hogy a korona nevében eljárjon –, hogy ebben a minőségben, és azzal a céllal, hogy az országnak törvényes kormánya legyen, nevezze ki Friedrich mérnököt miniszterelnöknek. A román hadsereg, amelyet a szövetséges hatalmak megbíztak, hogy Budapest ellen vonuljon, mert ez a fenyegetés kibillentheti Kunt a hatalomból, a főváros-

²⁴⁶ Friedrich István (1883–1958) politikus, miniszterelnök, gépgyáros. 1918-ban a Károlyi-kormányban hadügyi államtitkár. A Fehér Ház nevű ellenforradalmi szervezet tagjaként 1919. augusztus 6-án részt vett a jobboldali szociáldemokrata Peidl-kormányt eltávolító puccsban. 1919. augusztus 7-től november 25-ig miniszterelnök, majd 1920. március 15-ig hadügyminiszter. Az 1920-as évek elején megalapította a „szittyák tábora” elnevezésű szélsőjobboldali szervezetet.

tól 14 km-re keletre állt, amikor a szocialista Peidl kabinet 1919. augusztus 1-én követte a kuni rezsimet. A fent említett Romanelli ezredes, a budapesti antant hatalmak akkori legmagasabb rangú tisztje tájékoztatta a román parancsnokságot Kun bukásáról, és arra kérte, hogy rendelje el a román hadsereg előrenyomulásának leállítását, mivel már nincs ki ellen fellépni a színtéren. George Clemenceau mint a szövetséges és társult hatalmak Legfelsőbb Tanácsának elnöke 1919. augusztus 2-án, miután jelentést kapott Kun diktatúrájának a végéről, Colonel Romanellit a következőképpen instruálta:

A románoknak azon a helyen kell állomásozniuk, ahol jelenleg tartózkodnak. Határozottan tilos bevonulniuk Budapestre.

Augusztus 3-án kora hajnalban Romanelli ezredesnek sikerült továbbadnia Clemenceau idézett utasítását az illetékes román parancsnoknak, Constantinidi tábornoknak. Ennek ellenére a román csapatok 1919. augusztus 4-én bevonultak Budapestre. Nem ütköztek ellenállásba, amint az utolsó napokban történő felfejlődésük során sem. Az „osztályhadsereg” feloszlott. A megszállók elvágták az összes kommunikációs vonalat az ország más részeivel. A Friedrich-kormány, bár nagy, széles körű népszerűségnek örvendett Budapesten, tehetetlenül állt a fővárosban, amelyet a román katonaság nagy erővel megszállt, kifosztott, és elszigetelt a vidéktől. Az antant Legfelsőbb Tanácsa arra kényszerítette József főherceget mint Habsburgot, hogy vonuljon vissza a közéletből, majd elrendelte a románok visszavonását. H. H. Bandholtz tábornok²⁴⁷, a szövetséges katonai misszió amerikai tagja augusztus 16-án azt jelentette a Legfelsőbb Tanács számára, hogy szemben az antant katonai missziójának kívánságaival „a románok mindent megtesznek az ügyek késleltetése érdekében, csak hogy Magyarország kifosztását befejezhessék.” Bandholtz tábornok tiszteletére Magyarország felállította szobrát Budapest legszebb terén, korbáccsal ábrázolva, amellyel a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit személyesen védte a fosztogató román katonák ellen.

Az Egyesült Államok őrnagya, Burrow szerint az Egyesült Államok tábornoka, H. H. Bandholtz ismételt és erőteljes beavatkozása ellenére a románok 302 mozdonyt és 34 160 teherautót vittek el. A rövid román megszállás (1919. augusztus 4. – november 14.) közvetlenül 600 millió dolláros kárt okozott. A legnagyobb kár azonban a magyar kultúrát és nagyon sok magyar személyes etoszt érte. A politika iránt érdeklődő magyarok mindössze tíz hónapon belül megtapasztalták hazájuk tényleges felosztását, számtalan magyar ember durva bántalmazását az elfoglalt és megszállt magyar területeken, a „vörösterror” és a „proletárdiktatúra uralkodó osztályának” provokatíván nem magyar viselkedését és eljárásait. E mélységes kifosztottság élmények elég erősek voltak ahhoz,

²⁴⁷ Harry Hill Bandholtz (1864–1925) amerikai tábornok, az első világháború után az amerikai katonai misszió parancsnoka Magyarországon. 1919. október 5-én megakadályozta, hogy a megszálló román csapatok kifosszák a Magyar Nemzeti Múzeumot.

hogy a hazafias érzelmeket nacionalista szenvedélyekké fokozzák. Ezekhez járultak még további tényezők: először a 900 éves szuverén állam fővárosának megszállása – anélkül, hogy a támadó fegyveres harcban megfizette volna az árát – egy 60 éves királyság erői által, amely államot, Romániát a magyar diplomácia (Andrássy a berlini kongresszuson) emeltette királyság rangra. Másodszor, a tartós, reménytelen tehetetlenség érzése, melyet a Kun kormányzása alatt teljesen lefegyverzett magyarok tapasztaltak meg, mivel képtelenek voltak a fővárosban megvédeni a magyar vagyont a román hadsereg három hónapon át fényes nappal zajló ádáz fosztogatásától. Ezek a további megaláztatások, nélkülözések és frusztrációk a leginkább felháborodott hazafiak szélsőséges nacionalizmusát a legmagasabb szintig korbácsolták fel.

FELDARABOLÁS ÉS REKONSTRUKCIÓ

A kommunista terror elől menekültek ezrei közül vagy egy tucat politikus és politikailag aktív személy csoportosult Bethlen István gróf²⁴⁸ körül Bécsben, és az először francia kezdeményezésre, Károlyi Gyula gróf²⁴⁹ vezetése alatt alakult ellenforradalmi kormány körül a magyarországi francia zóna székhelyén, Szegeden. (Ellenforradalmi kormány először Aradon jött létre.) Amikor a francia kormány ezen ellenkormány demokratizálódását reklamálta, miniszterelnökké a Károlyi-párt egykori tagját, dr. Ábrahámot²⁵⁰ választották; a „Fehér Sereg” (a Vörös Hadsereg elnevezés kontrasztjaként) főparancsnoka pedig Horthy lett.

Még ismeretlen okok miatt a francia kormány a katonákat lefegyvereztetete, és vonakodott felfegyverezni azokat a fegyvertelenekeket, akik Budapestről és

²⁴⁸ Bethlen István gróf (1874–1946) jogász, mezőgazdász, politikus. 1921 és 1931 között Magyarország miniszterelnöke. Keresztény–nemzetinek nevezett kormánya szilárdította meg a Horthy-rendszert („bethleni konszolidáció”).

²⁴⁹ Károlyi Gyula gróf (1871–1947) politikus, 1931 augusztusától 1932 októberéig Magyarország miniszterelnöke. 1919 tavaszán előbb Aradon alakított ellenkormányt a Tanácsköztársaság megdöntése érdekében, majd a franciák által megszállt Szegeden. 1931. augusztus 19-én Horthy bizalmasát, Károlyi Gyulát bízta meg kormányalakítással. 1932. szeptember 21-én lemondott, a miniszterelnöki székben Gömbös Gyula követte.

²⁵⁰ Pattantyús-Ábrahám Dezső (1875–1973) ügyvéd, 1919-ben miniszterelnök. Függetlenségi párti, majd polgári demokrata politikus, országgyűlési képviselő, igazságügyi, később belügyi államtitkár. A Magyarországi Tanácsköztársaság idején a Szegeden működő ellenforradalmi kormányok közül a harmadiknak lett miniszterelnöke 1919. július 12. és augusztus 12. között. Kormányára nevezte ki Horthy Miklóst fővezérré. 1944 novemberében a nyilasok túszként Sopronkőhidára vitték, ahonnan Németországba szállították. A II. világháború után a jobboldali Magyar Szabadság Párt, 1956-ban a Szabadság Párt egyik alapítója.

az ország más részeiről menekültek el, jelentős számban a Vörös Hadseregből, amely a Vix-féle demarkációs vonalat is átlépő, az Alföldre behatoló román erők ellen nyomult előre. Dr. Ábrahám ellenforradalmi kabinetjének minden erőfeszítése ellenére a francia hadsereg meghiúsított egy tervet, hogy a kis magyar „Fehér Sereg”, francia engedéllyel és segítséggel, Budapest felé haladva elfoglalja a Kun irányítása alatt lévő magyar területet. Csak amikor a román hadsereg már Budapesthez közeledett, és nyilvánvaló volt, hogy a kommunista rezsimnek vége, engedélyezte a francia parancsnokság Horthynak, hogy vezesse át kis seregét a francia megszállási övezetből a Dunántúlra (Nyugat-Magyarországra). A magyar Fehér Sereg egységei és a román csapatok közötti esetleges összecsapások elkerülése érdekében a Legfelsőbb Tanács csak 1919. november 14-e után, közvetlenül a román megszállás végét követően engedte meg Horthy „Fehér Seregének”, hogy bevonuljon Budapestre.

A nagybani kommunista terror és kegyetlenség bosszút szült, a hatékony közigazgatás és jogrend helyreállítása előtt 307 ember lett az antiszemita fehérterror áldozata; két szocialista újságíró és néhány helyi kommunista szervezőt megölték. Az antanthatalmak Legfelsőbb Tanácsa egy brit diplomatát, Sir George Clarkot delegálta, hogy mozdítsa elő egy olyan, szélesebb demokratikus alapon álló koalíciós kormány létrehozását, amelyben a megszüntetett kommunista párt kivételével az összes párt részt vesz. A Clark-tárgyalások résztvevőinek túlnyomó többsége nem volt hajlandó együttműködni a szociáldemokrata marxistákkal. A beavatkozás részleges sikere koalíciós kormányt hozott létre egy katolikus politikus, Huszár Károly vezetésével (1919. november 24. – 1920. március 14.), aki korábban az egykori Néppárt tagja volt. Általános szavazójog és titkos szavazás alapján választották meg a Nemzetgyűlést (1920), amely bizalmi szavazással erősítette meg a dr. Simonyi-Semadam Sándor²⁵¹ által vezetett kabinetet (1920. március 15. – július 19.). Az új miniszterelnök ügyvéd volt, a katolikus kánonjog specialistája, több egyházi hatóság tanácsosa, korábban az egykori néppárt tagja. Lemondását követően a Nemzetgyűlés jóváhagyta Teleki Pál gróf²⁵² első kabinetjét (1920. július 19. – 1921. április 19.). Ezeknek a kormányoknak nemcsak bosszúszomjas tisztek vezette erőszakos reakcióval

²⁵¹ Simonyi-Semadam Sándor (1864–1946) magyar ügyvéd és politikus, 1920. március 15. és 1920. július 19. között Magyarország miniszterelnöke. A Magyar-Japán Társaság tagja, tanulmányozta a keleti nyelveket.

²⁵² Teleki Pál gróf (1879–1941) földrajztudós, tanár, politikus, többszörösen megválasztott országgyűlési képviselő, előbb a Magyar Királyság külügyminisztere 1920-ban, majd az ország miniszterelnöke 1920-tól 1921-es lemondásáig, ezt követően 1938 és 1939 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd az 1939-es választásokat követően az ország megválasztott miniszterelnöke 1941-es öngyilkosságáig. A Magyar Tudományos Akadémia tagja.

és antiszemita zavargásokkal kellett szembenéznük, hanem egy olyan békeszerződés-tervezettel is, amelynek területi rendelkezései, ha hatályba lépnek, a kész tények legalizálását jelentik, azaz a magyar területek igen nagy részének cseh és román hadseregek általi, a megkötött fegyverszünetek szerint is illegális megszállását, méghozzá az ország nemzetközi kapcsolatainak – Károlyi demokratikus és Kun „proletár” forradalma alatt bekövetkezett, korábban már tárgyalt – változásai következtében. A katolikus hierarchiától a szocialisták uralta Szakszervezeti Tanácsig az élet minden területéről a legkülönbözőbb csoportok és emberek tiltakoztak az egyedülálló földrajzi és gazdasági egységgel bíró, majdnem ezeréves magyar politikai struktúra felosztása ellen.

Lansing amerikai államtitkár²⁵³ is aggodalmát fejezte ki emiatt; a brit miniszterelnök, Lloyd George pedig 1919. március 25-én figyelmeztette a szövetségeseket arra, hogy „Délkelet-Európában nem lesz béke, ha minden kis állam, amely most létrejön, határain belül egy nagy magyar irredentával találja magát szemben.” Clemenceau óriási tekintélye és politikai ügyessége azonban sikerrel kényszerítette rá akarátát a Nagy Ötök többi tagjára, és rábírta őket, hogy figyelmen kívül hagyják Apponyi Albert gróf²⁵⁴, fődelegátus javaslatát: a vitatott új határok megállapításához a szövetségesek – az antant felügyelete alatt tartandó népszavazás révén – alkalmazzák a wilsoni doktrínát az érintett népek önrendelkezéséről.

1920. június 4-én Magyarország minden előzetes tárgyalás nélkül volt kénytelen aláírni a békeszerződést Trianonban. Ez a szerződés a Szent Korona országait 10 782 000 lakostól (20 886 484-ből) és 89 700 négyzetmérföldnyi területtől (125 600-ból) fosztotta meg. Az elszenvedett veszteség a lakosság 63,5%-a és a terület 71,4%-a volt. A békekonferencia csak Romániának 39 800 négyzetmérföldnyi magyar területet adományozott: többet, mint amennyit Magyarországnak meghagyott. Harminc százalék, avagy kerek számokban az akkor utolsó 1910-es népszámlálás adatai szerinti 9 995 000 magyarból 3 300 000 került valamelyik szomszédos államba.

A békeszerződés révén Magyarország elvesztette iparának – különösen feldolgozóiparának – nyersanyagbázisát, természeti erőforrásait. Az országot megfosztották a vasérc és az erdők 84 százalékától, teljes réz- és sóvagyonától, valamint szinte a teljes ólom-, cink- és mangánvagyonától, vízierőműveinek

²⁵³ Robert Lansing (1864–1928) amerikai politikus, külügyminiszter. A nemzetközi jog elismert szakértőjeként számos könyvet írt, köztük a versailles-i békeszerződésről és következményeiről.

²⁵⁴ Apponyi Albert gróf (1846–1933) politikus, miniszter, nagybirtokos, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja, a Szent István Akadémia elnöke (1921–1933). Jászberény országgyűlési képviselője, az 1920-as párizsi békekonferencián a magyar delegáció vezetője.

mintegy 90%-ától. E veszteségeknek köszönhetően az ország gazdasági szerkezete egyik évről a másikra, hirtelen megváltozott.

Szembetűnő eltérés mutatkozott a téren, hogy egy adott termelési ágazatban a rendelkezésre álló hazai nyersanyagok az összes igénynek hány százalékát tették ki egyfelől a háború előtti Magyarországon, 1913-ban, másfelől Trianon után, 1923-ban. A vonatkozó két százalékos érték, amely például a gépgyártás említett változását szemlélteti, 82 és 42, 50 és 10 a kohászat esetében, 41 és 15 a textiliparban, 20 és 12 a papíriparban, valamint 58 és 44 az élelmiszeriparban.

A gazdasági struktúra és a rendelkezésre álló természeti erőforrások radikális és hirtelen változása katasztrofális hatással volt az ország külkereskedelmének és fizetésének egyenlegére, következésképpen a magyar valuta külső értékére és közvetve belföldi vásárlóerejére (a monetáris egység az 1924-es valutaváltásig a *korona* volt). A tartós passzív fizetési mérleg volt az egyik olyan tényező, amely a forradalmak alatt és után – tehát az első világháború után – nagymértékben hozzájárult a valuta leértékelődéséhez. A háború finanszírozása csökkentette a „régii” aranyparitása szerinti 20,26 USA centről (1913) az 1918. novemberi, mindössze 7 centre. Az 1924 közepi devizareform előestéjén a korona (a monetáris egység) külső értéke körülbelül 0,001 USA cent volt, vagyis az aranyparitásának egy húszezrede.

A hazai valuta szélsőséges és sok mindennel összefüggő belföldi értékcsökkenése felemésztette azon középosztálybeli családok anyagi tartalékainak nagy részét, szerény örökölt vagyonát, amelyek nem tartoztak az üzleti osztályhoz. Értéktelenné váltak az életbiztosítási kötvények, a bankszámlaegyenlegek, a kormányzati és kommunális kötvények, a jelzálogok, a nyugdíjigények, a bérleti díjak és mindenféle hitelezői igény. A polgári és katonai közszolgálatok minden rendű és rangú alkalmazottai, beleértve a tanári személyzetet, nemcsak azért szegényedtek el, mert vagyonuk értéktelenné vált, hanem azért is, mert a bérek időszakos emelkedése messze elmaradt az egyre növekvő inflációs rátától, így bekövetkezett a monetáris egység vásárlóerejének gyorsuló csökkenése. Valójában *reálbérük* (vásárlóerőben mért fizetésük) csökkent folyamatosan. Sokan közülük kénytelenek voltak eladni, amit tudtak: hagyatékot, általában szerény értékű ékszereket, bútorokat, könyveket, aranyórákat, olyan dolgokat, amelyeknek magas *pretium affectionisuk*²⁵⁵, de sajnos sokkal alacsonyabb piaci áruk volt.

S ki tudta megvédeni önmagát és szeretteit az inflációnak a családi gazdaságra és életre gyakorolt káros társadalmi, pszichológiai hatásaitól? Vajon ki tudott még vagyonokra is szert tenni termény- és árupiaci spekulációval, valamint arbitrázs műveletek útján, kihasználva a különböző tőzsdék (Magyarország szá-

²⁵⁵ *pretium affectionis* (latin) – érzelmi viszonyon alapuló, affektív érték: olyan érték, amelyet valaminek szeretetből tulajdonítunk.

mára Zürich volt a legjelentősebb), devizapiaci árfolyamok hektikus ingadozása közötti eltéréseket?

Csakis azok voltak erre képesek, akik a termény- és a devizapiacon s ezek környékén otthonosan mozogtak; akik az üzleti középosztály tagjai közé tartoztak vagy ilyen(ek)hez szorosan kapcsolódtak, és akik ott éltek, ahol az üzleti élet 1920-ban újra intenzíven kezdett lüktetni, azaz Budapesten. És ezek az emberek szinte kizárólag, legalábbis hivatalosan, zsidó vallásúak voltak, miközben felekezetük 25 százalékot, a zsidó származásúak (a kikeresztelkedetteket is beleértve) pedig körülbelül 30 százalékot tettek ki a főváros népességében.

Csak hogy a gyorsan meggazdagodott zsidó parvenüt „szembeszökő fogyasztásaikkal”, s a több ezer zsidó üzletember (az egyszerű könyvelőket is ideértve, akik gyakorlatilag mind részt vettek spekulációkban) a lezser költségeikkel, a hadsereg tisztjei, a közhivatalnokok szemében ugyanolyanok voltak, mint a „keresztény középosztály” (ahogy társadalmi szegmensként magukat az „üzleti középosztállyal” szemben azonosították) más elszegényedett tízezrei. A sikertelen „zsidókat”, a továbbra is létező zsidó proletárokat és az alacsony középosztálybeli félproletárokat figyelmen kívül hagyták. Ritkán gondoltak arra, hogy ha a spekulatív nyereség, a feltűnő fogyasztás alapja gyorsan megszűnik, akkor gyakorlatilag az összes „új milliomos” olyan gyorsan megy tönkre, amilyen gyorsan a devizapiac és a szórakoztatóipar piacának császáraivá váltak. A zsidók véres üldöztetése, a „fehérterror” még véget sem ért, amikor az antiszemitizmusnak új és bőséges forrása támadt és maradt fenn egészen 1924-ig, negatív érzelmeket, ha nem éppen aktív negatív szándékokat táplálva a „zsidók” ellen, alkalmasint az úgynevezett „keresztény középosztály” – objektíve a nem üzleti középosztály – legtöbbször, a fizetéséből élő felnőtt tagjában. Ez a széles körben osztott antiszemitizmus az említett társadalmi szegmensben egyre inkább endemikus lett és maradt. Egyedi esetekben különböző okok miatt ez nyilvánosan általában nem jelent meg. Nem fejeződött ki nyers erőszakos cselekményekben, sőt politikai akciókban sem. Ennek ellenére állandó meghatározójaként működött a politikai magatartásnak és ama politikai szempontból releváns viselkedésnek, amely széles körben elterjedt elsősorban – de semmiképp sem kizárólagosan – a középosztály említett nem üzleti, fizetésből élő középső és alsó rétegeinek szegmensében, a „keresztény középosztályban”. (Bármilyen konkrét állítás a jelenség megoszlásáról merő benyomásokon alapulna.)

KATOLIKUS ZAVARODOTTSÁG A POLITIKAI KÁOSSZAL SZEMBEN

Clio egyedülálló lehetőséget kínált azoknak a politikusoknak, a Zichy alapítású, megszűnt Néppárt egykori tagjainak, akik a szövetséges hatalmak közös, 1919 novembere közepén – Kun Béla rövid életű kommunizmusát követően – tör-

tént politikai fellépése nyomán alakított első két kormány vezetését elvállalták, valamint minisztereknek és támogatóiknak, hogy a katolikus társadalmi és demokratikus politikai elképzeléseket, amelyeknek állítólag elkötelezték magukat – már amennyire a fennálló körülmények megengedték – a gyakorlatban is megvalósítsák. Egy keresztény nép – „keresztény”, legalábbis a saját túlnyomó többségének önképe szerint –, amelyet még mindig uralkodó kulturális hagyományának megannyi kulcsfontosságú értékét tekintve brutálisan provokáltak, miután felszabadult a „proletárdiktátúra” alól, gyakorlatilag valamennyi politikai és gazdasági vonatkozásban, széles körben és határozottan követelte éppen az ellenkezőjét mindannak, amit az utóbbi időben el kellett szenvednie.

Az 1920-as választások és eredményeik nem hagytak kétséget a nép preferenciáit illetően. Köszönhetően az intervenciónak, amelyet az antant Legfelsőbb Tanácsa az ország demokratizálódása érdekében tett, a hivatalos statisztikák szerint a választópolgárok (köztük az először szavazati joggal bíró nők) 1920-ban a lakosság 39,2%-át tették ki, ellentétben a liberális rendszer által lefolytatott utolsó, 1910-es választások 6,6%-ával.

A (marxista) szociáldemokrata párt – új vezetősége alatt, akik a „forradalmak korszakában” következetesen militáns antibolsevikok voltak – vonakodott részt venni a választásokon, amikor különösen vidéken az ellenforradalmi szenvedélyek továbbra is magasra hágtak; amikor minden ellen, ami marxista, szocialista, kommunista, megkülönböztetés nélküli erőszakos akciók zajlottak; és amikor a hadsereg tisztjeinek bizonyos különítményei még nem kerültek az újonnan létrehozott, egyelőre hatalom nélküli ideiglenes kormány ellenőrzése alá. A Szociáldemokrata Párt – egészen a szovjet megszállásig – a későbbi választások során soha nem szerezte meg a szavazatok több mint 15,3 százalékát, bár az 1922-es, 1926-os, 1931-es és 1935-ös választásokon minden városi választókerületben, az 1939., 1945. és 1947. évi választásokon pedig az összes választókerületben kötelező volt a titkos szavazás. A szovjet megszállás alatt tartott utolsó két választáson a szocialisták a szavazatok 17, illetve 12,5%-át kapták meg. Ezért valószínűtlen, hogy a szociáldemokrata és kommunista párt *uniójának paktumán* alapuló „proletárdiktátúra” után – és amikor éppen emiatt a szocialistaellenes érzések fellángoltak –, a szocialista párt megszerezhetette volna az összes leadott szavazatok több mint 15-17%-át. Következésképpen az 1920-as választások eredményei valószínűleg hűen tükrözték a választók mintegy 83-85%-ának tényleges politikai preferenciáit (15-17%-ot megengedve azon választópolgároknak, akik akkor a szocialistákra szavaztak volna).

A választásokon két nagy *politikai párt* emelkedett ki: a *Nemzeti Keresztény Unió* (a továbbiakban: „Keresztény párt”) és a *Kisbirtokosok, Földmunkások és Polgárok Pártja* (a továbbiakban: kiscgazdapárt). Gyakorlatilag azonos számban kapták meg szinte az összes helyet a Nemzetgyűlésben, ebben az alkotmányozó gyűlés jellegű egykamarás törvényhozó testületben, amelynek az volt a

rendeltetése, hogy meghatározza egy, a történelmi életében új szakaszt nyitni kívánó nemzet jogi alapjait. A Nemzeti Keresztény Unió nagyon csekély többségét figyelembe véve, annak egyik tagját – egy kipróbált embert Zichy egykori Néppártjának vezetőségéből – választották meg a Nemzetgyűlés elnökének; és e párt két képviselője volt a miniszterelnök az úgynevezett „ideiglenes alkotmányos rendszer” e korszakának első két egymást követő kormányában. A katolikus miniszterelnökök és kormányaik jogi jóváhagyásában megnyilvánuló széles körű konszenzus mellett valószínűleg taktikai megfontolások is érvényesültek, ellensúlyozandó egy bizonyos kétoldalú egyezmény katolikus választókra gyakorolt hatását. Ezen egyezmény szerint, ha lehetséges, egyhangúlag úgy döntenek (amint az később meg is történt), hogy Horthy Miklós tengernagyot – az új hadsereg, az egykori „fehér seregből” kifejlődött Nemzeti Hadsereg főparancsnokát – kormányzói címmel megválasztják az állam ideiglenes vezetőjének. Horthy ugyanis református volt, miközben 1920-ban a népesség mintegy 65 százalékát tették ki a katolikusok. Ráadásul az országnak, amióta a nemzet a 10. században a kereszténységet felvette, soha nem volt protestáns államfője. Az egyetlen kivétel Kossuth volt, akit 1849-ben választottak kormányzónak, és kevesebb mint hat hónapig volt hivatalban. Ennek következtében az ország történelmének a forradalmak kora, 1918–1919 utáni szakaszától – az alkotmányos kormányzat helyreállításától – a szovjet megszállásig terjedő érája objektíve is a *kormányzóság* korának, vagy a király nélküli királyság korának nevezhető.

Az első két kormány, amelynek 1920-ban a Nemzetgyűlés bizalmat adott, a politikai pártok hatalmi egyensúlyát tükrözi. A „Keresztény párthoz” tartozó miniszterelnök alatt minden kabinetben mindkét kormánypártnak négy-négy tagja, és két-három szakértő szerepelt, akik még kabinetminisztereként sem tartoztak párthoz. Ha hárman voltak, akkor ők adták a külügyminisztert, a honvédelmi minisztert (általában egy tábornok) és a pénzügyminisztert, akiben erős liberális meggyőződés élt. A kormány jogalkotó és végrehajtó szerveibe jól beágyazódott „Keresztény párt” Prohászka püspököt választotta elnökének. Az ő prófétai, kimagasló személyiségétől várták, hogy országszerte szimbolizálja a párt elkötelezettségét a demokrácia, a földreform és a termelési struktúrák humanizációja mellett, amelyekért ő az elmúlt két évtizedben mindvégig kiállt.

Az ország közéletének kibontakozásakor fennálló közhangulat mellett az uralkodó normatív politikai elképzelések, amelyekben a választók legfrissebb társadalmi tapasztalatai is kifejezésre jutottak, a következők voltak.

Elvetve minden olyan társadalmi-gazdasági kísérletezést, amely az embereket csak elszegényítette, a gazdasági tevékenységek rendjének alapvető feltételeit újra a *magántulajdonhoz fűződő jogok törvényi alapjain* kell megteremteni. (Tényként volt elfogadva, hogy a *gazdasági rend helyreállítása* alapvetően a *szabad piacgazdaságot* jelenti, amelyet az elvben és terjedelmükben is korlátozott kormányzati beavatkozások irányítanak, mozdítanak elő és egyensúlyoznak

ki.) Semmiképpen sem csak ebből a célból, de a kormánynak legalább az inflációt késedelem nélkül és hatásosan csökkentenie kell, és minden szükséges lépést meg kell tennie egy tartósan stabil valuta bevezetése érdekében.

Az egész országban sürgősen vissza kell állítani a *jogrendet*. A jogállamiságot összes ellenségétől meg kell védeni, és minden erővel fenn kell tartani bármiféle felforgatással szemben. A kommunista tevékenységeket nem szabad tolerálni. A keresztény magyar munkásság tömegeinek a marxista irányítás alóli emancipációját (ez volt az antiszocialista jelszó) jelentős politikai célkitűzés-ként folytatni kell.

Földreformra van szükség. Ennek a gazdasági és pénzügyi megvalósíthatóság határain belül biztosítania kell a földnélküliek és a csupán törpe gazdasággal rendelkező parasztok számára egy családi méretű gazdaságot, feltéve, hogy a reform jövőbeni kedvezményezettjeinek elegendő tapasztalatuk van a mezőgazdaságban. Az érintett nagy földbirtokosoknak, mint az e célból kisajátított föld korábbi tulajdonosainak, tisztességes kárpótlást kell kapniuk.

Igazi *magyar* demokráciát kell létrehozni, amely megfelel a magyar nép szellemének (ethos) és erkölcsének (mores), és nem egy külföldi modell szolgai imitációja. Olyan demokráciát kell építeni, amely erősíti, és nem gyengíti, pláne nem bénítja meg a kormány képességét és erejét, hogy azonnal és hatékonyan megküzdjön Magyarország és a magyar nép minden ellenségével, idegennel vagy hazaival, és bármilyen felforgató kísérlettel.

Azért, hogy megakadályozzon minden olyan megosztást a népben, amely megzavarhatja a nemzeti erőfeszítéseket a társadalmi- gazdasági rendszer és az állam politikai és igazgatási struktúrái helyreállítására, és azért, hogy egységes nemzetként nézzen szembe az egyes szomszédos államok agresszív törekvéseivel, a trón betöltése (szó szerint a „*királykérdés*”) bármilyen megtárgyalásának határozatlan időre való *elhalasztásáról* kell dönteni. A jogalkotó csak akkor tüzheti napirendjére ezt a természeténél fogva kulcsfontosságú kérdést, amikor a nemzet háza már rendben lesz, biztonsága helyreállt, s a jogalkotó megtárgyalhatja a problémát, és döntést hozhat anélkül, hogy fennállna a külföldi beavatkozás, sőt intervenció veszélye.

A magyarok élni akarják nemzeti életüket, és elsöprő többségük alapvetően a legjobb hagyományaik szerinti egyéni életét. Nemzeti – különösen városi – kultúrájuk a közelmúltban nagymértékben szennyeződött a külföldi kulturális mintákkal. Azok az emberek, akiknek a családi hagyományait nem a magyar nemzeti és keresztény hagyományok alakították és határozták meg, összefonódva a magyar nemzeti – úgy is mondhatjuk, domináns – kultúrával, noha többnyire semmilyen – sem vallási, sem etnikai – hagyománnyal nem rendelkeztek, mindenért lelkesedtek, ami külföldi, új és extravagáns; nagyban importálták és gyakorlatilag monopolisztikus üzleti szervezeteik révén a népesség széles köreiben terjesztették a még származási országukban is legfrissebb kulturális ele-

meket, és agresszív eljárásaikkal ráoktrojálták őket a magyar elmékre. Ezek a masszívan behozott kulturális termékek, köztük marxista, bolsevik eszmék beszennyezték a magyar gondolkodásmódot, megzavarták a népet, aláásták sokak vallásos hitét, és hajlamosak voltak fellazítani, sőt bomlasztani is a nemzetet. A közelmúltbeli tapasztalatok fényében feltétlenül véget kell vetni ennek a halálos folyamatnak, és meg kell védeni a népet, főképp az ifjúságot a további kulturális szennyeződés veszélyétől, különben a magyarok elvesztik kulturális identitásukat, a lakosság pedig a nemzeti identitását. A jogalkotónak olyan módokat és eszközöket kell találnia, amelyek alkalmazása esetén hatékonyan megvédenék a nemzeti kultúrát különösen a külföldi eszmék, idegen erkölcsi normák és izléskánonok inváziója ellen.

A győztes nagyhatalmakat meg kell győzni arról, hogy nem lesz tartós béke a Kárpát-medencében, ha egyes megszállt területeken, különösen Erdélyben, nem állítják le sürgősen a magyarok üldözését, és ha a békekonferencia elveti a wilsoni elvek alkalmazását az ország új határainak megrajzolása során.

Ezek a normatív politikai elképzelések domináltak a közvéleményben, és a két nagy politikai párt között viszonylagos konszenzus jött létre, miszerint feltétlenül szükségesnek tartják, hogy a Nemzetgyűlésben elsőbbséget kell biztosítani olyan törvényalkotói intézkedéseknek, amelyek ezen elképzeléseket a gyakorlatba is igyekeznek átültetni.

3. Ellentmondásos orientációk modellje – a „Keresztény párt” első modellje

Hogyan viselkedett a „Keresztény párt” a legfőbb társadalmi-politikai elvárásokkal szemben és azok nyomása alatt – miközben ezen elvárásokat saját kulcsfigurái is osztották, legalábbis az ideiglenes nemzeti gyűlés munkájának előestéjén és elején; továbbá azok is alájuk voltak vetve, akik a kormányzás törvényhozó és végrehajtó fázisában aktívak voltak? E hatalmas elvárások mielőbb azt követelték a címzettektől, hogy jogalkotási intézkedések révén olyan társadalmi helyzetet teremtsenek, amelyet a fenti normatív gondolatok posztulálnak. Mit teljesített a „Keresztény párt” ezen elvárások terén?

A „Keresztény párt” viselkedésének megértéséhez nézzük annak összetételét. Az első „keresztény”, pontosabban „katolikus” párttól, az említett Néppárttól eltérően az 1920–22-es „Keresztény pártot” nem az „arisztokraták” uralták. A hatalmi helyzet 1920 júliusáig tartott (az 1920-as kiegészítő választások után a Kisgazdapárttal való egyesülésig), majd az egykori néppárt korábbi képviselőinek papok és köznemes laikusok alkotta informális csoportjába helyeződött át. A párt 1921. áprilisi újjászületése után benne egyetlen személynek vagy csoportnak sem volt központi dominanciája.

Az arisztokrácia, különösen az úgynevezett magas arisztokrácia általában vonakodott attól, hogy részt vegyen a politikában. A fórumon bekövetkezett megritkulásuk leggyakoribb okai: a főrendiház hiánya; a közélet még mindig „illegitim és illegális”, „forradalmi” jellege az ő értékelésük szerint; államfőként Horthy tengernagy személyében egy protestáns – és az ő fogalmaikkal felkapaszkodott –, ténylegesen a nem mágnás nemesség középső rétegéből való ember; végül a fórumot elárasztó parasztok és polgárok, olyan csiszolatlan modorú emberek, akikkel nem szívesen keveredtek. A legtöbb arisztokrata tudatában volt a mágnásellenes hangulatnak, amely széles körben elterjedt nemcsak a szocialista ipari dolgozók között, hanem az alsó középosztálybelieknél és a paraszt-ságnál is. Az arisztokraták jelentős létszámú visszatérése radikalizálta volna a politikai légkört, és reménytelenné tette volna azokat a műveleteket, amelyeket teljesen titokban tartottak, hogy a lehető legtöbbet mentsék meg az egyéni nagybirtokokból és a hitbizomány intézményéből főleg arisztokrata és köznemes tulajdonosaiknak, utóbbiból pedig a felhatalmazott arisztokrata családoknak. Az országgyűlésben az 1920-as januári választások eredményei szerint hat arisztokrata volt, holott ha számuk csak annyival csökkent volna, ami arányban áll az egykor 413 fős Képviselőház és a Nemzetgyűlés létszáma közti eltéréssel, akkor 22-t választottak volna. És a Nemzetgyűlés arisztokratái közül csak kettő tartozott a magas arisztokráciához, a Közgyűlés két legjelentősebb arisztokratája, a következő két miniszterelnök: Bethlen István és professzor Teleki Pál gróf. Őket alaposan kiforgatták vagyonukból, gazdasági alapjaik legnagyobb részét pedig elvitte Erdély román inváziója és anektálása, valamint a román földreformnak a magyar nagybirtokosokra nézve konfiskáló jellege.

A „Keresztény párt” képviselő tagjai között *négy kategóriát lehet világosan megkülönböztetni:*

(1) Római katolikus papok, részben az egykori Néppárt korábbi képviselői, és több olyan ordináriusnak, korábbi *ex officio* főrendiház tagnak a jogi tanácsadói, akik, ha nem voltak képviselővé választva, a felső kamara hiánya miatt a Nemzetgyűlésben csak közvetetten, jogászaikon keresztül nyilváníthattak véleményt. (És Prohászka volt az egyetlen katolikus ordinárius a magyar reprezentatív kormányzat történetében, aki elfogadta a jelöltséget, hogy a Képviselőházban vagy a Nemzetgyűlésben helye legyen).

(2) Az idősebb köznemes politikusok a Néppárt vezetőségének tagjai voltak, miközben ez 1903-tól kezdve fokozatosan elvesztette identitását. A tapasztalt politikai mesterembereknek ebbe a csoportjába tartozott a Nemzetgyűlés első elnöke, aki inkább volt színes, dinamikus és erőteljes politikus, mint bölcs, tanult és jól kiegyensúlyozott államférfi.

(3) Ott voltak azután a hivatásos katolikus szervezeti emberek. Ez a csoport gyakorlatilag a Falusi Egyesületek Országos Katolikus Népszövetsége (röviden Katolikus Népszövetség) szinte teljes „adminisztratív kezdeményét” (Max We-

ber) tartalmazta, továbbá katolikus általános iskolai tanárokat, akik e Szövetség szolgálatában a népi (paraszti) társulatoknak a kisvárosokban és falvakban működő, rész- vagy teljes munkaidős vándor-szervezőiként és előadóiként évekilgy folyamatosan alkalmazásban álltak. Idetartozott egy keresztényszocialista szak-szervezeti titkár is. Ennek a kategóriának a képviselői megszokták, hogy papok irányítása alatt szolgálnak, kizárólag papok felügyelete alatt dolgoznak, és csak pap feletteseik kegyeitől várják előmenetelüket. Leggyakoribb jellemzőjük így a klerikalizmus és a szervilizmus volt.

(4.) Végül a szakemberek: orvosok, fogorvosok, mérnökök, ügyvédek (nem az első kategóriából) és néhány magas rangú köztisztviselő, akik Budapesten és más városi közösségekben Kun diktatúrája alatt emelkedtek ki egy helyi, többé-kevésbé jelentős ellenforradalmi csoport révén. Néhányuknak ezért nehézségeket kellett elszenvedniük, esetleg börtönbe is kerültek. Kun bukása után eredeti csoportjukat gyorsan egy jelentős helyi ellenforradalmi táborra növelték; hangosan, kockázat nélkül küzdöttek a kommunizmussal és a szocializmussal; kipécézték a „gyanúsakat”; terrorizálták és szitokszavak özönével illették a „zsidókat” és a „zsidókat védő” embereket, akik „még mindig a vörös gengszterekkel szimpatizálnak”. Ők képviselték a „szélsőjobbot”. A megválasztásukat segítő olyan új társadalmi szervezetekkel együtt, mint az *Ébredő Magyarok*, azt hirdették, hogy ők jelentik „az ellenforradalmat”. Ebbe a kategóriába tartozott e kimondottan katolikus jellegű párt néhány protestáns képviselője.

A párt számos képviselő tagját nem lehet a négy kategória egyikébe sem besorolni. A „Keresztény párt”, amelynek a mondott összetételű tagsága volt, *valódi magyar kereszténydemokráciát* akart építeni. De a képviselők soraiban nem volt egyetlen paraszti gazdálkodó, és a mintegy 70 képviselője között véletlenül egy olyan volt csak, aki egyszer egy ideig történetesen munkásként dolgozott. Nem kétséges, egy politikai párt nyilvánvaló célőrekvései valóban demokratikusak lehetnek anélkül, hogy képviselői között nagy arányban lennének olyan törvényhozók, akik gyári munkások, kisbirtokosok, zsellérek vagy mezőgazdasági munkások. De a tárgyalt forradalmak után, amelyekben korábbi munkások és munkásvezetők kiemelkedő szerepet játszottak, nyomatékosan ezekkel szemben valódi keresztény és magyar demokráciát terveztek; viszont egy párt nem tudta meggyőzően állítani a demokrácia iránti elkötelezettségét, amikor mintegy 70 képviselője közt nem volt egyetlen paraszt sem, és csak az egyik tag múltjában volt megállapítható ipari kétkezi munka mint foglalkozás. A rivális Kisgazdapárt – körülbelül ugyanannyi képviselővel – összetételén keresztül szimbolizálta általános politikai jellegét.

Képviselőinek egyharmadát parasztok és az úgynevezett falusi értelmiség tagjai adták, valószínűleg többségükben paraszti származással. Azonban a párt parlamenti képviseletének kedvező összetétele az adott körülmények között nem a párt hivatalos választójelöltjeinek szándékos kiválasztásából fakadt, ha-

nem a párt vezetőjének politikai háttéréből. Nagyatádi Szabó István²⁵⁶, egy bölcs paraszti gazdálkodó az egykori Képviselőház egyetlen paraszt képviselőjeként működött. Presztízse a parasztságban már a forradalmak előtt is jól megalapozott volt. A politikai ambíciókat dédelgető parasztok és sok paraszti kortes őt tekintették a parasztság jövőbeli nemzeti vezetőjének – saját vezetőjüknek. Nagyatádi az 1919. decemberi kampány során arról panaszkodott a szerzőnek, hogy az összes tapasztalt paraszti kortes a pártjának a jelöltje, ezért gyakorlatilag nincsenek olyan kipróbált paraszti kortesek, akik a párt jelöltjeinek dolgozának kortesekként.

E párt paraszti képviselőinek viszonylag nagy hányada miatt, akik a díszes Parlament épületében ünnepi, fényes, magas szárú csizmát viseltek, a budapesti humor az Ideiglenes Nemzetgyűlést elnevezte „csizmás parlamentnek”.

A „*Keresztény párt*” *tényleges vezetője* a közéletben tapasztalatokat szerzett papokból (a megnevezett első kategória egy része) és a megszűnt Néppárt egykori köznemes képviselőiből (a második kategória) állt. Az elsőként említett papok látszólag határozottan irányították a harmadik csoport képviselőit, a katolikus szervezeti embereket. Nyilvánvaló volt, hogy ami az egyház érdekeit illeti, fontos ügyekben kontrolljuk hatékonynak bizonyult. A vezető papoknak a többi pap képviselő feletti ellenőrzése azonban – ha nem olyan témákról volt szó, amelyek az egyházi érdekek szempontjából nyilvánvalóan relevánsak voltak – bizonytalanabbá vált. A negyedik kategória képviselői általában ellenőrizhetetleneknek bizonyultak, kivéve a többségben lévő katolikusokat, és azokat a kérdéseket, amelyek fókuszában kétségtelenül a katolikus egyház jogai és társadalmi helyzete álltak. Többük és bizonyos köznemes politikai *routinier*-k (a második kategória) között kimondott ellentétek kerültek felszínre.

Prohászka püspök, a párt elnöke, rövid politikai tevékenysége során a bármilyen kategóriába tartozó képviselők felett lebegett. Szigorúan a szimbolikus vezető szerepére szorítkozott, és gondosan távol tartotta magát a pártion belüli versengésektől, civakodásoktól vagy konfliktusoktól. Amikor 1920-ban értesült Horthy azon szándékáról, hogy az új kormányt ő alkossa meg, Prohászka rá jellemzően így ironizált: „[Horthy] küldjön értem csendőröket, különben nem megyek be abba a hivatalba” [a miniszterelnökébe].

²⁵⁶ Nagyatádi Szabó István (sz. Szabó István, 1863–1924) magyar politikus, mezőgazdasági miniszter. Az első országos magyarországi parasztpárt megalapítója, a demokratikus földreform-program kidolgozója 1910-ben, az első paraszti származású képviselő a magyar parlament történetében.

A „KERESZTÉNY PÁRT” VEZETŐ SZEREPE AZ ÚJ IDEIGLENES ALKOTMÁNYOS RENDSZER LÉTREHOZÁSÁBAN

A pártvezetésnek – a Nemzetgyűlés munkájának elején – nem volt nehézsége a pártegység felmutatásában és céljai elérésében azon ideiglenes alkotmányos rendszer megalapozása során, amely az érvényes alkotmányos alapelveket tartalmazta addig az időpontig, amíg a királyi előjogokat majd újból gyakorolhatják. A párt vezetőségének viselkedése nem hagyott kétséget afelől, hogy a magyarországi római katolikus egyház felveti a követeléseit rajta keresztül, kiemelve azt, amire az egyház és állam közti kapcsolatokban számít, különösen, ha az államfő történetesen protestáns. A Kisgazdapárt felismerte: nincs esély a két, majdnem ugyanolyan erős párt koalíciós kormányának fenntartására, ha a „Keresztény párt” alappozitívumai nem teljesülnek. Az egyház és a „Keresztény párt” vezetése elérte, amire azon a törvényjavaslaton keresztül törekedtek, amelyből az 1920. évi I. törvény keletkezett az ideiglenes alkotmányos rendszerről. Ez a törvény az ideiglenes alkotmányos rendszer időtartamára felfüggesztette a magyarországi katolikus egyház fő kegyurának beavatkozási jogát. Magyarán ez azt jelentette, hogy amíg nincs megkoronázott apostoli király, aki királyi előjogairól lemondana, a kormánynak nincs joga a magyarországi római katolikus egyház felett azokat a jogokat gyakorolni, amelyeket a múltban, az alkotmányos monarchia rendszerében, 1867–1918-ban a felelős kormány – a király tekintélyével és nevében – folyamatosan gyakorolt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a hivatkozott jogi aktus teljesen felszabadította a magyarországi római katolikus egyházat az állam felügyelete alól, méghozzá egyházi létének és tevékenységének tekintetében szigorúan (de például nevelési, egyéb kulturális vagy gazdasági tevékenységei tekintetében már nem). Jogilag ez volt a helyzet a Népköztársaság Károlyi-rezsim általi, 1918. november 16-én történt kihirdetése óta. Ezt a jogi helyzetet azonban egyik fél sem határozta meg és ismerte el nyilvánosan. Az 1920. évi I. törvény beiktatásától 1948-ig, a szovjet uralom „proletárdiktatúra” szakaszának kezdetéig a római katolikus egyház sokkal nagyobb szabadságot élvezett az állammal szemben, mint csaknem ezer éves magyarországi létezése alatt bármikor. A változó kormányok tudatában voltak annak, hogy nincs joguk a részvételre, még javaslattétel formájában sem, nem is beszélve a formális prezentálásról abban a folyamatban, amely a kiválasztástól tartott az ordináriusok és papok számos olyan konkrét posztra való kinevezéséig, amelyre a kinevezés a Szentszék rögződött vagy hivatalosan deklarált diszkrecionális joga volt. Az egymást váltó kormányok következetesen tiszteletben tartották hatáskörük korlátait egyházi ügyekben. Csak egyszer fordult elő, hogy megkísérelték rákényszeríteni a Szentszékre a kormány kedvelt érsekjelöltjét, de a vallás- és közoktatási miniszter személyes, bár informális beavatkozását azonnal és határozottan elutasították. Ennek komoly és az egyház

számára nagyon hasznos politikai következménye volt, hogy a papok karrierlehetőségei – akár a legmagasabb hierarchikus rangsorokig is – a legfőbb kegyúri jogok felfüggesztéséből eredően teljesen függetlenek lettek személyiségük és viselkedésük bármely kormányzati megítélésétől és a politikai szereplők kegyeitől vagy azok elvesztéséből.

A magyarországi katolikus egyház legkedvezőbb státusának jogi védelme után az volt a legfontosabb, hogy a „Keresztény párt” vezetősége ugyanebben a törvényben kidomboríthatta a nagy különbséget egy megkoronázott király ősi alkotmányos hatásköreinek széles skálája és egy kormányzó joghatósága között, amely utóbbit e törvény megszorító rendelkezései korlátozták.

A „Keresztény párt” tapasztalt politikusai sikeresen értek el eredményeket alkotmányjogi terepen, ebben a magyar politikusok által az egész liberális korszak alatt kedvelt szférában. Ez volt azoknak a politikai kérdéseknek az általuk megszokott küzdőtere, amelyek politikai gondolkodásuk középpontjában álltak, függetlenül attól, hogy liberálisok voltak-e vagy sem. A „Keresztény párt” vezetősége nagy leleményességet mutatott és sok energiát fordított ezeknek a győzelmeknek a kivívására, de miután a döbbenetes társadalmi és gazdasági problémák és a jogrend helyreállításának kérdése került a fókuszba, kezdeti tekintélyük elsorvadt. A pap vezetők egy ideig maguknál tartották az irányítást, amikor a változatosság kedvéért a „zsidókérdést” vitatták meg. Néhány liberális konzervatív gondolkodású pap befolyása miatt azt az erős és népszerű antiszemita tendenciát, amely olyan szlogenekben fejeződött ki, mint: „megtisztítani a nemzet kulturális életét a zsidó befolyástól”, „távol tartani a zsidókat az egyetemtől” és „szabadítsuk fel a magyar színpadot, irodalmat és képzőművészetet néhány zsidó kiadói, színházi cég és klikk monopolisztikus irányítása alól” – és amelyet valószínűleg a párt legtöbb képviselője helyeselt –, kanalizálni tudták. E tendencia csak abban az egyetlen törvényben talált levezetést magának, amely korlátozta az egy egyetemre felvehető zsidó diákok számát (*numerus clausus*). Itt még nem egy önkényes faji koncepciót találtak fel, netán alkalmaztak. Figyelem, a törvény kizárólagos kritériumként a vallást határozta meg. A zsidó diákok *numerus claususa* azt jelentette, hogy arányuk az összes beiratkozottakon belül egy ilyen tanintézetben nem haladhatta meg a zsidók népességbeli arányát. Ez valójában drasztikus volt, mivel bizonyos egyetemeken, különösen az orvosi karokon 1910 után a zsidó hallgatók száma minden évben meghaladta a beiratkozottak 30%-át, míg a lakosságban arányuk nem volt több öt százaléknál. A „Keresztény párt” azon képviselőinek, akik 1920-ban minden stratégiai kulturális területen törvényesen korlátozni akarták a zsidók (nem héberek) oktatási, szakmai és üzleti tevékenységét, fajnak és nem felekezetnek tekintve őket, követeléseik teljesítésére 1939-ig kellett várniuk.

POLITIKAI TEHETLENSÉG ÉS A „FEHÉRTERROR”

A vezetés irányítása és a pártfegyelem odalett, amikor a „Keresztény pártnak”, szembesülve a kihívásokkal teli társadalmi problémákkal és a még mindig aktív állományban lévő, úgynevezett rendfenntartó különítmények terrorista, időnként gyilkos rajtaütéseivel, reagálnia kellett ezekre. Amikor a kriticizmus a törvényhozáson belül és kívül a tetőfokára hágott, követelték annak elismerését, hogy e különítmények Kun Béla bukása után a Nyugat-Magyarországot a kommunistáktól megszabadító leghatékonyabb hadosztályt alkotják. És úgy tűnt, hogy a politikai antiszemita általában azonosultak ezekkel a különítményekkel. Nem volt nyilvánvaló a számukra, hogy bármit is érdemeltek ki e különítmények – vagy némelyikük – a múltban, az egyetlen tagjukat sem jogosítja fel a lincselésre akkor, amikor alkotmányos kormány működik – reprezentatívabb, mint korábban bármelyik –, és a bűnüldöző hatóságok is rendelkezésre állnak. Az egyik ilyen különítmény Horthy tengernagynak, a „fehér sereg” parancsnokának a kohorsza volt siófoki (nyugat-magyarországi) szálláshelyén, mielőtt a szövetséges hatalmak legfelsőbb tanácsa megengedte neki, hogy bevonuljon elit csapataival, bennük az említett *rendcsináló különítmények* parancsnokaival és számos (ha nem szinte az összes) tagjával. E parancsnokok kötődését Horthy tengernagynak, akit közben kormányzóvá választottak, széles körben ismerték, de az emberek általában nem voltak tisztában azzal, hogy e kapcsolatok jellege és szorossága mennyire széles skálán mozgott. Egy darabig, 1920 elejéig az ellenforradalmárok racionalizálhatták e különítményeknek a leginkább vidéki térségekben zajló hadmozdulatait és ténykedését, mivel úgymond elkerülhetetlen tisztogatásokat hajtanak végre a szétszórt kommunista csoportok körében, amelyek – ha nem is fegyveresek – egy lázadás esetén hozzáférhetnek fegyverekhez. De amikor 1920 kora tavaszán nyilvánvalóvá vált, hogy legutóbbi áldozataik zsidó kereskedők és elárúsítók, valamint egy zongorakészítő is található köztük, akkor a politikailag mindig is semleges és inaktív, önzetlen és tekintélyes államférfiak, Apponyi gróf és Teleki gróf (az előbbi nyilvánosan is) határozottan tiltakoztak az olyan önjáró katonai formációk megtűrése ellen, amelyek állítólag saját felelősségükre cselekedtek, bár gyakorlatilag csakis aktív hivatásos és kormányzati fizetési listán szereplő tisztekből álltak. A halk szavú, szelíd Simonyi-Semadam miniszterelnök megfelelő lépéseket ígért e különítmények ellen, de meg kellett tapasztalnia, hogy pártja messze nem egységes abban, hogy a politikai inga „szélsőséges ellenforradalmi kilengéseinek” mely formáit kell leállítani, és milyen eljárásokat kell alkalmazni az elfojtásukra. 1920 első öt hónapjában nagy vitát folytattak arról, hogy indokolt-e a „proletárdiktatúra” végéig követő hét-tíz hónap elteltével felszámolni azokat a speciális különítményeket, amelyek feltételezhetően elrettentenek a tömeges felforgatástól. Simonyi-Semadam, a művelt ügyvéd óvatos modorával, csiszolt viselkedésével és szelídsé-

gével nem vehette fel a versenyt a szenvedélyes, nyakas, kalandvágyó, harcos, főként fiatal katonatisztekkel és fanatikus, szenvedélyes, agresszív, a közügyekben tapasztalatlan politikai támogatóikkal. Károlyi és Ráday Gedeon²⁵⁷, majd a kormányzó legbefolyásosabb tanácsadói úgy vélték, hogy egy merész vadász, magabiztos és öntörvényű arisztokrata (kalandvágyó szellemmel), Teleki Pál gróf – aki Szegeden szoros kapcsolatban állt Horthy tengernaggyal – lenne a megfelelő ember, hogy biztosítsa a kormányzó koherens és tartós együttműködését ez ügyben is, azaz miniszterelnökként megvalósítaná az említett tiszti különítmények felszámolását. Teleki kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy furfanggal és diplomáciával sikerült elhárítani a francia és a jugoszláv hatóságok által 1919 májusában és júniusában támasztott nehézségeket. Miközben Kun hatalma éppen tetőzött az ország szívében, azok ketten korlátozták a korábban említett szegedi ellenforradalmi kormány cselekvési szabadságát, és egy ideig, 1919 júniusában és július elején megtiltották a kis „fehér seregnek” a kommunista uralom alatti magyar területen való bevetését és végső soron Budapest irányába való előrenyomulását – egy műveletet, melynek időzítése körülbelül akkorra esett, amikor Kun diktatúrájából három-négy hét volt hátra. De Apponyi Albert gróf levele Párizsból Simonyi-Semadam miniszterelnökhöz végül ez utóbbinak az eltávolításához vezetett. Hogy a helyére Teleki került, ez a második, az 1920-as kiegészítő választásoknak volt a következménye. Ezeket az ország keleti részének hozzávetőlegesen egynegyedén tartották meg, amelyet a trianoni békeszerződés meghagyott, de Románia minden jogi alap nélkül megszállva tartott, amíg Magyarország 1920. június 4-én alá nem írta ezt a szerződést. Az első választások, amelyeket itt meg lehetett tartani – figyelembe véve a lakosság helyi felekezeti és társadalmi struktúráját ezen a nagyalföldi területen –, hatalmas győzelmet hoztak a kiscgazdapárt számára. Az 1920. júniusi választások után ez a párt szilárd többséggel rendelkezett. A helyek elosztása az ideiglenes nemzetgyűlésben a következő volt:

Kiscgazdapárt	91	Disszidensek	19
Keresztény Nemzeti Unió	59	Liberálisok és demokrata törpepártok	17
Pártonkívüli képviselők	16		
Összesen:	202		

²⁵⁷ Ráday Gedeon gróf (1872–1937) főispán, politikus, 1921 áprilisától decemberéig a Bethlen-kormány belügyminisztere. 1922-ben Nagykőrös nemzetgyűlési képviselőjévé választotta.

A kormányzó megkérte Bethlent, hogy pártonkívüliként folytasson tárgyalásokat, amelyek elvezethetnek egy szilárd többséget biztosító nagy párt létrehozásához. Bethlen István gróf megbeszélései a két legnagyobb párt vezetőivel és kulcsfiguráival, valamint Klebelsberg Kuno gróffal²⁵⁸ – az úgynevezett disszidensek (mivel ők többségükben egykor „keresztény” képviselők voltak, akik kiábrándulva a Keresztény Nemzeti Unióból, azt elhagyták, de egyelőre vonakodtak csatlakozni legerősebb versenytársához, a Kisgazdapárthoz) vezető emberével – gyors és teljes sikerhez vezettek. 1920. július 10-én a „kisgazdák”, a „Keresztény párt” és a disszidensek egyesülése kész tény volt. Az új mammutpárt neve, a Kisgazdák, Földmunkások és Polgárok Országos Egyesülete (Katolikus és protestáns) Keresztény Pártja (röviden Egyesült Párt) jelezte a nemzeti egységet. Ezt a lenyűgöző kormányzási eszközt Bethlennek sikerült összekovácsolnia, méghozzá elsősorban a kisgazda paraszti vezető Nagyatádi Szabó István bizalmának elnyerésével oly módon, hogy megszerezte a többi párt beleegyezését arról, miszerint jelentős földreformot kell végrehajtani: első menetben mintegy 1 700 000 hektár nagyságú területet kell késedelem nélkül kisajátítani a nagybirtokokból, a hitbizományt el kell törölni, és a királykérdést jobb időkre kell halasztani. Miközben gyors és messze ható eredményeket mutatott fel, Bethlen láthatóan meggyőzte Horthyt, hogy a Munkások Második Internacionáléjához tartozó Amszterdami Nemzetközi Szabad Szakszervezet nem vet véget a bojkottnak, a Magyarország külkereskedelmére vonatkozó szállítási embargónak, és a demokratikus vezető hatalmak nem támogatják az ország gazdasági rehabilitációját, amíg a tisztai különítmények antiszemita dülása folytatódik, ezért ezek felszámolása elengedhetetlen és sürgős. Bethlen azt javasolta, hogy egy új kabinet létrehozására a katolikus Teleki Pál grófot kérjék fel, és semmiképpen sem egy protestánst, amikor saját – az új protestáns kormányzó kezdeményezésére végrehajtott – ténykedései következtében a katolikus jellegű „Keresztény párt” eltűnt a politikai színtérről. Ő rábeszélte Horthyt, hogy Teleki külön megbízatása a tisztai különítmények felszámolása és a jogrend helyreállítása legyen. (A szerző ezen időszak egyes eseményeiről elsőként juthatott releváns információkhoz, mivel a budapesti Kun-kommunista rezsim ellen alakult ellenforradalmi hallgatói csoport felbomlása után illegálisan Bécsbe menekült, ahol a bécsi rendőrség vezetőjével, a későbbi osztrák kancellárral, Johann Schoberrel²⁵⁹ együtt működtette annak a Magyar Ellenforradalmi Bizottságnak

²⁵⁸ Klebelsberg Kuno gróf (1875–1932) magyar jogász, országgyűlési képviselő, művelődéspolitikus, kis ideig (1921–1922) belügy-, majd közel 10 évig (1922–1931) vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1917-től 1932-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

²⁵⁹ Johann Schober (1874–1932) osztrák politikus, rendőrtiszt. Kétszer, 1921–1922-ben és 1929–1930-ban töltötte be Ausztria kancellári tisztségét. Kiemelkedő szerepe volt az Interpol létrehozásában.

a toborzó központját, mely az említett Bethlen István gróf vezetésével egyfajta száműzetésben levő koalíciós kormány volt. E minőségében a szerző kapcsolatban állt Teleki Pál gróffal, aki a szegedi (Magyarország, francia megszállási övezet) ellenforradalmi kormány diplomáciai agytrösztjeként a Bécsben tartózkodó Bethlennel koordinálta a kezdeményezéseket. Ezek célja az volt, hogy a brit, olasz és francia kormányokat – bécsi katonai misszióik vezetésén és az illetékes magyarországi és jugoszláviai francia katonai hatóságokon keresztül – rábírják Magyarország felszabadítására Lenin emisszáriusa, Kun diktatúrája alól, méghozzá úgy, hogy a mérsárlást lehetőleg a kommunista rezsim felszámolása előtt, alatt és közvetlenül utána is elkerüljék. A későbbi események tükrében erőfeszítéseik nem voltak eredménytelenek. Négy évvel bécsi megbízatásai után a szerző 1923-ban köztisztviselőként Bethlen gróf titkára lett; húsz évvel a bécsi napok után, 1939-ben Teleki gróf miniszterelnöksége alatt pedig a miniszterelnöki hivatal szociálpolitikai és nemzeti politikai szolgálatának vezetője. Ezeknek a pozícióknak a betöltése a szerző számára bőven adott lehetőséget, hogy az 1919–1923 közötti fejleményekkel kapcsolatos hiányzó információit pótolja.)

A „Keresztény párt” fokozódó szétesése, végül felszámolása

Bethlen – Károlyi Gyula és Ráday Gedeon grófok közös javaslatára – a kormányzó Telekit miniszterelnökké nevezte ki, és az Egyesült Párt is megválasztotta őt első vezetőjének. Így ért véget a „Keresztény párt” fennállásának első időszaka. Teleki minden tőle telhetőt megtett azért, hogy a tiszti különítményeket kordában tartsa: felszámolta a második legerősebb különítmény egyik erődítményét a főváros központjában, és fegyveres erőt sorakoztatott fel, amely készen állt az objektum harccal való bevételeire. A fővárosban kontroll alatt tartotta a jobboldali szélsőségeseket, de a feladat befejezése, az összes különítmény megszüntetése utódjára maradt. Károly első kísérletét, hogy visszatérjen a trónra, inkább a trianoni béke több aláíró hatalmának gyors és meghatározó diplomáciai beavatkozása buktatta meg, semmint a hazai ellenzék, és ő arra kényszerült, hogy elhagyja az országot. Horthy admirális, bár meglepte, hogy aki alig két évvel korábban számára a „legfőbb császári és királyi felség” volt, 1921. március 7-én hirtelen felbukkant a budai királyi várbeli lakosztályban, habozás nélkül visszautasította, hogy átadja helyét, s így lehetővé tegye, hogy hivatalos uralkodója újból gyakorolja a királyi jogokat. Teleki, noha a nyilvánosság előtt a hagyományos nagy tisztelettel kezelte, Károlyban képtelen volt azt a megkoronázott királyt látni, akinek ő 1916 decemberében tartalékos tisztként tett hűségesküvet; aki nem mondott le, és el volt szánva arra, hogy újra gyakorolja jogait. Miniszterelnökként azonban kötelességtudóan meggyőzte, hogy hagyja el az országot, amíg nem késő, és kímélje meg a kifosztott, lerobbant, meg-

csonkított nemzetet mindattól a viszontagságtól, amely állhatatos kitartása miatt azonnal bekövetkeznék. Károly király engedett Teleki udvarias és tárgyilagos érvelésének, és eltávozott. Azok a magyarok, akik aktívan részt vettek a politikai folyamatban, két táborra oszthatók: a *legitimistákra* és elvi ellenfeleikre, a *szabad királyválasztókra*. Utóbbiak azt állították, hogy Károly király valójában lemondott, a trón szabad, és a nemzet nincs megkötve, vagyis – ha a kedve úgy tartja – szabadon választhatja meg a következő királyt. Ez a tábor gyanakodva tekintett Telekire, félreértelmezve az ő Károly király felé mutatott udvariasságának politikai jelentését és céljait. Teleki ráébredt, hogy nem tudja sikeresen befejezni erőfeszítéseit sem a tisztí különítmények felszámolására, sem egy szilárd gazdasági és költségvetési politika alapjainak lerakására. Ez ugyanis további áldozatokat kíván, miközben a személye iránti bizalom az utóbbi említett táborban, amely akkor – ha nem is a Nemzetgyűlésben, de a politika iránt érdeklődő és aktív emberek közt – valószínűleg a többséget képezte, könnyen gyanakvásba csaphat át. Ő inkább azt akarta, hogy ugyanazon politikuscsoport egy másik tagja, barátja, Bethlen István gróf vállalja a felelősséget közös politikai irányvonaluk folytatásáért. Bethlen családi neve a külföldi államférfiak szemében és a jobb neveltetésű protestánsoknál minden országban – köztük a protestáns magyaroknál is – a Habsburgokkal szembeni protestáns és magyar ellenállást szimbolizálta. Senki sem gondolta volna, hogy egy Bethlen miniszterelnöksége alatt Habsburg restauráció történhet. Bethlen 1921. április 24-én követte Telekit azzal a feltétellel, hogy a kormányzótól szabad kezet kap a politikai és gazdasági rendszer és a jogrend konszolidálására.

Bethlen miniszterelnök teljesen más belső politikai helyzetet talált, mint amit kilenc hónappal azelőtt elődjének előkészített. A legtöbb korábbi „keresztény” képviselő helyreállította „Keresztény pártját”, így az Egyesült Pártnak nevezett mammut lecsökkent a „Kisgazdapártra” és néhány disszidensre, akik velük maradtak. A „Keresztény párt”, ismét függetlenül, több vonalon – elsősorban a szociális-gazdasági törekvésekben – *csúnyán megosztott* volt. A jelentős *szegmensek közötti törésvonal* egyértelműen megmutatkozott. A konzervatív köznemes képviselők minden társadalmat reformáló tendencia, s főként a jelentősebb földreform ellen tudatosan a *status quó*t támogatták. Szemben az előbbiekkal, a néhány keresztényszocialista közé papok tartoztak hűséges követőkkel együtt; e liberális konzervatív papok elsősorban a szabadpiac és szabad devizagazdálkodás normális működésének helyreállításában voltak érdekeltek, s elleneztek az etatizmust, még akkor is, ha annak célja a szociális jólét volt. Végül a városi jobboldali politikusok, akik az inflációs spirál által elnyelt „keresztény középosztály” megmentéséért küzdöttek, hatékony kormányzati kontrollt követeltek az infláció és a tőzsdén folyó spekuláció csökkentésére. Ezek a megosztottságok „királykérdésben” a pártot az alábbi négy szegmensre tagolták. A militáns legitimisták azonosították magukat Károly királlyal és ügyével. A langyos legitimisták elismerték őt királyuknak,

de a közjó és a béke érdekében – a szomszédos államok fenyegető magatartásának figyelembevételével – arra jutottak, hogy adott körülmények között az újabb kísérlet Károly királyságának helyreállítására szükségképpen katasztrofális következményekkel járna. A „Habsburg restauráció” főleg protestáns elvi ellenfelei, végül azok, akik nem voltak hajlandók arra, hogy ebben a kérdésben bármelyik oldalra is álljanak, úgy vélték, minden energiának és erőfeszítésnek egy másfajta restaurációra kell koncentrálnia, helyreállítva az emberek anyagi biztonságát, a családok – elsősorban a nehéz helyzetben lévők – jólétét. És végül, a „Keresztény párt” még a demokrácia kérdésében is megosztott volt, nem mintha bármely képviselő tagja nyilvánosan ellenezte volna a politikai demokráciát mint kívánatos államformát. Mély különbségek voltak azonban egyfelől egy törpe minoritás és a többség között. Előbbiek válogatás nélkül lelkesedtek a demokratikus elvek és eljárások érvényesítéséért, legyen szó akár a politikai, gazdasági rendszerről, akár bármely más társadalmi struktúráról. Utóbbiak viszont nem hittek abban, hogy Magyarországon az aktuális körülmények között a demokrácia alkalmazható lenne: a forradalmak és az ellenforradalmak dúlásai ugyanis felszínre hozták a populáris szenvedélyeket, és meggyötörték az embereket; a gazdasági szerkezet hirtelen megváltozott, és az infláció elszegényítette a „keresztény középosztály” nagy részét. Arra vonatkozóan, hogy volt-e akkor a demokráciának gyakorlati haszna Magyarországon, a két szélsőséges vélemény hirdetői között helyezkedtek el olyan képviselők, akik az említett poláris – rendkívül pozitív és rendkívül negatív – vélemények közti különféle átmeneti nézeteket vallottak. A „Keresztény pártnak” az említett szempontok szerinti szegmentálásai mellett az antagonizmus (a cselszövésben) dühödt, erőszakos, militáns antiszemita és a liberális konzervatív képviselők között szinte nyílt ellenségességbe ment át. Mert azok, akik gyűlölték a „fehérterror”, azt keresztényekként és magyarokként szégyellték, s a zsidó egyetemi hallgatók számát korlátozó törvényre úgy tekintettek, hogy az nem bevezető, hanem az első és az utolsó antiszemita ihletésű jogalkotói lépés volt, amelyért keresztényekként még hajlandók felelősséget vállalni.

A „Keresztény párt” felosztása a fentiekben azonosított törésvonalak mentén természetesen átfedéseket mutat a más szempontú megosztottságokkal. E részleges átfedések a „Keresztény párt” olyan mértékű felaprózódásához vezettek, hogy alig több mint öt-hat képviselő osztozott hasonló politikai orientációkban a terítékre került, fókuszban lévő jogalkotási kérdésekkel kapcsolatosan, melyek: a társadalmi-politikai intézkedések, elsősorban a földreform, a „királykérdés”, a magyar demokrácia kiépítése és megőrzése, valamint a zsidókérdés.

A különböző nemzetek parlamenti történelme több példát is szolgáltat olyan esetekre, amelyekben egy politikai párt – annak ellenére, hogy több fontos kérdésben megosztott volt –, hatékonyan tudott politikai akciókat véghezvinni az erős és politikailag jól megszervezett ellenállással szemben. De az ilyen történelmi esetekben két feltétele is jelen volt annak, hogy a politikai csoport egy

ideig hatékonyan cselekedhessen. Az egyik feltétel a domináns közös törekvés – amely egy bizonyos időre minden más meglévő ellentmondást áthidal –, a csoport egy *közeli, konkrét céljának elérése egyértelműen meghatározott módon*. A másik feltétel a hatékony és viszonylag tartós, funkcionális típusú politikai vezetés. A valódi „karizmatikus” vezetés ritka, és semmiképpen sem *conditio sine qua non*ja a hatékony csoportos politikai fellépésnek. A veleszületett adottságok mellett, amelyek ahhoz szükségesek, hogy egy politikai párt országos vezetése tartós és hatékony legyen, a személyes célratörés, sugárzó hit önmagunkban és a szolgált ügyben, önbizalom és önállóság, a vezetés megszerzése és megtartása jó példával és meggyőzéssel, a képesség a személy és a párt nyílt attitűdjeinek, cselekedeteinek időzítésére, a társadalmi, politikai stratégia és taktika kidolgozása és rugalmas alkalmazása is mondhatni személyes attribútumok, a meghatározott típusú vezetés és a szerep tartós, hatékony betöltésének előfeltételei. A „Keresztény pártban”, amikor a tárgyalt belső szegmentálódásával bajlódott, az effektív politikai csoportos fellépés egyik fenti feltétele sem volt meg. Persze egyhangúlag egy „keresztény Magyarországot” akart, ahogy egy ember következetesen a boldogságot keresi. De a „keresztény Magyarországnak” csak végső célként volna értelme, nem pedig úgy, mint amit valamely egyedi politikai és csoportos akció itt és most, közvetlenül és értelmesen megcélozhat. A párt homogenitása a végső célt, az ideológiai *mirandumot* illetően csak kevésel tudott hozzájárulni annak kohéziójához. Feltűnő volt viszont a heterogenitása abban a kérdésben, hogy hogyan, milyen típusú és formájú politikai magatartással, mely közelebbi célok elérése útján haladjon a párt – szükségképp igen közvetten – ideológiai millenniuma, a „keresztény Magyarország” felé. Prioritásproblémák az olyan nem távoli célokkal kapcsolatos aktív orientációk esetében, amelyeket a közeli vagy legalábbis belátható jövőben kell elérni, újbóli létrehozását követően már nem osztották meg a pártot Károly király első visszatérése és Bethlen hatalomra emelkedése után. Mivel elvesztette lehetőségét arra, hogy a jogalkotó munkatervének fajsúlyos társmeghatározója legyen, a kezdődő párton belüli nézetkülönbségek e tekintetben értelmetlenné váltak és eltűntek.

A „Keresztény párt” nem rendelkezett hatékony politikai vezetéssel, noha a politikában ez az eredményes csoportos fellépés másik előfeltétele. Prohászka püspök elnöke volt a pártnak, nem pedig vezetője. Mivel a párt nem választott hivatalos vezetőt, elnökként ő vállalhatta volna ezt a szerepet. De Prohászka szándékosan csak szimbolikus vagy reprezentatív, de nem funkcionális vezető volt. Elnöksége alatt a párt irányítását egy időre olyan csoport vette át, amelyet tapasztalt, meglehetősen konzervatív politikusok – az egykori Néppárt maradványai – alkottak. E vezető struktúra egysége azonban hamarosan felbomlott, főként annak heterogenitása miatt, amely mind a személyes jellemzőkben, mind a társadalmi, politikai látókör terén megnyilvánult. Ami e népes párt végső fázisát illeti, Károly király második visszatérése és az 1922-es választások között

senkiről és semmilyen csoportról nem volt elmondható, hogy benne a funkcionális vezetés szerepét ellátta volna.

Amint azt korábban jeleztük, a politikai párt hatékony csoportos fellépésének két alapvető feltétele is hiányzott. A sokszoros belső megosztottság ellenére egyvalami tömöríthette volna a párt túlnyomó katolikus többségét valódi egységbe: ha a magyarországi római katolikus egyház szabadsága, szerzett jogai és elért társadalmi pozíciója – továbbá sokrétű intézményi, kulturális és társadalmi tevékenységeinek folytatása – közvetlenül és többé-kevésbé tartósan veszélybe kerül. De épp az ellenkezője volt napirenden. Így nem volt egyetlen olyan erőteljes motivációs tényező sem, amely a „keresztény” képviselők egyidejű aktív politikai orientációinak heterogenitását fokozó különféle tényezők hatását ellensúlyozta volna. Nyilvánvaló orientációik e heterogenitása következtében a párt mint csoport egyre kevésbé volt hatékony, és cselekvési rendszerében kimondott zavarok támadtak. A „keresztény Magyarország építése” – inkább szenvedéllyel, romantikus illúziókkal és anakronisztikus, barokkos, álgrandiózus stílusban, semmint a képzelőerőről tanúskodó, kreatív, szakértői és koncentrált munkával – nem tudta elfedni a párt politikai tehetetlenségét. A „keresztény kurzus kora”: ezt az elmarasztaló címkét kapták az 1920–1921-es évek. Ekkoriban a közélet domináns jellegzetessége a kirívó ellentét volt egyfelől a be-aranyozott keresztény eszmék, eszmények és perspektívák között, amelyeket ez a magasztos politikai diskurzus megjelenített, másfelől az olyan baljós tettekhez vezető legsötétebb szenvedélyek között, amelyeket állítólag ugyanazon keresztényi eszmékért, eszményekért vagy miattuk kezdeményeztek, követtek el és racionalizáltak, s amelyeket a politikai piac szofistái értelmeztek félre és forgattak ki, mint a közélet uralkodó jellegzetességeit.

Teleki kormányfőként az 1920. július 19-től 1921. április 13-ig tartó első miniszterelnöksége alatt formálisan annak az Egyesült Pártnak is vezetője volt, amelyet Bethlen főleg a Kisgazdapártból, a Keresztény Nemzeti Unióból és a Disszidensekből eszkalált össze. Ha valaki, akkor Bethlen jól tudta, milyen mértékben könnyítette meg a dolgát a hatékony vezetés és a belső kohézió hiánya a „Keresztény pártban”, amikor kialakulta a főként a két pártot érintő említett formális, 1920. július 10-én végrehajtott „fúziót”, amelynek során a Kisgazdapárt valójában elnyelte a „keresztényeket”.

KÁROLY KIRÁLY ELSŐ RESTAURÁCIÓS KÍSÉRLETE ÉS A „KERESZTÉNY PÁRT” ÚJJÁSZERVEZÉSE

Károly király első kísérlete saját uralmának helyreállítására akkora politikai sokkot váltott ki az Egyesült Pártban – olyan képviselők teljes spektrumával, akiknek a „királykérdésről” nyilvánvaló és a legtöbb esetben igen sarkalatos vé-

leményük volt –, amelyet az már nem tudott túlélni. A „keresztény” képviselők, akik pártjuknak az 1920. júniusi pótválasztásokon elszenvedett veresége után, július 10-én a „Kisgazdapárthoz” csatlakoztak, és politikai tevékenységüket az új Egységes Párt tagjaiként folytatták, nem érezték magukat otthon egy olyan pártban, ahol Károly király első visszatérése után egy – némi antikatolicizmussal is árnyalt – militáns antilegitimizmus érvényesült. Amikor a párt vezetője, a katolikus Teleki – leginkább a kormányzó viselkedése miatt – mind a kormány, mind a párt vezetéséről lemondott, az egykori „keresztény” képviselők otthagyták az Egyesült Pártot, és újjáalakították korábbi Keresztény Nemzeti Uniójukat, ugyanezen a néven. Következésképpen az Egyesült Párt 1921. április 14-e után valójában csaknem megegyezett az egykori Kisgazdapárttal.

KÁROLY KIRÁLY MÁSODIK RESTAURÁCIÓS KÍSÉRLETÉNEK HATÁSA A „KERESZTÉNY PÁRTRA”

Károly király második próbálkozása, hogy nyolc hónappal később, 1921. október 20-án visszatérjen a trónra, túl nagy kihívást jelentett a „Keresztény párt” még kiforratlan, bizonytalan egysége számára, hogy azt sértetlenül átvészelje. Ez alkalommal több kiemelkedő „keresztény” képviselő volt nyakig benne a királyi vállalkozásban. A Bethlen kormányával szemben alakult ellenkabinet király által kinevezett elnöke, Rakovszky István²⁶⁰ tagja volt a „Keresztény párt” vezetőségének, de vállalta ezt az új szerepet, és hűséget fogadott a királynak, ezért őt és a veterán államférfit, Andrássy Gyulát, Ausztria-Magyarország utolsó külügyminiszterét – egy kifinomult értelmiségit, akinek törekény személyisége 1920 óta ott kísértett a mindenféle következményekkel járó katolikus politikai törekvések mögött –, később, a király kísérletének összeomlásakor, még le is tartóztatták.

Ahogy Károly király vonata átkelt Nyugat-Magyarország (a római *Pannónia*) lankás vidéki tájain, a helyőrségek – természetesen tisztjeik parancsára – sorra hűséget esküdtek neki. A „király csapatai” Budapest környékén összecsaptak egyetemi hallgatók és más hozzájuk csatlakozott fiatal férfiak zászlóaljával, miután Gömbös kapitány – a későbbi miniszterelnök – fegyverbe szólított fel. Ezt a nem hivatalos, ezért illegális fegyverbe hívást plakátok hirdették, amelye-

²⁶⁰ Rakovszky István (1858–1931) földbirtokos, politikus. 1920. február 18. és 1921. július 30. között a Nemzetgyűlés elnöke. Az 1921. október 10-én Magyarországra érkező IV. Károly király miniszterelnökké nevezte ki. Október 25-én, Tatán a puccsot leverő csapatok elfogják IV. Károllyal együtt, 1922. januárjáig fogházban van. 1922. január 15-én belép a legitimista Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Pártba, 1922-től 1927-ig a szécsényi kerület nemzetgyűlési képviselője.

ket nagy sietve ragasztottak ki a főváros utcáin. Antal István képviselő²⁶¹ (egy életem át), diákvezető lelkesítette fel a korábban legerősebb „karhatalmi különítmény” laktanyája előtt összegyűlt diákcsapatot, amely zászlóaljja alakult át. Ott, löfegyverekkel felszerelve gyorsan gépkocsikra szálltak a királyi haderő ellen, amely a királyi házaspárral – az ekkor a testőrségét képező egykori második legerősebb „karhatalmi különítmény” parancsnokának vezetése alatt – eljutott Budapest környékéig. Életük virágjában e fanatizált bátor férfiak közül többen a fűbe haraptak. A halál nyomta rá a bélyegét arra a helyre, ahol tisztességes emberek jól beléjük plántált, kölcsönösen ellentétes elveiktől vezérelve életüket adták azért, amiben az elvárások szerint hinniük kellett. Bethlen személyesen utasította azt a néhány tábornokot, akit a budai királyi vár kormányzó lakosztályaiba hívtak, hogy siessenek Tatára – ide vonult vissza Károly király Bourbon-Pármái Zita királynéval, miután a diák önkéntesek visszaszorították kis fegyveres erőit –, és tartóztassák le a királyt, ha megtagadná a kormány kívánságainak teljesítését. Két tábornok udvariasan tiltakozott, elmagyarázva, hogy egy katonatisztnak a király letartóztatása hatalmas erkölcsi nehézséget jelent. Bethlen gyorsan megoldotta a váratlan problémát. Feladta azt az elgondolást, hogy a király letartóztatását szükség esetén tábornokok hajtsák végre, és erre a célra magas rangú rendőröket választott ki. Károly király letartóztatására azonban nem került sor, mert ő sem a jogaiért nem próbált tovább harcolni, sem külföldre visszavonulni. A tatai Esterházy kastélyban várta látszólagos nyugalommal sorsa beteljesedését. A brit admirálisra hárult a feladat, hogy a királyi párt Budapestről a Dunán elindulva a Portugáliához tartozó Madeira szigetre szállítsa; a trianoni békeszerződést aláíró győztes hatalmak, amelyek már ratifikálták ezt a dokumentumot, úgy döntöttek, hogy Károly királyt a családjával együtt oda száműzik. Fél év múlva halt meg Funchalban, Madeirán, 1921. április 1-jén, kevesebb mint öt évvel koronázását követően. (Tényleges uralma sokkal rövidebb ideig tartott – körülbelül huszonnégy hónapig.)

²⁶¹ Antal István (1896–1975) politikus, országgyűlési képviselő, miniszter. Az I. világháború idején különböző szélsőjobboldali diákszervezetekben töltött be vezető szerepet (Piros-fehér Blokk, Turul Szövetség). Később Gömbös Gyula miniszterelnök sajtófőnöke. 1942-ben a Kállay-kormány tárca nélküli nemzetvédelmi propagandaminisztere. A német megszállás után a Sztójay-kormányban igazságügy-, illetve vallás- és közoktatásügyi miniszter. Tevékenyen részt vett az újabb zsidótörvények megalkotásában és bevezetésében. A háború után kötél általi halálra ítélték, de Rákosi Mátyás személyes közbenjárására ítéletét életfogytiglanra módosították. 1960-ban kiengedték a börtönből.

BETHLEN VS. HABSBERG

Mi szabadított fel Bethlen miniszterelnökben annyi energiát, hogy könyörtelen és vakmerő harcot folytasson egy olyan személy ellen, akiről nyilvánosan elismerte, hogy ő a király? Nem egyike volt-e annak a három protestáns arisztokratának, akit Károly király a koronázása alkalmából 1916. december 21-én a legmagasabb ranggal tüntetett ki érdemdús közszolgálatáért? Egy valódi titkos tanácsos rangjával, még hozzá a miniszterelnök, Tisza István gróf előterjesztésére, holott akkor még egyszerű ellenzéki képviselőként soha nem töltött be kormányzati posztot. Bethlen, bár 1917-ben az ellenzéki Függetlenségi Párt képviselője volt, a választási reform fatális kérdésének volt a megszállottja. Ahogy Erdélyben szinte minden politikailag aktív nem baloldali magyar, a román *irredentizmus* felemelkedése folytán olyan álláspontra helyezkedett, amely alig különbözött Tiszáétól. Utóbbi épp ennek makacs védelme révén vesztette el élete kétfrontos és a végsőig kitarító küzdelmét királyával és a Károlyi által képviselt forradalmi mozgalommal (valójában a kor általános demokratizálódási tendenciájával). Bethlennek, ahogy a szintén református Tiszának az a lehetőség, hogy miniszterelnökként szolgáljon egy Habsburg uralkodó alatt, egyáltalán nem volt visszatetsző. Még akkor sem, ha ez a király Károly, akinek Bethlen nem tudta megbocsátani Tisza elbocsátását a háború végső szakaszában, amikor – véleménye szerint – a nemzetnek, és ezért a dinasztiának is, a legnagyobb szüksége lett volna rá. Bethlennek, valamint gróf Teleki Pálnak időnként kellemetlen volt a kötelező tisztelet kifejezése – legalábbis a nyilvánosság előtt – egy bizonyos Horthy kormányzó iránt, akit az államigazgatás ügyeiben analfabétának tartottak, ráadásul hozzájuk képest alantas származású volt, és még csak nem is volt megkoronázott király. Kétségtelen, hogy Bethlennek, akár Telekinek is kellemesebb lett volna, ha egy valódi, régi uralkodóházból való törvényes, megkoronázott király alatt szolgálhat. Bethlen azonban nem szentimentális romantikus volt, hanem kimondottan cinikus realista. Howler brit miniszter utasítások formájában figyelmeztette őt, hogy Károly visszahozatala a trónra súlyos következményekkel járna Magyarországra nézve. A kisantant diplomáciai vezetője, Edvard Beneš²⁶² pedig nyíltan megüzente a magyar kormánynak, hogy Károly királyként való elfogadása *casus belli* lenne. Még a témában leginkább tájé-

²⁶² Edvard Beneš (1884–1948) cseh politikus, az első világháború idején a Monarchia-ellenes emigránsok egyik prominens alakja. Csehszlovákia létrejötte után 1918-tól 1935-ig külügyminiszter. 1935-től köztársasági elnök. 1940 és 1945 között a csehszlovák emigráns kormány miniszterelnöke. 1946-tól az 1948-as kommunista hatalomátvételig ismét köztársasági elnök. A nevéhez fűződő Beneš-dekrétumok – a második világháború utáni csehszlovák államiságot megalapozó 143 elnöki rendelet – közül 13 az ország területén élő németek és magyarok kollektív bűnösségét rögzíti.

kozott nyugati szerzők is vonakodtak attól, hogy felismerjék, mi ama több ok egyike, amiért Beneš és a jugoszláv kormány szerb vezetői a Magyarországon, Ausztriában vagy mindkettőben történő Habsburg restauráció legerősebb ellenfelei lettek, és amiért ezzel kapcsolatos szilárd negatív álláspontjukat a 20-as években az olasz kormány is teljes mértékben osztotta.

Mely területeken volt a kettős monarchia létezése idején valóban és széles körben népszerű a Habsburg uralkodó? Népszerűsége valódi és széles körű volt ugyan, és mélyen gyökerezett, de csak a katolikus szlovákok, a magyarországi svábok és a horvátok körében (mind katolikusok), valamint az Alpok országainak népeinél. A Habsburg uralkodó Bécsben és/vagy Budapesten történt restaurációja szorosan követte az 1918–1919-es szocialista és kommunista zavargásokat; a háborút követő idők gazdasági nehézségei közepette – amelyeket az egykori „Habsburg területen” a teljes politikai és gazdasági struktúra kiterjedt és hirtelen változásai súlyosbítottak és tartósítottak –; olyan időszakban, amikor több millió egyszerű ember még mindig emlékezett a „jó öreg Ferenc József császár (vagy egyszerűen Franzl) szép időire” – bearanyozva múltbeli események emlékeivel, amikor ezek a *laudatores temporis acti*²⁶³ fiatalabbak voltak –, a Habsburg uralkodó budapesti és/vagy bécsi restaurációjának volt esélye arra, hogy megújítsa és fokozza a korona iránti lojalitást. S arra is, hogy pozitív, sőt aktív orientációkat keltsen az imént meghatározott katolikus, főleg paraszti és kispolgári tömegekben a „felkent legitim király” iránt, fején a Szent Koronával, ahogy egykor ez a kép kora gyermekkoruktól kezdve mélyen bevésődött lelkükbe, és így széles körben szocializálódott. Benešnek alighanem igaza volt: Károly visszahelyezése a magyar trónra, ha ezt elfogadják, a még meg nem erősödött kelet-közép-európai helyzetben előre nem látható fejleményeknek, sőt katonai konfliktusoknak válna forrásává. Ezek pedig alkalmasak volnának arra, hogy az utódállamok párizsi békeszerződések rendszere által meghatározott politikai struktúráját felforgassák. De épp ez volt a legitimisták politikai érve. Azt állították, hogy a restauráció megakadályozná a trianoni szerződés által teremtett helyzet konszolidációját, és olyan erőket aktiválna, amelyek elősegíthetik, hogy a Szent Korona alatt csak Magyarország, Szlovákia és Horvátország szövetségét valósítsák meg – legalábbis ideiglenesen – a király mint a politikai reintegráció folyamatának középpontja körül.

Bethlen realisztikusan értékelte Magyarország akkori rendkívül gyenge katonai erejét, és – különösen Beneš jegyzékeinek birtokában – jól tudta, hogy a kisantant és egyes európai nagyhatalmak (vagy az összes) szükség esetén akár fegyveres beavatkozással is megakadályoznák Károly király restaurációjának

²⁶³ *laudatores temporis acti* (latin) – a letűnt kor dicsérői; a jelennel mindig elégedetlen aggastyánok

megvalósítását és konszolidálását. Az ország magas árat fizetne érte vérben és gazdasági értékekben, míg végül kénytelen lenne arra – akárcsak Kun diktatúrája idején –, hogy a győztes hatalmak messze felülmúlhatatlan katonai és gazdasági ereje által szankcionált közös akarattal szembeszegülve további, hiábavaló áldozatokat hozzon. És ha mindezek ellenére a király meg tudná tartani trónját, az osztrák legitimista mozgalom – amelyet megerősítene és felbátorítana a magyarországi restauráció sikere –, valószínűleg nagymértékben kísértene a királyt osztrák táborának erősítésére, arra a merész kísérletre, hogy az egykori császári trónra visszajusson. Ezt a politikát a háború kockázata, sőt magas ára mellett folytatnák, mégpedig Magyarország költségére, gazdasági rovására. Az ország a *status quo ante bello* 1914–1918 helyreállítását célzó politikák működési központjává válna, és erőforrásait külpolitikai célok érdekében volna kénytelen felhasználni ahelyett, hogy az alaposan kimerített erőforrásokkal a legfőbb magyar célt követné. Ezért Bethlen és kormánya szilárdan támogatta Horthyt annak elutasításában, hogy együttműködjék Károly királlyal.

A trianoni békeszerződés aláíró hatalmai, amelyeket a szóban forgó ügy a legközvetlenebbül érintett, még egy további kérést is intéztek a kormányhoz. A csehszlovák külügyminiszter, Edvard Beneš kezdeményezésére követelték Magyarországtól, hogy haladéktalanul hozzon meg egy törvényt az összes Habsburg trónfosztásáról. Bethlen kikényszerítette ezen intézkedés gyors végigvitelét, amiért sokan még azok közül is haragudtak, akik egyébként egyetértettek a *domus Austriaca* tagjainak kizárásával a nemzeti életből. A legtöbb törvényhozó úgy érezte, hogy az eset gátlástalan külföldi beavatkozás az ország egy jelentős belügyébe. Egyben Magyarország végletes katonai és gazdasági gyengeségének a jele, amely meggátolja, hogy ezt a belügyekbe való arrogáns, önkényes, mértéktelen és megalázó beavatkozást méltósággal és eréllyel utasítsa vissza. Még a demokrata gondolkodású képviselőkől is ellenszenvet váltott ki, hogy a külföldi beavatkozás a demokratikus országok részéről további alátámasztást nyújtott az ország összes antidemokratikus erői által vallott közös tézisnek, miszerint a demokrácia elveit sehol nem veszik komolyan. Az országra kényszerített törvény valójában megsértette a lelkes antilegitimisták „szabad királyválasztás” elvét. A nemzet jövőbeni választását olyan jelöltekre korlátozta, akik nem tagjai egy bizonyos családnak. A korlátozott szabad választás pedig nem szabad választás.

Ezekre az ismételt külföldi beavatkozásokra és a kormány rájuk való reagálására tekintettel a „Keresztény párt” és az Egyesült Párt közötti ellentét az említett törvény elfogadása után élesebb lett, mint valaha. Az előbbi általánosságban ellenezte Horthy és Bethlen „teljesítési politikáját”, míg az Egyesült (később Egységes) Párt erősen támogatta azt. Mégis, a súlyosbodó parlamenti viták hónapjaiban a „Keresztény párt” eléggé megosztott és opportunistá volt annak eltűréséhez, hogy négy képviselője megtartotta tárcáját a Bethlen-kabinetben. És

Bethlen is eléggé okos és opportunistá volt ahhoz, hogy kormányában megtartsa őket – különösen Msgr. Vass²⁶⁴ –, s ezzel ellensúlyozza pártjának, valamint a Horthy-rezsim vezető struktúrájának uralkodó protestáns jellegét.

Horthy kormányzó ekkor – akárcsak 1919-ben, illetve közös ellenforradalmi tevékenységeik során Szegeden – Gömbös kapitány határozott befolyása alatt állt. Gömbös önkéntesei visszaverték Károly királyt és kohorszáát, s ezért ő nem vonakodott attól, hogy gyakorlatilag az egész hadsereget – a legfelsőbb szinteken kezdve – tisztítsák meg az olyan magas rangú tisztektől, akik kevesebb mint négy évvel korábban a császári és királyi fegyveres erőknél főtiszti rangban szolgáltak, és akik nem titkolták hűségüket vagy együttérzésüket Károly király, egykori Legfőbb Haduruk iránt. Ez a tisztogatás nem az utolsó volt; Bethlen többször is megismételte. Mivel keményen dolgozott a konszolidációért, a politikai és gazdasági rendszernek szüksége volt kipróbált tehetségekre, közigazgatási szakértőkre, függetlenül attól, hogy mi volt személyes preferenciájuk a „királykérdéssel” és a két legnagyobb politikai párttal kapcsolatban – feltéve, hogy hivatalos minőségükben nem e preferencia alapján jártak el. Bethlen még arról is meggyőzte Horthyt – rögtön Károly király Nagy-Britanniának történt kiadatása után –, hogy részesítse általános amnesztiában mindazokat, akik a király ügyét a közelmúltban aktívan támogatták.

Elrendelték minden releváns folyamatban lévő nyomozás és büntetőeljárás megszüntetését; senkit sem ítélték el, még a királyért véghezvitt aktív, katonai (lázdó) tettei miatt sem. Andrassy gróf²⁶⁵, a legitimista tábor informális nemzeti vezetője és Rakovszky képviselő, Károly király ellenkormányának elnöke kiszabadultak meglehetősen kényelmes börtönükből. A rendes parlamenti munka feltételeinek visszaállítása, a jogrend és a nyugalom, valamint a személyes biztonság, mint a koncentrált, gyümölcsöző munka – következésképpen a gazdasági és kulturális újjáépítés – előfeltételei: ezek lettek a Bethlen-kormány fő rövid távú céljai a Károly király kitelepítését követő hónap során.

Bethlen miniszterelnök erőszakkal akarta visszacsinálni a „keresztény” képviselők néhány hónappal korábbi – Károly király első visszatérését követő – kollektív kivonulását az Egyesült Pártból. Csak rövid idő volt hátra az ideiglenes nemzetgyűlés mandátumának megszűnéséig, és Bethlen a közelgő kampányban

²⁶⁴ Vass József (1877–1930) római katolikus pap, kalocsai nagyprépost, keresztény-párti politikus, a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere. Ő jegyzi az 1927-ben és 1928-ban megszülető szociálpolitikai törvényeket.

²⁶⁵ Andrassy Gyula gróf (1860–1929) magyar legitimista politikus, belügyminiszter, jogi szakíró, pártvezető, az utolsó osztrák-magyar külügyminiszter, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöke, id. Andrassy Gyula miniszterelnök fia. Az 1905-ös választásokat követően társaival a 67-es alapokon álló Országos Alkotmánypárt alapítója és vezére.

egy valóban Egyesült Pártot kívánt vezetni, benne a „keresztény” képviselőkkel. Próbálta meggátolni a harcot egy másik konzervatív párttal. Sőt, meg akart előzni egy olyan helyzetet, amelyben a konzervatív erőket főleg a katolikus-protestáns választóvonal osztaná meg, és egymás ellen küzdenének a fatális „királykérdés” miatt. Erőfeszítései csak részben voltak sikeresek. A nyolc-kilenc hónappal korábban visszaállított „Keresztény párt” nyakas és militáns legitimista tagjai nem voltak hajlandók lemondani pártjuk függetlenségéről, alávetni magukat egy Bethlen vezette többségnek, amelyben fogalmaik szerint a „királygyilkosok” kiemelkedő szerepet játszottak. Papok és számos más, általuk szorosan ellenőrzött képviselő – egy, a „királykérdésen” túlmutató ok miatt, amelyet a későbbiekben határozzunk meg – nem voltak hajlandók lemondani csoportjuk látszólagos függetlenségéről az egyesülésben való részvétel által. Hisz ez azt jelentette volna, hogy lenyeli őket egy nagyobb párt, melyben Károly király 1921. októberi, második visszatérése után nemcsak a vezető, Bethlen volt református, hanem egy ideig csak protestáns képviselők játszottak vezető szerepet; ők pedig, mikor a politikai szenvedélyek még mindig magasra hágtak, hajlamosak voltak egyenlőségelet tenni a katolikusok és a klerikálisok, a katolicizmus és a legitimista tábor közé, és – e logikából következően – minden katolikus politikai törekvés és a Horthy-rezsim ellen irányuló felforgatás közé. Akkor, bár soha nem elismerten – s kizárólag a felső és nem üzleti középosztályokon belül – a „királykérdés” háttérében katolikus-protestáns viadal zajlott. Bethlennek 1922 februárjában sikerült megalapoznia pártja „egyesülését” a „Keresztény párt” rugalmasabb, nem legitimista szárnyával és azon egyéb elemeivel, amelyek kifejezetten úgy gondolták: a politikának az égető gazdasági és társadalmi problémákra kell összpontosítania, és a „királykérdést” el kell távolítani a figyelem középpontjából. Személyesen kinek az esetében, és milyen mértékben volt a „Keresztény pártból” való kilépés valójában menekülés egy süllyedő hajóról, amelynek fedélzetén nem volt kapitány? Menekülés, amelyet egy közelgő hurrikán – vagyis a soron következő választások – első széllökései motiváltak, arra az igazságra figyelmeztetve a realistákat, hogy a „keresztény” politikusok is emberek (ami nem szükségképpen összeegyeztethetetlen azzal, hogy embertelenek)? E kérdések megválaszolása még a modern kutatási technikák hatékonyságának határain is túlmutató feladatot jelentene.

A HÁBORÚ ELŐTTI LIBERÁLIS-KONZERVATÍV REZSIM RESTAURÁLÁSA

A „Keresztény párt” összeomlása

Miután 1920 júniusában sikeresen megkötötte a megállapodásait Nagyatádi Szabó kiscgazda vezérrel – aki akkoriban egyedül volt politikai jelentőségű paraszti gazdálkodó a modern Magyarországon –, majd 1921. december 22-én

a marxista szociáldemokraták képviselőivel, Bethlen merész próbálkozást tett, hogy elfogadtassa kormánya restriktív választójogi törvényjavaslatát, amelyet a belügyminiszter 1922. február 11-én, csak öt nappal az „Ideiglenes Nemzetgyűlés” mandátumának lejáratára előtt nyújtott be. A lényegét tekintve a törvénytervezet majdnem azonos volt az 1913-as választási törvénnyel, gróf Tisza István liberális rendszerének (az ún. „nemzeti munka rendszerének”) a produktumával. Bethlen törvényének elfogadása jelentős visszalépést jelentett attól a demokratikus választási rendszertől, amelyet a fent említett puccson keresztül 1919 augusztusában hatalomra emelkedett friedrichkabinet rendelete hozott létre, és amelyet az 1920-as választásokon alkalmaztak. Az ellenzék, különösen a „Keresztény párt” legitimistái sikeres obstrukciót folytattak a törvény ellen: e párt jól tudta, hogy a korlátozó rendelkezések fő áldozatául őt szemelték ki. A Nemzetgyűlés megbízatása a törvényjavaslat elfogadása nélkül szűnt meg. Ez azonban Bethlen miniszterelnök számára nem jelentett akadályt. A kormányzó teljes nyílt támogatásával a kormány bevezette a sikertelen törvényjavaslat rendelkezéseit kormányrendelet útján, hivatalosan a *vis maior* okozta állítólagos vész helyzettel indokolva. (A választásokat követően a parlament, visszamenőleges érvényességgel, ezt az 1922-es szavazati jog-rendeletet jóváhagyta.) A rendelet a titkos szavazás területét a nagyvárosokra és a helyi önkormányzattal rendelkező városokra korlátozta, összesen 46 városi választókerületre, ahol a szavazatokat csak a pártjelöltek egyéni listájára lehet leadni, feltéve, hogy a listát legalább az előírt, túlságosan nagy minimumnyi szavazó támogatja. A többi 199 választókerület esetében a régi, az 1919 előtti rendszer állt helyre: nyílt szavazólapon és csak egyéni jelöltekre lehetett szavazni. Ezek voltak a „nyílt és közvetlen szavazásos választókerületek”. A választópolgárok aránya a lakosság 39,2%-áról (1920) 1922-ben 27,3%-ra csökkent le, majd 1925-ben 29,5%-ra emelkedett. Az 1922-es, 1926-os, 1931-es és az 1935-ös választásokat mind a választási rendszernek ezen a jogi alapján tartották, amely – ha szigorúan vesszük – megfosztotta a kormányt az 1920–22 közti reprezentatív jellegétől. A szavazók a választókerületek négyötödében – nevezetesen, ahol csak a nyílt szavazással leadott szavazatok voltak érvényesek – ki voltak téve a gazdasági és/vagy a közigazgatási hatalom birtokosai társadalmi helyzetükből fakadó többé-kevésbé erős nyomásának.

Az 1922. májusi választások a parlamenti helyek következő megoszlását eredményezték (az 1926-os választási eredmények hasonlóak voltak):

Parlamenti helyek száma

Egységes párt	144
Az előzőhöz közel álló törpe pártok	25
Kormányoldal	169
Keresztény Nemzeti Unió	22
Jobboldali törpepártok és függetlenek	13
Liberálisok	6
Nemzeti Demokrata Párt és egyéni demokraták	10
Szociáldemokraták (marxisták)	25
Ellenzékiek	76

1922-ben Bethlen miniszterelnök ténylegesen visszaállította a Tiszák kiegyezés kori liberális rezsimjét. A pártstruktúra is hasonlóan alakult: nyomasztó liberális konzervatív többség, és egy kicsiny „Keresztény párt”, amelyet a könyörtelen kormányzati procedúrák tettek jelentéktelenné. Ugyanaz volt a helyzet, mint amellyel Zichy és Néppártja szembesült a hírhedt 1896-os Bánffy-féle választásokon. A Keresztény-Keresztény, Földműves, Kisgazda- és Polgári Párt – tömören az Egységes Párt – a maga abszolút többségével, Bethlen miniszterelnök tényleges kontrollja alatt egy évtizeden át egyfajta parlamentáris diktatúra engedelmese eszközöként működött. Itt nem olyan többségi pártról volt szó, amely megválaszt egy kormányt, és bizalmi szavazásokon keresztül hatalomban tartja azt. Éppen ellenkezőleg, a pártot a hatalmon lévő kormány hozta létre, kontrollálta és vezette. Ezért az Egységes Pártot, a kormány vezetésének ezt az eszközt igen találóan nevezték Kormány Pártnak. Amikor 1922-ben létrehozták, bevezetetlen pozícióba hozta Bethlent, aki 1922–24-ben ezen eszköz lehetőségeinek teljes kihasználásával egészen a nagy gazdasági válságig az ország tényleges uralkodója lett.

A választások nagy vesztese a „Keresztény párt” volt, azaz a Keresztény Nemzeti Unió. Az Ideiglenes Alkotmány korszakában, 1920 januárjában 68 képviselővel indult (a 164-ből), az 1922-es választásokon viszont a 245-ből csak 22 parlamenti helyet kapott. És még súlyosabb vereségek vártak rá, például az 1933-as választásokon, ahol csak 14 helyet szerzett meg.

A szociáldemokraták (marxisták) 25 helyet kaptak, és nyilvánvaló volt, hogy ha a szénbányászokban és a két „hagyományosan” agrárszocialista körzetben a szavazás titkos lett volna, a szocialisták további 6-8 helyet szereznek, azaz összesen 31-33 helyet. A szilárd szocialista jelenlét a Házban teljesen összhangban állt Bethlen miniszterelnök stratégiájával. Olyan választási eredményekre volt szüksége, amelyek meggyőzik a nyugat-európai szocialista államférfiakat (köz-

tük elsősorban J. Ramsay MacDonalddal²⁶⁶, Arthur Hendersont, Snowdent, K. Hjalmar Brantingot, Émile Vanderveldét, Albert Thomast²⁶⁷), akik akkor fontos szerepet játszottak a Népszövetségben, hogy a fehérterror antiszocialista fáziisa Magyarországon véget ért, és új politikai rendszer alakult ki, amelyben egy marxista pártnak is lehetnek esélyei. Azért, hogy ezt Genfben képes legyen bizonyítani, a jelentős városi központokban (az ipari dolgozók legnagyobb agglomerációiban) titkossá tette a szavazást. De a vidéki területeken a nyílt szavazás hatékonyan blokkolta a szocialisták útját a mezőgazdasági munkásokhoz.

*Mi okozta az Egységes Párt földcsuszamlásszerű választási győzelmét és a „Keresztény párt” nem kevésbé megdöbbentő vereségét? Az Egységes Párt szervezeti működésének az egyes megyék közigazgatásával történt hatékony koordinációja révén a „nyílt és közvetlen szavazásos” választókerületek 1922-ben is hozták a szokásos háború előtti választási eredményeket. Ezek kedvezőek voltak a hatalmon lévő kormány számára, amikor az – illetve szokás szerint a belügyminiszter személyesen – a megyék főispánjain keresztül fejezte ki a kívánságát a megyei, a járási és a helyi közigazgatási hatóságok felé: milyen irányban és milyen mértékben várja el tőlük, hogy befolyásolják a választásokat. Téves viszont azt hinni, hogy Bethlen és elődei, főleg a Tiszák pártjuk választási győzelmét elsősorban vagy akár kizárólag az általános közigazgatás e célból elkövetett visszaélésein keresztül érték el. A győzelemhez egy másik, nem kisebb súlyú tényező is hozzájárult: a párt hivatalos pályázoinak gondos megválasztása a helyi hatalom birtokosai vagy ezek bizalmasai közül ott, ahol Bethlennek és legbefolyásosabb segítőinek nem volt saját jelöltjük. Főleg a *legfelsőbb arisztokrácia* tagjai, a Horthy-rendszer alatt (1920–1944) a földbirtokok megoszlása ügyében a *status quo* legnagyobb hatalmú képviselői – akik személyesen általában távol maradtak a főrumról – támogatták társadalmi hatalmukkal szóvivőjük/szócsövük (jogi tanácsadó, vezető a nagy- és középbirtokosok valamelyik nyomásgyakorló csoportjában, vagy bármely ambiciózus és tehetséges karrierista, aki nagy hangon kiszolgáltotta őket) jelöltségét. Ám 1922-ben számos politikailag tapasztalt és körültekintő, olykor militáns arisztokrata ismerte fel, hogy az arisztokrácia megfelelő közvetlen képviselőének hiánya a*

²⁶⁶ James Ramsay MacDonald (1866–1937) brit államférfi, két ízben (1924, ill. 1929–1935) az egyesült királyság miniszterelnöke, az első munkáspárti miniszterelnök. 1931-től 1935-ig erős konzervatív többségű kormány élén állt. Pártja, amelynek egyik alapítója volt, később hevesen támadta és kizárta soraiból.

²⁶⁷ Albert Thomas (1878–1932) francia szocialista politikus, a hadiipart irányító miniszter, az I. világháborúban a franciaországi fegyvergyártás megszervezője, a *L'Humanité* c. szocialista napilap munjatársa, a genfi Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (*Bureau International du Travail*) – a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO/OIT) genfi titkársága – első igazgatója.

törvényhozásban a kasztjukra és/vagy ügyükre nézve veszélyes, ezért jelöltette magát. Ennek következtében az arisztokrata képviselők száma látványosan megnőtt. Az összes képviselő száma 1922-ben 50%-kal volt magasabb, mint 1920 januárjában (245 vs. 164), míg közülük az arisztokraták száma 1922-ben közel négyszer több (22) volt, mint 1920 januárjában (6). Ez az arisztokrácia – jóllehet nem tömeges – visszatérését jelentette a politikai életbe. 1910-ben, amikor az arisztokrácia hagyományos fóruma, a főrendiház még létezett, az akkor megválasztott 413 képviselőnek (a képviselőház tagjainak) 13%-a volt arisztokrata. Viszont 1922-ben, amikor nem volt Felsőház, az arisztokraták csak egyetlen fórumon küzdhettek politikai céljaikért a nemzeti közönség előtt. Az egykamarás törvényhozásban a 245 képviselő 11%-a – azaz százalékosan is kevesebb, mint 1910-ben – volt mágnás. Sőt, 1922-ben az arisztokrata képviselők között az 1910-esnél nagyobb arányban szerepeltek olyan mágnások, akik nem rendelkeztek jelentős gazdasági erővel. „Hivatalos pártjelöltekként” a legtöbb arisztokratának a hazai politikától való makacs tartózkodása miatt elsősorban *nagy- vagy középbirtokos „urakat”* támogattak – ha voltak ilyenek –, illetve a megye közéletében hagyományosan vezető köznemes családok tagjait (ennél fogva a párt képviselő tagjainak mintegy a harmada volt földbirtokos). Éppolyan buzgón védtek a földtulajdon megosztása szempontjából leginkább kiváltságosakat és a kiváltságosakat, mint az arisztokrata földbirtokosok, és sok volt köztük elvhű „szabad királyválasztó”. Ezzel szemben szinte az összes nagy földtulajdonos arisztokrata vaskalapos katolikus vagy langyos legitimista volt. A pártgépezet majdnem teljesen eliminálta a paraszt képviselőket, akik 1920-ban a nemzetgyűlés „csizmás” jellegét adták; számuk 5-re csökkent. A jelöltek mintegy hatodát adták jogászok, akik leginkább nagybirtokosok, továbbá nagyvállalatok és vezető, bár nem nagy vidéki bankok tanácsadói voltak. Az ipar és a pénzvilág erős emberei, a mezőgazdasági hitelek elbírálói és a bevált helyi gyökerekkel rendelkező közszolgálati tisztviselők jelentették a másik kiemelt kategóriát; közülük a megyei főispánok választottak jelölteket, akiket Bethlen választási vezetősége hagyott jóvá mint az Egységes Párt hivatalos pályázóit. A hivatalos jelöltek hatalma, az általuk gyakorolt társadalmi kontroll kiterjedtsége és hatékonysága számos kerületben jelentősen hozzájárult a választóknak a kormány és a pártvezetés általi kézben tartásához; ez utóbbiak, mint mondtuk, az általános és a pénzügyi közigazgatáson keresztül is befolyásolták a választókat. És függetlenül attól, hogy a titkos szavazások kerületekben milyen volt a szavazatok megosztása, a választásokat a választókerületek ama mintegy 80%-ának az eredményei döntötték el, ahol csak a „nyílt szavazólap és közvetlen szavazás” volt érvényben.

Így működött a politikai rendszer, amely egyfolytában arra törekedett, hogy egy túlzottan kiváltságos törpe kisebbség aránytalanul nagy részt tarthasson meg magának a társadalmi érték és a politikai hatalom megosztásából. Ez a rendszer

ügy jellemezhető, mint országos szinten a diktatúrának, megyei és városi szinten az oligarchiának és minden szinten a reprezentatív kormányzásnak (a falusi községek kivételével) a keveréke; kormányzati rendszere az alkotmány szerint monarchiaként, valójában viszont köztársaságként működött. Ami az állam formáját illeti, Bethlen vagy Horthy személyes diktatúrájának objektív korlátai voltak; jelentkeztek emellett oligarchia felé hajló tendenciák is, demokrácia felé mutatók ellenben soha. A diktatórikus, oligarchikus és demokratikus (reprezentatív kormányzati) elemek aránya a különböző szinteken 1922-től kezdve a nagy gazdasági válságig többé-kevésbé stabil volt, később egyre változékonyabbá (dinamikusabbá) vált.

Ezek az eljárások és ez a politikai rendszer 1922-re, amikor Bethlen miniszterelnök és pártja létrehozta az Egységes Pártnak nevezett hatalmas ellenőrző mechanizmust, lényegi vonásaikban már készen álltak. Ugyanennek a politikai eredménynek a negatív oldala a „Keresztény párt” számszerűen jelentéktelen parlamenti kisebbséggé apadása volt. Kétségtelen, hogy a „Keresztény párt” volt a legfontosabb célpont, amely ellen Bethlen miniszterelnök a választásokat irányította; de nála is inkább Gömbös Gyula²⁶⁸, aki a párt kampányának országos irányításáért volt felelős a párt– parlamenti történelmünk során először és utoljára a Miniszterelnöki Hivatalban felállított – országos választási központjában. Ez természetesen a számos kiválás miatt fokozatosan az 1920. januári 68 frakciótagról 1922-re, a választások előestéjére körülbelül 40-re csökkent. A párt ezen a választáson parlamenti helyeinek még így is mintegy a felét elveszítette. Vajon ez a képviselők többségének legitimista álláspontja miatt következett be, akik a választásokig kitartottak a párt mellett, vagyis elutasították Bethlen utolsó ajánlatát, az ő pártjával való egyesülést? Ez kétséges, mert Károly király halála Madeirán, Funchalban, 1922. április 1-jén következett be, amikor a kampány még épp csak megkezdődött. Ez a hirtelen halál – viszonylag fiatalon és az Atlanti-óceán egyik távolabbi szigetére toloncolva (amit ugyanaz a kisantant kezdeményezett, amely elérte Magyarország felosztását, és nem kis hasznot húzott belőle) – olyan érzelmeket keltett, amelyek azoknak kedveztek, akik az ő ügyének voltak a hívei. Ráadásul általában úgy érezték, hogy a *rex coronatus* halála következtében a „királykérdés” elveszítette időszerűségét. Sokkal valószínűbb, hogy az 1922-es összeomláshoz a „Keresztény párt” számos más vonatkozása járult hozzá. Annak értékelésére ma már nincs mód, hogy ezek mekkora súlyal estek a latba; illetve, hogy mekkora volt a szerepe egy további, igen fontos tényezőnek, a bethleni politikai-adminisztratív kontrollmechanizmusnak, amely nagymértékben aláaknázza a „Keresztény párt” jelöltjeit, korteseit és támoga-

²⁶⁸ Gömbös Gyula (1886–1936) vezérkari tiszt, politikus, országgyűlési képviselő, honvédelmi miniszter, 1932-től haláláig miniszterelnök.

tóit. Ami az előbbieket illeti: feltételezzük, hogy a „Keresztény pártnak” és politikai magatartásának (beleértve képviselő tagjait is) azon aspektusai, amelyek az 1922-es választásokon többé vagy kevésbé hozzájárultak az összeomlásához, a következők voltak. Először is, a belső pártegység és a cselekvés következtetésének hiánya az aktuális jogalkotási feladatoknál. Másodszor, a képviselők legnagyobb részénél a politikai oktatás, képzés és tapasztalat szembeszökő hiánya. Végül a vezetői képességek és/vagy a civil kurázi hiánya a vezetőkben, akik megtűrték, illetve nem kellő nyomatékkal ítélték el az anarchikus viszonyok tartós fennmaradását, elsősorban a „fehérterror” néven ismert, az ország egyes részein lezajlott antiszocialista és antiszemita üldözések kapcsán, amikor 1919-ben és 1920-ban a két egymást követő kabinetet egy-egy „keresztény” politikus vezette. És ez utóbbiak nem szerveztek és vezettek erélyes fellépéseket a fehérterror azonnali beszüntetésére, s nem hagyták el posztjukat, amikor rájöttek, hogy képtelenek elveiket tettekre váltani. A Pártnak a keresztény elvek iránti hivatalos elkötelezettsége és több hangadó tagjának feltűnő keresztényellenes attitűdjei között szembeötlő volt az ellentét. A városiak képviselői és a Párt szervezői nagy részére rövidlátó és szűk látókörű kispolgári társadalmi szemlélet volt a jellemző, amely az egykori „katolikus pártra”, a Néppártra emlékeztet. A parasztságot a párt nyilvánvalóan elhanyagolta, mivel a soraiban nem ültek paraszti képviselők. A földreform kérdésével kapcsolatosan kétértelmű viselkedést mutatott, és 1920-ban meghagyta a kezdeményezést a „Kisgazdapártnak”, mintha a vidéki társadalmi problémák nem tartoznának a „Keresztény párt” kompetenciái közé. Prohászka püspök „progresszív” kijelentései e tekintetben nem orvosolták hatékonyan a szakértői kodifikáló és a konkrét jogalkotó cselekvések hiányát; és – az egykori Néppárt mulasztását megismételve – a párt nem kezdeményezte és nem támogatta kellő eréllyel azokat az intézkedéseket, amelyek megalapozhatták volna a katolikus szociális elveknek a magyar valóságba való átültetését.

A helyzet ura 1922–1929-ben, gróf Bethlen miniszterelnök, az erdélyi református államférfinak ugyanahhoz a fajtájához tartozott, mint Bethlen Gábor fejedelem, a harmincéves háború (1618–1648) során a nyugati protestáns hatalmak nagy kelet-közép-európai szövetségese, aki háromszor is legyőzte Habsburg Ferdinánd császári erőit, és arra kényszerítette őt, a császárt és királyt, hogy a nikolsburgi (1621), majd a pozsonyi (Pressburg, most Bratislava) (1626) békében megígérje e királyságon belül a protestáns vallásgyakorlás szabadságának tiszteletben tartását. Ebből a fajtából volt való Bánffy báró is. Ahogy az olvasó emlékezhet rá, ő arról vált ismertté, hogy az 1896-os legbrutálisabb választásokon gátlástalanul szétverette a Zichy fehér zászlaja alatt gyülekező katolikus politikai erőket; neve már csak emiatt is emlékezetes maradt a magyar parlamentarizmus történetében. Míg azonban Bánffy báró magas pozíciójához képest szűk látókörű és provinciális volt, hihetetlenül kulturálatlan, bigott és so-

vén politikát űzött, s az ország kormányát úgy működtette, ahogy távoli megyéje fölött főispánként szokott volt „uralkodni”, Bethlen, akit hasonló fából faragtak, teljesen más mentális és politikai profilt mutatott. A politikai, gazdasági és társadalomtörténeti irodalom egész életén át tartó lelkes olvasója volt (1924-ben például gyakran elvonult Webbs *Az ipari demokrácia* című műve társaságában), sokat utazott külföldre, s az általa felkeresett számos nyugat- és közép-európai országban összeismerkedett a különböző politikai meggyőződések reprezentánsaival. Ismerte ama társadalmi ideológiák pályáját, természetét, pszichológiai feltételeit és következményeit, amelyek akkoriban a „Nyugat” kulturális légkörében egymással viaskodtak. Talán ezért, de rendkívül rugalmas realizmusa és liberális gondolkodása miatt is (a 16. és a 17. század Erdélyi Fejedelemségében a legtöbb jeles magyar család kulturális hagyományainak kiemelkedő, közös vonása) Bethlen ki nem állhatott semmilyen szándékosan konstruált, többé-kevésbé szisztematikus társadalmi ideológiát, függetlenül attól, hogy ki vagy melyik csoport, milyen célból ügyeskedte össze azt. A politikai és adminisztratív törtétek és intrikusok egymással versengő konformizmusa halálisan untatta; mélyen megvetette „lelkes követőit”, még azokat a legmagasabb rangú bürokrata lakájokat is, akik mindenféle karrierista megfontolásokból megszállottan tapadtak rá. És ennek következtében gyanúval élt mindazok őszinteségét és/vagy személyes politikai értékét illetően (függetlenül attól, hogy politikailag egy ideig milyen közel álltak hozzá), akik bármilyen társadalmi ideológiát támogattak, és a rövid távú politikai célokkal kapcsolatos orientációikat azzal indokolták. A *reálpolitikus* ösztönös megvetésével viseltetett a „fogoly elmék”, az ideológiák megszállottjai iránt. Hogy ez a jórészt az erdélyi református hagyományokkal összefüggő személyes ethoszának terméke volt-e, amely szemben állt bizonyos dogmák, érték- és viselkedési normák bármilyen kodifikált vallási hitrendszerével és különösen a magasan artikulált római katolikus ideológiai rendszerrel – benne azokkal a tekintélyelvűen kihirdetett valláserkölcsei posztulátumokkal, amelyeket az embernek politikai, gazdasági és általános társadalmi szempontból követnie kell –, ez a kérdés időnként felmerült a szerző elméjében, de megválaszolatlanul maradt. Bethlen – legalábbis miniszterelnöksége idején – nem volt buzgó református, sokkal inkább agnosztikus. Ethosza ennek ellenére az ismert erdélyi kálvinista tradicionális erkölcs személyes szekularizált változata volt, vagyis két lényeges elem hiányzott belőle: az Istenhez és a saját lelkéhez való hozzáállás. Jellegzetesen református vonása volt viszont a személyi hivatásként végzett munka etikája. Azonban ennek értelméről, saját erkölcsi imperatívuszáról nem vallásos, hanem hazafias fogalmakban gondolkozott: megmenteni a magyarokat attól, hogy tévútra jussanak, hogy elveszítsék történelem adta identitásukat; összegyűjteni, integrálni és visszahelyezni őket abba a térségbe, amelyet tíz évszázadon át vérrel és verítéssel saját hazájukká (*patria*) tettek; megerősíteni őket testben-lélekben és elszántságban, hogy sa-

ját otthonukban (állam) újra együtt éljenek; építeni és újjáépíteni, hogy túléljék ezen idők ismétlődő megrázkódtatásait. Védni az ország lakóit, ha készek rá (ahogy készen kell lenniük), hogy megvédjék magukat az előttük álló fenyegetésektől és veszélyektől, amelyeket megosztottságban nem tudnának háritani és lebírni. Azon munkálkodni, hogy a magyarok továbbra is magyarokként, saját természetüknek megfelelően élhessenek, és rajtuk kívül senki más ne uralkodhasson felettük.

Ez volt *Bethlen* – saját értékrendjének *modellje* –; legalábbis az író ezt szűrte le az ő attitűdjeiből, cselekedeteiből és nyilatkozataiból. Ha kitartó orientációját nézzük, informális hazafias hitvallásának fő értékei – a nem specifikált magyarság és az ország, a Kárpátok kijelölte természetes határokkal bíró *patria* – iránt, Bethlen konzervatív tradicionalistának tekinthető. De amikor konzervatív értékrendjét „célszerű racionalitással” (Howard Becker) érvényesítette, liberális-ként viselkedett. Személyes, liberális konzervatív, informális, spontán kialakult ideológiáját soha nem fogalmazta meg és rendszerezte. Ha hívő lett volna, a sok szándékos vagy nem szándékos „modellépítő” közül ő állt volna legközelebb Széchenyihez. Mivel Bethlen, akárcsak Széchenyi, határozottan hitte, hogy mind emberi, mind nemzeti érdekből sürgősen szükség van a modernizálásra, továbbá a nemzetnek és politikájának a gyorsan változó környezet realitásaihoz – valamint létezése adott, bár kevésbé dinamikus belső feltételeihez – való igazítására, úgy vélte, hogy ebben a tartós erőfeszítésben elengedhetetlenül be kell tartani egy elsőbbségi sorrendet. Bethlennek e közpolitikai prioritási sorrendje alapján véve döbbenetesen hasonló Széchenyiéhez, akinek főbb műveit jól ismerte, noha mint erdélyi agnosztikus református diákot Széchenyi teljes személyisége – annak katolikus romantikus vonásai miatt – hidegen hagyta. A Széchenyi–Wesselényi (szintén erdélyi) közti régi konfliktus derenghetett fel a hungarocentrikus Bethlennek az univerzalisztikus hajlamú Széchenyi iránti hasonló viszonyulása mögött. Ezt a „legnagyobb magyar” gazdasági tetteinek és irodalmi teljesítményének elismerése, ugyanakkor az egész személyisége iránti hűvös tartózkodás jellemzi. A *Bethlen-féle közpolitika prioritási sorrendje* az alábbiakban állapítható meg:

Először is, a gazdasági rendszer megújítása, az emberek gazdasági sebeinek begyógyítása, *egészségük* és termelékenységük javítása életszínvonaluk növelésével; *az államháztartás egyensúlyának helyreállítása* és *stabil valuta* létrehozása;

Másodszor, az emberek háború és szegénység miatt *károsult egészségének helyreállítása*; hogy a nemzet gazdagabbá váljon emberi biológiai értékekben, ezáltal nőjön a munka termelékenysége és a fegyveres erők hatékonysága;

Harmadszor, az oktatási rendszer megújítása (a) a magasabb munkatermelékenység érdekében, (b) a tömegeknek a ragályos felforgató társadalmi ideológiák iránti fogékonyságát csökkentendő, (c) a javuló társadalmi beilleszkedésért

a magyar nemzeti kulturális rendszerben még mindig domináns hagyományos kulturális örökség alapértékei köré történő kulturális reintegráció révén, (d) emelendő és propagálandó a nemzet presztízsét más nemzetek szemében mind a veleszületett magyar adottságok (tehetség, kreativitás), mind a megszerzett tudás és szakértelem egyének és csoportok általi méltó ábrázolásán keresztül;

Végül Széchenyi prioritási sorrendjében *csak utolsóként* szerepelt az alkotmányos-jogi reform, elsősorban a nemzet és a Habsburg-dinasztia egymáshoz való viszonyának reformja; ez utóbbi annyit tett, mint nagymértékben vagy radikálisan változtatni a nemzetnek a Habsburg birodalmi szerkezet keretei közötti jelenlegi státuszán és tényleges helyzetén.

Az 1840-es években a legtöbb politikában tájékozott magyar számára ezt jelentette a nemzeti függetlenség kérdése. Bethlen prioritás tekintetében utóljára rangsorolta annak a *patriának*, annak a Magyarországnak a helyreállítását, amelyet 1920-ban (valójában már 1919-ben) a trianoni békeszerződéssel felosztottak. Ennek értelmében szinte minden magyarnak vissza kell nyernie újraegyesült hazáját. Ezt az ország nemzetközi pozíciójának folyamatos javítása útján kell elérni, kedvező szövetségekhez vezető diplomáciai módszerek révén és hatékony kratopolitikával²⁶⁹: megfelelő fegyveres erővel támogatott hatalompolitikával. Széchenyi korában a nemzeti függetlenség a Habsburgtól, az osztrák birodalomtól való függetlenséget jelentett. 1922-ben, amikor Bethlen megfogalmazta közpolitikája prioritási sorrendjét, a függetlenséget általában úgy értelmezték, mint szabadságot a kisantanttól és annak fő támaszától, Franciaországtól. Bethlen soha nem idézte Gambetta útmutatását, amelyet 1871-ben Franciaország vereségét követően a bosszúsomjas nacionalista társainak címzett: „*toujours y penser, jamais en parler*”.²⁷⁰ Soha nem beszélt Magyarország 1920-as felosztásának visszacsinálásáról, de ez volt teljes politikai koncepciójának a végső célja, s erre irányult a fentiekben bemutatott, időrendbe szedett összes különböző politikai teendő.

Hosszú távú politikai stratégiájának tervezésében egy bizonyos időre szóló kormányzati politikai komplexum (pl. gazdaságpolitika) prioritása természetesen nem jelentette azt, hogy egyidejűleg elhanyagolják a kormányzati tevékenységek többi hagyományos komplexumait; de feltételezte, hogy ezek alá vannak rendelve (a célkitűzések tekintetében is) az adott időben elsőbbséget élvező közpolitikai akcióknak. Elvárás volt, hogy a többségi párti kormánytagok és törvényhozók a szükséges személyi erőforrásaiknál mindig többet fordítsanak

²⁶⁹ kratopolitika (görög eredetű szavakból) – az állam mint védelmi és erőszakszervezet tanulmányozása, ill. az erre alapozott politika

²⁷⁰ *toujours y penser, jamais en parler* (francia) – mindig gondoljunk rá, soha ne beszéljünk róla: Léon Gambetta francia politikus (ld. feljebb) nevezetes mondata, amely a németekkel szembeni revansizmus Gambetta által támogatott eszméjére vonatkozik.

olyan erőfeszítésekre, amelyek a kijelölt idő alatt közvetlenül vagy közvetetten a kiemelt célok eléréséhez vezetnek.

Bethlen nagyon is tisztában volt azzal, hogy bármennyire elszánt a cél mihamarabbi elérésére, ha nem tudja lezárni a forradalmak és az ellenforradalom korszakát, kormányának soha nem lesz esélye arra, hogy szociálpolitikai, társadalmi biopolitikai, kultúrpolitikai és általános közigazgatási céljait megvalósítsa. Továbbá, a nemzet nem nyerheti vissza belátható időn belül méltó, sokkal jobb pozícióját a nemzetek európai struktúrájában – így nem is tehet jelentős előrelépést az ország felosztásának visszavonása felé –, ha az államháztartás továbbra is kaotikus jellegzetességeket mutat, ha az infláció nem ér mihamarabb véget, ha az állam nem kelt bizalmat, nem ébreszt tiszteletet a nemzetben a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a kiegyensúlyozott költségvetés racionális, objektív minőségével, illetve olyan jogrenddel, amely önkényesség és terrorista eszközök igénybevétele nélkül is fennmarad. Bethlen miniszterelnök, aki otthon volt a gyakorlati közgazdaságtanban, jól tudta – és az elméleti közgazdászok és a tapasztalt pénzügyi szakemberek 1922–1923-ban egyhangúlag támogatták meggyőződését –, hogy hasonlóan az 1921–1922-es ausztriai helyzethez, a magyar állam, ha csak saját bevételeire támaszkodna, és tartózkodna költségeinek drasztikus csökkentésétől, még évekig nem tudná megvalósítani és fenntartani a kiegyensúlyozott költségvetést, amely az infláció megszüntetésének és az új pénznem tartós stabilitásának alapvető előfeltétele. És a kormány nem várhat döntő eredményeket az utóbbtól, amikor az infláció jelzett dimenzióiban már elérték egy arany *koronában* számítva hihetetlenül alacsony szintet, s az inflációt nem lehetett radikálisan és hirtelen tovább csökkenteni olyan intézkedések nélkül, amelyek valószínűleg tömegek ismétlődő zavargásait, lázadásait eredményezték volna: már elszegényedett fizetésből élőkét – köztük aktív és leszerelt katonatisztekét és más veteránokét –, a városi nem üzleti középosztályét, és rengeteg további munkanélküliét, a kormányzati kiadások drasztikus csökkentésének áldozatait. Következésképpen a fennálló körülmények között az ország államháztartása csak a nyugati nagyhatalmak által nyújtott jól időzített, ésszerűen és szakértői módon alkalmazott és felhasznált támogatással tehető rendbe. Bethlen és a vele kapcsolatban álló államférfiak abban bíztak, hogy a nyugatiak hatékony közös pénzügyi segítsége nem jelent majd beavatkozást az ország belügyeibe, amikor az államnak megfelelő összegű kölcsönt adnak, mivel ezt Ausztria esetében is csak két egymással összekapcsolt célhoz kötötték: a stabil valuta végett monetáris reformhoz, a költségvetés kiegyensúlyozására pedig fiskális reformhoz. A szóban forgó kölcsönt a Nemzetek Szövetsége szponzorálná, és *arányosan osztanák fel* azon hatalmak – az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország – tőkepiacain, amelyek leginkább hajlandók és képesek helyreállítani a piacgazdaság normális működését Közép- és Kelet-Közép-Európában. A Népszövetség osztrák tesztete az állam pénzügye-

inek helyreállítása terén azt mutatta, hogy a Népszövetség számára a szóban forgó hitelfajták támogatásának előfeltétele a leendő adós állam készsége arra, hogy összes fiskális és monetáris műveletét, valamint nemzetgazdasági rendszerének működését a Népszövetség felügyelete alá helyezze. A gyakorlatban ez a pénzügyi és banki szakemberek állandó bizottságának felügyeletét jelenti Genfben, közvetlenül pedig a Népszövetség különleges megbízottjának felügyeletét az adós állam területén. Nyilvánvaló volt, hogy a népszövetségi tagság segítésé az országot a kölcsön megszerzésében és felgyorsítaná a Népszövetség hivatalos döntéseit, mert kedvezően befolyásolná a Genfben trónoló hatalmat; és végül, de nem utolsósorban, elviselhetőbbekké tehetné az oly nagyon és sürgősen szükséges kölcsön feltételeit. A kormány ezért megújította Magyarországnak a Népszövetségbe való felvétel iránti kérelmét, amelyet – amikor még nem történt meg, hogy Bethlen szilárdan ellenállt Károly király második restaurációs kísérletének, továbbá az összes Habsburgnak a tróntól való eltiltása és a Bethlen-kormány konszolidációja az Egységes Párt 1922. májusi hatalmas győzelmé révén –, a Népszövetség 1921-ben elhárított. De a fenti események után a Népszövetség 1922. szeptember 18-án Magyarországot felvette a szervezetébe.

Bethlen miniszterelnöknek rá kellett jönnie: kormányának meg kell tennie még egy előzetes lépést, hogy elérje azt a pozíciót, ahonnan remélhetőleg a leg-sürgősebb, rendszerében elsőbbséget élvező gazdasági politikai célokat is követheti. És ez a második előzetes lépés – amelyről elvárható volt, hogy ő és kabinete megteszik –, ez a *conditio sine qua non* az volt, hogy meggyőzően bizonyítja Magyarország elhatározását: olyan országgént viselkedik, amely megszabadult attól a nyilvánvaló militarista, agresszív szellemtől, amely még a minap is jellemezte; és békésen, az összes többi tag együttműködő partnereként, beilleszkedik a Népszövetségbe, miközben az lényegében még mindig (az USA-t kivéve) a győztes hatalmak eszköze, és az Óvilág politikai szerkezetének megőrzésén munkálkodik, ahogy azt a párizsi békeszerződés 1919-ben és 1920-ban meghatározták, és részben változatlanul hagyták. Bethlen mint *réalpolitikus* – abból az alapfeltevéséből kiindulva, hogy az Európát illető stratégiai hatalmi viszonyok hosszú évekig nem eshetnek át az ország szempontjából lényeges változásokon, így a belátható jövőben valószínűleg nem lenne esélye annak, hogy az ország 1920-as határainak radikális felülvizsgálatát közvetlenül célzó politikára sikerrel rátérjen – a kért második előzetes lépést is megtette. 1922–1923-ban agresszíven legyűrte a politikájával szembeni összes katonai ellenállást. Ennek során még személyesen is részt vett egy lovagias ügyben, még úgy is, hogy a kihívója az egyik legerősebb egykori különítmény parancsnoka volt (Bethlen egyik segédje ez ügyben a szerző volt, a másik pedig Csáky Károly védelmi miniszter). 1922 végére nyoma sem volt a „fehérterrornak”. Az antiszemitizmust a kormány táborában elhallgattatták. A zsidó diákok *numerus clausus*áról szóló 1920-as törvényen – több megértő egyetemi hatósággal bizalmasan együttmű-

ködvé – Bethlen annak liberális értelmezése révén *via facti*²⁷¹ könnyített. Továbbá: bizalmas beszélgetések az országban legjobban reprezentált francia rítusú szabadkőművesek szóvivőivel odavezettek, hogy egész miniszterelnöksége során hivatalosan megtúrták az állítólag informális szabadkőműves csoportok nem nyilvános tevékenységeit. Minden reggel megjelent az a napilap, amelyet széles körben vezető értelmiségi szabadkőműves kiadványnak tekintettek. Továbbá, egy személy szabadkőműves hátterét a kormány és a pártvezetés nem tartotta gátló körülménynek sem egy hivatalos jelölt kiválasztásánál, sem az előléptetéseknél a polgári központi (minisztériumi) közigazgatásban, még a magas rangok esetében sem. A revizionista propagandát lefojtották (a hivatalos személyek, legalábbis nyilvánosan, szigorúan követték Gambetta irányelvét). Tipikus erdélyi liberális mentalitása – valójában agnoszticizmusa – és egyfajta nem dogmatikus pragmatizmusa megkönnyítette számára, hogy valódi liberális arcát, valójában saját hiteles arcának egyik oldalát mutassa „Genfnek”. És ez még a labouristák számára is meggyőzőnek tűnt. (Meg kell említeni, hogy Bethlen soha nem tett semmilyen politikai lépést sem miniszterelnökként, sem később, ami eltért volna liberális attitűdjétől, amelyet „Genfnek” – elsősorban az angolszászok, a skandinávok felé, de francia és belga fogyasztásra is – mutatni igyekezett). Ezzel ellentétben Bethlennek le kellett küzdenie és palástolnia kellett saját viszolygását, amikor a Népszövetség által támogatott kölcsön útjából nem tudta másképp eltávolítani az utolsó komoly akadályt – a kisantant vonakodását, hogy lemondjon a magyar vagyona vonatkozó zálogjogról a kártérítési kötelezettségek fedezésére –, mint azzal, hogy a magyar kötelezettségek megújításáért az 1924. március 14-én aláírt jegyzőkönyvben vállalt felelősséget. Eszerint Magyarország „a Trianoni Szerződés rendelkezéseivel összhangban, szigorúan és hűségesen teljesíti az említett Szerződésben foglalt kötelezettségeket, különösen a katonai záradékokat, valamint a többi nemzetközi kötelezettségvállalást.” Bethlen miniszterelnök így a „teljesítési politika” útjának majdnem a végéig elment. Ezt a gyűlöletes utat nemcsak az ország bizonytalan gazdasági állapotának nyomása alatt választotta, hanem annak érdekében is, hogy idővesztés nélkül dolgozhasson olyan későbbi politikai hatalmi akciók objektív feltételeinek megteremtésén, amelyek az ország felosztásának visszacsinálására irányulnak. Teljesítés volt, de a radikális nem teljesítés kedvéért.

Bethlen 1922–1930-as „teljesítési politikája” révén Magyarország valójában – marxista kifejezéssel élve – komoly „dialektikus előrelépést” tett a magyar vágyálom, a helyreállított *patria* képének megvalósítása felé. A Népszövetség, miután a fent említett utolsó akadályt 1924. március 14-én fájdalmasan eltávolította, támogatta a magyar újjáépítési kölcsönt. Az ötvenmillió arany dollárnyi

²⁷¹ *via facti* (latin) – tevőlegesen

(kétszázötven millió aranykorona) kölcsönt lebegtették, és néhány óra elteltével felüljegyezték (ennek a „sikernek” az egyik oka az volt, hogy az adós országnak indokolatlan hátrányos feltételeket kellett elfogadnia: a magyar államkötvényeket 88-on bocsátották ki 7,5%-os kamattal. Az állami költségvetést 1924 júliusára egyensúlyba hozták. A független Magyar Nemzeti Bank 1924. június 24-én jött létre az osztrák-magyar bank magyar fiókjának helyett, a régi valutát, a koronát 1927. január 1-jén 12 500 : 1 arányban cserélték le az új pénznemre, az aranyalapú pengőre (1 pengő 0,263 uncia finom arany), és ez évekig Európa legstabilabb pénzneme lett. Az 1925-ös Autonóm Vámtarifa a hazai termékek átlagosan 27%-os védelmét biztosította.

Közvetett gazdasági és társadalmi előnyök tulajdoníthatók a Népszövetség által szponzorált kölcsönnek, a szokatlan kamatlábnak, a felüljegyzés ütemének, és végül, de nem utolsósorban annak, hogy a kölcsön meghatározott államháztartási és monetáris politikai előfeltételei teljesültek. A közvetett előnyök közül kiemelten fontos volt, hogy majdnem négy évvel a trianoni békeszerződés aláírását követően a győztes aláíró hatalmak (amelyek ratifikálták a szerződést, tehát az USA nem) végül pontosan megállapították Magyarország jóvátételi kötelezettségeinek teljes összegét (200 000 000 arany korona és jelentéktelen mennyiségű, évente szállítandó szén), valamint az amortizációs tervet, amelyet jóváhagytak. A nyugati pénzügyi világ rendkívül kedvező reakcióját a gyorsan javuló magyar politikai és gazdasági viszonyokra az tanúsítja, hogy 1920–1931-ben az országban a külföldi tőkebefektetések összesen 122 214 232 fontot tettek ki, ebből mintegy 110 milliót 1924–1931-ben fektettek be. Ezen összeg gazdasági jelentőségének megértéséhez összehasonlítható tételekként az összes magyarországi kereskedelmi bank és takarékpénztár tőkeszerkezeteit kell vizsgálnunk, ahol a nagyságrendek a következők:

	<i>1921</i>	<i>1938</i>
ezer angol fontban		
Alaptőke	1,824	40,052
Tartaléktőke	1,153	13,022
Az előbbieket összesen	2,977	54,074
Tartalék betét	4,006	54,329
Betétek bank- és csekk számlákon	**	61,256
Összes betét	**	115,585
•		
Összes tőke és betét	**	169,659

* Az itt közzétett adatokat a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (Budapest, 1943) volt szíves kiszámolni és táblázatba foglalni, többek között a szerző számára

** A nevezett statisztikai hivatal nem rendelkezett az összes bankra vonatkozó releváns adattal.

A fent bemutatott adatok azt mutatják, hogy körülbelül hét és fél év alatt, 1924 közepétől 1931 végéig, az országban újonnan befektetett külföldi tőke – mintegy 110 000 000 pengő – majdnem elérte a teljes összeget, összesen 115 585 000 pengőt, vagyis az összes kereskedelmi és takarékpénztár 1938-ban létező betéteit, amikor az ipari termelés a fegyverkezési verseny miatt elérte a háborús időszak alatti csúcspontját. Egy konzervatív becslés szerint az ország mindkét fajta bankjaiban a tőke és a betétek minden formája 1921-ben összesen körülbelül 13 000 000 pengőt tett ki. A magyar „pusztaságot” – a tőkehiány értelmében, amelyet ez az összeg szimbolizál – szó szerint elárasztotta, különösen 1925–1929-ben, a befektetésre szolgáló külföldi tőke. (Arra, hogy a téves befektetések magas arányát megvitassuk, itt nincs hely.)

Az iparosodási folyamatnak főleg három tényező együttes hatása adott erős lökést: a hosszú távú beruházásokra fordított külföldi tőke bőséges kínálata, az 1925-ös autonóm vámtarifa szerinti vámvédelem, valamint a közigazgatás és az igazságszolgáltatás helyreállt kiszámíthatósága. A gyárak számának (1920 = 100) indexe az 1923-as 129-ről 1930-ban 164-re emelkedett, a gyári termékek értéke 144-ről 254-re (1929 = 293); a gyári munka átlagos termelékenységének indexszáma 1922/1923 és 1928/1929 között 30%-kal nőtt, míg az ipari reálbérek 34%-kal. Az infláció, amely 1924-re minden jelzőt értéktelenné tett, megszabadította a gazdálkodókat összes adósságuktól, így képesek lettek új, hosszú lejáratú kölcsönökre szerződni, arra, hogy elhasznált felszerelésüket ésszerű feltételek mellett felújítsák. E kedvező gazdasági változások következtében a nemzeti jövedelem az 1923-as 2,5 milliárdról az 1928–1929-es 5,7 milliárd pengőre nőtt (az első összeg is 1929-es stabil pengőre átszámolva). A mezőgazdasági népesség „jóléti indexe” az 1923–1924-es 81-ről az 1928–1929-es 100-ra emelkedett. Az általános gazdasági helyzet fokozatos javulása lehetővé tette a kormány számára, hogy előrelépjen azokban a közpolitikai teendőkben is, amelyek a Bethlen rendszerében elsőbbséget élvező gazdaságpolitika után következtek, viszont ez utóbbinak legmagasabb prioritását a „Bethlen-éra” alatt végig, egészen 1931-ig – a bemutatott kedvező eredményekkel – megőrizték.

4. A „Keresztény párt” második modellje: a katolikus nyomásgyakorló csoport

Ez a cím a reprezentatív katolikus politikai csoportnak a helyzetére adott alkalmazkodó választát takarja: felöli a nyomásgyakorló csoport jellegét, és főként ilyen módon végzi tevékenységét.

Reálpolitikusként Bethlen miniszterelnök teljes mértékben felismerte a jól szervezett vallási erők nagy politikai jelentőségét egy olyan országban, amely viszonylag közel található a bolsevikok uralta Oroszországhoz (akkor még nem

hívták Szovjetuniónak). Függetlenül attól, hogy Bethlen tudta-e vagy sem, 1916 végén a kálvinista Tisza miniszterelnök ezt mondta Csernoch bíborosnak, az ország hercegprímásának (aki megmentette őt egy csúfos politikai vereségtől): „Együtt kell működnünk, ahogyan Pázmány és Bethlen is tette, a teljes magyarság javára.” Bethlen miniszterelnök is ennek megfelelően járt el. (Pázmány, az idézetben Pázmány bíboros, Magyarország primása. Rómában Bellarmin tanítása és példája inspirálta és formálta, majd az ország egyetlen jezsuita primása, és a harmincéves háború alatt a leghatékonyabb ellenreformációs vezető lett. Kortársa, Bethlen az előzőekben megnevezett Bethlen Gábor, Erdély fejedelme, a magyar protestantizmus vezetője, Jakab király és Gusztáv Adolf király szövetségese. Bethlen miniszterelnök a legteljesebb együttműködésre törekedett az agg, szintén liberális-konzervatív primással, és ez sikerült is neki. Károly katolikus király restaurációját elhárítva legyőzte a katolikus erők külön politikai képviselőit – ez volt valójában a „Keresztény párt” (néhány protestáns képviselője dacára) –, és négyről egyre csökkentette a „keresztény” képviselők számát kormányában. Bethlen igyekezett megnyugtatni a hierarchiát, sőt – a politika kivételével minden területen – hozzájárulni a katolikus egyház helyzetének megerősítéséhez, ezért kormányának különösen az agrár-, oktatási és fiskális politikája, valamint eljárásai nemcsak védték, de erősítették is annak érdekeit és presztízsét. Bethlen legyőzte katolikus politikai ellenfeleit és versenytársait, de akart egy katolikus jellegű „keresztény pártot”. Méghozzá nemcsak a papság megbékítése érdekében, hanem azért is, hogy demonstrálja a katolikusok előtt – akik 1920-ban a lakosság 66,1%-át, 1930-ban 67,2%-át tették ki –, hogy noha mind az államfő, Horthy kormányzó, mind pedig a miniszterelnök protestáns, a katolicizmusnak a kormányon belül nagyra értékelt szerepe és hallható hangja van. Emiatt mindig fenntartott egy fontos helyet kormányában egy nagy tekintélyű papnak – 1921–1930-ban Vass Józsefnek²⁷²; 1930–1931-ben Ernszt Sándornak²⁷³ –, és az előbbi időközönként miniszterelnök-helyettes is volt. Sőt – ama hét vagy nyolc választókerületben, amelyeket Budapesten kívül a katolikus politika hagyományos fókuszainak tekintettek –, a kormány túlnyomó többségét alkotó pártjának a választásokon semmilyen jelöltet nem volt szabad támogatnia a „Keresztény pártnak” az illetékes ordinárius által jóváhagyott jelöltje ellen.

²⁷² Vass József (1877–1930) római katolikus pap, kalocsai nagyprépost, keresztény-párti politikus, a Bethlen-kormány népjóléti és munkaügyi minisztere. Ő jegyzi az 1927-ben és 1928-ban megszülető szociálpolitikai törvényeket.

²⁷³ Ernszt Sándor (1870–1938) római katolikus pap, pápai prelátus, országgyűlési képviselő, miniszter. 1908-tól a Katolikus Népszövetség vezetője, 1918-ban megalakítja a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártot. A Tanácsköztársaság alatt Bécsben az Anti-Bolsevista Comité tagja. 1930–31-ben népjóléti és munkaügyi, majd vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget tölt be.

Röviden, Bethlen miniszterelnök mentalitása és a katolicizmus iránti attitűdje a kulturális éghajlat azon országokra jellemző változásait tükrözi, amelyek már megtapasztalták a forradalmi marxista politika pusztító következményeit éppúgy, mint a bolsevizmus valóságát. (Ez, sőt több esetben ennek pusztá veszélye is, arra indította a „centrum” és a „balközép” különböző kontinentális pártjainak gyakran igencsak világi gondolkodású vezetőit, hogy – a történetileg kialakult társadalmi-politikai rend fenntartása érdekében – keressék vagy fogadják el a katolikus politikai erőkkkel való együttműködést.)

Zichy János grófnak, az egykori Néppárt öreg, liberális konzervatív vezetőjének azon negyedik keresztény párt formális elnökévé választása, amelyet kétszer átneveztek – először a választási vereség után 1922-ben, végül Keresztény Gazdasági és Szociális Pártra –, jól láthatóan jelképezte, hogy a párt mint egész lemondott arról a törekvésről, hogy militáns csoportként folytassa a harcot ama „keresztény társadalmi rendekért”, amelyeket időnként papi szónokai emlegettek. Zichy gróf, a nagy Zichy unokaöccse, miután a katolikus politikának hátat fordított, egy ideig Tisza liberális (nemzeti munkapárti) kormányának vallás- és közoktatási minisztere volt, és soha nem állt ki igazán semmiféle demokratikus jellegű társadalmi vagy politikai reform mellett. A katolikus párt elnöke soha nem táplált ambíciót arra, hogy több legyen pusztá névleges vezetőnél. Először is, a prímás és a püspöki kar további vezető és politikai érdekelttségű tagjai teljesen irányításuk alatt tartották a „Keresztény pártot”, no nem Zichy grófon keresztül, akit mint grófot, mint korábbi vallás- és közoktatási minisztert „Ferenc József király” alatt és mint Zichyt tiszteltek, hanem valódi vezetői, azaz néhány pap képviselő révén, akik mindegyike csak az ordináriusa – végső soron a hercegprímás – különleges engedélyével jelölthette magát parlamenti helyre való megválasztásra. Minél kisebb lett a párt, annál inkább két-három papi vezető tudta irányítani, legalábbis a Nagy-Budapesten kívül választott képviselőket. A pap vezetők alapvetően egyöntetű mentalitását az azonos típusú szemináriumi oktatás és a falusi vagy kisvárosi háttér hasonlósága biztosította. Gyakorlatilag mind paraszt, vagy kézműves család fia volt. Általában nem rokonszenveztek az arisztokráciával, ugyanakkor magától értetődőnek tartották, hogy egy „katolikus párt” elnöke arisztokrata. Voltak ugyanakkor különbségek egyfelől azon pap képviselők között, akiket közvetlenül vagy közvetve erősen befolyásolt a háborús idők liberális korszaka (Msgr. Ernszt és Vass), másfelől azok között, akik teljes mértékben osztották Prohászka antiliberalis irányultságát (Rev. Griger Miklós²⁷⁴ és később

²⁷⁴ Griger Miklós (1880–1938) római katolikus pap, szociálpolitikus. Mint az ellenforradalmi klerikális politika képviselője került 1920-ban a nemzetgyűlésbe, 1926-ban keresztényszocialista programmal a csornai kerületben választották meg. Megalapította a legitimista Nemzeti Néppártot. Számos cikke jelent meg az *Egyházi Közönyben*, az *Alkotmányban* és az *Igaz Szó* c. lapban.

Rev. Közi Horváth József²⁷⁵). A két legerősebb papi vezető, az apollói, statikus, leptoszóm, anémiás Ernst és a dionüszoszi, dinamikus, robusztus Vass kifejezett karakterológiai különbözősége feszültségek állandó forrása volt ugyan, de konfliktusoknak soha.

„OPPORTUNISTA, KÉTÉRTELMŰ KATOLIKUS POLITIKA” ÉS ANNAK MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI

A „Keresztény párt” válasza megváltozott helyzetére (számbelileg lecsökkent parlamenti képviselet) a választások után és végig a Bethlen-korszakban (1931-ig), sőt később is meglehetősen kétértelmű volt. Nem csoda, hogy a helyzetben szerepet játszó releváns motivációs tényezők egy része – bizonyos mértékig kimondottan – ellenzéki politikát kívánt, mások viszont a kormánynak nyújtott következetes támogatást. A szilárd ellenzéki politizálást a következők motiválták: (1) a katolikus papok ethosza 1921–1926 között általában segített abban, hogy elvárják: egy keresztény párt ne azonosuljon a „protestáns Horthy-rendszerrel”, (2) a legtöbb pap képviselő releváns nyilvános viselkedése mögött rejlő több-kevesebb szociális és demokratikus idealizmus az ezzel ellentétes orientációk állandó forrása maradt egy, a 19. századi liberális-konzervatív rezsim helyreállítására és felemelkedésére, elsősorban a vidéki és városi kiváltságos – túlságosan is kiváltságos – emberekre támaszkodva és az ő érdekében; (3) a politizáló katolikus hívők közt gyakorivá vált az ellenszenv a „protestáns uralkodókkal” szemben, akik az 1922-es választások előtt sikeresen kimozdították a „Keresztény pártot” 1920-as kiemelkedő induló pozíciójából és kormánybeli méltó státusából (négy miniszter a tizenegyből); (4) az egyre növekvő centralizáció és a bürokratikus etatizmus nyilvánvaló tendenciája, ellentétben a katolikus társadalmi elvekkel és törekvésekkel; és (5) a kormány részéről annak elhanyagolása, hogy bizonyos, országszerte tapasztalható, súlyos és folyamatos/visszatérő társadalmi bajokat hatékony – részben korrekciós, részben megelőző – eljárásokkal kezeljen.

A párt megváltozott helyzetében a politikai motiváló tényezők egy másik csoportja a kormány, elsősorban Bethlen miniszterelnök folyamatos támogatását és a vele való együttműködést indokolta (1) a szélsőséges nacionalizmus és rasz-

²⁷⁵ Dr. Közi Horváth József (1903–1988) római katolikus lelképásztor, a két világháború között országgyűlési képviselő, majd 1949-től az emigráció egyik szervezője. Párizsban megalapította a Magyar Keresztény Népmozgalmat, amely szervezet bázisát a Demokrata Néppárt emigráns politikusai jelentették. Élete végén a 20. század neves magyar főpapjairól (mint Apor Vilmos, Mindszenty József és Serédi Jusztinián) írt visszaemlékezéseket és tanulmányokat.

szizmus nyomása ellen, amelyet országos szinten főleg a „szezediek”, a vezető szabad királyválasztók (Gömbös tábornok és csoportja) képviseltek; (2) a közös igénye, hogy a társadalmi gondokat megelőzzék és orvosolják, méghozzá olyan megbízható és hatékony szociálpolitika révén, amelyet – mind a keresztény antropológiával, mind a katolikus társadalmi etikával összhangban, vagy ezek iránt semlegesen – egy szociális tervezés hajt végre, figyelembe véve, hogy a párt aktív együttműködése, esetleg a kormányban való részvétele előmozdítaná annak kellő időben történő megtervezését és alkalmazását; (3) a katolikus szabad oktatási rendszer megőrzése és bővítése, valamint a vallás általánosan kötelező oktatásának folytonossága az általános és középiskolák minden fajtájában, akár magán-, akár állami iskolákban; (4) az egyház érdeke, hogy a katolikus ingyenes alapfokú, középfokú és felnőttoktatásban, a katolikus tanoncotthonokban és más katolikus jótékonyági intézményekben az állam rendszeres és megfelelő támogatást nyújtson, ezzel egyidejűleg elhárítva az államilag támogatott katolikus létesítmények kormányzati ellenőrzésének veszélyét.

Mindezek a motiváló tényezők és megfontolások, amelyek egyidejűleg részben egy világos ellenzéki politika, részben a kormányt támogató politika mellett szóltak, kétes, opportunista politikai magatartást eredményeztek, amely a „keresztény politika” idült jellegzetességévé vált. A „keresztény” képviselők politikájukat szerették úgy jellemezni, mint amely egy „nem fiktív, de konstruktív ellenzéké”.

A Párt viselkedésének kétértelműségét egyértelműen bizonyítja az alábbi két példa. A „Keresztény párt” teljesen egyetértett azzal, hogy Msgr. Vass, a Párt egyik legjelentősebb tagja az átalakított Bethlen-kabinetben elfogadja a szociális jóléti és munkaügyi miniszter posztját az 1922-es választások után, ahol a „Keresztény pártot” tönkrevérték. (Vass elfogadta és megtartotta ezt a kormánybeli pozícióját hirtelen haláláig, 1930. szeptember 8-áig, amikor a szokásos módon Bethlen távollétében miniszterelnök-helyettes is volt.) Ugyanakkor a párt kijelentette, hogy Vass részvétele a kabinetben magánügy, ezért ő nem tekinthető pártja képviselőjének a kormányban.

Ez a „finom” különbségtétel megismétlődött, amikor halála után a „Keresztény párt” funkcionális vezetője, Msgr. Ernszt ugyanazon a kormányzati poszton követte, sőt 1931-ben vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is kapott. Kit gondolt a párt végrehajtó bizottsága meggyőzni arról, hogy a kormány tevékenységéért a párt nem vállal felelősséget, mert legjelentősebb pap politikusai magánszemélyekként, és nem az ő képviselőiként játszanak kiemelkedő szerepet a kormányban? Msgr. Ernszt egyébként rövid életű folyóiratában, a *Kereszténydemokráciában* teljes nyíltsággal vallott demokrata mivoltáról, de 1922 után nem küzdött a titkos szavazásnak a kisvárosi és a vidéki szavazókra való kiterjesztéséért.

A „Keresztény párt” magától értetődőnek tartotta és nem vitatta az ország paterfamilista liberális konzervatív kormányának domináns helyzetét. Cserébe a kormány és pártja 1927-ig nem vitatta a „Keresztény párt” kontroll monopóliumát a budapesti városházán, és a kormányzó párt a választásokon tabuként kezelte a „keresztények” vidéki „rezervátumait”. Valójában a „Keresztény párt” vezetése következetesen tartózkodott attól, hogy a választási eredmények javítása révén a párt terjeszkedésével próbálkozzon. És mivel a parlamenti politikában is érvényes a „terjeszkedni vagy elpusztulni” szabály, az 1935-ös és 1939-es választások a párt fokozatos „pusztulását” regisztrálták. Miközben a nagy gazdasági válságtól kezdve az összes kontinentális valódi és ál parlamenti pártrendszer egyfolytában a polarizáció jellemezte, egy olyan politikai pártnak, amely „a kormányt a rezsimen kívülről támogató konstruktív ellenzékként” határozta meg magát, nem sikerült vonzóvá válnia a politikai szempontból leginkább artikulált és aktív elemeket kedvelő választók, különösen a felnövekvő katolikus politikai nemzedék körében. Ezek vagy a rezsim határozott támogatói, vagy határozott ellenfelei voltak. A fontosabb „keresztény” képviselők körében világos politikai profillal csak a *fin du siècle* bécsi Luegerjének magyar politikai megfelelője, Dr. Wolff Károly²⁷⁶ – a Budapesti Tanácsot kontrollja alatt tartó „Keresztény Községi Párt” vezetője – és néhány társa rendelkezett. A többiek, Vass és Ernst kivételével, többé-kevésbé erőteljesen kritizálták a kormányt, de csak privátim, nyilvánosan ugyanis „kívülről” támogatták azt. Vass és Ernst olyan politikai nyelvezetet fejlesztettek ki, amely katolikus filozófiai értelemben az állam érdekeit és a kormány jogait támogatta – ezek érvényességét a közjó előfeltételének tekintették –, ugyanakkor erősen ellenálltak az etatizmusnak. Bethlenről és hatalomgyakorlási módjáról egy jó szavuk sem volt.

Ezek voltak az úgynevezett második katolikus politikai nemzedék képviselőinek attitűdjei (második, a kiegyezés korabeli nemzedéktől való megkülönböztetésként). E nemzedéknek el kellett buknia, méghozzá feltehetőleg a következő okok miatt: (1) A társadalmi idealizmus által felnövekvő katolikus nemzedék nem volt hajlandó értékelni egy opportunist, nem egyértelmű politikát. (2) A pártvezetők attól tartottak, hogy az előbb említett fiatalabb politikai generáció ígéretes tagjai megválasztva veszélybe sodorhatják a kialakult kényes egyensúlyt a kormányt opponáló és támogató attitűdök és politikai akciók között, amelyek által a párt rövid távú katolikus érdekeket igyekezett szolgálni. (3) Időnként elismeréssel adóztak a demokráciának, de vonakodtak attól, hogy a va-

²⁷⁶ Wolff Károly (1874–1936), jogász, kereszténypárti politikus, a két világháború közötti Budapest politikai életének meghatározó szereplője, a keresztény nacionalista mozgalom egyik vezetője. A Tanácsköztársaság megdöntése után az általa létrehozott fájvédő szervezet, az Egyesült Keresztény Liga ügyvezető elnöke. 1922-től nemzetgyűlési, 1926-tól országgyűlési képviselő.

lódi keresztény demokráciáért, közös korábbi álmukért nyílt és erőteljes harcra kezdjenek. (4) A párt nem tett intenzív és tartós erőfeszítéseket azért, hogy javítsa a hátrányos helyzetű mezőgazdasági dolgozók szánalmas gazdasági helyzetét; és semmit nem tett azért, hogy egy kiterjedt agrárreform megvalósítását mozdítsa elő, valamint kötelezze Bethlent, hogy az 1920 júliusában Nagyatádi Szabó parasztvezérnek tett ígéretét beváltsa. Msgr. Vass retorikai karrierjének csúcspontját jelentő, művészi szintű előadást tartott a föld legkopárabb sztyeppéit is meghódító parasztok csodáiról és győzelmeiről; ezáltal egy olyan jövőbeli virágzó népet és gyönyörű országot festett le, amely akkor valósulna meg, ha a paraszti sokaság képes lenne megművelni azt, ami a sajátja. Az elbűvölt közönségben a teljes politikai palettáról Budapest csaknem minden újságírója jelen volt. De amikor ezután a nagybirtokosok nyomásgyakorló csoportjának (Országos Magyar Gazdasági Egyesület, OMGE) vezetői „hivatalos magyarázatot kértek” Vass népjóléti és munkaügyi minisztert illetően, akinek a közelmúltban tartott beszéde „mély aggodalomra ad okot”, Bethlen tudta, hogyan hallgattassa el Vasst végleg a földreform kérdésében. Zichy gróf, a „Keresztény párt” elnöke szándékán kívül és közvetetten olyan helyzetbe hozta Vasst, amelyben ki lett szolgáltatva Bethlennek. (5) Msgr. Vass megkezdte és végigvitte a társadalombiztosítási rendszer átfogó reformját, megvalósította a *Rerum novarum* enciklika különféle ajánlásait, és azzal, hogy visszaállította az önkormányzatokat a társadalombiztosítási intézetekben, meggyőző bizonyítékot szolgáltatott demokratikus szellemiségéről. Ugyanakkor nem tudott előrelépést tenni sem a műhelyekben megvalósítandó ipari demokrácia, sem a „hárommillió vidéki szegény” sorsának számottevő javítása irányában, méghozzá egy olyan általános ok miatt, amelyet majd egy másik téma kapcsán jelölünk meg.

Msgr. Vass igazi néptribunként működött a Bethlen-kormányban, Msgr. Ernszt pedig a kabinet élő társadalmi lelkiismereteként. Egymás után, a kormányulések titkosságában vívták magányos küzdelmeiket a reakciós és a bürokrata erők ellen. Így a nyilvánosság – beleértve a felnövekvő katolikus politikai nemzedéket –, amely nyugtalanul sürgette az „elfelejtett közember létfontosságú érdekeinek militáns szolgálatát”, mit sem tudott e katolikus államférfiak erőfeszítéseinek és eredményeinek nagy részéről.

A párt fent tárgyalt opportunistá és félreérthető politikája Vass hirtelen halála után – aki szónokként a szellemi elitet is, a néptömegeket is elkápráztatta, és komoly szociálpolitikai eredményeket tudott felmutatni – nem táplálta az új katolikus politikai nemzedék és a tömegek képzeletét, s nem vonzotta őket egy olyan időben, amikor új erők gyülekeztek, új perspektívák bővültek el az emberek, friss, merész társadalmi törekvéseket ébresztve bennük.

A 20-as és a 30-as évek második katolikus politikai nemzedékénél – amely általában a *Rerum novarumot* támogatta, s annak számos elvét és tanácsát alkalmazta – süket fülekre talált viszont az 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno*,

amely messzebbre ment, s nemcsak kormányzati racionális beavatkozást követelt a munkavállalók érdekében, és nemcsak a kvalifikált szakszervezetek hasznosságát ismerte el, de a gazdasági gázságokat is ostorozta, és a társadalmi rend alapos rekonstrukciójára szólított fel. Ez a második katolikus nemzedék jól működött néhány – de semmiképp sem minden – népes társadalmi szegmens érdekében, különösen a gyári munkásokért és a fehérgallérosokért; de nem tett tartós erőfeszítéseket arra, hogy a közpolitikát „a néppel” folytassák, sem arra, hogy a politikai rendszert egy teljes jogú demokrácia, egy igazán „népi” kormány irányába tereljék. Ezt a második katolikus politikai nemzedék nem tudta megenni. Túlságosan „Trianon” (az ország felosztása a trianoni békeszerződés által) traumatizáló hatása alatt állt. A kiábrándulás is bekövetkezett nála az embertelenség és az önkényesség bőséges tapasztalatai miatt, amelyeket a demokrácia nevében még annak fő képviselői is elkövettek. Így a szinte általános szavazati jogot, a titkos szavazás bevezetését, az agrártelepítés programját, a választott műhelyi és az üzemi bizottságokat, valamint az ipari demokráciát kollektív szerződések alapján később olyan társadalmi erők hívták életre, amelyek számára a katolicizmus idegen, vagy iránta ellenségesek. Égető társadalmi problémák várnak felszámolásukra. Ha a katolikus, politikailag szervezett társadalmi erők a maguk naprakész helyreállító technikájával nem vetik be pontosan tisztázott társadalmi elveiket annak érdekében, hogy ezeket enyhítsék, s hogy továbbterjedésüket és súlyosbodásukat megakadályozzák, akkor más politikai erők fejlődnek fel, amelyek készek hozzálátni ugyanezen „szociális problémák” saját elveik alapján történő megoldásához. Ezután az ember egyéni és társadalmi életét esetleg egy évezreden át vagy annál is tovább olyan elvek és olyan célok formálnák, amelyek ellentétesek a kereszténységgel. Például Észak-Afrika keresztény civilizációit, amelyek az ötödik évszázadig virágoztak, utána az emberi akarat és ügyesség több mint ezer évre elsöpörte. Az ember szabadon cselekedhet saját java ellen – és ha akarja, még saját kifejezett kárára – is.

A „Keresztény-párt” mint nyomásgyakorló csoport egyensúlya

A második katolikus politikai nemzedék vezetői pártjuk függetlenségét, sőt – amint azt majd jelezzük – ennél jóval többet is, rövidlátó szemszögből jó áron adták el a kormánynak. Az utóbbi a párt áldozatáért – az önálló katolikus politikai mozgalomként való kibontakozás esélyének elszalasztásáért – a katolikus nevelésnek nyújtott komoly állami támogatással fizetett. Az ország általános iskolai rendszerének legnagyobb részét a római katolikus egyház birtokolta és működtette, miközben a kincstár fedezte az elemi oktatás legtöbb költségét, sőt finanszírozta még a magasabb szinteket is. A teljes „Keresztény párt” tényleges vezetői politikai karrierjük előtt vagy alatt tanárok voltak, akiket valószínűleg

elégedettséggel töltöttek el pártjuk politikai tevékenységének látványos eredményei: a katolikus iskolarendszer kiterjesztése és javítása, valamint a tanító rendek összes intézményének felvirágzása, még hozzá részben a kormányzati és a kommunális közvetlen és közvetett támogatások nyomán. A „Keresztény párt” kormánytámogatásának előnyös pénzbeli eredményei között említést kell tenni arról a tényről is, hogy a Bethlen-kormány és utódai közvetlenül és közvetve támogatták az országos és a helyi katolikus sajtót.

Az egyház kétségtelenül akkor is hozzájutott volna ezekhez az anyagi előnyökhöz, ha közvetlen tárgyalásokat folytatott volna a rezsim protestáns vezetőivel, még akkor is, ha a „Keresztény párt” nem létezett volna. A püspöki kar azonban a teljesen a kontrollja alatt álló „Keresztény pártot” akart Nemzetgyűlésben (1927-től a Képviselőházban), hogy ez a párt adjon hangot véleményének, fejezze ki politikai szempontból fontos iránymutatásait, magyarán szólva az egyház nyomásgyakorló csoportja legyen. A szóban forgó kar számára kényelmesebb működési módot jelentett, ha anyagi természetű kérdésekről nem egyházi hatóságként kell a kormánnyal tárgyalnia, hanem egy ilyen párt és annak vezetője, Msgr. Ernst, továbbá a fajsúlyos miniszter, Msgr. Vass közvetítésével. Így amit a kormány az egyháznak adott, azt a párt eredményeként fogadták el, tehát az egyházi hatóságok nem tartoztak érte hálával. De voltak olyan évek, amikor Klebelsberg gróf, a kulturális és oktatási miniszter – szoros barátságban Glattfelder püspökkel, az egyház fő pénzügyi szakértőjével – az oktatás területén, amennyire csak a kincstár bírta, támogatást nyújtott a katolikus egyháznak, és így Msgr. Vass politikai versenytársa demonstrálhatta az egyház számára, hogy ez utóbbi szemében, s ez ügyben a „Keresztény párt” elveszítette jelentőségét. De amikor Klebelsberg gróf utódja éppen a „Keresztény pártnak” lett aktuális vezetője, nyilvánvalóvá vált – és 1944-ig az is maradt –, hogy a párt az egyház számára az oktatás területén is hasznos lehet.

A jelzett anyagi előnyökön kívül a „Keresztény párt” egy Bethlennel kötött *gentlemen's agreement* alapján megkapta „rezervátumait”, vagyis azokat a választókerületeket, ahol a „kormánypártnak” az említett paktum értelmében nem volt szabad egyetlen jelöltet sem támogatnia – függetlenül attól, hogy az rajta van-e a pártlistán, vagy tartozik-e valamelyik párthoz – a „Keresztény párt” hivatalos „jelöltje” ellenében. Ezt a megállapodást a Horthy-rendszer alatt mindig tiszteletben tartották; még a miniszterelnök Gömbös is így tett, amikor meglehetősen személyeskedő választási kampányt vezetett ama jelöltek ellen, akiket „kivénhedt harcosoknak” minősített, és megpróbált „eltemetni”.

A második politikai engedmény, amelyet Bethlen pártvezetőként az 1922-es választások után a „Keresztény pártnak” személyes szívességeként tett – anélkül, hogy bármilyen formális kötelezettség vagy ígéret kötötte volna az idő alatt, amikor e gyakorlatot fenntartották –, a „kormánypárt” szigorú be nem avatkozása volt a budapesti fővárosi önkormányzati politikába. Az említett párt, amíg

ez a koncesszió élt, úgy tekintett erre a politikai mezőnyre, mint a „Keresztény párt” rezervátumára; ezért tartózkodott a budapesti önkormányzati Egységes Párt megszervezésétől, és attól, hogy a városi „Keresztény párttal” szemben bármilyen önkormányzati képviselőcsoportot vagy politikai szempontból releváns intézkedést támogasson. Ezt a „Keresztény párt” országos vezetése és Wolff Károly, a budapesti önkormányzati „Keresztény párt” vezetője közötti *modus vivendi* által vezették be, amely szerint az előbbi nem szól bele az utóbbi városi politikájába, és vice versa, a kölcsönös *érdektelenség* elve alapján.

E két megállapodás révén Bethlen és a „Keresztény párt” országos vezetése sikeresen eltávolította az országos politikai színpadról a nem leghangosabb, de leghatékonyabb antiszemita politikai vezető személyiséget, Wolff Károlyt, és a budapesti helyi önkormányzati politikába szorította vissza, ahol legalábbis egy ideig levezethette energiáit és kiélhette szónoki ambícióit. Miután Bethlen 1922-ben a párton keresztül egy valójában bizonytalan időtartamú moratóriumot adott neki, Wolff nem tudott komolyan ártani a „zsidó” embereknek, hiszen 1920-ban, *in floribus* ő és városi pártja gyakorlatilag minden „zsidótól” és „baloldalitól” „megtisztította” a budapesti önkormányzati közszolgáltató és az autonóm intézményeket. Az említett *modus vivendi* révén. Wolffot és munkatársait ténylegesen megakadályozták abban, hogy a párt országos vezetését és országos szintű politikáját nyilvánosan kritizálják.

Amikor Bethlen 1926-ban sikeresen helyreállította a két kamarát, a felsőházról (1918-ig főrendiház volt) szóló törvényjavaslat elfogadtatásával – amelyet az igazságügyi miniszter és kodifikálója szövegezett meg, de az ő irányelvei szerint – a római katolikus egyház ordináriusai, akárcsak a múltban, hivatalból tagokká váltak. Wolff és városi pártja viszonylagos monopóliumának befellegzett. Bethlen a „Keresztény párt” második politikai koncessziójának élettartamát éppen akkor zárta le, amikor a katolikus hierarchia nagy örömmel elfoglalta régi pozícióját a felső kamarában. Bethlen eközben pártjával a budapesti Városi Egységes Pártot szerveztette meg; ennek zászlaját személyesen 1926-ban kampánybeszéddel bontotta ki, és a helyi párt a rezsim teljes támogatásával végleg megtörte a Wolff-párt monopolisztikus kontrollját a Városi Közös Tanácsban. Az ellenforradalom a budapesti városházán is lezárult.

Az ambivalens „keresztény politika” katasztrofális következményei

A párt sajátos politikai manőverezésének a már említett előnyök mellett jelentős hátrányos rövid és hosszú távú következményei is voltak. Közülük megkülönböztethetők azok, amelyek a pártra, általában a katolikus szervezésű politikai tevékenységekre, vagy mindkettőre nézve jelentettek hátrányt. Ugyanakkor osztályozhatók közvetlen, illetve közvetett következményekként is.

A párt egésze az országos politika területén 1922 vége óta készségesen követte a kormány kezdeményezéseit és vezetését, és csak magánbeszélgetésekben gyakorolta a *ius murmurandi*-t²⁷⁷ – ott viszont bőven. A párt vezetése országos ügyekben általánosságban passzívvá vált, vagyis a végrehajtó kormányzati tevékenység semmilyen területén soha nem követelt jelentős változást az uralkodó politika általános irányát és jellegét illetően. Nem csoda, hogy rendszerint a rezsim klerikális szatellitjének tartották, és gyorsan elvesztette minden korábban birtokolt politikai tekintélyét. Ha Bethlen miniszterelnök és utódai mutattak is időnként bizonyos megbecsülést a párt egyes fontosabb papi személyiségei iránt, e tisztelet ténylegesen a római katolikus egyháznak, a párt tulajdonosának és gazdájának szólt.

A párt lemondása bármely jelentős országos párt szokásos céljáról – terjeszkedni, végül hatalomra kerülni, és a lehető legteljesebb mértékben átültetni programját a valóságba –, valamint a politikájává vált következetes vonakodása attól, hogy felhasználja jogát és parlamenti lehetőségét az általános kormányzati politika (és nem csak annak bizonyos részletei) bírálataira, a pártot politikai vonzerejének utolsó maradványaitól is megfosztotta. Mindez a párt legtöbb képviselője számára állandó frusztráció forrása lett; csak azok jelentettek kivételt, akik fontos szerepet játszottak – s így eredményeket érthettek el, presztízszt és megelégedést szereztek – a budapesti önkormányzati politika területén. Azon képviselők csalódottsága, akikben a pártpolitika nem semmisítette meg a társadalmi idealizmus maradványait, olyan *rossz közérzetet* teremtett, amely egy második kamarának, a felsőháznak az 1926-as újbóli létrehozásától, benne a katolikus egyházi méltóságok hagyományos pozíciójának helyreállításától – továbbá a „Keresztény párt” budapesti önkormányzatbeli uralmi monopóliumának a fentiekkel egyidejű, hirtelen megszűnésétől – kezdve uralta a pártot. Az előbbi igen sok képviselőben felvetette azt az indokolt kétséget, hogy vajon pártjuk a megváltozott helyzetben továbbra is nélkülözhetetlen-e az egyház számára, tud-e neki fontos szolgálatokat tenni, hozzá tudja-e segíteni olyan értékes előnyökhöz, amelyeket az érsekek és a püspökök kara a felsőházban való jelenlétével szinte erőfeszítés nélkül elérhet. Ezért, mivel az a bizonyosságuk, hogy politikai tevékenységük igen hasznos az egyház számára, darabokra tört és fokozatosan elhalványult, *pari passu* erősödött bennük, bár természetesen egyénekenként különböző mértékben, a frusztráció érzése. A képviselőházban a „Keresztény párt” 1928 közepe óta – amikor azt Bethlen miniszterelnök a Házban egyszer nyilvánosan magas lóról, arrogánsan és megalázóan kezelte – valóban keserű gyülekezet volt. A pártvezető, Msgr. Ernszt tökéletesen szimbolizálta csoportjának

²⁷⁷ *ius murmurandi* (latin) – a zúgolódás, mormogás joga. A római jogból származik: a plebs joga a felszólaláshoz. Megfelelője a modern jogrendben a szabad véleménynyilvánítás joga mint alapvető emberi jog, a szólásszabadság része.

rossz közérzetét, mivel úgy nézett ki és viselkedett, mint maga a megtestesült frusztráció, amelytől időnként fizikailag is megtört. Amikor Hitler „Harmadik Birodalma” kezdett árnyékot vetni az országra, a párt *rossz közérzete* enyhült: egyre több képviselő csalódottsága csökkent vagy szűnt meg, ismét volt miért küzdeni, és ebben semmilyen hűségkényszer vagy politikai elkötelezettség nem fenyegette őket, hiszen 1938-tól az egyház és az állam ügye az övék is volt. De a párt, mint egész az elmúlt 16 év folyamatos passzivitása alatt elfelejtett küzdeni a nemzeti szintéren. Régi vezetőjük, Msgr. Ernszt; valamint Prohászka püspök úttörő nemzedékének militáns keresztényszocialistái, Msgr. Vass és Msgr. Grieger, akik egykor tudták, hogyan kell harcolni, vagy legalábbis a saját csatájukat – ha nem is pártjukét – megvívni, és akiknek elsöprő szónoklatai hegyeket mozgattak meg, már mind a sírban nyugodtak. És politikailag halott, tehetetlen volt a párt egésze is, mert – annak ellenére, hogy tagjai között volt néhány éberebb képviselő, akik szívesen harcoltak – szinte minden, a „hőskorban”, évtizedekkel ezelőtt politikailag releváns katolikus társadalmi szervezete mélyen hibernált állapotban volt. Ide tartoztak például az Országos Katolikus Népszövetség falusi szervezetei, az Országos Katolikus Népszövetség városi szervezeteinek többsége (e század hajnalán ez utóbbiak voltak Zichy Nándor grófnak, a Néppárt alapítójának nagy reménységei), nem beszélve a *Keresztény Kereskedelmi Egyesületek Országos Szövetségének* szakszervezeti tagozatáról, amelyet konzervatív irányítói elhagytak. És halott, tehetetlen volt a párt politikailag, mert egykori vezetők és párt-bürokraták alkották, fontosabb és kevésbé fontos politikai tisztek, de hiányzott az országosan kellő számú kiképzett és éber közkatoná, akik magabiztosan követték volna vezetőiket. A párt öntudatlanul, következetesen és könnyen adta el jövőjét már a húszas évek közepétől kezdve azáltal, hogy félt és bezárta kapuit a felemelkedő katolikus politikai nemzedék előtt, ahelyett, hogy vonzotta és körüludvarolta volna a szinte minden modern társadalomban politikailag legaktívabb társadalmi szegmensét, az egyetemi ifjúságot.

„A múlt – a legjobb kalauz a jövőhöz”

A párt nem szándékos, de tényleges, informális *lemondása saját jövőjéről* bizonyára főként a továbbiakban leírt *hozzájáruló tényezők* együttes hatására történt. Ezeket többek között az alábbi két *metaszociológiai ok* miatt érdemes azonosítani: (1) az itt tárgyalt modellnek (egy katolikus politikai csoport válasza saját helyzetére azáltal, hogy „nyomásgyakorló csoport” formáját ölti) más országok „keresztény” politikusai számára – és majdan a kommunista irányítástól mentes Magyarországnak is – figyelmeztető negatív példaként kell szolgálnia, hogy mit *ne* „ismételjenek meg”; (2) figyelmeztetheti a tényleges, valamint a jövőbeli

(„leendő”) politikai pártvezetőket és pártszervezőket arra, hogy ezen egyedi tényezők hatása könnyen katasztrófához is vezethet, különösen akkor, ha kondicionálási súlyuk („értékük”) magas hatékonysági szintre nő, vagy ha együttesen jelentkeznek egy olyan politikai pártra jellemző szindrómában, amely egy modern társadalom többé-kevésbé tipikus parlamenti és parlamenten kívüli versenyhelyzeteiben vesz részt. Ezek a kondicionáló hozzájáruló tényezők kumulatívan kifejtett közös hatásukkal (amelyet fentebb azonosítottunk) 1923 végétől 1938-ig az alábbiak voltak:

(1) A párt következetes, folyamatos és nyilvánvaló *passzivitása a legfontosabb társadalmi és politikai kérdésekben*, valamint *politikai viselkedésének tartósan opportunistá és félreérthető jellege* az országos politika terén. Ezek egyre nagyobb érdektelenséget keltettek a párt iránt a potenciális tagokban, sőt a középosztály nagyszámú politikával foglalkozó katolikus fiataljából akár ellenérzést, megvetést, lekicsinylést és/vagy gúnyt is kiváltottak. Ezek a fiatalok, társadalmi idealizmusuk révén, egy militáns „katolikus pártot” akartak látni, amely lelkes elkötelezettséggel próbálja csökkenteni a távolságot a magyar társadalmi-politikai valóság és azon keresztény társadalmi rend között, amelyről az egyház a maga tekintélyével számukra és az érdekelt hívek számára vonzó képet fest le, egyértelműen meghatározva annak jellemző vonásait (kritériumait).

(2) A párt következetes és folyamatos *politikája, hogy tartózkodjon bármilyen komolyabb terjeszkedéstől*, és így *készakarva maradjon meg viszonylag kis pártnak*. Ez a *szándékos önkorlátozás* – a szokásos politikai magatartás fent említett általános jellemzőivel együtt – a párttól nemcsak önös karrierista laikusokat tartott távol, hanem a politikára fogékony értékes fiatalokat is, akik eléggé fel voltak vértezve és átlagon felül aktívak voltak, s akikben megvolt az a becsvágy, hogy politikusként potens és hatékony tényezők legyenek a nemzet életének alakításában, irányainak másokkal együtt való meghatározásában. Nekik nem lehetett érdekük egy olyan pártba való belépés, amelynek az a politikája, hogy nem óhajt növekedni, és valóban „erős”, igazi politikai párttá válni, hanem meg akar maradni pusztán nyomásgyakorló csoportnak, korlátozott – nem politikai, hanem egyházi és oktatási, kulturális – célokkal. És nem lehettek érdekeltek egy olyan pártban, amely még aktív tagjai számára sem kínál esélyt szellemi, pszichikai kielégülésre és presztízszre, melyet az a tudat adott volna, hogy részt vehetnek egy élenjáró politikai csoport „hősi harcában” egy idealista társadalmi cél eléréseért, legyen az a cél bármennyire távoli is. Ezért – más okok mellett – a párt főleg a politika iránt érdeklődő és ambiciózus papokat vonzotta; ők természetesen szívesen csatlakoztak egy olyan párthoz, amelynek programja bármely más párténál inkább összeegyeztethető volt a hitrendszerükkel, és amelyet ténylegesen egy vagy több paptársuk vezetett. Még ha az ordináriusuk személyesen nem is ösztönözte és támogatta őket, hogy a választásokon a „Keresztény párt” „hivatalos” jelöltjei legyenek, e párt jelöltjeiként (feltéve, hogy ez hajlandó volt

támogatni őket) azért jóval több esélyük maradt arra, hogy adott választókerületekben az illetékes ordinárius és a hercegprímás jóváhagyja parlamenti helyekért való indulásuk tervét, mint ha valamely másik párt jelöltjeként próbálnak fellépni az országos politikai arénában.

(3) *A pártban*, mint egészben meglévő, állandó és szembeszökő *klerikális dominancia* határozottan klerikális jelleget adott neki. Ez viszont könnyen elidegenítette tőle a felemelkedő katolikus politikai nemzedékhez tartozó buzgó laikusokat és a gyakorló katolikus egyetemi fiatalokat, akik készen álltak arra, hogy politikai területen is együttműködjenek a papokkal, s hogy olykor még egy politikailag tekintélyes és szellemileg figyelemre méltó pap vezetését is elfogadják; viszont általában vonakodtak csatlakozni egy olyan politikai párthoz, amelyben az egyházi vezetés tényleges monopóliumát intézményesítették. A felemelkedő katolikus generáció tagjai a politikában, az irodalomban, a művészetben, a gazdaságban vagy bármely más, nem a vallás világához tartozó kulturális területen általában nem voltak hajlandók kizárólag vallási okok alapján elfogadni a papok tekintélyét és vezetését. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne lettek volna készek egy-egy kérdés erkölcsi szempontjaival és folyományaival, valamint az egyház vonatkozó tanításával kapcsolatban tanácsokat kérni és kellő tisztelettel elfogadni olyan papoktól, akik példamutató életükről, tanultságukról, bölcsességükről, társadalmi tapasztaltságukról, objektivitásukról és önzetlenségükről voltak ismertek, és ezek miatt álltak köztiszteltben.

Úgy tűnik, hogy a II. világháborút követően Ausztriában a hatalomra lépő katolikus politikai nemzedék a pártbeli egyházi dominancia fent említett hátrányos politikai következményeiről hasonló tapasztalatokat szerzett, mint amilyeneket a két háború közti időszakban magyarországi kortársaik, azaz a szerző nemzedéke. Az Osztrák Néppárt 1949-ben teljes programjaként elfogadta a *Programm Österreich*, amely – a határozottan katolikus jellegű politikai pártok történetében talán először – nyíltan kijelentette: „Pártunk véleménye szerint nem kívánatos, hogy klerikusok kerüljenek politikai hatalmi pozíciókba”.

Rómának is tudomására jutott, hogy a magyar papoknak a modern politikában játszott kitüntetett szerepe milyen káros hatásokat vont maga után. Serédi bíboros hercegprímás nem sokkal a Rómából való megérkezése után – ahol több mint egy évtizedig Gasparri bíborosnak, a Szentszék államtitkárának az új *Corpus Iuris Canonici* ügyeivel kapcsolatos legközelebbi segítőként dolgozott –, 1927-ben közölte az ordináriusokkal, hogy Róma nem fogadja el pap részvételét a politikában, és figyelembe véve XI. Pius pápa e szándékát, ő tartózkodni óhajt attól, hogy jóváhagyja bármelyik pap kérelmét a képviselőházi helyért való indulásra. De meggyőződve arról, hogy ez Magyarországon romboló hatással lenne a „Keresztény pártra”, és olyan papok eliminálását jelentené a közéletből, akik politikai ügyekben a lehető legtapasztaltabbak, és akik aktívan használják presztízsüket, a kormánynál való befolyásukat a katolikus érdekek és a közjé

érvényesítésére – mint Msgr. Ernszt és az akkori szociális és munkaügyi miniszter, Msgr. Vass –, a bíboros prímás hajlandó volt a kompromisszumra. Hétfőn maximálta azon papok számát, akik a következő választásokon indulhatnak; de úgy tervezte, hogy ezt a számot majd választásról választásra fokozatosan csökkenti. Továbbá megmondta az akkor népszerűsége csúcán lévő Msgr. Vassnak, hogy prímásként sohasem hagyná jóvá sem az ő, sem bármely más pap kérelmét, hogy engedélyt kapjon a miniszterelnöki kinevezés elfogadására. (NB., ha valaki, hát Msgr. Vass pontosan tudta, hogy az ő miniszterelnökségének semmi politikai esélye nincs.)

(4) Attól kezdve, hogy Slachta Margit nővér²⁷⁸ felhagyott az aktív politizálással, és ezt követően 1919 augusztusában a Keresztény Női Tábor – amelynek ő volt az alapítója, vezetője és dinamója – összeomlott, a párt *teljesen férfi párttá lett*. Sőt nem maradt egyetlen női képviselője sem, és tudomásunk szerint az 1922-es választások után már sem női jelöltje, sem nőszervezete nem volt. Ez annak dacára is bekövetkezett, hogy a párt 1920-as választási tapasztalatai megmutatták: a mindenkori „Keresztény párt” számára – amelyet akkor, mint korábban tárgyaltuk, Nemzeti Keresztény Uniónak hívtak – Nagy-Budapesten milyen hatalmas a *Keresztény Női Tábor* politikai jelentősége.

A „Keresztény párt” félreérthető, hullámzó és elmosódott általános politikai vonalvezetése messzemenő következményekkel járt. Szervezett antikatólikus és militáns antiklerikális politikai tendenciák, gyorsan kihasználva a pártnak és általános politikájának legrosszabb jellemvonásait, úgy vetítették azokat a politikai publikum elé, mint a katolikus politikai csoportok általános – minden országban és bármikor szükségszerűen jelenlévő, állandó – jellemzőit. Az az érdektelenség, harag, sőt megvetés, amit a párt viselkedése a húszas években a felemelkedő katolikus politikai nemzedékben lassan kialakított majd fenntartott, a harmincas években a „Keresztény pártnak” csaknem az izolációját eredményezte, nem is beszélve az új keresztény generáció protestáns szegmenséről. Amikor 1937-ben, Budapesten kívül nagyon kevés, három-négy választókerületben, amely nemrég választott

²⁷⁸ Slachta (v. Schlachta) Margit (1884–1974) magyar szerzetesnő, feminista politikus, az első magyar női országgyűlési képviselő. 1908-ban belép a Farkas Edith által alapított Szociális Missziótársulatba, 1923-ban néhány társával együtt saját szerzetesrendet alapít: a Szociális Testvérek Társaságát. 1915-től *A Keresztény Nő* című katolikus egyesületi lap szerkesztője. 1920. márciusában Budapest I. kerületében nemzetgyűlési képviselővé választják, ő az első női képviselő Magyarország történetében. 1931-től a munkásnők szervezésén fáradozik. 1940. november 8-án a Keresztény Női Tábor nevében beadványt ír a munkaszolgálatosok érdekében. 1941 telén tiltakozik a körösmezei deportálás ellen. Miután 1943. február 8-án Szlovákia bejelenti a „teljes zsidótlanítást”, Rómába utazik, hogy személyesen sürgesse XII. Pius pápát a cselekvésre. A szociális testvérek Thököly úti rendházában üldözöttekét bújtat. 1949-ben emigrál, az Egyesült Államokban telepszik le. 1969-ben Izrael Állam a Világ Igaza kitüntetésben részesíti.

„keresztény” képviselőt, számos fiatalember komolyan beszélt a keresztény társadalmi reformról, őket vagy „keresztény” képviselőjük személyisége ragadta meg, vagy a város, illetve a megye „kis Prohászka-jának” megkapó szónoki tehetsége (Rev. Közi Horváth József-re és Rev. Makray Lajosra²⁷⁹ mindkét változat ráillik), de nem a magyar politika ama bizonyos elfelejtett része.

Mindezekből következik, hogy ahol és amikor az uralkodó körülmények között úgy tűnik, hogy indokolt lenne egy határozottan katolikus jellegű párt szervezése és az országos politikai arénába való bevezetése, ez alkalmasint akkor előzhetné meg a magyar „Keresztény párt” országos szinten megmutatkozott politikai gyengeségének és bukásának okait, ha

(a) *nem csupán nyomásgyakorló csoportként* lépne fel, még a római katolikus egyházéként sem;

(b) folyamatosan hordozna egy olyan *jellegzetes politikai karaktert*, amely jól láthatóan elkülönítené őt bármely más párttól, egyértelműen megjelenítve (szimbolizálva) negatív és pozitív orientációit, *főként ami a közeljövőben elérendő célokat illeti*, azaz: a nemzet teljes szociális rendszerén belül mely kijelölt alrendszer (pl. gazdasági, politikai, oktatási) mely egyedi aspektusát/ aspektusait akarja fenntartani, erősíteni, mely másokat helyreállítani, megreformálni vagy kicserélni, miért és milyen, jól megindokolt alternatívával;

(c) folyamatosan és *erőteljesen aktív, sőt agresszív* lenne a politikai célok elérésében, és kerülné az olyan helyzeteket, amelyekben az alternatívák – vagy a párt számára nyitva álló egyetlen, ésszerű magatartásforma (-formák) – a politikai dráma nézői számára zavartságnak tünnének; és nem venne fel olyan viselkedési formákat, amelyeket az adott kontextusban a politikai nagyközönség passzivitásnak vagy majdnem passzivitásnak ítélné;

(d) szisztematikusan dolgozna ki és alkalmazna módszereket az *érdeklődő, ambiciózus katolikus fiatalok és egyetemi ifjúság vonzására*, s közülük a tehetségesek és szilárd jelleműek számára nyitva tartaná kapuit; bátorítaná, ösztönözné *autonóm ifjúsági szervezetük* létrehozását a párton belül (ha akarnak ilyet), és törődne az egyetemi hallgatók gyakorlati politikai képzésével;

(e) gondoskodna arról, hogy legyenek *női képviselők is a soraiban*, és ezért megfelelő számú, kvalifikált nő szerepeljen a „hivatalos” jelöltek között. Ez ösztönözné és támogatná a *női tagok vagy a katolikus női szavazók autonóm szervezetének* kialakulását majd tevékenységét, és gondoskodna arról, hogy egy ilyen szervezet a városi „katolikus” vagy „keresztény” pártban, továbbá az országos „Keresztény párt” minden területi felosztásában és funkcionális segédszervezetében (pl. gazdálkodókéban és munkásokéban) létrejőjjön és tevékenykedjen;

²⁷⁹ Makray Lajos (vitéz, 1886–1946) római katolikus pap, prépost, legitimista politikus, országgyűlési képviselő.

(f) előmozdítaná legalább három *nemzeti hálózat kiépítését funkcionális vonalon a gazdálkodók számára, az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági munka területén*, önálló szervezeti egységekkel minden szinten e kategóriák mindegyike és *a magánszférában foglalkoztatottak* számára. Ezek, és végső soron más funkcionális szervezetek teljesen függetlenek lennének egymástól és magától az anyapárttól. Az egymást átfedő vezetések – legalábbis országos szinten – biztosíthatják a párt és az említett funkcionális nemzeti hálózatok szükséges szoros és tartós együttműködését (az erőfeszítések összehangolását, szinkronizálását stb.);

(g) *nem* lenne egy vagy több pap által vezetett „*klerikális párt*”, és nem gyakorolnának papi kontrollt az említett autonóm országos funkcionális, női és ifjúsági szervezetekben és azok felett. Papi mivolta azonban senkit sem zárna ki abból, hogy beválasszák a párt és a fent meghatározott típusú társadalmi szervezetek vezető struktúrájába, kivéve az elnöki és a vezetői pozíciót. Bölcs lenne azonban a vezetők számát *via facti* korlátozni minden vezető struktúrában, méghozzá egy szembetűnően kis értékre. Ezzel szemben a párt és a segítő szervezetek iskolai és képzési intézményeiben a papok jelentős szerepeket játszhatnak, amelyekre a párt vagy segédszervezete önkormányzatának illetékes szerve a nyilvántartásuk alapján egy vagy több pap-tagját jelölné ki.

A fent említett posztulátumokat a magyar „Keresztény párt” 1922-től 1944-ig tartó folyamatos gyengeségének és kudarcának főbb valószínű okaiból szűrtük le. 1919-től 1922-ig a neve *Nemzeti Keresztény Unió* volt; 1922-től 1943-ig – először és nagyon rövid időre – *Keresztény Gazdasági Pártnak* nevezte magát; majd később, fennállása nagy részében *Keresztény Gazdasági és Szociális Pártnak*. Végül, 1943 telén, amikor a felnövekvő (harmadik) katolikus politikai nemzedék képviselői több kontinentális országban egy új „katolikus párt” alapítását készítették elő „*Néppárt*” elnevezéssel (az ilyen pártok hagyományos neve számos kontinentális országban), a „Keresztény párt” 1943 decemberében – talán a „kilátásba helyezett versenytársal” szembeni taktikai lépésként – maga vette fel ezt a nevet. De három hónappal később, 1944 márciusában Hitler megszállta és elfoglalta az országot, csak azért, hogy hat hónap múlva felváltsa őt az országba betörő Vörös Hadsereg. A Horthy-rendszer kora pártrendszerével együtt véget ért.

Feltételezzük, hogy ha a fenti posztulátumok egy olyan, kimondottan katolikus jellegű politikai párt szociális szervezetében, közpolitikáiban és releváns tevékenységeiben valósulnának meg, amely egy többé-kevésbé iparosodott – és politikai rendszerében ugyancsak többé-kevésbé parlamenti demokráciával is rendelkező – társadalomban működik, az jelentős mértékben növelné a párt relatív politikai erejét és befolyását, továbbá – a többi párthoz viszonyítva, ugyanazon társadalmi környezetben – a politikai és a külső célkitűzések megvalósításának hatékonyságát.

5. Társadalmi haladás konzervatív céllal. A konzervatív szociálpolitika modellje

A modell, amelyet tárgyalni fogunk, a kormánynak a helyzetéhez való, megfelelően tervezett alkalmazkodási formája. A korábbi modellek többségétől abban tér el, hogy nem katolikusok sokasága alakította ki adaptív igazodásként ahhoz a helyzethez, amelybe került. Ez a modell témánk szempontjából két okból is rendkívül releváns. A kormány azáltal, hogy politikáját ennek a modellnek megfelelően bontakoztatja ki, először is meghatározza a későbbi, általánosan radikális reakciókat a felemelkedő új politikai nemzedék oldaláról, így a katolikus harmadik politikai nemzedék oldaláról is; másodsorban lehetőséget biztosít a katolikus értelmiség egy számottevő sokasága számára, hogy kezdeményezzen és tartson fenn olyan aktív értékorientációkat, amelyek közös vonásai egy *katolikus szociálpolitikai modell* kritériumaiként azonosíthatók.

A háború és forradalmak után bekövetkezett kettős utóhatás kakofóniájában és örvényében egy „halhatatlan” (a Tudományos Akadémia tagja) tiszta és nyugodt hangja volt az, amely erőteljes a pusztaságban bölcs és szilárd útmutatást adott. Ismét Széchenyi hangja volt: azé, aki az első magyar katolikus politikai választ kínálta egy új korszak helyzeti kihívásaira. Egy történész, aki ellentmondásos utat járt be, hogy végül e hazában szakmájának legnagyobbja legyen: Szekfű Gyula volt az, aki Széchenyit ethoszának és eidoszának értelmezésével „szólaltatta meg”, üzeneteit és legfontosabb politikai posztulátumait pedig két olyan nemzedék nyelvére „fordította le”, amelyek közül az egyik akkor élte virágkorát, míg a másik éppen a felemelkedés kezdeti szakaszába lépett. Szekfű, mint történész, „túllépett hatókörén”, legalábbis ami a szakmáját illeti. Ugyanis a fent említett feladatán túl nemcsak a két generáció helyzetét mutatta meg az 1919 és 1920 utáni időszakban, hanem arra is törekedett, hogy leplezetlen normatív szándékkal értékeljen bizonyos kezdeti tendenciákat, amelyek közül egyesek – ha teljes mértékben kifejlődnének – elősegítenék, mások viszont fékeznek, vagy egyenesen gátolnák, hogy a korabeli magyarság megoldhassa a Széchenyi által kijelölt feladatot. Utóbbi a következőképpen is „fordítható”: a magyar emberek társadalmi-gazdasági, oktatási és általános erkölcsi-kulturális szintjének emelése. Ez a szint 1920-ban – mintegy 80 évvel Széchenyi híres célmegjelölése után – egy impresszionista ítélet szerint bizonyosan nem volt magasabban, mint félúton egyfelől az 1840 körüli általános erkölcsi és társadalmi állapot között, amelyet Széchenyi „nagy pusztaságként” minősített, másfelől az idealizált célállapot, az „erényszint” között, amelyet népének általánosan el kellene érnie. A történész Szekfű rendkívül hatékonyan bizonyult Széchenyi ethoszának és gondolatainak terjesztésében, kiváltképp *Három nemzedék* című könyvével, a három különálló magyar liberális politikai nemzedékről szóló tanulmányával. Tizennégy évvel később, 1934-ben Szekfű naprakészre hozta fő-

ként a politikai viselkedés és a perspektívák megváltozása alatti társadalmi és kulturális változások rejtett áramlatait a *Három nemzedék és ami utána következik* előbb említett kiegészítő esszéjében. Ez a két esszé a két háború közötti időszak esszéirodalmának legnagyobb sikere volt. Az első 1927-ben elősegítette a *Magyar Szemle* báró Kornfeld Móricz és Szekfű általi megalapítását. Szekfű szerkesztőségének több mint egy évtizede alatt az ország vezető, szigorúan pártatlan folyóiratává vált, amely szerkesztőjének rengeteg lehetőséget kínál arra, hogy – főként a szellemi elit vélekedésében – jól megalapozza egy informális Széchenyi–Szekfű ideológia értékorientációs mintáit. Főleg az első nevezett könyve a felnövekvő politikai generáció politikai bibliájává vált; szerzőjét irodalmi teljesítményének egészéért főként a katolikusok a harmincas évek végére *preceptor patriae*-nak²⁸⁰ ismerték el.

Szekfű szellemi kezdeményezésének leginkább messze ható és témánk szempontjából a leginkább releváns eredménye elsőnek említett könyve révén az volt, hogy több olyan értelmiségi, aki akkor vagy később került kulcsfontosságú tudományos, politikai vagy közigazgatási pozícióba, elfogadta következtetését: a második és a harmadik liberális generáció nem munkálkodott eredményesen az állandó magyar feladaton, vagyis a magyar nép hozzásegítésén ahhoz, hogy hamarosan közelebb jusson – Széchenyi szavaival – „az erény szintjéhez”. E generációk azért nem jártak sikerrel, mert liberális államférfiaik a magyar belügyek területén kizárólag politikai folyamatokban és pártokban, parlamenti erőviszonyokban és szituációkban gondolkodtak és cselekedtek. És abban az illúzióban éltek, hogy a legfontosabb nemzeti kérdések kizárólag a politikai folyamat jogalkotási fázisában felmerülő problémák; ha pedig sikerült ezeket parlamenti manőverezéssel és választásokkal megoldaniuk, úgy vették, döntő fontosságú nemzeti problémákkal birkóztak meg. Azok, akik Szekfű 19. századi és 20. század eleji magyar belpolitikáról szóló tanulmányának ezt a következtetését támogatták, könnyen elfogadták második, az előzőt kiegészítő következtetését is. Az utolsó két nemzedék liberális államférfijai a fenti értelemben sikertelenek voltak, mert csak államban, pártban, parlamentben, azaz politikai kategóriákban gondolkodtak, de társadalomban, társadalmi osztályokban, társadalmi struktúrákban és folyamatokban nem, emellett – tegyük hozzá – szociális rendszerekben és alrendszerekben, azok funkcionális előfeltételeiben és kapcsolataiban, illetve funkcióiban sem. A liberális államférfiak Szekfű által azonosított hiányossága valójában az volt, hogy elmulasztották a helyzeteknek, a cselekményeknek és a fejleményeknek, azok ok-okozati körülményeinek, változásainak, valamint lehetséges vagy valószínű következményeinek szociológiai megragadását és értékelését.

²⁸⁰ *preceptor patriae* (latin) – a haza tanítója

Különös, hogy Szekfünek, aki a század első éveiben szerzett doktori fokozatot Budapesten, majd körülbelül egy évtizedig a bécsi császári Udvari és Állami Levéltárban a 18. századi magyar történelemre összpontosító kutatásba temetkezett bele, sohasem volt lehetősége a szociológiáról való tisztességes ismeretek kialakítására; történelmi elemzéseiben egyebek mellett többnyire egyfajta „józan ész” szociológiai megközelítést alkalmazott. És egyik legfontosabb eredeti következtetése, amelyet a liberális korszak tanulmányozásából levont – s amellyel a magyar gyakorlati államvezetéshez leginkább hozzájárult – éppen az volt, hogy az 1867–1918 közötti kiegyezés kor vezető liberális államférfijai korlátozott társadalmi vízióval rendelkeztek, mivel nem alkalmazták ezt a megközelítést (még megnevezés nélkül sem), amikor a helyzetek kialakulását értékelték, az új politikai cselekvéseket megtervezték és következményeiket felmérték.

Szekfü *Három nemzedékének* egyik első és egyben leglelkesebb tanulmányozója, s az említett két következtetés nagy támogatója Bethlen István gróf volt. Gyakorlatias elméjével, melyet a román és a százsz nemzetiségek magyar uralom alatti erdélyi terjeszkedésének hosszas tanulmányozása csiszolt tovább (eredményeit részben publikálta), valamint Burke²⁸¹, Spencer, Pareto²⁸² és Sir Ernest Barker²⁸³ általa való ismertségének köszönhetően Szekfü következtetéseit saját személyes használatára a következő kötelező érvényű normára fordította le: egy államférfinak szociológiai szempontból kell értékelnie a politikailag releváns helyzeteket, eseményeket és cselekvéseket, valamint azok konzekvenciáit, beleértve saját politikai cselekedeteit és azok következményeit is. Bethlen természetesen nem beszélt hivatalosan az említett szabályról. A szerző szűrte le ezt alkalmi megjegyzéseiből, sok utasításából és cselekedeteiből. E norma kialakulásának hatására vált benne egyre nyilvánvalóbban tudatossá, hogy rezsimjében egy *inkluzív szociálpolitikai koncepció* tervezésére, szisztematikusan alakítására van szükség. El is jött ennek az ideje, amikor 1925 végére a külföldi tőke nagymértékű behozatala a Népszövetség által támogatott hitel sikeres lebegtetése nyomán kezdte újraéleszteni a nemzetgazdaság mind ipari, mind mezőgazdasági szektorát. Bethlen miniszterelnök égisze és Vass szociális jóléti és munkaügyi miniszter elnöklete alatt 1926 októberében először tartották meg az

²⁸¹ Edmund Burke (1729–1797) író, államférfi, író, szónok, whig párti politikus, politikai gondolkodó és filozófus, 1750-től a brit parlament tagja, a modern brit konzervatív politika egyik megteremtője.

²⁸² Vilfredo Federico Damaso Pareto (1848–1923) olasz mérnök, közgazdász, politikatudós, filozófus. Jelentős eredményeket ért el a közgazdaságtanban, többek közt a jövedelemelosztás tanulmányozásában és az egyéni döntés elemzésében. A társadalmelemzésben az ő hatására terjedt el az „elit” mint kategória használata.

²⁸³ Sir Ernest Barker (1874–1960) angol politikatudós, 1920 és 1927 között a londoni King’s College rektora.

országban a Magyar Királyi Tudományos Akadémián a Közegészségi és Társadalompolitikai Országos Értekezletet. Hivatalos elnevezése nem tükrözte, hogy hatálya valójában – a rezsimre jellemző módon – a nem mezőgazdasági jellegű szociális problémákra és a rájuk vonatkozó megelőző és orvosoló közpolitikát érintő javaslatokra korlátozódott.

Amúgy a konferencia elnöke, Földes Béla²⁸⁴ professzor – akkoriban a magyar közgazdászok doyenje, nemzetközi hírű, politikai szempontból független tudós – szabadon állíthatta össze a nyolc, kizárólag plenáris és nyilvános ülés programját, és minden témakörben szabadon választhatott dolgozatokat. Ezek megvitatásában bárki részt vehetett. A meghívottak közül csak egyvalaki volt a politikában aktív, és senki sem töltött be magasabb rangú hivatali pozíciót. Így 1914 óta először került sor az aktuális problémákról szóló nyilvános vitára, amelyből szándékosan kizárták a pártpolitikai megfontolásokat. Az értékelések humanitárius és szociális jóléti értékeken alapultak. Ez a megoldás erőteljes vonzást gyakorolt az értelmiségiekre és az érdekelt szakmai és gazdasági szervezetekre, ezen belül a szocialisták által vezérelt szakszervezetekre.

Bethlen és Vass megkapta a kormány számára azt, ami a szociálpolitikai tervezéshez kellett: a nem mezőgazdasági és nem falusi szociális problémák teljes körű leltárát, szakértői értékelésüket, továbbá javaslatokat azok megelőző és jobbitó kezelésére. Mindezt az ország legjobban képzett és legtapasztaltabb tehetségei – akik a szakszervezeti tisztségviselők kivételével semmilyen politikai párthoz nem kötődtek – nyújtották be és bírálták szabadon.

Msr. Vass ekkorra már megtapasztalta első társadalompolitikai tervének, továbbá a munkanélküliségre és az ipari keresők kötelező biztosítására vonatkozó tervének elsüllyesztését: utóbbi törvényjavaslatként való beterjesztését egyes ellenérdekelt nyomásgyakorló csoportok és a pénzügyminisztérium akadályozták meg. Ez utóbbi erősen támogatta és hangoztatta e csoportoknak azt az érvét, hogy egy ilyen biztosítás még a gazdag Angliában is megkárosította az államháztartást, s ennél is veszélyesebb lenne Magyarországon a népszövetségi hitellel éppen elért költségvetési egyensúlyra és monetáris stabilitásra nézve. Ez hathatós érv volt, amikor az ország pénzügyeit a Népszövetség szoros és közvetlen ellenőrzése alatt tartották, s ezt hitelezői számára további garanciának tekintették. Várható volt, hogy ugyanazok a nagyhatalmú tényezők ugyanazon érveket fogják felhozni annak érdekében, hogy megakadályozzák ama sürgősen szükséges és tervezett társadalmi-politikai intézkedéseket, amelyek az ipari termelésnek legalábbis a „szociális terhé” növelnék. Vass szociális

²⁸⁴ Földes Béla, eredeti nevén Weisz Béla (1848–1945) közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, miniszter, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a magyar közgazdaságtan és statisztika kiemelkedő alakja.

jóléti és munkaügyi miniszter ezért a megfelelő időben meg akarta győzni a Népszövetségben legbefolyásosabb, akkor Mr. Stanley Baldwin²⁸⁵ által vezetett brit kormány illetékes személyeit a magyar kormány forradalmi vagy ellenforradalmi tömegmozgalmak elleni megelőző politikájának hatékonyságáról, valamint arról, hogy az ipar terén – e terület békéje érdekében – nélkülözhetetlen a társadalmi haladás. Vass miniszter ebből a célból 1927-ben a szociálpolitikával foglalkozó tanácsadóját, Kovrig Bélát utasította, hogy nevében személyesen tájékoztassa az illetékes tényezőket Londonban: Neville Chamberlain egészségügy-miniszter urat, minisztériumának állandó titkárát, a kincstár szakértőit (ahol akkor Sir Winston Churchill volt a „kancellár”). A nevezett konferencia jegyzőkönyveit – kiterjedt angol nyelvű színopszissal és szintén angol címmel – a Brit Közszolgálat fent említett és más illetékes személyei számára is hozzáférhetővé tették. Msgr. Vass szintén 1927-ben személyesen teremtett szívélyes kapcsolatot M. Albert Thomasszal, a Népszövetség Nemzetközi Munkaügyi Hivatalának (Genf) első igazgatójával annak érdekében, hogy terveit a Népszövetség – holmi pénzügyi indokokra hivatkozó – beavatkozásaitól nem akadályoztatva megvalósíthassa. A „megelőző lépéseket” követő fejlemények azt mutatták, hogy 1927–1930 között nem merült fel pénzügyi indokú kifogás egyetlen társadalompolitikai intézkedés hivatalos előkészítése és/vagy bevezetése ellen sem. Ez azért figyelemreméltó, mert az iparban a munkavégzés időtartamának jogi korlátozásáról szóló törvénytervezet hivatalos előkészítése – együttműködve a munkáltatói szövetségekkel és a szakszervezetekkel – 1930-ban annak ellenére folytatódott, sőt gyakorlatilag be is fejeződött, hogy a gyáripár bruttó nemzeti termékének indexe az 1929-es 293-ról 1930-ban (1921-es bázison 100) 254-re csökkent, és a munkanélküliek aránya a szakszervezeti munkavállalók (a szocialisták által ellenőrzött szakszervezetek tagjai) között az 1929-es 13,7%-ról 1930-ban 17,6%-ra emelkedett.

„A TÁRSADALOM PILLÉREI”

Bethlen miniszterelnök általános szociálpolitikájának fő célja a háború és forradalom szaggatta társadalom, az egyensúly és a „társadalmi egység” helyreállítása volt. Felfogásában az e cél felé haladás azt jelentette, hogy véget ért a forradalmak és az ellenforradalom korszaka – ennek lezárását nyilvánította kormánya elsődleges közeli céljának programbeszédében, amellyel 1921 áprilisában kormányát a Nemzetgyűlésnek bemutatta. Általános politikájának elsőd-

²⁸⁵ Stanley Baldwin, Earl (1867–1947) brit konzervatív államférfi, a két világháború között három alkalommal brit miniszterelnök.

leges feladata – konzervatív jellegének megfelelően – az volt, hogy megerősítse azokat a társadalmi szegmenseket, amelyeket egy olyan társadalmi rend szociális alappilléreinek tekintett, amely a hagyományos kultúra vallási, családi és hazafias értékeinek hierarchikus rendszere körül kristályosodik ki, anyagi alapját pedig a szabad piacgazdasági rendszer biztosítja, a magánvagyon intézménye támogatja, s a *vállalkozói* kezdeményezés animálja. A *társadalmi rend tartószlopának* az alábbi *társadalmi szegmenseket* tartották: a hagyományos uralkodó osztály (*classe politique* értelemben), azaz a nagy földbirtokos arisztokrata és köznemesi családok, amelyek – legalábbis az elmúlt három generációban – kiemelkedő szerepet játszottak országukban és/vagy nemzetükben; a nagy- és középbirtokosok, különösen a köztük lévő köznemesek, akik nem tartoztak az előbbihez; a paraszti kisbirtokosok felső és középső rétegei (akiknek a gazdasága legalább 14,30 hektárnyi átlagos minőségű szántóföldet tett ki), a kézműves mesterek és az önálló kisiparosok, valamint a szociális pillérnek tekinthető szervezetek három fajtája: a történelmi egyházi szervezetek, valamint a katonai és a polgári közintézmények a személyzetükkel együtt. Várható volt, hogy ha a szociális szegmensek és szervezetek gazdasági ereje, társadalmi hatalma és befolyása helyreáll, együttműködésük és társadalmi integrációjuk megszilárdul, akkor ezek hatékonyan támogatják, és végül többé-kevésbé megvalósítják más társadalmi szegmenseknek a társadalom első integrált részével, valamint egymással való integrációját. Akár elérhető a társadalmi reintegrációs folyamat második szakasza, akár nem, a kulcsfontosságú társadalmi szegmensek és szervezetek tartós együttműködése és ennek megfelelő integrációja a kormány és a nemzeti politika széles és szilárd társadalmi alapja lehetne.

Bethlennek azonban fel kellett ismernie: az állam nem engedheti meg magának, hogy hosszabb időn keresztül hatékonyan támogassa a fent említett leginkább kedvezményezett társadalmi szegmensek és szervezetek gazdasági, kulturális rehabilitációját és jelentős haladását állami bevételekből, hisz ezek egy olyan gazdaságból származó nemzeti jövedelemtől voltak várhatók, ahol a mezőgazdaság, az állattenyésztés és a kézművesség még mindig túlsúlyban volt. A közpénzügyi tapasztalatok arra is figyelmeztettek, hogy az állam hosszú távon nem tudja fenntartani a nagyfokú áldozatokkal, nehézségekkel és csak külföldi segítséggel elért költségvetési egyensúlyt, ha egyre nagyobb a nyomás, hogy a differenciálódó, modern társadalom növekvő oktatási, egészségügyi és egyre változatosabb gazdasági és kulturális szükségleteit kielégítse, miközben a gazdagoktól nem vonhat el új bevételi forrásokat. Ezen túlmenően figyelembe vette azokat a növekvő nehézségeket, amelyeket az ország hosszú ideje fő exportcikkének, a búzának a fő piacain, Közép-Európában való forgalmazása okozott, vagyis, hogy a kormánynak arra a döntésre kellett jutnia: kezdeményezi és felgyorsítja a nemzetgazdaság szerkezeti átalakítását az iparosítás irányába. *A mesterségesen felgyorsított iparosodás tehát elengedhetetlen volt.* Egyrészt

előfeltételét jelentette a nemzeti jövedelem fokozatos és megfelelő növekedésének, és ezáltal közvetett módon annak, hogy alkalmas eszközöket nyújtson a társadalmi rend alapjainak és szervezeti pilléreinek sikeres rehabilitációjához, gazdasági és kulturális felemelkedésének finanszírozásához. Másrészt előfeltétele volt annak, hogy az állami költségvetést – a helyreállított egyensúly veszélyeztetése nélkül – az egyre modernebb és differenciáltabb társadalom növekvő igényeihez igazítsák. Harmadrészt ahhoz is feltétel volt, hogy a külkereskedelem passzív egyensúlya jelentős mértékben csökkenjen azáltal, hogy a hazai termelés export célú diverzifikálása révén megszűnik a búza aránytalan és döntő szerepe az ország exportjában.

A KALKULÁLT KOCKÁZAT: AZ IPARI MUNKAERŐ FELEMELKEDÉSE

Bethlen miniszterelnök természetesen számított a gyári munkásság szegmensének terjeszkedésére *pari passu* a nemzetgazdaság progresszív iparosodásával (az automatizálás ezt a korrelációt még nem érvénytelenítette). A társadalmak története az iparosodást tekintve messze előrelépett, és az 1918-as és 1919-es szociális megrázkódtatásokkal kapcsolatos közvetlen közelmúltbeli tapasztalatok felismertették Bethlennel a gyári munkások és általában az iparban foglalkoztattak stratégiai fontosságát; a 20-as évek közepén a gyári munkások az iparban foglalkoztatottnak mintegy 35-40%-át képviselték. Társadalmi szegmenként – akkor már nagyrészt társadalmi osztályként – e munkások szolgáltatták a későbbi szociális felfordulások tömegbázisát, különösen bizonyos, sokkal iparosodottabb társadalmakban. Előre lehetett látni, hogy az ország új határain belüli gyáriparnak inkább fogyasztó- és munkaerő-orientált, semmint a természeti erőforrásokra optimalizált elhelyezkedése lesz (Alfred Webernek az ipari üzemek elhelyezkedéséről szóló elmélete alapján), ugyanis az előbbi vezet a fővárosban, más nagyvárosokban és környékükön való koncentrálódáshoz. Következésképpen a várható gyors iparosodás az ország politikai, adminisztratív és kulturális központját, Budapestet, valamint legalább három, a fővárosnál kevésbé multifunkcionális várost fokozatosan az – ipari korszakban az európai társadalmi összetartás tömegbázisát vagy szociális tartalékát képező – gyári munkások zömének települési területeivé alakítja át. Könnyen megjósolható volt, hogy az ipari, és főként a gyári munkások az ország politikai és adminisztratív központjaiban történő, szervezkedésüket módfelett megkönnyítő koncentrálódásuk – és általában nagyobb társadalmi mobilitásuk – révén, még ha sokkal kevesebben is vannak, politikai tényezőként felül fogják múlni az egyáltalán nem monolitikus parasztságot, amely kis városokban és falvakban, szétszóródva él. Bethlen előre látta ezt a fejlődést, amely a Horthy-rendszer végéig (1944) látványosan be is következett. A progresszív iparosodás elengedhetetlen volt; következésképpen

a gyári munkások szegmensének arányos térfoglalását, politikai hatalmának és befolyásának erősödését magától értetődőnek kellett tekinteni. A *reálpolitikus* Bethlen számára a kihívást jelentő probléma nem az volt, hogyan kerüljük ezt el, hiszen nagyon jól tudta, hogy erre nincs lehetőség, hanem hogy miként alakíthatja át a közhangulatot, különösen a gyári munkások körében; hogyan érheti el, hogy a nemzet szerves részének érezzék és gondolják magukat, nem pedig a nemzetet kívülről vegetálóknak, a magyar nép kizsákmányolt részének, amelyet a „nemzet” – lévén egyfolytában az „urak nemzete” – mindig is elutasított és kizárt. Vagy még inkább úgy érezték, hogy ők csak a világ proletariátusának a részei. Bethlen reálisan próbálta meg elérni az ipari munkások körében uralkodó vélemény, kollektív önkép kívánt irányú megváltozását, nem úgy, hogy rájuk zúdít egy erre a célra készített társadalmi ideológiát, és azt agresszív propagandával veri bele az elméjükbe, hanem életkörülményeik javítására szolgáló, szakértői módon alkalmazott, racionális eljárásokkal.

PROGRESSÍV IPARI MUNKAÜGYI POLITIKA; CÉLKITŰZÉSEK ÉS EREDMÉNYEK

Bethlen ipari munkaügyi politikája mindennek érdekében két szorosan kapcsolódó *célkitűzésre* irányult. Először is, az ipari dolgozóknak napi tapasztalataik alapján végül fel kell ismerniük, hogy a kormány által szankcionált szociális rendszerben az állam ugyanolyan hatékony védelmet biztosít számukra szociális biztonságukra, alapvető emberi érdekeikre és foglalkoztatási jogaikra nézve, mint amelyet az ipari munkaerő Európa leginkább iparosodott országaiban élvezett, még úgy is, hogy ott néha egy szocialista párt volt hatalmon. Másodszor, az ipari munkaerő reálbérének, azaz életszínvonalának el kell érnie a gazdaságilag megvalósítható legmagasabb szintet, amely az aktuális körülmények között még mindig összeegyeztethető a munkaerő másik alapvető érdekével, a teljes foglalkoztatás szintjének megközelítésével. Gazdasági szempontból ez a célkitűzés azt jelentette, hogy a reálbéreket addig a szintig kell emelni, ahol az iparban produktívan befektetett tőke reprodukciója még mindig biztosított, méghozzá az azonos nagy iparágakban Közép-Európában átlagosan érvényes ráta mellett. E bérszintnél az egyes ipari vállalkozások nyereségessége általában elég magas marad ahhoz, hogy a szokásos szerzési feltételek mellett elegendő tőkét vonzzanak számukra a berendezések folyamatos megújításához és racionalizálásához, a közép- és nagyméretű ipari és nyersanyag-kitermelési tevékenységek fokozatos kialakításához, valamint az ipari kapacitások és a tényleges termelési folyamatok bővítéséhez, legalább arányban állva a népesség növekedésével, a fokozatosan differenciálódó és modernizálódó társadalom ipari termékek iránti keresletének diverzifikációjával és növekedésével, a monetárisan valamint

gazdaságilag kényszerítő exportkereskedelem szerkezeti és nagyságrendi változásaival. A kormány munkaügyi politikájának e második döntő céljához csak olyan átfogó gazdaságpolitikai erőfeszítéssel lehetett közelebb jutni, amely növeli a teljes nemzetgazdaság termelékenységét, a gazdaságilag motivált, jó helyen lévő és jól irányított vállalatok jövedelmezőségét, s ezáltal a nemzeti jövedelmet. A gazdaságpolitika hatékonyan szolgálta a kormány második munkaügyi politikai célját, ez azonban csak „mellékterméknek”, e politika közvetett hatásának tekinthető. Az első cél szisztematikus és közvetlen megközelítése *a kormány speciális ipari munkaügyi politikáját* jelentette.

Magán az ipari munkaügyi politika területén Bethlen készségesen elfogadta a Msgr. Vass által diktált tempót, mert az tökéletesen illeszkedett általános szociálpolitikai koncepciójához. Ez az ipari munkaügyi politika szoros összhangban volt a nemzetközi munkaügyi egyezményekkel (sőt még a számos „ajánlással” is), amelyeket a Népszövetség szervezete (ma az ENSZ-é), a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal kezdeményezett, kodifikált, arra biztatva és sürgetve a tagországokat, hogy ratifikálják és alkalmazzák. Ezért a Magyarországra vonatkozó munkaügyi nemzetközi egyezmények gyors ratifikálása, valamint a speciális magyar jogszabályok által történő érvényesítése jól szolgálta Bethlen következetes pozitív orientációját a Népszövetség felé, ami az ő külpolitikájának axiómája volt. Albert Thomas, a Népszövetségben belül az ILO²⁸⁶ igazgatója hivatalosan kifejezte a kormánynak, mennyire elégedett a magyar gyakorlattal, mivel abban bármely, a jogalkotó által ratifikált megállapodás rögtön hatályba is lép.

A Közegészségi és Társadalompolitikai Országos Értekezlettől (1926) az 1931-ben bekövetkezett gazdasági összeomlásig (részben következménye, részben egyik fázisa a nagy világválságnak) tartó rövid időszakban a *munkaügyi politika csúcspontjai* a következő *társadalmi innovációk* voltak: a kötelező nemzetközi egyezmények követelményein túl a nem mezőgazdasági dolgozók és a magánfoglalkoztatásban részt vevő fehérgallérosok betegség- és balesetbiztosításának korszerűsítése; az 1928-ban először elfogadott, majd 1929-ben életbe lépett kötelező öregségi, rokkantsági és halálozási biztosítás a bérből és fizetésből élők azonos kategóriái számára; a bányászok nyugdíjbiztosításának reformja; végül az, hogy mivel a kötelező munkanélküliségi biztosítás már kodifikált tervezetét (amint azt már említettük) felváltotta egy nem megfelelő helyettesítő változat, bevezettek egy új elvet, melyet az illetékes hatóságok országszerte alkalmaztak. Ez azt jelentette, hogy az a munkás, aki életvitelszerűen gondozta otthonában egy vagy több gyermekét, tartós munkanélkülisége esetén nevelőszülőnek minősült, és ugyanolyan mennyiségű gyermeknevelési juttatásra volt

²⁸⁶ ILO (International Labour Organization/Organisation Internationale du Travail) – Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az ENSZ szakosodott szervezete. 1919-ben alapították, fő célja a munkavállalók alapvető munkaügyi és szociális jogainak védelme.

jogosult saját gyermeke(i) javára, mint amennyi egy nevelőszülőnek a hasonló korú és ugyanabból a térségből jövő idegen gyermek után járt, akit egy kormányzati hatóság bízott a gondjaira (ez jogilag nem segély jellegű volt, s nem a helyi hatóságok jóléti osztálya adminisztrálta, hanem egy különleges hivatal, a Gyermekek Állami Védelmi Szolgálat). Továbbá: a nők, a gyermekek és az ipari üzemekben foglalkoztatott kiskorúak állami védelméről szóló törvény elfogadása szigorúan megfelelt e „speciálisan védett munkaerő-kategóriákkal” kapcsolatos nemzetközi egyezményeknek; az ipari érdekkonfliktusok kezelésére egyeztetőbizottságok szerveződtek; a munkaügyekben illetékes bíróságok joghatóságát és szervezetét kiterjesztették és korszerűsítették, a kapcsolódó jogi eljárást ésszerűsítették; a munkások és alkalmazottak minden kategóriájának jutányos, bérlet esetén olcsó bérű és higiénikus lakhatása érdekében hathatós intézkedéseket hoztak, és az erre a célra elkülönített új állami alapokból speciális hitelintézeteket létesítettek.

A társadalombiztosítási, munkaerő-védelmi és lakhatási intézkedések előkészítő és tervezési szakaszában a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium, valamint egymást követő fejei, Msgr. Vass és Ernst, igényelték és el is érték a Szakszervezeti Tanács szocialista vezetőinek szoros együttműködését, mintha annak elnöke a (marxista) Szociáldemokrata Párt vezetőjének minőségében a következő választásokon esélyes lett volna arra, hogy a parlamenti helyek több mint 10%-át megszerezze.

A felsorolt teljesítmények mellett az *ipari munkások életkörülményeinek javulása* a kormány ipari munkaügyi politikája második célkitűzésének megközelítését jelentette. A sikeres gazdasági és pénzügyi politikai erőfeszítések eredményesen járultak hozzá az ipari munkavállalók éves átlagszámának 1925 és 1929 közötti 22%-os növekedéséhez, ami a munkanélküliségi ráta egyidejű csökkenését eredményezte a szakszervezeti tag ipari munkavállalók éves átlagban 10 százalékát meghaladó mértékről valamivel négy százalék alá; az iparban a napi átlagos munkaidő is csökkent, és megközelítette a 8,5 órát; a gyári munkások bérének éves átlaga „reálbér” tekintetében 1923-tól 1929-ig 34%-kal emelkedett, a legmagasabb szintet érve el a két háború közti időszakban (kivéve az 1930-as és az 1931-es évet, amikor a fálusi termékek katasztrofálisan alacsony, depressziós ára miatt megnőtt azon munkások pénzkeresetének vásárlóereje, akik képesek voltak a foglalkoztatásban maradni, azaz reálbérük átlagosan 5,5%-kal, utána 3,3%-kal nőtt az 1929-es szint fölé).

Ami a Bethlen-rendszer kormányzati politikájának kialakításában a szerző szerepét illeti, úgy tűnik, hogy indokolt ütköztetni azt a következtetést, amelyet az előzőekben megadottak sugallhatnak, a magyar általános és társadalmi történelem vezető angolszász szakértője, C. A. Macartney megfelelő következtetésével, amelyre eredeti, részben megismételt helyszíni kutatásai révén nyert adatai alapján jutott. Macartney értékelése így hangzik:

„Valószínű, hogy az újjáépítési időszak vége felé, amikor a reálbérek jelentősen emelkedtek, és a munkanélküliség alacsonyra csökkent, a gyáriparban dolgozó munkavállalók átlagos életszínvonala az általános közép-európai szinten volt, némileg a Kelet-Európára jellemző felett. Munkakörülményeik azokban sok kívánni valót hagytak maguk után. Politikai téren az ipari munkások csaknem olyan hatalom nélküliek voltak, mint testvéreik a mezőkön.”

Megfelelő bizonyítékok és személyes tapasztalatok fényében úgy tűnik, néhez teljesen egyetérteni a kiváló szerző állításának végével, miszerint az ipari munkaerő a konszolidáció vagy újjáépítés korának vége táján a valóságban majdnem olyan hatalom nélküli volt, mint a mezőgazdaság munkaerő. Állítjuk, hogy a politikai társadalmi hatalom szempontjából – bár nem annyira közvetlenül az országos politikai hatalmi egyensúlyi rendszerre nézve, mint a helyi (önkormányzati) politikai rendszerre – az ipari és a mezőgazdasági munkaerő közt jelentős különbség volt. Az utóbbiak szakszervezeteit valójában tiltották, ahogy a sztrájk szervezését és a benne való részvételt is törvény tiltotta. A munkaerőnek ezeket a modern társadalmakban alapvető jogait, amelyek a hatalom növelésének is eszközei, a kormány mind hivatalosan, mind a gyakorlatban kizárólag a nem mezőgazdasági munkaerő esetében ismerte el. A mezőgazdasági munkaerőnek egyáltalán nem volt foglalkozási képviselője. Részlegük az Országos Mezőgazdasági Kamarában és hasonló regionális kamarákban csak papíron létezett.

Első viszonylag autonóm képviselőjük az 1941-ben alapított, a Kisgazdapárt által irányított Parasztszövetség keretében hivatalosan csak 1942-ben kapott jóváhagyást (és azonnal alávetették a kommunista beszivárgásnak, ahogy egy jelenlegi kommunista miniszter erről a szovjet megszállás alatt kiadott könyvében beszámolt). Nem voltak olyan szervezett, a politikai hatalom társadalmi bázisaiként használható nyomásgyakorló csoportjaik, amilyenek a szakszervezetek.

Bethlen miniszterelnök a néptömegek egyes tagjainak politikai érettségével és értékével kapcsolatos tipikusan konzervatív pesszimizmusa miatt korlátozta azok politikai folyamatban való teljes és szabad részvételét. Külföldi tanulmányai és tapasztalatai alapján azonban rá kellett jönnie, hogy meg vannak számolva a megszorító minősítések éveit, az ilyesmi nem szokás a többé-kevésbé iparosodott társadalmakban, kivéve Oroszországot, a fasiszta Olaszországot és Primo de Rivera²⁸⁷ Spanyolországát. Ugyanez mondható el a nyílt szavazásról az önkormányzattal rendelkező városok határain kívül eső ipari munkások számára, hiszen éppen a gyári dolgozók fognak előbb vagy utóbb jelentős szerepet

²⁸⁷ Miguel Primo de Rivera y Orbaneja (1870–1930) spanyol katonatiszt, 1923–1930 között Spanyolország diktatórikus hatalmú miniszterelnöke.

játszani az országos politikában is. Bethlen 1924-ben, a Webb házaspár²⁸⁸ *Ipari Demokráciájának* olvasásával töltött álmatlan éjszakák óráiban figyelmes tanítványként tudatában volt annak, hogy az ipari munkásoknak – különösen a tehetségesebbeknek és érdeklődőbbeknek – miféle jövőbeni társadalmi és gazdasági szerepek hatékony eljátszására kell kiképezniük magukat. Nemzeti érdek, hogy amikor eljön az ideje, a parlamentben megtegyék a – nézőpontja szerint – nagy „ugrást a sötétbe”, az ismeretlenbe, és minden felnőtt állampolgárt felruházzanak szavazati joggal; a titkos szavazás pedig ekkorra országosan az egyedül érvényes szavazási forma lesz. Addigra az ipari munkásoknak, különösen választott politikai elitjüknek kellően felkészültnek kell lenniük, hogy országos politikai szerepüket felelősséggel, a demokratikus eljárások általános elveinek szellemében és formájában – s ezeknek megfelelően – tisztázzák. Bethlen miniszterelnök és Vass rájött, hogy az ipari munkásság iskolai végzettségének növelése erre a célra önmagában nem elegendő. Sok-sok ipari munkásnak el kell sajátítania azon attitűdöket és politikai hozzáértést, amelyek a politikai folyamatban való aktív és a társadalomra nézve áldásos részvételhez nélkülözhetetlenek. És azt is eléggé jól tudták, hogy nincs más hatékony módja ezen attitűdök és készségek megszerzésének, mint a személyes és aktív részvétel abban a demokratikus együttműködési folyamatban és tisztességes versengésben, amelyben a konfliktusos érdekek és álláspontok kibékítése, harmonizációja, valamint a döntések mindig vitában való konfrontálódás során születnek meg. A főleg az ipari munkásság egyre bővülő társadalombiztosításában régi öngazgató szervezetek helyreállítása és több új létrehozása, amelyek mindegyikében a munkáltatók és a munkavállalók fele-fele arányban voltak képviselve, és az országszerte tökéletesen tiszta választások (amelyek, ahogyan ez várható is volt, mindkét országos „társadalombiztosítási választáson”, 1930-ban Bethlen és 1935-ben Gömbös alatt a szavazatok több mint 90%-át hozta a szocialisták által ellenőrzött szakszervezetek listájának), kizárólag titkos szavazással, korlátozó kitételek nélkül, arra irányult, hogy mindezek az országos vagy megyei (kerületi) kompetenciájú szervek társadalombiztosítói szerepük mellett az ipari munkások politikai önképzésének iskoláivá váljanak – ahogy ez valóban meg is történt. Ugyanezt a lehetőséget szolgáltatott a magasabb szintű politikai részvétel végett történő aktív önképzésre a többé-kevésbé iparosodott városok – különösen Budapest – önkormányzati testületei. Ezek autonóm szerveiben, hála a titkos választásnak, amely az ilyen területeken kötelező volt, nem kevés szocialista, sőt keresztényszocialista, szakszervezeti vagy szövetségi tisztségviselő, korábbi

²⁸⁸ Webb házaspár – Sidney James Webb báró (1859–1947) brit társadalomtudós, ügyvéd, munkáspárti, politikus, a *London School of Economics and Political Science* alapítója (1895) feleségével, Beatrice Webbel (sz. Beatrice Potter, 1858–1943), brit szocialista társadalmi reformerrel együtt.

ipari munkás játszott egészen komoly szerepet. Ilyen funkcionális és területi önkormányzatokban a munkavállalók megválasztott képviselői eléggé szilárd helyzetben voltak. Szavazataiktól függött több tízezer ember karrierje, továbbá üzleti lehetőségek és személyes jövedelmek is. Az önkormányzatok valóban korlátozottak voltak: költségvetésükhöz és egyes, törvényileg meghatározott témákkal kapcsolatos döntéseikhez szükségük volt a kormány jóváhagyására. Pénzügyi műveletek tekintetében nem valósíthatták meg terveiket, például a társadalombiztosítási intézmények tartalékalapjainak – magyar dimenziókban hatalmas – tőkét nem fektethették be kormányzati hozzájárulás nélkül. De addig, amíg Gömbös tábornok 1935-ben eljutott a tényleges dominanciáig, a kormány nem nyúlt hozzá ezekhez a forrásokhoz anélkül, hogy megszerezte volna az önkormányzat előzetes, a kormány szándékát elfogadó döntését. Az adott ok miatt, amelyet gyakran egy viszonylag szabad és kritikus sajtó is támogatott, a különböző autonóm szervek szocialistái, akiket leginkább az ipari munkások választottak és támogattak, viszonylag jól szervezettek voltak, sőt politikai hatalommal is rendelkeztek, és ez nemcsak az adott társadalmi kontextusban a hatalmi egyensúly szempontjából irreleváns társadalmi hatalom volt. Példa ennek alátámasztására: a kormány azt akarta, hogy a kormányhoz igen közel álló, az „*officieux*” országos reggeli lapot nyomtató nyomda és kiadóház szolgáljon ki rendszeresen egy országos hatáskörű funkcionális önkormányzatot. Az önkormányzatban ülő szocialista szakszervezeti tisztviselők azt kérték, hogy 50%-kal csökkentsék az üzletet a szocialista *Világosság* nyomtatási és kiadóház javára, amely gyakorlatilag országszerte gondoskodott a Szociáldemokrata Párt és az ahhoz kapcsolódó szakszervezeti, szövetségi, üdültető és ifjúsági-szervezeti hálózatok összes kiadványainak, formanyomtatványainak és irodaszereinek – beleértve a reprezentatív szocialista országos reggeli napilapot is – előállításáról. Végül abban maradtak, hogy a kormány megegyezik a szocialista szakszervezeti vezetőkkel: az általa támogatott nyomda és kiadóház a nyereséges nyomtatási üzlet kétharmadát kapja meg, míg az üzlet egyharmada a szocialista, „vörös” *Világosságé*, amely ebben a korszakban majdnem minden marxista kiadvány kiadója volt. Ugyanaz az önkormányzat a fenti értelemben éveken át egyhangúlag megismételte e döntést, és a szükséges kormányzati jóváhagyást természetesen minden évben késedelem nélkül megkapta.

Ez talán jól példázza, hogy az ipari munkaerő a maga választott képviselői révén – akik többnyire különféle területi és funkcionális önkormányzatokban voltak jelen – és (talán kevésbé) a Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselője segítségével jelentős társadalmi hatalomra, de még némi politikai hatalomra is szert tett. Hisz a társadalmi hatalmi bázisok, amelyeket sikeresen kifejlesztett, politikai hatalmának is alapjaiként szolgáltak. Ehhez járult még a Munkások II. Internacionáléjához tartozó tag-pártok aktív szolidaritása a magyar párt új vezetésével (az 1919/1920-as tél óta), amely következetesen hű volt a „II. Inter-

nacionálé”-hoz, és működése összhangban állt annak szocializmus-verziójával, általános szocialista politikai vonalával. Ezt és a különböző nyugati kormányok számos kiemelkedő szocialista tagja által a Népszövetségben játszott szerepet Bethlen miniszterelnök és illetékes segítői soha nem hagyták figyelmen kívül, amikor a „magyarországi” szociáldemokrata mozgalom politikai jelentőségét mérlegelték. Ez a megfontolás a – kormány szemében természetesen túlnyomórészt a Szociáldemokrata párt által képviselt – ipari munkásság presztízsét és relatív hatalmát is növelte.

Ha azokat a pozíciókat, eszközöket és nemzetközi kapcsolatokat, amelyek miatt el kellett ismernünk, hogy az ipari munkaerő az újjáépítési korszak végén jelentős szociális, sőt némi politikai hatalommal is rendelkezett, a mezőgazdasági munkaerő összehasonlítható aspektusaival és eszközeivel vetjük össze, nem kerülhetjük meg az alábbi következtetést. A mezőgazdasági munkaerő – szöges ellentétben az ipari munkaerő részesedésével az akár társadalmi, akár politikai hatalomban – gyakorlatilag hatalom nélküli volt, mivel még hivatási képviseleti szervezettel sem bírt; semmilyen szinten nem rendelkezett saját önkéntes szervezetekkel, amelyek társadalmi hatalmi bázissá alakulhattak volna; nem volt sztrájkjoga; valójában nem volt semmi szava ama fálvak községi tanácsában, amelyekben a legnépesebb társadalmi szegmenst képezte, nem beszélve a megyegyűlésekről; nem játszhatott szerepet a falusi szövetkezetekben; csak baleset-biztosításban részesült (a többi típusú társadalombiztosítás csak 1938-tól fejlődött fokozatosan); valójában nem volt szava annál a bizonyos egyetlen mezőgazdasági kötelező balesetbiztosítónál sem; nem volt szava a Képviselőházban; nem került ki a soraiból egyetlen képviselő sem, vagy bárki, aki magát létfontosságú érdekei szolgálatának szentelte volna. És ha időnként egyvalaki, Szeder szocialista képviselő²⁸⁹ hangot adott panaszainak, az ő szavainak már volt némi súlya, mert a főként az ipari munkásságot képviselő Szociáldemokrata Párt azonosult az álláspontjával.

Az ipari munkaerő, különösen a fővárosban, jelentős társadalmi hatalommal rendelkezett, ugyanakkor valamennyi, bár kevesebb politikai hatalommal is. A mezőgazdasági munkaerőnek nem volt semmilyen hatalma.

²⁸⁹ Szeder Ferenc (1881–1952) földmunkás, politikus, a szociáldemokrata mozgalom egyik vezető politikusa, az országos pártvezetőség tagja. 1946-ban az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a Nemzeti Főtanács tagja, 1948-ig az SZDP főtitkárhelyettese. 1950-ben letartóztatták, a börtönben halt meg.

A HÁROMMILLIÓ KOLDUS ÉS AZ ELSZABOTÁLT FÖLDREFORM

A Bethlen és Vass által kezdeményezett ipari munkáspolitikai hatékonyan szolgálta elsődleges hatalmi-politikai és társadalmi-politikai céljait, a releváns döntő társadalmi vélemény megváltozását az ipari munkások szegmensében, továbbá az olyan társadalmi funkciók megelőzését, amelyek körükben felforgató tendenciákat élesztenének fel és táplálnának; az ipari munkások – részben, mint társadalmi osztály – semlegesítését a teljes társadalmi rendszer hatalmi egyensúly fázisa számára legrelevánsabb társadalmi erők között (Talcott Parsons). De ezeknek a társadalmi politikai eredményeknek a jelentősége és a korábban ismertetett vívmányok ellenére – a figyelemre méltó előrehaladással együtt a közegészségügy és az oktatás területén, amelyet itt nincs helyünk megvitatni [az irni-olvasni tudás aránya 84,8%-ról (1920) 90,4%-ra (1930) nőtt; ennek jelentőségét a parasztság médiában történő bemutatásában nagyszerűen tárgyalja Jánosi Csaba munkája és Szabó Zoltán²⁹⁰ falusi monográfiája, *A tardi helyzet*] – a bethleni rendszer szociálpolitikája egészében véve volt elhibázott. Elképesztő hiányossága volt, hogy a mezőgazdasági lakosság sorsát nem javította annyira hatékonyan és eredményesen, mint amennyire az ipari munkaerő és az alkalmazottak élet- és foglalkoztatási feltételeit. Az országos munkaerőn belül törődött az ipari kisebbséggel, de sokkal kevésbé a mezőgazdasági munkaerővel. Ez, amely béresekből, nem ipari kertész munkavállalókból, valamint mezőgazdasági és erdészeti munkásokból állt, az eltartottakkal együtt messze a legnépesebb társadalmi szegmenst képezte, 1920-ban 19,3%-ot, 1930-ban 21,4%-ot, 1943-ban pedig körülbelül 17%-ot (utóbbi is a jelenlegi államterületen). A mezőgazdasági munkaerő 1930-ban 1 827 010 főből állt (az 1 holdas vagy annál kisebb gazdaságú mezőgazdasági munkások száma az eltartottakkal együtt 271 767 volt). A mezőgazdasági munkaerő mellett be kell venni a *hátrányos helyzetű mezőgazdasági kategóriát*, az 1–5 holdas törpebirtokok bérlőit és tulajdonosait is, akik eltartottaikkal együtt 1 145 730 főt tettek ki. A mezőgazdasági munkaerő (1930-as népszámlálási adat), továbbá a törpebirtokok tulajdonosai és bérlői (speciális mezőgazdasági 1935-ös census) együttesen adnának 2 972 740 főt, a hátrányos helyzetű szegmenst, az eltartottakkal együtt a mezőgazdasági népességet. Ez a teljes összeg azonban olyan adatokból áll elő, amelyek közül az egyik 1930-ra érvényes, a másik 1935-re. Viszont feltételezhető, hogy a válság éveitől, 1930 és 1935 között nem történt jelentős változás a törpebirtokok

²⁹⁰ Szabó Zoltán (1912–1984) Baumgarten-díjas magyar író, falukutató, publicista, lap- és könyvszerkesztő, a szociográfiai irodalom klasszikusa, *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* című művek szerzője. A *Magyar Nemzet* munkatársaként, 1939 nyarán „Szellemi Honvédelem” elnevezéssel mozgalmat hirdetett a nemzetiszocialista és nyílt befolyás ellen. 1949-től haláláig nyugat-európai emigrációban élt és dolgozott.

nagyságrendjében. Ezekben az években valójában kevesen voltak, akik érdekeltek voltak törpebirtok (kivéve a kertet vagy a szőlőt) megvásárlásában, és ezt meg is teheték. Ha a számuk végül megnő, ez főként az 5 holdnál nagyobb egyéni gazdaságok két vagy több örökös közötti felparcellázásának tudható be. Vegyük azonban figyelembe, hogy a törpebirtokok nem kis részben szőlő-, zöldség- és dohányültetvények voltak, ahol egy katasztrális hold értékét a pénzügyi hatóságok országos átlagban adózási szempontból ötször olyan magasra tették, mint egy átlagos minőségű szántóföldét. Ezek tulajdonosai közül néhány ezren nem voltak hátrányos helyzetűek. Így aztán nem csökkentettük a hátrányos helyzetűek számát, hiszen az előbbieket nem kis mértékben ellensúlyozta a 5–8 holdas, átlag alatti minőségű föld és a nagy család, amelynek tagjai valójában szintén hátrányos helyzetűek voltak. Mindezt figyelembe véve, korrekt becslés szerint 1930-ban az akkor a teljes népesség 51,8%-át kitevő *mezőgazdasági népességben a hátrányos helyzetűek száma – az eltartottakat is beleértve – mintegy 2800–2900 ezer fő lehetett*. Ez a számadat alátámasztja Oláh György újságíró állítását, miszerint a falvakban „hárommillió koldus” élt. Megdöbbenő kijelentés volt ez a nagy nyilvánosság számára, és a Horthy-korszak leghatékonyabb szlogenjévé vált. Így *a mezőgazdasági hátrányos helyzetűek 1930-ban a mezőgazdaságból élő lakosság (4 999 393) közel 60%-át, a teljes lakosság (9 652 674) körülbelül 30%-át képviselték*.

Mit tett a Bethlen-rezsim ebben az ügyben? Bethlen 1920 júliusában paktumot kötött Nagyatádi Szabó kisgazda vezetővel, amely az Egységes Pártnak, alias kormánypártnak, az első Teleki-kormány és végül a „konszolidáció”, Bethlen miniszterelnöksége kormánypártjának volt az alapja, és amely az 1920-as föld-újraelosztási törvényt produkálta. Teljesítve a Nagyatádi Szabónak és Kisgazdapártjának tett ígéretet – amely párt az 1920-as pótválasztások után a törvényhozásban a legnagyobb volt –, egy „földreform első részeként” (amelyet a Horthy-rendszerben nem követett újabb) a kormány körülbelül 1 700 000 hektárnyi területet foglalt le, amellyel a nagybirtokosok természetben rótták le a rájuk eső *ad hoc* vészhelyzet-vagyonadót. A kormány azonban csak 495 000 holdat osztott ki 298 000 föld nélküli és törpebirtokos paraszt között, tehát egy kedvezményezett átlagosan csak 1,5 holdat kapott. A többi szabad rendelkezésű terület volt, amelyet az állam megtartott a vidéki házépítések számára, mintagazdaságoknak és kísérleti célokra, vagy olyan földként, amely bármilyen okból nem alkalmas a felosztásra. Egy részét, amelyet közösségi legeltetésre szántak, leginkább a parasztság használta. Egy töredék a vitézi rendnek volt fenntartva (veterán szervezet): ebből a földből a rend tagjainak, a „vitézeknek” juttattak. A fent említett föld-újraelosztási törvények legfőbb céljára ténylegesen felhasznált körülbelül 700 000 hektár teljesen elégtelen volt a vidéki hátrányos helyzetűek sorsának javítására. (És ezt – de csak tíz évvel később, 1939–1941-ben – egy konzervatív kormány, Teleki

grófé ismerte el.) A különböző törpe- és kisbirtok-kategóriák szántóföldbeli arányaiban a Bethlen „földreformja” által előidézett módosulások 1923/1924 és 1928/1929 között a következők voltak:

<i>Birtok kategóriák katasztrális holdban százalékban</i>	<i>Arányuk a szántóterületen belül</i>	
	<i>1923/1924</i>	<i>1928/1929</i>
Egy vagy kevesebb	1,1	1,8
0,7–2	2,1	2,7
2–3	2,1	2,4
3–5	3,9	4,1
5–10	9,1	9,2
10 hold vagy kevesebb együtt: 18,2	20,2	

Bethlen úgynevezett földreformja kizárólag azon birtok-kategóriák szántóföldbeli arányait növelte meg (minimálisan), amelyekbe tartozó birtokon csak a létszükséglet biztosítására folyhatott termelés, így szinte mindegyik (7 hold vagy az alatt, kivéve kert, szőlő) túl kicsiny volt ahhoz, hogy eltartson egy átlagos nagyságú parasztszaládot, ami miatt nem volt mód korszerű, hatékonyabb művelési, felhasználási eljárásokra, közgazdasági oldalról nézve optimalizált céllal. A 20-as évek közepe „földreformjának” ezt a még csak nem is vitatott gyenge eredményét egy „föld-újraelosztással” érték el, amely időközben, 1923/1924-hez képest 1928/1929-ig 17,5 százalékról 14,8 százalékra csökkentette a nagybirtok (1000 hold vagy annál nagyobb) részarányát a szántóterületeken belül. Bethlen „földreformja” a vidéki hátrányos helyzetűeken belül egy kisebbségnek nyújtott általában távolról sem kielégítő segítséget. Túlnyomó többségük frusztrált és elégedetlen volt, hiszen földéhségüket az objektív gazdasági és kulturális tényezők mellett tovább növelte gróf Károlyi Mihály rezsimjének, pontosabban földművelésügyi miniszterének, Buza Barnának radikális földreformterve (amelyet a demokratikus forradalom idején, 1918/1919 téli hónapjaiban széles körben és nagy hangon propagáltak), továbbá a Nagyatádi Szabó parasztleader és Kisgazdapártja által az 1920-as két választási kampány során tett ez irányú ígéretés.

A vidéki lakáspolitikai, mint csillapítószer

A kormány – mivel teljes mértékben tisztában volt a földreform elégtelenségével a nagy paraszti várakozásokhoz képest – megpróbálta enyhíteni az elégedetlenkedő parasztok sokaságának rossz érzéseit; ezért figyelmüket arra összpontosította át, hogy szükségük lenne egy jól megépített és egészségesebb házra, megfelelő udvarral. Legalább ezt a keresletet ki akarta elégíteni. A felhasználható földterület jelentős részét, amelyet az állam a fent említett különleges – a földbirtokkal arányos természetbeni – adó útján szerzett meg, erre a célra használták fel. Az 1924-ben és 1927-ben elfogadott új törvények alapján a kormány új országos intézetet szervezett, a *Falusi Kislakásépítő Szövetkezetét*, hogy a Kincstár által biztosított pénzeszközökkel finanszírozzák a masszív és egészséges házak építését, amelyek többnyire mezőgazdasági dolgozók tulajdonába kerültek.

Támogathatóak voltak azok a falusi lakosok (független keresők), akik nem rendelkeztek házzal saját kizárólagos tulajdonukon, függetlenül attól, hogy volt-e megfelelő telkük. Ez a szövetkezet természetbeni kölcsönt nyújtott, nagyon előnyös feltételekkel, szükség esetén megfelelő telek és minden szokásos építőanyag formájában, amelyet a szövetkezet közvetlenül a gyáraktól szerzett be. Kizárólag jóváhagyott tervek szerinti konstrukciókat finanszíroztak, és a szövetkezet hitelezőként szigorúan ellenőrizte azok végrehajtását.

1924-1925-től 1928/1929-ig mintegy 260 000 mezőgazdasági hátrányos helyzetű (az eltartottakat *nem* beleértve) tudott állami támogatással saját házhoz jutni egy kis kerttel (a legnagyobb telekméret 0,35 hold volt) a Kincstár 36 900 000 pengős (7 380 000 amerikai dollár) kiadásából. Mivel *eltartottak nélkül* több mint 800 000 mezőgazdasági hátrányos helyzetű volt a munkanélküliekkel együtt, e lakásakcióban több mint egynegyedük részesült. A lakhatás mellett kiterjedt, hosszú távú falusi közegészségügyi programot hoztak létre, ennek végrehajtásához és alkalmazásához fokozatosan fejlesztették ki egy vidéki egészségügyi szolgálat, a *Zöldkereszt* országos hálózatát, amely főleg a parasztság alacsonyabb rétegeit részesítette előnyben. Ezt kizárólag olyan szakemberek szervezték meg és vezették, akiket részben Amerikában képeztek, és akik naprakész amerikai módszereket és technikákat alkalmaztak. A Rockefeller Alapítvány és saját, Magyarországon működő amerikai szakemberei komoly mértékben és éveken át folyamatosan támogatták ezt a vidéki vállalkozást a paraszti jólét érdekében.

Valójában a kormány vidéki lakhatási politikája nem fedte le a nyilvánvaló objektív házépítési keresletét az érdekelt vidéki hátrányos helyzetű és a „marginálisan hátrányos helyzetű” személyek és családjuk túlnyomó többségének (kb. háromnegyedének), akik 5.1–8.0 kataszteri hold tulajdonosai voltak földdel, feltéve, hogy ebben nem volt értékesebb gyümölcsös, dohány- vagy konyhakert és/

vagy szülő. Ami szubjektíve érzett és meghatározott hiányérzetüket illeti, jellemző, hogy a vidéki kisházépítési hitelre jogosultak pályázatainak túlnyomó többsége még 1936-ban sem nyert elintézését. (A nagy válság alatt, Magyarországon 1931-től 1934-ig a lakáspolitikai végrehajtása majdnem leállt.) A kielégítetlen igény nagysága 1936-ban és 1940-ben, jóval a Bethlen-korszak vége (1931) után további jogalkotási intézkedéseket és új közpénzeket igényelt. A bürokratikus eljárások szokásos lassúsága mellett a szigorú építési ellenőrzés és nem ritkán a természetbeni építési kölcsön által biztosított építőanyagok egyes fajtáinak nem szabványos vagy teljesen rossz minősége a „kedvezményezett” – többnyire mezőgazdasági munkás – számára több bosszankodást okozott, mint elégedettséget. A Bethlen-korszakban a *Zöldkeresztes* vidéki egészségügyi szervezet, a, még ha nem is gyermekcipőben járt, kísérleti fázisában leledzett. Emiatt, és mert a legkevésbé képzett idős parasztnak vonakodtak az ambuláns szakrendelők és a kifejezetten erre a célra képzett szinte csupa fiatal női szociális munkás szolgáltatásait igénybe venni, akik – szemben az ápolónőkkel, akik ekkor még a közkórházakban is gyakorlatilag mind apácák voltak – nem tartoztak vallási társaságokhoz, a *Zöldkereszt* még nem volt népszerű. A parasztnak egy családi méretű gazdaságot vártak a földreformtól, amelyet egy parasztnak mezőgazdasági miniszter irányít, és nemcsak a „házépítést”, ami bosszantó bürokratikus packázással és nehézségekkel jár, s csak kisebb részük számára ad gyakran kétes értékű segítséget; és nem is a *zöldkeresztes lányok* üres időtöltés gyanánt nyújtott „szolgáltatásait” az adófizetők – végső soron a szegény emberek – költségére.

Nyilvánvaló, hogy *nem radikális* politikával egy kormány olyan rövid idő alatt, mint az újjáépítési vagy konszolidációs korszaké, nem tudhatta kiküszöbölni a társadalom legnehezebb problémahelyzetét, amelyben mintegy a népesség 30%-a – *csak a köztük lévő mezőgazdasági és erdészeti munkásokat* véve 21,4%-a – volt érintve. Ez elsősorban a 160 évig tartó török uralomnak, valamint az ország 17. század végén történt felszabadulása utáni Habsburg újjáépítési, bevándorlási és letelepedési politikájának (Kollonich *Wiedereinrichtungswerkje*), továbbá Mária Terézia és II. József 18. századi ténykedésének volt az öröksége. Figyelembe kell venni, hogy ugyanekkor a fókuszban lévő társadalmi szegmens aránya minden európai társadalomban sokkal alacsonyabb volt. Nézzük a szomszédos országokat: Csehszlovákiában 8,8%, Romániában 7,4%, Jugoszláviában 7,9%. Emellett Magyarország Közép- és Kelet-Közép-Európában a legmagasabb mezőgazdasági népsűrűséggel rendelkezett.

A népsűrűség egyes dunai országokban⁺

<i>népesség/ négyzetkilométer</i>	<i>Népsűrűség</i>		<i>Ipari</i>		<i>Mezőgazdasági</i>	
	<i>1910</i>	<i>1930</i>	<i>1910</i>	<i>1930</i>	<i>1910</i>	<i>1930</i>
Csehszlovákia	127,2*	105,0	51,0	36,7	44,0	35,3
Magyarország	64,6**	93,4	11,7	21,5	40,3	48,3
Románia	43,0***	61,2	5,4	5,8	41,6	44,3
Jugoszlávia	60,3****	56,1	3,1	6,2	56,9	43,1

⁺ Vö. Kovrig B.: *A munka védelme a dunai államokban*, Kolozsvár, 1944.

* Az Osztrák Császárság cseh, morva és sziléziai tartományai

** Horvátország, Szlavónia (az a rész, amely a Szent Korona országaihoz tartozott) és Dalmácia háromegegy királysága nélkül

*** Románia (*királyság*) az alapítása és 1920 közötti határain belül

**** Szerb Királyság, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918-as megalapításáig

A táblázat azt mutatja, hogy a négy érintett ország között 1930-ban Magyarországon volt a legmagasabb a mezőgazdasági népesség sűrűsége, és ez nagymértékben hozzájárult a vidéki lakosság életkörülményeinek javítására alkalmazott kormányzati politika költségességéhez. Ez, és a mezőgazdasági munkaerőnek a teljes lakosságon belüli, európai összehasonlításban is rekord magasságú aránya (az eltartottakkal együtt 21,4%) döbbenetes méretűvé tette a vidéki munkaerő, illetve a teljes mezőgazdasági hátrányos helyzetű kategória problémáját. És kétségtelenül ezek voltak az alapvető társadalmi okai annak, hogy kudarcot vallottak azok a nem forradalmi, nem radikális módszerek és eljárások, amelyeket a Bethlen-rendszer alkalmazott, hogy ezt az óriási problémát a nagy válságig rendelkezésére álló, viszonylag rövid idő alatt kezelje. A záró részben egy ugyan ezen társadalmi probléma megoldására szolgáló, szögesen ellentétes politika megghiúsulását is megvitátjuk: ama forradalmi politikáét, amelyet 1948 és 1960 között a szovjet típusú kormány alkalmazott Magyarországon.

Kétségtelen, hogy a mezőgazdaságban a kiváltságosok, főleg a túlzottan kiváltságosok érdekeinek a Bethlen-rendszer által gyakorolt következetes és hatékony védelme valóban hozzájárult kudarcának nagyságához, de nem egymaga okozta azt a szóban forgó jelentős vidéki társadalmi probléma eredményes kezelése terén. A szociálpolitika Bethlen képviselte konzervatív mintájának uralkodó elve az arisztokrata és nemes nagy földtulajdonosok és „természetes szövetségeik”, a többi nagybirtokos és a középbirtokos nemesek megerősítését igényelte. A kormány azon határozott szándéka, hogy őket erősíti, megakadályozta a földreform jelentős kiterjesztését és folytatását, mivel az gyengítette volna politikai hatalmuk gazdasági hatalmi bázisát. Nagyatádi Szabó parasztvezér 1924-ben hirtelen meghalt, és a kormány eredményesen állta útját – főként a vidéki területeken a nyílt szavazás segítségével – bármilyen tehetséges és agresszív

parasztszervező megjelenésének az országos szintéren. Ezenkívül az összes rendelkezésre álló pénzügyi eszköz, amelyet a kormány olyan politikákra költhetett, amelyek egyénileg – közvetlenül vagy közvetve – elsődleges vagy egyik fő célját szolgálták, vagy csupán „melléktermékként” egy vagy több szociálpolitikai céljukat, nem volt elég ahhoz, hogy megfelelően finanszírozzák azokat a különféle politikákat, amelyek erősítették a már megjelölt társadalmi alapokat és pillér-szervezeteket, mint a rendszer és a társadalmi rend társadalmi alapjait, amelyeket az előbbi támogatott és szentesített. Ilyen pénzügyi feltételek mellett „a földbirtokok kiterjedt újraelosztása” nemcsak az uralkodó osztályt és annak „természetes szövetségeseit” gyengítette volna, s nemcsak politikai harcot okozott volna a kormány és az uralkodó osztály között – amelynek legmeghatározóbb és legerősebb exponense a kormányzó volt, mióta a legitimista arisztokráciával közeledtek egymáshoz –, hanem súlyos további közkiadásokat is jelentett volna. Az egyetlen ésszerű, a nemzetgazdaság számára eredményesen, és az új gazdálkodók és más kedvezményezettek számára hosszú távon is nyereségesen végrehajtott komoly földreform a jól megtervezett és szakszerűen megvalósított belső telepítéseivel kiterjedt közmunkákat és hosszú távú hiteleket tett volna szükségessé megfelelő tőkebefektetés végett, hogy azt a reform több, mint száz-ezer (az eltartottakat *nem* beleértve) kedvezményezettjének adják. A magántőke nem lett volna érdekelt az ilyen vállalkozások közvetlen finanszírozásában, lévén, hogy az országban igen sok jövedelmező befektetési lehetőség volt. De még érdekeltsége esetén is túl drága lett volna a kedvezményezettek számára. Így az Államkincstár volt az egyetlen ágens, amely elvben sokkal nagyobb mértékű földreformot tudott volna finanszírozni, mint a Bethlen-féle. A Kincstár hitele azonban már majdnem kimerült, és valószínűtlen, hogy a Népszövetség beleegyezett volna egy olyan műveletbe, amely a Kincstárat tartós és kiadós új kötelezettségvállalással terheli meg. Egy komoly földreform finanszírozása csak egyetlen módon történhetett volna meg: ha csökkentik azoknak a módoknak és eszközöknek a kiadásait, amelyekkel az uralkodó osztály és a rendszer egyéb társadalmi alapjai közvetlenül és közvetve erősödtek. A kormány hatalmi-politikai érdeke és a rezsím társadalmi alapjainak magánérdekei, amelyek az informális „hivatalos ideológia” szerint megegyeztek a nemzeti érdekekkel, kizárták ezt az alternatívát. Bethlen „földreformjával” a rezsím a maga részéről az ügyet lezártnak tekintette. A rezsím megtehetette, hogy a kérdést nem tekinti további kormányzati erőfeszítéseket igénylő ügynek. A történelem azonban nem zárta le a probléma fájljait.

Hivatalosan is azt várták, hogy minden olyan kormányzati intézkedés, amely a mezőgazdaság termelékenységét és termékeinek nyereséges értékesítését növeli, ne csak az uralkodó osztályt, a kormány „természetes szövetségését” és a rezsím elsődleges tömegbázisát, a 10 holdas vagy nagyobb földterülettel rendelkező parasztszervezőt erősítse, vagyis azokat, akik rendszeresen termelnek a

piacra, hanem közvetlenül és/vagy közvetve jelentősen növeljék a mezőgazdasági munkaerő életszínvonalát is. A mezőgazdasági termelés valóban jelentősen nőtt, és a kormány sikeres külkereskedelmi politikája a mezőgazdasági termékek árait meglehetősen magas szinten tartotta. *Millió mázsában* az átlagos búzatermelés 1926–1930 között 22,3 volt, szemben az 1921–1925-ös 16,2-del, és 20,0-szal ugyanazon háború utáni területen 1911–1915 között; a *cukorrépa* termelése (Magyarország jelentős cukortermelő és exportáló ország volt, még Indiába is szállított; a 30-as évek Angliájában vezető szerepet játszott a yorkshire-i cukorrépa-előállítás megszervezésében) 1926–1930 között átlagosan 14,8 volt az 1921–1925-ös 9,8-hoz képest. 1926 és 1930 közt az árpa, a rozs, a zab, a burgonya és a bor termelése szintén az előző öt év átlagai felett volt. A mezőgazdaság megnövekedett termelékenységére és a – termelők számára – kedvező árszint fenntartása következtében a mezőgazdasági népesség életszínvonala 1923/1924 és 1928/1929 között 23,5%-kal nőtt. A számítás, amely ezt az adatot eredményezte, kizárólag a mezőgazdasági termékek mezőgazdasági termelők általi fejenkénti fogyasztásán alapult. Ez a fogyasztás azonban általában csak a hátrányos helyzetű mezőgazdasági termelők esetében függött többé-kevésbé szorosan a termelési eredményektől és személyes vagy családi jövedelmüktől. A nagyon kiváltságos és a kiváltságos mezőgazdasági termelők nagy részénél szinte független volt tőlük. A nagy válságnak kellett eljőnnie ahhoz, hogy a kiváltságos parasztok megtapasztalják: egyes értékesebb és piacképesebb termékeik esetében azért kell csökkenteniük saját fogyasztásukat, hogy készpénzhez jussanak, amelyből ugyancsak kevéssel rendelkeztek. (A magyar mezőgazdaság ekkor, a válság előtt nem volt annyira elterjedten kommercializált, a kommercializáció szelleme még nem hatotta át olyan széles körben és intenzíven a kiváltságos parasztokat, mint Dániát és parasztgazdáit akár már korábban is.) Következésképpen ritkaság volt, amiről Kautzky *Az agrárkérdés* című munkájában Dániával kapcsolatban beszámol, miszerint a századfordulón sok gazdálkodó gyermeke alultáplált volt, mert szüleiik pénzbevételeük növelése érdekében annak a tejnek egy részét is eladták, amelyre saját gyermekeiknek lett volna szükségük. (Eduard David megkérőjelezte Kautzky állítását.) A se nem hátrányos helyzetűek, se nem kiváltságosok fennmaradó csoportjában, akik 14,3–28,6 hektárnyi átlagos szántóföldet érő területet birtokoltak, az évi személyes agrártermék-fogyasztást alapvetően a terméseredmények és a családi jövedelem befolyásolták. Ezen megfontolások alapján úgy becsülhetnénk, hogy a mezőgazdasági munkaerő agrártermék fogyasztásának szintje 1923/1924-től 1928/1929-ig jobban nőtt a jelzett 23,5%-nál, amit a *teljes* mezőgazdasági populációra számoltak ki. Mindazonáltal, ha úgy véljük, hogy közvetlenül a válság éveitől az élelmiszerek kiadásai még a mezőgazdasági munkások és gazdák *tipikus* családi költségvetésében sem tettek ki átlagban 50–60%-ot meghaladó mértéket, és az élelmükön kívüli igényeik fedezése kevésbé, vagy sokkal

kevésbé – és bizonyos késéssel – növekedett, mint testi szükségleteiké és élelmezésüké, úgy tűnik, biztonságosabb becslés az, hogy a konszolidációs időszak országos átlagban a mezőgazdasági munkaerő számára nem 23,5%-ot meghaladó, hanem csupán 15–20%-os életszínvonal-növekedést hozott. Ez a tényező a kormány vidéki lakhatást biztosító tevékenységével együtt fékező hatást gyakorolt a hátrányos helyzetű mezőgazdasági lakosságra, és ezáltal a vidéki élet egy ideig növekvő apátia és/vagy szociális robbanások nélkül zajlott (amelyeket egyébként a vidéki területeken a bűntüldözés általános polgári közigazgatásának hagyományos hosszú karja, a csendőrség valószínűleg elfojtott volna).

A vidéki Magyarország biztonsági szelepe a háború előtti időkben a falusi szegények tömeges és folyamatos kivándorlása volt Amerikába. Hasonló, társadalmi „megelőző” szerepet töltött be a 20-as évek közepétől az ország gyár-iparral rendelkező városaiba zajló exodus. Talán az iparosodás legjelentősebb, közvetlen és korai következménye az volt, hogy alkalmazást biztosított a számos régióban kumulálódó – s a falvakban és a kisvárosokban, ahol a születési arányszám jóval meghaladta az átlagot, gyakran munka nélkül maradt – vidéki munkaerő számára. Valójában a legnagyobb előny, amit a Bethlen-rendszer – szándékosan vagy sem – e hátrányos helyzetűeknek kínált, az a lehetőségük volt, hogy elhagyják zsúfolt, régi társadalmi *niche*-eket, kilépjenek a mezőgazdasági munkaerő halálra ítélt szociális szegmenséből, és egy növekvő osztály, a gyári munkásság részévé váljanak. A vidéki területek belső migráció révén 1920 és 1930 között legalább 127 000 személyt vesztek el. A hivatalos körök kezdték remélni, hogy azt, amivel nem tudtak megbirkózni – a döbbenetes nagyságú mezőgazdasági szociális problémát – majd megoldja a csökkenő születési arány és a vidéki exodus... valódi földreform nélkül.

6. A „politikai nemzedék” jelentése és elhatárolása

Mielőtt elkezdenénk a következő modell megvitatását, foglalkoznunk kell azzal, *mit jelent és hogyan helyezhető el időben egy politikai nemzedék*, és azonosítanunk kell azokat a kritériumokat, amelyek alapján a 19. és a 20. század magyar politikai nemzedékei elhatárolhatók egymástól. A következő fejezet középpontjában álló modell az első ama négy közül, amelyet olyan személyek reprodukáltak, akik részben a *második*, részben a *harmadik katolikus politikai nemzedékhez* tartoztak. E nemzedékek ugyanabban a tartós és folyamatosan változó helyzetben kölcsönösen hatottak egymásra: részben együttműködtek, részben konfliktusban álltak. A két említett politikai nemzedék tagjai annyira összefonódtak, és – mind kvalitatív, mind kvantitatív értelemben – annyira hangsúlyosan voltak jelen a fókuszban lévő szervezetekben és csoportosulásokban, amelyekben modelljüket kifejlesztették, hogy helytelen lenne e modellt úgy azonosítani, mint a

két politikai nemzedék közül főleg az egyik által létrehozott viselkedési mintázatot. Irreális és naiv lenne időrendi szempontból meghatározni, hogy mit jelent a harmadik katolikus politikai nemzedék. Két egymást követő nemzedék hagyományos értelemben vett korszakát nem lehet reálisan egyetlen dátummal elválasztani. Politikai-szociológiai elemzés számára a politikai nemzedék definíció szerint politikai, társadalmi és kulturális valóság, tanulmány tárgya, társadalmi „egész”. Pitirim A. Sorokin a kronológiai idővel szemben *társadalmi időnek* nevezi azt az idő-kategóriát, amelynek segítségével realiztikusan elhelyezhetők az időben olyan szociális objektumok, mint például egy politikai nemzedék, amikor az egy sor komoly politikai és/vagy szociológiai vizsgálat tárgyát képezi. Felfogásunk szerint *egy társadalom adott politikai nemzedéke (inkluzív értelemben)* olyan politikai aktivistákból áll, akik nagykorúságukig többnyire egy kijelölt társadalomban éltek, és akiket alapvető szocializációjuk vége után – 14-15 évesen vagy azután, de legkésőbb még viszonylag fiatal, „plasztikus”, alakítható felnőttekként, a 20-as éveik közepéig – ugyanaz(ok) az intenzív, rendkívül örömteli vagy épp igen megnyomorító társadalmi tapasztalat(ok) ért(ek) (már ha volt(ak) ilyen(ek) a társadalomban, amikor az adott korosztályhoz tartoztak); vagy ha az említett életkorukban egyaránt nem voltak ilyen tapasztalataik. Mivel az egyik fő kötelék, amely több emberből politikai nemzedéket hoz létre, feltehetően az, hogy ifjú- vagy korai felnőtt korukban egy vagy több létfontosságú élményen – vagy ilyennek a hiányán – osztoznak, a politikai nemzedékek száma egy adott időszakon, például egy évszázadon belül függ az adott nemzet történetétől és ama kutatás céljától, amelyre a politikai nemzedékek társadalmi kategóriáit megkonstruáltuk. *Politikai aktivistán* olyan személyt értünk, aki viselkedésével a szokásos módon hatékonyan próbálja befolyásolni politikai csoport(ok), vagy vezetőjük / vezetőik, esetleg más kulcsemberek / kulcsemberek politikai viselkedését. Ebben az értelemben például nemcsak a kormány tagjai, a politikusok, a diplomaták, a politikai kolumnisták, a kommentátorok és az újságírók, valamint a hivatásos kortesek tekintendők politikai aktivistáknak. Hanem az egyetemi professzorok és más, a kormányzati politikák tervezéséért felelős szakértők, tanácsadók és közszolgálati tisztviselők is, az e politika támogatására, módosítására vagy megghiúsítására hajló nyomásgyakorló csoportok bizonyos kulcsfiguráival együtt. De ide tartoznak az állandó sűgők és beszédírók is ama disztिंगvált közszereplői arc mögött, amelyet egy-egy, a felsorolt kategóriákba tartozó személy valamely akciója során felölt. Ezen akciók nyilvánvaló célja, hogy – javaslataikkal, emlékeztetőikkel, projektjeikkel vagy bármilyen formában történő kommunikációjukkal – egy bizonyos szervezett politikai csoportban az intézményesített politikai pozíciót betöltő személy politikai viselkedését alakítsák; vagy hogy közvetlenül hassanak a politikai cselekvések és események lefolyására, ezáltal – végső soron – az állam, a megye vagy a közösség magatartására. A *katolikus politikai nemzedék* egy definíciónk szerinti

„politikai nemzedék” azon „politikai aktivistáiból” áll, akiknek nyilvános viselkedése tartós elkötelezettséget mutat az iránt, hogy a társadalmi, politikai ügyek tényleges, és a katolikus etika által posztulált állapota közti rést – amennyire az adott körülmények engedik – a lehetséges legkisebbre csökkentsék. A politikai nemzedék kritériumait kétségtelenül minden vizsgált politikai nemzedék esetében ki kell dolgozni; a vizsgálat céljától függően bármilyen heurisztikus értékkel bíró kritérium változhat.

Miután a használt kifejezés analitikus elemeit így meghatároztuk, helyezzük el a magyar új (inkluzív) politikai nemzedéket – továbbá a harmadik katolikus politikai nemzedéket, mint az előbbi szignifikánsan elkülönülő szegmensét – nem a kronológiai, hanem a társadalmi időben. Ennek az elemzésnek a céljára új politikai nemzedéken és a harmadik katolikus politikai nemzedéken azokat a politikai aktivistákat – utóbbi esetében azokat a katolikus politikai aktivistákat – értjük, akik ifjakként vagy viszonylag fiatal felnőttekként, 15-16 és körülbelül 24 éves koruk között 1916–1922-ben hasonló eseményeknek voltak kitéve. Először is megtapasztalták az I. világháború történéseit és közvetlen hatásait, a katonai vereség és az 1918-as „demokratikus forradalom” főbb társadalmi aspektusait és azonnali következményeit. Majd 1919-ben megélték a „proletárdiktatúrát”; hivatalosan 1920-ban (valójában 1919-ben) az ország felosztását („Trianon”), az 1921-es királydrámát, végül 1922-ben a liberális konzervatív rezsim helyreállítását. Az új (inkluzív) és harmadik katolikus politikai nemzedék viszonylatában marginálisaknak tekintjük azokat a politikai aktivistákat, akiknek a mondott életkorban csak az említett 1918-as és 1919-es eseményekben, valamint közvetlen következményeikben volt részük, de 1920, 1921 és 1922 jelzett eseményeinek idején már más korosztályhoz tartoztak. Mindannyian, az előbbieket és az utóbbiakat (a „marginálisak”) is, közös magyar helyzetükben szélsőséges és gyakori változásokat tapasztaltak meg. Tudatukban és lelki felépítésükben mind e masszív tapasztalatok terhével kezdték politikailag tudatos, vagy már felnőtt életüket. Mert még azok is, akik e politikai nemzedék legfiatalabb, 15-16 éves „tagjai” voltak az I. világháború 1914-es és a drámai események sorozatának 1918-as kezdetekor, mentálisan és pszichésen – sokan talán ébredező politikai tudattal is – reagáltak ezekre az eseményekre. Ez esetben személyiségük és/vagy környezetük befolyása, elvárásai olyan jellegűek voltak, hogy előbb-utóbb – legkésőbb a 30-as évekre – a fent meghatározott tágabb értelemben politikai aktivisták lettek. Azok az események, amelyek „sokkolták a nemzetet”, eltérő intenzitással és különféle – örömteli, megnyomorító vagy ambivalens – módokon hatottak azokra, akik az adott definíció szerint e nemzedék „tagjai”, vagy akik azok voltak (mivel már elhunytak). Kétségtelen, hogy a személyiségrendszer, az életkor, a család etnikai hovatartozása, hagyománya, társadalmi helyzete, a személyes és szülői iskolázottsági háttér, a foglalkozás, a szakma különbségei miatt – hogy csak néhány lényeges tényezőt említsünk – e

politikai nemzedék „tagjai” mind mentálisan, a tudatosság különböző szintjein, mind lelkileg többé-kevésbé eltérően reagáltak a fontos történelmi eseményekre és azok észlelt és/vagy „érezhető” következményeire. Ugyanakkor ezek a történelmi események mindenkit, aki már politikai aktivista volt, vagy később azzá vált, rendkívüli mértékben befolyásoltak, és feltételezhetően ezeknek a személyiségrendszerre és az elmére gyakorolt kumulált hatása alapozta meg politikai orientációikat, persze egyénileg eltérő viszonylagos kondicionáló súllyal és tartóssággal. Azok, akik más fontosabb tulajdonságaikon túl, koruk miatt is az új (inkluzív) és így a *harmadik katolikus politikai nemzedék*hez tartoztak, körülbelül 29-35 évesek lehetnek (a marginálisakat is beleértve) – felnőttkoruk tetőpontján –, amikor először voltak kitéve egy új, létfontosságú és hosszan tartó társadalmi tapasztalatnak, a nagy válság gazdasági, társadalmi és ideológiai örvényének. Ez a nemzeti katasztrófa e politikai nemzedéknek igen erős társadalmi impulzust adott, hogy agresszív küzdelmet kezdjen az előző nemzedék képviselői ellen, akik a 30-as évek közepéig sikeresen védték hatalmi monopóliumukat az államban. A *harmadik katolikus politikai nemzedék* küzdelme a társadalmi felemelkedésért – majdan, a megfelelő kontextusban azonosítandó okok miatt – megkésetten indult. Az új politikai nemzedéket – amelynek egyik szegmense a *harmadik katolikus nemzedék* – jellemezhetjük negatív értelemben is. Nem tapasztalták meg a Ferenc József-i kor társadalmi-kulturális életét – ez a Habsburg kettős monarchia több nemzete számára nagyjából azt jelentette, amit Nagy-Britanniának a viktoriánus kor. Következésképpen számukra azok a fő problémák és küzdelmek, amelyek egykor a „48” versus „67” és a nemzetiségi kérdés, a Ferenc József-i kor e két tengelye körül csoportosultak és forogtak, irreleváns, elavult ügyek voltak.

Épp a fent említett létfontosságú élmények – amelyekben az új politikai nemzedék (és annak *harmadik katolikus politikai nemzedék* szegmense) nem részesült – voltak a *kiegyezés politikai nemzedékének* legdöntőbb, hosszú távú tapasztalatai. Akit ehhez a politikai nemzedékhez sorolunk, 1867-ben 35 év körüli vagy annál fiatalabb volt. E minősítés alól mentesítjük azokat, akik 1867-ben 35 évesek vagy idősebbek voltak, továbbá 1830-1849 között politikailag aktívak, de az 1867-ben és azt követően feljegyzett tevékenységük politikai jelentősége (objektív értelemben) szembetűnően felülmúlta az előző időszak teljesítményét. A korábbiakban megadott általános minősítés a reformkor (1830–1848) politikai nemzedékének „tagjait” általában kizárja, a mondott kivételtől azonban sokat közülük a kiegyezés kori politikai nemzedék „tagjának” ismer el. Az utolsók, akik az itt megadott definíció alapján a *kiegyezés politikai nemzedékéhez* tartoztak, 1914-ben körülbelül 17 évesek voltak, azaz 14–17 éves korukban megtapasztalhatták az elmúlt négy békeév életét, és 18–21 éves korukban – ha túléltek – az I. világháború négy évét, a kiegyezés korszakának záró időszakát. Ebben a politikai nemzedékben a történész Szekfű Gyula szerint egymás után

két liberális nemzedék volt domináns: először a „*második liberális nemzedék*”, a liberalizmus korábban jellemzett – és a soraikban széles körben elterjedt – materialista és nacionalista válfajával. Ezt a nemzedéket a polgári időben pontosan ki lehet jelölni a liberális párt 1875-ös alapításától nagyjából az 1905-ös alkotmányos válságig, méghozzá az emberi szimbólumok segítségével: Tisza Kálmán hatalomra kerülésétől Tisza István miniszterelnök és a liberális párt földcsuszamlásszerű 1905-ös választási vereségéig. A *második, liberális nemzedék* és a *kiegyezés kor egész politikai nemzedékének* politikai aktivistái általában véve szignifikánsan különböztek a „modern” Magyarország *első politikai nemzedékétől* és két egymást átfedő szegmensétől, az *első liberális nemzedéktől* (Szekfü) – Széchenyitől, majd Kossuthtól Deákig – és az *első katolikus politikai nemzedéktől* – Széchenyitől Eötvösöig –, amennyiben az előbbieket nem játszottak többé-kevésbé jelentős politikai szerepet (legalábbis nem került sor ennek bármilyen módon való feljegyzésére) a reformkorban, Széchenyitől Kossuthig, 1830-tól 1845-ig.

A második liberális nemzedéket dominanciában ismét egy *liberális nemzedék*, a Szekfü történelmi perspektívájában *harmadik* követte, amelyet ő helytelenítő felhanggal neobarokk liberálisnak minősített. A harmadik nemzedék e többé-kevésbé tipikus liberálisai szerinte politikai viselkedésükből ítélve nem voltak igazi liberálisok, mert nem inspirálták és irányították őket sem az első liberális nemzedék keresztény vagy világi humanitárius ihletésű liberalizmusának ideái és elvei, sem a második liberális nemzedék materialista liberalizmusa, amely a militáns antiklerikalizmus és a sovinizmus túlzásába ment át. Az akkoriban megszokott liberális politikai zsargont beszélték; de tettek nélkül – a szavakban rejlő értékorientációk kölcsönös konzisztenciája nélkül, amely igazi liberális meggyőződésről árulkodott volna –, retorikájuk a reformkor első liberálisai által meghonosított romantikus hevületű „szabadelvű” szókinccsel az egyre realistább kulturális klímában furcsán hatott, és nem illett a mindinkább iparosodott és kommercializált 20. századi helyzetekhez. És ilyen volt hagyományos pátoszuk is, amely ugyanezen okok miatt üresen és hamisan csengett. Meglehetősen érdekes, hogy a történész Szekfü „neobarokk” meghatározása (formában és pátoszban nagy, de hiteles meggyőződés, elkötelezettség, az eredeti barokk által generált valódi szenvedély és pátosz nélküli; mi pseudo-barokknak mondanánk; az építészeti stílusban barokk volt), habár kiválóan minősíti a harmadik nemzedék liberális politikusainak sorait, nem illik az éra kezdetének, csúcspontjának és végének emberi szimbólumaihoz: Wekerle Sándorhoz, gróf Tisza Istvánhoz és gróf Bethlen Istvánhoz. Mindhárom inkább gyakorlatias miniszterelnök volt, kettő – Tisza és Bethlen – tipikus kálvinista, míg Wekerle, bár katolikusnak keresztelték, erősen világi. Ha szellemi profiljukban volt egyáltalán valami közös, akkor az az volt, hogy nem kedvelték a megszépítő beszédet és a mesterkéeltséget, például a kiszámított modorosságot a társadalmi viselke-

dés terén. Viselkedésük éppen a barokk stílus vagy politika ellenpólusát jelentette. Nem csoda, hogy a szellemi tevékenység bármely területén kiemelkedő teljesítményük okán releváns – „kortársaikat” bizonyos értelemben felülmúló – személyiségek általában nagyon atipikusak, sőt visszatekintve úgy tűnik, adott kulturális területen egy későbbi nemzedék előfutárai. Prohászka püspök és Gieswein – mindketten a második katolikus politikai nemzedékből – úgy tűnnek számunkra, mint a harmadik katolikus politikai nemzedék előfutárai; Kossuth Lajos az első liberális nemzedékből, bár annak humán szimbóluma, a harmadik liberális nemzedékben domináns politikai mentalitást mintázza; Einstein a maga tudósnemzedékében ma olyannak tűnik, mint az a modell, amelyet a tudósok jelenlegi nemzedéke által kommunikált gondolkodás nagyjából reprodukált; az impresszionizmus nemzedékéből Cézanne pedig az expresszionizmus előfutárának bizonyult. Ne értsük félre, Wekerle, Tisza és Bethlen a *harmadik nemzedék* „neobarokk” típusú „empirikus referenciáinak” liberális politikusi tömegéhez képest szembeszökően tipikusak voltak, de egyikük sem volt előfutár. Nincs összefüggés egyfelől a szignifikánsan atipikus személyiség és a következetesen, szembetűnően atipikus politikai vagy másfajta társadalmi magatartás, másfelől a között, hogy valaki a művelt utókor domináns véleménye szerint ténylegesen ellátja-e az előfutár társadalmi és kulturális funkcióját.

Bethlen a kiegyezés kora után emelkedett miniszterelnökké, mindazonáltal liberális konzervatív nyilvános viselkedését többek között azok a tapasztalatok és helyzetek alakították ki, amelyek a harmadik liberális nemzedék gondolkodási és cselekvési módjának kondicionálásában játszottak létfontosságú szerepet. Ő volt annak a politikai nemzedéknek az utolsó kiemelkedő képviselője, amely a legnagyobb erőfeszítésekkel – és azok sikeréhez kedvező feltételekkel – egészen a Horthy-korszak végéig meg tudta őrizni az irányítást.

A *második katolikus politikai nemzedék* a kiegyezés kor inkluzív politikai nemzedékéhez tartozott, és részben egyidejű volt a második és a harmadik liberális nemzedékkel. Korszaka a polgári idő szempontjából 1881–1884-ben kezdődött, az egyházpolitikai harc indulásakor, és az 1941–1942 közötti időszakban végződött, amikor „tagjainak” szupremáciája a katolikus politikai társadalmi törekvések körében megszűnt. A katolikusok politikai nemzedékének utolsó évjáratát – a kiegyezés kori inkluzív politikai nemzedék korábbi definíciója szerint – azok jelentették, akik egyazon politikai nemzedék „tagjainak” és a katolikus aktivistáknak általános kritériumai mellett 1914-ben nem voltak idősebbek 17 évesnél. A humán szimbólumok tekintetében a második katolikus politikai nemzedék korszakát Zichy Nándor gróf nyitotta és Zichy János gróf zárta le.

Hátra van még, hogy elhatároljuk a *közelmúltbeli* (inkluzív) *politikai nemzedéket* az előző „új politikai nemzedéktől”, és a közelmúltbeli, a *negyedik katolikus politikai nemzedéket* a harmadiktól, valamint, hogy a „negyediket” időben elhelyezzük. Negatív értelemben a *negyedik katolikus politikai nemzedék*

„tagjai” még nem születtek meg, vagy túl fiatalok voltak – kevesebb mint 17 évesek – az 1918-as katonai katasztrófa előtt, hogy elszenvedjék a fent megjelölt létfontosságú élményeket, amelyek a definíció szerint a harmadik katolikus politikai nemzedékhez tartozók személyiségét formálták. Pozitív értelemben a *közelmúltbeli* (inkluzív) *politikai nemzedék*hez és *annak negyedik katolikus politikai nemzedék* szegmenséhez azok a politikai aktivisták tartoztak, akik 17–27 éves korukban az 1931-től 1934-ig tartó nagy gazdasági válság legalább két teljes évét megtapasztalták. E politikai nemzedék döntő társadalmi változással kapcsolatos első *közös* élménye tehát – annak súlyosan megnyomorító társadalmi eseményeivel együtt – a nagy gazdasági válság volt. Ez azt jelenti, hogy a *közelmúltbeli politikai nemzedék* – beleértve a *negyedik katolikus* is – a *nagy gazdasági válság* nemzedéke volt, abban az értelemben, ahogy a magyarok a reformkor, a kiegyezés kor, valamint a forradalmak és az ellenforradalom nemzedékéről beszélnek és írnak. (Nb. ugyanígy értelmezhetünk amerikai politikai nemzedékeket is: „üvöltő 20-as évek”, a nagy gazdasági világválság és a New Deal fénykora, II. világháború és „közelmúltbeli”.)

A *közelmúltbeli politikai nemzedék* és „*negyedik katolikus*” szegmense politikai aktivistái a Horthy-korszak végső szakaszának (1938–1943) nagy ideológiai vitái és politikai küzdelmei idején 22–36 évesek, és a kezdeti áldemokrácia alatt, a kommunista zsargonban a „demokratikus forradalom” – valójában szovjet eredetű „forradalom kívülről és felülről” korszakában (1945–1948) – körülbelül 29–43 évesek voltak.

A „*közelmúltbeli*” (inkluzív) *politikai nemzedék humán szimbólumai*: Dessewffy Gyula gróf²⁹¹ (Kisgazdapárt), Hudovernig László²⁹² (Sulyok²⁹³ Függetlenségi pártja), Katona Jenő²⁹⁴ (Kisgazdapárt), Keresztury

²⁹¹ Dessewffy Gyula (1909–2000) gróf, kisgazdapárti politikus, újságíró, 1937-től a konzervatív liberális Deák Ferenc Társaság elnöke. Ugyanebben az évben a kereszténydemokrata Barankovics Istvánnal megalapítja *Az Ország Útja* című, antifasiszta szellemiségű állam- és nemzetpolitikai folyóiratot, amely a fennálló rendszer alapvető reformját hirdeti meg.

²⁹² Hudovernig László (1904–1950) a II. világháború után a Kereszténydemokrata Néppárt (1945–1946), majd a jobboldali Magyar Szabadság Párt (1946–1947) politikusa.

²⁹³ Sulyok Dezső (1897–1965) magyar politikus, országgyűlési képviselő, Pápa város polgármestere, 1937-től a Független Kisgazdapárt tagja, majd a pártból történt kizárása után 1946-ban tizenhatodmagával megalapítja az 1947-ig fennálló Magyar Szabadság Pártot. Emigrációban hal meg New Yorkban.

²⁹⁴ Katona Jenő (1905–1978) író, újságíró, politikus, a *Korunk Szava* című náciellenes katolikus politikai, társadalmi és kritikai hetilap szerkesztője a lap 1938-as betiltásáig, a *Magyar Nemzet* főmunkatársa és politikai publicistája 1938-tól 1944-ig. 1945–46-ban a Kisgazdapárt sajtófőnöke és a *Demokrácia* című lap főmunkatársa. 1949–53-ban a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja. 1950–52-ben a *Kis Újság* felelős szer-

Dezső²⁹⁵ (Parasztpárt), az akkor vallás- és közoktatási miniszter, Kovács Béla²⁹⁶ (Kisgazdapárt), Kovács Imre²⁹⁷ (Parasztpárt), Olt Károly²⁹⁸ (kommunista, a „front” vezetője, „Kommunisták Magyarországi Pártja”), Oláh György²⁹⁹ (Imrédy-párt), Pallavicini György örgróf³⁰⁰ (legitimista), Rajk

---

kesztője, majd a *Könyvtáros* (kezdetben *Könyvbarát*) című folyóirat főszerkesztője (1952–1966). Számos irodalmi tanulmánya, cikke jelent meg folyóiratokban, napilapokban.

²⁹⁵ Keresztury Dezső (1904–1996) Széchenyi-díjas író, költő, irodalomtörténész, kritikus, műfordító, egyetemi tanár. 1945–47 között a Nemzeti Parasztpárt tagjaként vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1945-től 1948-ig az Eötvös József Collegium igazgatója. 1945–50 között a Nemzeti Parasztpárt tagja. 1982-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.

²⁹⁶ Kovács Béla (1908–1959) kisgazdapárti politikus, a Tildy Zoltán- és Nagy Ferenc-kormány, majd Nagy Imre második és harmadik kormányának földművelésügyi minisztere. A második világháború idején náciellenes függetlenségi mozgalomban vett részt. 1945. augusztus 20-ától az FKgP főtítkárává választották. 1947. február 25-én a szovjet hatóságok köztársaság-ellenes összeesküvés vádjával letartóztatták és a Szovjetunióba hurcolták, ahol húsz évre ítélték. 1956-ban Magyarországon szabadult, az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt részt vett az FKgP újjászervezésében. Október 27. és november 2. között a második Nagy Imre-kormányban földművelésügyi miniszter, majd a kormánytalakítás után két napig államminiszter. November 4-e után kereste a kiegyezés lehetőségét a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormánnyal, tárgyalta Kádár Jánossal. 1958 novemberében országgyűlési képviselővé is megválasztották. 1959. június 21-én halt meg, 1989-ben a Szovjet Legfelsőbb Katonai Ügyészség rehabilitálta.

²⁹⁷ Kovács Imre (1913–1980) a két világháború közötti népi mozgalom kiemelkedő alakja, népi író, később parasztpárti politikus. *Néma forradalom* címmel 1937-ben szociográfiát publikált az egészségtelen magyar földbirtokszervezetről és a paraszti elégedetlenségről. Könyve miatt „nemzetgyalázás és izgatás” vádjával bíróság elé állították és három hónapi börtönbüntetésre ítélték. A II. világháború után ellenezte a Nemzeti Parasztpárt Erdei Ferenc vezetete szárnyának közeledését a kommunistákhoz. 1947. február 25-én, a kisgazdapárti Kovács Béla letartóztatásának napján lemondott a Parasztpárt elnökhelyettesi posztjáról és kilépett a pártból. Emigrációban halt meg New Yorkban.

²⁹⁸ Olt Károly (1904–1985) magyar kommunista politikus, az Országgyűlés elnöke, az Elnöki Tanács titkára, miniszter. 1930-ban csatlakozott a KMP-hez, illegális kommunista propagandatevékenységért 1932–1933-ban összesen hét és fél hónapot ült börtönben. Belépett a legális Szociáldemokrata Pártba is, majd az újjászervezett KMP-n belül kezdett munkálkodni. Részt vett az ellenállásban. 1950 és 1956. október 27-e között pénzügyminiszter, 1967-ig országgyűlési képviselő.

²⁹⁹ Oláh György (1902–1981) szélsőjobboldali író, újságíró, szociográfus, politikus. 1938 őszén megalapította az *Egyedül Vagyunk* című folyóiratot, amely később kéthetenként jelent meg és 1940-től kezdve Imrédy Béla politikai irányvonalát követte. Argentínai emigrációban halt meg.

³⁰⁰ Pallavicini György örgróf (1881–1946) magyar nagybirtokos, legitimista politikus, királyi kamarás A Tanácsköztársaság idején Bécsben az ellenforradalmi Antibolsevista Comité tagja. Később a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjához, majd ebből kiválva,

László³⁰¹ (kommunista párt), Gróf Teleki Géza³⁰² (Polgári Demokrata Párt, az időszak első vallás- és közoktatási minisztere).

A *negyedik katolikus politikai nemzedék humán szimbólumai*: Babóthy Ferenc³⁰³, Bálint József³⁰⁴ és Sándor³⁰⁵, Barankovics István³⁰⁶, Czupy Bá-

1922 elején az Andrássy-Friedrich-féle Keresztény Nemzeti Párthoz csatlakozott. A második világháború alatt Hitler-ellenes állásponton volt.

³⁰¹ Rajk László (1909–1949) kommunista politikus, miniszter, 1945 után belügyminiszter, 1948-tól külügyminiszter. A Rákosi–Gerő–Farkas klikk a kommunista párton belüli rivalizálástól tartva koncepciós perben elítéltette, és kivégeztette 1949-ben.

³⁰² Teleki Géza gróf (1911–1983) magyar geográfus-geológus, egyetemi tanár, politikus, olimpikon (gyeplabda, 1936), cserkészvezető, Teleki Pál földrajztudós, miniszterelnök fia. 1944. október 11-én egyik aláírója a Molotov szovjet külügyminiszter által a szövetségesek nevében Magyarországnak átadott előzetes fegyverszüneti feltételeknek. A nyilas hatalomátvétel és Horthy kormányzó lemondása után a szovjet fővárosban maradt, bekapcsolódott az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását és az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállítását előkészítő tárgyalásokba. 1944. december 22-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett. 1945-ben elvállalta a Polgári Demokrata Párt elnöki tisztét. 1948-ban kivándorolt; 1949-ben az Egyesült Államokban telepedett le. 1955-től nyugdíjazásáig a washingtoni George Washington Egyetem tanácskezelő geológiatanára volt.

³⁰³ Babóthy Ferenc (1915–2004) felvidéki kereszténydemokrata politikus. Politikai-szervezői tehetsége a Felvidék visszacsatolása után a KALOT-ban bontakozik ki, ahol népfőiskolai előadásokat tart. 1946. augusztusától a KALOT utóadaként létrehozott Katolikus Parasztfőiskolai Szövetség alelnöke, 1947-től a Demokrata Néppárt képviselője. 1949-ben emigrál, 1979-ben az Egyesült Államokban a Ford-gyár művezetőjeként megy nyugdíjba. 2001-ben visszatér Magyarországra.

³⁰⁴ Bálint József SJ (1916–2009) jezsuita szerzetes, teológus, plébános, KALOT-aktivista. Évtizedeken át népmissziókat tartott Magyarországon, Kanadában, Romániában, Szlovákiában. 1948-ban néhány hónapra bebörtönözték, 1964–1968 között is börtönben ült, majd fizikai munkásként dolgozott. 1985 után sorozatosan tartott lelkigyakorlatot a volt KALOT-legényeknek, 1990-től részt vett a szegedi tanyavilág falvaiban rendezett népfőiskolai tanfolyamok munkájában, 1995-től a KALOT újjászervezésében.

³⁰⁵ Bálint Sándor (1904–1980) néprajzprofesszor, kereszténydemokrata politikus, 1934-től egyetemi magántanár. Az 1945-ös választásokon egyike lett a két országgyűlési mandátumot szerzett demokrata néppárti politikusnak. Az 1947-es választáson a DNP országos listájáról jutott mandátumhoz, 1948-ban visszavonult a politikai szerepléstől. 1965-ben „rendszerellenes izgatás” vádjával felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. A vallási néprajz magyarországi megalapozója.

³⁰⁶ Barankovics István (1906–1974) a modern kori magyar kereszténydemokrácia kiemelkedő alakja, a Demokrata Néppárt főtitkára, újságíró-szerkesztő. 1935-ben barátaival megalakítják a Deák Ferenc Társas Kör, hogy korosztályuk legjobbait azonnali szociális és társadalmi reformok szolgálatára, valamint a fasizmus és a kommunizmus által veszélyeztetett demokrácia védelmére egyesítsék. A Gestapo ellenzéki tevékenysége miatt üldözi. 1944 novemberében részt vesz a Keresztény Demokrata Néppárt megalakításában. 1945 nyarán Demokrata Néppárt pártot alapít, 1945. szeptember 25-én

lint³⁰⁷ (katolikus parasztvezető), Eszterhás György³⁰⁸ (minden Demokrata Néppárt), Hajdu-Németh Lajos³⁰⁹ szervező (népfőiskolaszervezője, továbbképzés), Kerkai Jenő, S.J.³¹⁰ (vezető, katolikus vidéki ifjúság), gróf Pálffy József³¹¹ (a Kereszténydemokrata Néppárt elnöke), Freesz József³¹² és Eglis István³¹³ (az EMSZO vezetője és főtítkára)

---

meghirdeti a DNP programját, mely egy a pápai szociális enciklikák tanításán alapuló, a nyugat-európai pártokhoz hasonló, modern kereszténydemokrata párt körvonalait jelzi. Az 1947. augusztus 31-én megtartott választásokon a DNP több, mint 824000 szavazatot szerzett (16,4 %), így a legjelentősebb ellenzéki erővé válik a polgári oldalon. A DNP ellehetetlenítése és a kommunizmus fokozatos térnyerése miatt 1949 januárjában már nem vesz részt a parlamenti üléseken, a Mindszenty-per megkezdése előtt feleségével elhagyja az országot. Az emigrációban folytatja a kereszténydemokrata politizálást, 1960-tól azonban már csak kizárólag elvi-világnézeti kérdésekkel foglalkozik. Az Egyesült Államokban hal meg. Hamvait 2001-ben hazahozzák és Fiumei úti temetőben helyezik el.

³⁰⁷ Czupy Bálint (1900–1975) magyar földműves, nemzetgyűlési képviselő, szerkesztő, katolikus politikus. Az 1930-as évek második felétől a KALOT mozgalom (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) egyik szervezője, a Magyar Parasztszövetség egyik alapítója (1941). 1945 júniusában az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja lett. 1947-ben emigrált, 1951-es alapításától a müncheni Szabad Európa Rádió falusi adásainak bemondója és szerkesztője, majd Bálint gazda néven önálló rovatvezetője volt.

³⁰⁸ Eszterhás György (1916–2002) magyar jogász, politikus, a Független Kisgazdapárt és a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője. Emigrációban halt meg az Egyesült Államokban.

³⁰⁹ Hajdu-Németh Lajos (1909–1985) földműves, politikus, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) egyik alapítója. 1940-ben a KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) Sopron megyei szervezője. A II. világháború után részt vett a Keresztény Demokrata Néppárt újjászervezésében. Emigrációban halt meg az Egyesült Államokban.

³¹⁰ Kerkai Jenő SJ (1904–1970) jezsuita szerzetes, a KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) létrehozója és rendtársával, Nagy Töhötömmel együtt fő szervezője.

³¹¹ Pálffy József gróf (1904–1988) földbirtokos, politikus, a Kereszténydemokrata Néppárt alapító elnöke (1944). Az 1920-as években megalapította és vezette a legnagyobb vidéki kisgazda termelő és értékesítő szövetkezetet, a Felsődnántúli Termelők Szövetkezetét. A II. világháború idején csatlakozott a náciellenes Magyar Fronthoz. 1945-ben a KDNP konzervatív szárnyának vezetőjeként alulmaradt a progresszív Barankovics Istvánnal szemben. A keresztény konzervativizmus képviselőjében 1945-ben a Polgári Demokrata Párthoz, 1946-ban a Sulyok Dezső alapította Magyar Szabadság Párthoz csatlakozott. 1947-től emigrációban élt.

³¹² Freesz József (1903–1951) katolikus pap, az Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) igazgatója. 1948 után a kommunista titkosrendőrség ismételt kihallgatta, az elszendvedett kínzásokba halt bele.

³¹³ Eglis István (1913–1963) katolikus pap, Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) titkára. Benkő Istvánnal, Freesz Józseffel és Magass Miklóssal részt vett a *Magyar*

Mivel az említett, általános témánk szempontjából leginkább releváns két politikai korszakban az általunk meghatározott módon a politikai vitákban és küzdelmekben *három politikai nemzedék* aktivistái vettek részt, érdemesnek tűnik összehasonlítani, hogy *ezekben az időszakokban közelítőleg milyen idősök voltak.*

<i>Politikai aktivisták a releváns időszakokban</i>			
<i>Inkluzív politikai nemzedék</i>	<i>Katolikus politikai nemzedék</i>	<i>Horthy-rsz. vége</i>	<i>Szovjetország uralom első szakasz</i>
1938–1943		1945–1948	
		éves körül	éves körül
Kiegészítés (inkl. 2. és 3. liberális)	Második	41–75*	48–73**
„Új”	Harmadik	36–45	43–50
„Közelmúlt”	Negyedik	22–35	29–40

* Matematikailag 1943-ban az anonim legöregebbek 111 évesek lettek volna, mivel általában azokat definiáltuk a kiegészítés kor legrégebbi politikai aktivistáiként, akik 1867-ben körülbelül 35 évesek vagy annál fiatalabbak voltak. Kivételt jelentenek azok, akiknek 1830-1850 közti politikai tevékenységét viszonylagos jelentőségük miatt feljegyezték, de politikai pályafutásuk súlypontja a kiegészítés korára esik (pl. Deák, Andrássy). Ezzel a maximális korhatárral (az említett kivétellel) kizártuk az összes „népség és katonaság” szintű aktivistát, akik a reformkorban, 1830-1848 között kezdték meg fel nem jegyzett politikai tevékenységüket, és ezért definíció szerint annak a „kornak” a politikai nemzedékéhez tartoztak, nem pedig a kiegészítés koráéhoz. Valójában az 1943-as közélet legrégebbi aktív résztvevői, például Horthy kormányzó (akkor 75 éves) és Bethlen volt miniszterelnök (majdnem 69 éves) sem voltak 75 évesnél idősebbek, és nem valószínű, hogy az 1943-as politikai helyzetben 75 éves kor feletti elfeledett, rang nélküli aktivisták lettek volna jelen. A nevezettek magas koruk ellenére aktív szerepet játszhattak: Horthy, mert folytatta a szerepvállalást abban a pozícióban, amely a törvény értelmében korlátlan ideig az övé volt, és Bethlen mint a nemzet idősebb államférfija és 1942 óta a Hitler-ellenes politikai front nem hivatalos vezetője.

** A politikai aktivisták korelnöke 1943-ban Károlyi Mihály gróf volt, egykori köztársasági elnök (1919 januárjától márciusáig). 73 évesen 1948-ban a Szovjetunió által ellenőrzött Magyar Köztársaság követe lett a Francia Köztársaságban.

Amint a táblázat mutatja, három különböző politikai nemzedékből álló személyek álltak kölcsönhatásban mind az 1938-tól 1943-ig terjedő nagy vitában és elkeseredett politikai konfliktusban, mind az 1945-től 1948-ig terjedő, szovjet ihletésű „demokratikus forradalomban”. Mindhárom nemzedék politikai akti-

---

Front munkájában. A Gestapo 1944-ben letartóztatta, a dachauai koncentrációs táborban volt fogoly. 1946-tól munkáslelkész. 1953 és 1956 között, majd 1957 tavaszától bebörtönözték.

vistái ifjak vagy fiatal felnőttek voltak, jelentősen eltérő társadalmi helyzettel, akiket jellegükben is feltűnően más, masszív társadalmi tapasztalatok értek és kondicionáltak, mint a másik kettőt. Politikai nemzedéken itt olyan társadalmi kategóriát értünk, amely három kritérium célirányos absztrakciójából adódik: a személy politikai aktivista attribútuma (a már meghatározott módon); egy vagy több olyan kiemelt, szembetűnő és megdöbbentő társadalmi esemény láncolata, amely(ek) egykor „megrázta/megrázták a nemzetet” (népet, törzset), és – visszamenőleg – egy *teljes* nemzeti (vagy törzsi, esetleg másfajta) csoport általános társadalmi és/vagy politikai folyamatában *cezúrának* tűnik/tűnnek; vagy éppen egy vagy több ilyen esemény előfordulásának jellegzetes hiánya az adott társadalom tagjainak ifjú- vagy fiatal felnőttkorában. A harmadik kritérium az „ifjúkor” és a „fiatal felnőttkor” határainak kijelölése. A vizsgált tárgytól és a kutatási céltól függ, hogy bizonyos korábbi nemzedék(ek) vonatkozásában az „ifjú vagy fiatal felnőttkori” specifikáció elhagyható-e anélkül, hogy a szociális kategóriát a kívánt heurisztikus értékétől megfosztanánk. A reformkor (1830–1848) politikai nemzedéke például személyes kormegjelölés nélkül lett elgondolva. Kritériumai alapján tehát mindazokat a politikai aktivistákat magában foglalja, akik kizárólag vagy főként e kor politikai folyamatában vettek részt, miközben ez közvetlenül vezetett ama politikai események, változások és innovációk egész sora felé (majd produkálta azokat), amelyek történelmi perspektívában, visszatekintve egymással összefüggésben láthatók, és úgy tűnik, hogy a nemzet történelmi életében *egyetlen* – a *reform* szóval szimbolizált – *meghatározó eseményt, cezúrát* alkotnak.

Ha a „politikai nemzedék” fogalmát megfosztanánk a „nemzedék” fogalmához kapcsolódó biológiai és időrendi konnotációktól, e kutatási eszköz egyes konkrét alkalmazásaiban egy-egy speciális politikai nemzedék – például a kiegyezés korabeli – fogalmát elkerülhetetlenül úgy alakítanánk ki, hogy az két, máskor akár még ennél is több konvencionális értelemben vett nemzedéket is magában foglalna. Vagy fordítva, mint a 3. és a 4. katolikus nemzedékek esetében, amelyek legalább részben egyazon *konvencionális nemzedék*hez tartozhatnak. (Kétségtelen, hogy ez utóbbi jelentése egy olyan félreérthető kifejezés is, amely a kutatási eljárásban való értelmes alkalmazásának meghatározását, időrendi értelmezését is megköveteli. A „tartozhatnak” kifejezésben arra a tényre utaltunk, hogy egy adott nemzedék fogalma konvencionális értelemben vagy „szociálisan” és informálisan, vagy szándékosan és formálisan definiált – ha egyáltalán van jelentése.) Ráadásul az egyes politikai nemzedékeknek többé-kevésbé ugyanez az absztrakcióval történő elválasztása az egyes konvencionális nemzedéktől, amely a kronológiai időben található, és amelyhez egy adott politikai nemzedék kisebb vagy nagyobb része – esetleg, bizonyos esetekben minden „tagja” – emberként, pusztán életkoránál fogva tartozik, konkrét kutatási alkalmazásokban oda vezethet, hogy megállapíthatjuk: adott történelmi helyzet-

ben, meghatározott (kronológiai) időszakaszban két vagy több politikai nemzedék aktivistái definíció szerint vesznek vagy vettek részt, lépnek vagy léptek egymással kölcsönhatásba. Így például három katolikus generáció, a második, a harmadik és a negyedik (lásd a táblázatot) „tagjai” kölcsönhatásban voltak egymással, sőt több más politikai szereplővel is, olyan külföldiekkel (diplomátákkal, egyéb politikai ágensekkel), akik ugyanabban a politikai helyzetben játszottak szerepet 1938–1943-ban, majd később a szovjet megszállás alatt, 1945–1948-ban.

Általában vannak – és Magyarország esetében több politikai aktivista is volt –, akik többé-kevésbé *marginálisak* az egyik politikai nemzedék vonatkozásában, vagy gyakorlatilag egyenlő mértékben azok („a kettő között”) két egymást követő politikai nemzedékében. *Marginálisak* voltak például azok az ismertté vált politikai aktivisták, akik fél lábbal a reformkorban voltak, másikkal a kiegyezés korában, és nem lehet megállapítani, hogy releváns teljesítményük súlypontja a két korszak bármelyikébe esne. Egyikhez sem tartoztak, hanem mindkettő vonatkozásában marginálisak voltak. Ugyanezen értelemben léteztek mind az ún. *új*, mind a *közelmúltbeli* politikai nemzedékhez képest „köztesek”, illetve azok, akik a kettő közül közelebb voltak az egyikhez, azaz annak marginálisai voltak. Ami a *katolikus politikai nemzedékeket* illeti, az *első* és a *második*, valamint az utóbbi és a harmadik között (a megadott definíció miatt) nem állt fenn a marginalitás fenti értelemben vett lehetősége. De létezett a *harmadik* és a *negyedik* katolikus politikai nemzedék között: ennek leginkább szignifikáns emberi szimbólumai Mihelics Vid professzor³¹⁴ (Demokrata Néppárt) és a jobboldali radikális Matolcsy Mátyás³¹⁵ voltak.

A fent definiált fogalmi eszköz heurisztikus eszközként történő ajánlásakor és alkalmazásakor semmi esetre sem állítjuk, hogy általában véve összefüggés volna egy személynek egyrészt az adott politikai nemzedékhez való tartozása, másrészt politikai viselkedése, ennek jellege (aktív, passzív vagy más), formája, pozitív vagy negatív attribútuma közt bizonyos típusú, vagy pláne egyetlen adott történelmi helyzetben, és a politikai orientáció bizonyos típusú, vagy pláne egyetlen kijelölt tárgyával kapcsolatban. A hipotézis – mely sokkal kevésbé nagyképű – az, hogy egy politikai aktivista meghatározott politikai nemzedékhez való tartozása a politikai magatartás szempontjából azon többé-kevésbé jelentős komponensek egyike, amelyek viszonylagos kondicionáló súlya és állandósága személyenként különböző; és ez az odatartozás általában jelen van

³¹⁴ Mihelics Béla Vid (1899–1968) szociológus, szociálpolitikus, a *Vigilia*, az *Új Ember* és a *Hazánk* szerkesztője, a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője, a katolikus magyar értelmiség fontos szereplője.

³¹⁵ Matolcsy Miklós Mátyás Károly (1905–1953) magyar agrárközgazdász, szélső-jobboldali politikus, 1935 és 1944 között országgyűlési képviselő.

egy politikai szereplő motivációs struktúrájában, amikor az saját aktív, önmaga számára fontos politikai irányultságát megszervezi. A politikai nemzedék, mint szociális kategória hasznosságának hangsúlyozásával a hagyományos értelemben vett kor és nemzedék jól ismert heurisztikus értéke egyáltalán nem kérdőjeleződik meg. A „politikai nemzedék” heurisztikus értéke, amint azt a fentiekben egy adott kutatási cél tekintetében megfogalmaztuk, természetesen az egyes politikai nemzedék, mint a vizsgálat céljaira szánt, absztrakció által konstruált szociális kategória egyedi kritériumainak kiválasztásától és meghatározásától függ. Csak e fogalmi eszköz több alkalmazásából nyert kutatási eredmények mutatják meg, hogy a „politikai nemzedék” fogalmának van-e valamekkora heurisztikus értéke, és hogy – adott vizsgálat esetében – a politikai nemzedékeket egy konkrét kutatási eljárás végső vagy rész-céljának megfelelően konstruálták-e meg.

Természetesen (heurisztikus) értékük tesztelése csak akkor lenne lehetséges, ha véletlenszerű minta állna rendelkezésre két vagy több politikai nemzedékhez tartozó politikai aktivisták korlátozott számú politikai célkitűzéssel kapcsolatos ismétlődő politikai viselkedéséből. Itt a nemzedékek mindegyike az adott kutatás céljainak megfelelően van meghatározva és értelmezve, és az aktivisták ugyanazon „folyamatosan” fennálló – de időben és a kutatási hatékonyság érdekében esetleg más szempont(ok)ból is ésszerűen körülhatárolt – politikai helyzetben játszanak vagy játszottak valamilyen szerepet. Ez a vizsgálat csak olyan kutatók, esetleg résztvevő megfigyelők számára valósítható meg, akik képesek egy ilyen mintát közvetlen megfigyelésre és/vagy megbízható, protokollszerű jelentésekre építeni minden olyan, a véletlenszerű mintában szereplő politikai aktor igen korlátozott számú politikai kérdésre vonatkozó kommunikációjából, aki az adott behatárolt időszakban ugyanabban a változó helyzetben vett részt, szándékosan korlátozva azt egy vagy pár dimenziójára, előfordulásának kronológiai idején kívül. Egy ilyen tesztelés hatékonyságának előfeltétele lenne, hogy a kutató közvetlenül megfigyelhesse az érintett politikai szereplők releváns politikai viselkedését és/vagy („vagy” a múltbeli helyzetekkel kapcsolatban), hogy minden releváns, megbízhatóan rögzített kommunikációjuk rendelkezésére álljon. A szerző, még ha nem is Amerikában élne, hanem a szovjet irányítású és kommunista uralom alatt lévő Magyarországon, akkor sem tudna hozzáférni a véletlenszerű minták kritériumainak megfelelő azon politikai szereplők minden releváns és tisztességesen feljegyzett kommunikációjához, akik egy-másfél évtizeddel ezelőtt a korábban jelzett politikai helyzetek résztvevői voltak (a magyar sajtóanyag tekintetében a Kongresszusi Könyvtár gyűjteménye is hiányos). Megfelelő kutatási eljárások alternatív előfeltételeinek hiányában, amelyek a „politikai generáció” fogalmi eszköz heurisztikus értékének, valamint a jelenlegi céljaink szempontjából azon kritériumok megfelelőségének a teszteléséhez is hozzájárulnának, amelyek segítségével a különböző releváns magyar politikai generációkat megragadtuk és elhatároltuk, a szerző a pontosság érdeké-

ben a megfelelő magyar politikai generációkkal a korábban definiált értelemben foglalkozik, azzal a reménnyel, hogy a 19. és 20. századi magyar általános és társadalomtörténelem szakértői értékelni fogják, és végül részben jóváhagyják a fenti eljárást, amellyel a társadalmi idő és életbevágó személyes társadalmi tapasztalataik alapján a jelenlegi téma szempontjából releváns különböző magyar politikai generációkat azonosítottuk. Ha ez arra készítetne minket, hogy az adott politikai viselkedést értelmezzük is, az adott oknál fogva az ilyen értelmezés csak benyomásokon alapulna. A szerző közeli és tartós ismerete a szóban forgó történelmi helyzetekről, valamint személyes ismeretsége a bennük résztvevő, különböző ideológiai színárnyalatokkal rendelkező főbb politikai szereplőkkel talán némi valóságghűséget kölcsönöz legalább némely, elkerülhetetlenül benyomásokon alapuló állításainak, és ez róluk meg is állapítható.

7. A katolikus szociálpolitikai modell

AZ „EGY CSEPP TÁRSADALMI OLAJTÓL” A SZOCIÁLPOLITIKÁIG

A kiegyezés korában a már jellemzett liberalizmus – technikai és ideáltípus értelemben – ellentétes volt bármilyen szociálpolitikával, azaz a kormány szisztematikus, átfogó erőfeszítésével arra, hogy egy nemzet teljes társadalmi rendszerének (esetleg a társadalmi szerkezet és/vagy egy vagy több kulcsfontosságú társadalmi érték népességében való eloszlásának) implicit szociális változási folyamatát kézben tartsa, hogy ez (ezek) a belátható jövőben fokozatosan egyre inkább hasonlónak váljon (váljanak) egy ilyen rendszer – és ennek következtében olyan struktúrák és/vagy disztributív minták – képehez, amelyekről a kormány úgy gondolja, hogy viszonylag az ő legmagasabb csúcspontjainak az aktualizálásai. Ez esetben bármely politikai aktor (politikai csoport vagy olyan személy, amely vagy aki a kormányt arra ösztönzi, hogy tervét, szociálpolitikai koncepcióját támogassa és teljesítse) „szociálpolitikájáról” van szó. Mint említettük, a történész Szekfű Gyula nyomatékosan állította, hogy a kiegyezés kori magyar liberális államférfiak nyilvánvalóan nem gondolkodtak társadalomban, és ezért nem ennek megfelelően fogalmazták meg és indokolták közpolitikájukat, röviden: nem gondolkodtak még a legfontosabb hagyományos társadalmi kategóriákban sem. Szociálpolitikát ebben az értelemben már csak ezért sem alakítottak és nem is alakíthattak ki. De még ha a kulturálisan meghatározott szokásos mentális műveleteik nem is gátolták volna a szociálpolitika koncepciójának létrejöttét, a politikai nemzedékükben uralkodó informális liberális ideológia támogatóiként a társadalmi-gazdasági folyamatba való szándékos és szisztematikus beavatkozásnak még a gondolatától is irtóztak. (Bár egy bizonyos szociálpolitika végrehajtásához még az *économie dirigée*-re sem lett volna szükség,

az irányítás, az adó- és a költségvetési politika, valamint tervezett koordinációjuk elegendőek lettek volna hozzá.) Semmi sem teszi ezt világosabbá, mint hogy a hatalmon levő liberális pártból kvázi kiutasították azon agrárius tagokat, akik pártjukat arra próbálták ösztönözni, hogy támogasson egy, a mezőgazdasági termelők gyorsan romló társadalmi-gazdasági helyzetének szisztematikusan javítására irányuló programot. Még egy szegmentált „mezőgazdasági szociálpolitikát” is úgy értékelték, mint ami összeegyeztethetetlen az uralkodó liberális „hivatalos” ideológia elveivel. Bár ezt a „mezőgazdasági szociálpolitikát” nem parasztok, hanem az arisztokrata és köznemes nagy földtulajdonosok – vagyis a hagyományos uralkodó társadalmi és hatalmi elit tagjai – igényelték, ugyanahhoz az uralkodó osztályhoz tartoztak azok is, akik e szociálpolitikától irtóztak.

Az első „progresszív” elképzelés – szemben a „szociálpolitikával”, amelyet nem neveztek meg, de kitaláltak (akárcsak Széchenyi, aki részben gyakorolta is), és amelyet a reformkori keresztény liberálisok sürgettek – a korábban tárgyalt neoliberalizmus légkörében virágzott ki, s Apponyi Albert gróf „*olajcseppje*” volt. Ugyanis ez a liberális meggyőződésű katolikus államférfi, mérsekelt ellenzékiként, azt hangoztatta, hogy az államnak olajat kell cseppentenie az iparosodás által okozott sebekre. Az „olajcsepp” emellett meg is keni a gépet, azzal a jótékony hatással, hogy kevesebb társadalmi súrlódásra, feszültségre és rosszindulatra kerül sor. De az ékesszólás útján terjedő igazságok mellett főleg az aratósztrájkok – amelyek minden érdekeltnek (köztük a sztrájkoló munkásoknak és a kincstárnak is) helyrehozhatatlan károkat okoztak –, ismertették fel a kormányzó liberálisokkal a védelmező jellegű munkaügyi törvények szükségességét és sürgősségét a mezőgazdasági munka és a gazdaság számára. Két politikai esemény szintén hozzájárult ahhoz, hogy a liberális párt készen állt ezen „intervencionista” törvények életbe léptetésére (a drasztikus tiltó és büntető intézkedések mellett, amelyeket a mezőgazdasági sztrájkok ellen hoztak, és az ellen, hogy alkalmaztatása során az „egyéni munkás munkavégzését illegálisan leállíthassák”). Az egyik egy új „versenytárs”, az ellenzéki katolikus Néppárt felbukkanása, amely, mint mondtuk, védelmi intézkedéseket kért a vidéki munkaerő számára; a másik az erős politikai támogatás, amelyet Károlyi Sándor gróf³¹⁶ – az előtt és alatt, hogy az *agrárius mozgalmat* vezette – nyújtott barátjának, Darányi Ignácnak, a liberális földművelésügyi miniszternek (akiről úgy tartották, hogy a legnagyobb volt Magyarországon, s aki szilárdan kiállt a mezőgazdasági munkások állami védelme mellett, azaz nem csak amellett, hogy egyesülési és sztrájkjogaikat elnyomják). Kétségtelen, hogy a liberális rezsim

³¹⁶ Károlyi Sándor gróf (1831–1906) politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A magyar szövetkezetek atyjaként a hitelszövetkezeti mozgalom kiterjesztésén dolgozott. Munkássága nyomán jött létre a Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet (a Hangya Szövetkezet).

mind az ipari, mind a mezőgazdasági munka terén védelmi intézkedéseket vezetett be, de ezek legtöbbje számtalan esetben egyáltalán nem került alkalmazásra a kiegyezés kora alatt. A gyári ellenőrök túl kevesen voltak a feladatukhoz képest, politikai felettéseiket lebeszélték arról, hogy túl nagy hévvel töltsék be szerepüket: a legtöbb eredményüket figyelmen kívül hagyták, ahogy az ajánlásokat is. Ama nélkülözhetetlen szervezet, amely a mezőgazdasági üzemeknek – a vidéki munkaügyi védelmi szabályok érvényesítése érdekében történő – ellenőrzésére szolgál, a Horthy-rendszer utolsó éveitig nem létezett.

A második katolikus liberális nemzedék azonban (bár nem nagy hévvel) a „szociális olajcsepp” helyett az aktív keresztény szeretetet *hirdette*, összhangban a *Rerum novarum* enciklikával. A Néppárt teljesítményét e téren – Esterháznak a pártból történő távozása és a szociálpolitikai program 1907-es kidolgozása közti időben – egyetlen ember harca, Majláth József gróf³¹⁷ irodalmi és szenvedélyes agitációs tevékenysége múlta felül.

E ponton csak a katolikus szövetkezeti pártiak releváns törekvései említendők meg. Ennek a katolikus nemzedéknek a politikusai 1900-ban csak támogathatták és jóváhagyhatták a „második liberális nemzedék” legnagyobb humanitárius vívmányát, az állami gyermekvédelmi rendszer felállítását és megszervezését az akkor példamutató francia modell mintájára. Ez azonban egy országos intézményi hálózattal rendelkező szakosodott kormányzati jóléti hivatal volt, és még utólag sem tekintették a szociálpolitika eszközeinek.

A másodikhoz hasonlóan a harmadik liberális nemzedéknek sem sikerült kifejlesztenie, pláne nem alkalmaznia bármilyen szociálpolitikai koncepciót. Mindazonáltal egyes kiemelkedő liberális államférfiak, akiknek a nyilvános pályafutása a liberális nemzedékváltáskor vagy a harmadik nemzedék időszakában tetőzött, mentalitásukban és magatartásukban a korai második nemzedéki liberálisok politikai viselkedéséhez képest határozott változást mutattak. Előbbiek egyik prominens képviselője, Wenckheim Béla báró³¹⁸, a kiegyezés korának első belügyminisztere (később miniszterelnök) gyári munkások küldöttségének, amely tiszteletteljesen megkérte, hogy hagyja jóvá szakszervezetük státútumát, a következő jellemző választ adta: „Ti munkások vagytok (az adott kontextusban a tegezés megalázó volt), a munka a dolgotok, csak menjetek vissza nyugodtan dolgozni.” Biccentett, jelezve, hogy a kihallgatásnak vége. Ez történt 1869-ben. Ezzel szemben gróf Tisza Istvánnak, mint a Szabadelví Párt vezérszónokának nem volt egyszerű megvédenie a liberális kormány tör-

³¹⁷ Majláth v. Mailáth József gróf (1858–1940) szociológus, organista, zeneszerző, császári és királyi kamarás, Nagy-Küküllő vármegye főispánja, a főrendiház tagja.

³¹⁸ Wenckheim Béla Ferenc Xavér báró (1811–1879) földbirtokos, politikus, Békés vármegye főispánja, belügyminiszter az Andrássy-kormányban (1867–69), majd 1875 márciusa és októbere között miniszterelnöke, a király személye körüli miniszter (1871–79).

vényjavaslatát az ipari munkások kötelező betegebiztosításáról (előre fizetendő egészségbiztosításról; utóbb mint 1891-es XIV. törvényt cikkelyezték be), főleg a saját szabadelvű párttársaitól jött bírálatok miatt. Ők ugyanis azt állították, hogy a vitatott javaslatnak már a benyújtása is messzemenő romboló hatást gyakorolt; mindenhol az országban felvetette a munkaerő kérdését ebben a veszélyekkel küszködő országban. Tisza így válaszolt: „A munkaerő problémája már eddig is felmerült. Az iparosodás vetette fel hazánkban, mint mindenütt, ahol esélye volt a terjeszkedésre. A törvényjavaslattal nem felvetjük a kérdést, hanem megválaszoljuk.” Ez 1890-ben történt. Egy belügyminiszteri rendeletben (55 154/1904, BL) Tisza egy másik „választ” is megfogalmazott, amely feltárta a társadalmi vízióban bekövetkezett jelentős változást. Tisza a belügyminiszteri posztot is birtokolta a saját kabinetjében; rendelete határozottan védte a munkások sztrájkhoz való jogát, az illetékes hatóságoknak pedig elrendelte, hogy ezt tartsák tiszteletben; indoklása továbbra is összhangban volt nem dogmatikus liberalizmussal. Az általa kiadott rendelet egyik jellegzetes része a következő:

„... senki oly munka elvállalására nem kényszeríthető, melynek feltételeit kielégítőnek nem találja..” Ez a jog a nagyiparban fennálló körülmények között a munkavállaló érdekében csak akkor valósulhat meg, ha ez utóbbi – a lehető legnagyobb számú munkatársával egyetértésben – úgy dönt, hogy nem tesz eleget a munkavégzés kötelezettségének. A munkavállalóknak a munkakörülmények megváltoztatása érdekében kötött ilyen megállapodása a mai gazdasági életben jogszerű és jogos eszköz. A munkavállalónak e jogtól való megfosztása azt jelentené, hogy védtelenné válik a munkáltatóval szemben. Egy szabad állam nem foszthat meg egy munkást attól a jogától, hogy (az adott helyzetben) maga döntse el, vállalja-e a munkát.

És a rendőri szerveknek elrendelték, hogy ennek megfelelően járjanak el, vagyis tartózkodjanak a fentiek értelmében megengedett, vagyis „legális” ipari sztrájkokba való beavatkozástól. Ez 1904-ben történt.

Az idézett állítások mutatják, hogy *a vezető liberális államférfi álláspontja fokozatosan és lassan elmozdult a felé*, amit e században Magyarországon *liberális konzervativizmus*nak hívtak. Ez időnként az állami közigazgatási eljárások olyan intézkedéseire és intézményesítéseire vezetett, amelyek kimondottan a munkaerő védelmét és a gazdasági értelemben hátrányos helyzetűeket, közvetten pedig a társadalmi rendet támogatták. Utóbbi azzal szolgálta, hogy igyekezett megelőzni, hogy tovaterjedjenek és felerősödjenek a létező szociális feszültségek és a kapcsolódó agresszív pszichikai hajlamok arra, hogy az előbbiek kollektív „szociális zavargások” alakjában törjenek ki. Az egyedi (szemben a társadalmival) megelőző és pusztán gyógyító intézkedések azonban a kormány, vagy egy kivételesen nagyhatalmú, intellektuálisan éber és energikus miniszter szórványos reakciói voltak csupán egy olyan problematikus helyzetre, amely orvosló intézkedés után kiáltott, és amelynek sürgősségét elméjében – ahogy

esetleg más politikai hatalombirtokosokéban is – valamilyen váratlan esemény (vagy több ilyen) tudatosította. Az említett egyéni intézkedések nem egy átfogó szociálpolitikai koncepcióból származtak, és nem tekinthetők egy olyan rendszer funkcionálisan integráns – egymást támogató – részeinek, amely alkotóelemeinek hatékony működését segíti elő. Mindazonáltal a kiegyezés korának végére a minisztériumok többségének formális hatásköre kiterjedt az olyan közpolitikák és közigazgatási eljárások célkitűzéseinek szisztematikus és tartós megvalósítására, amelyek a gazdaságilag hátrányos helyzetűek egy vagy több kategóriájának jóléte és közérzete, életkörülményeik és/vagy foglalkozási tevékenységeik bizonyos tartósabb aspektusai szempontjából nagy jelentőséggel bírnak.

A HÁTRÁNYOS HELYZETŰEK ÁLLAMI VÉDELMÉNEK FŐ FÓKUSZAI

A kormány végrehajtó ágazatában (a továbbiakban *kormányon* kizárólag annak végrehajtó ágazatát értjük) a társadalombiztosítási és jóléti tevékenységek fő fókuszai bizonyos minisztériumok voltak. Ahogy mai politikai világunk szinte valamennyi szuverén államában (de az USA-ban nem), egy-egy „Magyar Királyi Minisztérium” az USA-beli *department of state*-nek felelt meg, de az országnak 1944 márciusában Hitler *Wehrmacht*-ja által történt – majd az azt követő szovjet – megszállásig egy markáns eltéréssel: vezetője egy miniszter volt, aki a miniszterelnöknek és a parlamentnek nemcsak saját politikai és közigazgatási magatartásáért volt felelős, hanem, legalábbis elvileg, a minisztérium és az ő irányítása alatt álló állami intézmények összes tevékenységéért (beleértve a magasabb rangú tisztviselők kiválasztásánál és kinevezésénél történt *culpa in eligendo*³¹⁹ miatti felelősséget is). Sőt, a miniszterek kollektíve is, egyénileg is felelősek voltak valamennyi miniszter politikai, illetve politikai szempontból releváns adminisztratív magatartásáért. A kormány végrehajtó ágazatában a társadalombiztosítási és jóléti tevékenységek fő fókuszai a következők voltak:

³¹⁹ *culpa in eligendo* (latin) – a kiválasztásban rejlő vétek, a kiválasztás felelőssége (a római jogban): nem megfelelő személy hanyag kiválasztása egy elvégzendő munkára

<i>Minisztérium</i>	<i>Releváns feladatok</i>
Belügyminisztérium	Szociális mozgalmak; önkéntes egyesületek (munkásokéi, szakszervezetek, a szakszervezetek által kontrollált szövetkezetek stb.); társadalmi zavarok; nemzetközi migráció, a leendő emigránsok és remigránsok (emigrációból visszatérők) védelme; szociális jólét, a helyi hatóságok jóléti tevékenységeinek szabályozása, megszervezése, felügyelete országos szinten; állami gyermekvédelem; közegészségügy, beleértve az egészségügy technikai megoldásait.
Központi Statisztikai Hivatal	akkor ezen minisztérium alatt működő intézmény, amelynek speciális osztályai voltak olyan releváns kérdésekkel való foglalkozásra, mint a lakosság mozgása (szociális vagy gazdasági okból), bűnözési statisztikák.
Ipari, Kereskedelmi és Közlekedési Minisztérium	A nem-mezőgazdasági dolgozók és alkalmazottak („fehérgallérosok”) állami védelme; gyárak felügyelete az előzővel összefüggésben; munkaszerződés-ügyek és a munkaügyi törvények adminisztrálása; munkaerőpiac és munkanélküliség; az iparban felmerülő viták és békéltetési eljárások; a nem-mezőgazdasági dolgozók és alkalmazottak társadalombiztosítása, kivéve a bányász-nyugdíjbiztosítást; inasotthonok és szakmunkás-védegyletek létrehozásának segítése, ezek szabályozása és felügyelete.
Földművelésügyi Minisztérium	A mezőgazdasági munkaerő és alkalmazottak állami védelme; parasztgazdák letelepítése („belföldi kolonizáció”); béresek lakhatása, vándor- és aratómunkások elszállásolása; mezőgazdasági munkaerőpiac (a mezőgazdasági munkaerő belföldi migrációja; mezőgazdasági keresők balesetbiztosítása és segélyezése szülés és betegség esetén)
Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium	A nemzetiségi probléma közoktatási aspektusa, kapcsolódó közpolitika
Igazságügy-minisztérium	Bűnmegelőzés (nem rendőri módszerekkel) és a kapcsolódó kriminalisztikai kérdések; fiatalok bűnözés; feltételes szabadlábra helyezés; válás és elhagyás
Honvédelmi Minisztérium	Veteránok ügyei, beleértve rehabilitációjukat is; állami segély (nyugdíj stb.) hadiözvegyeknek, hadiárvának és más ínségben lévő hozzátartozóknak

Amikor Teleki Pál gróf először miniszterelnök lett, meglepetten kellett rájőnnie, hogy a Miniszterelnöki Hivatal nem rendelkezik olyan apparátussal, amelynek segítségével hatékonyan kidolgozhatja és irányíthatja tervezett szociálpolitikáját és nemzetiségi politikáját (amely az elvesztett területek magyar nemzetiségének érdekeit is érintené). Teleki tehát két új szekciót szervezett a meglévő „általános” és a sajtóiroda mellé: egyet a szociálpolitikára, egy másikat pedig a „nemzeti kisebbségi” ügyekre.

A *Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban* az I. világháború vége felé papíron, 1919–1920 telén pedig ténylegesen új kormányzati központi hivatalt hoztak létre. Ennek hatáskörébe a következő, többségükben más minisztériumokból átkerült feladatok tartoztak:

A Belügyminisztériumtól került át a szociális biztonság és a közegészségügy – mindkettő országos szinten –, továbbá a gyermekek állami védelme; az Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztériumtól a nem mezőgazdasági munkavállalók és fizetett alkalmazottak („fehérgallérosok”) társadalombiztosítása; a Földművelésügyi Minisztériumtól a vidéki kisház-építés finanszírozása, főként a mezőgazdasági munkások és a paraszti kisbirtokosok vonatkozásában; a Honvédelmi Minisztériumtól a veteránok és a hadiözvegyek, árvák és egyéb eltartottak ügyei. A kormányzati tevékenységek két új területe: a lakhatás (alacsony bérletű lakások), a bérlők védelme, és a 330 000 menekült védelme (ők a történelmi Magyarország ama területeiről jöttek át, amelyektől a trianoni békeszerződés 1920-ban megfosztotta az országot).

Az új minisztérium napirendjének leírása azt mutatja, hogy megnevezése – Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium – téves, mivel a nem mezőgazdasági munkaügyi társadalombiztosítások kivételével az összes olyan „munkaügy”, amellyel a kormány foglalkozott, a megfelelő „rég” minisztériumok hatáskörében maradt. A „munka” szó az új minisztérium nevében csalóka; legfeljebb arra utal, hogy a kormány az új minisztériumon keresztül növeli és koncentrálni erőfeszítéseit a munkaerő érdekeinek és jogainak érvényesítésére. A Horty-korszak első szociális és munkaügyi miniszterei 1920-ban és 1921-ben egy orvos (egy általános orvos) és egy fogorvos voltak, akik ellenforradalmi csoportosulásokat vezettek a fővárosban. Utóbbi ezért Kun Béla „proletárdiktatúrája” alatt börtönbe is került. Anélkül, hogy bármilyen politikai vagy közigazgatási tapasztalattal rendelkeztek volna – és teljes mértékben vállalva a központi közegészségügyi igazgatás felső vezetőjének és az „orvos-miniszternek” a szerepét –, nem mertek belemenni egy politikai szempontból veszélyes küzdelembe, hogy ez a minisztérium ténylegesen és ne csak név szerint legyen a munka minisztériuma. A „rég” minisztériumok magas rangú tisztviselői számára – az ő rutinjukkal és kifinomult technikáikkal, amelyek által egy új, tapasztalatlan minisztert irányításuk alatt tarthatnak – valóban könnyű volt megvédeni ama „rég” minisztérium megmerevedett kompetenciájának „integritását”, amely egyben

az a szféra is volt, ahol az új miniszter hivatalának közhatalmát jogszerűen gyakorolhatta. A „munkaügyek” kormányzati teendőinek felosztása a minisztériumok között – a nem mezőgazdasági alkalmazottak társadalombiztosítását kivéve – ugyanolyan maradt a szovjet megszállás 1945 áprilisi befejeződéséig, mint a kiegyezés korának végén, 1918-ban, annak ellenére, hogy egy Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium 1919–1920-ban ténylegesen létrejött, és fenn is maradt 1932-ig, amikor is a Belügyminisztérium teljes egészében elnyelte.

SZOCIÁLIS ÚJÍTÓK, PROFESSZOROK ÉS BÜROKRATÁK

A századfordulótól kezdve, a második liberális nemzedék uralkodásának idején már számos olyan hozzáértő hivatalnok fejlődött fel fokozatosan bizonyos munkás- vagy „szociális” ügyek szakértőjévé, akiket irodalmi teljesítményükért is elismertek. Időről időre valamely minisztériumban – olyan miniszter vagy államtitkár (rangban az Egyesült Államok és a hagyományos brit „*Offices and Boards*” államtitkár-helyettesének megfelelője) irányítása alatt, aki egy vagy több releváns probléma iránt tartósan érdeklődött, s akiben megvolt (akár jogszabályok útján) a társadalmi innováció(k) elérésére irányuló erőteljes törekvés – fokozatosan számos kiemelkedő és tudós szakértő nőtt ki és működött együtt az illetékes részlegben.

Érdekes módon a legfeltűnőbb eset a Földművelésügyi Minisztériumban történt, amelyet általában egy arisztokrata nagybirtokos vezetett, és gárdáját leginkább közepes és magasabb rendű nemes tisztviselők alkották. Darányi Ignác³²⁰ miniszter hosszú adminisztrációja alatt a századfordulón – amikor előkészítette és elérte mezőgazdasági munkásvédelmi intézkedéseinek elfogadását (amelyek ugyanakkor, mint már említettük, megfosztották a mezőgazdasági munkásságot a koalíciótól és a sztrájtól) –, a Földművelésügyi Minisztérium illetékes részlegében öt tisztviselőnek volt doktori címe. Hármójukból két évtized alatt kiemelkedő egyetemi tanár lett; Jászi Oszkár például Károlyi demokratikus forradalma idején, 1918–1919-ben a Radikális Párt vezetője és nemzetiségi miniszter volt, később pedig az Oberlini Főiskola (USA) professzora.

A *külföldi hatások* nagymértékben hozzájárultak a közigazgatás szakértői típusának kialakulásához és a szociálpolitikára gyakorolt növekvő befolyásukhoz a munka- és más „szociális” ügyek terén tett apró lépések helyett. Ezek a „külföldi befolyások” a következők voltak:

³²⁰ Darányi Ignác (1849–1927) magyar jogász, agrárpolitikus, nagybirtokos, miniszter, 1909-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

(a) *A külföldi ösztöndíjak hatása.* Adolf Wagner³²¹ (Berlin) és Gustav von Schmoller³²² professzorok, majd a *Verein für Sozialpolitik*³²³, később Charles Gide³²⁴ (Párizs) és Werner Sombart³²⁵ (Berlin) gyümölcsöző és tartós érdeklődést keltenek a szociálpolitika iránt; náluk képezték magukat a 20. század eleji magyarországi gazdasági teoretikusok: Földes Béla, Navratil Ákos³²⁶ és Heller Farkas³²⁷ professzorok. A kiegyezés korának utolsó időszakában, és a Horty-rendszer első évtizedében (a nagy válságig) a közigazgatás összes releváns szakértőjének gondolkodását döntően ez a három tudós alakította. E magyar és külföldi gondolkodók intellektuális hajtóerőt képviseltek az állami szociálpolitika felé, amelyet egykor az olasz-svájci Simonde de Sismondi kezdeményezett.

(b) *Szabadkőműves humanitárius befolyás.* Néhány budapesti páholy – kiváltképp a *Madách* és a *Világosság* – a megbízható információk közlésében voltak aktívak, továbbá példás külföldi munkaerő-védelmi intézkedésekről és politikákról terjesztettek röpiratokat. Ez a szabadkőműves irodalom a hazai szabadkőműveseken keresztül utat talált a társadalmi és munkaügyi problémákkal foglalkozó egyetemi hallgatókhoz, akár a szabadkőműves köröktől távol is.

(c) *A szocialista revizionizmus hatása.* A szociáldemokrácia Magyarországon – nem annyira elméletben, mint a valóságban – a marxista szocializmus

³²¹ Adolph (v. Adolf) Wagner (1835–1917) német közgazdász, az államszocializmus képviselője, Gustav von Schmollerrel együtt a Bismarck-korszak legjelentősebb közgazdásza. A Szociálpolitikai Egyesület (Verein für Sozialpolitik) tagja, a berlini Friedrich-Wilhelm (ma Humboldt) Egyetem rektora. A róla elnevezett Wagner-törvény szerint a nemzeti jövedelem felhasználásában az ipari társadalom fejlődése során nő az állami kiadások részaránya.

³²² Gustav Friedrich (von) Schmoller (1838–1917) német közgazdász, társadalomtudós, a közgazdaságtan ún. fiatalabb történeti iskolájának fő képviselője.

³²³ *Verein für Socialpolitik* (eredetileg, hagyományos helyesírással; magyarul Társadalompolitikai Egyesület) a német nyelvterület 1873-ban alapított közgazdaságtudományi egyesülete, székhelye Berlinben van. Az egyesület adja ki a *Schriften des Vereins für Socialpolitik* könyvsorozatot, valamint a *German Economic Review* és a *Perspektiven der Wirtschaftspolitik* c. folyóiratokat.

³²⁴ Charles Gide (1847–1932) francia közgazdász és gazdaságtörténész, a bordeaux-i, a montpellier-i, a párizsi egyetem, majd a Collège de France professzora, az író André Gide nagybátyja.

³²⁵ Werner Sombart (1863–1941) német szociológus és közgazdász, a gazdaságtudomány „legfiatalabb történeti iskolájának” vezetője, a 20. század első negyedének egyik legjelentősebb európai társadalomtudósa.

³²⁶ Szalóki Navratil Ákos Ferenc Mihály (1875–1952) közgazdász, jogtudós, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Heller Farkas mellett a két világháború közötti közgazdaságtan kiemelkedő jelentőségű alakja.

³²⁷ Heller Farkas Henrik (1877–1955) közgazdász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Bernstein és David típusú *revizionizmus*ához csatlakozott, ellentétben a sokkal radikálisabb osztrák szocialistákkal. E revizionizmus a szociálpolitika iránti pozitív orientációt idézett elő. A dogmatikus ortodox marxisták viszont „reakció-sok olyan politikai eszközeiként” utasították el, amelyeket „a tőkés bércei találtak fel és propagáltak”, hogy megelőzzék, illetve mérsékeljék a társadalmi feszültségeket és konfliktusokat. Ezek ugyanis a proletariátus osztályöntudatát és osztálygyűlöletét terjesztenék (vagy már terjesztik) és fokoznák, s fellobbantanák az osztályharc lángjait. Az a tény, hogy a revizionista szocialistákra pozitívan hatott a szociálpolitika, kedvezően befolyásolta a közigazgatás néhány szakértőjét, mert kiderült számukra, hogy – szemben a korábbi szocialista magatartással – még a szocialisták körében is felismerték a munka és általában az ember számára egy szilárd és hatékony szociálpolitika nagy értékét. A revizionizmus elsősorban a nem szocialista politikai szakszervezeti titkárok között terjedt el, és együttműködési lehetőséget teremtett a köztük és a közigazgatásban dolgozó ipari munkaügyi szakértők közötti gyakorlati „szociális problémák” megoldására.

„*Szociálpolitika egy városi önkormányzatban*”: a háromféle befolyás halmozott hatására az évszázad elején létrejött a budapesti fővárosi önkormányzat szociálpolitikai osztálya. Jól felszerelve tehetségekkel és pénzalapokkal hamarosan nemcsak egy rendkívül hatékony önkormányzati jóléti osztály volt, hanem egy tudományos országos központ is, amely propagálta a szociálpolitika világi, humanitárius fajtájának előmozdítását. Egyben az adminisztratív munkásvédő tevékenységek újabb központjává is vált. Az ellenforradalom alatt a Budapest várost akkor irányító „keresztény párt” szélsőségesen antiszemita Wolff-szárnya felszámolta, és teljes személyzetét (csupa diplomás embert) szélnek eresztette. Egyikük, Ferenczi Imre³²⁸ a Genfi Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Migrációs részlegének neves vezetője lett.

A második katolikus politikai nemzedék kialakulása a közszolgálat szociális újtói körében: A 20. század elején számos buzgó katolikus értelmiségi is ott volt ama fontosabb szakemberek között, akiknek lehetőségük volt képzésre, tapasztalatszerzésre és arra, hogy kitűnjenek, éspedig elsősorban a közszolgálatban, ezen belül az Igazságügyi és a Földművelésügyi Minisztériumban. Intellektuális fejlődésüket a századforduló és az I. világháború között a fent említett gazdasági gondolkodású iskolák is formálták neves képviselőiken keresztül, de – bár nem közvetlenül – ki voltak téve a tartós szabadjárú és/vagy revizionista szocialista befolyásoknak. Intellektuális képzésükben ezek helyett és a növekvő „polgári radikalizmussal” szerzett ambivalens tapasztalataikon kívül

³²⁸ Ferenczi Imre (1884–1945) szociálpolitikai író, egyetemi magántanár. Budapest szociálpolitikai ügyosztályán szakelőadó és tanácsjegyző, 1916-tól a szociálpolitika egyetemi magántanára. 1920-tól a genfi Nemzetközi Munkaügyi Hivatal szakreferense.

jelentős szerepet játszott a századforduló agrárizmusa, továbbá – a magyarországi aktuális kérdéseket illető relevanciájuk által – a *Rerum novarum* enciklika posztulátumai Prohászka megvilágosító és lenyűgöző, valamint Giesswein tudományos megfogalmazásában.

„Agrárizmus” mint hozzájáruló tényező: Károlyi Sándor gróf, aki 1879-ben – első kísérleti próbálkozásának kudarca után, amikor mozgósítani akarta a gazdálkodókat létfontosságú érdekeik kollektív szervezett védelmére (részben azon fenyegetés hatására, hogy akkor először a búza dunai gabonatermelők számára döntő jelentőségű főbb közép-európai piacait óriási mennyiségű tengerentúli búza áraszthatja el, részben mivel a liberális rezsim egyoldalúan az ipari érdekeket támogatta), 1901-ben kibontotta – jelentős sikerrel – az agrárizmus zászlaját. Főleg szövetkezeti mozgalom volt az övé, amelynek sikere megerősítette a földművelők bevált, jelentős, új országos szövetkezeti szerveződését. Ezek a közelmúltban létrehozott Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezettel együtt ellensúlyozni igyekeztek a banki és a kapcsolódó nagyipari különleges érdekek tartós és túlnyomó befolyását a kormányzatnál. Károlyi Sándor gróf (1831–1906), évtizedeken át a nyugat- és közép-európai szövetkezeti törekvések és szervezetek szorgos tanulmányozója, nem volt megrögzött konzervatív. A parlamentben 26 évből 22-t töltött ellenzékben. Erőteljesen támogatta barátja, Darányi miniszter földmunkásvédő intézkedéseit, és nem kevés sikerrel győzte meg, hogy beindítsa a korábban említett parasztigazdálkodó-telepítés („belföldi kolonizációs”) programot annak érdekében, hogy segítsen a törpebirtokosoknak és a vidéki struktúrában kiterjessze a családi méretű földtulajdonnal bíró parasztgazdák szegmensét. Az országos szövetkezeti és más gazdálkodói szervezetek központjai magukhoz vonzottak még tudósokat és más magasan képzett és ambiciózus embereket is, akiknek látványos többségét katolikus fiatalok alkották. Közülük néhány kiemelkedő szakértő volt – mint például a későbbi professzor, Czettler Jenő³²⁹, a *Mezőgazdasági szociálpolitika* című monumentális munka szerzője –, aki fiatal felnőttként elsősorban nem a vidéki hitelek és marketing, hanem a mezőgazdaság emberi problémái iránt érdeklődött. E szakértők megalakították a Széchenyi-kört, amely szem előtt tartotta, hogy az országnak a jövőben számos képzett szakértőre lesz szüksége a mezőgazdaság mint a nemzet egyik legfontosabb termelési ága számára. És nekik ugyanolyan igaz keresztényeknek kell lenniük, mint a kiemelkedő szakértőknek, akik elsősorban a mezőgazdasági szereplők mindegyikének emberi és „szociális” érdekeit tartják szem előtt.

³²⁹ Czétényi Czettler Jenő (1879–1953) jogász, közgazdász, egyetemi tanár, földművelésügyi államtitkár, az MTA levelező tagja, a Magyar Gazdaszövetség igazgatója, majd alelnöke.

Ezért Széchenyi agrárszövetkezeti követői – egyetlen kivétellel buzgó katolikusok – megalapították és éveken keresztül támogatták a Széchenyi Ifjúsági Szövetséget azzal a céllal, hogy legyen egy önkéntes, önálló egyesület, amely nyitott az egyetemi hallgatók előtt, és főleg azokat vonzza, akiket érdekel a társadalmi és gazdasági problémák tanulmányozása, s azt tervezik, hogy életüket a közjó és embertársaik egyéni érdekei szolgálatának szentelik, hiszen keresztény hitük és az ország gazdasági életével kapcsolatos világi tudásuk szemszögéből nézik őket. A Széchenyi-kör részt vett az ország gazdasági életében, így az egyetlen olyan egyetemi hallgatói szövetség volt, amely az első világháború előtt és azt követően is bátorította, sőt segítette tagjait – kezdetben elsősorban vidéki vallásos diákokat –, hogy a gazdasági ügyek iránti nyiladozó érdeklődésüket szisztematikusan ápolják, és az általuk preferált gazdasági területen előtűk álló szakmai karrier érdekében folytassanak tanulmányokat.

Külföldi hatás. Végül meg kell említeni azt az erős benyomást, amelyet a *centrum* – valójában a német „katolikus párt”, annak társadalmi-politikai programja, ereje és fegyelme, továbbá a jól szervezett németországi katolikusok éves *Katholikentagenje*, évről évre más és más aktuális társadalmi problémával a napirendjén – tett a „második politikai nemzedék” katolikus szellemi elitjének több tagjára, akik a felsorolt minisztériumokban, a kormányzati munkabiztonsági és szociális jóléti tevékenységek fő fókuszaiban működtek. Hogy az *osztrák keresztényszocialisták* nem gyakoroltak rájuk ilyen hatást, annak számos oka volt, például a *Centrum*hoz képest elért eredményeik minimális jelentősége és néhány kulcsfontosságú tagjuk időnkénti magyarelles megnyilatkozásai; e téren a legrosszabb hagyományokat Karl Lueger teremtette meg.

A katolikus értelmiségiek körében uralkodó vélemények megváltozása; szociális rendszerben való gondolkodásuk. Az ország „első kommunizmusa” élet-hosszig tartó hatást gyakorolt azokra is, akik a 20-as években professzionálisan foglalkoztak, vagy kezdtek el foglalkozni szociális kérdésekkel. A fogalom korábban definiált értelmében vett katolikus politikai aktivisták – továbbá a harmadik katolikus politikai nemzedékhez tartozók, akik a 20-as években, vagyis a későbbiekben váltak a munkaügyi és egyéb „szociális ügyek” ismert szakértőivé –, 1918-ban és 1919-ben szerzett drámai szociális tapasztalataik hatására erősen támogattak egy átfogó szociálpolitikát. A marxista szocializmus 1918-1919-es felívelő szakaszában, valamint a kommunizmus az 1919-es „proletárdiktatúra” hivatalos ideológiájaként átfogó programot jelentett az egész fennálló társadalmi rendszer teljes megváltoztatására. Kun Béla rezsimje meggyőzően mutatta, hogy a szocialisták új „formációja”, a bolsevikok „komolyan gondolják” az ilyen radikális társadalmi változtatást. Az említett katolikus politikai aktivisták mélyen meg voltak győződve arról, hogy a részleges védekező és palliatív törvényi és közigazgatási intézkedések nem jelentik azoknak a problémás helyzeteknek a hatékony kezelését, amelyeket a társadalom megosztottsága, fokozódó

iparosodása, kiterjedt szekularizációja s még egy sor jelentős változás a hagyományos domináns kultúrában és a teljes magyar társadalmi rendszer számos további belső és külső faktor változójában (a rájuk adott személyes válaszokkal együtt) előidézett. Arról is meg voltak győződve, hogy a fennforgó problémák tartóssá válása, esetleg súlyosbodása tovább erősíti a *status quo*-val való tömeges elégedetlenséget és új kollektív kísérleteket eredményezhet, amelyeket valószínűleg újra hatékonyan támogatnának külföldről, és amelyek jellemzően alá szokták ásni, majd radikálisan újjáépíteni – szükség esetén erőszakkal – az intézményesített társadalmi rendet. Egyetértettek abban is, hogy a kor fő masszív társadalmi forradalmi kihívására – amelynek a történelmileg kialakult formában létező, többé-kevésbé modern társadalom éppen ki van téve – a megfelelő „válasz” *nem* olyan egyszerű, mint időnként palliatív, védő intézkedéseket hozni, és egyidejűleg propagandisztikusan terjeszteni annak tudományosan tökéletes igazolását, hogy az állítólagos szociális panacea – a társadalom egészen (radikálisan) új rendszere, amely az orosz kommunisták ígérete szerint megváltaná az emberiség hátrányos helyzetű többségét – esetleges, Oroszországban már létező alkalmazásának a legtöbb emberre nézve szükségképpen mennyire káros következményei lennének. Ők (a második katolikus politikai nemzedékből) és mi (a harmadikból) egyformán meg voltak – meg voltunk – győződve, és némelyikünk a sajtóban is azt állította, hogy csak egy jól megtervezett, realisztikus és fokozatosan, bölcs szociális stratégiával megvalósított átfogó társadalmi reformpolitika lehet alkalmas felelet egy olyan kihívásra, amely az 1919-es kísérlet megismétlésén dolgozik, és azt az ígéretet terjeszti, hogy eléri a teljes társadalmi rendszer gyors és átfogó megváltoztatását.

A KATOLIKUS TÁRSADALOMFILOZÓFIA HOZZÁJÁRULÁSA AZ ÁTFOGÓ SZOCIÁLPOLITIKA IRÁNTI POZITÍV ATTITÜDÖKHÖZ

A számottevő katolikus értelmiségiek társadalommal kapcsolatos meggyőződésének e téren meglévő konszenzusát feltehetően a katolikus társadalomfilozófiai rendszer (beleértve a társadalmi etikát) keretei közti szokásos gondolkodásuk is meghatározta. E rendszer átfogó és logikus egységet képez egy magasan artikulált sokrétűségben belül. Ha egy művelt ember szokásos módon a társadalomra gondol, és logikailag integrált normatív rendszerben értékeli azt, a társadalom „szociális problémáinak” szociális megoldásait legszívesebben olyan politikákon keresztül látná, amelyek mintázata az ő szemében szintén rendszerszerűnek tűnik. Valószínű, hogy erkölcsi és szellemi igény támad benne egy átfogó szociálpolitika tervezésére – alkalmasint csapatmunkában, kellemes társaságban – vagy jóváhagyására, elfogadására, esetleg támogatására. E szociálpolitika, ha jól alkalmazzák, véleménye szerint olyan szociális helyzetet hozna létre, amely

viszonylag közel esik az ő személyre szabott társadalomfilozófiai (benne etikai) normatív rendszerének nagyjából megfelelő állapothoz. Reálisan gondolkodva természetesen tudná, hogy az „adekvát állapot” gyakorlatilag semmilyen körülmények között nem érhető el, csupán megközelíthető. Mind a második, mind a harmadik nemzedék katolikus értelmiségi politikai aktivistáinak egyre növekvő számában a 20-as évek elején és közepén kialakult az a szokás, hogy a katolikus társadalomfilozófiai, azaz egy normatív rendszer mentén gondolkozzanak a társadalomról, különösen két további befolyás hatására. Ekkorra Prohászka első fiatal pap termése és a többiek, akik az *Università Pontificia Gregorianán*, Rómában, Joseph Biederlack páter (S. J.)³³⁰ melletti tanulmányaik során, vagy az innsbrucki *Canesianumban* a „szociális pasztorálásért” lelkesedtek, elérték azt az életkort és egyházi pályafutásuknak azt a szakaszát, amikor hivatalos megbízásuk elegendő lehetőséget biztosított számukra folyamatos társadalmi kapcsolatokat ápolni, főként a fővárosban, több katolikus, mint protestáns, saját korosztályukhoz tartozó vagy akár fiatalabb laikus értelmiségivel. Néhány fiatal értelmiségivel folytatott „végtelen”, bensőséges, serkentő beszélgetéseik – minden alkalommal változatos társadalmi-kulturális kérdésekről – a leghatékonyabb kommunikációs módnak bizonyultak. Ezek csatornáján keresztül római katolicizmusuk lenyűgöző, gazdag, életteli lelkesége és merész társadalmi törekvései behatolhattak a laikus barátok és ismerősök elméibe, és meghódíthatták azokat; utóbbiak társadalmi tapasztalatai pedig gazdagíthatták az említett fiatal papok korlátozott ismereteit az aktuális gazdasági és politikai kérdésekről, hasznos információkkal szolgálva a társadalmi valóság több olyan szempontjáról, amelyhez nem volt közvetlen hozzáférésük.

A személyes vallásosság átalakulása. Prohászka püspök apostolkodása, Biederlack páter inspiráló tanítása és a „kis Prohászka” növekvő, terjedő és mélyülő befolyása, intellektuális kortársaik és az egyetemi ifjúság körében végzett pasztorálásuk, valamint az egyének közti vagy kis csoporthoz eljutó informális kommunikációjuk révén a harmadik katolikus politikai nemzedék viszonylag fiatal értelmiségijeinek vallási-szellemi élete a 20-as években mély változáson esett át. Ezek az emberek egyre inkább szégyelltek és rosszaláltak a „hivatásos katolikusoknak” aposztrofált politikai aktivisták hivalkodó részvételét a hagyományos egyházi körmeneteken és a koncertszerű „hivatalos” nagymiséken, ahol a katonai, közszolgálati, gazdasági és általános szociális hierarchiák szigorúan a protokoll szerint helyezkedtek el, és a katolikus méltóságok azon tudtak összekülönbözni, kinek melyik stallum jár az ilyen „hivatalos” templomi alkalmon. Következésképpen kerülték az olyan vallási eseményeket, ahol a pompa és a

³³⁰ Joseph Biederlack S.J. (1845–1930) német jezsuita egyházbíró, szociológus, római és innsbrucki egyetemi tanár. Magyarul megjelent műve *A társadalmi kérdés mi-
benléte és megoldása* (1903).

külsőség keveredett a liturgiával. Előnyben részesítették a magánjellegű vallási életet, hívőkként – amennyire lehetőségük volt rá – mind a buzgóságban, mind a szeretetben anonimák maradtak. Prohászka sugárzó szellemének és az említett fiatal papoknak gondolkodásmódjukra és személyes vallásosságukra gyakorolt megvilágító hatása révén e vallásosság jellege gyors változáson ment keresztül. Megértették vallásuk abszolút jelentőségét az ember életének minden egyéni és társadalmi vonatkozásában. Vallásosságuk hatóköre kibővült, korlátlaná vált. Bár vallási életük etikai oldala új lendületet kapott, azért feltehető, hogy általában tudatában voltak annak, milyen veszélyekkel jár, ha a vallási élet bármiféle módon túl egyoldalúvá válik. Hogy milyen volt a harmadik katolikus politikai nemzedék – beleértve annak szellemi „tagjait” – vallásos mentalitása, és hogyan alakult át az életük, arra a későbbiekben térünk ki.

Heinrich Pesch páter szolidarizmusának hatása a „2.” és a „3. nemzedéki” katolikus intellektuális politikai aktivistákra. Az előbbihez szorosan kapcsolódó második tényező – amely szintén arra ösztönözte s abban támogatta a katolikus értelmiségieket, hogy a társadalomra, mint rendszerszerű szociális egészre gondoljanak – az a rendkívül erős és tartós hatás volt, amelyet Heinrich Pesch S.J.³³¹ a *szolidarizmusnak* nevezett átfogó katolikus szocio-ökonómiai rendszerével gyakorolt rájuk. Ez a normatív elméleti rendszer logikusan integrálta a katolikus társadalomfilozófiát – ahogyan több szakaszában a pápai hatósági kijelentések megfogalmazták, alkalmazták és értelmezték –, és egy gazdasági elméletet, ahogyan a századfordulón a már említett Adolf Wagner professzor, Pesch páter oktatója azt a Berlieni Egyetemen tanította. (Wagner elméleti rendszerezése még mindig a klasszikus gazdasági teórián alapult, nem hatott rá – még később sem – Carl Menger³³² és Eugen von Böhm-Bawerk³³³ modern osztrák határhaszon-iskolája, bár ez már az ő korában is kiemelkedő jelentőségű volt, és a 20-as évek elejétől uralkodott a „nyugati”, az indiai és a japán tudósvilágban, a Marshall által még korábban kidolgozott változata pedig az Egyesült Államok-

³³¹ Heinrich Pesch S.J. (1954–1926) német jezsuita teológus, közgazdász és társadalomfilozófus, Oswald von Nell-Breuning tanára, a katolikus társadalmi tanítás szolidaritás-elvének megalapozója.

³³² Carl Menger (1840–1921) osztrák közgazdász, a modern neoklasszikus közgazdaságtan egyik megalapítója. Az osztrák közgazdasági iskola egyik alapítója, a határhaszon-elmélet első képviselője. 1876-tól Rudolf trónörökös nevelője, 1879-től a politikai gazdaságtan professzora a bécsi egyetemen.

³³³ Eugen Böhm-Bawerk (1851–1914) osztrák közgazdász és politikus, három ízben az osztrák pénzügyminiszteri tárca birtokosa (1895; 1897–98; 1900–1904). A közgazdaságtan professzora 1884-től az innsbrucki, 1905-től a bécsi egyetemen. 1911 és 1914 között az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke. Carl Menger követőjeként az osztrák iskola és a szubjektív értékelmélet képviselője. Legjelentősebb eredményei a kamat és tőkeelmélet területén születtek.

ban). A munka- és „szociális” ügyekre szakosodott magyar katolikus értelmiségű szakemberek német hitsorsosaikkal együtt különösen fogékonyak voltak Pesch páter szolidarista szintézisére, mivel – ahogy mondtuk – az 1900-tól 1920-ig terjedő időszak három vezető magyar közgazdaságtan-professzorában leginkább és csakis Adolf Wagner hatására támadt érdeklődés a szociálpolitika iránt, melynek közgazdaságtani aspektusaival foglalkoztak. (Nb. nyilvánvaló Pesch páter Nell-Breuning páterén keresztüli, közvetett befolyása a *Quadragesimo anno* enciklikára.) Magyarországon – ahogy Közép-Európában általában – a katolikus értelmiségiek a két háború közötti időszakban megismerték és katolikus társadalomfilozófiaként alkalmazták Pesch szolidarista rendszerét, amely teljesen különbözik a francia Léon Bourgeois³³⁴ világi szolidarizmusától, lévén maga a katolikus társadalomfilozófia. A rendszer a politikai válaszok itt tárgyalt modelljében szereplő aktív orientációk normatív elméleti alapja lett.

SZOCIÁLIS ÚJÍTÓK ÉS ADMINISZTRÁTOROK JELENTKEZÉSE ÉS KÉPZÉSE

A harmadik katolikus politikai nemzedék

Külföldön szerzett szociális tapasztalatok. A hazai politikai helyzet stabilizálódása és megszilárdulása idején, majd ezután 1922-ben és 1923-ban egyes fiatal katolikus értelmiségieknek – akik visszatekintve a *harmadik katolikus politikai nemzedék* „tagjaiként” jellemezhetők – lehetőségük volt arra, hogy előrehaladott tanulmányaikat valamelyik nyugat-európai vezető egyetemen folytassák. Közülük azok, akiknek figyelmét az általunk azonosított tényezők már addig is a kortárs gazdasági élet emberi és szociális problémái felé irányították, a ritka alkalmat, hogy külföldön tanulhatnak, igyekeztek felhasználni arra, hogy a nyugat-európai ipari és vidéki néptömegek életformáit és életkörülményeit első kézből megtapasztalják. Korábbi tanulmányaikból valószínűleg mindannyian jól tudták, hogy ezek a tömegek általában magasabb színvonalon élnek, mint ugyanolyan foglalkozású magyar társaik. Mindazonáltal lelkes csodálat és zavartság váltakozott bennük és lett úrrá rajtuk, amikor még mindig makulátlan fiatalos idealizmusukban először látták például a legalacsonyabb holland paraszti rétegek falvait és életét, vagy az angliai Birmingham környékén működő modern mintagyárakat és a munkások telepeit. Lenyűgözte őket annak megta-

³³⁴ Léon Victor Auguste Bourgeois (1851–1925) francia Nobel-békedíjas politikus, a Harmadik Francia Köztársaság 32. miniszterelnöke, 1919-ben a Nemzetek Szövetségének első elnöke. Társadalmi programja, a személyek közti kölcsönös felelősségvállaláson alapuló szolidarizmus egyaránt különbözött a liberalizmustól, a szocializmustól és a kommunizmustól.

pasztalása, hogy a parasztok és az ipari munkások – kedvező feltételek mellett – milyen szintet érhetnek el. Mindazonáltal időnként zavarba hozta őket, amikor a – megvalósítható, még ha nem is ideális – lenyűgöző látvány mellett hirtelen hatalmas, sötét mélység nyílt meg képzeletükben a szemük előtt, benne a nélkülözésben és szennyben élő számtalan magyarral. Kiben ne támadt volna e fiatal katolikus értelmiségiek közül mindjárt a helyszínen, ahol egy ilyen élmény letaglóztatta s egy pillanatra megbénította őket, életre szóló elhatározás? Ki ne akarta volna annak a feladatnak szentelni magát, hogy helyrehozza a hibákat, amelyeket a Nyugat és Kelet közti veszélyes övezetben gyökeret vert népe ellen elkövettek, és hogy amit csak lehet, tegyen meg néptársai sorsának javítására? *A külföldi tapasztalatok* nem egy esetben jelentős faktornak bizonyult a fiatal katolikus értelmiségiek bizonyos szociális reformpolitikák iránti, élethosszig tartó elkötelezettségében.

Egy megbotránkoztató hazai szociális élmény: az új rezsim parazita szétszóródó tömegei. A konszolidáció korszakának számos fényes gazdasági, sőt „szociális” vonatkozásai mellett volt egy komor aspektusa is, amely minden „helyreállítási”, „újjaépítési” periódusra jellemző. Akár „*harácsolóknak*” (*accapareur*), akár „*nyerészkedőknek*” hívjuk őket, az ilyen korszakban új arcok sokasága jelenik meg, s ragyog a politikai és gazdasági hatalom birtokosainak előszobáiban és a rezsim normálisnál ambiciózusabb hölgyeinek egyszerre divatosá lett szalonjaiban. Ezen arcok tulajdonosai olyan agresszív társadalmi és politikai „vérszívók”, akik addig próbálnak gyorsan karriert csinálni vagy meggazdagodni, amíg a jelentős pozíciók új betöltői még tapasztalatlanok és kihasználhatók egoista célokra, és/vagy még bizonytalanok, félnek a mindenütt jelenlévő, kielégíthetetlen étvágygal és ellenőrizetlen, állítólag „mesés” kapcsolatokkal rendelkező kísértetek pletykáitól és intrikáitól. Az új rendszer kegyetlen kizsákmányoló tömegét alkotják. Kik ők? A valódi és az önjelölt barátok, sógorok, unokatestvérek és más rokonok, s a valódi vagy hamis barátok barátai és sógorai, unokatestvérei. Továbbá: amaz új rendszer fő és kisebb hatalombirtokosainak rokonai, amely a társadalmi göröcsök rövidebb-hosszabb ideig tartó periódusa után látszólag megerősítette a társadalom kézben tartását. Függetlenül attól, hogy a parancsnoki hídon mennyire puritán és keményen dolgozó férfiak vannak, akik összes erőforrásaikat a közérdek szolgálatára fordítják, hátuk mögött egynémely, esetleg csak távoli rokonaik, „barátaik” – valójában leginkább csak ismerőseik –, együtt a jogalkotó „*jeunesse dorée*”³³⁵ több tagjával, valamint az állami bürokrácia stratégiai pozíciókban levő szereplőivel hamar az új rendszer alakulóban lévő *kizsákmányoló szétszóródó tömegének* „magjává” állnak össze. (*Szétszóródó tömegnek* mondjuk, mivel ellentétben a szokványos tömeg-

³³⁵ „*jeunesse dorée*” (francia) – aranyifjúság

gel, amely térben koncentrált, az új rendszer kizsákmányoló tömege térben szétszóródik.) Tagjai bárhol jelen vannak, ahol olyan politikai vagy közigazgatási döntést készítenek elő, amelyen egy roppant ígéretes kereseti lehetőség vagy más jelentős társadalmi jutalom megszerzése múlhat. Az általában szoros szolidaritás és kölcsönös segítségnyújtás egy ilyen tömeg egyedei között képes hatékonyan előmozdítani mohó és aktív tagjainak törtetését. Ilyen kizsákmányoló, szétszórt tömeg a konszolidációs korszak kezdetekor is kialakult; majd egy sokkal nagyobb, követelőzőbb és agresszívebb tömeg is, méghozzá akkortól kezdve, amikor a miniszterelnök Gömbös tábornok lett (1932–1936). Ilyesmik és a rendszer parazitáinak „szembetűnő fogyasztása” (*Veblen*) – amikor csak a falvakban „hárommillió koldus” élt, s a legtöbb ipari munkavállaló bére és fizetése a munkácsoládok többségét arra ítélte, hogy élethosszig egy nyomornegyedben lakjon –, a rezsimmel szemben ellenséges, sőt agresszív érzéseket generált és terjesztett az egyetemi hallgatók és a fiatal értelmiségiek – idealizmusban a nemzet társadalmi tartalékalapja – körében. A köztük lévő katolikusok a társadalmi igazságosság szempontjából is utálták és elutasították az „úri gengszterek” jólétét. Így a paraziták tömegének ismétlődő viselkedése a konszolidációs korszak egésze alatt jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy *az egyetemi fiatalok és a fiatal – köztük a katolikus – értelmiségiek körében radikalizálódott a közhangulat.*

A jövedelem- és karrierlehetőségek átcsoportosítása, valamint a különböző társadalmi előnyök elosztása „a rezsim barátai” – azaz az említett kizsákmányoló szétszóródó tömeg tagjai – javára (függetlenül a kedvezményezettek érdemeitől, a köz érdekében kifejtett teljesítményeiktől) nyilvánvaló volt. Az efféle ügyek viszonylagos gyakorisága és a temérdek igazságtalanság sokakat elkéséřített – és messze nem csak azokat, akiknek hátrányára mások indokolatlan előnyökhöz jutottak.

A *harmadik katolikus politikai nemzedék* politikatudományi, jogi vagy közgazdasági doktorátussal rendelkező fiatal értelmiségije számára a 20-as évek elején és közepén csak három olyan karrierút állt rendelkezésre, amelyek – ugyan rendkívül korlátozott módon – lehetőségeket kínáltak arra, hogy a munkaerővel kapcsolatos és más szociális ügyekben tapasztalatot és gyakorlatot szerezzenek, továbbá, hogy a hátrányos helyzetű tömegek vagy valamelyik kategóriájuk során javításához közvetlenül hozzájáruljanak. Ezek a *karrierlehetőségek*:

Közszolgálat a korábban említett releváns minisztériumokban és egyes szakosodott országos ügynökségeikben, valamint a három viszonylag legiparosodottabb város „szociálpolitikai” vagy jóléti osztályaiban. (Ezek az állami és önkormányzati közszolgáltatások 1925-ben és 1926-ban, ahogy azt korábban jeleztük, együttesen évente kb. öt-hét releváns lehetőséget kínáltak a fent említett típusú katolikus és protestáns értelmiségiek számára). *Egyetemi pályafutás*: egyetemi intézetben egy olyan professzor tanársegédjeként kezdve, akinek az

írásai a szociálpolitikával és a munkaügyekkel kapcsolatos komoly és folyamatos érdeklődéséről tanúskodtak (a doktori fokozattal bíró új pályázóknak átlagosan 1-2 ilyen „lehetőség” állt a rendelkezésére). *Az országos szövetkezeti és egyéb gazda szervezetek munkatársainak karrierje* (a doktori fokozatot szerzett fiatal keresztények közül évente 1-2 számára jelentett fontos lehetőséget). A második karrierlehetőség (egyetemi karrier) a tanársegédi stádiumban általában anyagi okokon alapult, de arra is jó volt, hogy a fiatal megfelelő, első kézből származó társadalmi tapasztalatokat szerezzon, és intellektuálisan gyarapodjon a magasan képzett és tapasztalt tisztviselőkkel folytatott napi érintkezés által, amit egy fent említett első vagy harmadik típusú professzionális köz- vagy magánszolgálat egészített ki. Így összegezve 1924–1926 körül az *új politikai nemzedékből* évente legfeljebb körülbelül hat–tíz, a megelőző, „*harmadik katolikus*” szegmensből négy–hét jogi vagy politikatudományi doktort (és senki mást) neveztek ki újonnan közszolgálati (beleértve az említett egyetemi) pozícióba. Először egy országos szövetkezet vagy más gazdálkodói szövetség alkalmazta őket, így ezek állományának lettek tagjai a megfelelő országos központban. E pozíciókban közvetlenül kamatoztathatták adottságaikat, magasabb szintű tudásukat és humanitárius hajlamaikat a szociálpolitika vagy a munkaügyi és jóléti politikák tanulmányozása, értékelése, tervezése és/vagy alkalmazása és/vagy felügyelete terén, valamint a végrehajtásról, az eredményekről és a várható következményekről való rendszeres beszámolás formájában. A munkáltatók és a munkavállalói szervezetek – mint a keresztényszocialista szakszervezetek, az önkéntes jótékonyági szövetségek (kivéve a gazdákét) és a tömegtájékoztatási intézmények szervezetei – még nem kínáltak számukra ilyen kedvező lehetőségeket. Azt is figyelembe kell venni, hogy 1922-től 1927-ig a közszolgáltatások általában nem tudták másokkal növelni munkavállalóik számát, mint a menekült köztisztviselőkkel, akik a békeszerződés által a szomszédos államoknak átadott területeken veszítették el közszolgálati pozícióikat. És e menekült köztisztviselők között gyakorlatilag nem voltak olyanok, akik az *új*, illetve a *harmadik katolikus politikai nemzedékhez* tartoztak volna, illetve olyan értelmiségiek lettek volna, akik a fent jelzett képesítéssel és speciális érdeklődéssel rendelkeznek. Sőt, az államháztartás szanálásának kezdete, azaz 1924 óta a költségvetési egyensúly kedvéért a civilek számát mind az állami, mind a városi adminisztrációkban jelentősen csökkentették.

Annak a nagyon kevés új köztisztviselőnek (akkor országosan csak évente öt-nyolc a közel kilencmilliós népességből, a megfelelő egyetemi asszisztensteket is beleértve), akit az *új politikai nemzedék* fiatal doktorai közül a 20-as évek elején és közepén újonnan kineveztek (ebből évente 3–6-ot a „*harmadik katolikus*” szegmensből) – és rendelkezett megfelelő típusú doktorival s a fent említett különleges érdeklődéssel –, amint kinevezték, viszonylag könnyű volt elhelyezkednie. Megtehetette ezt minisztériumának megfelelő osztályán, vagyis

a korábban felsorolt releváns fókuszok egyikében, avagy a városi adminisztráció valamely részlegében, amely „szociálpolitikával”, bizonyos munkaerővel kapcsolatos vagy más „szociális ügyekkel” foglalkozott; vagy a minisztériuma irányítása alatt álló megfelelő országos ügynökség székhelyén például a társadalombiztosítások vagy az állami munkaközvetítő állományában. Csakis a makacs idealisták voltak azok – évente öt–nyolc az új és a harmadik katolikus politikai nemzedék legkiváltságosabb „tagjai” közül –, akiket újonnan kineveztek a közszolgálati pozícióba akkor, amikor a fenti okok miatt alig volt új kinevezés, vagy a közszolgálat személyi állományát akár még drasztikusan csökkentették is. Ők kivételes kapcsolataikat használták fel, hogy kinevezést kapjanak valamelyik fent említett minisztériumi osztályba vagy országos ügynökségbe. Nehéz elfelejteni azt a gyanakvó, némi zavarral kevert tekintetet a személyzeti osztály vezetője, az államtitkár és a *magister elegantiarum* arcán, amikor maga professor gróf Teleki Pál miniszterelnök „támogatta” hivatalosan a szerző kinevezését az ő miniszterelnöki irodájába, és a zöldfülű – a *grand seigneur* kegyes kérdésére, hol szeretne szolgálni – ifjú idealizmusában mindjárt azzal az előzetesen elhatározott kérdéssel válaszolt, miszerint a „szociálpolitikai részlegnél” kíván dolgozni. Úriember nem foglalkozik „*proli*” (proletár) ügyekkel; és akinek a protektora egy gróf, sőt maga a miniszterelnök, annak az említett magas rangú tisztviselő „filozófiája” szerint feltehetőleg úriembernek kell lennie. E tisztviselő kapcsolatai egyébként olyan nagy értéket képviseltek, hogy 1922 és 1926 között – az említett szinte leküzdhetetlen nehézségek ellenére (a doktorátushoz kötött legalacsonyabb rangú, induló pozícióba tudott csak bekerülni a korábban felsorolt minisztériumok valamelyikében vagy a Miniszterelnöki Hivatalban) – minden követ megmozgatott, hogy értékeitől függően olyan kinevezést kapjon, amely önmagában is sokat érő státuszszimbólumot jelentett, és gyakran hozta őt kapcsolatba az országos szintű általános társadalmi elit tagjaival. Vagy az ilyen kinevezett megpróbálhatta megvalósítani ambícióját, hogy olyan adminisztratív egységben dolgozzon, amelynek feladatköre a legmagasabb megfelelő formális képesítéssel bíró alkalmazottak számára rengeteg lehetőséget kínál a jó – és karrierjük szempontjából valószínűleg hasznos – kapcsolatok létesítésére és ápolására jelentős, akár kulcsszerepet betöltő személyekkel, akik az országos politikai rendszerben vagy a nemzetgazdaság egyik ágában, szegmensében aktívak. Egy fiatal doktor, aki *ab ovo* lemondott minden előnyös lehetőségről, és azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a „szociálpolitika”, a munkaügyek, vagy más „szociális ügyek” területén dolgozzon, és ott híres szakértővé váljon, viszonylag könnyen elérhette azt, mivel nem kellett versengenie a hasonló formális képesítéssel rendelkező – de nagyon eltérő, esetleg jóval rangosabb szociális háttérrel, származással, következőképpen hatékonyabb társadalmi és/vagy politikai kapcsolatokkal bíró – kortársaival. Ám a konszolidáció korában ez nem volt újdonság, hisz még inkább így volt a „harmadik liberális nemzedék” másfél

évtizedében, nem is beszélve a korábbi időkről. Az uralkodó osztályhoz, és a nem üzleti (nem kapitalista) középosztály felső és középső rétegeihez tartozó családok – a továbbra is domináns hagyományos kultúra askriptív orientációja miatt – még inkább lebeszéltek központi kormányzati (miniszteri) szolgálatban tevékenykedő tagjaikat, hogy (kifejezésükkel élve) negatív státusszimbólumra tegyenek szert egy olyan minisztérium adminisztratív egységéhez (szekció, osztály) való tartozással, amely a legalacsonyabb rétegek ügyeivel foglalkozott. Vagyis a „*prolikéival*”, ahogy – a „proletárdiktatúrát” követve – az előkelő társaságban a munkásokat hívni volt szokás; ráadásul egy olyan minisztériumban, amelynek ügyfelei között *horribile dictu* még szocialista szakszervezeti tisztviselők és más „radikálisok” is szerepeltek.

A felsorolt minisztériumokon és a miniszterelnöki hivatalon belül a „szociálpolitika”, a nem mezőgazdasági munkaügyek és az egyéb „szociális ügyek” adminisztratív egységeiben a doktorátussal bíró személyzet összetétele a még mindig többé-kevésbé nagy földbirtokkal rendelkező nemesi családok tagjainak teljes hiányáról tanúskodik. De távol maradtak innen azok az őseiktől örökölt, magyar (nem magyarosított) nevekkal rendelkező, közepesen jómódú nemesek is, akik a hagyományos hatalmi elit tagjaiként egykor legalább megyei szinten kiemelkedő szerepet játszottak. A szerző abban a kiváltságban részesült, hogy azoknak a doktori fokozattal rendelkező tisztviselőknek a legtöbbször, akik a szóban forgó minisztériumi közigazgatási egységekben 1925 és 1930 között dolgoztak, személyesen ismerhette. Bár a nevek félrevezetőek, hiszen csak apai családnevek (a négy nagyszülő közül egyé, méghozzá egy olyan társadalomban, ahol még a nemesség is több nemzetiség tagjaiból tevődött össze; sok esetben az apai nagyapa nemzetisége jelentősen különbözött a három másik nagyszülő nemzetiségétől, vagy akár nemzetiségeitől), mindazonáltal nem annyira az egyes személyek nemzetiségi háttéréről adnak tájékoztatást, inkább arra jók, hogy segítségükkel egy pontosan meghatározott embercsoport nemzetiség szerinti összetételét általánosan leírjuk. Az említett típusú minisztériumi részlegekben – személyi állományukat együttesen figyelembe véve – például 1925-ben és 1926-ban a szóban forgó köztisztviselők kimondottan magyar, magyarosított (főként a 19. században német vagy szláv névből), német, szlovák és örmény neveket viseltek. Miután az öt etnikai névminta megoszlási gyakoriságát az említett létszámban (csak a jelenlegi célból absztrahált szociális kategória) áttekintettük, a következő meglepő eredmény adódott: magyar név kevesebb mint 15%, magyarosított név (amint azt korábban jeleztük) körülbelül 20%, német név 45%, szlovák név 18 százalék, és az egyetlen örmény név körülbelül 2 százalék. Ezért a magyarosított nevek többsége – legalábbis apai ágon – német származású volt (csak a családnév alapján), és arra lehet következtetni, hogy a „főiskolai és egyetemi végzettséggel rendelkező miniszteri szociális bürokráciában” a német származású tisztviselők abszolút többségben voltak (kb. 45 plusz

10%, utóbbiak magyarosított nevet viseltek); körülbelül egynegyedük volt szláv eredetű (18 plusz 6%, utóbbiak a magyarosított nevéük), szinte mind szlovák származású; kettő zsidó és egy örmény eredetű. A mintegy ötvenből mindössze nyolc volt magyar eredetű (egyikük sem származott – amint megjegyeztük – arisztokrata családból vagy a nemesek felső rétegéből; még azon öt, doktorátussal rendelkező tisztviselő közül sem, akikből egy volt magyar, egy másik pedig magyarosított nevű a miniszterelnöki hivatal 1920-ban alakult „szociálpolitikai részlegében”, noha ezt 1920-tól 1933-ban mindig egy gróf vezette: Teleki, Bethlen és Károlyi Gyula miniszterelnökök).

Az érintett egyetemi tanárok és docensek ősei az etnikai hátteret tekintve kizárólag a családnevük alapján (az egyén etnikai hovatartozását a továbbiakban is csak neve alapján fogjuk feltételezni, kivéve a szerző által személyesen ismert eseteket; első kézből származó információkat is felhasználunk), ugyanezekben az években a következők voltak. Hét egyetemi tanár (köztük egy aktív *emeritus*) és négy egyetemi docens volt, akiknek az előadásai és kiadványai komoly, gyümölcsöző elméleti – és valószínűleg humanitárius – érdeklődésről tanúskodtak a „szociálpolitika” és bizonyos munkaügyi témák iránt. E hét egyetemi tanár közül csak egynek volt magyar neve; a család utolsó két nemzedékében magyarosított neve pedig kettőnek, közülük az egyik – legalábbis apai vonalon – német eredetű volt, a másik zsidó; volt továbbá három német nevű és egy szlovák nevű is. A négy egyetemi docens közül, akik általános vagy mezőgazdasági „szociálpolitikát” prelegáltak, kettőnek volt magyarosított neve (mindkettő zsidó származású volt), egynek német és egy másiknak örmény. Összességében a tizenegy releváns tudós közül csak egy volt magyar származású, a többi: öt német, három zsidó, egy-egy szlovák, illetve örmény.

A REJTÉLY: AZ ETNIKAI MAGYAROK GYÉR ELŐFORDULÁSA A „SZOCIÁLIS TERÜLETEN”

Milyen következtetés vonható le abból a tényből, hogy 1925-ben és 1926-ban a magyar származású személyek – kizárólag a családnevek alapján – a „doktori fokozattal rendelkező minisztériumi szociális bürokráciának” csak körülbelül tizenöt százalékát tették ki, a „szociális” és „munkaügyi politika” elemzésében kiemelkedő akadémikusoknak pedig mindössze kilenc százalékát? Egy *raszista* talán arra a *következtetésre* jutna, hogy a magyarok általában ősi (örökölt) adottságaik révén enyhén szólva nem érdekeltek a társadalmi fejlődésben, keményebben fogalmazva, született konzervatívok, vagy egyenesen született reakciók. De minden társadalmi előfordulás – az itt fókuszban lévő is – nem egyetlen, hanem egy sor tényező ok-okozati összefüggéshez való hozzájárulásának tulajdonítható és tulajdonítandó. Továbbá figyelembe kell venni, hogy a liberális

rezsim államférfijai voltak azok – egyetlen kivételével etnikai magyar arisztokraták és nemesek –, akiknek a közpolitikája ösztönözte, majd támogatta és még szándékosan gyorsította is az iparosítás fejlődését. Ez önmagában társadalmi és kulturális változást jelentett; továbbá elő is idézett ilyen változásokat, amelyek a korábbi iparosodott társadalmakban feljegyzettek alapján előre láthatók voltak.

Az „egyetlen tényező” más megszállottjai az említett jelenséget privátim *nemzetiségi konfliktusokkal magyarították*. Állításuk szerint a nem magyar ősök utódai etnikai kollektívájuk vagy nemzetiségük ellenérzéseinek, és a korábbi nemzedékeikben különösen elnyomott agresszív tendenciáiknak engedelmessé váltak. E tendencia aktív, pozitív munkaorientáltságuk formájában jelent meg, amely felerősödve fokozatosan ásta alá, majd semmisítette meg ama hagyományos magyar társadalmi és hatalmi elit fölényét, amely őseiket nemzedékek óta elnyomta, őket pedig azóta is csak megalázza. Úgy tűnik, ezen érvelés támogatói figyelmen kívül hagyják, hogy a fókuszban levő kis statisztikai „populáció” „polgári” elemei valószínűleg szubjektív értelemben is *privilegizáltak* voltak, hiszen köztisztviselőkként szolgálhattak a kormány központi (miniszteriális) adminisztrációjában, és meglehetősen valószínűséggel pályájuk csúcán többük magas rangú tisztviselő, végül esetleg államtitkár lett. Ezen túlmenően a miniszteri közszolgálat hasonló etnikai háttérű fiatal doktorainak zöme a „szociális” közigazgatási egységeken kívül dolgozott s haladt előre, és többségük mindent megtett, hogy elkerülje a kinevezést egy ilyen egységhez. Állítólag másképp akartak bosszút állni az őseikkel történetéért... Sőt az említett „polgárok” által adminisztrált ügykör nem volt közvetlen kapcsolatban a munkaerő szociális, pláne nem politikai erővel. Befolyásolhatták a hatalombirtokosok politikáját és döntéseit, például a munkaerő koalíció- és sztrájkjogait, de semmiképp nem adminisztrálták vagy „hozták létre” ezeket.

Úgy tűnik, hogy az említett jelenségre létezik egy valóságosabb – bár természetesen nem teljes – *magyarázat*, amely legalább részben *kulturális antropológiai* jellegű, ez pedig a következő. Földbirtokos családok kvalifikált tagjai, akiket az első tengerentúli és orosz búzadömping nyugat-európai piacokon való megjelenése az éhező 90-es évek során tönkretett, kapcsolataik és Tisza Kálmán miniszterelnök dzsentrimető politikája révén a közszolgálatban – különösen a központi (miniszteriális) közigazgatásban – találtak menedéket. Többségük irtózott az iparosodástól, hisz ennek egyoldalú állami védelmében és támogatásában látták pénztelenségük vagy akár tönkremenetelük egyik legfőbb okát. A domináns hagyományos kultúrában szocializálódtak, általában véve megvetettek mindent, ami a társadalmi és a kulturális életben az ipari fejlődéshez kapcsolódott, vagy azt kísérte. Nem csoda, hogy amikor a kormány a felsorolt minisztériumok keretein belül fokozatosan kifejlesztette a különböző munkaerő-védelmi és szociális jóléti egységeket s azok országos ügynökségeit, a minisztériumokba beágyazódott dzsentri tagjai nem szívesen vállaltak el olyan feladatköröket,

amelyeken belül rendszeresen kellett foglalkozni az ipari munkaerővel és a kapcsolódó szociális ügyekkel. Tisza Kálmán miniszterelnök pár hónappal tizenöt éves folyamatos „uralkodásának” vége előtt, 1889-ben feldarabolta a minden gazdasági ügyben illetékes mamut minisztériumot. Az új mezőgazdasági miniszter gróf Szapáry Gyula³³⁶ lett, az ipari kereskedelmi és szállítási miniszter pedig a nem arisztokrata Baross Gábor³³⁷. Az előző, valójában közgazdasági minisztérium nemes tisztviselőinek nagy része, akik még mindig vagy nemrégén közép- vagy nagybirtokos család tagjai voltak, valamilyen módon elintézték, hogy a gróf miniszter alatt folytassák a közszolgálatot egy olyan reszortban, amely illett a családi hagyományaikhoz, következésképpen a földművelés és az állattenyésztés iránti vonzódásukhoz. 1889-es alapításától a nagy válságig, 1931–1934-ig az egyetemi (az I. világháború óta doktori) végzettségű közszolgálati tisztviselők túlnyomó többsége a Földművelésügyi Minisztériumban magyar etnikai háttérrel rendelkező nemes volt, és ezért – a belügyminisztériumhoz hasonlóan – ezt az intézményt is évtizedeken át „dzsenti minisztériumnak” aposztrofálták. Darányi Ignác miniszter (magyarosított név, német ősök) – hosszú hivatali idejének (1895-től 1901-ig, majd 1906-tól 1909-ig) köszönhetően – az új minisztérium gyermekkorában a „mezőgazdasági szociálpolitika” rendszeres ápolását is intézményesíthette. Még ebben a „dzsenti minisztériumban” is Darányi első hivatali ideje alatt az illetékes szakterület öt doktori fokozattal bíró tisztviselőjéből csak egynek volt magyar családneve; egynek magyarosított, kettőnek német és egynek szlovák. A családnevük szerint nem magyar származású polgárok az Ipari, Kereskedelmi és Közlekedési Minisztériumban is többséget alkottak.

A kormányiszervek presztízs szerinti rangsora. Az előbbieken megnevezett dzsenti (semmiképpen sem a teljes dzsenti) akkoriban tartós iparfóbiás és antimerkantilista érzéseivel ellentétben a főként – vagy legalábbis részben – a kézművességben és a kereskedelemben gyökerező városi (főképp budapesti) polgárcsaládok jogi vagy politikatudományi fokozattal rendelkező fiai általában mutattak némi (olykor komoly) érdeklődést az ipar és a kereskedelem iránt. Azok a polgári családok, amelyek megengedhették maguknak, hogy fiaik

³³⁶ Szapáry Gyula gróf (1832–1905) magyar arisztokrata politikus, országgyűlési képviselő, tárnokmester, Heves és Külső-Szolnok vármegye főispánja, előbb magyar belügyminiszter a Szlávy- és Bittó-kormányokban, utóbb a Tisza Kálmán-kormány pénzügy- majd földművelésügyi minisztere, 1890 és 1892 között a Magyar Királyság miniszterelnöke.

³³⁷ Baross Gábor (1848–1892) magyar politikus, a korszerű magyar kereskedelem és közlekedés megalapítója, a dualizmus korának kiemelkedő gazdaság-és közlekedéspolitikusa. A vasútügy fejlesztése terén elért eredményei miatt „vasminiszternek” nevezték, kora Széchenyi István közlekedéspolitikai eszméinek megvalósítóját tisztelte benne.

egyetemi diplomáig vezető oktatását finanszírozzák, ha kézműves tevékenységet folytattak is, egyelőre nem tapasztalták meg (vagy talán még később sem) a modern gyáripár versenyének halálos ölelését. Ennélfogva a nagy iparágak elleni fobia nem hatotta át családjaik légkörét. A társadalmi-gazdasági változást, amelyet az iparosodás és a növekvő városi struktúrák kommerciálissá válása jelentett, körülbelül az 1870–1875-es időszaktól kezdve folyamatos tapasztalták, ezért ténynek számított. Ha fiaiknak, mint új egyetemi diplomájuk büszke birtokosainak az volt az ambíciójuk, hogy bejussanak az állami közszolgálatba, sokkal nagyobb volt az esélyük, hogy olyan minisztériumban kerüljenek diplomához kötött kezdő állásba, amelyet ilyen pozíciók tekintetében nem sajátított ki a dzsentri: Ipari és Kereskedelmi Minisztérium, Pénzügyminisztérium. Az előkelő társaság és szokásainak majmolói, nézeteinek nagyszámú támogatói körülbelül a Széll-kormány korszakáig (1899–1903) fokozatosan és informálisan kialakították – s viszonylagos egyetértésben társadalmilag is bevezették – *a központi minisztériumi kormányhivatalok és egyetemi végzettségű személyzetük társadalmi presztízsének kódolatlan sorrendjét*. Megpróbálva kideríteni, hogy milyen kritérium alapján rangsorolták ezeket a központi hivatalokat olyan hatékonyan, hogy informális társadalmi hierarchiájuk majdnem a második világháborúig kitartott, *csak egy kritérium* fogalmazható meg, amely szerint rangsoruk következetesen logikusnak tűnik. Ez pedig az adott minisztériumban az egyetemi diplomához, később doktori fokozathoz kötött közszolgálati pozíciókon belül a következő társadalmi kategóriákba tartozó személyek aránya: a történelmi földbirtokos nemesi családok leszármazottai; a nem mágnás nemesség (dzsentri) alsóbb széles rétegei; és a polgári családok fiai. A Külügyminisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium kiemelkedő társadalmi rangja általánosan elismert volt. Ez alatt következtek rangsorban az Igazságügyi Minisztérium (a jogi pályát hagyományosan a nemesség középső rétegei részesítették előnyben), a Pénzügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, majd az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium (ahogy végül elnevezték). A Honvédelmi Minisztériumot társadalmi szempontból nem sorolták be, mivel a hivatalosan magasabb képzettségű személyzet túlnyomó többségében a hivatásos tisztek miniszteriális feladata átmeneti jellegű volt. Az egyes minisztériumokon belül az ügyfélkör társadalmi rangja mellett ugyanezen kritérium szerint informálisan értékelték az egyes szekciókat is. A relatív társadalmi rangot mind a miniszteriális közszolgálat felső részein, mind az érdekelt és tájékozott közönségben figyelembe vették. Ugyanezen kritérium szerint a megyei egyetemi végzettségű személyi állományt általában társadalmilag magasabbra értékelték, mint egy városi önkormányzat vagy egy autonóm város adminisztrációjának állományát. Az említett minősítések az iparosodás előtti hagyományos magyar kultúra dominanciájával együtt (és annak mértékében) maradtak fenn azért, hogy az emberekre vonatkozó askriptív irányultságok – kivált az előkelő

társaság, illetve az állami közszolgálat felső és középső részének szubkultúráiban – elterjedtebbek voltak a teljesítményen alapuló irányultságoknál.

Polgár versus dzscentri az állami szociális szolgálatban. A kormányzati közszolgálat előzőleg jellemzett aspektusa – bár nem egyedülálló „okként” – hozzájárult ahhoz, hogy az egyetemi diplomával rendelkező polgárok általában több eséllyel találtak magasabb rangú tisztviselő protektorokat, és ezért könnyebben kaphattak kinevezést egy olyan minisztériumban, ahol az egyetemi végzettséggel rendelkező köztisztviselők közt – szám szerint – a „polgárok” domináltak, vagy legalább nem csupán megtúrt kisebbséget képeztek. És ha egy „polgár” minisztériumi pozícióra pályázott, általában könnyebben kaphatott állást olyan közigazgatási egységben, amelynek vezetője és állománya többnyire egyetemi diplomával rendelkező „polgár” tisztviselők közül került ki, mint olyan egységben, ahol nem ez volt a helyzet. Következésképp nemcsak az egyes minisztériumoknak, hanem többnyire az egyes közigazgatási egységeknek is fennmaradt a szociális, polgár-dzscentri karaktere és viszonylagos társadalmi presztízse. Ráadásul a minisztériális közszolgálat középső és magasabb szintjein a polgárok viszonylag alacsony társadalmi presztízst általában egy olyan minisztériumi egység feladatkörére is fokozatosan kiterjesztették, amelynek vezetője és személyi állománya tartósan főleg polgárokból került ki. Így a „szociálpolitikát”, a munkaerővel kapcsolatos és egyéb „szociális ügyeket” alacsony társadalmi rangúnak ítélték. S nemcsak azért, mert ezek az ügyek egy csomó szegénységben élő emberrel voltak kapcsolatosak, akik közül sokan mocsokban éltek – „prolik” voltak, ahogy 1919 óta hívták őket –, hanem azért is, mert ritkán fordult elő, hogy az ilyen ügyekben illetékes adminisztratív egység vezetője bejutott volna az előkelő társaságba; és azért is, mert ezekben az egységekben – még az egyetemi képzettségű személyzet körében is – a túlnyomó többséget általában a polgárok képezték. Konklúzióink: annak, hogy 1925–1926 táján a „megfelelő doktori fokozattal rendelkező minisztériumi társadalmi bürokráciának” csak mintegy 15%-a rendelkezett a családneve alapján magyar etnikai háttérrel, fő, bár semmiképpen sem az egyetlen oka az volt, hogy nagy többségük a városokban letelepedett „polgárnak” volt a fia. E „társadalmi” bürokrácia etnikai összetétele először is a *magyar városok* (a nagy mezővárosokat figyelmen kívül hagyva) 1870-es évekbeli *etnikai összetételéből* következett, ugyanis ekkor szilárdult meg a legtöbb központi kormányzati hivatal (minisztérium) alapszerkezete, és személyzetükben ekkor jelentkeztek először különbségek a korábban azonosított három társadalmi kategória arányai terén.

A városi polgárság etnikai összetétele egyrészt azokból a középkori szerződéses kiváltságokból eredt, amelyeket a királyok a német telepesek számára biztosítottak a bányászat és az ipar előmozdítására, illetve az uralkodó egységes hatalmának megerősítésére; másrészt és elsősorban abból, hogy a 17. század végén és a 18. században a központi régiókat – miután ezek a több mint

160 éves török uralom alatt elnéptelenedtek és pusztulásnak indultak – újraterelítették. Például Budán és Pesten 1867-ben, a Habsburg császári abszolutizmus végén leginkább németek, szerbek és görög kereskedők laktak, miközben a magyar származásúak aránya alacsony volt. Buda török meghódításától kezdve több mint 300 éven át a koronázó város, egyben főváros Pozsony (1920 óta Bratislava, Csehszlovákia) volt. A városokban a német nyelvűek sokasodásához Bach báró osztrák birodalmi belügyminiszter is hozzájárult, aki az abszolutizmus korában, 1852–1859-ben, hogy a magyar passzív ellenállást letörje, az országot német, valamint németül tudó cseh és morva bürokraták, csendőrök segítségével irányította. Ausztria külföldi közszolgálati tisztviselői az 1867-es kiegyezésig aktívan működtek; népszerű nevük *Bach-huszár* volt. Amikor az 1867-es kiegyezés után Magyarországon – amely 1850-től 1867-ig meg volt fosztva saját közszolgálatától – nagy szükség volt képzett és tapasztalt köztisztviselőkre, a legtöbb Bach-huszárt, főleg azokat, akik több mint egy évtizede telepedtek le az országban, befogadták az újjászerveződő magyar közszolgálatba, amit ők örömmel vállaltak. Ők és utódaik jelentős számban álltak minisztériumi szolgálatban is, növelve a „polgári” elemek arányát, bár többségük a bevételi (főként az adó-) igazgatásban vagy egyházi alkalmazottként szolgált.

Nemcsak Budán és Pesten (később Budapesten), hanem az említett okok miatt az első, valamint a későbbi gyáriparosodási fókuszokban is az 1870-es – és olykor még a 80-as – években a népesség túlnyomórészt nem magyar eredetű volt. Emiatt – számos másik között – a német, a zsidó, majd a szlovák, a szerb és az egyéb nem magyar szülőjű „polgárok” voltak azok, akik a gyáriparosodás és a kapcsolódó gazdasági tevékenységek folyamatában leginkább részt vettek. Tanoncokat és szakmunkásokat alkalmaztak (vagy önmaguk szakmunkásai voltak); az „ipari munkaerő” és az ipari helyzetek ismerősek voltak számukra. Ők voltak az elsők, akiknek saját gazdasági helyzetükben a modern „munkaügyi problémákkal” szembe kellett nézniük. Nem csoda, hogy amikor egyetemi végzettségű fiaik miniszteri közszolgálatba kívántak kerülni, és – a már említett okok miatt – ez a törekvésük kevésbé ütközött akadályba, ha a Pénzügyminisztériumhoz vagy az Ipari, Kereskedelmi és Közlekedési Minisztériumhoz fordultak, ők általában nemcsak a gazdasági ügyekben találtak szellemi örömet, hanem abban is, amikor azt várták tőlük, hogy munka- vagy más „szociális” ügyekért dolgozzanak. Ha valamilyen oknál fogva fiatal egyetemi diplomásként, később doktorként be próbálták állni akár egy „dzsentri minisztérium” szolgálatába, kedvező körülmények esetén ezt megkönnyíthették azáltal, hogy a munkaviszony előtti meghallgatás során olyan adminisztratív egység feladatai iránt mutattak nagyobb érdeklődést, amelyet egy rendes dzsentri – vagy egy ennél kisebb rangú, de „kiváló kapcsolatokkal” rendelkező személy – mindenhogyan megpróbált volna elkerülni. Kétségtel-

len, hogy a mezőgazdaság bajaitól menekülő dzsentrik elsősorban miniszteriális közszolgálatba történő, már említett inváziója miatt – Tisza Kálmán miniszterelnök dzsentrivédő uralma alatt, 1875-től 1890-ig – a „polgár” egyetemi diplomások bejutási esélye a miniszteri közszolgálatba évekre súlyosan visszaesett. De még ezekben az években is a földbirtokos dzsentri fiaknak – akiket a gazdasági erők kényszerítettek arra, hogy állásba menjenek, akár egy minisztériumba is – általában még mindig volt annyi befolyásuk, hogy elkerüljék azokat az állásokat, amelyek a saját társadalmi státusukhoz nem lettek volna méltóak.

Számos leendő vagy tényleges, kvalifikált nemesi származású tisztviselő itt jellemzett „ipari kor előtti” gondolkodásmódja miatt az egyetemi diplomás polgár fiatalok előtt – még az első és leghosszabb Tisza-érában is – megnyitottak a minisztériumi szolgálatilehetőségek. A legtöbb munkaerővel kapcsolatos és más „szociális”, „jóléti” minisztériumi egység létrehozása egyidejű volt azzal, hogy a gabonaárak emelkedése folytán jövedelmezőbbé vált a mezőgazdaság, következképp javult a közép- és nagybirtokos családok gazdasági helyzete. Kvalifikált fiatal polgárok ezért – megszabadulván hasonlóan képzett, tényleges vagy korábbi földbirtokos családokból származó kortársaik nyomasztó versenyétől – megfelelő támogatással kinevezéshez juthattak egy olyan minisztériumban, amely egy vagy több ilyen „szociális” szekcióval rendelkezett.

„SZOCIÁLPOLITIKA” AZ EGYETEMEKEN

Ezt követően idekivánkozik egy *rövidebb magyarázat* azon *egyetemi professzorok és docensek társadalmi összetételéről*, akiknek munkái a szociálpolitika és a munkaügyi politikák mind analitikus, mind történelmi szakirodalmi feldolgozása terén domináltak. A 20-as évek végéig a közép-európai, német gondolkodásmintát alkalmazó egyetemi körök általában – bár tévesen – úgy vélték, hogy a „szociálpolitika” szükségszerűen megegyezik azzal, amit a *Verein für Sozialpolitik*ban közreműködő számos német egyetemi professzor *Sozialpolitik*-nak tekint. „*Pars pro toto*”-t alkalmaztak, a szociálpolitika egészének csak egyik aspektusát, illetve szeletét vették figyelembe.

Csak hogy a megértés még nehezebbé váljon, jelentésének definícióiból csaknem annyi van, mint azok megalkotóiból. Következésképpen az egyetemen a „szociálpolitikát” valójában az alkalmazott közgazdasági elmélet szakterületének, a munkaügyi politikát pedig a „szociálpolitika” részalmazának, szűkebb specializációjának tekintették. Egy egyetem oktatói közül csak a közgazdaságtan professzorai és docensei voltak jogosultak arra, hogy „szociálpolitika” kurzust tartsanak. Ez volt az a közép-európai szabály, amely a 30-as évekig Magyarországon is érvényben volt. Azonban, míg egy docens, aki nem

volt jogosult a fizetésre, 15-20 évvel doktori értekezése után – legalábbis a human- és a társadalomtudományok esetén (ha egyáltalán) – egyetemi katedrát szerezhetett, általában olyan pozícióban kereste meg kenyerét, amelynek jellegzetessége a biztonság, az idő és a tudományos kutatása számára gyümölcsöző tapasztalat volt, és ahol tudományát hasznosították és értékelték. Azok, akik a századfordulót követően közgazdaságtan-professorokká váltak – mint a szociálpolitika és a munkaügyi politikák korábban tárgyalt hét tudósa –, egyetemi karrierjük megkezdése előtt köztisztviselőkként működtek valamelyik gazdasági vagy pénzügyi minisztériumban, esetleg az Állami Központi Statisztikai Hivatalban. Élethosszig tartó munka részben gazdasági, munkaügyi és/vagy szociális ügyek adminisztrációjában, részben a közgazdaságtan elmélete és az „alkalmazott közgazdaságtan” (szociálpolitika) területén – nem éppen az a karriermodell volt, amely a 20-as évek végéig a magyar nemest vonzotta volna. Nemcsak a kereskedés, a pénzügyek és az ipar mint foglalkozás volt az igazi nemes hagyományos szubkultúrája számára *alantas*, de ez a minősítés – feltehetően nem szándékoltan – a velük foglalkozó tudományágakra is kiterjedt. Ha magasan képzett tagjai tudósként motiváltak voltak, és ambicionáltak, hogy majdan egyetemi katedrához jussanak, ritkán fordult elő, hogy az elméleti és alkalmazott közgazdaságtannak szentelték volna életüket, és eleget tettek volna annak a – legalábbis egy nem gazdag ember számára megkerülhetetlen – előfeltételnek, hogy a közgazdasági és/vagy „szociális” közigazgatásban hosszú távú szolgálat álljon mögöttük. Nem csoda, hogy 1925-ben és 1926-ban az ország 18 közgazdaságtan-professzora illetve docense közül csak három volt magyar származású, míg a többiek közül hét volt német, öt zsidó, egy-egy pedig szlovák, román és örmény. Ebből a 18-ból csak 11 tudós foglalkozott – legalábbis időnként – kimondottan szociális és munkaügyi kérdésekkel és a kapcsolódó politikával. E tizenegy érintett egyetemi professzor és docens között egyetlen volt magyar származású (egy dzsentrí). A szociálpolitika elméleti közgazdaságtana, összehasonlító közgazdaságtana, társadalomtörténete, a munkaügyi közgazdaságtan, a munka és a munkaerő szociológiája, a munkaügyi problémák és politikák, ezek ok-okozati összefüggései és lehetséges következményei terén szociológiailag nélkülözhetetlen egyetemi tanári funkciókat szinte kizárólag öt német, három zsidó, egy szlovák és egy örmény származású „polgár” látta el. Ki az asszimiláns? Az említett minisztériumi személyzet és az érintett tudósok etnikai összetételének vizsgálata közben észre kell vennünk, hogy szinte mindenki, akinek a neve nem magyar származást jelez – személyiségének vagy szokásainak megfelelően –, szívből jövő kacagással, vagy mosolyogva, esetleg szellemes ríposztal, „viszont-tréfával”, netán haraggal, vagy az „impertinens inszINUÁCIÓT” nem meghallva reagált volna (vagy reagált ténylegesen), ha valaki – félig tréfásan vagy komolyan – százszázalékos magyarságát megkérdőjelezte (volna). A nemzetiségi kérdések éles szemű megfigyelője, kiváló tudora,

Ottlik László³³⁸ professzor, szlovák névvel – de az összes nagyszülője vonalán földbirtokos nemes származással –, mintegy három évtizeddel ezelőtt a következő igaz, és azóta kellően bevált megállapítást tette: minél alaposabban asszimilálódott valaki, annál könnyebben válaszol jó humorral magyarságának félig komoly, félig vicces megkérdőjelezésére. Ezzel szemben minél hátrébb tart az illető magyarosodásának folyamata, annál inkább érzi magát marginalizáltnak, kiegyensúlyozatlannak és bizonytalannak, s az Achilles-sarkára irányított megjegyzésre annál élesebben, sőt dühösebben reagál.

A fentiekben bemutatott, milyen is volt az összetétele egyfelől a közigazgatási tevékenységek korábban felsorolt főbb fókuszaiiban tevékenykedő „minisztériumi szociális bürokrácia” legmagasabban képzett kádereinek, másfelől azoknak a fontosabb tudósoknak, akik részben az előbbieik közé tartoztak, részben időnként (többé-kevésbé szorosán) együttműködtek velük abban az időben, amikor – az államháztartás rehabilitációja és a valuta mind belső, mind külső vásárlóerejének stabilizációja után – Bethlen miniszterelnök, támaszkodva ezekre az eredményekre és az (általunk már statisztikai adatokkal is jellemzett) folyamatosan javuló gazdaságra, elhatározta, hogy felgyorsítja az itt előzetesen tárgyalt és értékelt átfogó szociálpolitikai elképzelésének végrehajtását.

MŰKÖDÉSBEN A SZOCIÁLIS IDEALIZMUS – EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁSOKKAL

Azok, akiknek egy antro- vagy teocentrikus humanizmus kulcsértékeivel kapcsolatos pozitív orientációi szívből jöttek voltak, és a szakmai egyetemi tanulmányokban és/vagy állami vagy önkormányzati közszolgáltatásban konkretizálódtak, előbb-utóbb felismerték egymásban az energikus idealistát. Alkalmasint meg kellett tapasztalniuk és személyesen is el kellett szenvedniük az 1918-tól 1921-ig terjedő komor eseményeket, és be kellett lélegezniük a sűrű légkört a háború, a forradalmak és az ellenforradalom *danses macabres*-jának, amely tele volt a *fleurs du mal*-lal, mérgező attitűd- és érzelmi mintázatokkal, embert és nemzetet felemészítő gyűlölettel; ezek mind ott virágoztak – szokásos

³³⁸ Ottlik (István) László (1895–1945) a két háború közötti konzervatív akadémiai filozófusnemzedék egyik legismertebb és legtermékenyebb képviselője, a hazai társadalomtudományi gondolkodás számottevő alakja. Munkássága a mai értelemben vett társadalomtudományok több ágára terjed ki: a politikatudományra, a szociológiára, az állam- és jogbölcseletra. Írásai a húszas évek elejétől elsősorban a hazai konzervatívizmus legszínvonalasabb folyóiratában, a *Magyar Szemle*ben jelennek meg. Szekfü Gyula, Gratz Gusztáv, Kovrig Béla, Kornfeld Móric és Jancsó Benedek mellett a „Szemle-eszé” sajátos műfajának kiváló művelője.

módon – a pusztulás és az erkölcsi szennyeződések mocsarában, a gyorsan széteső társadalmat megülő atmoszférában. Ezért úgy érezték: nemcsak örömteli lehetőséget találtak arra, hogy egyfajta „szociális laboratóriumként” egyetemi intézetükön vagy minisztériumi részlegükön belül valódi „emberi és társadalmi ügyet” szolgáljanak, hanem egy oázist is a kegyetlen és cinikus világban, ahol az igen kevés hasonló gondolkozású kollégával véleménycserét folytathatnak, ösztönözhetik és gazdagíthatják, bátoríthatják és megerősíthetik egymást, hogy elméleti és/vagy az embereket szolgáló, gyakorlati törekvéseikben kitartsanak. A versengés és a verseny csak emelte az ilyen művészeti akadémiai vagy közigazgatási egység kis elitjének szellemi szintjét, mivel többnyire a modern nyelvek tanulására és a külföldi kiadványok tanulmányozására sarkallt, és arra, hogy a szakirodalomban feltétlenül naprakészek legyenek. A versengő ambíció e közegben csak ritkán tudta kifejezni szokásos társadalmilag bomlasztó hatását, mivel a 20-as évek közepén az egyetemeken (csak államiak voltak) és a közszolgálatban kevés hely volt a nem hagyományos előrelépésre, a pénzbeli díjak pedig minimálisak és szabályozottak voltak. A gyilkos versenyszellem csak néhány állami közszolgálati intézménybe hatolt be, és csak a nagy válság alatt és után.

A tényleges és leendő tudósok és alkalmazottak együttműködése nem korlátozódott a kollégákra az egyetemeken, illetve ugyanabban a kormányhivatalban. A kettő (papíron három) önkéntes egyesület közül – amelyek, szigorúan nem pártos szellemben, törődtek a szociálpolitikai tanulmányok előrehaladásával és a szervezett alkalmakkal – a párizsi székhelyű *Pour la lutte contre le chômage* (a munkanélküliség elleni harcért) egyesület magyar szekciója hatékonyan segítette a mintegy 25-30 egyetemi tanár, docens, magasan képzett „bürokrata” és a (szocialista vezetésű) Szabad Szakszervezetek Tanácsa hazai munkatársainak gyakori találkozóit és együttműködését. Ők nagy érdeklődést mutattak a „szociálpolitika” és a „munkaerő” területei iránt, elméleti és/vagy gyakorlati aktivitásuk ezekre irányult. Amikor 1926 szeptemberében a három nemzetközi szervezet – amely a szociálpolitikai elképzelések, a munkaerő-védelmi intézkedések és a társadalombiztosítások európai szintű népszerűsítését támogatta –, első és utolsó Montreux-i ülésén, Karl Renner, a későbbi osztrák kancellár elnöksége alatt, Svájcban *Association Internationale Pour Le Progrès Social*-lá olvadt össze, a *szociális fejlődésnek* szentelt új nemzetközi szervezet magyar részébe az említett korábbi nemzetközi szervezetek magyar szekcióit is beillesztették. (Itt és a következőkben ezt a kétértelmű fogalmat a következő értelemben használjuk: a társadalmi változás folyamata, amely magába foglalja a néptömegek foglalkoztatási és életkörülményeinek fokozatos javítását, méghozzá olyan társadalmi innovációk révén, amelyeket a társadalomtudományok fejlődése, a kormányzati politikák és az állampolgárok önálló szervezetei, köztük az egyes hátrányos helyzetű csoportok „tagjai” valósítottak meg.)

Ennek a magyar részlegnek az elnöke Földes Béla professzor, titkára pedig a szerző lett – aki egyébként annak az első Közegészségi és *Társadalompolitikai Országos Értekezletnek* is titkára volt, amelyet nem sokkal az új nemzetközi egyesület megalakulása után, 1926-bantartottak Budapesten. Ez a találkozó ama korábban jellemzett korszak kezdetét is szimbolizálta, amelyben Bethlen miniszterelnök arra törekedett, hogy a szóban forgó ülésen bemutatott elképzelések és eredmények fényében kidolgozott szociálpolitikai programját sikeresen befejezze.

Az érintett szakembereknek és szakértőknek az előzőekben jelzett minisztériumközi együttműködése, valamint intellektuálisan kölcsönösen stimuláló kapcsolatuk a megfelelő egyetemi szakirányok kedvelt személyiségeivel gazdagította a résztvevőket, és akaratlanul is létrehívta belőlük a (meghatározásuk szerint) „társadalmi haladásért” elkötelezetten küzdők testületét. Gyakorlatilag ez többek között annak érdekében munkálkodott, hogy az országban legalább azokat a nemzetközi munkavégzési és életviteli (például lakhatási) standardokat alkalmazzák, amelyeket a Népszövetség Nemzetközi Munkaügyi Szervezete kihirdetett, és amelyekkel kapcsolatban úgy volt, hogy az elkövetkező években dolgozzák ki jogi szempontból még nem érvényes (a tagállamok nem határozatképes többsége ratifikálta), „nemzetközi munkaügyi egyezmények” és „ajánlások” formájában. A szociális idealizmus által erősen motivált szakemberek és szakértők e testületében a tanultság, a társadalmi tapasztalat, a hivatali rang és a létszám terén feltűnően meghatározóak voltak a *kiegyezés kor politikai nemzedékének* (tág technikai értelemben vett) politikai aktivistái, szemben az új politikai nemzedékhez tartozók még mindig igen gyér létszámával. Ami pedig a katolikus politikai aktivistákat illeti, az összes említett vonatkozásban mind az előbbieket, mind az utóbbiak között a *második katolikus politikai nemzedék* néhány „tagja” dominált a „*harmadik*” nemzedék nagyon-nagyon kis csoportja felett. Ez nem is lehetett másképp. A befogadó „új politikai nemzedék” (ennek a „*harmadik katolikus politikai nemzedék*” csak egy szegmense volt) már megadott definíciójából következik, hogy 1925-ben és 1926-ban az első évüket szolgálók csak 24 és 25 évesek voltak. 1922 és 1926 között pedig, mint már említettük, költségvetési okok miatt igen kevés új kinevezés történt a minisztériumi közszolgálati pozíciókba, amelyek előfeltétele a már megszerzett jogi, politikai vagy közgazdasági doktorátus volt. Az „új”, illetve a „*harmadik katolikus*” politikai nemzedék első „tagja” 1926-ban „habilitált” mint „*docens universitatis*” közgazdaságtanból, amely diszciplína – mint említettük – akkoriban a szociálpolitikát is magába foglalta.

Azt a nagyon kevés embert, akiket ezen évek alatt a „minisztériumi társadalmi bürokráciába” kineveztek – és akik a *harmadik katolikus politikai nemzedékhez* tartoztak –, természetesen örömmel üdvözölte az az egy-két katolikus ugyanazon nemzedékből, aki már valamelyik ilyen közigazgatási egységben

dolgozott. De ami nem ennyire magától értetődő: hasonlóan szoros és bensőséges kapcsolatot kezdeményeztek és alakítottak ki velük – és az egyetemen a harmadik katolikus politikai nemzedékhez tartozó, akkor még csak egyszerű docensekkel (akik szinte mindannyian az „előző politikai nemzedéknek”, a kiegészítés kor nemzedékének voltak a tagjai) – a protestáns és az agnosztikus meggyőződésű munkatársak is ugyanazon közigazgatási egységen belül. A társadalmi jobbítás ügyének ezek az elkötelezettjei általában nem szentimentális, empátikus érzésekből, hanem aktív és produktív szolidaritástól sarkallva csatlakoztak azokhoz a fiatal orvosokhoz (katolikusokhoz és másokhoz), akik nem véletlenül, nem is a körülmények nyomására kapták hivatalukat, hanem – humanitárius-szociális inspirációra – szándékosan csatlakoztak új vezető munkatársaik szakmai csapatához. E hatás tette az utóbbiak egy részét akkor, amikor a liberalizmus százada a végéhez közeledett, egyetemi vagy kormányzati szolgálatukban avantgardistákká, akik elkötelezték magukat az etikai iskola mellett a közgazdaságtan, a szociálpolitika, a munkaerő-védelem és a szociális jogszabályok, a kooperáló termelés és/vagy paraszti gazdálkodó telepek területén. Doyenjeik: egy közgazdaságtan-professzor és három államtitkár. Hárman közülük elmagyarosodott zsidó származású protestánsok voltak, akik már akkor, magas pozíciójukban is tényleges, hiteles hazafiasságuk, következetesen pártatlan viselkedésük és szakértői ismereteikkel szerzett nemzetközi hírnevük révén 1919 és 1922 között „túléltek” az ellenforradalom éveit. A negyedik egy német nevű és származású, a második katolikus politikai nemzedékhez tartozó nagy magyar volt. Mind a négyen mindent megtettek azért, hogy kivételes tudásukat és gazdag társadalmi tapasztalataikat átadják az „új” – köztük a „harmadik katolikus” – politikai nemzedéknek, amelyről feltételezték, hogy „társadalmi hivatásukban” osztozik velük. Megismertették őket a területtel, továbbá a veszélyekkel és az ellenséges erőkkel, amelyekkel még a társadalmi fejlődés pártatlan élharcosa is előbb vagy utóbb szembeálja magát, és amelyeket figyelembe kell vennie, mielőtt számára már túl késő volna. Távol állt tőlük a külföldi, baráti szakértőkkel ápolt fontos kapcsolatok monopolizálása, inkább fiatal kollégáikat – különösen a későbbi országos munkaügyi hivataliakat – részesítették előnyben. Köszönhetően elsősorban saját erőfeszítéseiknek, továbbá mások önzetlen, aktív társadalmi idealizmusának és „pártatlan szolgáló szellemének” az iskolázás és a közigazgatás érintett területein, az „új”, a „harmadik katolikus politikusi nemzedék” értékes tőkét örökölt tudósok és tudományos „bürokraták” üttörő nemzedékének tudásából és az itt tárgyalt „szociális világban” szerzett társadalmi tapasztalatából.

A ZSENIÁLIS „NÉPTRIBUN” CSALÓDÁSA

Msgr. Vass – az egyetlen túlélő a kormányban a négy miniszter közül, aki az 1922-es választási vereség előtt a „keresztény pártot” képviselte – nem szívesen, de elfogadta, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatalmi pozíciójából áttették a legalacsonyabb posztra, amelyet akkor egy miniszter elfoglalhatott (népjóléti és munkaügyi miniszter lett). Ezután magától értetődőnek tartotta, hogy minden „munkaügy” az ő új hivatalának kompetenciájába fog esni. A brit kabinetrendszer által produkált több száz kabinetminiszter egyike volt, akiket magas rangú helyekre választottak és ezekben tartottak meg, s kizárólag a kormány központi hivatalának (minisztérium) „vezetése” végett neveztek ki, tekintettel feltételezett általános politikai hasznukra egy adott társadalmi és politikai kontextusban, legkevésbé sem véve figyelembe, hogy a rájuk bízott minisztérium ügyrendjének legalább egy vagy néhány részében mennyire járatosak. Vass József egyházas tekintélyével, robusztus, kiváló magyar megjelenésével, izes, festői beszédével tökéletes keveréke volt a klasszikus latin mondatszerkesztésnek, arányérzéknek és komolyságnak, továbbá a magyar paraszt jellegzetes méltóságának, visszafogott szenvedélyének, természetes ritmusának; kedvelte a vidéki nép ősrégi példázatait, de azokat egy paraszti Danton mély, erőteljes hangján adta elő. Pusztán szónoki képességei miatt is erős politikai „instrumentum” volt.

Teleki miniszterelnök hamar felismerte ezt, és 1920 júliusában Vass képviselőt mindössze hat hónappal a közéletben való megjelenése után megtette közellátási miniszternek. „Felkészítése” csupán annyiból állt, hogy részt vett néhány megbeszélésen, amelyet 1903–1905 táján a berlini közellátási osztály vezetője tartott a *Collegio Germanico-Ungarico*³³⁹, ahol ő bentlakó volt. Új szerepében ékesszólóan meg kellett győznie a parasztgazdákat: hagyjanak fel annak makacs elutasításával, hogy a búzát az éhes Budapestet ellátó állami begyűjtő szolgálatnak adják el. (Ugyanis a gazdák a fővárost tartották felelősnek az előző év „proletárdiktatúrájáért”, annak rekvirálásaiért, terrorizálásaiért s kivégzőosztagaiért, amelyek a vidéket nagyban pásztázták.) Amikor Károly király első restaurációs kísérlete után Telekit miniszterelnökként Bethlen követte, Vass 1921 áprilisában egy évre vallás- és közoktatásügyi miniszter lett (akit Károlyi Mihály demokratikus forradalmi rendszere 1919 januárjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem teológiai karán a retorika professzorának jelölt), ez a hivatal sokkal inkább illett hozzá, mint bármely másik, amelyet korábban vagy később viselt.

³³⁹ *Collegio Germanico-Ungarico* (olasz; hivatalos latin nevén Pontificium Collegium Germanicum et Hungaricum de Urbe): Német-Magyar Kollégium, jezsuita vezetés alatt álló papnevelő intézet Rómában a német nyelvterületről és Magyarországról érkező papnövendékek számára.

A LÁTSZAT MUNKAÜGYI MINISZTERT, A „TRIBUNUST”
TITOKTARTÁSRA SZORÍTJÁK

1922 közepén Msgr. Vass két éven belül már a harmadik minisztérium élén találta magát anélkül, hogy országszerte folytatott számos megbeszélésén túl esélye nyílt volna kiismerni magát legalább az egyiknek az adminisztratív struktúrájában, nem is beszélve az egész kormányéban. Új hivatalában csak kevés időre volt szüksége ahhoz, hogy rájöjjön, valójában csak közegészségügyi és segélyezési miniszter, de semmiképpen sem „munkaügyi”, ahogy a címében állott. Erős alkupozícióban, az adott politikai környezetben (amikor két kálvinista uralta az országot) kivételes politikai hasznossággal, aminek senki sem lehetett volna jobban tudatában, mint ő – és még mindig üres politikai beteglappal – Bethlen miniszterelnöktől kertelés nélkül követelte azt, hogy bármely más központi kormányzati hivatal „munkaügyi” formális hatáskörét az ő minisztériumának adják át. A szerző csak évekkel később tudta meg, hogy Vass akkor, 1922-ben, a politikában még mindig ártatlanként, és talán az alacsony származású papok, arisztokraták iránti szokásos – kulturális alapú – alázatoságával nem bizonyult Bethlen erősebb ellenfelének, mint két évvel korábban Nagyatádi Szabó kispap vezető. Bethlen, aki jól ismerte Vass hiúságát, pontosan tudta, hogy emez önként nem adja fel posztját, és sikeresen kihasználta Vass szocialistaellenes érzéseit. Azt bizonygatta, hogy az ország függősége az erős nyugat-európai szocialisták jóindulatától, vagy akár aktív támogatásától a Népszövetség vezető struktúrájában esetleg szükségessé teheti, hogy a kormányban egy szocialista is részt vegyen, akinek „természetes” posztja a népjóléti és munkaügyi miniszterség lenne. Kompetenciájának a „munkaügyek” vonatkozásában minimálisnak kell maradnia, így elejét lehet venni annak – még mielőtt a szocialista részvétel napirendre kerülne –, hogy „sokat árthasson”.

Ez természetesen hamis érv volt, hiszen a brit munkáspárt és a nyugat-európai szociáldemokrata pártok vezetői következetesen tartózkodtak attól, hogy a külföldi szuverén államok kormányának összetételével foglalkozzanak. És ha úgy ítélte volna meg, hogy egy szocialista bejutása a kormányba elkerülhetetlen, valószínűleg annak a pártja nem hagyta volna jóvá a szóban forgó kormányposzt elfogadását anélkül, hogy a miniszterelnök garantálta volna: a kérdéses minisztérium azonnal munkaügyivé is válik.

Azonban Bethlen miniszterelnök látszólag enyhített Vass követelésének elutasításán. Ugyanis biztosította: kormánya úgy ítéli meg, hogy ő képes *személyesen* felvetni és tárgyalni bármilyen munkaügyi kérdést a *kormányüléseken* (rendszerint a hét ugyanazon napján került sor rájuk), függetlenül attól, ki a kijelölt ügyben illetékes miniszter.

Ez a *biztosíték* valójában semmi egyebet nem jelentett, mint a miniszterelnök ígéretét, hogy komolyan fontolóra veszi Vass minden javaslatát, információját

vagy bírálatát a „munkaügyek” terén. Ha pedig ez utóbbi gyakran él minden egyes kormánytag jogával – amely az összes miniszter mindegyikük jelentős politikai viselkedéséért való közös felelősségének alkotmányos alapelvéből következik –, és a kormányülés bizalmas jellegét kihasználva bármely kollégájának javaslataiba beleártja magát, ezt nem tekintik úgy, mint miniszterhez egyértelműen méltatlan udvariatlanságot, sem úgy, mint a többi miniszter formálisan is meghatározott kompetenciája határainak szándékos és szokásos megsértését.

Függetlenül attól, hogy megkedvelte-e a politikai hatalom ízét, rászokott-e, miután váratlanul alaposan belekóstolt, és lehangolta-e a gondolat, hogy osztozzon a tehetetlenségben a „keresztény-párttal” (amely iránt nem táplált melegebb érzéseket, mint az óiránta), és – provokálva Bethlen miniszterelnököt – lemondjon, vagy tényleg felült ez utóbbi megtévesztő érvelésének és álengedményének, maradt. Ahogy egy helyben maradtak azok az ügyek is, amelyek terén Vass változást akart volna. Talán azzal áltatta magát – racionalizálendő a kormányban nem valódi munkaügyi miniszterként való részvételét –, hogy a kormányüléseken Bethlen „engedményének” felhasználásával képes lesz ténylegesen befolyásolni a munkaerő életfeltételeit. Önképe egy munkaügyi miniszteré volt, a kisember érdekében tett javaslataival; számos kormányzati intézkedéstervezetet nyújtott be a minisztertanácsnak jóváhagyásra. De a munkaerővel és más hátrányos helyzetű társadalmi kategóriákkal kapcsolatos törvényjavaslatokra, rendelettervezetekre és különféle projektekre csak reflektált és reagált, miközben – gyermekeik, lakhatásuk, társadalombiztosításuk és egészségügyük kivételével – semmilyen jelentős társadalmi változást, intézményi újítást a javukra kezdeményezni nem tudott. Vass nemcsak vallási és erkölcsi ihletésre fordított különös figyelmet arra a feladatra, hogy elsősorban a parasztok és a munkások életét tegyék élhetőbbé. Gyermekkora felejthetetlen élményei, családja fojtogató szegénysége a gyakori és látszólag végtelen esős napokon, amikor apja – egy önálló vállalkozó falusi cipész, akinek soha nem volt tartaléka, de mindig volt adóssága – emberfeletti feladatnak tartotta, hogy valahogy kihúzzák a következő bevételig: mindez ott kísértett inséges népével való mély személyes azonosulása mögött. A legnehezebb oldaláról ismerte meg életüket: a bölcsőtől a szemináriumig osztozott benne. Tudta, hogy mi kell nekik, és mit akarnak. Csak azokról a korszerű módszerekről és eszközökről nem tudott sokat, melyekkel a szerencsésebb országokban azok a problémás helyzetek, amilyenekhez hasonlóba néptársai is kerülni szoktak, valamelyest hatékonyan kezelhetők.

Nagyon sokat olvasott és tudott a teológiáról, filozófiáról (különösen morál- és társadalomfilozófiáról; Pesch számos elképzelését oratóriumában is felhasználta és „meghangszerelte”), továbbá az etikáról és különféle „társadalmi problémákról”.

De gyakorlatilag analfabéta volt a szigorúan nem normatív társadalmi tudományágakban, mint például a szociológia, a közgazdaságtan, az elméleti és az

alkalmazott politikai tudomány, valamint a szociálpolitika és a munkaügyi politikák (már ami túlmutatott ezeknek a morálfilozófusok általi rövid, illusztratív – a magasabb teológiai tanulmányok tankönyveiben, például Lehmkuhl S. J., Gathrein S. J., Weiss O. P. és Biederlack S. J. akkoriban híres német szövegeiben található – bemutatásán). Megnyilatkozásai – bár csak alaposabb tanulmányozók számára – árulkodtak e rendkívül lényeges hiányosságról annak a 20. századi értelmiséginek a műveiben, aki annak szentelte magát, hogy a *turba massa* életét humanizálja, s aki valójában és elsősorban munkaügyi miniszter volt. Ez – legalábbis részben – azoknak a társadalomtudományi tananyagoknak volt a következménye, amelyek a századfordulón még a vezető teológiai szemináriumokban is dívtak. Az írásbeli bizonyítékot Msgr. Vass tanulmányainak hiányosságairól a szerző kapta meg, amikor Vass elhunyt után 1930-ban az állam megvásárolta annak magánkönyvtárát, így az az utódja, Msgr. Ernszt irodájában hozzáférhetővé vált a szerző alaposabb vizsgálata számára.

Azon kívül, hogy ő maga nem volt a társadalmi helyzetek és folyamatok képzett megfigyelője, 1922-től 1926-ig híjával volt olyan baráti körnek – minisztériumban pedig olyan szakembereknek –, akik szisztematikusan megfigyelték és jelentették volna számára az aktuális társadalmi problémák bizonyos rejtett aspektusait, és megbízható adatokkal, támogató ötletekkel, javaslatokkal látták volna el, amelyeket, ha úgy dönt, kormányülésen is felvethetett volna. Minisztériumi szakemberei a közel kilenc évből a fent említett első ötben számos területen jelentősek voltak, de – a társadalombiztosítások kivételével – egyikük sem részesült a munkaügyekkel kapcsolatos képzésben, vagy foglalkozott ilyenekkel. Baráti köre papokból és néhány (olykor túlságosan is) gyakorlatias fickóból állt. Így ő a tehetségére támaszkodva, a kabinet ülésein felkészületlenül, kötekedő és impresszionista hangnemben védte, amit a közember érdekének tartott. Leginkább egy másik miniszter érvei ellen védekezett, amelyeket minisztériumi szakértők és esetleg egy-két, az ügyben mélyen érdekelt nyomásgyakorló csoport jó előre megfogalmaztak és rengeteg adattal támasztottak alá. Önjelölt *néptribun* volt, aki csak a kabinet üléseinek titkosságában folytatta küzdelmét, távol a *plebstől*, amelynek zajos jóváhagyása felvillanyozhatta volna, és amely nem is sejtette, hogy milyen harcot folytat érte a kormányban. 1924-re Msgr. Vass teljesen tudatára ébredt kudarcának, miszerint nem volt sem valódi munkaügyi miniszter, sem igazán eredményes *néptribun*.

A TÁRSADALMI-POLITIKAI KULTURÁLIS SODRÁS

A Népszövetség által támogatott hitel segítségével elért pénzügyi eredmények 1925-ben és 1926-ban fokozatosan megmentették a kormányt a tartós pénzszűkétől. Rövid időre megnyílt a lehetősége annak, hogy Bethlen miniszterelnök

szociálpolitikája és – az előbbi szerves részeként – Bethlen és Msgr. Vass munkaügyi politikája egy bizonyos mértékig megvalósuljon (korábban mindkettőt megvitattuk és értékeltük). Ez lehetővé tette a kormány számára, hogy előkészítse a társadalombiztosítási rendszer kiterjesztését és teljessé tételét; ennek során Bethlen miniszterelnök a szocialistáknak a már említett megállapodásban tett ígéretét váltotta be azzal, hogy helyreállította a társadalombiztosítási intézmények önkormányzatát. Bethlen, aki 1922 óta megtanulta értékelni Msgr. Vass lojalitását és politikai hasznosságát – ez utóbbit emellett egy végzetes esemény 1925-ben illetve 1926-ban igencsak meggyengítette, ezért ártalmatlan volt Bethlenre nézve –, nagyra értékelte nála a rezsim szociálpolitikájának buzgó propagandista megvalósítását is. Ebben a szakaszban, 1926-ban – az *Association internationale pour le Progrès social* Montreux-ben (Svájc) történt létrehozását követően – megalapításra került ennek hazai ága, a *Magyar Egyesület a Társadalmi Haladásért*. Mindezen eseményeket hamarosan követte az első, korábban már tárgyalt *nemzeti társadalmi-politikai találkozó*. Msgr. Vass, ösztönözve a kormány sürgős társadalmi-politikai feladatairól szóló memorandumtól, amelyet a szerző – mint a fent említett társulás, egyben a találkozó titkára – benyújtott neki, felkérte a szerzőt, hogy legyen a szociálpolitikai tanácsadója, és vállalja egyes törvényjavaslatok kodifikációját összhangban a korábban tárgyalt szociálpolitikával, amely még részletes kidolgozásra várt.

A „társadalmi fejlődésért” műhely. A reform és a társadalombiztosítás kiterjesztése a háború óta egyedülálló módon arra adott lehetőséget Vass miniszternek, hogy 14 hónapon belül, 1927-ben és 1928-ban az új nemzedék több száz közalkalmazottját és mintegy kétezer további embert nevezzen ki. A szerző felhatalmazást kapott arra, hogy – több érdekelt egyetem tanárral együttműködve – korlátozott számú fiatal doktort jelöljön kinevezésre, olyanokat, akik már komoly érdeklődést mutattak a szociálpolitika és/vagy a munkaügyek iránt. Segítségükkel a szerző olyan csapatot tudott alakítani, amely 1927–1930-ban a Szociális Jóléti és Munkaügyi Minisztériumon belül informális *szociálpolitikai műhely*ként működött. Vass miniszter ebben a felállásban tetszése szerint áthidalhatta hatáskörének formális korlátozásait, mivel gondosan kerülte a hivatalos formalizálást és nyilvánosságra hozatalt. Ez a szociálpolitikai műhely (a továbbiakban: „műhely”) hamarosan meg tudta neki adni a támogatást nemcsak a vonatkozó törvénytervezetek kodifikálása terén, hanem információk nyújtásával is. Beszámolt neki a stratégiai szociális szegmensek tényleges életkörülményeiről, valamint a sokszínű munkaügyi és egyéb „szociális” ügyekről – beleértve egyes kormányzati politikák társadalmi hatásait, valamint az új kormányzati intézkedésekre vonatkozó motivált javaslatokat, és az érvényben lévő szakpolitikák felülvizsgálatát vagy megszüntetését az említett területeken, még akkor is, ha ezek nem tartoztak hivatalos hatáskörébe. Éppen azt tudta Vass miniszternek biztosítani, amire szüksége volt, és ami korábban hiányzott, hogy eljátszhassa

kedvenc – és Bethlen miniszterelnök „engedménye” révén elismert – szerepét, a kis ember érdekeinek védelmezőjéét a kormányülések titkosságában, amely szerepben eddig csak ellenfeleket talált, és már súlyos vereségeket szenvedett el. Ezenkívül az új „felállás” bőséges „muníciót” tudott biztosítani neki, s annak az országos propagandának, amely a szociálpolitika eszméjének és időszerűségének népi támogatására irányult, s amely a szociálpolitikáról mint a többé-kevésbé iparosodott államban elengedhetetlen kormányzati tevékenységről, valamint az akkor elindított munkaügyi politika célkitűzéseiről és intézkedéseiről szolt. Vass „műhelyének” a felszerelését a *Szociálpolitika* megalapításával tette teljesé: ez kéthavonta megjelenő vastag, szigorúan szakmai tartalmú folyóirat volt a szerző szerkesztősége alatt, amelybe kizárólag szakértők cikkei fogadták el (külföldiekét is), politikusokét nem. Még Mrgr. Vasstól sem közöltek írást (és róla sem, kivéve a koporsójánál tartott gyászbeszédet).

Spontán propagandakampány. Párton kívüli, humanitárius értelemben (mint azt már említettük) a szociális ügyekben „progresszív” gondolkodású keresztények, többségük a közszolgálatokban – akik az 1919-es „proletárdiktatúra” óta félték, nehogy radikálisként jelenjenek meg – úgy érezték, megszabadulnak gátlásaiktól és szorongásuktól, amikor egy reprezentatív ember, a rendszer szimbóluma, az egyház nagyprépostja által vezetett, párton kívüli társadalmi kampány kibontakozását tapasztalták. Az eszmék e terjedése mögött nem volt sem szervezet, sem mechanizmus. Az értelmiségiek spontán összeálltak, hogy növeljék az igazság népszerűségét, hiszen mindegyikük értékeinek megfelelően úgy értelmezték, hogy a társadalmi újítások elengedhetetlenek a magyarok és a nemzet számára, és nyilvánvaló tömeges támogatásuk le fogja fegyverezni a kormányon belüli és kívüli nagyhatalmú vagy befolyásos maradiákat. Spontán szoros együttműködés alakult ki a vezető párton kívüli általános és szakfolyóiratok szerkesztői között, anélkül, hogy nyilvánvaló céljukat különösebben meghatározták volna. Vezető ellenzéki publicisták és újságírók készségesen felajánlották támogatásukat, jól tudva, hogy ezzel nem a rendszert akarják vagy hajlandók segíteni.

A magyar sajtó történetében nyilvánvalóan egyedülálló esemény volt, hogy egy tartós, valódi sajtókampány, amelyet nem finanszírozott, nem is szervezett senki, és csak szellemi lépésdiktáló értelemben irányítottak a vezető ellenzéki napilapok (kivéve az egyetlen országos szocialista lapot) politikai kolumnistái, valójában telítette a közvéleményt egyetlen téma lenyűgöző gondolatmintáival, variációival, pozitív hozzáállással a kormányzati politika új szociális tendenciájához. (Vass és társadalmpolitikai kurzusa erőteljes és tartós sajtótámogatást kapott; népszerűsége szisztematikusan alakult ki és terjedt; végül, de nem utolsósorban a Magyar Újságírók Országos Szövetsége (önkéntes egyesület, amelyben a katolikus újságírók törpe kisebbséget alkottak) az elnökévé választotta. Mindezek mögött nem csupán Vass liberális politikai viselkedése és „haladó

gondolkodásmódja” húzódott meg, hanem az is, hogy 1926-ban a színpalak mögött kiemelkedő szerepet játszott a Dr. Wolff és szélsőséges antiszemita csoportja által a budapesti városháza felett 1920 óta gyakorolt folyamatos monopolisztikus kontroll megtörésében.) A kormány a 20-as években egyetlen országos lapot – egy „bulvár” típusú napilapot – irányított. Vagyis egy országos reggeli napilap a hierarchia félhivatalos szócsöveként egyedül képviselte a katolikus sajtót; bulvárlapból volt egy délutáni is. Ha a társadalmi-politikai kimozdulást csupán e három újság terjesztette volna a nemzetben, valószínűleg nem jön létre a kulturális sodrás. Bekövetkeztéhez a párton kívüli sajtó széles választékának a támogatása is nélkülözhetetlen volt.

Ez nem társadalmi mozgalom volt, de nem is kulturális, mivel nem volt szervezete, hatalmi központja, funkcionális vezetése. Msgr. Vass, mint az eszmék „hordozója”, csak egyfajta expresszív, szimbolikus vezetői szerepet töltött be. Olyan kulturális sodrás, változás volt ez, amely miután életre kelt és terjedt, először a politikában valamiképpen aktív szereplők uralkodó közgondolkodásához ért el. Ezután a változás elmélyült, bekerült a domináns nemzeti kultúrába, és kulturális sodrás jellegét öltött. A sodrás állandósult, és tovább terjedt az ember igazság iránti éhsége és szomjúsága, valamint a szükségét szenvedő embertársával való együttérzése révén. Vass lenyűgöző hangjának és megragadó ékesszólásának természetes művészi kvalitása olyan érzelmeket mozgatott meg, amelyek magukkal hozták elgondolásainak támogatását, s egy felerősödő interakció folyamatában nyertek lendületet, amely végül e humanitárius társadalmi-politikai kulturális sodráshoz vezetett. Vass kezdeményezése egy intellektuális volt ugyan, elsődlegesen azonban mégsem volt intellektuális. Elsősorban művészi jellegű volt: a kimondott szó mágiája, amelyet szociális célokra használtak fel. Mert politikailag klimaktikus éveiben legnagyobb kreatív ajándékai és túlnyomó szenvedélye sem nem vallásos, sem nem politikai, hanem művészi – és talán magáért a művészetért való – volt.

MODELLALKOTÓK KÉT KATOLIKUS NEMZEDÉKBŐL

Vass szónoki teljesítményének, a vonatkozó törvényjavaslatokkal kapcsolatos parlamenti vitáknak, az említett nem szervezett országos sajtókampánynak, valamint a vezető folyóiratok szerkesztői és rendszeres szerzői együttműködési erőfeszítéseinek hatása a figyelem középpontjában tartotta a szociálpolitikát és annak kormánybeli felelőseit. A szociálpolitika és minden olyan szakmai tevékenység, amellyel azt az emberek általában összekeverik, kifejezetten divatosá vált.

Az érintett szereplők értékkonfliktusai és egymással szemben álló presztízs-értékelései. A fent említett fejlődés természetesen megnövelte azon minisztériumi adminisztratív egységek társadalmi megbecsülését, amelyekről úgy gondolták,

hogy a szociálpolitika (vagy annak egy része) tervezésére és/vagy végrehajtására szervezték őket; és fokozta egyetemi képesítéssel rendelkező tagjaik presztízsét. Még mindig nyilvánvaló volt, hogy az előkelő társaság nehezen változtat a már meglévő presztízs-értékeléseken, amelyekkel egyébként – tagjain kívül – csak a sznob utánczók törődtek, valamint azok, akik egy ilyen önmaga által megszabott, bizonytalan határokkal rendelkező társadalmi elitre bármilyen későbbi célból pozitívan tekintettek. Ettől függetlenül az érdeklődők és legalábbis a tömegtájékoztató révén többé-kevésbé tájékozott politikai közönség szociálisan, informálisan „felértékelte” a kormány „szociálpolitikai” adminisztratív építkezését és ennek megfelelő személyi állományát. Társadalmi presztízs értékelésük e közönség szemében a homályosan sejtett társadalmi hasznosságukat tükrözte. A politikai közönség csak a társadalmilag jóváhagyott célokat szolgáló lehetséges, tényleges és várható teljesítményüket nézte, figyelmen kívül hagyva presztízs értékelésüket. Utóbbit az előkelő társaság fejlesztette ki és tette megszokottá emberekre és csoportokra vonatkozó, tulajdonságokkal felruházó („askriptív”) orientációiban – megfelelően a hagyományos magyar kultúra föld-birtokos dzsentri szubkultúrája által vallott értékrendnek –, amely a körükben ekkor még mindig domináns volt.

Egyes események sűrűbbé válása azonban felborította az előkelő társaság rögzült presztízs értékelését némely „szociális” közigazgatási egységgel és cselekvéssel, valamint olyan személyekkel kapcsolatban, akik ott „szociálpolitikai” szerepeket kaptak. A javuló általános gazdasági helyzet és államháztartás, amint azt korábban mondtuk, lehetővé tette a kormány számára, hogy bővítse a közigazgatást és annak személyi állományát. Az új kinevezések szűk korlátozásai (a legkülönbözőbb hivatalosan létrehozott karriermodellekben a legalacsonyabb rangú álláshelyeken foglalkoztatni) fokozatosan és jelentősen liberalizálódtak. Ez 1927-ben és 1928-ban, a forradalmi időszak óta először tette lehetővé, hogy a miniszterek jelentős számú fiatal doktort is benevezzenek, többek között az „új”, ezen belül a *harmadik katolikus politikai nemzedékből*. Az állam központi igazgatásában kínáló munkahelyek száma – a korábban meghatározott szigorú korlátozások, valamint az egyetemi diplomások és doktorok gyorsan növekvő száma miatt – a képzett pályázók számához viszonyítva aránytalanul alacsony volt. Még a „kiváló” kapcsolatokkal, de kevésbé vonzó személyes jellemzőkkel rendelkező embereknek sem sikerült megszerezniük az áhított minisztériumi pozíciót. Megmentésükre a társadalombiztosítás reformja és bővítése érkezett. Vass miniszter 1927-ben és 1928-ban mintegy 3000 személyt nevezhetett ki – köztük több mint százat nem orvos doktorból – a társadalombiztosítási intézmények közszolgálati pozícióiba. Ez sokkal több volt, mint az összes többi kormánytag kinevezési joga együttesen. Ebből következően azok, akik megfelelő doktorátusuk és értékes kapcsolataik ellenére sem jutottak be valamilyen minisztériumba, s bármilyen okból elkerülték a területi autonómiák

közszolgáltatásait, *faute de mieux* megpróbálták Vass minisztertől kinevezést szerezni egy társadalombiztosítási intézethez. Így számos, még etnikai értelemben vett magyar dzsentri, közülük néhányan a politikai hatalom tulajdonosainak a hozzátartozói – egyikük éppenséggel a kormányzó Horthy tengernagyé –, olyan intézmény közszolgálati tisztviselőjévé váltak, amely az előkelő társaságnál a legalacsonyabb presztízzsel bírt. De hogyan maradhatna a minősítésük olyan alacsony, ha egyszer a személyzetüket az előkelő társaság tagjainak – köztük néhány arisztokratának, sőt az állam élén álló nemesembernek – közeli hozzátartozói alkotják? Mindezek miatt ezen intézmények hagyományos társadalmi presztízs értékelése problematikussá vált.

A „harmadik katolikus” nemzedék beépülése a közszolgálati szociális struktúrákba. Ha az említett társadalmi-politikai sodrás lelkesített valakiket, azok bizonyosan a *második*, és általánosságban – még inkább a legszélesebb technikai értelemben – a *harmadik katolikus politikai nemzedék* aktivistái voltak. Az utóbbiak – megfelelő doktori fokozattal – a korábban említett háromféle foglalkoztatásban 1926 végén legfeljebb 18–20 állásra számíthattak, ezek közül a korábban meghatározott állami szolgálati pozíciókban és megbízásokban legfeljebb 14–17-re. Ez a szám 1928 végéig körülbelül 90–110-re nőtt (beleértve a társadalombiztosítási intézeteket), ebből állami szolgálatban hasonló becslések szerint 70–90-re. Ezek a „szociális” adminisztratív egységekben a „kiegyezés politikai nemzedékének” szellemi elitje által megvalósított, általában lelkes és szoros (némileg társadalmi idealizmustól is fűtött) együttműködést élvezték; ezt, együtt a hatásaival, korábban már ecseteltük. Az életkor és a rangok hasonlósága miatt e „harmadik katolikusok” együttműködése – azonos típusú kontextusban – még szorosabb volt az „új politikai nemzedék” motivált „tagjaival” és ezeken belül is leginkább a sajátjaikkal. A szerző több mint húsz éven át sokféle releváns társadalmi helyzetben nyert tapasztalatai alapján ki meri jelenteni a következőt. Az új politikai nemzedék katolikus és protestáns politikai aktivistái között a politikai és a közigazgatási adminisztrációban az együttműködés – feltéve, hogy a szereplők mindkét oldalon elkötelezett voltak – ugyanabban a társadalmi kontextusban szorosabb és stabilabb volt, s határozottabban állt ellen a kihívásoknak, mint a katolikus politikai aktivisták és a nem „aktivista” katolikusok közötti (mindkét típusú kapcsolatban többé-kevésbé hasonló életkor, és hasonlóan magas iskolai végzettség mellett). Jelentősen különböző típusú személyes vallásosságuk hajlamos volt belezavarni együttműködésükbe. Ezzel ellentétben a katolikus és a protestáns politikai aktivistákat – ha egyaránt vallásosak voltak –, elégedettséggel töltötte el, hogy megtapasztalták a másik keresztény meggyőződésű kolléga erőteljes, aktív és következetes elkötelezettségét a keresztény vallások közös erkölcsi és társadalmi etikai posztulátumai iránt, valamint e kolléga erőfeszítéseit azért, hogy e posztulátumok a magyar társadalomban hatékonyan működhessenek.

Ám az itt tárgyalt modell kifejlődése szempontjából a legfontosabb a többé-kevésbé szoros együttműködés volt, lett legyen az ugyanabban az adminisztratív egységben és egyetemi intézetben, egyazon minisztériumban, állami hivatalban vagy önálló társadalombiztosító intézetben, valamint – e négyféle entitás határain keresztül – professzorok, docensek, asszisztensek között, s a hivatalosan legmagasabb képzettségű tisztviselők (a magasabb rangúak) és a köztisztviselők között, akik a *második katolikus politikai nemzedék*hez (és az imént felsorolt kategóriákból a megfelelőhöz) tartoztak; egyben a *harmadik katolikus politikai nemzedék*hez tartozó személyek között. Többé-kevésbé szoros együttműködésüket motiválta egyrészt a közös valláson alapuló teocentrikus humanitárius irányultság s a „társadalmi” témák iránti lelkes érdeklődés (amelyekkel tudományos társadalmi-politikai tervezés kedvéért (reformátor), kodifikáció végett és/vagy adminisztratív cél(ok)ból foglalkoztak), másrészt a „pártatlan szolgálat szelleme”. Harmadrészt az együttműködést a következő kondicionáló tényezők is motiválták: osztozás a „katolikus politikai aktivisták” meghatározott jellegzetességeiben; a katolikus felnőttek kisebbségéhez való tartozás tudatossága (a legmagasabb iskolai végzettség révén), a kisebbséghez tartozás alkalmasint még hivataluk, ügynökségük, intézetük vagy a kormányzati közigazgatás bármely részének keretében is; közös katolikus társadalomfilozófiájuk, sok esetben annak Heinrich Pesch általi kidolgozása szerint, akinek a munkája a második nemzedék katolikus aktivistái között is elterjedt (részben a harmadik nemzedékhez tartozó kollégáik befolyására, akikkel együttműködtek, és akiknél lenyűgözte őket a szemmel látható társadalmi „munka-etikai” típusú személyes vallásosság és az, hogy mennyire értékelték Pesch szolidarizmusát); túlnyomó többségük közös városi „polgár” jellege, marginális kultúrája – a hagyományos és ipari kultúra mintáinak és vonásainak keveréke –, amelyben nevelkedtek és felnőttek (szocializálódtak). Hogy az államigazgatásban mennyire tartós tudott lenni a „társadalmi bürokrácia” korábban elemzett – és legalábbis részben megmagyarázott – családi, társadalmi osztályhelyzet szerinti, továbbá etnikai összetételének mintája a közvéleményben még akkor is, és az után is, hogy az *új politikai nemzedék* – *harmadik katolikus szegmensével* együtt – 1927-ben és 1928-ban sikeresen bejutott az államigazgatásba, arra példaként szolgáljon a következő jellemző eset.

Az „*etnikai összetétel*” *mintájának tartóssága*. Amikor Vass miniszter utasította a szerzőt, hogy a már ismertetett célból szervezze meg a korábban már bemutatott társadalmi-politikai műhelyt minisztériumában, a szerző szabad kezét kapott, hogy annak állományát az érdekelt egyetemi tanárok segítségével megválassza. Hogy javítsa a politikai esélyeket ama szociális innovációk tervezeteinek javítására, amelyeket Vass miniszter a kormánynak és a törvényhozásnak be kíván terjeszteni, valamint hogy a „műhelyért” felelős szerző pozícióját és befolyását megerősítse, célszerű lett volna, ha a fiatal doktorok közt a közéleti

kulcsfigurák egy-két rokona is megjelenik. Ám a „műhely” célja az volt, hogy hatékony csapatmunkát végezzen; ezért a személyzet kiválasztásakor fő elvként a funkcionális hatékonyságot kellett szem előtt tartani. Ezen elv alkalmazása az összes rendelkezésre álló információ segítségével – teljes mértékben figyelmen kívül hagyva a politikai célszerűséget – 1928-tól 1930-ig összetételében konszolidált személyi állományt eredményezett a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium „Szociálpolitikai műhelyében”. (A „műhely” Msgr. Vass halála után 1930 szeptemberében feloszlott.) Összetételének jellemzői a következők voltak:

Etnikai háttér (mint korábban, csak az apai név alapján): három német tisztviselő, két szlovák, egy szlovén és egy örmény. Közülük hatnak nem volt magyar neve, egy (németről) magyarosított nevű volt. Ez azt jelenti, hogy egyikük sem rendelkezett hiteles magyar névvel. Feltételeztük, hogy a hét tisztviselőnek legalább az apai nagyapja többé-kevésbé elmagyarosodott.

Az apa foglalkozása: két esetben „fehér galléros”, a többinél egyenként: építész, vívómester, szatócs, mozdonyvezető és gyári művezető.

A család társadalmi osztályhelyezete: a nem üzleti felső középosztálybeli státusz egyetlen esetét kivéve, a tisztviselők családja az alsó középosztályhoz tartozott (egyikük az üzleti „alsó középosztályhoz”).

Iskolázottsági háttér: egy tisztviselő jogi és politikatudományi doktor volt, öt közgazdaság-tudományi doktor, egy pedig egyetemi diplomával rendelkező közgazdász.

Politikai nemzedékhez tartozás: a hét tisztviselőből öt a harmadik katolikus politikai nemzedék tagja volt, a hatodik hasonló korú, de nyíltan agnosztikus, a hetedik hasonló korú protestáns.

Politikai hovatartozás: a tisztviselők egyike sem volt a „műhely” létezése előtt vagy alatt – sem 1927-től 1930-ig, sem pedig 1944-ig – egyik politikai pártnak sem a tagja; 1944–1945-ben az egyik korábbi tisztviselő (szlovák névvel és származással) tagja lett a számos magyar nemzetiszocialista párt egyikének. A szovjet megszállás idején, 1945-től a szerző meneküléséig, 1948 októberéig a hétből egy sem csatlakozott sem a (marxista) szociáldemokrata párthoz, sem a kommunista párthoz (későbbi nevén a Magyar Dolgozók Pártjához).

Adatok, amelyek állítólag igazolják a kiválasztást: a „műhely” hét tisztviselőjéből később – különböző rezsimek alatt – négy lett minisztériumi osztályok vagy részlegek vezetője, egy a miniszterelnöki hivatalban, három a Földművelésügyi Minisztériumban; utóbbiak közül kettő a Horthy-rendszer után, a Köztársaság alatt, 1946–1948 között, a „proletárdiktatúra” hivatalos kihirdetése előtt. Egy másik tisztviselő a szociológia professzora lett. Ezek az adatok azt jelezhetik, hogy a legtöbb kiválasztás indokolt volt; a hétből hatnak később – különböző közszolgálatásokban, illetve a különböző rezsimek alatt – funkcionális hatékonyságát elismerték. Meg kell jegyezni, hogy sem Vass miniszter, sem bármelyik tisztviselője (köztük a szerző) nem ismerte a jelöltek nevét mondjuk fél

évvel a kinevezésük előtt. És senki nem támogatta a kiválasztásukat bármilyen pozícióra azokon az egyetemi professzorokon kívül, akik értekezésük elkészítésében irányították őket, és a hatból négyüket ajánlották. Msgr. Vass miniszter politikai célszerűségből a politikai hatalom birtokosainak egy vagy két magyar dzsentrí rokonát – esetleg azok közül, akiket az ő felügyelete alatt álló egyik intézménybe már kinevezett – talán jelölte volna a „műhelybe”. Valójában egyetlen komoly kapcsolatokkal rendelkező személy sem mutatta semmilyen jelét annak, hogy itt kívánna szolgálni, még akkor sem, amikor a „műhely” – legalább a főváros érdekelt politikai és kapcsolódó szellemi köreiben – fokozatosan ismertté vált. A középosztály felső és középső rétegeinek etnikai magyarjai általában a hagyományos, iparosodás előtti magyar kultúrához tartoztak, ezáltal nem szívesen mélyedtek el az ipari embereknek a társadalmi munkafeltételek megváltoztatására irányuló pártatlan törekvéseiben. Amikor sorsuk például valamelyik társadalombiztosítási intézetbe vetette őket, a legtöbbjük személyzeti, jogi és más hasonló osztályokhoz került, ahol nem kellett rendszeresen foglalkozniuk a munkavállalókkal, a *turba massával*.

Az alsó közép- és az alsó osztályok etnikai magyarjai még a 20-as évek végén is ritkaságnak számítottak az egyetemi diplomások „minisztériumi szociális bürokráciájában”. Ha egy paraszt vagy egy munkás fia megszerzett egy nem orvosi doktorátust, akkor kapcsolata sem volt azokkal a politikai vagy minisztériumi bürokratikus körökkel, amelyek kérelmét – nem csak formálisan, az ígéretet betartása kedvéért – erőteljesen támogatták volna. Ráadásul a paraszt- vagy munkáscsaládok fiatal doktorai ritkán mutattak személyes érdeklődést az olyan minisztériumi és megyei közszolgálati pozíciók iránt, amelyek megfeleltek magas szintű képesítésüknek; feltehetően nem akarták magukat kitenni társadalmi, sőt hivatalos megkülönböztetéseknek és olyan kínos helyzeteknek, amilyenekben ott valószínűleg részük lett volna.

Ha figyelembe vesszük a *második katolikus politikai nemzedék* azon „tagjainak” releváns személyi és családi jellemzőit, akik az említett „műhellyel” többé-kevésbé rendszeresen együttműködtek (mindennek kidolgozásához itt nincs elegendő hely), nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot, amely az ő társadalmi összetételük (különösen etnikai hátterük), valamint a „műhely” releváns személyzetének – és tágabban a már jellemzett „minisztériumi szociális bürokráciának” – az összetétele között 1925-ben és 1926-ban fennállt. Az eredetileg az 1870-es években beállított minta – a nemzedékekben történt változások dacára – továbbra is fennmaradt.

A „*radikális vérmérséklet*” szerepe a modell fejlődésében. A második és a harmadik katolikus politikai nemzedék „tagjai” segítették Msgr. Vasst, és szorosan együttműködtek a „szociális” közszolgálat terén abban, hogy nem szándékosan – sőt öntudatlanul, társadalmi viselkedésükön keresztül – kifejlesztenek és megvalósítanak egy bizonyos társadalmi-politikai modellt. Ezt elsődlegesen

az ő – továbbá több politikus, kolumnista, szakíró és újságíró – nyilvános viselkedése „reprodukálta”, előmozdítva, felerősítve és fenntartva a kampányt, amely megerősödve és kiszélesedve országos sodrássá vált. Ez a sodrás vezetett az említett társadalmi-politikai kulturális eltolódáshoz. A *második és harmadik katolikus politikai nemzedék* szorosan együttműködő tagjai közül társadalmi törekvések és vérmérséklet terén kétségkívül általában az utóbbiak voltak „radikálisabbak”. Ennek okai – az egyéniek mellett – átlagosan sokkal fiatalabb koruk; a hagyományos, a megszilárdult iránti csekélyebb tiszteletük; az előzőekben jellemzett újfajta vallásosságuk, melyen a korábbi katolikus politikai nemzedékből is többekkel osztoztak; igen nagy mértékben saját külföldi élményeik (már akinek megvolt az a kiváltsága, hogy ilyenre szert tegyen); végül az, ahogyan a hazai társadalmi életet – különösen a politikai hatalmi elitben és környékén – figyelmük és referenciáik prizmáján keresztül megtapasztalták. Ugyanakkor a *harmadik katolikus politikai nemzedék* „tagjai” a szóban forgó modellt nem maguk konstruálták, csak a fejlesztéséhez járultak hozzá releváns – a katolikus és a protestáns hívőkkel, valamint a világi humanista társadalmi idealizmusuk által dinamizált agnosztikusokkal ápolta – kölcsönhatásaik és kapcsolataik révén. Következésképpen a „harmadik politikai nemzedék” katolikus „aktivistáinak” egyénileg eltérő „radikalizmusa” csak a személyes jelentésekben, beszélgetésekben és irodalmi közlésekben tudott érvényesülni, törvényjavaslatok, végrehajtási utasítások és kormányzati programpontok formájában nem. Visszatekintve ezeknek az időknek a lényeges eseményeire rájöhethetünk, hogy a modell nem célzott fejlődése során hullámzó, többé-kevésbé „radikális” befolyásukat időnként ellensúlyozta a főszereplő, Msgr. Vass miniszter bölcsessége, óvatossága, céltudatossága és/vagy konzervatív megfontolásai, a *második katolikus politikai nemzedék* azon más „tagjainak” hasonló erényeivel együtt, akik a modell alakítására önkéntelenül is hatással voltak.

A MODELL

Három tabu. Elsősorban Vass miniszter, valamint egyes állami szolgálatban lévő tisztviselők és tisztek voltak azok, akiknek ismétlődő magatartása azon aktív orientációk kombinációját indította el, amelyekben a modell eredetileg a katolikus hívőknek a helyzetükre adott reagálási formájaként alakult ki. Az ő személyiség-rendszerükben a társadalom politikai és gazdasági rendszereinek szempontjából leginkább lényeges katolikus társadalomfilozófiai tanok többé-kevésbé internalizálva voltak. (Ez nem jelenti azt, hogy ama társadalmi-politikai tendenciát, amely az aktív értékorientációkat és azok kombinációját feltételezte, és amelynek e modell az absztrakció útján történő ábrázolása volt, valaha katolikusnak találták volna. Valószínűleg számos szereplő pusztán a magatartá-

sával reprodukálta a modellt anélkül, hogy sejtette volna: amit véghezvitt, azt a katolikus társadalomfilozófia szellemében tette – összhangban annak társadalmi etikai oldalával –, de minden bizonnyal vallási indíték nélkül.) Vassban és azokban a katolikus hívőkben, akiknek a magatartása e mintát valójában kialakította, az volt a közös, hogy államférfiak voltak. Ez nagyon meglátszott azon, amit létrehoztak: a modelljükön. Közös szubjektív értékelésük szerint – amely visszatekintve úgy tűnik, hogy hasonló annak objektív definíciójához – a teljes magyar konfigurációban három relatív konstans volt jelen, és ezek 1927-től 1930-ig meg is határozták azt. E konstansok: a trianoni békeszerződés területi rendelkezéseinek érvényessége; nagyon kevesek oligarchikus uralma (azaz csak Bethlen miniszterelnöke és Horthy kormányzóé, ekkorra a tényleges politikai hatalom nagysága szerint már ebben a sorrendben) mint kormányzati forma (az aktuális társvezetők – bár nem a közeljövőben – változhattak, de az uralom oligarchikus formája nem); a kapitalista társadalmi-gazdasági rendszer, azaz a piacgazdasági rendszer és annak kiterjedt artikulációja, olyan szokásokkal és attitűdökkel, amelyek a gazdasági rendben alakultak ki és rögzültek a politikai, az oktatási, az irodalmi-művészi és egyéb rendekben (abban az értelemben, ahogyan Hans Heinrich Gerth³⁴⁰ és Charles Wright Mills³⁴¹ magyarázza) az összefogó intézményesített társadalmi renden belül. Ama vélekedés, hogy a tágabb értelemben vett „kapitalizmus” a magyar helyzetben konstansnak tekinthető, azon a feltételezésen alapult, hogy az ország súlyos eladósodottságában – és ezáltal a nyugati hitelezőktől és a tőkepiacoktól, valamint kulcsfontosságú (mezőgazdasági) kiviteli termékeinek nyugat-közép- és dél-közép-európai áru piacaitól való szoros függőségében – nem tudna jelentősen eltérni, még ha kormányzata ezt a belátható jövőben szeretné is, megalapozott, a neki hitelező országokéval és az említett piac-országokéval közös gazdasági rendszerétől úgy, hogy a nemzetgazdasági és társadalmi katasztrófa legsúlyosabb formája, esetleg az orosz kommunizmus átvétele be ne következzen. Ez utóbbi az ő perspektívájukból nem volt egyéb, mint a társadalmi katasztrófa egyik lehetséges változata. A helyzet ismertett területi, politikai és gazdasági oldalainak viszonylag állandó jellegére vonatkozó szilárd, széles körben elterjedt hitükből – amely teljes mértékben összeegyeztethető a még erőteljesebb elutasításukkal – az a fő származékos feltételezés következett, miszerint 1927-ben és a belátható jövőben csak az olyan társadal-

³⁴⁰ Hans Heinrich Gerth (1908–1978) neves német származású amerikai szociológus, Karl Jaspers, Mannheim Károly és Paul Tillich tanítványa. 1940-től az Egyesült Államokban tanított, nemzedékének egyik legkiemelkedőbb társadalomtudósa volt.

³⁴¹ Charles Wright Mills (1916–1962) amerikai szociológus, 1946-tól haláláig a Columbia Egyetem professzora. Nevezetes műveiben (*The Power Elite*, 1956; *White Collar*, 1951; *The Sociological Imagination*, 1959) legfőképpen a II. világháború utáni értelmiség felelősségével foglalkozott.

mi-politikai erőfeszítéseknek lenne esélyük arra, hogy megfelelő jogalkotási és végrehajtó kormányzati intézkedések révén lépjenek életbe, amelyek ezekkel az állandókkal összeegyeztethető szociális és humanitárius célokat követnek, s a célokat ezen állandók megkérdőjelezése nélkül próbálják elérni.

Az oligarchia és a kapitalizmus kérdése a modellhez kapcsolódóan. Azok közül, akik lényegesen hozzájárultak e modell kialakításához, valószínűleg senki sem tartotta jónak azt a helyzetet, amelyet a fenti „állandók” jellemeztek. A helyzettel legkevésbé elégedett pedig az előző, a *második katolikus politikai nemzedék* tagjai közül maga Msgr. Vass volt. Mindazonáltal azok, akik e viszonylagos „állandókat” nem helyeselték, sőt elutasították, nem kis számban voltak tisztában a nélkülözéssel – ez közel négymillió magyar hátrányos helyzetűt érintett eltartottaival együtt, 1927-ben a teljes népességnek körülbelül a felét –, és úgy döntöttek: amennyire csak helyzetük és szerepük engedi, mindent elkövetnek azért, hogy annyi ember sorsát tegyék lényegesen jobbra, ahányét csak képességeikkel és készségeikkel tudják, és hogy ugyanezekkel az erőfeszítésekkel megfelelően szolgálják a közjót és nemzetüket is. Aktív orientációikat az általános megelőző és jobbító társadalmi cél(ok) – sőt talán a társadalmi igazságosság – iránt követték, sőt kombinálták, esetleg másokkal is egyeztetették anélkül, hogy ezek hatékonyságát az oligarchikus politikai, és a kapitalista társadalmi-gazdasági rendszer elleni orientációjuk nyílt felvállalásával veszélybe sodorták volna.

E tekintetben a modell jelentős „társszerzői” között sem hivatalos, sem nem hivatalos megállapodás nem volt. Valójában az ismeretlen számú, különböző meggyőződésű, eltérő politikai és civil nemzedékhez tartozó aktivista közt viszonylag csendes konszenzus alakult ki – bár a második és a harmadik katolikus politikai nemzedék akaratlanul is modellalkotó „tagjai” először Vass miniszterrel és környezetével álltak szoros együttműködésben –, hogy szociálpolitikai feladatoknak szentelik magukat, és ezek sikeres megoldása érdekében az akkori politikai és gazdasági rendszerrel kapcsolatos rejtett – pozitív, különböző vagy negatív – orientációjukat magukban tartják. Néhányan közülük rájöttek, hogy az emberek szegénységének és önkényes vezetői döntésektől való függőségének szisztematikus csökkentése, a sok – a politikába beleszólni nem tudó – munkás hozzászoktatása képviselőik megválasztásához és rajtuk keresztül társadalombiztosítási ügyeik irányításához, valamint a hatályos és a tervezett szociálpolitikai intézkedések számos más elért és várható eredménye a demokrácia fejlődését szolgálja és támogatja. Egyesek arra is rájöttek, hogy minél több hatékony és következetes társadalmi-politikai, munkaerő-védelmi, foglalkoztatást és műhelyt humanizáló koncepció, rendszer, törvény és eljárás lép hatályba, annál több változás következik be a gazdasági rendszerben s annak jellegében. A kapitalizmus átalakulása, humanizálása jól megtervezett és hatékony szociálpolitika révén, amit országukban és külföldön tapasztaltak, nem vágja le a te-

jelő tehenet – vagyis a kapitalizmust –, hanem inkább javítja annak tejtermelő képességét azáltal, hogy erősíti az ipari kapcsolatokat, megnöveli a munkaerő termelékenységét, és a munkaerő számára nagyobb részesedést biztosít.

Ilyen megfontolások álltak a második és a harmadik katolikus politikai nemzedék több politikai aktivistájának ismétlődő társadalmi viselkedése mögött, amely megfelelt a teljes helyzet követelményeinek, a már meghatározott értelemben vett társadalmi-politikai haladás érdekében elkerülve az említett tabuk, a viszonylagos állandók kikezdését vagy megsértését. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez nem jelentett az oligarchikus politikai és kapitalista gazdasági rendszerrel kapcsolatos pozitív orientációt. Azok, akik életüket szentelték annak, hogy a néptömegek egészségügyi, anyagi, erkölcsi és kulturális színvonalát emeljék, a katolikus társadalmi-etikai posztulátumokkal többé-kevésbé összhangban – függetlenül attól, hogy ezek katolikus jellegének tudatában voltak-e – nem bocsáthatták meg a fennálló magyar szociális rendszer oligarchikus és kizsákmányoló aspektusait. Az említett katolikus politikai aktivisták (és a hozzájuk hasonlóan cselekvők) releváns ismétlődő viselkedésének, amelyekből e modell absztrahálódik, sajátos jellemzői voltak egyfelől bizonyos elvek, jogok és kötelességek iránti pozitív orientációk, másfelől azon etikai posztulátumok kombinációja, amelyek – az általános emberi tapasztalat szerint – emberhez méltó élethez, erős és prosperáló társadalomhoz vezetnek, és az olyan helyzetekre, eljárásokra, gyakorlatokra vonatkozó negatív álláspontokhoz, amelyek az emberre mind az egyén, mind a társadalom szintjén károsak; s mindezt a *status quo* politikai és gazdasági alrendszerei iránti nyílt pozitív vagy negatív orientációk teljes hiányával kombinálva.

Értékorientációs minták, amelyek a helyzetre adott viselkedési válasz modelljében kombinálódnak. A fókuszban levő modell a római katolikus hitrendszer általános, egyéni és társadalmi etikai posztulátumaival – főképp a pápai tanításban, az enciklikákban és más formákban (irányadó nyilatkozatok) kínált értelmezésükkel – összhangban lévő tipikus pozitív és negatív orientációk kombinációja volt.

Ebben a modellben az alábbi normatív elemek iránti *pozitív orientációk* szerepelnek: minden ember alapvetően egyenlő méltósága és elidegeníthetetlen emberi jogai, társadalmi igazságosság, a köz java, szociális jólét és jó közérzet; a teljes társadalmi rendszer területi és funkcionális alrendszereinek viszonylagos autonómiája, valamint társadalmi igazságosság és szubszidiaritás, mint minden orientáció szabályozó alapelvei jogait és kötelességeiket, kapcsolataikat és működésüket illetően, összhangban a közjó érdekével; piacgazdaság (de nem a „kapitalizmus”, ahogy az meghatározatott); társadalmi haladás a szociális biztonság és az anyagi életkörülmények fokozatos javulása, valamint a leginkább népes szociális szegmensek tagjai – főleg a fizetésből élők és eltartottjaik – egészségügyi és kulturális szintjének növekedése értelmében (az előb-

biekben megadott további specifikációval együtt). A *negatív orientációk* ebben a modellben szereplő minden olyan helyzet, hagyomány (szokás), gyakorlat és ténykedés ellenében alakulnak ki, amelyek a felsorolt pozitív orientációktól eltérnek, vagy azokat hajlamosak kizárni, hatástalanítani, megzavarni, késleltetni, esetleg megghiúsítani; az önkény, a kizsákmányolás, továbbá a keresztény morál és etika értelmében erkölcstelen, embertelen magatartás minden egyéb formája ellen, különösen akkor, ha gazdaságilag és/vagy kulturálisan hátrányos helyzetű személyek rovására történik, főként, ha azokéra, akik általában munkaviszonyban állnak.

A bemutatott „katolikus szociálpolitikai modell” Széchenyiével való hasonlósága döbbenetes. Széchenyi száz évvel korábban politikai és gazdasági *rendszerekre* még csak nem is gondolt. Mint Vass és társai, valamint modelljük másolói, a korabeli uralkodó politikai rendszert – amelyet akkoriban Metternich személyesített meg, és amelybe Magyarország 1830–1848-ban be volt ágyazva – Széchenyi is „viszonylag állandónak” tekintette; az ellene való magyar fellépés véleménye szerint hiábavaló lett volna, amivel csak a hazának ártának. Következésképp reform-erőfeszítéseit a – minősítésünk szerinti befogadó értelemben vett – szociálpolitikára korlátozta, és vonakodott attól, hogy a Metternich-féle rendszerrel reménytelenül szembeszállva veszélyeztesse társadalmi-gazdasági reformpolitikájának előrehaladását.

Szociálpolitikájának uralkodó gazdasági része nem a *status quo* gazdasági rendjével szembeni frontális támadást jelentett. Nem próbálta felcserélni a hagyományosat egy előre megfogalmazott új gazdasági rendszerrel, de sikeresen eltávolította az elavult intézményeket a gazdasági rend jogi alapjaiból, és sikerrel építette ki a modern gazdasági tevékenységeket előmozdító és megnövekedett nemzeti jövedelmet eredményező jogi intézményeket. Társadalmi-gazdasági szervezeteket hozott létre a nemzetgazdaság prosperitása és a nép jóléte érdekében, amelynek további fejlődése a gazdasági rendszerben szükségszerűen gyökeres változást eredményezett. Mindkét modell konzervatív reformáló jellege nagyrészt közös eredetüknek tudható be. Nem a felvilágosodás racionalizmusából születtek, hanem vallási inspirációból, s mindkettőt egy katolikus „ébredés” erősítette meg. Széchenyi modellje az *in actu* katolikus politikai romantizmus utolsó megjelenése volt Európában, a jelen modell viszont egy négyes sorozat első tagja, már magán viselve egy új típusú vallásosság jegyeit, amelyet az örök egyház terjeszt: ez pedig legújabb megtestesülésében az ipari ember kultúrájában halad előre.

III. SZEMBEN
A NEMZETISZOCIALIZMUSSAL

1. Katolikus szociális reformmodell

A katolikus fiatal értelmiségiek, az egyetemi hallgatók és a néptömegek számos tagja nem tudta kivonni magát a progresszív iparosodás átformáló, masszív és tartós, racionalizáló és dinamizáló hatásai alól; sem ama racionalizáló hatás alól, amelyet a nagy gazdasági válság és az Olaszországban, Ausztriában és Németországban bekövetkezett drámai társadalmi-politikai változások idéztek elő. A fenti országok politikai, társadalmi és kulturális fejleményei ugyanis a középkortól kezdve tartósan összefonódtak a magyar hatalmi folyamatokkal és kulturális áramlatokkal. Mindezen hazai és külföldi változások együttes polarizáló hatása révén a szakadék általánosan mélyült egyfelől azon jelentős számú főpap, pap és a *status quo*t pártoló laikusok jozefinizmus formálta világlátása között, akik az uralkodó intézményesített rendhez és annak főbb hagyományos emberi szimbólumaihoz lojálisan viszonyultak, másfelől pedig a leginkább a fiatalabb nemzedéket képviselő, politikailag mozgósított katolikusok, ordináriusok és más papok között. A római katolikusok számára a valódi vallási élet erkölcsileg kötelező, állandó és aktív részvételt is jelentett a társadalom újjáépítésében, szüntelen és könyörtelen erőfeszítéssel, amelynek célja, hogy csökkentse a szakadékot az etikára alapozott nemzeti társadalmi rendszer és a *status quo* közt, amely utóbbi általában több szempontból is elmarad az előbbitől, attól, „aminek lennie kellene”. A felnőttkori vallásosság és a társadalmi törekvések ezen antagonisztikus formái éppígy egymással ellentétes elképzeléseket tartalmaznak a vallás hatóköréről és az egyház társadalmi szerepéről is egy nemzeti társadalomban és kultúrában. A szubjektív definíciók ellentétes típusai Magyarországon is megjelentek a hagyományos konzervatív „integralizmus” és a radikális társadalmi reformizmus szélsőséges formáiban. A konzervatív integralisták egy része úgy tűnt, nem áll messze annak nyilvános hangoztatásától, hogy radikális reformista hittársaiban a külső aktivizmus túlbecsülése bizonyos *antropomonegizmust*³⁴² tükröz, és a *pelagianizmus*hoz közelít, ahhoz a meggyőződéshez, hogy a személyes üdvösség kizárólag az erénynek köszönhető. Kétségtelen, hogy néhány katolikus társadalmi rekonstruktivista szokatlan hangsúlyt fektet a „munkálkodás etikájára”, különösen arra a munkálkodásra, amelyet a nemzeti

³⁴² *antropomonegizmus* – az a felfogás, amely szerint a megváltás egyedül az emberi erőfeszítésnek köszönhető.

társadalmi rendszer – és egy vagy több alrendszere, mint a politikai és a gazdasági alrendszer – humanizálása érdekében fejtenek ki.

A fasizmus és a nemzetiszocializmus különösen meggyőzően mutatta meg, hogy a modern államcivilizációk szándékos radikális társadalmi megváltoztatása más mozgalmakkal is elérhető, mint a főként gyári munkásokra támaszkodó szocialista vagy kommunista mozgalmakkal. Ez a két külföldi mozgalom példázta azt, hogy politikailag mennyire jelentősek és hatékonyak az egyetemek, a legelterjedtebb középosztálybeli réteg és a parasztság fiataljai, ha társadalmilag mozgósítják, politikailag aktivizálják, legalább részben elérhető célok felé irányítják és szakszerűen megszervezik őket. De a magukat – ahogy szubjektíve elképzelték – a közszolgálatnak szentelő ugyanazon reformpárti, sőt radikális katolikus ifjak, a dinamikus és hatékony idegen néptömegek csodálói, elutasítottak minden olyan hitrendszert, amely kontrollmechanizmusként fontos szerepet játszott a külföldi ifjú tömegek mozgósításában, dinamizálásában, és őket időnként – *erkölcsileg helyénvaló vagy éppen kifogásolható célok* érdekében – erkölcsileg rossz, bűnös tettekre készítette. Ezeket a tetteket és célokat természetesen a katolikus vallási ideológiai rendszer erkölcsi normáihoz viszonyították. A katolikus, többé-kevésbé radikális társadalmi rekonstrukcionista vallási orientációiból a katolikus hitrendszerükbe beépített „szent” és „szakrális” értékek iránt, a lojális szakrális orientációiból olyan nem empirikus entitások iránt, mint a „magyar nép”, a „magyar nemzet” a „magyar ifjúság”, a „népi kultúra”, a „népi mozgalom”, a „társadalmi haladás”, egy nem empirikus folyamat következett (bár úgy tűnt, hogy ez tabu, amelyet széles körű, de néma konszenzus hozott létre). Végül kifejezett jövőorientáltságukból következett közös, kitartó törekvésük arra, hogy hasonló fiatalok tömegeit vonzzák, és azokat hatalmas nemzeti társadalmi rekonstrukciós mozgalommá szervezzék. Azok az értelmiségiek, akik azonosultak az „ügygel”, magukhoz vonzották és ideológiájukkal megszervezték őket. Ennek axionormatív rendszerébe minden fent említett érték értelmesen integrálódott, még hozzá egy olyan jövőbeli magyar társadalom képével együtt, amely erkölcsileg többé-kevésbé megfelelésben áll a valamenynyünk lényegében azonos emberi természet alapvető posztulátumaival. Igen nagy szükség volt ekkor egy *teocentrikus humanizmus* olyan rendszerezett ideológiai változatára, amely a magyar közemberi lét akkor és ott kialakult társadalmi helyzetére irányul. Létezett egy sokak számára közös ethosz, amely nem volt meghatározva, kodifikálva, így szükség volt kibővítésére, specifikálására és a stratégiai fontosságú szociális szegmensek konkrét, kellően motivált és általában véve realiztikus törekvéseihez való hozzáigazítására, valamint mindennek logikus kimunkálására és megfogalmazására.

KATOLIKUS IDEOLÓGIAI MOZGALOM

A katolikus szociális mozgalom a maga *formálódásának korszakában* – a nagy gazdasági válság első negyede (1929) és Ausztria Hitler Harmadik Birodalmába katonai megszállás útján történt beolvasztása (1938 márciusa) közt – több egymástól független, kis és nagy csoportban létezett, országszerte szétszórva. E kulturális mozgalmat egy olyan ethosz tartotta lazán együtt, amelyen többé-kevésbé mindegyik kollektíva egynémely törzstagja osztozott (Lasswell³⁴³). Ez az ethosz különféle csatornákon keresztül jutott értékeihez, standardjaihoz, normáihoz. Egyrészt – a gyári termelés elterjedése által előidézett társadalmi változásokra adott intellektuális reakció révén – az „iparosodás előtti” magyar katolikus torykon keresztül. Másrészt a keresztény-szocializmuson keresztül, amelyet főként olyan papok támogattak, akik a munkásproblémával foglalkozó hivatalos pápai tanítás gyakorlatba való átültetésének szentelték magukat. Harmadrészt a munkásokat és a parasztokat támogató elvhű és elszánt közönségen keresztül: ez volt a visszatérő állásfoglalása német-magyar kollégium (Róma) prominens öregdiákjainak (elsősorban „Magyarország von Kettelerjének”, Prohászka püspöknek), akiknek a mentalitását részben a „leőli szellem” alakította ki, részben a jezsuita Pesch *szolidarista* elképzelései – ez utóbbi az Adolf Wagner professzor (Berlini Egyetem) által irányított német etikai gazdasági iskola erős hatása alatt állt. Negyedrészt az évenkénti német katolikus nagygyűléseken bemutatott kiemelkedő szakértők szociálpolitikai jelentésein keresztül; valamint a szociális problémákkal, az ideológiákkal és a mozgalmakkal foglalkozó ama tanulmányi csoportok társadalmi rekonstrukciós tendenciáin át, melyeket elsőként de Nun és de la Tour du Pin indítottak el Franciaországban. Ám a keresztényszocializmus, mint valamiféle szakszervezeti mozgalom, a húszas években a lelkes társadalmi reformerek botrányköve lett, mivel az ezt a címkét viselő szakszervezetek többsége a konzervatív-liberális kormányok által pénzügyileg támogatott „cégi szakszervezet” („sárga szakszervezet”) volt. A keresztényszocializmus bizonytalan létezésének ezen aspektusai még az alkalmazotti érdekek uralkodó társadalmi rendben történő védelme terén is lerontották annak eredményességét. Így elvesztette kezdeti esélyét arra, hogy a népi tömegeket magához vonzza. Ezen ethosz által motiválva – valamint a vezető francia katolikus reformorientált folyóiratok (*Esprit*, *La Vie Intellectuelle*) és a francia belga (Ipari és Falusi) *Jeu-*

³⁴³ Harold Dwight Lasswell (1902–1978) kiemelkedő amerikai politológus, kommunikációkutató és jogtudós, a Yale Egyetem professzora, egy időben az American Political Science Association (APSA), az American Society of International Law és a World Academy of Art and Science elnöke.

*nesse Ouvrière Chrétienne*³⁴⁴ kiadványai által inspirálva – azok a szerkesztők és állandó szerzők, akik a meglehetősen fiatal katolikus értelmiségiek és a Prohászka-körök (ezek közt volt némi átfedés) három reprezentatív folyóiratánál dolgoztak, mélyen elkötelezték magukat „ethoszuk” folyamatos kodifikációja mellett. Mindkét kategória professzorokból, további szerzőkből, újságírókból, ügyvédekből, orvosokból, állami és önkormányzati jóléti részlegek tisztségviselőiből, valamint a közszolgálatok és a jótékonyági önkéntes egyesületek szociális munkásaiból, végül olyan fiatal papokból állt, akik aktívan azonosultak a hátrányos helyzetűekkel, az elfeledettekkel, az elhagyottakkal, a parasztság „hárommillió koldusával”, és különösen azokkal, akiket „egy elavult társadalmi rendszer fiatal áldozatainak” tekintettek. Ezt a szoros személyes azonosulást elsősorban a fiatal papok önzetlen mozgalmának jótékonykodása példázta. E téren a ma már híres „parasztság apostola”, Kerkai Jenő atya S. J., és segítőtje, Nagy Töhötöm atya S. J., valamint az eredetileg német Kolping és olasz Don Bosco mozgalmak magyar szekciói – az előbbi a gyakran bántalmazott inasok és fiatal ipari dolgozók javára, az utóbbi elsősorban a városi proletariátus elhanyagolt gyermekei és általában a szegények érdekében – voltak leginkább aktívak.

A mindhárom csoportban és az informális körökben egyre növekvő számú társadalmi reformgondolkodású katolikus aktivistát szellemileg egyesítette a kifejezetten munkaerőkeresésű vallásosság, melynek középpontjában a lelkesen vallott római katolikus ortodoxia állt. Ráadásul szellemileg abban is egységesek voltak, hogy osztoztak a „kapitalizmus”, a társadalmi közömbösség és a felelőtlenység elleni *negatív attitűdben*. És aktív orientációjukban is integrálódtak minden olyan ideológiai tendencia, politikai párt és szervezett társadalmi-politikai mozgalom ellen, amely hajlamos volt kihasználni a Magyarországon felhalmozódott sok frusztrációt, elfojtott, gátolt agressziót, és ezek felszabadítása, nyílt agresszióba való átfordítása révén széles körben terjedt a néptömegekben, akár mint szélsőséges nacionalizmus (agresszió más nemzet(ek) ellen), akár mint marxista szocializmus (gyűlölet keltette differenciálatlan agresszió más társadalmi osztály(ok) ellen), akár mint bármely szervezett vallási vagy etnikai közösséggel szembeni ellenséges irányulás. Szellemükben egyesültek egy olyan teljes társadalmi rendszer képére való *közös pozitív orientációjukban* is, amely teljesíti a természeti törvények posztulátumait, és amelyet az igazságszolgáltatás, a kommunatív, a jogi és a társadalmi igazság szabályozó elvei támogatnak. Azonban a majdan létrejövő mozgalom e kezdeti szakaszában még nem volt remény, pláne nem aktív törekvés arra, hogy azoknak, akiket a fent leírt, lényegében közös ethosz éltetett, formálisan megszervezett egysége is létrejöjjön.

³⁴⁴ *Jeunesse Ouvrière Chrétienne (JOC; francia)* – Keresztény Munkásifjú Mozgalom, amelyet a munkás származású belga pap, Joseph Cardijn alapított és XI. Piusz pápa 1925-ben hagyott jóvá.

Nem volt sürgető szükség, hogy megegyezzünk egy szisztematikus társadalmi ideológia tartalmáról és megfogalmazásáról, amely eszközként szolgálhat a katolikus társadalmi reformizmus valódi mozgalmának küzdelmeihez.

ÁT POLITIZÁLVA, INTEGRÁLVA

A „szakosodott társadalmi mozgalom” (Herbert Blumer³⁴⁵) szervezett egységéhez vezető fejlemények csak e „mozgalom” történetének második, „*Teleki-korszakában*” bontakoztak ki, amelyet Ausztria német megszállása és a Birodalomba való betagolása (1938. március) indított el. Magyarország teljes nyugati határa mentén a Harmadik Birodalom szomszédja lett. Ez habozás nélkül megkezdte az ország politikai, kulturális és gazdasági rendszereibe („rendek”) való agresszív és egyre erőteljesebb behatolást. A hitleri fenyegetés árnyékában felébredt magyar nemzeti önmeghatározás hazafias, de egyértelműen antinacionalista – s még inkább antináci – érzelmeket keltett és terjesztett, gróf Teleki Pál professzor urat pedig miniszterelnöki pozícióba emelte (1939. február). Ez a tudós államférfi általában mélyen megvetette a kényszerítő közigazgatási és bürokratikus eljárásokat, és – ellentétben elődei többségével – nem a politikai pártok, a hatalomkonfiguráció és a parlamenti szituációk dinamikájában alkalmazott taktika vezérelte gondolkodását, hanem az értékek, a társadalmi erők, a kulturális tendenciák és a népi törekvések. Amellett, hogy a magyar kormány nyílt és közvetlen cselekvési szabadságának korlátait realiztikusan ítélte meg, Teleki miniszterelnök megpróbálta ellensúlyozni a németek behatolását és kísérletet arra, hogy Magyarországot hol az egyik, hol a másik általuk támogatott náci mozgalmon *keresztül* (végül a „nyilaskeresztesek” útján) kontrollálja. Ösztönözte és segítette (a) a csak e tekintetben (antináci) hasonló társadalmi ideológiai meggyőződésű erők *integrációját*, sőt (b) a *különféle* vallási meggyőződésű antináci erők (a kommunisták kivételével) többé-kevésbé szoros együttműködését. A különböző szellemi csoportok és egyes tömegszervezetek társadalmi erőinek a hazai nemzetiszocializmusduzzadó árával szembeni jól megtervezett mozgósításának és koordinációjának politikája a demokratikus szocializmusnak (marxizmus) – továbbá szakszervezeti rendszereinek és gazdasági szervezeteinek – tartós és sikeres védelmét jelentette a kormányzati hatalombirtoklók és a kormányt támogató többségi párt legtöbb képviselője ellen. Az előbbieket az utóbbiak törvényi úton akarták betiltani. Teleki miniszterelnök politikája eb-

³⁴⁵ Herbert George Blumer (1900–1987) amerikai szociológus, a szimbolikus interakcionizmus iskolájának létrehozója. A szociálpszichológus George Herbert Mead nyomán az egyénnek az interakciós folyamatban megnyilvánuló kreativitására és értelmezési teljesítményeire helyezte a hangsúlyt.

ben a korszakban (1939–1941) addig ment, hogy elismerte a szociáldemokrata (marxista) párt méltó szerepét a társadalom kooperatív nemzeti önvédelmében a hitlerizmus, vagyis annak magyar változata ellen. E nemzeti önvédelemhez olyan társadalmi erő közös törekvéseiben kellett aktívan részt vállalni, amely sokkal szervezettebb volt, mint a harmincas évek közepe óta a demokratikus szocializmus. Teleki gróf professzor, a bölcs öreg miniszterelnök realisan mérte fel, hogy ebben a helyzetben a nemzetnek – a legtöbb náciellenes erőt átfogó, nem szervezett, de tényleges együttműködésén belül – sürgősen szüksége van egy széles körű társadalmi mozgalomra. De rá kellett jönnie, hogy egy ilyen mozgalom eleve kudarcra van ítélve, ha támogatja a *status quót*. Az uralkodó körülmények között, amikor a politikailag többé-kevésbé artikulált felnőtt állampolgárok túlnyomó többsége egyre inkább idegenkedett a *status quótól*, vagy egyenesen ellenezte azt, *csakis egy radikális társadalmi rekonstrukciós mozgalomnak volt esélye arra, hogy a néptömegek támogatását megszerezze.* („Még a személyemet se kíméljék”, volt e miniszterelnök ismételt mondása.) Csak olyan mozgalomnak volt lehetősége a felemelkedésre, amely sokkal inkább összhangban áll a magyar domináns kultúrával, mint a nemzetiszocialista „nyilaskeresztes” mozgalom, viszont ugyanolyan agresszív és dinamikus, mint az utóbbi 1938 óta. Ilyen megfontolások vezérelték a többé-kevésbé megértő katolikus főpapokat (a szerzőt 1939-ben – meghagyva professzorságát – Teleki miniszterelnök meghívta és kinevezte a miniszterelnöki hivatal szociálpolitikai és nemzetpolitikai részlegének élére, így ő kulcsszerepet játszhatott egyrészt a miniszterelnök és az együttműködő katolikus főpapok, továbbá protestáns püspökök közti folyamatos, informális kooperáció kialakításában és fenntartásában, másrészt később a szóban forgó mozgalom szervezeti egységének fokozatos előmozdításában), akik – megtapasztalva Hitler agresszióját Németországban és Ausztriában az egyházzal és az összes szervezett vallással szemben, ezek küzdelmét identitásuk és autonómiájuk megőrzéséért, valamint az emberi méltóság és a vallásszabadság tiszteletben tartásának megőrzéséért – résen voltak arra nézve, miféle veszélyt jelent a nemzetiszocializmus azon kulcsfontosságú érdekekre, amelyek mellett az egyházszervezetek kiálltak. A miniszterelnök és Serédi bíboros, Magyarország hercegprímása és a magyarországi római katolikus egyház több főpapja többoldalú informális szoros együttműködést alakított ki a nácizmus ellen. Ez a következő jelentős következményekkel járt: (1) A bíboros prímás és több püspök aktívan, bár soha nem nyilvánosan támogatta a katolikus agrárifjúsági szervezetnek (KALOT)³⁴⁶ és a katolikus ipari dolgo-

³⁴⁶ KALOT – Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete (1938–1946): a földművesek és földmunkások legényegyleteit vagyoni helyzetre és vallásfelekezetre való tekintet nélkül összefogó országos szervezet.

zók szervezetének (EMSZO)³⁴⁷ országos terjeszkedését és társadalmi-kulturális tevékenységét. A többi ordinárius és főpap legalábbis tartózkodott attól, hogy továbbra is akadályozza kibontakozásukat társadalmi „radikalizmusuk” – különösen a KALOT-é (több konzervatív szerint „katolikus bolsevizmus”) – bíráltaival, papjainak az ezekben való személyes részvételről való lebeszélésével.

(2) A miniszterelnöki hivatal a szövetségek szervezőinek és „agitátorainak” hivatalos segítséget nyújtott, amikor a helyi hatóságok vagy ügynökeik korlátozták társadalmi-politikai és/vagy szervezési tevékenységüket (bizonyos mezőgazdasági területeken le is tartóztatták őket „a parasztság körében való elégedetlenség szításáért”; a Belügyminisztérium különösen a KALOT-ot még Teleki miniszterelnöksége alatt is szoros rendőri megfigyelés alatt tartotta.) – (3) A kibontakozó katolikus mozgalom Katolikus Agrárfiújsági Szervezete (KALOT) – a kizárólag nekik szervezett „népfőiskolák” téli tanfolyamai útján – 1939–1941-ben jelentős állami támogatást kapott felnőttképzési intézményeinek bővítésére, rekonstrukciójára, különösen a paraszti ifjúság és a fiatal gazdálkodók vezetőinek képzésére, valamint a paraszttok társadalmi és kulturális horizontjának kiszélesítésére. Az ország 1944. március 19-én történt, *Wehrmacht* általi megszállása előtt a KALOT 22 állandó „népfőiskolával” – fiatal paraszttok bentlakásos iskoláival – rendelkezett. Amikor Teleki miniszterelnöknek a német fegyveres erők inváziója ellen tiltakozó öngyilkossága (1941. április 3.) megfosztotta a kibontakozó katolikus mozgalmat egyre jelentősebb szolgálatától, a KALOT és az EMSZO már országos szinten jól szervezett volt. A KALOT több mint 350 000, az EMSZO több mint 25 000 tagot számlált, korporatív szervezete mintegy 10 000-et; befolyása és népszerűsége pedig volt akkora, hogy bővílhessen, és akár közvetlen vagy közvetett külső támogatás nélkül is törekedhessen céljai megvalósítására.

A TELJESEN KIÉPÜLT „KATOLIKUS SZOCIÁLIS NÉPMOZGALOM”

A katolikus mozgalomnak *teljes kibontakozása* (1942–1943) alatt, az ország hivatalos német katonai megszállása előtt (1944. március 19.) több aspektusa (a társadalmi-kulturális és politikai funkciók tekintetében) és több megjelenési formája (szervezeti értelemben) létezett. Egyidejűleg volt vallási-etikai, népi-kulturális revivalista mozgalom, politikai ellenállási mozgalom a nemzetiszocialistákkal szemben, keresztényszocialista mozgalom, paraszt mozgalom a földreformért és

³⁴⁷ EMSZO – Egyházközségi Munkásszakosztály (1937–1946): egyházközségek keretében működő csoport a munkások támogatása, valláserkölcsös és hazafias nevelése, a plébánia életébe való bevonása, valamint gazdasági és szociális érdekeik védelme céljából.

a falu életének élénkítéséért, szövetkezeti mozgalom, paraszti ifjúsági mozgalom, a városi műhelyek tanoncainak mozgalma; és végül, de nem utolsósorban társadalmi újjáépítő mozgalom jelentős ideológiai profillal. Szervezeti értelemben a mozgalom több különálló, formálisan autonóm társadalmi szervezetből állt, amelyeket azonban felső szinten, ún. *összekapcsolt vezetéssel*, négy közeli barát, a legfontosabb tagszervezetek legfőbb vezetői és a szerző alkotta kis csoport irányított.

A „keresztény-párt”, bár időről időre bátor elvi nyilatkozatokat tett az újpogányság felemelkedése ellen, tovább folytatta politikai eljelentéktelenedését, miközben a dinamikus katolikus társadalmi tömegmozgalmak és a nemzetiszocializmus közé volt fogva, amelyek mindketten – ellentétes irányban – elhalászták előle potenciális tömegeiket, a városi és a vidéki kisembereket. Azon főpapok iránti tiszteletből, akik jóindulatú pártfogást gyakoroltak – gyakran csalódással párosulva – a parlamenti keresztény politizálás ezen emlékműve felett, katolikus oldalról senki sem támadta azt a pártot, amely a negyvenes években inkább a politikai impotenciát szimbolizálta, semmint egy társadalmi erőt. Mindazonáltal nyilvánvaló volt, hogy a katolicizmus ésszerűen nem számíthat arra, hogy ez a gyenge, társadalmilag elszigetelt párt, amelyet az új generáció néptömegei gyakorlatilag kiközösítettek, a legmélyebb nemzeti válságban, amely az elkerülhetetlen katonai összeomlást kétségtelenül követni fogja, rendelkezik a vallásszabadság és az egyház által képviselt erkölcsi rend tényleges és hatékony védelméhez szükséges közmegebecsüléssel és erővel. A katolikus társadalmi mozgalmak vezetői viszont teljes mértékben felismerték, hogy bár az ő mozgalmaik fel tudnának építeni és ki tudnának alakítani egy katolikus társadalmi erőt, nem tudják megvalósítani a (pápai enciklikák alapelveire épülő) társadalmi-kulturális reformprogramot anélkül, hogy erőiket egy átfogó társadalmi szervezetbe integrált erőteljes szociális mozgalomban egyesítenék, és anélkül, hogy létezne egy olyan politikai párt, amely teljes szívvel és szigorral képviselné ezt a szervezett katolikus társadalmi erőt, és folyamatba helyezné a társadalom kívánt keresztény rekonstrukciójához szükséges jogalkotási intézkedéseket. A katolikus társadalmi mozgalmak vezetői és más fontos tagjai, mivel felelősnek érezték magukat az emberekért, kénytelenek voltak levonni a következtetést: kötelességük, hogy egy keresztény elveken alapuló új keresztény politikai képviselő szilárd és jól időzített megalapozását kezdeményezzék; csak őket támogatják azok a keresztény néptömegek, amelyek a gyakorlatban ilyen programot akarnak látni. E mozgalmak vezetőinek nem voltak illúzióik; ők már érezték az összeomlás gyorsuló közeledését, és jól fel voltak készülve a várható drámai politikai változásokra. Tapasztalt társadalmi szervezőkként a „*Restaurare omnia in Christo*”³⁴⁸ műveletről politikai, társadalmi, kulturális, oktatási

³⁴⁸ *Restaurare omnia in Christo* (latin) – mindent helyreállítani Krisztusban

és gazdasági tervvel akartak rendelkezni, amelyet a D-napon be lehet indítani, vagy legalább amelyért küzdeni lehet.

A közelmúlt (1943 május) mediterrán és orosz hadszíntéri háborús fejleményei (róluk a szerző tájékozódhatott a svájci sajtóból is, melynek példányait cenzúrázatlanul megkapta azon kis szakértői csoport tagjaként, amelyet a Kállay-kormány vezetői hívtak meg – a szerzőt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, később Hitler áldozata –, hogy szakterületükön anyagokat készítsenek Magyarország leválása, a külön fegyverszüneti és béketárgyalások esetére) három feladatot tettek sürgőssé: a katolikus tömegmozgalmak és a radikális társadalmi reform mellett álló szellemi csoportok hivatalos, átfogó szervezeteinek létrehozását; az ideológiai útmutatást nyújtó csoportmunkára való felkészülést; cselekvési tervet a háború utánra. E célok szükségessé tették tapasztalt, kiemelkedő katolikus vezetők összehívását, hogy ezekben az ügyekben konszenzus alakulhasson ki, hogy biztosítva legyen együttműködésük, és hogy egyetértésre jussanak az általános cselekvési vonalvezetésről. Erre a következtetésre jussanak az általános cselekvési vonalvezetésről. Erre a következtetésre a Győr ősi püspökvárában báró Apor püspök elnökletével 1943 májusában megtartott szigorúan bizalmas konferencia jutott. Ott úgy döntöttek, hogy a szerző, akkor a Magyar Királyi Ferenc József Egyetem rektora, 1939 óta a különböző katolikus társadalmi mozgalmak koordinátora ez utóbbi minőségében hívjon össze néhány gondosan kiválasztott kiemelkedő papot egy 1943. augusztus 26-án ugyanabban a püspökvárban tartandó bizalmas találkozóra. Mivel erre az ülésre annak megvitatását terveztük, hogyan történjék a katolikus politikai felkészülés a közeledő katonai összeomlásra és annak másnapjaira, a lehető legnagyobb óvatossággal kellett eljárni a résztvevők megválogatásában és az egész előkészítésben. Ez azért volt kötelező, hogy elkerülhető legyen egy olyan botrány, amely biztosan bekövetkezik, ha a *Gestapo*, a katonai hírszerzés vagy a nemzetiszocializmus bármely változatait valló magyar „szimpatizánsok” információt kapnak arról, hogy a katolikus vezetők biztosnak vették a demokratikus nemzetek győzelmét, és olyan terveket készítettek, amelyek Hitler és Németország végső vereségét tették meg egyik referenciapontjuknak a politikai tervezés kiinduló feltevéseihez.

Az összefüggést a történelmi kastélyban a terveknek megfelelően 1943. augusztus 26-án tartották, s a tagok – tapasztalatuknak és fegyelmüknek köszönhetően – szigorúan megőrizték az ülés minősítetten bizalmas jellegét. Ha elmondjuk, milyen volt a huszonhárom résztvevő többségének későbbi sorsa, ezzel nemcsak az összefüggés súlyát támasztjuk alá a katolikus életben, hanem a később a magyarországi egyházra mért szörnyű csapásokat is jellemezzük.

Az összefüggés vendéglátója és elnöke Báró Apor Vilmos, Győr püspöke volt. Két évvel később (1945), amikor elállta győri nők – köztük az Apor püspök óvóhelyén a város ostroma alatt rejtőző apácák – megerősökölésére készülő szovjet-orosz katonák útját, rálöttek. Három nappal később halt meg. Azóta is

országosan mártírként tisztelik, és már boldoggá avatásának folyamata is beindult.³⁴⁹ Pehm apátot, a későbbi Mindszenty bíborost először a magyar nemzetiszocialista kormány csukta börtönbe a német megszállás alatt, másodszer pedig a szovjet gyarmati hatalom által az országra kényszerített kommunista rezsim 1948 karácsonyán; majd a kommunista „Népbíróság” életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte. Msgr. Sándor Imre segédpüspök Msgr. Márton Áron, Gyulafehérvár (Alba Iulia) püspöke, egész Erdély ordináriusa (területileg a világ második legnagyobb püspöksége) küldötte, mindketten az üldöztetésben szenvedő zsidók lelkes és rettenthetetlen védői voltak. Márton püspököt, aki prédikációiban erőteljesen tiltakozott az antiszemita intézkedések mint a magyarok szégyene ellen, 1949-ben elrabolta a román kommunista politikai rendszer, és Erdélyből egy ismeretlen helyre hurcolta el. Az utóbbi években ismét püspökként tevékenykedik. – Pfeiffer Miklós nagyprépost, Kassa káptalanjának kanonokja egy magyar katolikus kulturális mozgalom vezetője volt Szlovákiában (kiemelkedő, progresszív gondolkodású katolikus folyóirattal, az *Új Élettel*, András Károly³⁵⁰ szerkesztésében). 1946-ban Msgr. Pfeiffernek az életét mentve kellett menekülnie. Megbízást kapott a Vatikáni Könyvtárban, a Città del Vaticano-ban. 1957-ben a svájci magyar menekültek vatikáni missziójának vezetője lett. – Mihalovics Zsigmond, a magyarországi Actio Catholica országos vezérigazgatója, apostoli protonotárius, mindvégig megtartotta ezt a pozícióját Mindszenty bíboros alatt, egészen addig, amíg 1948 júliusában nem volt kénytelen Rómába menekülni. Távollétében tíz év börtönbüntetésre ítélték az „amerikai imperialisták” javára végzett kémkedésért. Rómában, az egykori szentszéki magyar követtel, báró Apor Gáborral³⁵¹ – a meggyilkolt püspök testvérével – megalapította a száműzetésben lévő magyar katolikusok általános szervezetét (Actio Catholica Hungarorum in Exteris). Ők ketten a főszerkesztővel, a jelen sorok írójával együtt megalapították a *Katholikus Szemlét*. A Stritch bíboros által meghívott monsignore az Egyesült Államokba emigrált, ahol meghalt. Közi Horváth Józsefnek, akkor az Egyesült Keresztény Párt képviselőjének és tagjának, a felső-dunántúli keresztényszocialisták dinamikus vezetőjének 1946-ban el kellett menekülnie Magyarországról. Mindszenty bíboros bizalmát hordozva magával,

³⁴⁹ Boldog Apor Vilmos báró (1892–1945) 1997-ben boldoggá avatott magyar vértanú püspök, a Győri egyházmegye főpásztora.

³⁵⁰ András Károly (1917–2004) újságíró, lapszerkesztő, politológus. Az *Új Élet* című hetilap vezető szerkesztője (1939–1944). 1945-ben emigrál, 1951-től a Szabad Európa Rádió magyar szerkesztőségének munkatársa.

³⁵¹ Apor Gábor báró (1889–1969) diplomata, 1927-től Budapesten a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, 1934-től bécsi követ, 1935-től külügyminiszter-helyettes, 1939–1944-ig vatikáni követ. Magyarország német megszállásakor lemondott állásáról, Rómában maradt. 1952 és 1958 között a Szuverén Máltai Lovagrend nagykanclárja.

1947-ben megalapította a magyar kereszténydemokrata népmozgalmat, majd a száműzött katolikus demokraták politikai képviselését Párizsban.

Páter, később Msgr. Varga Béla³⁵² az ellenzéki Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Pártképviselője és alelnöke volt. Három évvel később, 1946-ban egyhangúlag megválasztották az újonnan létrehozott Nemzetgyűlés (parlament) elnökévé; 1947-ben neki, a törvényhozás aktív elnökének is el kellett menekülnie. Más kiemelkedő emigráns politikusokkal együtt New Yorkban megalapította a Magyar Nemzeti Tanácsot (jelenleg Magyar Nemzeti Bizottmány), amelynek kezdetől fogva elnöke volt. – Kiss Szaléz atya O. F. M., népszerű ferences szónok, akit az Egyesült Államokban szerzett széles körű tapasztalatai lelkesítettek, a néptömegekben az amerikai életmód csodálatát terjesztette. 1945-ben elraborták a kommunisták, és most (1961-ben) néhány ember ápolja a reményt, hogy még életben van a Szovjetunióban.³⁵³ – A már nevezett Kerkai atya S. J., az egész katolikus társadalmi népmozgalom (KALOT) karizmatikus vezetője és *spiritus rectora* 1949-től 1958-ig volt a váci börtönben, bár „csak” öt éves börtönbüntetésre ítélték. Az ő ötlete volt az összejövétel, amelynek „sikere” elsősorban az ő taktikai és szervezési készségeinek volt köszönhető. – Freesz atya, a katolikus munkásmozgalom (EMSZO) vezetője, akire gyakran ráijesztettek, 1950-ben halt meg a politikai rendőrséggel szerzett tapasztalatainak is tulajdonítható szívrohamban.

Báró Apor Vilmos püspök elnöksége alatt az ülés véghezvitte az összes, addig formálisan teljesen önálló, de szorosan együttműködő mozgalom és egyéb csoport hivatalos szervezeti egyesítését (valójában szövetséggé alakítását) az egyetlen „*Katolikus Szociális Népmozgalomban*”, országos önkéntes egyesületek szövetségének struktúrájában. Ugyanezen alkalommal az összejövétel felkérte Apor püspököt, hogy vállalja el a mozgalom lelki patronálását, ami a mozgalom pártfogójának szerepét jelentette a Katolikus Püspöki Karon belül. (Serédi bíboros ugyanabban az 1943. augusztusi hónapban gyorsan jóváhagyta Apor püspöknek a mozgalomban betöltött szerepét, és rábízta a feladatot, hogy azt a püspöki kar nevében felügyelje.) Ezenkívül az összejövétel hivatalosan megerősítette jelen sorok írójának elnöki státuszát az immár formálisan is egységes mozgalomban, és arra kérte őt, hogy gondoskodjon a mozgalom rendszerezett szociális ideológiájának végleges megfogalmazásáról és elfogadtatásáról (az eredeti ethosz kodifikációjáról annak posztulátumaival, konkrétizálva részben az 1943-as helyzetre, részben ennek várható gyors és radikális

³⁵² Varga Béla (1903–1995) katolikus pap, pápai prelátus, politikus, országgyűlési képviselő, 1946–1947: az országgyűlés elnöke, a második világháború utáni amerikai emigráns magyarság egyik vezetője.

³⁵³ Kiss Szaléz OFM (eredetileg Kiss László, 1904–1946) ferences szerzetes. Koncepció perben elítélték és 1946-ban Sopronkőhidán kivégezték.

megváltozására). Ezt arra a feltételezésre alapozta, hogy a Harmadik Birodalom hamarosan elkerülhetetlenül vereséget szenved, és elérkezik Magyarország áhított felszabadulása az idegen uralom és zsarnokság alól. [A szerző ezt a szisztematikus ideológiát könyv formájában dolgozta ki: Magyar Társadalompolitika, szerkesztette és az első kötetet írta a kutató, a második kötet, részben „Agrárpolitika”, elsősorban a földreformokról, az ország híres szakértője, a protestáns Kerék Mihály munkája (egy katolikus társadalmi mozgalom agrárprogramjának tudományos kifejtése egy híres protestáns szakértő által – ez szimbóluma lehet a katolikus és protestáns csoportok között általánossá lett szoros együttműködésnek a nemzetiszocializmus elleni országos önvédelemben), részben „Oktatási reform”, Cser János író és oktató tollából. Ezt a két kötetet 1944 májusában Kolozsváron illegálisan publikálták, hogy a német megszállás miatti hivatalos cenzúrát elkerüljék. Emiatt nem a hagyományos kereskedelmi csatornákon terjesztették, hanem a Mozgalom tagszervezetei útján. A Mozgalomnak ebből a két kötetből kivonatolt platformját pamfletként publikálták (*Utunk, a magyar társadalom újjáépítése, a szociális mozgalmak számára*, felelős kiadó Kovrig Béla professzor, Budapest, Antigua Kiadó, 1944, 32 o.); nagy számban nyomtatva 1944. november 7-én, röviddel az után, hogy a német megszálló hatalom fegyveres erővel lecserélte a kormányzót és adminisztrációját a nyilaskeresztes vezető Szálasi nemzetiszocialista rezsimjével (1944. október 15.).]

A zsidók tömeges deportálása a koncentrációs táborokba és még Németországba is, továbbá a „zsidó tulajdon” nagybani elkobzása az ilyen eljárásokat elítélő új közleményeknek a platformba való beiktatását tette szükségessé. Alig történt meg a mozgalom általi szétosztás, a papot, aki a közzététel és az országos terjesztés megállapodásait intézte, Rev. Eglis Istvánt – a mozgalom egyik fő tagszervezetének, az EMSZO-nak a főtitkárát – titkárnőjével és más társzervezőkkel együtt a *Gestapo* elfogta és Dachauban (Németország) deportálta, ennek a tagszervezetnek, a KALOT-nak és fő testvérszervezeteinek az országos központját pedig megszállta. (A titkárnő a deportálás során életét veszítette.) A kiadvány külső megjelenésében törvényes volt, de valójában jogellenes, mert nyilvánvaló okokból nem került sor az akkoriban kötelező „nyomatás előtti” cenzúrázásra. A szerző vállalhatta az elsődleges felelősséget a törvény szerint, mivel ő, a fedőlapon „a kiadványért felelősként” szereplő személy már illegálisan volt. Az összes felmerülő költséget, beleértve a nélkülözhetetlen nem postai terjesztését is, Apor és Mindszenty püspök egyenlő arányban állta.

Így „kodifikálásra” került az a szisztematikus társadalmi ideológia, amely egy katolikus szociális reformmozgalom katolikus teocentrikus „integrált humanizmusának” (J. Maritain) jegyeit viselte magán.

KERESZTÉNY HUMANIZMUSBAN GYÖKEREZŐ REFORMIDEOLÓGIA

Jelen céljainkra elegendő, ha csak a mozgalom 1944-es platformjának fő téziseit vizsgáljuk meg, amelyek világosan tükrözik 1943-ban hivatalosan megfogalmazott és jóváhagyott szisztematikus ideológiáját. Vegye tekintetbe az olvasó, hogy ezek a tézisek, implicit és explicit értékorientációk egy olyan hatalmas országos szociális mozgalom orientációi voltak, az idegen megszállások előtti években még a „nyilaskeresztes” mozgaloménál sem kisebb, országosan nézve viszonylag a legnagyobb, bár egyenlőtlen, intenzív, széles körű és folyamatos aktivitást mutatott, előbb gyarapodó és informális, majd kodifikált, tehát formális ideológiájának terjesztésében is. Országos, erős szervezeti hálózata is volt (Erdély kivételével), e téren egyik akkoriban aktív társadalmi mozgalom sem előzte meg. Ezek a fő tézisek a következők voltak:

„Teljes erőnkkel tiltakozunk minden olyan nézet ellen, amely az emberben csak eszközt lát. Az ember ne legyen pusztá eszköze senkinek, még az államnak sem!” (2. o.) „Az emberi méltóság tiszteletben tartását hirdetjük, különösen az ember jogaiét. Határozottan követeljük az emberi jogok elismerését... az általános vallásszabadságot, az emberi élet, az egészség és a testi épség védelmét. Kiemelten követeljük *mindenki* szabadságjogainak a tiszteletben tartását... mindenki szabad részvételét az országos és más közösségi önkormányzatokban, valamint öngazgató (önkéntes) szövetségek létrehozásának szabadságát...” „*Szabadon akarunk élni!* (az eredeti példányban nyomtatva, 3. o.) „Mindenekelőtt természetesen a személyes szabadság tiszteletét, az ember önrendelkezési jogát követeljük. *A rabszolgaság modern formában való helyreállítása által, hogy az embereket az ország elhagyására kényszeríti, a kényszermunkára való elhurcolással, családok barbár, zsarnoki szétszakításával, mindez határozottan a természetfeletti kinyilatkoztatás és a természet által kihirdetett törvények ellen való.*” (Kiemelve az eredetiben is, 4. o.) „Követeljük a magántulajdon jogainak tiszteletben tartását... de a félreértelmezés elkerülése érdekében hangsúlyozzuk, hogy a magántulajdon intézménye nem szent, vannak korlátai, nem tabu. A magántulajdont a természetjog védi, amennyiben célját, az emberek jólétét szolgálja, és az emberi faj minden tagja számára elérhetővé teszi e világ kincseit. (4. o.) – A nevelés és az oktatás nemcsak a család felelőssége, hanem az egész társadalomé is. Ebből következik az a követelésünk, hogy a mai kötelező társadalombiztosítás – kiterjesztése és javítása révén – minden gyermek után adjon a keresőknek – sávosan – bérkiegészítést. Az új igazságos biztosítási rendszer általában körülbelül a felét fedezze a gyermeknevelés minimális költségeinek. (7. o.)... A társadalombiztosítási rendszert az állam teljes lakosságának biztosításává kell kibővíteni (az eredeti példányban, címként nyomtatva, 17. o.) Az oktatási rendszer szükséges stratégiai változása a gyermekek egyetemes, kötelező iskolalátogatása újfajta nyolc évfolyamos iskolában, szemben a jelenlegi

rendszerrel, amely a gyermekek általában tíz éves korában különböző típusú iskolákba történő szétosztásához vezetett. (16–17. o.)

„*A földreform... ezen 1-es számú, egzisztenciális fontosságú magyar probléma megoldása*” (17. o.) Célja többek között a független kisbirtokosok társadalmi szegmensének megerősítése. A platform sürget egy olyan *mielőbbi földreformot, amely mintegy 350-400 ezer új, családi méretű kis gazdaságot hoz létre a paraszti gazdálkodók számára* (17. o.), így a parasztság tulajdonában lévő szántóterület aránya jelentős túlsúlyba kerül. Ennek a tézisnek a végrehajtása körülbelül 8 390 000 hold mezőgazdasági területet vitt volna át a kisbirtok kategóriába. Ez 45%-kal kevésbé radikális földreformot jelentett volna, mint az 1945-ös földosztás. „A progresszív iparosodás elengedhetetlen a nemzeti jövedelem folyamatos növekedéséhez, ami a közemberek milliói emberibb életének előfeltétele.” (20. o.) „Az ipari fejlődés azonban csak akkor előnyös a nemzet számára, ha a munkaerő megfelelő béreket kap, és befolyása arányos számbeli súlyával és társadalmi-gazdasági jelentőségével.” (20. o.) „*A valóban szabad kereskedelmi rendszer mellett állunk*” (aláhúzva az eredeti dokumentumban, 21. o.), de nem „a gazdasági liberalizmus kapitalizmusa” mellett. „Valóban szabad” itt a monopóliumoktól mentes (kartell-rabszolgaság és minden olyan állam által biztosított kiváltság, amely nem feltétlenül szükséges a közjó vagy a népes társadalmi szegmensek jóléte szempontjából). „*Hadat kell üzenni bármilyen önkényes szabálynak a gazdasági életben is*”, összhangban a „*Quadragesimo anno* enciklikáival, önkormányzati testületeket kell fejleszteni a társadalmi-gazdasági rendszer minden egyes szegmense számára, amely a munkáltatók és a munkavállalók társadalmi paritásán alapul, minden résztvevő egyenlő szavazati jogával, titkos szavazással. (23–24. o.) Annak érdekében, hogy elérjék a „valódi alkotmányos rendszert az üzemekben”, a program meghatározta az „üzemi önkormányzati joghatóságot” (26. o.).

Az „*önkormányzati szerveket*”... minden olyan műhelyben létre kell hozni, amely általában húsz vagy több alkalmazottal dolgozik. Tagjaiknak egyenlő számban vezetői és munkaerő-delegáltak kell lenniük, az utóbbiakat titkosan választják mindazok, akik legalább egy éve ott dolgoznak (25–26. o.). Azonban „ezeknek a gazdasági vállalati testületeknek nem kell a gazdasági élet irányításához szükséges hatáskörrel rendelkezniük.” (29. o.) Ha joguk és hatalmuk lenne, hogy ezt is végezzék, „az osztályharcot csak egy másik helyettesítené, a szociális testületi szerveké, csak anarchia és káosz lenne a következménye” (29. o.) Ami a „testületek és a már meglévő társadalmi szervezetek, például a szakszervezetek és a munkavállalók kulturális szervezetei közötti kapcsolatot illeti, ezek vajon feleslegessé válnak? Másképp fogalmazva, *monopolizálják-e a vállalati szervek társadalmi kategóriájuk képviselőit és védelmét? Egyáltalán nem!* Meg kell őrizni az egészséges társadalmi kiválasztás esélyeit. Ebben a tekintetben is fenntartjuk, ahogyan a piacgazdaság

kérdésében is tettük: *szabadság az emberi méltóság érdekében.*” (Kiemelés az eredetiben is, 31. o.)

Azonban mindez pusztán szervezéssel, szerkezeti változtatásokkal, tanácskozó és öngazgatási testületek életre hívásával nem érhető el. A magyar társadalom gyökeres megújulásához elengedhetetlen a *radikális morális reform, a megújulás valamennyi szinten*: a csúcson éppúgy, mint a lejjebb elhelyezkedő szociális rétegekben. E morális forradalom lényege pedig nem egyéb, mint visszatérés Krisztus tanításának a lényegéhez, Isten és az ember önzetlen szeretetéhez, amiből a törvények következnek (p. 32).

A platform értéke a jelen írásnak nem témája. Nyilvánvaló, hogy gazdasági tézisei kényes egyensúlyt képviselnek a tagok túlnyomó többségének lelkes szocializmusa, „kapitalizmus”-gyűlölete és egyes vezetőik – nem az aktív szövetség tényleges vezetője, Kerkai atya, de például a szerző – deklarált piacgazdaság-párti álláspontja között.

Ezek azok a tézisek, implicit és explicit értékorientáltságaikkal, amelyeket az összevont Katolikus Szociális Mozgalom 1944 októberében és novemberében országsszerte terjesztett.

AMÍG AZ IDEOLÓGIAI MOZGALOM POLITIKAI PÁRTTÁ VÁLIK...

A titkos győri megbeszélés teljesítette feladatainak többségét. Egy fontos kérdés azonban továbbra is elintézetlen maradt: a javasolt kereszténydemokrata párt megalapítása. A hierarchia legtöbb résztvevő tagjának – a keresztény politikusok veteránjai iránti lojalitásuk miatt – nem akaródzott a továbbra is domináns második katolikus politikai nemzedék kicsiny, egyre elavultabb „keresztény pártját” elkerülhetetlen sorsára hagyni. Az egyházi vezetés ugyanakkor felismerte: a katolikus csoportok számára nincs remény arra, hogy a jövőben, valószínűleg igen nehéz körülmények között az ateista erők ellen a régi politikai felállásban politikai csatákat nyerjen. Ezek az ellentmondásos megfontolások, valószínűleg mások mellett, Apor püspököt arra készítették, hogy a megbeszélésen fűziót kezdeményezzen a keresztény politika „régí gárdája” és a fiatalabb, felemelkedő harmadik katolikus politikai nemzedék képviselői között az előbbi politikai keretén, vagyis a Keresztény Gazdasági és Szociális Párton belül. A szerzőnek mint az Egyesített mozgalom hivatalosan elismert vezetőjének fel kellett hívnia a figyelmet egy ilyen elképzelés előrelátható negatív következményeire: (1) az újgenerációs katolikus vidéki tömegekben széles körű ellenérvés terjedne el a mozgalom vezetésével szemben, amely – szólna a pletyka – politikai alkut kötött azokkal az arisztokrata politikusokkal, akik az elmúlt évtizedben – jogosan vagy tévesen – elszánt ellenállásukról voltak ismertek még egy mérsékelt földreformmal szemben is; (2) az előbbieket következtében a katolikus

parazstság indokoltan és mélységesen csalódna a mozgalomban, amelyet olyan okosan kifundált eszköznek tekintenének, amely népi támogatást épít ki egy hitelét veszített uralkodó osztály politikája javára; (3) a tervezett fúzió a fiatal parasztkok tízezreit idegenítené el a mozgalom vidéki szárnyától (a KALOT-tól), és e csalódása miatt valószínűleg sok fiatal paraszt politikai vonalon próbálná folytatni küzdelmét szociális reformtörekvéseiért, ami őket a „keresztény politikától” eltávolítaná, és a nemzetiszocializmus valamelyik táborába vezetné.

Apor püspök, aki híres volt büszkeségéről, önként elvetette javaslatát (valószínűleg nem ő volt a szerzője), és a hierarchia valószínűleg az ő tanácsát követve tartózkodott attól, hogy kikényszerítse a „régii gárda” és az „energikus radikális álmódosók” fúzióját. Apor püspök elfojtotta érthető személyes preferenciáit Zichy gróf és Esterházy gróf vezető szerepének a katolikus politikában való fenntartását illetően, hiszen az egyház érdeke és a lelkek jóléte forgott kockán. A mozgalom „vezető struktúrája” sem sürgette az új Néppárt hivatalos felállítását, számoltak ugyanis egyrészt a meglévő kis „keresztény párt” (nyolc képviselője maradt) egyházi pártfogói iránti lojalitással, másrészt azzal, hogy hónapjai kétségkívül meg vannak számlálva, hiszen a közelgő nemzeti katasztrófa, a vereség és az idegen katonai megszállás ugyanis megszüntetné a fennálló politikai struktúrát, amely csak a széteső nemzeti társadalmi rendszer egy fázisának tekinthető. Közben 1943 decemberében a kis Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, amelyet veterán elnöke, Zichy János gróf állandó formális vezetése alatt továbbra is a második katolikus politikai nemzedék kitartható maradéka irányította, nevet cserélt. Zichynek megvoltak az információi egy Keresztény Néppárt nevű „katolikus párt” cselszövéséről; a győri összejövétel után öt héttel, 1943 októberében az alsóházban tartott költségvetési beszédében bejelentette, hogy pártja nevét Keresztény Néppártra változtatja, kisajátítva a Néppárt nevet, amely alatt a harmadik katolikus politikai nemzedék aktivistái a győri előkészítő konferencia (1943 májusa) óta a „régii gárda” helyébe akartak lépni. Zichy gróf e beszédében jelezte, hogy pártjának átnevezése szimbolikus jelentőségű. Az új névvel rendelkező párt új programja a pápai enciklikákon alapult, különös tekintettel a társadalmi reformokra. E tekintetben Zichy gróf politikai következetessége példaértékűnek bizonyult. 1921-től, amikor a „keresztény párt” elnöke lett, egészen az 1944-es szovjet megszállásig folyamatosan a poszt betöltője maradt, és e 22 év alatt soha nem mulasztotta el, hogy programbeszédeiben a pápai szociális enciklikákhoz igazodjon. Ami pártjának gyakorlatilag a politikai nemléteig való zsugorodását okozta, nemcsak a pártprogram hiányossága volt, hanem az a döbbenetes szakadék, amely egyfelől a pápai enciklikák és a katolikus hitrendszer erényei, másfelől a „keresztény párt” tényleges politikai viselkedése között tátongott. A néptömegek, legalábbis annak éberebb tagjai, akik a politikai beszédek tartalmára is odafigyeltek, 1943-ban már nem törődtek azok „békülési gesztusaival”, akik a „hivatalos katolikus vezető” inkarnációi voltak,

és vonakodtak attól, hogy komoly földreformra törekedjenek. A küszöbön álló nemzeti katasztrófa láttán kit érdekelt a kicsinyes taktikázás pártnevekkel és szlogenekkel? Egyeseket igen: úgy tudni, hogy az átnevezett Zichy-párthoz a felsőház két tagja és hat képviselő is csatlakozott. Apor püspök unokaöccse, a képviselő Pálffy József gróf nem volt köztük.

A POLITIKAI VEZETÉS KÉRDÉSE A KATASZTRÓFA KÜSZÖBÉN

A német hadseregek szovjet-oroszországi drámai szétesése és a szövetségesek 1943 második felében bekövetkezett katonai és politikai győzelmei arra kötelezték a mozgalom vezetését, hogy gyorsítsa a közelgő nagy politikai változásokra való felkészülést. A mozgalom tagszervezeteinek szorosabb integrációja mellett sürgető szükség volt a tervezett új Kereszténydemokrata Néppárt felépítésére, hogy egy megfelelő pillanatban a politikai színtéren késlekedés nélkül megjelenjen egy platform és egy sor alapelv már jóvá is hagyva a mozgalom tagszervezetei részéről (ezek többségének a tagjai képeznék a tervezett párt kezdeti tagságát).

Néhány vasárnapon gyűltek össze, amit lelki vezetőjük kedvéért tettek.

Az ilyen falusi közösségek tevékenysége a katolikus szolidaritást és a példaeértékű etikus viselkedés kötelességét hangsúlyozó éves találkozóra korlátozódott. Az „országos központ” életbiztosítások vidéki hívek körében szervezett értékesítésére korlátozódott a helyi egységek tagságán keresztül, és néhány kedvesinálót küldött a falusi ülésekre. Amit a „Népszövetség” biztosítási kötvények értékesítésével szerzett, néha alig volt elég ahhoz, hogy fedezze a szerény „központ” kiadásait, de biztosította nagyon kevés, egy vagy két kiérdemesült katolikus közéleti veterán igen egyszerű egzisztenciáját. Ennek a „szövetségnek” az alapító okirata megvédte a központi irányítás tartósságát a kívülről való behatolás ellen, vagy az alulról, azaz a helyi egységektől jövő fiatalító tendencia ellen. Így az ország legrégebbi (papíron „országos”) katolikus társadalmi szervezetének „vezető struktúrájában” szilárdan megalapozódott az első és a második katolikus politikai nemzedék képviselőiből álló klikk állandó domináns pozíciója. Felismerve, hogy nem képesek megbénítani a konszolidált Katolikus Szociális Népmozgalmat, integrálva, abszorbeálva és asszimilálva azt a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártba, „a régi vezetők... igyekeztek saját szekerükhöz szíjzani az új mozgalmak erőit... meggátlandó ezek bármilyen versengését” (Roberto Michels³⁵⁴) – ez világosan látszott. Megpróbálták elérni céljukat Apor

³⁵⁴ Willhelm Robert(o) Eduard Michels (1876–1936) német származású olasz szociológus, a modern politikatudomány, egyben az elitet kutató olasz szociológuscsoport

báró győri püspökön keresztül, elvárva tőle, mint az arisztokrácia tagjától, hogy kezdeményezze és vigye végig a fúziót az élettelen, biztosítási kötvények értékesítőjévé sorvadt „Népszövetség” és az immáron dinamikus Katolikus Szociális Népmozgalom – a harmadik katolikus politikai nemzedék reménye, jól kovácsolt fegyvere – között. A fúziót „természetesen” a „Szövetség” keretein belül és „közös vezetés alatt” akarták megvalósítani.

A „keresztény-politika” régi gárdája a „klasszikus” receptet követte: „hogyan megakadályozzák egy elitcsoport másikkal való helyettesítését, a régi elitnek meg kell próbálnia keveredési folyamat útján abszorbeálni és asszimilálni az újat (Roberto Michels). Apor püspök három hónapon át többször is megpróbálta megteremtteni a két – a statikus és a dinamikus – katolikus társadalmi szervezet illetén fúzióját. Anélkül, hogy nyomást gyakorolt volna, próbált eredményes lenni Apor püspök. A mozgalom képviselőinek azonban a püspök számára világhossz kellett tenniük, hogy az ilyen fúzió, ha felülről kényszerítik ki, csak a vezetők közötti ügylet lenne, akiket a néptömegek otthagynának, mivel nem lennének hajlandók olyan vezetés irányítása alatt állni, amelyben egy keresztény elveken nyugvó átfogó társadalmi újjáépítés legmakacsabb katolikus ellenfeleinek közvetlenül vagy képviselőik révén az övékkel egyforma súlyuk lenne. Minden érv az ellen, hogy a régi „keresztény pártot” „megfiatalítsanak”, majdnem megkövesedett, halálosan megkeményedett artériáiba átömlesztve az új politikai nemzedék vérért, nem kevésbé volt érvényes, ha politikai helyett egy társadalmi-kulturális szintű fúzió kérdése merült fel. A mozgalom csalódott katolikus néptömegeinek szétesése éppen egy nemzeti katasztrófa előestéjén megfosztaná a katolicizmust egy szervezett társadalmi erőtől, amely könnyen válhatna a tervezett keresztény Néppárt politikai erejévé, amennyiben ezt a döntést az egyház érdekei indokolják.

Apor püspök, aki e bonyolult, kényes és ellentmondásos eszmecsereiben soha nem vetette latba hatalmát és presztízsét, teljes mértékben felismerve a közjó igényeit, megszüntette e fúzió pártolását. Apor püspök bölcsen kiegyensúlyozott eljárásai megmentették a mozgalmat a katolikus csoportok által jól megtervezett beavatkozásoktól; e csoportok ugyanis nagyon nem kedvelték a mozgalom vidéki szociális reformprogramját, és a *circulation des élites* „törvényének” (Pareto) észrevehető megnyilvánulását, amely félreállításukkal fenyegetett. Mindazonáltal a mozgalom vezetésének kitartó és sikeres ellenállása azokkal az igényekkel szemben, amelyeket a „rég gárda” támasztott, de amelyek a mozgalomhoz Apor püspök hangján jutottak el, bizonyos feszültséget okozott a mozgalommal való kapcsolatában. Ez a feszültség veszélybe sodor-

---

egyik megalapítója. Kezdetben szocialista nézeteket vallott, később az olasz fasizmushoz csatlakozott.

hatta volna a mozgalom továbbfejlesztését, mivel a püspök nemcsak a hierarchia képviselője volt a mozgalom felé, hanem kiemelkedő főpap is, akinek aktív szimpátiái a harmadik katolikus politikai nemzedék társadalmi szervezetei iránt hatékonyan ellensúlyoztak és hallgattattak el számos, irányukban felmerült negatív tendenciát. Aktív támogatását meg kellett volna őrizni a mozgalom számára, amely elképzelni sem tudott volna megértőbb és jóindulatúbb felügyelőt a püspöki kar oldaláról.

Apor püspöknek a mozgalom iránti hozzáállása tökéletesen megtestesítette azokat az elveket, amelyek az egyházat adott hierarchia és a laikus apostolkodás intézményei közötti kapcsolatokban vezérlik, ahogy XII. Pius pápa az olasz Actio Catholica előtt 1950. május 3-án elmondott beszédében, majd 1951. október 14-én az Apostolkodás Világkongresszusán franciául elhangzott üdvözlésében kifejtette. Ez utóbbi számunkra lényeges része a következőképpen hangzik: Világossá tettük, hogy a laikus apostolkodás hierarchiától való függősége megenged bizonyos fokozatokat. Az ilyen függés az Actio Catholica esetében a legszigorúbb, az Actio Catholica valójában maga a hivatalos laikus apostolkodás, egy eszköz a hierarchia kezében.

Mintegy hadserege meghosszabbított karjának kell lennie; éppen ezért lényegében egyházi fölrendeltjének irányítása alá esik. A laikus apostolkodás egyéb szervezett vagy nem szervezett intézményeinek *több szabad kezdeményezés hagyható meg, az elérendő célokhoz szükséges teljes szabadsággal* (kiemelés tőlem).

Nyilvánvaló volt, hogy az országban három jelentős szervezett társadalmi erő található, a Kisgazdapárté, a Szociáldemokrata Párté és a katolikus társadalmi népi mozgalomé. Az első súlypontja a parasztgazdák társadalmi rétegében helyezkedett el; a szocialistáké a gyári munkások között; a harmadik társadalmi erő pedig a katolikus parasztság fiatalabb nemzedékének és a szakemberek, iparosok lelkes katolikus híveinek körében. Mindhárom társadalmi erő áttekinthette és rendezte sorait 1943–44 félelemmel és várakozással teli telén, nyomasztva Hitler által három felől és a közeledő Vörös Hadsereg által keletről. Minden gondolkodni tudó magyar tudatában volt annak, hogy ami készülődik, végleges lezárását jelenti nemcsak egy kormánynak, hanem egy korszaknak, egy társadalmi-politikai rendszernek, az egész hagyományos életformának. A nemzet egésze kénytelen újrakezdeni, új utakon haladni új eszközökkel és emberekkel, új reményekkel, ígéretes új módszerekkel; „könnyekkel és verejtékkel” kell kiverkednie magát a kollektív katasztrófa és a nemzeti szegény mélységéből, hogy ismét rátaláljon megbecsült, méltó helyére a nap alatt.

A közélet tele volt erjedéssel. A közeledő politikai hurrikán azokat is figyelemztette, akik az elmúlt hónapokban haboztak, hogy visszavonják a katolikus régi gárda pártjába vetett kizárólagos bizalmukat és annak támogatását. A közelmúltban bekövetkezett fejlemények hatására kénytelenek voltak véleményükön

változtatni, az egyházi és a kapcsolódó emberi érdekek politikai védelmével máshogyan törődni.

Az ő „keresztény pártjukhoz” a közelmúltig hűséges magas rangú főpapok politikai várakozásainak elmozdulása lehetőséget adott a mozgalomnak, hogy az új keresztény párt ügyét a legfelsőbb egyházi szinten is előmozdítsa. Így elkerülhetetlenül napirendre került a tervezett új politikai párt első vezetőjének kiválasztása.

A vezetés minden politikai pártszervezet leginkább stratégiai része, főleg egy új szervezet esetében. Ez hozza létre, vagy töri meg az új pártot. A vezetés kiemelkedő jelentőségűvé válik, ha a politikai párt azzal a határozott céllal jött létre, hogy buzgó és elszántan szolgálja egy olyan koherens szociális reformmozgalmi ideológia morális-társadalmi normáinak alkalmazását, amelynek ő csak a parlamenti képviselője. Az ilyen politikai párt a doktriner pártok kategóriájába tartozik. (Vö. Alfredo de Grazia, Roberto Michels: *First Lectures in Political Sociology*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1949, 138. o.)

Aligha fogadhatjuk el minden konkrét történelmi esetre érvényes általánosításként Roberto Michels nézetét, miszerint a doktriner párt „doktrínája” a vezetők kiváltsága volt. Ebben a fókuszban lévő magyar példában úgy tűnik, hogy sokezer ember támogatta a pápai enciklikák fő releváns szociális tanításait, a társadalmi újjáépítés vonatkozó elveit, valamint egyfajta kulturális újjáéledés megfelelő ideológiai alapjait (értékeit és normáit). Tette ezt tisztán katolikus családi hagyományai miatt, illetve informális és formális képzése – nem kis részben a mozgalom, különösen a KALOT rendszeres felnőttképzési tevékenysége – által a már említett népfőiskolákon (fiatal parasztok bentlakásos főiskolái) és az ipari munkások munkásakadémiáin. Nevezetesen a mozgalom tényleges és potenciális tagságának népes szegmenseiben általában is gondot fordított arra, hogy egyfajta katolikus ortodox vallásosságot, a munka etikáját és a keresztény személyes felelősséget kifejlesszék és minden ember életkörülményeire, sőt a szomszédos nemzetek társadalmára is kiterjesszék. Röviden, népszerűsített egy etikailag igényes katolikus ortodoxiát, amely logikailag szorosan integrálódik a társadalmi rekonstrukció és a kulturális újjászületés ideológiájával egyetlen katolikus szociális doktrína keretében.

Roberto Michels tétele azonban abban az értelemben mégis elfogadható, hogy a politikai párt ideológiai rendszerének és társadalomfilozófiai alapjainak – valamint az ideológiai rendszer adott társadalmat annak aktuális helyzetében érintő gyakorlati következményeinek és logikailag levezethető posztulátumainak – alapos, szinte teljes körű ismerete a „vezetők kiváltsága”, vagy inkább úgy mondanók, a doktriner párt viszonylagos monopóliuma. Csak egy olyan egyén, akinek a személyiségében internalizálódtak egy ilyen politikai pártnak és szociális doktrínájának formatív elemei, és aki rendelkezik a fent meghatározottak kiváló ismeretével, képes tartós attitűdök indukálására és aktiválására külön-

böző szakmájú, foglalkozású emberek doktrínájának összes érték-elemei iránt. Csak olyan erős és a fenti szempontok szerint hozzáértő személy mozgósíthatja és koncentrálhatja nagy néptömegek szimpátiáját, társadalmi akarátát és tartós erőfeszítéseit, aki valóban és alaposan meg van győződve pártja szociális tanításának igazságáról, emberi és társadalmi hasznosságáról. Alaposan ismernie kell azoknak emberi érdekeit – és velük elméjében és szívében azonosulnia kell –, akiket úgy is kíván szolgálni, hogy vezeti őket. Melyek a társadalmi rekonstrukción és a nemzet kulturális újjászületésén munkálkodó fontos mozgalom vezetőjének személyes jellemzői? Sugárzó hit vallási és szociális krédójában, egyháza, nemzete és állama természetében, ezek érdekrendszerében, a „nemes ügyben”, pártja társadalmi hivatásában. Emellett bátorság, egyszerűség és önzetlenség; az általa „értékesített” tan és ama nép valóságos helyzetének nyilvánvaló ismerete, amelyet – ahogy erősen és állandóan érzi – szolgálni hivatott; tapasztalatokon és képzésen alapuló kellő emberismerettel és biztos ítélettel a közeli és az előre látható fejleményekkel kapcsolatban. Ezek a leírt típusú szociális mozgalom vezetőjének a vonásai, amelyeket soha nem birtokoltak teljesen azok, akik a néptömegeket különféle egyenes és kerülő utakon reális és távoli célok felé vezették, és vállalkozásukban számottevő időn át sikeresnek bizonyultak.

Bár a mozgalomnak ideálshoz közeli vezetője nem volt, vidéki szárnyának kétségtelenül volt egy karizmatikus vezetője, az egész mozgalom inspirálója, Kerkai atya. Jezsuitaként tartózkodnia kellett a pártpolitikában való részvételtől. Itt volt tehát egy valóban született vezető – bár szegény vidéki iparos fia –, aki sugárzó hite, meggyőződése, lelkesedése, tisztasága és önzetlensége révén inspirálta, élénkítette, dinamizálta, mozgósította a parasztok tömegeit, fiatalokat és középkorúakat egyaránt. Aki a vidéki népi tömegeket, a szövetségi és a felnőttoktatási intézményeket olyan vezetői készséggel és hatékonysággal szervezte meg, hogy néhányan az ipari vezetők közül is csodálattal adóztak neki, bár nem rajongtak érte. Lelki hivatala azonban kizárta őt és a mozgalom többi kiemelkedő pap szervezőjét, hogy a tervezett politikai párt jövőbeli vezetőjeként szóba jöhessen. Emellett, a korábbi, a második politikai nemzedék „keresztény pártjával” szerzett nyomorúságos tapasztalataik fényében a mozgalom vezető papjai, elsősorban Kerkai és Freesz atyák egyetértettek abban, hogy az új pártnak el kell kerülnie a bármilyen fokú klerikalizmus látszatát, ezért a mozgalom egyik pap tagja sem pályázhat parlamenti helyre vagy bármilyen politikai hivatalra, még akkor sem, ha felajánlják nekik ezeket, és soha nem tölthetnek be ilyen hivatalt. Olyan lelkületet alakítottak ki magukban és mutattak, amelytől teljesen idegen volt a politikai karrier ambíciója. Ez összhangban állt XII. Pius pápának a hierarchia tagjaival szembeni elvárásaival és szándékaival.

Amikor jelen szerző elfogadta a konszolidált mozgalom tényleges elnökségét, és ezt az 1943 augusztusában megtartott győri konferencia hivatalosan is jóváhagyta, biztosra vették, hogy a megfelelő időben a jövőbeli pártot is vezetni

fogja. Ezzel ellentétben a szerzőnek közölnie kellett a két legnagyobb tagszervezet (a KALOT és az EMSZO) vezetőivel, hogy a politikai vezető kiválasztása valódi, fontos és sürgős kérdés, ő ugyanis határozottan nem akar beszállni a pártpolitikába.

Ezt a döntést objektív okok indokolták: 1) a konszolidált mozgalmat, mint dinamikus és erőteljes katolikus társadalmi erőt, egységben kell tartani, függetlenül az új párt jövőjétől. Éppen a mozgalom társadalmi ereje biztosítana súlyt és erőt az új párt számára, különösen létezésének első időszakában. A kontinentális és a brit munkáspártok példája bizonyította annak előnyeit, hogy a szakszervezeteket távol tartják a pártszervezetektől. Tapasztalataikat a katolikus aktivitásoknak is hasznosítaniuk kell: a Katolikus Szociális Népmozgalmat és a tervezett új keresztény pártot egymástól elválasztva, külön vezetés alatt kell tartani. 2) A mozgalomnak főleg (a legszélesebb értelemben) oktatási célú, különösen katolikus felnőttképzési feladatai vannak, beleértve a mozgalom katolikus szociális tanainak terjesztését. Mindez egy olyan oktató vezetőségét igényli, aki politikai kötelezettségvállalás nélkül a legtöbb idejét oktatási és kapcsolódó együttműködési tevékenységekre összpontosíthatja. A mozgalom társadalmi-kulturális elképzeléseit és javaslatait a mozgalom szellemi szakembereinek az ő irányítása alatt kell kidolgozniuk. Az új párt feladata pedig ezeknek a gyakorlatba való átültetése – a lehetőségekhez mérten az adott körülmények között – megfelelő politikai stratégiával és taktikával. 3) Minél kevésbé érdekelt a mozgalom vezetése a politikai pozíciókban és presztízsbeli előnyökben, annál nagyobb a tekintélye és presztízse a néptömegek előtt. Ez segítheti gondolataik formálását és valódi, szilárd egységben tartásukat. Aki a felnőttképzési és szervezeteti mozgalom vezetőjeként megszerzett presztízst felhasználva mandátumra vagy politikusi állásra pályázik, hatalmas kárt okozhat a mozgalomnak, nemcsak azért, mert megfosztja a hatékony vezetéstől (a politika kevés szabad energiát és időt hagy más célra), hanem azért is, mert beindít és megerősít egy olyan gondolatot, amelyet a tömegek oly könnyen elfogadnak, miszerint ő és minden utódja csak karrierista, aki a mozgalomba beszervezett emberei hátán akar előbb-utóbb politikusi magaslatokba emelkedni.

Reméljük, hogy ezeket a mondatokat és a mozgalom előtt álló nehézségek leküzdésének korábban tárgyalt módszereit nemcsak a múltbeli események feljegyzéseként értékelik, hanem a keresztény társadalmi és politikai mozgalmak jelenlegi és jövőbeli vezetőinek szánt szerény figyelmeztetéseként és javaslatokként is.

Ezek az érvek mindenkit meggyőztek, kivéve azokat, akiknek véleménye a legtöbbet számított, Kerkai és Freesz atyákat. Sürgetett a rohamléptekkel közeledő országos krízis, és még mindig nem vettek figyelembe alternatív jelölteket. Ebben a helyzetben Apor püspök 1943 végén váratlanul egy kedves és alaposan kigondolt manőverbe kezdett: Kerkai atya figyelmeztetését saját unokaöccsére, gróf

Pálffy Józsefre irányította, akiben a püspök szerint komoly érdeklődés ébredt a mozgalom iránt. Amikor röviddel utána Kerkai atya átbeszélte a szerzővel a pártalapítás nemzeti összeomlás előtti véghezvitelének nehézségeit, Apor püspök úgy tűnt, vonakodik lemondani a régi „keresztény” párt támogatásáról, és valószínűleg attól tart, hogy mozgalmunk társadalmi radikalizmusa az ő felügyelete alatt előbb-utóbb rá is visszaüt, lévén túl „puha” és „toleráns” irántunk, Kerkai megemlítette Apor püspök látszólag mellékes megjegyzését unokaöccsének a vállalkozásunk iránti érdeklődéséről. A szerző nem volt rest elmondani Kerkai atyának, hogy a püspök Pálffy megemlítésével valószínűleg nem kevesebbet akart, mint megértetni velünk, hogy Pálffy rendelkezésre áll, elvállalná az új párt vezetését.

Mi motiválta Apor püspököt, hogy Pálffy akarja megtenni az új (*in petto*³⁵⁵) párt vezetőjének? Vajon arra tett kísérletet, hogy a felemelkedő új katolikus társadalmi erőket a még mindig továbbélő vidéki, „iparosodás előtti” társadalmi-kulturális környezethez igazítsák? Vagy ez az eset csupán Gaetano Mosca³⁵⁶ általánosításait példázza és támasztja alá? „Ha az uralkodó osztály egyes tagjainak nincs fiú utódjuk, mint a katolikus egyház főpapjai esetében, spontán és dinamikus erővel kifejlődik a nepotizmus intézménye, az önfenntartás és az átörökítés ösztönének szélsőséges megnyilvánulása (vö. Gaetano Mosca, *Il Principio aristocratico e il democratico nel passato e nel' avvenire*. Torino, Stamperia Paravia, 1903, 22. o.), amely a társadalmi-politikai hatalom örökletes tulajdonjogok tárgyaként való érzékelését jelenti.” Mi, akik ismertük Apor püspök önzetlen személyiségét, elvetettük ezt a feltevést, amelyet hamarosan többek is terjesztettek, akiknek – készségesen követve ellenérzésük impulzusát – kapóra jött egy ilyen érzelmekkel terhelt, elfogult következtetés. Minden kifinomult spekuláció nélkül is megérthetjük, hogy Apor püspök, aki felelős volt a püspöki karnak a hierarchia oldaláról általa felügyelt, nagyon dinamikus és több tekintetben radikális országos mozgalom e rendkívül nehéz időkben megnyilvánuló ténykedése miatt, a jövőbeni politikai ágazat politikai vezetőjének személyében garanciát akart arra, hogy a mozgalmából született párt nem fogja veszélyeztetni az egyház jogos érdekeit (amitől ő és legtöbb ordinárius társa tartott). Ha a püspök megítélése szerint csak unokaöccsének politikai vezetése tudná biztosítani a számára, hogy a tervezett új párt a hierarchia elvárásait nem keresztezi, s így

³⁵⁵ *in petto* (latin) – titokban, szó szerint: „kebelében” (értsd: visszatartva, kimondatlanul) már meglévő; hagyományosan a megtörtént, de még nem nyilvános bíborosi kinevezésekre használatos kifejezés.

³⁵⁶ Gaetano Mosca (1858–1941) olasz politikatudós, szociológus, újságíró és állami tisztségviselő, az elitizmus elméletét kutató olasz szociológiai iskola tagja (Vilfredo Paretoval és Robert Michelsszel együtt).

nem okoz zavart, akkor érthető, hogy politikai ügyekben bizalmi emberét kíván-
ta a vezető szerepébe az új (*in petto*) pártban.

Kerkai atya elismerte: az elmúlt napokban szinte megszállottan tartott attól,
hogy Apor püspök megjegyzései pont azt jelentik, amit mondtam. Kerkai nem
tudta a püspök megjegyzését meg nem hallottnak tekinteni. Glattfelder érsek
halála után ő volt a mozgalom egyetlen támasza az érsekek és a megyéspüspö-
kök között. (Msgr, Márton, az erdélyi püspök, akinek székhelye 1920 óta Ro-
mániában volt, nem a magyar, hanem a román püspöki karnak volt a tagja.)
Apor püspök javaslata választ kívánt. Egy ilyen fontos kérdésben a vezetőknek
ki kellett kérniük a mozgalom teljes vezető szervének a döntését. Itt azonban
nekünk kellene tanácsot adnunk, hogyan válaszoljon a mozgalom Pálffy gróf
pártvezetésének felmerült javaslatára.

Mivel köreinkben Pálffy gróf ismeretlen volt, rövid nyomozást kellett
végezni. Ennek eredményei azt mutatták, hogy viszonylag fiatal képviselő,
akinek egyáltalán nem volt parlamenti szereplése, sem jó, sem rossz. Ami a
vezetői képességeket és a szervezéshez való érzéket illeti, nem volt alkalma
ilyesmik megszerzésére vagy kimutatására. Néhány negatív tulajdonsággal
ellentétben, mint a szónoki képesség és a fogalmazni tudás hiánya – amely
nélkül nem volt sikeres pártvezetés az országban –, személyiségének volt né-
hány vonzó vonása: bájos modor, élénkség, sokoldalúság. Pálffy gróf ezen
adottságai mellett, ami végül eldöntötte, hogy pártvezetőként komolyan szá-
mításba vegyük, az az indokolt feltételezés volt, hogy kedvező válaszuk ese-
tén Apor püspök teljes szívvel támogatná a bíboros primás és, ha szükséges,
a püspöki kar legalább csendes toleranciáját a tervezett párt – mint a katoli-
kus lakosság egy jelentős szegmensének nem hivatalos politikai reprezentáló-
ja és az egyházi érdekek sajátos védelmezője – iránt. Kétségtelen volt, hogy
a püspöki kar nem tűrné két egymással versengő „keresztény-párt” párhuzam-
os létezését, azaz két katolikus pártot. Ezért a hierarchia csak úgy járulhat-
ott hozzá ahhoz, hogy a tervezett új keresztény párt megalakuljon, ha ejtette
Zichy gróf „keresztény pártját”. Figyelembe véve Zichy gróf magas és jól
megalapozott presztízsét a katolikus arisztokrácia körében, reálisan feltételez-
ték, hogy a legmagasabb egyházi szinteken csak egy másik nagy presztízsű,
katolikus arisztokrata család tagja, Apor püspök unokaöccse, Pálffy gróf tudja
ellensúlyozni Zichy gróf befolyását az egyházi méltóságokra, és indukálhatja,
hogy a pártot sorsára hagyják, és a püspöki kar részéről egy új Keresztény-
demokrata Néppártot fogadjanak el. Meg kell jegyezni, hogy Apor püspök,
annak ellenére, hogy 1943-ban a legfiatalabb egyházmegyei ordinárius volt,
képességei és szent élete mellett különleges okokból a legjelentősebb ember is
volt a püspökök között. Bátyja, Apor Gábor, az ország egyik legtehetségesebb
és legelismertebb karrierdiplomatája, a Szentszék melletti magyar követként,
amint Magyarország csatlakozott a tengelyhatalmakhoz, letette hivatalát, és

Città del Vaticanóban menedéket kapott, s XII. Pius pápa vendégeként élt az ellenségeskedések végéig. Azért sem akartuk elvetni Apor püspök javaslatát, mivel négy hónapon belül ez lett volna sorban a harmadik alkalom, hogy a mozgalom nem felel meg az ő indítványainak: (1) a mozgalom fúziója Zichy gróf „keresztény pártjával”, (2) fúziója a Népszövetséggel, (3) Pálffy gróf pártvezetőként való elfogadása. Így féltünk, hogy később növekvő gyanakvás és ellenérzés fejlődhet ki benne a mozgalommal szemben. Ezt a pseudo-konzervatív elemek nemcsak arra használhatnák fel, hogy az új katolikus politikai nemzedéknek egy új „keresztény párt” formájában a parlamentbe vezető útját elzárják, hanem még arra is, hogy a mozgalmat – különösen annak magját, a vidéki tagszervezetet, a radikális földreform programjáért gyűlölt KALOT-ot – szétverjék. Miután Kerkai atya kifürkészte Apor püspököt, és rájött, hogy szándéka az volt, amit az 1943–44-es télen feltételeztünk, a mozgalom elhatározta, hogy akkor támogatja az új keresztény pártot, ha az Pálffy gróf politikai vezetése alatt kezdi meg működését.

Apor püspök javaslatának részünkről való elfogadása természetesen nem jelentette azt, hogy a mozgalom vezetése kötelezettséget vállalt: mindig mindent meg fog tenni, hogy az új párt Pálffy gróft tartsa meg vezetőjének. Elfogadása csak azt jelentette, hogy az új pártot népszerűsítő mozgalom vezetőinek a tagságra ható minden tekintélyével és befolyásával biztosítja, hogy az elején őt fogadják el a párt első vezetőjének.

ILLEGALITÁSBAN

Az ország hivatalos, masszív német megszállása alatt, pontosabban 1944 második felében a mozgalom a körülmények és az elvárások nyomása alatt egyre inkább politikai szerepet játszott.

A Mozgalom akkor vált döntően politikai jellegűvé, amikor a „Magyar Front”, a demokratikus pártok egyesült náciellenes szocialista ellenállási mozgalma (egy illegális, természetesen földalatti szervezet) két fő résztvevője, a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt (pontosabban annak vezetője, Szakasits Árpád, aki 1948-ban köztársasági elnök lett) Pálffy József grófon, a tervezett új „keresztény-párt” vezetőjén keresztül meghívta a mozgalmat, hogy csatlakozzon hozzájuk, ezáltal erősítve az ellenállás szervezetét. Mivel a mozgalom egyik fő tagszervezete (az EMSZO) magának a római katolikus egyházi szervezetnek a része volt, a másik (a KALOT) pedig a Nemzeti Katolikus Akció kiegészítő szervezetének volt tekinthető, a mozgalom hivatalos részvétele a közös demokratikus ellenállásban az egyház egy olyan illegális, „földalatti” szervezetben való részvételének minősülhetett, amelynek az illegálisan újra létrehozott kommunista párt is tagja volt. Jelen

szerző, akire mint a konszolidált Katolikus Szociális Népmozgalom elnökére a meghívást kiterjesztették, megkezdte az előkészületeket a mozgalom tagszervezetei vezető és fontosabb tisztviselőinek minél hamarabbi találkozására annak eldöntése érdekében, hogy a meghívást elfogadják-e, valamint a német megszállás során követendő közeli célok és eljárási formák ügyében. A titkos értekezlet Serédi bíboros, esztergomi érsek székhelyén, 1944 júliusában zajlott le. A külföldi megszállás és az intenzív *Gestapo tevékenységek* miatt a legnagyobb titoktartás érdekében egyszerre két találkozót tartottak. Az első egy nagyobb volt, mintegy tizenhat meghívott vezető, szervező és szakértő részvételével, akik megvitatták a részvételt a katolikus szociálpolitikában és ennek céljait a háború után. A második találkozón részt vettek a mozgalom vezetői, Pálffy gróf és ifjabb Pallavicini György örgróf, akinek koros édesapja, az ország egyik vezető arisztokratája rejtegette a szocialista vezető Szakacsitsot a palotájában. Ez a kis találkozó két éjszakán át tartott a szerző lakhelyén, amelyet a bíboros jelölt ki neki, hogy a mozgalmat a kritikus időkben az egyház székhelyéről vezesse, amelyről akkor magától értetődőnek tartották, hogy az ország angolszász megszállási zónájához fog tartozni, tehát mentes lesz a szovjet kontrolltól. Csak ez a kisebb értekezlet foglalkozott a Katolikus Szociális Népmozgalomnak a közös ellenállási mozgalomban való részvételével. Ha a *Gestapo* rábukkant volna a résztvevőkre, mindegyikük a valóságnak megfelelően beszámolhatott volna nekik az előbbi értekezletről, amelyen a katolikus társadalomfilozófia fényében a háború utáni „szociális problémákról” és a kapcsolódó szociálpolitikáról tárgyaltak egy szélesebb körű találkozó során. Az utóbbi találkozó résztvevőinek többsége talán máig nem tudja, hogy a mozgalom vezetése az egymást követő két nap során megvitatta és eldöntötte: a) a közös ellenállási mozgalom teljes támogatását; b) megfelelő lépéseket azon egyházi méltóságok felé, akik leginkább foglalkoztak közügyekkel (Serédi bíboros hercegprímás, Apor püspök és a csak 1945-től bíboros Mindszenty püspök, aki még Pehm apátként vett részt a már ismertetett győri titkos konferencián) annak érdekében, hogy érijék el az állam vezetőjénél, Horthy Miklós admirális kormányzónál a hitleri Németország megszálló erejével való határozott szembe fordulást. A második határozatot Sándor kanonok érkezése eredményezte, aki a primásnak jelentette – megerősítve a szerző Kolozsvárról, Erdély fővárosából származó információját –, miszerint Románia úgy döntött, hogy igen rövid időn belül szövetségest vált. A mozgalom vezetői Magyarországon szempontjából elsődleges fontosságúnak tartották, hogy a román átállás előtt, esetleg azzal egy időben forduljunk Hitler hatalmi struktúrája ellen. Az esztergomi konferencián elért két határozat végrehajtása során Pálffy gróf a mozgalom állandó képviselőjeként ténykedett az ellenállás egyesült Magyar Frontjában. Ő és Kerkai atya elfogadta és teljesítette a megbízást, hogy a hierarchia fent nevezett tagjainál kezdeményezi: beszéljék rá az állam vezetőjét

magyarországi nyílt *renversement des alliances*-ára³⁵⁷. A Kerkai atya és Pálffy gróf által vezetett ismételt akciók a nemzetiszocialista államcsíny után – amelyet Hitler rendelt el október 11-én, és a *Wehrmacht* hajtott végre túlsúlyban levő erőivel 1944. október 15-én és 16-án („*Panzerfaust*” művelet) – a nyugat-magyarországi püspökök 1944. október 31-i, a kormányhoz intézett közös felhívásához vezettek, amely sürgette a hitleri háborúban való részvétel minél korábbi leállítását.

A közös ellenállás irányítása mindvégig, amíg a Vörös Hadsereg Budapestet ostromolta (1944. december 24-étől 1945. február 13-ig) Szakasits szocialista vezető második rejtkehelyéről történt. Szakasits ragaszkodott ahhoz, hogy a szerző részt vegyen az ellenállás vezetőinek rejtkehelyén tartott találkozón, és megvitassa velük a katolikus részvétel gyakorlati szempontjait. A szerző eleget tett kívánságának azzal a feltétellel, hogy kommunista nem lesz jelen, és Szakasits egyetértett azzal, hogy a „katolikus radikálisoktól”, ahogy ő minket azonosítani szeretett, nem várják el szabotázsakciók végrehajtását vagy akár csak kezdeményezését.

Bár a mozgalom a fent említett indokok miatt hivatalosan nem vett részt a Magyar Frontban, tagjai sok esélyt kaptak arra, hogy fontos „ellenállási szolgáltatásokat” nyújtsanak. A megszálló hatalom ügynökségei még nem tartották őket szoros megfigyelés alatt, a „felforgató kategóriákra” (kommunisták, szocialisták, militáns németellenes politikusok és újságírók stb.) koncentráltak. A szocialista intézményeket, mint például a „Világosság” központi nyomdát, lefoglalták. Ilyen helyzetben például a „Magyar Országos Felszabadítási Tanács” (a közös ellenállási mozgalom vezetősége) által kiadott „Felhívás Magyarország népéhez” című dokumentumot, amely bejelentette a közös ellenállási rendszer létrehozását, és a részt vevő csoportok valamennyi tagját felszólította, hogy csatlakozzanak és működjenek együtt, a Kerkai atya által vezetett katolikus vidéki ifjúsági mozgalom kispesti nyomdájában állították elő, és a stratégiai pontokra Freesz atya EMSZO szövetségének katolikus munkásai szállították. És Pálffy gróf gyűjtötte össze a röpcédulákhoz szükséges pénzt. Ezzel párhuzamosan 1944 decemberében a szerző a Miniszterelnöki Hivatalban bizalmas kapcsolatot létesített kipróbált barátjával, Hlatky Endrével (A francia politikai irodalom kimagasló szakértője, egyben buzgó harmadrendű ferences), akit a következő hónapban letartóztatott a Gestapo. Rekord számú, 17 koncentrációs tábor lakója volt.

A megállapodás szerint a mozgalom bővebben és felgyorsítva folytatja „népszerű felvilágosító” tevékenységét, és ez azon nyugati országrészekben összpontosul, amelyek még nem érintettek a hadviselésben. Ez a tevékenység, az

³⁵⁷ *renversement des alliances* (francia) – a szövetségek meg-, ill. felfordítása

ügynevezett „Dunántúl” művelet, joggal tekinthető a laikus apostolkodás különleges munkájának. A következő feladatokat látta el: a) tájékoztatja az embereket, hogy bár az országnak most új, valóban magyar, és nem egy Quisling-kormány³⁵⁸ van, valójában még mindig Hitler külföldi uralma alatt áll; (b) ha a helyi, megyei vagy országos hatóságok vagy a megszálló katonai hatóságok bizonyos intézkedései károsak az alapvető emberi jogokra, akkor a „jó keresztényeknek” eleget kell tenniük az erkölcsi törvény követelményeinek, ahogy lelkiismeretük diktálja; c) e kötelező keresztény szabályból következik, hogy a keresztény hívőknek nemcsak tartózkodniuk kell minden erőszakos cselekménytől, hanem segítséget és támogatást is kell nyújtaniuk azoknak, akik üldöztetést szenvednek zsidó származásuk miatt, vagy amiatt, hogy eleget tettek keresztényi humanitásuknak és hazafias kötelességeiknek; d) ha a német hatóságok folytatják vagy folytatnák azt a gyakorlatukat, hogy megpróbálják kényszeríteni a lakosságot a szovjet-orosz megszállás által fenyegetett városok és falvak kiürítésére, az embereknek ragaszkodniuk kell otthonukhoz és városukhoz vagy falujukhoz, és követniük kell lelki vezetőjüket.

Tehát a mozgalom már úgy működött, ahogy Teleki gróf miniszterelnök idejében (1939–1941). A kormány belső kabinetje és a magyar nép katolikus többsége között kizárólag a nemzetiszocialista agresszióval szembeni bármely formában történő ellenállás és annak visszaszorítása céljából kapcsolat jött létre, amikor a rendszeres, hagyományos eszközökkel véghezvitt ideológiai harc és kiközösítés – Hitler mindent kontrolláló hatalma miatt – a köz javának érdekében már nem volt biztonságosan használható.

A katolikus részvétel a „földalatti tevékenységekben” utilitarista, de még inkább erkölcsi megfontolásokon nyugodott. A gonosszal szembe kell nézni, a bűnököt, nem a bűnösöket kell elítélni, és amennyire lehetséges, a következményeiken kell enyhíteni. Az üldöztetett embereket, ekkor leginkább a zsidó származásúakat, amennyire morálisan lehetséges, segíteni kell, és az embereket ösztönözni arra, hogy segítséget nyújtsanak azoknak, akik üldöztetést szenvednek. A megtévesztett embereket fel kell világosítani az igazságról, a családokat arra kell ösztönözni, hogy ragaszkodjanak otthonukhoz, gazdaságukhoz és a szokásos szakmai tevékenységükhöz. Mindezek a cselekedetek jótékonysági kötelességek, ezért a „politikai megfontolásoktól” függetlenül kell teljesülniük, bárki is foglalja vagy nem foglalja majd el az országot. Kétségtelen, hogy a Katolikus Szociális Népmozgalomban résztvevők mindegyike a jótékonysági feladatainak megfelelően élhetett volna, teljes mértékben támogatva bátor szellemi vezetőit is anélkül, hogy csatlakozott volna a Központi földalatti mozgalomhoz,

³⁵⁸ Vidkun Abraham Lauritz Jonnson Quisling (1887–1945) hazaárulásért kivégeztetett norvég szélsőjobboldali katonatiszt, politikus, a második világháborúban a német megszállás alatt Norvégia kollaboráns kormányának vezetője.

és anélkül, hogy képviselve lett volna a Magyar Front végrehajtó testületében. Ezt azonban a közjő tartós érdekei motiválták. Először is, a nem-kommunista pártok képviselőinek a Magyar Frontban, miközben együttműködtek a földalatti katolikus mozgalommal, meg kellett szabadulniuk néhány katolikusellenes elfogultságtól, és éppen ezen együttműködésen keresztül meg kellett tanulniuk annak gyakorlati leckéjét, hogy lássák és becsüljék a katolicizmus demokratikus aspektusát és társadalmi értékét, amely a múltban és a jelenben oly gyakran elhomályosult. A keresztény önzetlenségnek, segítőkészségnek, a humanitárius, demokratikus erőfeszítések aktív támogatásának legalábbis rejtett tiszteletet kell kialakítania a katolikus erkölcs – és esetleg az egyház – iránt. Másodsor, a katolikus részvételnek a közös erőfeszítésekben, az illegalitás viszontagságainak és akár halálos veszélyeinek olyan helyet kell biztosítaniuk a tervezett új „keresztény párt” számára, amely státuszában bármely más pártéval egyenlő lesz a népi támogatásért folyó versengés kezdetén, amikor majdan a zsarnoki idegen uralom helyébe ismét a szabadság lép, és a sokat szenvedett nép kiemelt közös feladata az ország demokratikus átszervezése lesz. A „holnap” politikai rendszerében a leendő új „keresztény párt” méltó és – erős népi támogatottsága miatt – fajsúlyos pozíciója ugyanis lehetővé teszi a párt számára, hogy eredményesen és hatékonyan munkálkodjon az emberi méltóság tiszteletben tartásáért, valamennyi keresztény elvnek az új társadalmi-politikai rend kialakításában való koherens alkalmazásáért.

Végül, de nem utolsósorban egy ilyen politikai képviselő befolyása védelmet nyújthat az egyház szabadságának és jogainak, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy természetfeletti küldetését és általános kulturális hivatását teljesítse. És ha a külső körülmények meg is hiúsítanák ezeket a törekvéseket, a párt a szabadságért való harcban erőteljes tiltakozó hangot és fegyvert képviselne.

Szerédi bíboros hercegprímás és az Esztergomban (a királyság legmagasabb rangú püspökének székhelye a 11. század eleje óta. Latin neve, *Strigonium* a 2. századból származik) tartózkodó szerző 1944. október 11-én, a reggeli órákban tartott megbeszélésén a fő témák a mozgalom e különleges közvetlen céljai és a fennálló rendkívüli körülmények voltak, amelyek közt a háború „elődöntőjében” e célokat a hierarchiával és a papsággal szoros kapcsolatban követték. A helyzet elemzésének egy olyan kényes kérdés tisztázását kellett eredményeznie, amely aggasztotta a katolikus elméletet – kivált később –, hogy kapcsolat jöhet létre a mozgalom politikai és nem politikai, alkalmasint papi képviselői és a kommunisták között. Addig nem volt érintkezés az illegalitás e két szélső szárnya között, és komolyan reménykedtek abban, hogy a földalatti tevékenységekben részt vevő csoportok szövetségéhez való formális csatlakozás, legalábbis egy ideig, nem vonja maga után a személyes kapcsolatot az akkoriban Békepárt mezben megjelenő kommunista párt képviselőivel. De magától értetődőnek vették, hogy eljön az idő – a fegyverszünet előtt vagy azt követően –, amikor a mozgalom politikai

képviselőit, vagy akár vezetését is olyan konferenciákra hívják meg, amelyekbe *minden* olyan csoportot is elvárnak majd, amely az illegalitásban nem vett részt. Katolikus távollét esetén döntések születnének, a jövőre vonatkozó előkészítő intézkedések pedig előrehaladott stádiumba kerülnének, beleértve azokat a kapcsolatokat is, amelyeknek a katolikus tényezők legalább gátat kell, hogy vessenek, még akkor is, ha nem tudják azokat megelőzni.

Serédi bíboros, akinek az Oxfordi Egyetem (Anglia) kánonjogból *honoris causa* fokozatot adományozott, a szokásos közvetlen módján foglalkozott a katolikus–kommunista kapcsolat kérdésével: A kommunisták hamarosan meghatározó szerepet játszanak a közéletben, egyben a kormánykoalíció egyik pártja lesznek, nem azért, mert valódi, komoly népi támogatás áll mögöttük, hanem azért, mert erős támogatást kapnak az ország nagy részét ellenőrző megszálló hatalmak *egyikétől* (!). Ők (a kommunisták) majd részt vesznek az ország kormányában, akár hajlandók a katolikusok csatlakozni az új rendszerhez, akár inkább tartózkodnak tőle. Ha embereink kívül maradnak, nem tudják megerősíteni az antikommunista elemeket az új rendszerben. Ezért „ilyen körülmények között a katolikusok számára megengedett a kommunistákkal való együttműködés, de nekik (vagyis a katolikusoknak) mindig tiszteletben kell tartaniuk az isteni törvényt.”

Ez a kijelentés a szerzőnek és azoknak, akiknek a következő nap folyamán elmondta, a leginkább kompetens erkölcsi tekintély határozott útmutatásaként szólt. Serédi bíboros hiteles nyilatkozata három fontos elemet tartalmazott: (1) az „ilyen körülmények között” azt a társadalmi helyzetet jelenti, amelyben a kommunisták részesei az országra egy idegen uralom által kényszerített közhatalomnak, és képesek „ellenőrző pozícióban maradni függetlenül attól, milyen iránytűt a katolikus hozzáállás”; (2) az „együttműködni” nem készséges, bensőséges együttműködést jelent, hanem csak annyit, hogy erkölcsileg megengedhető a katolikusoknak a részvétel olyan tanácsokban, bizottságokban, törvényhozó testületben vagy kormányban, ahol a kommunisták is jelen vannak; (3) amikor a közösség kedvéért ilyen politikai körülmények között a katolikusoknak vállalniuk kell a részvételt, nemcsak tartózkodniuk kell minden olyan cselekvéstől – vagy nem támogatniuk azt –, amely sértheti az isteni törvényt, hanem ez utóbbit figyelembe véve aktívan is tevékenykedniük kell minden olyan erkölcsileg megengedhető módon, amely elősegíti, hogy megőrizzék az isteni törvényt – azaz az emberi viszonylatokban a természeti törvényt – integritását. Ebből az elvből következik, hogy egyetlen természetjogi követelés vagy jog sem lehet politikai üzlet tárgya. Azt jelenti, a társutaság, a kommunista párt aktív erkölcsi és/vagy politikai támogatása sérti az isteni törvényt, mert elősegíti az emberi természet jogait és igényeit sértő elvek hatályba léptetését és/vagy alkalmazását.

Pálffy József gróf – néhány órával a bíboros elvi állásfoglalása után – közeli hozzátartozója, Apor Gizella bárónő, az 1943. augusztusi győri összejövetelelnöklő Apor püspök testvére társaságában váratlanul felkereste a szerzőt. Sür-

gette, hogy ő és a szerző késedelem nélkül kérje ki Serédi bíboros úr véleményét halaszthatatlan ügyben. Átmentünk a bíboroshoz, akinek Pálffy gróf elmagyarázta, hogy az utolsó napok folyamán felgyorsultak az események. Küszöbön áll a demokratikus pártok koalíciójának megalakulása, és ő mint a mozgalom képviselője az ellenállási front egyesített vezetésében, egyre nagyobb nyomásnak van kitéve, adjon egyenes választ, megalakult-e az új keresztény párt, és ha igen, akkor ő hivatalosan kit képvisel a végrehajtó bizottságban, a pártot vagy a mozgalmat. Közölték vele, hogy csak politikai pártok vehetnek részt a demokratikus pártok koalíciójában, amelynek feladata egy politikai rendszer kialakítása lenne a közelgő fegyverszünet után. Huszonnégy órán belül kell válaszolnia, mivel a Magyar Front döntő lépést tervez. Ezért, ha a bíboros megítélése szerint egy kereszténydemokrata párt részvétele egy ilyen koalícióban indokolt, előzetes hozzájárulása szükséges az új keresztény párt hivatalos megalakításához és a koalícióba való bekapcsolódásához. Ezt még jobban megértjük, ha figyelembe vesszük: a közéletben részt vevő katolikusok teljesen tisztában voltak azzal, hogy a hierarchia *via facti* elhárítaná egy katolikus jellegű második „keresztény pártnak” ha nem is létesítését, de országos kiépülését. E megfontolások miatt egy új „keresztény párt” formális létrehozását 1943 augusztusában elhalasztották, habár a legnagyobb kitartással sürgették és készítették elő, kivált a mozgalom pap tagjai. Világos volt, hogy a hierarchia vezetőjének, az ország hercegprímásának beleegyezése nélkül egy új „keresztény párt” kudarca lett volna ítélve.

Serédi bíboros nagyon jól tudta, hogy az elmúlt évben a hierarchia számos kiemelkedő tagja támogatta az új „keresztény párt” megalakulását. Mindszenty püspök (1948. december 26-án letartóztatták), utódja, Grósz³⁵⁹ érsek (1950 májusában betörtönözték), Apor püspök (1945 márciusában egy szovjet katonától halálos lövést kapott), Márton (1949-ben elrabolták és fogságba vetették), Hamvas³⁶⁰, Madarass, Scheffler (1948-ban püspökségéből önkényesen elmozdították, börtönben hunyt el)³⁶¹, és Dudás³⁶² nemcsak a Katolikus Szociális Népmoz-

³⁵⁹ Grósz József (1887–1961) római katolikus pap, szombathelyi püspök, kalocsai érsek. Az ellene és társai ellen 1951. júniusában és júliusában zajló koncepciók per során 15 év börtönre ítélték.

³⁶⁰ Hamvas Endre (1890–1970) katolikus pap, csanádi püspök, kalocsai érsek, a Grósz-per egyik vádlottja. 1961-ben a magyar püspöki kar elnökévé nevezték ki. 1964-től 1969-ig kalocsai érsek.

³⁶¹ Boldog Scheffler János (Johann Scheffler, 1887–1952) szatmári római katolikus megyés püspök, vértanú. A román kormány 1948. szeptember 17-én felfüggesztette működését. 1950-ben elutasította a békepapi mozgalom megszervezését, ezért kényszerlakhelyre vitték. 1952. márciusában letartóztatták, a jilvai börtönben halt meg.

³⁶² Dudás Miklós OSBM (1902–1972) bazilita szerzetes, görögkatolikus püspök (Hajdudorog). 1950-ben Nyíregyházán papnevelő intézetet és hittudományi főiskolát alapított (ma: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola).

galom szimpatizáns támogatói voltak, hanem abban is hittek, hogy sürgősen új „keresztény pártot” kell létrehozni. A bíboros valószínűleg az ő álláspontjukkal is számolt, amikor arra kérték, hogy döntsön. Teljesen átlátta, hogy nincs pazarolni való idő. Demokratikus keresztény párt a demokratikus pártok ellenállási mozgalomban való koalíciójában volt az előzetes feltétele annak, hogy a keresztény pártot a későbbiek során a koalíciós kormányba bevegyék. Serédi bíboros habozás nélkül döntött, és: (1) hozzájárult az új párt megalakításához; (2) jóváhagyta az új párt csatlakozását a demokratikus pártok ellenállási mozgalomban való koalíciójához; (3) újrászövegezte reggel adott irányelvét, amely a katolikusok viselkedéséről szól a kommunistákkal való földalatti kapcsolatban, majd a fegyverszünet után egy koalíciós kormányban.

Az előző katolikus politikai nemzedék „keresztény pártjának” jövőjéről nem is esett szó. A történelem áthaladt felette. A bíboros döntése megpecsételte sorát. Az új „keresztény párt” jóváhagyásával az előbbinek hivatalosan és határozottan elengedték a kezét.

A születendő párttal kapcsolatban egy fontos részletről, a nevééről is dönteni kellett. 1940-ben Varga László és Kerkai atyákkal az utóbbi cellájában együtt a kereszténydemokrata néppárt összeállítását találtuk ki. De ahhoz, hogy a bíboros elméjében személyes azonosulás alakuljon ki a párttal, arra kellett ösztönözni, hogy együttműködjön az újszülött párt elnevezésében. A szerző úgy gondolta, hogy tanácsos ragaszkodni mind a „népi”, mind a „demokrata” melléknemekhez. Közép-Európában szinte hagyománnyá vált a valójában katolikus pártot Néppártnak hívni. A „demokrata” jelző elengedhetetlen, ha hangsúlyozni akarjuk a demokratikus szándékokat és az új párt politikai ethoszát, pláne ha meg akarjuk különböztetni az előző keresztény néppártoktól. A bíboros joggal kifogásolta, hogy mindkét melléknév használata tautológiát jelentene, ezért azt javasolta, hogy csak egyet válasszanak. Végül felismerte az új politikai csoport, a Kereszténydemokrata Néppárt nevének szimbolikus hasznosságát.

A Kereszténydemokrata Néppárt hivatalos alapítása két nappal később történt, 1944. október 13-án.

Az alapító találkozózn Pálffy gróf kijelentette, hogy Serédi bíboros elismeri ezt a vállalkozást, amely az utóbbi években tett előkészítő erőfeszítések következménye. Pálffy gróf megragadta a lehetőséget, hogy tájékoztassa a közönséget: kapcsolatba lépett két kiemelkedő katolikus közszereplővel, a magyar történetírás legnagyobb tekintélyével, Szekfü Gyula professzorral és Barankovics István lapszerkesztővel, akiket egyaránt keres a Gestapo, és nem hagyhatják el rejtekhelyüket. Prof. Szekfü felhatalmazta őt arra, hogy közölje azonosulását az új csoporttal, bár nem akart csatlakozni semmilyen politikai párthoz. Pálffy határozottan hangsúlyozta annak szükségességét, hogy kibővítsék a párt Barankovicsnak szóló sürgető hivatalos meghívását: ne csak csatlakozzon, hanem vegyen részt a végrehajtó bizottságban is. Pálffy szerint a Magyar Frontban szer-

zett tapasztalatai meggyőzték, hogy a nem kommunista baloldali politikusok szemében a pártoktól függetlenül Barankovics maga a demokratikus, liberális felfogású katolikus. Ezért Barankovics jelenléte a Párt végrehajtó bizottságában minden, az új „keresztény párt” valódi demokratikus jellegét illető kétséget eloszlatna. A kezdeményezést vita nélkül egyhangúlag elfogadták. Msgr. Közi Horváthot, aki csatlakozott az új párthoz, nemcsak személyes tulajdonságaiért és a keresztényszocialista szakszervezetek területén elért eredményeiért üdvözölték, hanem azért is, mert ő volt az egyetlen a fiatalabb, a harmadik katolikus politikai nemzedékből, aki az új párt vezetésébe parlamenti tapasztalatot és készséget hozott.

Ifjabb Pallavicini örgróf kijelentette, hogy az új párt platformjának támogatnia kell a legitimista álláspontot, de amikor megtudta, hogy a pártnak nem akaródzik azonosulni a legitimizmussal, úgy döntött, nem csatlakozik az új párthoz, és egy másik, legitimista politikai struktúrát támogatott, az Alkotmányos Pártot, ahogy az „utójátékban” nevezték. Végül az értekezlet támogatta a győri találkozó (1943. augusztus) eredményeiből a szerző és munkatársai által készített munkát (Magyar társadalompolitika) mint nemcsak a mozgalomnak, hanem a pártnak is ideológiai és programszerű rendszerét.

Pálffy ugyanazon a napon tájékoztatta a Kereszténydemokrata Néppárt hivatalos megalakulásáról a közös ellenállási mozgalom vezetését, és hogy nem a mozgalom mint olyan, hanem az említett párt a tagja a Magyar Frontnak, a közös ellenállási mozgalomnak, és a párt belép a demokratikus pártok koalíciójába. (Ez utóbbinál a másokkal való, már eldöntött együttműködés azonban a nem kommunistákra, azaz a valódi demokratikus pártokra korlátozódott, ami nem okozott nehézséget, mivel a kommunisták is ódzkodtak a „katolikusokkal” való érintkezéstől.) A közös ellenállási mozgalom Horthy kormányzóhoz intézett feljegyzésében már jelezte részvételét a Kereszténydemokrata Néppárt felállításában. 1944. október 15–16-án a Tigris harckocsik megszüntették az alkotmányos kormányt, és a Vörös Hadsereg inváziójáig Hitler ténylegesen átvette az ország kormányzását a budapesti bábkormányon keresztül, egészen addig, amíg az Németországba nem menekült.

2. A katolikus liberális modell

GYÖKEREK

A „keresztény párt” huszonhárom éven át hagyományos politikai pártszervezet volt, ahogy egy megállapodott, méltóságteljes országos párthoz illik. Ez önmagában természetesen nem tudta megakadályozni a képviselők számának fokozatos csökkenését: míg a képviselők száma 1920-ban 30%-ot tett ki, 1939-ben már

csak 3,1%-ot. A konszolidált Katolikus Szociális Népmozgalom egyáltalán nem rendelkezett egy politikai párt összetett szervezetével, mivel a Kereszténydemokrata Néppártot hivatalosan csak 1944. október 13-án alapították, és a német behatolás és megszállás megghiúsította saját szervezetének kifejlődését.

A katolikus liberális csoport először egy kulturális, pontosabban ideológiai mozgalommá, majd valóságos politikai mozgalommá bővült. A szervezeti forma, amelynek keretében ez a látványos változás a mozgalom nagyságrendjében és jellegében bekövetkezett, egy napisajtó kiadó magánvállalkozás üzleti szervezete volt. Ez, úgy tűnik, nem zavarta a mozgalom fenomenális növekedését. A katolikus liberális mozgalmat – fejlődésének és hivatalos társadalmi szervezetének egyedülálló jellegéből adódóan – másképp tárgyaljuk, mint ahogy akkor kellene, ha formálisan politikai pártként hozták volna létre és szervezték volna meg.

Szellemtörténeti szempontból a katolikus liberalizmus a „*magni Hispani*” (Suarez, Vitoria)³⁶³ természetjogi iskolájában gyökerezik (különösen Suarez népszuverenitás-konceptiójában, amely ellentétes Rousseau-éval); az újjászülető skolasztikához tartozó jezsuita Luigi Taparelliben³⁶⁴ (neoskolasztika); továbbá, csak a kezdeti törekvésükhöz kapcsolódva, az első szándékos erőfeszítésekben, hogy koruk uralkodó politikai ethosát, a „*L’Avenir*”-t (jövő)³⁶⁵ – Lamennais³⁶⁶, Lacordaire³⁶⁷ és Montalembert (a „szabadság zarándokai”) merész és tragikus végű írói-szerkesztői kezdeményezését – a katolikusok körében elfogadtassák. XVI. Gergely pápa 1832-es *Mirari vos* kezdetű enciklikájában elítélte a liberalizmus tanainak katolikusok részéről való átvételét, és azon gondolataikat, hogy szükség van az egyház elkülönítésére az államtól. Sőt, az 1834-es *Singulari vos* enciklikában személyesen elítélte a *L’Avenir*-csoport vezetőjét, Lamennais-t azért, hogy a *Paroles d’un croyant* (Egy hívő szavai) című könyvében kitaróan tanítja és terjeszti az általa jóváhagyott elképzeléseket. A magyar katolikus

³⁶³ *magni Hispani* (latin) – nagy spanyolok; Francisco Suárez S.J. (1548–1617) spanyol jezsuita szerzetes, filozófus, s teológus, a skolasztikus filozófia és a katolikus barokk bölcsélet kiemelkedő egyénisége; Francisco de Vitoria (Victoria) OP (1483 k.– 1546) spanyol domonkosrendi szerzetes filozófus, teológus, jogtudós, mint filozófus a salamancai iskolaként ismert hagyomány megalapozója.

³⁶⁴ Luigi Taparelli S.J. (1793–1862) olasz jezsuita szerzetes, teológus, a *Civiltà Cattolica* című folyóirat egyik társalapítója, a szociális igazságosság fogalmának megalkotója.

³⁶⁵ *L’Avenir* – francia liberális katolikus napilap. 1830-ban alapította M. Harel du Tancrel és de Lamennais abbé, 1932. augusztus 15-én XVI. Gergely pápa betiltotta.

³⁶⁶ Félicité Robert de Lamennais (1782–1854) francia pap, író, filozófus, a *L’Avenir* c. napilap alapítója, a liberális és szociális katolicizmus, valamint a kereszténydemokrácia előfutára.

³⁶⁷ Jean Baptiste Henri Lacordaire OP (1802–1861) francia domonkosrendi szerzetes, hitszónok, újságíró, politikus, akadémikus, a liberális katolicizmus előfutára.

liberálisok nem támogattak mindent, ami katolikus, francia és liberális. Nem értékelték például Chateaubriand romantikus *Le Génie du Christianisme*-jét³⁶⁸.

Politikai szempontból a magyar katolikus liberális tendencia visszavezethető a meggyőződés francia főszereplőire, de Guizot-ra, de Lamartine-ra és Montalembert grófra, valamint ennek két legismertebb munkatársára: a francia oktatási rendszer 1850-es években történt nagy reformjának végrehajtójára, de Falloux-ra³⁶⁹ és végül de Tocqueville-re. De Montalembert-nek és de Tocqueville-nek közzétették drámai levelezését a magyar katolikus liberálisok informális vezetőjével, Eötvös báróval, a század vezető magyar politikai filozófusával és esszéírójával, rangos regényíróval, az oktatás megreformálójával, aki 1848-ban az ország első oktatási minisztere volt, majd ugyanezt a szerepet töltötte be a nemzet és az osztrák Habsburg uralkodó dinasztia közötti 1867-es kiegyezés után is. Ő volt a leginkább tartós kulturális érintkezési pont a nyugati liberális politikai gondolkodókkal és államférfiakkal, a legjelentősebb egyszemélyes csatorna, amelyen keresztül a 19. század közepének francia katolikus liberálisai körében uralkodó gondolatminták behatoltak a magyar katolikus kiművelt fők és néhány kiemelkedő politikai szereplő politikai gondolkodásába.

A hetvenes évek második fele óta az egyre materialistább közgondolkodással együtt a magyar liberális gondolkodás – ellentétben az angollal (pl. Gladstone³⁷⁰) – elvesztette korábban ecsetelt keresztény humanista vonásainak nagy részét. Akiknek a személyiségében a katolikus ideológiai rendszer a liberális elvekkel együtt többé-kevésbé internalizált maradt, általában a két nagy politikai párt egyikében érvényesítették politikai tehetségüket és készségeiket. Ezek nem keresztény jellegű pártok voltak. Innen emelkedett ki Apponyi Albert gróf. Ez az odaadó, élethossziglan elvhű és következetes liberális e század harmincas éveigi csaknem kontinensszerte elismert és csodált nagy öregje volt Európának és a Népszövetségnek. Személyes, egyénre szabott, de erőteljes katolikus liberalizmus volt az övé, azonban soha nem mondta sem politikai ideológiáját, sem saját magát katolikus liberálisnak.

Semmi sem szimbolizálja világosabban liberális meggyőződését, mint egy levele, amelyet 1920-ban Párizsból a békekonferencián részt vevő magyar delegáció vezetőjeként intézett a miniszterelnökhöz. Ebben arra figyelmeztette, hogy ha a kormány képtelennek bizonyul az antiszemita erőszakot késedelem nélkül megszüntetni, ő nem habozik lemondani országa képviselétéről.

³⁶⁸ *Le Génie du christianisme* (francia) – A kereszténység géniusza

³⁶⁹ Frédéric-Alfred-Pierre de Falloux gróf (1811–1886) francia közoktatási miniszter, író, a katolikus magániskolák működtetését lehetővé tevő két Falloux-törvény (1850 és 1851) megalkotója.

³⁷⁰ William Ewart Gladstone (1809–1898) angol liberális politikus, az Egyesült Királyság miniszterelnöke négy alkalommal (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894).

Szilárdságával elérte a gyenge kormány letételét és az antiszemita katonai különítmények felszámolását. Apponyi példája azt mutatja, hogy még ha a közéletben nem is volt szervezett katolikus liberális politikai csoport, voltak közéleti szereplők, akik katolikus liberálisokként tevékenykedtek, noha nem így nevezték magukat.

A MODELLALKOTÓK

Egy papra, Msgr. Giesswein Sándorra hárult az a feladat, hogy áthidalja a szakadékot az első katolikus liberálisok, Eötvös báró és társai, illetve azok között, akik e katolikus politikusi törzs kultiválását és képviselését a húszas-harmincas években újrakezdték. Ennek a polihisztornak a katolikus liberális minősége a katolikus szellemi és politikai életben a legjobban azoknak a szerepeknek a felsorolásával jellemezhető, amelyeket a század elejétől kezdve egy szomorú időszakban folytatott, amikor a közhangulat telítve volt intoleranciával és harcias antiliberális gondolatokkal: a forradalmak és ellenforradalom (1918–1922), majd a rákövetkező konszolidáció korszakában (1923–1928), amikor a közbeszédben még mindig dívott az antiliberálisizmus, miközben egy konzervatív–liberális kormány volt hatalmon. Az előző és a jelen század katolikus liberálisainak kitenyészett humán szellemi összekötőjeként az alábbi szerepeket látta el: gyakorlatilag egyidejűleg volt római katolikus pap, parlamenti képviselő; a protoszociológia művelője, akinek munkáját Amerikában Howard Becker (Harry E. Barnes – Howard Becker: *Social Thought, From Lore to Science*, Boston, 1938, D.C. Heath & Co., 2nd vol.) is értékelte; a keresztény szakszervezeti mozgalom alapítója az országban; az eszperantisták szövetségének és a Magyar Békeegyesületének (a közbeszédben „pacifisták”) elnöke, valamint a magyarországi szüfraszettek pártfogója.

Szerepeinek ez a listája szimbolizálja, mennyire teljes értékű katolikus liberális volt Giesswein, egyben kis csoportjának tagjait is jellemzi. Amikor az alábbiakban azokat az attitűdmintákat azonosítjuk, amelyek Giessweint és ideológiájukat jellemzik, ezt azért tesszük, mert ezek azonosak azokkal, amelyekből a politikai szereplők 30-as évek végi és 40-es évek eleji közös helyzetükre adott viselkedési válaszában katolikus liberális modellje összetevődik. *Pozitívan orientálódtak a teljes demokrácia* felismert jogi-intézményi előfeltételeire a horizontális társadalmi pluralizmusban, az üzemek közösségeiben, nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt (innen ered azonosulásuk a feminizmussal, és egy „nemzetközi kormány” pártolása nemcsak a háború megelőzésének érdekében, hanem hogy nemzetközi szinten is érvényesüljön a „nyugalom a rendben, az igazságosság révén”); a toleranciára és egyenlőségre minden emberi kapcsolatban. *Negatívan orientálódtak a következők ellen:* a vándorló munkavállalók és a

földmunkások nyílt szavazása; a vezetők abszolutizmusa a gyárakban; nacionalizmus, intolerancia, a nők politikai, jogi és szokásos hátrányos megkülönböztetése, ember ember általi kihasználása bármilyen formában. Egy kis csoport (keresztény szocialista képviselők az úgynevezett „keresztény pártban” doyenjük, Giesswein segítségével) Msgr. Ernszt Sándor vezetése alatt 1920–1921-ben megpróbált létrehozni egy keresztény politikai vonalat, amikor a „keresztény politikát” demoralizálta az ellenforradalmi szélsőséges és a „keresztény nemzetet” hirdető nem egy közéleti személyiség autoriter és intoleráns viselkedése – azáltal, hogy kimutatták, mennyire nem tisztelik a keresztény társadalomfilozófia etikai posztulátumait, és ami még rosszabb, hogy nyilvános politikai viselkedésükben nyoma sem volt a minden ember iránti testvéri szeretetnek és a hozzá kapcsolódó toleranciának.

Az Ernszt-csoport egészséges keresztény politikai, filozófiai és társadalmi etikai orientációja világított ki havonta megjelenő *Kereszténydemokrácia* című folyóiratukból, amelyért szerkesztője, Msgr. Ernszt maga is vállalta a felelősséget. A folyóirat neve azonban inkább a csoport idealista szándékát képviselte, mint tényleges politikai viselkedését.

Amikor a fent említett csoport, és még inkább a teljes keresztény társadalmi és gazdasági párt tényleges magatartása elmaradt – az utóbbi szembetűnően, inkább mulasztásai, semmint tettei révén – a katolikus liberális Eötvös- és Giesswein-hagyománytól, valamint egy elvhű és következetes kereszténydemokrata politikától, Grieger apát³⁷¹, egy buzgó és militáns, bár csalódott társadalmi reformer, aki szenvedélyesen hitt a demokráciában, a harmincas évek elején elszakadt ettől a „keresztény párttól”. A képviselőházban haláláig (1937) egymaga folytatott küzdelmet az elfelejtett közemberekért, főleg a falvak legszegényebbjéért. Az övé volt a Parlamentben az egyemberes Néppárt, bár erőfeszítéseiben, hogy törvényhozási intézkedéseket hozzanak a vidéki társadalmi viszonyok javítására, a katolikus liberálisok, valamint a nem szerencsés elnevezéssel „szociális katolikus” értelmiségiek, köztük a szerző is erősen támogatták őt a parlamenten kívülről.

A mind vérmérsékletében mind céljában radikális Grieger apát nem volt hajlandó kompromisszumot kötni az emberi és politikai jogok, illetve a munkaügyi és a parasztkérdések területén. Ha kompromisszumot kötött volna, legalábbis a királyi trónról szólót, akkoriban kényes kérdésben, talán az egyik legnagyobb vagy a legnagyobb országos tábor lett volna az övé. De korlátlan megvetése – ahogy nevezte – „Horthy dzsenti uralma” iránt és aggodalma, hogy a kormányzónak sikerül meghosszabbítania rezsimje életét a halála után

³⁷¹ Grieger (Grieger) Miklós Antal (1880–1938) római katolikus pap, címzetes apát, nemzetgyűlési képviselő, legitimista politikus.

is, türelmetlenné tette a monarchia helyreállításáért való munkálkodásában, ahol a király *tribunus plebis*, a kisemberek védője kell, hogy legyen. A királyi néptribun romantikus koncepciójának ballasztja ellensúlyozta önemésztő politikájának és a szegények érdekében végzett jótékonykodásának a választókra gyakorolt hatását.

Grieger egyike volt annak a három kiemelkedő katolikus demokratának – Giesswein-nel és Ernszttel együtt –, akik német eredetű lelkes magyar hazafiak voltak. Számukra a németországi katolikus közéletben Ketteler-Moufong irányzata – *szimultán és elválaszthatatlan küzdelem a demokráciáért és a társadalmi-gazdasági újjáépítésért* – volt a fő inspiráló külföldi példa, és nem a nagy francia katolikus liberálisok vagy Eötvös.

Eloszlatandó a lehetséges gyanút, amelyet nevük és tevékenységük politikai korszaka kelthet, hangsúlyoznunk kell már megtárgyalt értékorientációik alapvető összeegyeztethetetlenségét az első kommunizmus (1919) utáni ellenforradalom szellemével és a nemzetiszocializmus ethoszával. Msgr. Giesswein ellenfelei és ellenségei széles körben „filoszemitának”, sőt titkolt szabadkőművesnek tartották, amiért az előbb említett egyesületekben – ahol vezető szerepet játszott – a zsidókkal és a szabadkőművesekkel ápolt szoros kapcsolatokat. Msgr. Ernszt a keresztény párt keretein belül a mérsékelt vezetője volt. Társaival együtt erőteljesen és következetesen támogatta Bethlen gróf miniszterelnök erőfeszítéseit, hogy felszámolja az ellenforradalmat és a vele összefüggő antiszemizmust. Grieger apát nagy erővel harcolt a nemzetiszocializmus ellen, kezdve annak az országban való jelentkezésétől (1932–1933) egészen haláláig. Hozzátehetjük, hogy a nemzetiszocializmus ellen olyan csoportok által ellenőrzött médiumok méltányos támogatásával küzdött, amelyekről aligha állítható, hogy antiszemita jellegűek voltak. Politikai álmainak „királyi tribunját”, Ottó főherceget Hitler nyilvánosan, mint *Volksverräter* (népének árulóját) szidalmazta.

Ez a három katolikus demokrata koruknak épp azon politikai irányzataival folytatott harcot, amelyek hozzájárultak a nemzetiszocializmus kialakulásához.

A nemzetiszocializmus felemelkedése, harcias katolicizmus-ellenessége a *Reich*ben, a német kulturális minták és vonások jól irányított, szakértői módon szervezett agresszív terjesztése szükségszerűen erős katolikus szellemi reakciót váltott ki a társadalmi és kulturális folyamatok terén is, egyebek mellett növekvő érdeklődés és pozitív orientáció formájában a francia katolikus kulturális és társadalmi-politikai eseményekre, problémákra és eredményekre. Ezeknek az orientációknak az egyre növekvő gyakoriságát és intenzitását erősen motiválta egy bizonyos mértékű katolikus vallási megújulás a két világháború között a francia értelmiségiek körében és a francia katolikus irodalomban, továbbá az új kísérleti módszerek a népi tömegek, főleg a munkás és a paraszt fiatalok lelki, szociális és ideológiai problémáinak kezelésére. Egyre népszerűbb, lelkesen

olvasott lett Claudel³⁷², Mauriac³⁷³ és Bernanos³⁷⁴. A lelkek kölcsönös függőségének szociológiai felfogása – valójában Durkheim „mechanikus” koncepciójának változata, „mindegyikünk” különböző „konstitutív szándékán” keresztül, ahogy Claudel az *Art Poétique*-ban megfogalmazta –; a keresztény egzisztencialista *sophia*, amelyet Bernanos mutat be naturalista köntösben; végül a Jacques Maritain integrált humanizmusából következő integrált demokrácia – mindez főleg a fiatalabb katolikus eruditákat inspirálta és ragadta meg, akiknek a lelkiállapotát jól tükrözte a szerzetes költő, a piarista Sík Sándor: „Ez nem az én világom. Forradalmi, igen, ez vagyok a szó valódi értelmében!”

KÜLÖNVÁLVA A MENETBEN, EGYESÜLVE A CSATÁBAN

Útelágazás volt azonban megfigyelhető a katolikus reformorientált szellemi körökben, irodalmi és „gyakorlati” szociálpolitikai tevékenységükben az utolsó háború előtti évek során és a háború alatt, egészen az első külföldi megszállásig, 1944 márciusáig. Ez annak ellenére is elkerülhetetlennek tűnt, hogy a legjelentősebb reformszemléletű katolikus értelmiségiek motivációs struktúrájában közös releváns elemek is szerepeltek. Ott voltak azok, akik a néptömegekkel és azok szervezeteivel szoros kapcsolatot tartva folyamatosan dolgoztak: ők 1943-ban fokozatosan elérték nemzeti integrációjukat a Katolikus Szociális Népmozgalomban (ezt és alakuló, majd elfogadott ideológiáját korábban tárgyaltuk). Figyelmük a német megszállásig a vidéki és az ipari szociális problémákra összpontosult. Érdekeltek voltak egy „szociális demokráciában”, az emberi kapcsolatok demokratizálásában, a szakszervezeti, a munkahelyi, a szövetségi és a falusi struktúrákban. Teleki miniszterelnök segítségével a mozgalom lendületet kapott. Az ő visszatérése után a harmadik hónapban voltak 1920 óta az első választások, amelyeken a szavazás egész országban titkos volt. Amikor az 1939-es választások után háború közeledett, és végül elnyelte az országot, senki nem vonta kétségbe, hogy a harcok vége előtt nem lesz újabb választás. Következésképpen a katolikus reformizmusnak ez a tendenciája kevés figyelmet fordított a fennálló politikai rendszer alkotmányjogi szempontjára. Kiadványaiban megjelent az emberi és politikai jogokat támogató erős álláspont, de igazi területét a társadalmi, gazdasági témák alkották.

³⁷² Paul Claudel (1868–1955) francia katolikus drámaíró, költő, esszéíró, diplomata, a Francia Akadémia tagja.

³⁷³ François Mauriac (1885–1970) irodalmi Nobel-díjas francia katolikus író.

³⁷⁴ Georges Bernanos (1888–1948) francia katolikus író, a polgári gondolkodás kritikusa.

A katolikus reformizmus másik tendenciája, ellenkezőleg, a politikai hatalmi viszonyok, a politikai hatalom megosztása, továbbá a személyi jogok és a politikai jogok érvényesülése iránti érdeklődésével tűnt ki. Közvetlenül az első antiszemita intézkedések embertelen következményei után, és e tekintetben egyre megfosztóbb közpolitikáktól tartva tudományos szerzők, esszéisták, kolumnisták, szerkesztők és más újságírók emez egyre bővülő csoportja – támogatva más egyetértő szakemberek, üzletemberek és tulajdonosok által – egyre mélyebben belevetette magát egy merész – mert veszélyes –, kizárólag az írott és a kimondott szó klasszikus szellemi fegyvereivel vívott harcba. Harcoltak a már amúgy is sérült vagy veszélyeztetett emberi és politikai jogok megmentéséért, ráirányítva a közvélemény figyelmét a túlkapások sokatmondó példáira és megdöbbentő válfajaira, továbbá bemutatva azokat a spekulációkat, kezdődő tendenciákat, valamint a politikai és egyéb viselkedési formák tényleges eseteit, amelyek ilyen kihágások jellegét kezdik ölteni, vagy már ténylegesen kihágások. Ezt az ember-védelmet elválaszthatatlan logikai egységben folytatták az „ország szellemi honvédelmével” – ahogy ezt a munkát nevezték –, miszerint Magyarországnak magyarnak kell maradnia. Kampányukat a magyar esszé irodalom és vezércikk irodalom legmagasabb szintjén vívták (gyakran túl magas szinten ahhoz, hogy hatékonyan befolyásolni tudják a közvéleményt, vagy legalábbis bizonyos stratégiai jelentőségű szociális szegmens(ek) társadalmi véleményét).

Jelen történelmi konfigurációban ennek a szellemi-politikai munkának védekező jellegűnek kellett lennie. Ebbe beletartozott bizonyos helyzetek és a meghatározó tényezők elemzése és azonosítása, amelyek a teljes társadalmi és kulturális konfigurációban lépnek kölcsönhatásba. E konfiguráció feltehetően hozzájárult tendenciák megjelenéséhez, fejlődéséhez és konvergenciájához általában az említett jogok érvényesülése terén, illetve egy vagy több meghatározott kategória esetében (pl. a zsidók és más, bizonyos szubjektív értékelés szerint a zsidókkal egyenértékű személyek kategóriáinál). A katolikus értelmiségiek intellektuális keresésének szükségszerű bővülése és mélyülése a demokráciával való azonosuláshoz vezetett.

Ezek a kortárs magyar katolikus liberálisok a maguk helyzetében ugyanazokkal a veszélyekkel szembesültek, mint a politikai meggyőződés szerinti őseik, az abszolutizmus visszatérének fenyegetésével, az ember és a nemzet magas státusának elvesztésével, amely nem is olyan régen egyszer már megtörtént. Ugyanazok az emberi jogok, ugyanaz a szabadság és más politikai jogok, valamint a nemzet függetlensége volt veszélyben akkor (a 19. század közepén) és „most” (1938–1944-ben). Hogy mit szolgáljunk, ezt megszabta a helyzet, a vallási okokból számukra kötelező erkölcsi törvény és a magyar liberális hagyományok, amelyeket természetesen szelektív módon értettek és interiorizáltak. A katolikus „liberalizmus” nem az övék, hanem francia társadalmi innováció

volt. A társadalmi innováció képviselője és terjesztője azonban kormányzati vagy egyházi támogatás nélkül, gyakorlatilag kizárólag az ipari korok új eszközei, a *tömegtájékoztató* révén zajlott.

A SZERVEZETI FEGYVER

1938-ig a katolikus liberálisoknak (demokratáknak is nevezik őket, ha úgy tetszik) csak három, nem különösebben terjedelmes, havonta megjelenő folyóirat állt rendelkezésére. Közülük kettőt társadalomfilozófiájában a természetjog posztulátumainak neotomista, szigorú és bátor értelmezése vezérelt, a harmadik – ellentétben az előbbiekkal – inkább általános költői, mint társadalmi-gazdasági reformáló értelemben kifejlesztette Emmanuel Mourier *Esprit* című folyóiratának (szemléletmódját és nem tartalmát tekintve) „balos” remiszenciáját. Amikor már érezni lehetett, hogy Hitler ott áll *ante portas*, 1938 közepén, kiemelkedő katolikus liberálisok egy csoportja rövid ideig minden olyan eszközt megkapott a kormánytól, amely szükséges ahhoz, hogy a jelenlegi helyzetekre és kérdésekre alkalmazott liberális-demokratikus eszmék gyorsan, széles körben és intenzíven terjedjenek. A szellemi csoport informális vezetője, a hatalmas presztízsű Szekfű Gyula professzor – a 17. század óta a magyar történetírás legfőbb tekintélye –; a főszerkesztő, Dr. Pethő Sándor, és utódja 1940-től, a legrangosabb és felelős szerkesztő, Dr. Barankovics István, mindhárman mesterei voltak esszék és szerkesztőségi cikkek írásának, és magukhoz vonzották a legjobb kolumnista és zsurnaliszta tehetségeket, akik készek voltak arra, hogy ne őket, hanem a közös ügyet szolgálják. Az országos reggeli napilapot, a *Magyar Nemzetet* olyan szellemi és művészi szintre emelték, amely a szerkesztőségi vezércikkekben, riportcikkekben, novellákban, szerkesztett hírekben és jelentésekben kombinálódó írásművészet és tudományosság szempontjából jóval felette állt a Magyarországon e században kiadott országos napilapok bármelyikének. Példányszámban is túlszárnyalta a többi napilapot, még a nemzetiszocialista reggeli újságot is. Tehetség és pénzügyi alapok: ezek produkálták alapítása után két éven belül ezt a csodát a történelemben, legalábbis a magyar sajtó történetében.

Az ilyen demokratikus katolikus nem doktriner liberalizmus a szóban forgó vehikulumon (sajtóközeg) keresztül még a politikai mozgalom szokásos létesítményei és szervezeti keretei nélkül is valójában egy kulturális mozgalom magatartásformáit öltötte magára. Országos központosított társadalmi szervezete volt az említett újság szerkesztői és kiadói szervezete alakjában, riporterek, állandó hozzájárulók és forgalmazók országos hálózatával. Funkcionálisan szakosodott, folyamatosan működő vezetése volt: egy *vátesz* (karizmatikus vezető), a főszerkesztő, a kiadási és forgalmazási hatékonyságért felelős kiadói fő tisztségviselő, valamint a kulturális mozgalom szociális rendszere politikai, szellemi, pénzügyi

és szervezeti fázisainak informális stabilizátora és koordinátora. Ezt a szerepet játszotta a zsidó származású Kornfeld Móric báró³⁷⁵, akinek apja, a „Rothschild csoport” magyarországi vezetője, öröklődő főnemesi címét azon valutareform sikeréhez való hozzájárulásáért kapta, amely bevezette az új törvényes fizetőeszközt, az azonos névértékű aranyérmékké átváltható koronát. Kornfeld Móricot a római katolikus hitben és az ahhoz kapcsolódó kultúrában nevelték és oktatták; nemcsak buzgó katolikus lett és maradt, hanem hallgatott teológiát, egyháztörténelmet és katolikus nem vallási irodalmat is. Mint teljesen asszimilált magyar úriember, a Parlament felsőházának tagja, és maga is tudós szellem lelkesen kezdeményezte, és pénzügyileg lehetővé tette az ország vezető általános szemléinek, továbbá fiatal írók havonta megjelenő folyóiratainak a kiadását. Annak érdekében, hogy elősegítse az angol és francia nyelvű népek kultúráiból származó gyümölcsöző kulturális kölcsönzést, megalapította és sikerre vitte a *Hungarian Quarterly* és a *Nouvelle revue de Hongrie* című magas színvonalú, külsejükben és nyomtatásukban elegáns folyóiratokat. Továbbá előmozdította brit és francia írók felolvasóköreit az országban, hogy ellensúlyozza a hatalmas német kulturális befolyást, amelynek az ország régóta egyoldalúan alá volt vetve. Társalgója Magyarország vezető (kulturális jelentőségben) párizsi típusú „szalonja” volt, ahol a művészetek és a tudományok szellemi elitjei, a különböző vallási és politikai meggyőződésűek, valamint minden korosztály informálisan találkozhattak, ahol katolikus és református főpapok és papok, sőt szabadkőművesek jó hangulatú, bensőséges beszélgetéseket folytathattak egymással.

Szintén az ő szerepe volt a mozgalom, mint rendszer működésének koordinálása más szervezett csoportok és képviseltek szervezett tevékenységeivel, amelyeket eltérő ideológiai inspirációk és/vagy más (és különböző) érdek(ek) által motiváltak, de közeledtek egymáshoz ugyanazon személyes, nemzeti és egyetemes emberi értékek kapcsán, amelyek e kiadói vállalkozást, kulturális mozgalmat és politikai vállalkozást vezérelték.

Az életmódjában és életstílusában arisztokrata, az üzleti világban nagyiparos, vidéki kastélyában modern úriember-farmer, a politikában katolikus liberális, a súlyos problematikus helyzetekben széles látókörű társadalom-újjaépítő Kornfeld báró nagyon hatékonyan bizonyult az emberi jogokra, a politikai szabadságra, a nemzeti függetlenségre és a környezet humanizálására pozitívan és aktívan orientált különböző csoportok és tendenciák közötti koordinátor szerepében.

³⁷⁵ Kornfeld Móric báró (1882–1967) közgazdász, nagyiparos, bankár, politikus, 1927-től 1944-ig a Felsőház tagja, a Ganz-Danubius Gyár, majd az 1920-as évektől a Weiss Manfréd Művek igazgatója. A katolikus vallású zsidók érdekvédelmi szervezete, a több száz üldözött életét megmentő Szent Kereszt Egyesület alapítója.

EGY NAPILAP – EGY MOZGALOM

Az itt tárgyalt példa empirikus referense volt egyfajta kulturális mozgalomnak, amelyet egy „társadalmi-kulturális ügyre” szakosodott és annak szentelt bármilyen időszaki kiadvány értelmiségi szerkesztői és a hozzájuk kapcsolódó írók csoportja kezdeményez és valósít meg, folyamatos erőfeszítéseket téve ideológiailag megfogalmazott definícióinak az ugyanazon populáción belül terjedő rivális ideológiáktól eltérő bevezetésére és terjesztésére. Ilyen erős és tartós kontrollt gyakorolhat az efféle csoport egy átmeneti típusú társadalomban kiterjedt közönsége jelentős számú tagjának tudata felett. Így bizonyos tényezők kombinációja a teljes társadalmi konfigurációban, valamint egy vagy több siettető esemény előidézheti közönsége („ügyfelei”) egy részének átváltozását „szét-szórt tömeggé”, alkalmanként aktív tömegekké. Szerepét akár a fejlődő helyzethez és azon kollektív viselkedés típusához (típusaihoz) is igazíthatja, amelyet elősegített, és amelyről úgy érzi, hogy kontrollja alatt tartja. A csoport szerveződés segítségével megpróbál maggá, majd egy már nem kulturális, hanem teljes értékű szociális és/vagy kulturális reformmozgalom hatalmi központjává válni. Ha sikerül ez a kísérlete egy bizonyos időszak alatt és az ilyen típusú kontinuum mentén, egy szerkesztői csoport szellemi kezdeményezéséből egy politizáló országos szociális reformmozgalma alakulhat ki. Valójában a szerkesztői-kiadói vezető struktúra nem egészen négy éve alatt, 1938–1942-ben egy katolikus liberális demokratikus politikai mozgalom igazi hatalmi központja lett. Bár formálisan nem voltak képviselői az alsóházban, valójában ez a politikai mozgalom – ami a kontrollt illeti – 1942-ben a magyar politikai rendszer negyedik legerősebb politikai csoportja volt. Az ilyen szerkesztőségi csoportok ambíciói, egy adott kritikus társadalmi helyzet biztosította kezdeti sikereik után előbb-utóbb meghiúsultak, részben különböző emberi és társadalmi tényezők kombinációja, részben csoporton kívüli tényezők miatt. Következésképpen a szellemi erőfeszítéseikre adott nyilvános válasz dimenziói és formái egy politizáló szociális reformmozgalom különféle típusú életciklusainak említett kontinuum-típusán csak a kezdő vagy majdnem haladó stádiumig jutnak el. Az ország német megszállása (1944. március) és a szóban forgó országos napilap azonnali megszüntetése, fő szerzőinek és szerkesztőinek „föld alá” kényszerítése ama kontinuum mentén zajló folyamatnak vetett véget, amely jelentős változásához vezethetett volna az ethoszában katolikus liberális, de név nélküli kulturális mozgalom jellegében – úgy, hogy az politizáló szociális reformmozgalommá vált volna.

IV. SZEMBEN A SZOVJET
KOMMUNIZMUSSEL

A katolikus szociális demokrata modell

A következőkben felvázoljuk ama változó tényezők dinamikus konstellációjának alakulását és működését, amelyek a szovjet orosz hegemonia első két időszakában jellemezték a teljes magyar társadalmi konfigurációt.

Ez a konstelláció a jelen cél szempontjából azért igen lényeges, mert nagymértékben előmozdította számos katolikus hívő és szervezett politikai képviselőnk kísérleti adaptációját, s e képviselő helyzetének gyors megváltozását azon aktív politikai viselkedési válaszok módjában, amelyekből a katolikus szociális demokrata modellt leszűrjük.

A szovjet megszálló hatalomnak természetesen szüksége volt úgy nyolc-tizen hónapra – 1944 decemberétől 1945 augusztus-szeptemberéig – ahhoz, hogy az említett tényezőket egyre „hatékonyabbá” tegye, és jól megtervezett kapcsolataiba rendezze őket a magyar helyzetben. Időközben fokozatosan további intézményi újítások és változások történtek abból a célból, hogy növeljék az első megszilárdult stratégiai tényezők viselkedést kondicionáló hatékonyságát, és hogy a tervezett átfogó, radikális társadalmi és kulturális átalakulás megtörténjen.

A közös kontrolltól a monopolisztikus szovjet kontrollig

Míg a magyar felelős politikai vezetők és diplomaták 1942-től 1944-ig tartós erőfeszítéseket tettek a csak Nyugatnak való megadásra, sőt, országuk szövetségi viszonyainak felborítására is, és végül arra, hogy a szovjet-orosz invázió helyett a nyugati szövetségesek szállják meg Magyarországot, a nemzetközi kapcsolatokban olyan drámai változások következtek be, amelyeket még a legjobban tájékozott magyar államférfiak sem tudtak felmérni, és amelyek később országuk számára végzetesnek bizonyultak.

Churchill 1944-ben komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Nagy-Britanniának Közép-Kelet-Európa középső és déli területein diplomácia révén megfelelő befolyást biztosítson, amit Teheránban nem tudott elérni. Itt ugyanis engedélyt szeretett volna kapni egy balkáni angol-amerikai invázióra, amely az ellenségeskedések végén a nyugati szövetséges erők jelenlétéhez veze-

tett volna a dunai területen. Cordell Hull ellentmondásos állításaival szemben³⁷⁶ Winston Churchill hiteles kijelentéseire támaszkodva a következő történt. Az 1944. október 9-én Moszkvában tartott angol–szovjet tárgyalások során ő azt javasolta Sztálinnak, hogy a brit és az orosz befolyás aránya bizonyos országokban a következőképpen alakuljon: Románia 90–10% és Bulgária 75–25% a Szovjetunió javára, Görögország 90–10% Nagy-Britannia javára, Jugoszlávia 50–50% és Magyarország 50–50%. Sztálin vita nélkül elfogadta Churchill javaslatát.

A háború utáni befolyási övezetekről szóló angol–szovjet megállapodás ki-kövezte annak útját, hogy a következő döntő konferencia során már jobban együttműködtek, mint Teheránban. Megállapodásuk semmiképpen nem irányult az Egyesült Államok ellen, mivel ismert volt, hogy Amerika határozottan ódzkodott a kelet-közép-európai térségben való felelősségvállalástól, azt elsősorban brit partnere ügyének tekintette. A „Három Nagy” következő döntő találkozásán, a jaltai konferencián azonban az Egyesült Államok elkezdte érvényesíteni pozitív befolyását a közép- és kelet-európai nemzetek függetlenségének javára. A történelem ezen útelágazásánál Nagy-Britannia volt az, amely – meglegedve a négy hónappal azelőtti, Szovjetunióval kötött megállapodással az érdekszférák megosztásáról – passzívvá vált, és éppolyan szembetűnő lagymatagsággal támogatta Amerikát, mint amennyire az utóbbi Teheránban vonakodott attól, hogy a balkáni invázió brit koncepcióját támogassa. Rooseveltnél a brit támogatás eme hiánya okán – vagy az amerikaiak kínzó félelme miatt, hogy a Szovjetunió még mindig határozottan ódzkodik a Japán elleni háborútól –, elvetette a négyhatalmi, a felszabadult Európáért felelős rendkívüli főbizottság tervét, amellyel a State Department megpróbálta a jaltai nyilatkozatot érvényesíteni. Amikor a felszabadult Európáról szóló amerikai nyilatkozat tervezete (röviden, jaltai nyilatkozat) volt terítéken, Sztálin és Molotov gyorsan kielégítette az amerikaiak igényét hagyományos politikai idealizmusuknak megfelelő eredmények produkálásával, és lényegében nem változtatták meg az amerikai szöveget. Magyarország nemzetközi helyzete szempontjából a legnagyobb jelentősége annak volt, hogy a „Három Nagy” bejelentette:

„a felszabadult Európában az átmeneti bizonytalansági időszak alatt a *kormányok összehangolt politikát* folytatnak, amely segíti a felszabadult népeket..., hogy nyomasztó politikai és gazdasági problémáikat demokratikus eszközökkel oldják meg.” (kiemelés tőlem).

A közösen bejelentett megállapodás mellett, hogy kormányaik összehangolják politikájukat... a felszabadult Európában, Churchill, Sztálin és Rooseveltnél

³⁷⁶ Cordell Hull (1871–1955) amerikai szenátor, 1933–1944 között az Egyesült Államok külügyminisztere.

– kifejezetten ugyanebben a nyilatkozatban – kifejtették, hogy kormányaik valamennyi európai államban „közösen segítik a népet...” Kertész professzorral teljes egyetértésben úgy véljük: a jaltai egyezmény „a három nagyhatalom között létrejött szerződés, hogy együttműködjenek” az érdekelt területeken meghatározott célokból. Véleményünk szerint ez egy *kvázi szerződés*; lényegében egy szerződés nem hagyományos szerződés formában. Későbbi, 1945. februári, immár jogi okmányként kétségtelenül az említett 1944. októberi angol–szovjet megállapodás ellentmondásos posztulátumát váltotta fel. A jaltai egyezmény nem szólt a három nagyhatalom egyforma részesedéséről Európa felszabadult területeinek kontrollálásában, de kötelezte őket arra, hogy az érdekelt népek „közös segítése” végett „összhangban” cselekedjenek.

Hogy ténylegesen milyen kérdések merültek fel, ennek eldöntése kizárólag rá tartozott. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) ténylegesen és aktívan irányította a nemzet politikai, gazdasági életét, és – több szempontból – még a kulturális életet is. A SZEB – bár közvetetten –1945 második felében, a közélet újraéledésekor engedélyezte a politikai pártokat, és 1947-ben erőszakos cselekményekkel verte szét a többségi pártot, amikor emez megpróbálta hátráltatni a szovjetizáció folyamatát. Az SZEB-nek az orosz mellett természetesen „amerikai” és a brit szekciója is volt. Bár a SZEB elnöke és helyettese, V. P. Szviridov tábornok „Amerika” és az Egyesült Királyság nevében is eljárta, következetesen anélkül cselekedtek és hoztak döntéseket, hogy a SZEB nyugati tagjaival konzultáltak volna. Elutasították annak engedélyezését, hogy az országban szabadon mozogjanak, s még inkább, hogy meglátogassák a magyar hadsereg egységeit. Megtiltották a magyar hatóságok számára, hogy közvetlenül kommunikáljanak a bizottság amerikai és angol képviselőivel, és indokolatlanul visszautasítottak egy amerikai megoldást, amely a tényleges amerikai és a brit részvételt célozta. H. F. A. Schoenfeld³⁷⁷ – 1945-től 1947-ig az Egyesült Államok magyarországi követe – beszámolója szerint az amerikai és a brit képviselet a SZEB-ben annyira névleges maradt, hogy a SZEB elnökének címzett fontos feljegyzéseknek és más dokumentumoknak még a másolatait sem kapták meg. Minden lényeges kommunikáció a szovjet elnökhöz ment, mivel, Schoenfeld miniszter szerint, „a SZEB-nek a szovjet elnök kiadta utasításban, hogy a nyugati szövetségesek és a magyar hatóságok közötti kommunikációnak az ő közvetítésével kell zajlania”. „Az 1947 közepéig Budapesten szolgáló diplomatától származó ezen információ alátámasztja Kertész István – egykor karrierdiplomataként a párizsi békekonferencián a magyar küldöttség főtítkára – kijelentését, hogy az 1945 júliusában Potsdamban tett szovjet ígéreteket, miszerint

³⁷⁷ Hans Frederick Arthur Schoenfeld (1889–1952) amerikai külügyi tisztviselő.

a SZEB eljárásokat a jaltai nyilatkozat posztulátumaihoz igazítják, nem tartották be, ahogy „az SZEB új munkarendjével kapcsolatos egyéb ígéreteket” sem.

A szóban forgó SZEB egyik legjellemzőbb funkciója az volt, hogy az országot *fokozatosan elszigetelje* a „Nyugattól”. Sürgette például a szovjet–magyar gazdasági együttműködési megállapodást, amely a szovjet gazdaság monopólista előnyeit biztosította; mesterségesen irányította át az árukat a keleti politikai térfélre, és igyekezett megakadályozni az ország jól bevált régi gazdasági kapcsolatainak helyreállítását a nyugat-európai piacokkal. A SZEB – természetesen az amerikai és a brit szövetségesek nevében is eljárva – megtiltotta az országra kiterjesztett meghívás elfogadását az Európai Újjáépítési Programjában való részvételre, és így a Marshall-terv kivételes előnyeinek a kihasználását is. Meghiúsította a magyar részvételt a dunai hajózás szabadságának helyreállításáról tervezett feltáró megbeszéléseken, ahol a folyó nemzetközi jellegének visszaállításáról – bár a nem Duna-menti országok, így a Szovjetunió számára is – kedvezőbb technikai megoldást terveztek, mint amilyen a háború előtti volt. (A SZEB-nek ez a rendelkezése döntő szovjet lépés volt a belgrádi Duna-egyezmény felé, amely 1948-ban kizárta a nyugati hatalmakat a Duna használatából.)

Ezeket a sokatmondó példákat azért említettük, hogy illusztráljuk: a SZEB milyen mértékben alakult szovjet kormányzati szervvé, ami a „felszabadult” ország szuverenitásának megcsúfolását jelentette.

Összességében az 1945–1949 közötti időszakban Magyarország helyzete a következő releváns jellemzőket hordozta: a kontinens egyetlen katonai nagyhatalma kizárólagos, tartós és masszív megszállása alatt tartotta; e hatalmi alapra támaszkodva a Szovjetunió kormánya folyamatos monopolisztikus politikai kontrollt gyakorolt a teljes magyar társadalmi és kulturális rendszer felett; az erre a célra használt „szervezeti fegyver” a Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt, amelyet 1945–1947-ben intézményesítettek nemzetközi megállapodással; és ezt az eszközt a társadalom bizonyos értelmű izolálására használták, megbontva régóta fennálló kapcsolatait a nemzetközileg elismert élőhelyétől nyugatra fekvő társadalmakkal, és szorosan összekapcsolva őt néhány, a határaitól keletre fekvő társadalommal, elsősorban a szovjettel.

Forradalom „felülről” és „kintről”

A Vörös Hadsereg, a „forradalom nagy csapata” 1945. április 4-én befejezte Magyarország meghódítását. A „forradalom kulcsa” a szovjet kormány kezében volt, s hatékonyan kezdte azt használni egy *kintről* (a Szovjetunióból) és *felülről* (a hatalom magasságából) történő társadalmi forradalom előmozdítására. A következőben a SZEB és annak elnöke, valamint a SZEB által irányított, később a kommunista párt által vezérelt magyar kormány és a fő kommunista hata-

lombirtokosok releváns aktuálpolitikai, individuálpolitikai és politikai akcióiból leszűrt elveit mutatjuk be. Releváns adatokként a lengyel, a román és a bolgár megfelelő ágensek közpolitikáit és politikai akcióit is felhasználtuk.

A szocialista újjáépítés Magyarországon alkalmazott szovjet stratégiai alapelvei.

Hogy a fegyveres erővel kikényszerített mesterséges társadalmi változás kölcsönösen kommunikálható általánosításának kumulatív fejlődéséhez hozzájáruljunk, ezeket az „elveket” a szociológiában ismerős fogalmakkal formulázzuk meg, amelyekkel a pályatársak (különösen Howard Becker, Reinhard Bendix³⁷⁸, Hans Gerth, Seymour Lipset³⁷⁹, C. Wright Mills, Philip Selznick³⁸⁰) is kifejezték tapasztalataikat a totalitárius állam autoriter politikai vezetőinek politikai viselkedésével kapcsolatban.

A fő stratégiai célkitűzésből, hogy „kintről és felülről” hozunk létre a szovjet modell szerinti teljes társadalmi rekonstrukciót, szükségszerűen következnek a megszálló hatalom mindenekfeletti társadalmi stratégiájának progresszív alkalmazásából adódó és megérthető kardinális elvek. Ezek a következők: (1) A „politika mindenek felett” elv Lenin változatában: még a gazdasági érdekek is alárendelődnek a globális, „a proletariátus nemzetközi mozgalma által machinált osztályháború” aktuális politikai érdekének. Ebből logikusan következik, hogy a fokális rendszer mindenkor a politikai rendszer („rend”) kell, hogy maradjon; hogy annak elágazásait kell előmozdítani, felgyorsítani, és ezért a nemzet teljes szociális rendszerének („a társadalmi rend”) minden más rendszerében („rend”) szentesíteni. [V. I. Lenin: „Folytatódik az osztályharc: csak megváltoztatta formáit. Ez a proletariátus osztályharc, amelynek fő célja, hogy a régi kizsákmányolók visszatérését megakadályozzuk. A szétszórt és még mindig lemaradó parasztság nagy részét egyetlen szövetségbe kell tömöríteni (a munkássággal). Az osztályharc folyamatban van, és kötelességünk mindent alárendelni ezen osztályharc érdekeinek.”]

(2) Ebben a folyamatban a cél állapot akkor áll elő, ha a politikai rendszernek az összes többibe való illetén beillesztése révén ezek nemcsak autonómiájuk fo-

³⁷⁸ Reinhard Bendix (1916–1991) neves német származású amerikai szociológus, Max Weber munkásságának értelmezője, fő kutatási területe hatalom és társadalmi egyenlőtlenség viszonya.

³⁷⁹ Seymour Martin Lipset (1922–2006) neves amerikai szociológus, főként a szak-szervezetek és a társadalmi rétegződés, ill. mobilitás kérdéseivel foglalkozott.

³⁸⁰ Philip Selznick (1919–2010) amerikai szociológus és jogtudós, a University of California (Berkeley) professzora, a szervezetelmélet és a jogszociológia elismert kutatója.

kozatos csökkenését szenvedik el, hanem azt – a domináns, artikuláló politikai rendszer („rend”) viszonylatában – el is veszítik.

Az országos, a teljes társadalmi rendszer összes társadalmi rendszerét („rend-jét”) a *demokratikus* centralizmus elvének megfelelően kell újjáépíteni. Vagyis minden társadalmi rendszeren belül ki kell választani egy stratégiai intézményt, azt dominánssá kell emelni, és biztosítani leágazását azokba az intézményekbe, amelyekből az összes intézményi rend áll. Minden más azonos rendű intézménynek a központi intézménytől kell függővé válnia.

(3) *A társadalmi újjáépítés időbeli sorrendje* a hosszirányban halad: a politikai rendszer („rend”) változása, a gazdasági rendszer („rend”) változásai, majd az oktatási rendszer („rend”) átalakítása és végül – szorosan kapcsolódva az előzőekhez – az uralkodó ideológia, az uralkodó mítosz változása, beleértve a kultúrában domináns vallási rendszer („rend”) változását is, amely legitimálja a hatóságokat és rangsorukat. [Ez a prioritási sorrend határozta meg, milyen időrendben történjék az egyes szociális rendszerek központi intézményeinek („társadalmi rendek”) rekonstrukciója és monopolisztikus szovjet ellenőrzésük megeremtése. A prioritások e ténylegesen alkalmazott sorrendjének megfogalmazásával semmiképpen sem szeretnénk azt sugallni, hogy a megszálló hatalom – átlátható szociális stratégiájának alkalmazása során – először a Magyar Kommunista Párton keresztül a teljes politikai rendszer szovjetizálását valósította meg, s csak ezután kezdődött, és fokozatosan valósult meg ugyanez a teljes gazdasági rendszerrel kapcsolatban, majd ennek befejezése után az oktatás területén stb. A ténylegesen alkalmazott szovjet szociális stratégia efféle értelmezése természetesen teljesen hamis, naiv, sőt értelmetlen volna.]

(4) *A társadalmi újjáépítésnek* minden intézményi területen (pl. a gazdasági szociális rendszerben) „felülről” kell indulnia – tehát legfelül *monopolisztikusan ellenőrzi a hatalom stratégiai kulcsait* –, majd fokozatosan az alacsonyabb szintekre terjednie (alacsonyabbakra, az ellenőrző funkció jelentősége szempontjából). Először is, egy adott intézményi terület (társadalmi rendszer vagy rend) országos szintjén csak azokat az új kapcsolódó és szabályozó intézményeket kell bevezetni – illetve a meglévőket megváltoztatni –, amelyek bizonyos, a cél szempontjából optimális viszonyba állítva, együtt képezhetik a „központi” *intézményi struktúrát*, amely egy teljes intézményi terület (társadalmi „rend”) hatalmi komplexumaként hasznosítható, hogy ebből a központi pozícióból a „demokratikus centralizmust” az egész terület újjáépítése érdekében érvényesítsük.

(5) A teljes társadalmi rekonstrukciós folyamatban az *elkerülhetetlen fokozatosság elvét* kell alkalmazni, bár egy-egy kijelölt intézményi terület (szociális rendszer, „rend”) szerkezetátalakításának ütemét növelni kell. Ugyanakkor a változás gyorsulásának az összes intézményi rendben (mező, terület) belül a politikai rendben (rendszer, terület) kell viszonylag a legnagyobbnak lennie, és

ennek kell kontrollálnia az *intézményi szerkezetátalakítás* ütemét a többi rendszerben (rendszerek, területek).

(6) A különböző társadalmi rendszerek („rendek”, területek) összetételének súlypontját az „osztályharc stratégiájának követelményei” szerint kell elmozdítani. A stratégiai szlogenek sorozata jelzi, hogy a társadalmi szerkezetátalakítás teljes folyamatának egy adott szakaszában az osztályharc mely konkrét feladatára kell összpontosítani az egyes szociális rendszerek („rendek”) és intézményeik káros vagy konstruktív funkcióit.

A stratégiai szlogenek 1945–1946-ban a következő sorozatot mutatták:

1945 márciusában jött ki az első, májusban a második, a harmadik pedig a szeptemberi budapesti választások előtt:

„A kommunista párt mint a proletariátus élcsapata, az egész magyar néppel együtt győztes háborút vív a fasiszta ellenséggel”. „A kommunista párt... vezeti a magyar népet a nemzeti újjáépítés munkájában”. „A kommunista párt mint élcsapat... vezeti a nép újjáépítésének munkáját a nagybirtokosok, a bankárok és a kizsákmányoló kapitalisták ellen!” 1946 elején: „A kommunista párt mint az ipari munkások és a parasztek szövetséges erőinek élcsapata, felszámolja a kimúlt társadalmi rend maradványait!”

Az 1946–1947. évi téli stratégiai szlogen: „Az ipari munkások a kommunista párt vezetése alatt, szilárd szövetségben a demokráciából a szocializmus felé haladnak.”

Az 1947-es választások utáni szlogen: „Az ipari munkások élcsapatuk, a kommunista párt vezetésével, a szegény paraszttal és a parasztság középső rétegével szoros szövetségben felszámolják a kapitalizmus utolsó maradványait.” 1948, a fordulat éve első szlogenje: „Az ipari munkások élcsapata, a kommunista párt vezetésével, a szegény- és a középparaszttal szilárd szövetségben megsemmisíti a kapitalizmus utolsó maradványait is a kulákok osztályának felszámolásával!” (Ekkor a kulák jómódú parasztot jelentett, 35 holdas vagy nagyobb földterülettel.)

Annak deklarálására, hogy a népi demokrácia azonos a „proletárdiktatúrával” mint a polgári demokrácia és a kommunizmus közötti átmeneti formával, 1948 szeptemberében került sor, egy időben az iskolák gyakorlatilag teljes körű államosításával. Mindezt a következő „stratégiai szlogen” kísérte: „Az ipari munkások élcsapatának, a kommunista pártnak a vezetése alatt és a szegény parasztsággal szoros szövetségben, a szocializmus építését előmozdítva bevezeti a szocializmust a mezőgazdaságban.” A kommunista párt „hivatalos stratégiai szlogenjeinek” sokatmondó sorrendje tükrözi a 1945 és 1948 közötti társadalmi változások fokozatos radikalizálódásának folyamatát, a progresszív társadalmi forradalmat, amelyet „kivülről” és „felülről” terveztek, generáltak, fejlesztettek és erősítettek.

Bár a szerző utolsó (1941. márciusi) közvélemény-elemzésének összegzésében nyíltan megmondta, hogy a politikai érdeklődéssel bíró magyarok túlnyomó

többsége negatív orientációval viseltetik a rezsim iránt, és nem csak elidegenedett tőle, a szovjet megszállás előtt és az elején az országban nem volt forradalmi helyzet. Nem volt(ak) tapasztalható(k) hathatós forradalmi mozgalom (mozgalmak). A kompetens idealista kommunista (végül már nem „valódi hívő”) értelmiségi Schöpflin Gyula *Az illegális kommunista párt Magyarországon* című cikkben arról tudósít, hogy a magyar kommunista párt viszonylag jelentéktelen káderállománnyal kezdte meg a hatalom meghódítását. Kijelenti, hogy a szovjet megszállás kezdetén „az egész országban összesen 2000 komolyabb illegális múlttal rendelkező kommunista, és talán 10 000-e tehető olyan mozgalmi ember, főleg régebbi szimpatizáns volt, aki legalább némi szakszervezeti gyakorlattal rendelkezett (Rákosi Mátyás bizalmas számadatai.)”. A szocialista pártvezér Peyer – Schöpflin vonatkozó kijelentéseiről szóló cikkében – még ezeket a nem valami lenyűgöző számokat is rendkívül eltúlzottnak tartja.

A nemzetiszocialista hungarista mozgalom és a Nyilaskeresztes Párt élén állt becstelen (1946-ban kivégezt) Szálasi nemzetvezető, akit Hitler fegyveres erőkkal ültetett Horthy kormányzó Skorzeny SS-ejtőernyősei és páncélosai révén megürült székébe, hiteles, brit birtokban lévő publikálatlan naplójában (amelyhez C. A. Macartney professzor hozzáférhetett, és amelyet tudományos objektivitással használt fel) maga írta, hogy 1943-ban nemzetiszocialista mozgalmának taglétszáma 100 000 alá esett. Ez és Rákosi – 1944–1956-ban Magyarország legmagasabb rangú kommunistája – korábban említett, a kommunistákra vonatkozó számai teljesen jelentéktelenek az egykorú, 1943–1944-ben tizenegy millió feletti népességhez viszonyítva, és jól mutatják mindkét forradalmi mozgalom gyengeségét.

(7) A társadalmi újjáépítés terén elért haladást fokozni kell egyes személyek, intézmények és csoportok révén is, akiket/amelyeket azzal a céllal jelöltek ki, hatalmaztak fel és szerveztek meg, hogy váljanak diszfunkcionálissá ama társadalmi struktúrák és hagyományos intézményi keretek számára, amelyeken belül működtek, és amely struktúrák és keretek még mindig akadályoznak vagy lassítanak bizonyos tervezett, jelentős társadalmi változásokat.

(8) A kormányzásban tapasztalt és vezetői képességgel rendelkező személyeket el kell távolítani a közéletből, még akkor is, ha politikai vonaluk – legalábbis az elmúlt évek során – ártott a Szovjetunió fő ellenségeinek. Az elhallgattatás még fontosabb azoknál, akiknek nyilvános szónoklatai népszerűek, vagy akik nagy követői tábort építettek ki. Amíg a kommunista párt nem rendelkezik több kiemelkedő szónoki tehetséggel és parlamenti képviselővel, gondosan el kell kerülni a kommunista politikai előadók közös megjelenését a tegnapok rutinos szereplőivel. (Ezt az elvet sokatmondó bolgár, magyar és román ügyekből is leszűrtek.) Államférfiakat és politikusokat, akik több mint egy évtizeden át következetesen, nyilvánosan és bátran ellenálltak a despotikus uralom és az állam-totalitárius tendenciák bármely változatának, s akik személyi adatlapján

nem szerepelt semmiféle embertársaik elleni agresszió, és/vagy utóbbiak mások helyzetének etikátlan kihasználása, kihurcolták a Szovjetunióba, és ott haltak meg (mint gróf Bethlen István, 1942-től a magyar demokratikus pártok Hitler-ellenes koalíciójának informális vezetője), vagy elhallgattatták őket saját hazájukban, amikor visszatértek Buchenwaldból vagy Auschwitzból (ahogy az ország legszínesebb parlamenti pályát befutott képviselőjét, a liberális vezető Rassayt és a marxista-szocialista Peyert, aki a II. Internacionálé 1920 és 1944 közti egyik vezetője volt).

(9) A brit gyarmati kormányzat intézményi találmánya, a *közvetett uralom* elve alkalmazandó: A meghódított lakosságnak formálisan továbbra is rendelkeznie kell saját állammal, amely a Szovjetunió viszonylatában *heterokefál* és *heteronóm* jellegű kell, hogy legyen. Ezért elengedhetetlen a *hármasképlet* – *mozgalom-állam-nép* – alkalmazása: A kommunista világmozgalomnak, hivatalos nevén a proletariátus világforgóradalmi mozgalomának a vezetője egyben vezetője a „szovjet pártnak” is. Ez szilárdan kiépíti és kiterjeszti magyarországi nemzeti ágát, a Magyar Kommunista Pártot, és mint heterokefál és heteronóm politikai pártot szorosan alárendeli a „szovjet pártnak”. A „magyar párt” a Szovjetunió ellenállhatatlan támogatásával, a Vörös (később átnevezett, szovjet) Hadseregen és a SZEB-en keresztül monopolisztikusan kisajátítja a politikai hatalmat, és a magyar állam teljes ellenőrzését valósítja meg. Az államot a Szovjetunióra nézve heterokefál és heteronóm politikai csoporttá teszi, és az egész politikai rendszert a szovjet modell szerint alakítja át. A szovjet irányítású magyar kommunista párt kettős szerepében – mind a szovjet párt, mind a szovjet megszálló hatalom eszközeként – részben közvetlenül, részben a meghódított állam szovjet mintára létrejött intézményei útján monopolisztikusan ellenőrzi a magyar embereket, minden lényeges nyilvános orientációjukat és kapcsolataikat, irányítja és magához köti őket, és valamennyiüket a párt alá rendeli. Egy monolitikus párt mindent beborító képét kényszeríti elméjükre, amely hatalmas, egyben a legfontosabb jutalmak és elvonások forrása.

A *közvetett uralom elvének értelmében* azoknak a magyar állampolgároknak, akiket a megszálló hatalom kiválasztott, kiképzett, kinevezett és támogat, annak ügynökei kell, hogy legyenek és maradjanak. („Autoriter személyiségek”, felkapaszkodottak, alkati vagy megrögzött konformisták stb.) Minden egyes társadalomban elegendő számú személy áll rendelkezésre, akik hajlandók a „szerep meghatározta”, és nem a „szerepet meghatározó” vezetők szerepét betölteni (Gerth és Mill) az eltérő stratégiai nemzeti intézményi struktúrákban, szoros összhangban a szovjet előírásokkal és az állomány szentesítette szerepmeghatározásokkal.

Nem támasztunk olyan igényt, hogy úgy tekintsük, ez a néhány elv kimeríti a szovjet stratégiát egy teljes külföldi társadalmi rendszernek ugyanezen rendszeren belüli radikális, átfogó és gyors megváltoztatására. – Nem éreztük szük-

ségét annak, hogy e helyütt felsoroljuk mindazt az ősrégi hagyományos taktikai elvet, amelyek szerint bármely autokratikus vagy oligarchikus uralom politikai stratégiáját általában végrehajtja, mint például az „oszd meg és uralkodj!” elvét, és hogy korlátozott, közeli célok követésekor ne habozzunk átmenetileg szövetkezni jelenlegi ellenségünk ellenségével, még akkor is, ha azt tervezzük, hogy megsemmisítjük, mielőtt veszélyes ellenségünké válhat, és más, időtlen hatalompolitikai előírásokat, amelyek – legalábbis részben – az *Il Principe*-ben³⁸¹ vannak kodifikálva.

Az eljárás formalizálása

Terjedelmi korlátok kizárják témánk történelmi kezelését. Nem vállalhatjuk azt a feladatot, hogy „éreztesük” az olvasóval a *pánterror légkörét*, amely a lakosság nagy részét 1944–1945-ben, a „szovjet típusú invázió” szörnyűsége nyomán körbevette. Haszontalan lenne itt megtárgyalni az olyan vitás kérdéseket, mint hogy mi volt elviselhetetlenebb, a *Waffen SS* funkcionálisan racionális hideg embertelensége vagy a szovjet-orosz ázsiai hordák bestialitása. Vagy, hogy melyik: Hitler *Gestapó*ja, a szovjet *NKVD*, vagy meghosszabbított karja, a Magyarországon működő kommunista politikai rendőrség vallatási kínzásai fosztották-e meg inkább az embert önmagát irányító képességétől és önbecsülésétől. A terjedelemmel való gazdálkodás okán tartózkodunk attól, hogy adott releváns problémakomplexumról előbb a *Polgári Demokratikus Forradalom* időszakának apropóján szóljunk, amely Magyarországon állítólag 1945–1948-ban ment végbe, majd ugyanarról ismét az 1948-as és az azt követő időszakban történtek, a *proletárdiktatúra* kapcsán, amely – átfedésben az előzővel – 1948-ban, a *fordulat* évében még *népi demokráciának* számított. Arra kérjük az olvasót, hogy a keltezett eseményeket e dichotóm keret és az előbbieken meghatározott időhatárok alapján vizsgálja.

A kronológiai elrendezés használata helyett itt inkább alkalmazzuk a releváns társadalmi (politikai) események *tárgyi strukturálását*, és kivágjuk őket egy olyan eseménysorozatból, amely a kutatás és további célok szempontjából jelentős. Vizsgálatuk azonban a szerző számára elhagyhatónak tűnik akkor, amikor a cél *amaz egyetlen kiemelkedő keresztény párt fejlődésének, lényeges jellemzőinek és működésének* megértéséhez, amely önfelszámolásáig *valódi ellenzéki párt* volt és maradt, nem pedig egy a könnyen azonosítható ál-ellenzéki pártok közül.

³⁸¹ *Il Principe* (olasz) – *A fejedelem* (1513, megj. 1532), Niccolò Machiavelli (1469–1527) olasz filozófus, politikus műve.

Csak néhány olyan problémakomplexumra koncentrálnunk, amelyek a konfliktushelyzetek fokális kérdéseivé váltak, mikor az egyik oldalon a magyarországi római katolikus egyház és a Demokrata Néppárt, a másikon a szovjet kommunizmus szervezett politikai erői álltak. A szóban forgó *fokális kérdések* 1944 májusától 1949 februárjáig – amíg az említett párt az említett név alatt létezett –, a következők voltak:

Az emberi és politikai jogok örök kérdése, vitatott aktualitásuk, valamint a politikai rendszer legitimitása és funkcionális hatékonysága e jogok érvényességével és azok következményeivel kapcsolatban;

A tulajdonjogok, különös tekintettel az 1945-ös „földreformra” és a magánvállalkozások, különösen a sajtó-kiadók progresszív államosítására, valamint a mesteremberek és az önálló vállalkozók jogaira;

A magyarországi római katolikus egyház státusa, szabadsága, előjogai és egyéb jogai, valamint a különböző „bevett” felekezetek jogállása. Ez az összetett kérdés feloleli ama különböző kulturális és jótékonyági tevékenységek természetének és hatókörének ellentmondásos problémáját, amelyeket az egyház és a különböző felekezeti szervezetek szabadon gyakorolhatnak; ezek fenntartották álláspontjukat, hogy nemcsak pusztán jogokkal rendelkeznek, hanem elsősorban kötelezően teljesítendő küldetéssel. Továbbá az egyház és a „bevett” felekezetek általános kulturális küldetése magában foglalja nevelési jogukat és oktatási rendszerük szabadságának jogát. Ezek, és a szülők vonatkozó jogai problematikussá váltak.

Előljáróban meg kell említeni, hogy az egyház és a Demokrata Néppárt (a továbbiakban: Párt) vezetése között ezekről a fokális kérdésekről létrejött alap-megállapodás ellenére részben elvi, részben taktikai eltérések is voltak a három összetett kérdés közül egy-kettő vagy mindegyik bizonyos, az objektív római katolikus hitvallás (*a vallás*) és az erkölcsi törvény (beleértve a természetjogot) posztulátumaihoz viszonyítva irreleváns szakasza(i) és/vagy aspektusa(i) terén.

A tárgyunkkal kapcsolatos ellentmondások és konfliktusok jelentésének megvitatása előtt fordítsunk némi figyelmet a fókuszba kerülő különféle konfliktushelyzetek három már említett állandó fele egyes adataira és azokra a személyekre, akik vezették és megszemélyesítették őket.

Az újító ágens, a kommunista párt

A három főszereplő egyikével, a Magyar Kommunista Párttal kapcsolatban az összes olyan információhoz, amelynek egy művelt olvasó általánosságban a kommunista pártokra vonatkozóan birtokában van, a következőket tehetjük hozzá: a Magyar Kommunista Pártot – ellentétben más országok legtöbb hason-

ló pártjával – az orosz kommunista párt alapította Moszkvában, 1918-ban. 1918 novemberében Lenin exportálta Magyarországra, hogy ott – egy közel „anomikus” helyzetben – a háború másnapján gyorsan terjedő szegénység közepette kommunista forradalmat robbantson ki. Lenin e kalandja 1919. március 21. és 1919. augusztus 1. között sikeres volt. Azonban ez a kommunista „Blitzkrieg” terrorista, gyilkos mozgó osztagaival, amatőr kormányával és gazdasági tehetetlenségével szinte az egész parasztságot és a középosztályokat, de az ipari munkások egy részét is ellenségévé tette. Nem csoda, hogy a kommunista szerzők szerint is a 20-as években csak kevesebb, mint ezer, vagy körülbelül ezer aktív kommunista volt, némi illegális tevékenységgel a múltjában. A szomszédos országokkal ellentétben így Magyarországnak a Vörös Hadsereg bejövetele előtt nem volt semmilyen komolyan vehető kommunista pártja. A Vörös Hadsereg sarkában Moszkva újra exportált egy kommunista élcsapatot. Ezt részben Kun Béla 1919-es kommünjének veterán kommunista személyiségei alkották – ők azóta folyamatosan a nekik 1918-ban vagy 1919-ben menedékjogot adó Oroszországban éltek és szereztek kiképzést a kormányzat és a forradalomcsinálás különböző területein –, részben második világháborús hadifoglyok; egyiküknek sem voltak az országban követőik. Szemben más – például lengyel, jugoszláv és román – kommunista vezetőkkel, a magyar kommunista vezetők semmire sem támaszkodhattak, csak a szovjet kormányra és fegyveres erőkre, az NKVD-re (korábban Cseka, majd GPU) és – mint említettük – a SZEB-re. A magyar fegyverszüneti küldöttség tagjai – főként a néhai Teleki miniszterelnök fia, Teleki Géza professzor – beszélték, hogy a fegyverszüneti tárgyalások során Molotov szovjet külügyminiszter 1944. november 13-án bemutatott nekik egy listát a Szovjetunióban élő magyar kommunistákról, akikkel az ideiglenes kormány létrehozásakor számolni kell. A magyar küldöttség tagjai számára az összes név ismeretlen volt. Nem csoda, hogy mindannyiukat a szovjet hatóságok válogatták ki vezető politikai szerep betöltésére anélkül, hogy hazájukban bármiféle hatalmi bázissal – követőkkel, befolyással, vagy legalább valamennyi közmegebecsüléssel – rendelkeztek volna, így folyamatosan a szovjet kormány támogatásától függtek és pusztán annak magyarországi ügynökeivé váltak.

Rákosi Máttyás veterán kommunista volt az a személy, aki a magyar nép szemében a szovjet kommunista politikai erőket, köztük a Magyar Kommunista Pártot több mint egy évtizedig megszemélyesítette, és aki – függetlenül attól, hogy ebben az időszakban milyen hivatalos címet viselt – a párt legfőbb vezetője volt, mint Sztálin legfelsőbb bizalmi embere az utóbbi haláláig. Kétségtelen, hogy a Szovjetunió európai gyarmati területén hatalomra jutott kommunista vezetők között ő volt a legképzettebb, legtanultabb. A kispolgárságból származott, alapos formális képzést szerzett a budapesti Keleti Akadémián, majd gyakorlati külkereskedelemből a Közel-Keleten, Oroszországban, Németországban és Angliában az I. világháború előtt. Ekkor már öt idegen nyelven beszélt folyé-

konyan, köztük angolul és oroszul. Kun Béla proletárdiktatúrája alatt másodrendű népbiztosi tisztséget töltött be, aminek eredményeképpen diktatúrájuk bukása során Kunnal együtt el kellett menekülnie, és menedéjogot szereznie Oroszországban (1919-ben még nem nevezték Szovjetuniónak). Az oroszok kihasználták folyékony olasz tudását, és 1920-ban és 1921-ben állítólag Olaszországban dolgozott az oroszok ügynökeként, sztrájkokat szítva. Moszkvai parancsra 1925-ben Magyarországra szökött, és megkezdte az apró földalatti párt újjászervezését. A titkosrendőrök azonban behatoltak az egyik kulcsfontosságú pártsejtbe, és miután eleget tudtak meg „technikáiról” és munkatársairól, Rákosit legfontosabb elvtársaival együtt letartóztatták, bíróság elé állították és elítélték. 15 év után börtönbüntetése véget ért, amikor 1940 októberében a magyar és a szovjet kormány megegyezett, hogy őt és néhány más bebörtönzött kommunistát kicserelik 58 magyar zászlóra, amelyet az orosz hadsereg vitt ki 1849-ben, miután a Kossuth által inspirált nemzeti függetlenségi küzdelemben részt vevő magyar hadsereg kapitulált. Rákosi hosszú szabadságvesztését is hasznosította további politikai karrierje érdekében. Lelkes olvasónak és a modern nyelvek szorgalmas tanulójának bizonyult, és – mivel nem szovjet típusú börtönben volt – ki tudta elégíteni tudás iránti szenvedélyét.

Rákosi politikai eredményei az antikommunista tendenciák elfojtása és a Kiszgazdák hatalmas többségének széthullása miatt még Nyugaton is indokolatlan elismerésben részesültek. Ezt szándékosan táplálta híres, pártjának reprezentatív ideológiai folyóiratában (*Társadalmi Szemle*, Bp.) közzétett cikkével, amelyben „szalámi-taktikájának” sikerével dicsekedett. Ezen ő jól kitervelt és türelmesen végrehajtott műveleteket értett, amelyek elérték az ellenzéki politikai erők korrózióját és szétesését. Bárki, aki a szovjet ellenőrzés alá tartozó európai országok belső ügyeinek alakulását tanulmányozza, látni fogja, hogy a kommunista hatalombirtokosok mindezen országok közül egyszerre háromban is ugyanazt a közpolitikát alkalmazták, méghozzá ugyanolyan sorrendben, pontosan ugyanazokkal a módszerekkel és technikákkal. Hogy milyen közpolitikát és hogyan hajtottak végre szovjet katonai támogatással és másfajta orosz szankciókkal, ennek politikai stratégiája és taktikája nem Rákosi által kitalált volt, hanem a szovjet mintát követte, kezdve a balti államoktól Lengyelországon, Csehszlovákián, Magyarországon és Románián keresztül egészen Bulgáriáig. Pusztán a konfliktusban álló, versengő, releváns politikai erők viszonylagos hatalmát tekintve a Szovjetunió már 1945-ben könnyedén rákényszeríthette volna Magyarországra akár politikai és gazdasági rendszerének néhány előrehaladottabb szovjet mintáját is. Miért halasztotta el a Kreml néhány évig az ország többé-kevésbé előrehaladott szovjetizációját? Feltételezzük, hogy inkább fokozatosan akart haladni ezzel a folyamattal, méghozzá a következő okok miatt: (a) indukálni akarta az Egyesült Államok óriási haderőinek leszerelését és visszavonását Európából; b) megszerezni a Szovjetunió számára legkedvezőbb bé-

keszerződéses nyugati hatalmak általi ratifikálását; c) hogy értékes tőkejavak – beleértve a Magyar Nemzeti Bank aranytartalékát is – kerüljenek vissza a nyugati szövetségesek megszállása alá tartozó európai területekről; d) a gazdasági újjáépítés fokozása érdekében (amelynek tervezésével és eredményeivel a kommunista párt egyfolytában dicsekedett) a jelentős amerikai gazdasági támogatás révén, amelyet hitel formájában (negyvenmillió dollár) és természetben (Army Surplus Goods) nyújtottak; ezeket folyamatosan támogatni akarták, megtagadva eközben a magyar részvételt (mint mondtuk) az Európai Gazdasági Újjáépítésben (Marshall-terv), amelynek a szovjet kommunizmus ellen nyíltan profilaktikus jellege volt; (e) képesnek lenni a szovjet kommunista propaganda-kampány akkori fő célpontjaiban – a francia, az olasz, a görög néptömegekben és a távol-keleti politikai forrongásban – elültetni és terjeszteni azt a benyomást, hogy a kommunista párt felemelkedése Magyarországon, valamint a szovjet megszállás alatt lévő többi kelet-közép-európai országban hazai politikai – és a társadalom egészében ideológiai síkon folytatott – harcok eredménye, amelyekben a hazai kommunista párt egy sor győzelmet aratott, mivel követte a „Szovjetunió nagyszerű példáját, merített annak gazdag tapasztalataiból, Marx, Engels és Lenin bölcs tanításaiból, továbbá hallgatott a nemzetek és népek nagy tanítója, Sztálin útmutatásaira”. E benyomásnak a nyugati és közép-európai országokban való sikeres terjedése a kommunisták szerint – erről a francia és olasz sajtóorgánumok árulkodtak – előfeltétele volt annak, hogy a kontinentális országokban a Kreml katonai hatókörén túl is hatalomra kerüljenek. Ezek lehettek a „szalámizgató” Rákosi mérséklődésének részben tényleges, részben valószínű okai, de mindenképpen a szovjet kormány óvatosságának legvalószínűbb indítékai, ami kiderül abból, ahogy az Magyarország „szovjetizációjában” – igaz, csak a szovjet uralom első éveiben, 1945–1946-ban – a sürgőszerű fokozatoság elvét alkalmazta.

A Hagyomány Ágense: az egyház

A római katolikus egyházat a történelem e csomópontjában nemcsak az ország vallásos hívőinek, hanem az ellenfeleinek a szemében is az akkori új hercegrímás, Mindszenty bíboros személyesítette meg és vezette ténylegesen. Alakja mára bekerült a történelembe, és mivel minden érdeklődő újságolvasó – főleg ha a sajtószabadság méltányos mértékű volt – megfelelő információt szerezhetett róla, ez felment minket azon kötelesség alól, hogy itt a személyiségéről értekezünk. A személyiségével és a nyilvános magatartásával kapcsolatos általános információkhoz ezért a széles körben ismertek mellé csak néhány további releváns adat tehető hozzá. Mint már említettük, az 1943–1945-es években üstökös-szerű emelkedés volt az övé: gyors és ragyogó. Még Pehm apátnak hívták, amikor az

egyik legdinamikusabb regionális vezetővé vált Teleki miniszterelnöknek a hitleri gondolatok terjedése és befolyása, a hitlerista politikai erők, továbbá hazai szövetségeseik elleni, már említett országos védelmi szervezkedésében. 1943 augusztusában Pehm apátként csatlakozott hozzánk Apor püspök égisze alatt a győri konferencián. Püspökké 1944-ben a Nagyhéten szentelték, 18 hónappal később, 1945-ben XII. Pius pápa őt, az ország legfiatalabb püspökét esztergomi érsekké – ezáltal Magyarország primásává – nevezte ki, és megkapta a bíborosi kalapot is.

A történelem menete nem adta meg neki a lehetőséget arra, hogy kivételes vezetői képességeit ama Veszprém püspökségében kamatoztassa, amelynek püspökei a 13. század óta *ex officio* a királynék kancellárjai voltak. Körülbelül másfél évvel felszentelése után a magyarországi egyház tényleges vezetésének terhe zuhant a vállára; már két börtönbüntetést is kiállt, az elsőt még 1919-ben, szeminarista korában, amikor megpróbálta kimenteni letartóztatott püspökét a Kun-diktatúra terrorista különítményének karmaiból: ez vonattal vitte a püspököt, hogy bebörtönözze (amit meg is tettek, mivel Pehm kísérlete sikertelen volt, ráadásul ő is börtönbe került); a másodikat a magyar nemzetiszocialisták részéről, 1944. november 30-ától 1945. április 4-éig.

Az ország kommunista urai 1947–1949-ben azt a vádat terjesztették róla, hogy állítólagos pajzsmirigy-túlműködése miatti agresszív temperamentuma volt felelős a politikai és az egyházi vezetés közötti konfliktusért. Bizonyíték van arra, hogy Mindszenty bíboros első nyilvános akciói nyilvánvalóan békések és az ország új kormányához lojálisak voltak. Ugyanazon a napon, amikor Grösz püspök megérkezett székhelyére, hogy átadja a pápai bullát Esztergom érsekévé való kinevezéséről – ami azt jelentette, hogy Magyarország primása is lett –, így beszélt Pápa városában, ahol a bérálás szentségét szolgáltatta ki, az összegyűlt hívőknek ezt mondta: „minden magyar katolikus kötelessége az állam törvényei szerint élni... Ez az egyetlen módja annak, hogy a katolikusok fenntartsák a közülethez fűződő jogaikat.”

„A magyarországi egyház... nem keres menedéket valamilyen földi hatalom fedele alatt. Isten védőpajzsa által biztonságban érzi magát. Ezért azt kívánja és követeli, hogy minden magyar katolikus hite szerint és minden félreértéstől való félelem nélkül tegyen eleget polgári kötelességeinek.” Ezek a szavak 1945. október 3-án vagy 4-én hangzottak el, amikor a szovjet invázió utáni első országos általános választást megelőző kampányban az emberek meg voltak zavarodva, és felvetődött a kérdés, vajon a jó hívőknek szavazókként részt kell-e venniük a szovjet ellenőrzés alatt álló politikai folyamatban. Mindazonáltal, amikor Balogh páter (később felfüggesztve), 1945-ig egy falusi plébánia plébánosa, az új ideiglenes kormány miniszterelnöki irodájának államtitkára 1945 áprilisában meglátogatta őt, és azt akarta, hogy április 4-én véget ért börtönbüntetése utáni első útját kormánygépkocsin tegye meg, határozottan elutasította a javaslatot

egy kurta megjegyzéssel: „Nem vállalom Szergej pátriárka szerepét.” (A moszkvai pátriárkát ekkoriban a szovjet rezsim társutasának tekintették.) Amikor a gyakorlatilag minden égető kérdésről vallott elvi álláspontja gyorsan emelte és terjesztette népszerűségét, igyekezett a népi tömegek informális, szimbolikus vezetését, sőt az ország hercegrímásának hagyományos tekintélyét is felhasználni nemzetének a külföldi iga, vagy legalábbis a terrorista gyakorlat alóli felszabadítása érdekében. Schoenfeld amerikai követ korábban idézett könyve és a *Fehér Könyv*, amelyet a kommunista uralom alatt álló kormány közvetlenül a tárgyalása után tett közzé, feltárta: igencsak azon volt, hogy a nyugati hatalmak képviselői határozott álláspontra helyezkedjenek, s követeljék a SZEB-től és a Szovjetuniótól, hogy vessen véget az országban az emberi jogok elnyomásának és az emberek bántalmazásának. Nem kétséges, hogy a hatalmas földterületektől megfosztott felsőbb arisztokraták a bíborost valószínűleg nem személyes és családi problémáikkal ostromolták, hanem a politikai helyzetről, az ország nemzetközi pozíciójának javítási lehetőségeiről alkotott véleményükkel, ahogy azt addig is szokták. Akárcsak korábban, Pehm atya³⁸² könnyen elérhető maradt falujának és városának szegényei számára; vigasztaló szavakat intézett a szenvedőkhöz, 1945-ben és azután pedig háza és szíve nyitva állt a nehéz időket élő egykori hatalmasok és kivételezettek előtt. Ők mind aktív náciellenesek voltak. Némelyikük, mint gróf Eszterházy Móric, Mauthausenből szabadult.

Mindszenty bíboros a magyar Vendée³⁸³ fia volt, amelynek regionális kultúrájában igen jól megalapozott volt a királysághoz és általában is a monarchikus hagyományhoz való személyes kapcsolódás. Maradandó befolyást gyakorolt rá jótévője és húsz éven át püspöke, gróf Mikes János³⁸⁴, a hagyományos egyházi méltóság megtestesítője, aki szerint az egyház és a dinasztia, az oltár és a trón szolgálata egy jó pap életében elválaszthatatlan. Még az után is, hogy Horthy kormányzó és Bethlen miniszterelnök meghiúsította Károly király restaurációját, Mikes püspök fenntartotta a legitimizmus elvét. Pehm atya korai, a barokk koncepciók és életézés iránti lelkesedését – sőt bizonyos mértékű támogatását – nagymértékben felelősítette a kiemelkedő magyar barokk főpap, Padányi Bíró Márton 18. századi veszprémi püspök³⁸⁵ életének, egyházkormányzási módszereinek és kulturális eredményeinek alapos tanulmányozása.

³⁸² Mindszenty (Pehm) József (1892–1975) zalaegerszegi plébános majd esztergomi érsek, Magyarország utolsó hercegrímása, bíboros.

³⁸³ Vendée – utalás a francia forradalom részeként a nyugat-franciaországi Vendée tartományban kitört, republikánusok és királypártiak között zajló polgárháborúra (1793–1796).

³⁸⁴ Mikes János gróf (1876–1945) római katolikus pap, 1911–1935 között szombathegyi püspök, a konzervatív legitimista keresztényszocialista szervezkedés mentora.

³⁸⁵ Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspök (1745–1762).

E tanulmányai hozták létre két műve közül az egyiket, két hatalmas kötetet erről a figyelemre méltó barokk grandseigneurról, akinek hét évvel e munka közzététele után, immár Mindszenty néven, késői utódja lett. Pedig korábban szinte kizárólag parasztokat és kézműveseket pasztorált és tanított; prédikációit az ő szintjükhöz igazította. Soha nem volt városi pap vagy professzor, és sohasem esett abba a kísértésbe, hogy mesterséges, stílusában és előadásmódjában barokk retorikát alakítson ki. Egyszerű nyelvet beszélt, amelyet bárki könnyen megérthet, pátosz nélkül, tömören előadva üzenetét. Magyarország, mint *Regnum Marianum* képe a barokk újjászületésével (neobarokká züllés lett belőle) vált népszerűvé akkor, amikor a fiatal Pehm formális nevelését kapta. Ez mélyen internalizálódott személyiségében, amelyet folyamatosan értek az akkortájt a „Magyar Vendée”-ban dívó kombinált katolikus oktatási hatások. Országának e képét és azt a történelmi tény, hogy István, a *regnum* első királya halála előtt a birodalmat a Szent Szűz különleges pártfogásába ajánlotta, Mindszenty bele akarta vésni népe elméjébe, mintegy megelőzőként az idegen ideológiai szennyeződés ellen, amelynek e nép ki volt téve. Mélyen lenyűgözve a kanadai Mária-év sikerétől, Mindszenty maga is kinyilvánította a Mária-évet, s 1947–48-ban az ország egész területén ennek vándorünneplése zajlott. Barokk stílusú magyarországi hercegprímás önképének megfelelően úgy látta, az érseki kormányzó, adminisztratív és papi funkciók mellett kötelessége ama nagy történelmi nemzeti hagyomány folytonosságának képviselése és megőrzése is, amelyben az egyetemes egyház katolikus hagyománya, a magyarországi egyház különleges hagyománya és a nemzet politikai hagyományai elválaszthatatlanul összefonódnak egymással.

Mindszenty bíboros valóban nagy tekintéllyel és bátorsággal hangoztatta népének jogait és időszerű törekvéseit. A terror hangulatában három éven át (1945–1948) az egyház egyetlen hallható hangja volt; e viselkedése, valamint folyamatos, mélyreható és széleskörű befolyása az emberek többségére – beleértve a protestánsokat is – összegegyeztetetlen volt a tipikus szovjet kommunista módszerekkel, és – az ő szempontjukból – gyengeségüket mutatta. Börtönbe zárták, bár a forradalmi mozgalom kulcsfiguráinak tudniuk kellett, hogy semmi sem ösztönöz inkább egy eszmei mozgalmat, és nem emeli jobban presztízsét, mint az önzetlen vezetők mártíromsága. Azonban az „illetékes” szovjet autoritás, amely e tekintetben a végleges döntést meghozta, valószínűleg arra jött rá, hogy a prímás letartóztatása és esetleges elítélése mindenkinek megmutatná, és mindenkit meggyőzne az országban, hogy még egy egyházfejedelem is ki lehet téve a kommunista uralkodók kényének-kedvének. Mindszenty bíboros letartóztatása a kommunisták kegyetlenségének és hatalmának is hatékony demonstrációja, és mint ilyen, a messzire ható megfélemlítés erős fegyvere volt. Mi több, a kommunista hatóságok valószínűleg meg voltak győződve arról, hogy a püspöki kar, amelyet a bíboros bebörtönzése megfélemlített,

és amelyet megfosztottak hajthatatlan vezetőjétől, fokozatosan kiszolgálójává válik a kormányzatnak. Így azok, akik a Mindszenty-táborhoz nem vallásos, hanem hazafias lelkesedésből, vagy akár nacionalista szenvedélyből csatlakoztak, képzeletükben és a valóságban is eltávolodnak tőle. A bíboros akaratlanul is két hatalmas népi érzület, az egyetemes vallásosság és a partikularista nacionalizmus összeolvadását érte el. Az ő kiküszöbölésével ezeket újra elkülöníthetik, és egymás ellenségeivé tehetik. Így a kommunista logika szerint a bíborost „likvidálni” kellett.

Azonban a kommunista hatalombirtokosok tévedtek. Kihagyták számításaikból azt a világméretű hatást, amelyet először is a kardinális letartóztatása, tárgyalása és börtönbüntetése tett az olyan társadalmak közvéleményére (a kommunista és a szovjetbarát értelmiségieket is beleértve), amelyekben nem kis számban, esetleg többségben voltak jelen a keresztény hívők, másodsor is azt a befolyást, amelyet az immár a „Mindszenty-ügy” által jelképezett kommunista eljárásokra adott világméretű keresztény és nem keresztény reakciók gyakoroltak a magyar közvéleményre. Mindszenty bíboros mártíromsága Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában és több latin-amerikai országban is kétségtelenül évekre tönkretette az egyes helyi kommunista pártok politikai esélyeit, függetlenül attól, hogy létezésük főként vagy kizárólag törvényes és/vagy illegális volt-e.

A konfliktushelyzetekben és a korábban azonosított fókuszpontok körüli vitákban a harmadik releváns ágens, a *Demokrata Néppárt* valójában ugyanaz volt, mint a Kereszténydemokrata Néppárt, amelyet – ahogy említettük – 1944. október 13-án Serédi bíboros áldásával alapítottak. Amint a politikai élet a fővárosban, továbbá az ideiglenes kormány és a szovjet főparancsnokság székhelyén, Debrecenben lüktetni kezdett, a párt vezetője, Pálffy József gróf folyamatos erőfeszítéseket tett a Kereszténydemokrata Néppárt hivatalos elismerésének biztosítására. A kommunisták vezérelte sajtó élesen reagált törekvéseire: „reakciót” és „feudalizmust” emlegetett.

Az 1944–45 telén tanúsított bátor, sőt vakmerő tevékenysége, a szocialista vezető Szakasitscal való szoros kapcsolata – sőt, hogy a budapesti ostrom idején ő mentette meg –, elfelejtődött. Úgy tekintettek rá, mint osztályellenségre. Jól ismerve azt a politikus típust, amelyet Szakasits példázott, a szerző megragadta az alkalmat, amikor Szakasits érzelmesen átölelte a főváros ostroma utáni összetalálkozásukkor, hogy megkérje: írásban ismerje el a Kereszténydemokrata Néppárt tényleges részvételét a közös ellenzéki mozgalomban, a Magyar Frontban és annak vezetésében. Szakasits azonnal egyetértett, és másnap a szerzőt ennek megfelelő nyilatkozattal látta el. (Idézetek az *Új Ember* katolikus hetilapból, 1948. október 7.)

Néhány nappal korábban Pálffy gróf hasonló nyilatkozatot kapott a Független Kisgazdapárt elnökétől, Tildy Zoltántól, aki 1946 elején a köztársaság

elnöke lett. Ennek a nyilatkozatnak a hivatalos része igazolja, hogy a Szakasits nyilatkozatában említett találkozón Pálffy József bejelentette: „a Katolikus Néppárt megalakult, és a Magyar Frontban ezt a pártot ő képviseli” (Budapest, 1945. február 14.). Pálffy gróf, felszerelve ezekkel a dokumentumokkal, elment az ideiglenes kormány miniszterelnökéhez, Miklós Béla tábornokhoz, és kérte pártjának engedélyezését. A miniszterelnök tudomásul vette ezt a lépést, és közvetlen modorban – de nem írásban – ezt mondta Pálffynak: „csak rajta”. Visszatérve a fővárosba, Pálffy a főváros orosz katonai parancsnokától kapott egy védő falragaszt, amelyen a parancsnok kijelentette: „a székház épülete politikai párt céljaira szolgál”. Így március elején a főváros szívében lévő székhelyén gyorsan megkezdődött a párt szervezése és a tagság felvétele. Néhány napos buzgó munka után egy NKVD-s tiszt jelent meg a párt székházában, és udvariasan közölte, hogy egy órán belül az egész épületet ki kell üríteni, és a pártnak azonnal le kell állítania minden tevékenységét.

Az előbb említett fejleményekkel párhuzamosan Dr. Barankovics István, aki hamarosan a Néppárt új vezetőjévé vált, szintén emlékezetes tapasztalatokkal gazdagodott. Bár a német invázió óta (1944. március 19.) állandóan illegalitásban volt, csak kora ősztől lakott egy ferences kolostorban, folyamatosan papnak öltözve. Röviddel azon budai hegyi rész Vörös Hadsereg általi elfoglalása után, ahol az említett kolostor található, legnagyobb meglepetésére egy ismeretlen polgári személy jött érte géppisztollyal felszerelt orosz tisztek kíséretében, és elvitték egy közeli tanyához, amelyet nyilván lefoglaltak, és szovjet katonai célokra használtak. A civil ruhás a személyére kiállított többnyelvű dokumentummal igazolta magát, mint egy nemzetközi kommunista értelmiségi szervezet tisztjét. Valószínűleg magyar volt, mivel folyékonyan beszélt ezt a külföldiek számára oly nehezen megtanulható és kiejthető nyelvet. Barankovicsot órákig faggatta udvariasan jövőbeli terveiről. Ő őszintén ismertette az idegennel azt a szándékát, hogy hivatalosan megszerzi a *Magyar Nemzet* című napilap közéleti és szerkesztésének jogát, amelyet a német megszálló hatalom felfüggesztett. Jelezte, hogy a kiadó egyik vezetője volt, és a napilap kiadói még időben megmentettek és vidéken tároltak egy hatalmas mennyiségű papírt; következőképpen a jelenlegi papírhány ellenére semmi akadály nem lenne annak, hogy két héten belül megjelenjenek az utcán ezzel az újsággal. A magyar nyelvű kommunista értelmiségi biztosította Dr. Barankovicsot, hogy ez ügyben nem lesznek nehézségek, mert a fegyverszüneti megállapodás értelmében az olyan vagyont, amelyet a német megszállók vagy az általuk létrehozott kormány kobzott el, vissza kell adni korábbi tulajdonosainak, és azokat, akiket a nemzetszocialisták, a németek vagy a hazaiak távolítottak el állásukból, segíteni kell abban, hogy azt újra elfoglalják. A fegyverszüneti megállapodás értelmében Barankovics mint az általa közzétett napilap felelős szerkesztője és a kiadó vezető tisztségviselője egyértelmű jogcímmel rendelkezik a napilaphoz és munkájá-

hoz. A kommunista magyar vagy magyarul beszélő orosz biztosította, hogy a napilap újbóli megjelenésének támogatására kormányhitelt is kap. A szerkesztőket nem fogják cenzúrázni és korlátozni, szabad kezet kap a kolumnisták és más újságírók kizárólag saját preferenciái szerinti kiválasztásában. „Csak egy kérésük volna, egy szóbeli kötelezettségvállalás, miszerint engedélyezi, hogy kizárólag a nemzetközi kapcsolatokról szóló külföldi híreket és szerkesztői cikkeket egy bizalmi emberük a közzététel előtt ellenőrizze. A szovjet titkos ügynök biztosította Barankovicsot, hogy a bizalmi cenzor, aki rendes alkalmazottként dolgozna a szerkesztőségben, nem lenne jogosult semmiféle írás közzétételére. „Szerepe csak annyi lenne, hogy a külügyekkel kapcsolatosan megelőzné bármi olyasminnek a publikálását, ami árthat a Szovjetunió érdekeinek, vagy zavarná a Szovjetunió és Magyarország között remélt jó kapcsolatokat.” A szovjet ügynök megjegyezte, hogy „természetesen egy ilyen cenzor létezéséről senki sem tudna kettőnkön kívül”. Biztosította, hogy pozitív válasz esetén gondoskodni fog a napilap mielőbbi megjelenéséről, és minden szükséges segítségről a kezdeti nehézségek legyőzésére. Barankovics késedelem nélkül azt válaszolta neki, hogy nincs módjában megtenni az elvárt ígéretet. „Akkor felejtjük el az egész ügyet” – válaszolta a „látogató”. Mivel vitájuk során feltárta állítólagos szerepének bizonyos aspektusait, Barankovics legalábbis hipotetikus jelleggel felismerte, hogy embere a kommunista hierarchia magasabb rangú tagja volt. Barankovics a következő hónapokban megtudta, hogy a negatív válasz, amelyet ennek a kommunista ügynöknek adott, meghiúsította a napilap visszaszerzésére formált jogait, bár Tildy, a Kisgazdapárt vezetője, aki hamarosan köztársasági elnök lett, valószínűleg minden tőle telhetőt megtett a lap visszaállításáért. Miklós Béla ideiglenes miniszterelnök, aki jól ismerte Barankovicsot, talán hogy kárpótolja a veszteségért, felajánlotta neki a Miniszterelnöki Hivatalban a sajtóosztály vezetőjének állását államtitkári ranggal. Ahelyett, hogy elfogadta volna, Barankovics arra tett erőfeszítéseket, hogy egy nem a nevében, hanem tényleges politikai viselkedésében keresztény párt elismerését megszerezze.

Eközben a Kereszténydemokrata Néppárt gyakorlatilag minden fontosabb tagja és önzetlen segítője azt sürgette, hogy Pálffy gróf távozzon pártvezetői helyéről, és Barankovics vegye át a párt vezetését. Felismerték, hogy a radikálisan megváltozott körülmények között egy olyan párt, amelynek elnöke gróf és nagybirtokos, nem tudná megnyerni fő társadalmi tartalékának, a vidéki néptömegeknek a támogatását. Ráadásul egy ilyen pártvezető reménytelenné tenné a párt elismerését. Ezen megfontolásokon túlmenően nagybátyja, Apor püspök korai halála miatt Pálffy teljesen elvesztette hasznosságát a párt számára.

Ugyanakkor a potsdami konferenciát (1945. július) követően a SZEB tolerálta, hogy egy újonnan létrehozott Nemzeti Bizottság – amely az említett négy, az ún. Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot alkotó politikai párt vezető tagjaiból állt – joghatósággal rendelkezzen adott politikai csoport parlamenti választáso-

kon való részvételének engedélyezésére. A Demokrata Néppárt késedelem nélkül, már augusztusban jelentkezett, hogy elismerjék jogát a következő választáson (1945) való részvételre. Ám a Nemzeti Bizottság az ugyanilyen irányú döntést csak a választások kiírt időpontja (november 4.) előtt öt héttel – vagyis csak szeptember végén – tudta meghozni.

A fennálló körülmények között nem volt esély hozzájutni ilyen rövid idő alatt megfelelő székhelyhez, járművekhez és más nélkülözhetetlen cikkekhez, amelyek nélkül országos párt nem tudott választási kampányt folytatni egy mégoly mérsékelt siker reményében sem. Egy jól szervezett országos mozgalom valószínűleg meghozta volna a szükséges pénzeszközöket, de ehhez is legalább két hónapon át óriási erőfeszítéseket kellett volna tenni. Ha a párt a szükséges pénz- és tárgyi eszközök nélkül szállna be a választásokba, előreláthatóan csak néhány mandátumot szerezhethetne. Ebben az esetben a kommunisták azt állíthatnák, hogy a „keresztény párt” nem képes a néptömegekben gyökeret verni, és a hívők politikai jelentősége Magyarországon csekély. Következésképpen a párt úgy döntött, hogy tartózkodik az 1945-ös választásokon való részvételtől. Barankovics pártvezető rendíthetetlenül azon az állásponton volt, hogy ne induljanak a Kisgazdapárt listáján, ne kössenek se vele, se bármely párttal paktumot még egyetlen választásra sem. Pártjának két entellektüel tagja, Eckhardt professor³⁸⁶, a modern francia irodalom legnagyobb magyar tekintélye és Bálint professor, a paraszti szubkultúra tekintélye és egy paraszt kertész fia, a kisgazda listán kapott mandátumot. Amikor megválasztották őket, a Nemzetgyűlés egyik első ülésén a Demokrata Néppárt képviselőiként mutatkoztak be. Ezt a kisgazdák által tolerált manővert azzal a céllal hajtották végre, hogy a párt hangot adhasson véleményének vagy tiltakozásának a törvényhozásban, ha a kisgazdák nem akarják megvédeni az egyházak jogait, illetve a vallás, vagy a természetjog posztulátumait. (A lépés jogosnak bizonyult: csak a Kisgazdapárt javasolta a „vallás” tárgyának átminősítését fakultatívvá az elemi és a középiskolák tantervében érvényes „kötelező” helyett.) Az országos választáson a KALOT-nak, a szovjet parancsnokság által addigra már felszámolt korábbi Katolikus Szociális Népmozgalom mag szervezetének tizenhét fontos tagja a kisgazdák listáján kapott mandátumot. Titkos megállapodás született, hogy amikor a keresztény elvek úgy kívánják, és a Demokrata Néppárt meghívja őket, késedelem nélkül az utóbbihoz csatlakoznak. Így a pártnak 1945–1947-ben két rendes és tizenhét *in petto* képviselője volt a Házban.

A párt vonakodásában, hogy a feltüntetett feltételek mellett a választásokon részt vegyen, a fent említett megfontolások mellett a következők is fontos szerepet

³⁸⁶ Eckhardt Sándor (1890–1969) irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az irodalomtudományok doktora, 1923 és 1958 között a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán a francia nyelv és irodalom tanára.

játszottak: sok keresztény hívő és más elvhű antikommunista meg volt győződve arról, hogy a szovjetek által gerjesztett kommunista áradatot csak akkor lehet megfékezni, ha a demokratikus antikommunisták mind összegyűjtik erejüket, és győzelemhez segítik az egyetlen olyan pártot, amelyet a marxizmus vagy a marxizmus-leninizmus nem fertőzött meg, és tisztességes esélye van a kommunista erők fölé kerekedni: azaz a Kisgazdapártot. A szerzőt – pap barátainak tájékoztatása szerint – az 1945 szeptember végén Nagy-Budapesten tevékenykedő rendes papok gyűlésén erőteljesen támadták, mivel – bár soha nem volt semelyik pártnak sem a tagja – jelentős szerepet játszott azáltal, hogy egy ilyen politikai *ad hoc* integrációt támogatva határozottan ellenezte egy „keresztény pártnak” – a pártnak vagy bármely más politikai csoportnak – a választásokon való részvételét, mivel ez csak megosztaná, és ezáltal gyengítené az antikommunista erőket. Ez az oka annak, hogy az 1945-ös választásoktól szembetűnően távol maradtak. De ez egyben a titka – legalábbis nagyrészt – a Kisgazdapárt által az 1945-es választásokon (még az október 7-i budapesti helyhatósági választásokon is) aratott fenomenális győzelemnek. Egy apró szegmens kivételével, amely a reménytelen, a szavazatok egy százalékát megszerező Polgári Demokrata Párt jelöltjeire szavazott, a politizáló katolikus hívők képességeiket, politikai tapasztalataikat, készségeiket, befolyásukat és szavazataikat egyaránt a kisgazdák győzelmére összpontosították, amely a masszív szovjet katonai megszállás alatt is a szavazatok 57 százalékának megszerzésében realizálódott. Ennek megakadályozása érdekében a Kreml ragaszkodott ahhoz, hogy a koalíciós partnerek állapodjanak meg a jelöltek közös listájáról. Ahogy az MRP Franciaországban 1944-ben elutasított egy ilyen kommunista javaslatot, úgy Magyarországon is ezt tette a Demokrata Párt és az FKGP.

1945-ben egy politikai párt az alábbi négy kategória egyikébe sorolódott be: a) *hivatalosan „nem elismert”*, csak papíron létezik, következésképpen tétlenségre, illegalitásba vonulásra vagy önfelszámolásra van ítélve; b) létezése hivatalosan *„elismert”*, de a választásokon nem vesz részt; c) a választásokon való *részvételre* jogosult párt, de különben a demokrácia építésére nem; d) az öt párt, amely kizárólag és teljes mértékben képes felépíteni a demokráciát (a nemzeti bizottságokban, a nemzeti tanácsokban, a népbíróságokon és az igazoló bizottságokban való részvételük révén is – ezek ugyanis a túlzottan kiváltságos pártok választásokon túli tevékenységei). A párt vezetője (a továbbiakban vezető, aki minden esetben Barankovics) jól kihasználta a kényszerű politikai inaktivitás állapotát, hogy kidolgozza (kodifikálja) azokat az alapelveket és fő irányvonalakat, amelyek mentén a pártot kibontakoztatását és vezetését tervezte. A rendkívüli körülmények miatt a rendszerezésüket tartalmazó memorandumot nem terjesztették jóváhagyásra a párt szélesebb önkormányzata elé, de bizalmasan kaptak belőle a párt legfontosabb tagjai, külső szakértői, morális és intellektuális támogatói. A vezető-szerző ebben a kortárs „keresztény párt” egyenesen egyik legfontosabb problémájával szembesített.

A klerikalizmus kérdése

„A Néppárt világnézeti párt” és mint ilyen, nem az egyház vagy bármely felekezet politikai meghosszabbított karja. Nem vagyunk „egyházi párt” e fogalom két jelentésének egyikében sem. Egyrészt, egyik keresztény egyháznak vagy felekezetnek sincsenek olyan papjai, akik nyíltan vagy titokban meghatároznák politikai programunkat és magatartásunkat; másrészt, tagjainkat nem az egyház nevében és segítségével szeretnénk toborozni, a hieratikusan hatalmat nem kívánjuk bevonni tevékenységünkbe.” A keresztény politika... alapvető kötelessége, hogy biztosítsa, őrizze a földi eszközöket, amelyekre az egyháznak szüksége van feladatának teljesítéséhez, és az azokért vívott küzdelemhez. Nem az egyház segítségével és költségén akarunk aktívak lenni a közéletben.

„A keresztény ideológiai pártnak nem szabad csupán hitvédő politikát képviselnie. Politikája nem merülhet ki a következetes tagadásban: funkciója nem csak egy féké.” A párt programját nem szabad leszűkíteni a bolsevizmus elutasítására és az egyház szabadságának védelmére. A pártnak a szociális demokratikus haladásban élni kell járnia. A természetjog szempontjából újra kell formulálnia a demokrácia fogalmát, amely így egyenlőségen és szabadságon alapul. A természetjog minden posztulátumát bátran és nem szelektíven, megkülönböztetés-mentes módon kell alkalmaznia az iparosodott és más modern társadalmak összetett szociális kapcsolataira. Segítenie kell az emberek jogos kívánságainak megvalósulását.

A párt nem lehet olyan hagyományok megőrzésének eszköze, amelyek elmentésesek a társadalmi és demokratikus haladás posztulátumaival, feltéve, hogy ezek nem mondanak ellent a természetjog kívánalmainak.

A végső eligazító sorok egy *ceterum censeo*ként szólnak: „A keresztény politikának minden körülmények között kerülnie kell, hogy politizálásával az egyházra terhet rakjon. Példásan a hajlíthatatlan hűségben az egyház iránt és a vele való azonosulásban, a pártnak ízlésesen, gondosan kerülnie kell minden tüntető megnyilvánulást, továbbá folyamatosan és meggyőzően a normának való szoros megfelelést kell mutatnia: *sentire et vivere semper cum ecclesia.*”

Egy „apollóni” vezető

Vezérfonalunkhoz hűen először le kellett zárunk a történelmi konfliktushelyzetben részt vevő ágens tárgyalását, majd csak ezután figyelünk fel és térünk rá az emberre – itt Barankovics Istvánra –, aki bárki másnál jobban személyesítette meg és vezette a kollektív társadalmi ágenst – itt a Demokrata Néppártot. Már találkoztunk vele az előzőleg tárgyalt keresztény pártokkal és mozgalmakkal kapcsolatban, kivéve a most szóban forgó keresztény pártot, amely 1920–1921-

ben volt a csúcson, amikor Barankovics éppen belépett a serdülőkorba. De még nem mutattuk be őt. Hozzuk helyre ezt a mulasztást!

Apai nagyszülei Barankovics István és Komáromy Emma voltak, anyai nagyszülei Bartha Ferenc és Kun Mária. Az olvasó talán csodálkozik, miért relevánsak témánk szempontjából a Barankovics nagyszülők nevei. Nos, azért, mert az adott négy nagyszülő neve – közülük három szemmel láthatóan magyar – azt jelzi, hogy Barankovics 75%-ban etnikai magyar, 25%-ban szerb származású. A szerző teljesen tisztában van azon vállalkozás hiábavalóságával, sőt butaságával, hogy egy ember etnikai származását vagy összetételét elődei neve alapján azonosítsuk. A megadott adatok azonban épp eléggé demonstrálják, milyen abszurdak is az olyan sustorgások, mint hogy „egy rác (szerb) akar a katolikus politikai vezető lenni”, amivel ellenségei akadályozni próbálták felemelkedését. Hogy apja, és csakis ő, mit hagyott rá többek között „szláv génjein” keresztül – ha ilyen gén-kategória egyáltalán beazonosítható –, az vitatott kérdés.

Egyvalami azonban biztos, hogy ez a buzgó római katolikus (és a püspökségének katolicizmusa nem unitus, hanem közönséges latin rítusú volt), és nem kevésbé lelkes elemi iskolai igazgató sem szláv temperamentum jellemzőket, sem szláv szomatikus tulajdonságokat nem örökölt át a fiának.

Izgalmas események közepette mutatott nyugodtságával kiérdemelte azok csodálatát, akik jól ismerték, de nem titkolt ellenszenvét is másoknak, akik az új uralkodók – nem csak az állítólagos „osztályellenesség” elleni – galádsága által előidézett hirtelen emberi tragédiákra vehemens érzelmi reakciókat vártak volna tőle. Nem kétséges, hogy Barankovics valóban következetesen apollói módon (Nietzsche) viselkedett, még akkor is, ha a fiatal politikusok friss felhozatalából álló közönsége jobban értékelte volna egy dionüszoszi kedély romantikus kitöréseit. De társas viselkedésének ez az apollói jellege jól illett Barankovics politikai Dávid-szerepéhez – egy keresztény kisebbségi párt vezetőjeként –, szemben Góliáttal, a helyi megtestesüléseinek különböző formáiban szinte tapintható szovjet uralkodóval, a politikai hatalom országon kívüli és belüli, katonai és minden egyéb jelentős alapjának kizárólagos kontrollálójával. Az adott helyzetekben „Dávid”, mint pártjának szóvivője, csak úgy tudott hatékonyan kényes kérdésekről tárgyalni a Rákosi alakját öltött „Góliáttal”, ha rendelkezett a képességgel és ügyességgel, hogy nyugodt és körültekintő módon haladjon – borotvaélen a kompromisszumok erkölcsi mélye és a fizikai pusztulás szakadáka között, ahová egy dühkitörés összes társaival együtt juttatná – egy tisztességes *modus vivendi* felé különböző, nem kizárólag vallási területeken. Barankovics rendíthetetlen nyugalma és kiegyensúlyozottsága még az izgalmak közepette is, amelyekben gyakran és bőségesen volt része, nem magára kényszerített önfegyelem eredménye volt, hanem nyugodt kedélyének, e vele született személyiségjegyek látványos megnyilvánulása. Életpályája alakulásában hasonlóan nagy jelentősége volt apja kitaró és mély érdeklődésének a paraszti

kistermelők és paraszti önkéntes egyesületek valódi szövetkezetei iránt, amelyeket teljes mértékben a paraszti tagság igazi együttműködő erőfeszítéseinek köszönhetően alapítottak meg, szereltek fel és tartottak fenn. A fiatal Barankovics megtanulta, hogy egy szilárd és humánus társadalom életének alapelvei az „önsegély és önkormányzat”, melyek működése – feltéve, hogy racionálisan alkalmazzák őket – végül mind politikai, mind gazdasági téren valódi magyar nemzeti demokráciához vezethet. Kétségtelen, hogy ezt a mi Barankovicsunk apjától örökölte, bár nem teljesen a gének még mindig misztikus működése révén.

Még nem volt 39 éves, amikor áprilisban a párt vezetőségének egyhangú szavazása őt tette meg vezetőnek, és ejtette, ahogy mondani szokták, Pálffy grófot. A papok és a szerző kivételével azok, akik a párt vezetőségét alkották, és Barankovicsot vezetőjüké választották, majdnem megegyeztek az 1943-as győri konferencia óta konszolidált Katolikus Szociális Népmozgalom vezetőségének tagjaival. Barankovicsnak hamarosan meg kellett tapasztalnia ama merészség keserű következményeit, hogy elfogadta a „keresztény párt” vezetőjének szerepét, noha csak közember volt, pláne, hogy elődje, Pálffy gróf nem vonult önkéntesen vissza a vezetéstől. Akkoriban a hierarchia felső szintjein még mindig a hagyomány uralkodott. És az a hagyomány, hogy az ország úgynevezett katolikus vagy keresztény pártjának vezetője arisztokrata, 1895-től Barankovics 1944. áprilisi vezetővé választásáig megszakítás nélkül élt. Jellemzően 1896–1899-ben az első hivatalos „katolikus párt”, a Néppárt (Széchenyi és segítőársai, majd később a keresztény liberálisok köre Eötvös informális, szimbolikus vezetésével soha nem szerveződtek politikai csoporttá) vezető struktúrája tíz arisztokrata taggal rendelkezett, akik a párt végrehajtó bizottságának 38,4%-át képviselték. Emellett az ország egyik vezető és leggazdagabb arisztokrata családjának három tagja felváltva volt elnöke az úgynevezett katolikus vagy keresztény pártnak, gyakorlatilag egész fennállása alatt, 1895–1917 és 1921–1944 között. Volt három Zichy gróf, az alapító, Nándor, fia, Raphael és János, az alapító unokaöccse. Gróf Pálffy József elnöksége alatt első hivatalos nevén a Kereszténydemokrata Néppárt megkezdte rövid és viszontagságos létezésének 1944 októberétől 1945 áprilisáig tartó első szakaszát. Aztán megtörtént az, „ami csak egy exkluzív szovjet-orosz megszállás alatt történhetett meg, hogy egy újságíró bitorolja Pálffy székét.” „Hát nem egy szerb? Talán az oroszok megbíznak benne mint szintén szlávban.” Az ilyen pletyka széles körben terjedt, és volt hitele, főleg a vagyonukat veszített felső rétegek katolikus hívőinek körében, illetve akkor, amikor egy pap hozott ilyen „sokkoló” hírt. Sok „igazi hívőnek” elegendő volt hallani a „kínos” hírt 1946. január 26-án az első és utolsó interjú megjelenéséről, amelyet az *Új Szó* szerkesztője – egy budapesti napilapé, amely a szovjet hadsereg tulajdonában levőként mutatkozott be – vele, mint az egyetlen, a nemrégiben összehívott törvényhozáson kívül maradt pártvezetővel

készített, hogy arra a következtetésre jusson: Barankovics „a szovjetek embe-
re”. Ki törődött az interjú tartalmának és jellegének ellenőrzésével? Amikor ké-
sőbb több érsek és püspök megkapta az eredeti újság kefelevonatát, amelyben
az „inkriminált” interjút közzétették, azon tűnődtek, hogyan zavarhatott ez meg
bárkit. Barankovics ugyanis interjújában (*teljes* szövege az előbb említett bu-
dapesti napilap 1946. január 26-i számából készült újságkivágás formájában a
szerző előtt fekszik) egyszerűen három, a szerkesztő által neki címzett kérdésre
válaszolt, amelyeket mindig ugyanazokkal a szavakkal indított: „Mi a pártja
álláspontja...” Mivel ő az 1945-es választásokon nem volt jelölt (ennek okait
korábban jeleztük), a szovjet és/vagy a magyar kommunisták nyilvánvalóan el
akarták őt helyezni, ezért a magyarországi egyetlen magyar nyelvű újság, amely
– ahogy a lapszámok első oldalán is jól látszik – a Szovjetunió tulajdonában volt,
szerkesztőjének ki kellett kérdeznie őt a párt irányultságáról a következő három
kényes kérdéssel kapcsolatban: a kormányforma (a köznyelvben és a szerkesztő
kérdésének szövegében, hibásan megnevezve államforma), a szovjet–magyar
kapcsolatok, valamint a földreform. Az elsöre nézve Barankovics simán azt vá-
laszolta, hogy „pártunk programja a keresztény államfelfogás magyar formában
való megvalósulása.” Terjedelmi megfontolások miatt a párt álláspontját ebben
az interjúban és más közleményekben, a köztársaság vs. monarchia kérdésében
akkor fogjuk összefoglalni, amikor ezzel a fokális kérdéssel foglalkozunk. Ba-
rankovics a szovjet–magyar viszony kérdésével kapcsolatban mellőzte a Szov-
jetunió dicséretét vagy dicsőítését, amely Sztálin alatt a politikai etikett kötelező
szabálya volt, de hangsúlyozta, hogy a pártnak reálsan kell „értékelnie a szovjet
megszállás tényét”, és „az ország függetlensége és belső szabadság kedvéért a
magunk részéről mindent meg kell tennünk, hogy a szovjet–magyar viszony a
kölsönös bizalom szilárd alapján nyugodjon”. Ez valóban nem hangzik társ-
utas nyilatkozataként, hanem inkább olyan, mint egy részlet a külügyminiszter
költségvetési beszédéből. Ami az interjú utolsó, földreformmal kapcsolatos kér-
dését illeti, Barankovics releváns választát akkor fogjuk felhasználni, amikor a
földreformmal mint második fokális kérdéssel részletesen foglalkozunk. De már
ebben az összefüggésben is jeleznünk kell, hogy Barankovics erőteljes nyilat-
kozatot tett, miszerint pártja teljes erejével küzdeni fog minden olyan nyílt vagy
rejtett kísérlet ellen, amely megpróbálná helyreállítani a „nagybirtokrendszert”.
Ez világos üzenet volt mindazoknak, akik 1946-ban, sőt még 1947-ben is ab-
ban reménykedtek, hogy a békeszerződés ratifikálása szükségszerűen a szovjet
megszállás végét jelenti, és hogy az 1945-ös földreformot (valójában a föld el-
kobzását és földosztást) és eredményeit alkotmányos jogszabályi intézkedések-
kel visszacsinálják, és nagy földtulajdonuk, legalábbis egy bizonyos mértékig,
helyreáll. A föld 1945-ös elvételének emez áldozatai, köztük megyéspüspökök
mint a nagybirtokok és felszereléseik haszonélvezői, valamint a szovjet intézke-
dések által ténylegesen tönkretett korábbi nagybirtokosok azt kellett, hogy fel-

ismerjék: az úgynevezett keresztény párt, a Demokrata Néppárt várakozásukkal ellentétben a jövőben is – még akkor is, ha a szovjet hadsereg kivonulása a hazai hatalmi egyensúlyt az ő előnyükre változtatná meg –, ellenzi tulajdonjoguk természetbeni helyreállítását, legalábbis oly módon, ahogyan emberileg érhető álmódosításukban elképzelték. Magas egyházi javadalmazottak voltak azok között, akiket megdöbbentett a párt határozata a korábbi nagybirtokosok tulajdonjogainak helyreállítása ellen, amennyiben gazdaságuk még mindig a nagybirtok kategóriába tartozna (1000 hold vagy több). Ahogy láttuk, Barankovicsnak már vezetésének kezdeti szakaszában számos ellenfelet sikerült összegyűjtenie, akik az *ancien régime*-ben hatalombirtokosok voltak, és – függetlenül attól, hogy az idegen uralomnak milyen elnyomó intézkedései voltak – megtartották a hagyományosan nagy presztízsüket. A lakosság részben askriptív orientációjú. És a megszálló rezsim által a befolyás, az életszínvonal és az életmód tekintetében biztosított és/vagy támogatott társadalmi rétegződés mellett hamar kifejlődött a két külföldi megszállás előtt kialakult társadalmi presztízs szerinti rétegződés is. Az utóbbit nemcsak azok támogatták erőteljesen, akiknek komoly kifogásuk volt az új rendszer bármelyik felkapaszkodottjával szemben. Az új hatalombirtokosok és ügynökeik könyörtelensége a köztisztletben álló törzsökös magyar emberekkel szemben sok „kisemberben” is a szolidaritás érzését keltette fel a vagyonszerzett osztályok nem egy tagja iránt. A rendíthetetlen Barankovics egy másik vitás ügygel is szolgált ellenfeleinek. Hogy ezt értékelhessük, lépünk vissza tőle a pártjához.

Barankovics rájött, hogy ugyanazon a néven, amelyen Pálffy gróf vezette, és amelynek első ténykedései az NKVD beavatkozását idézték elő, reménytelen lenne hivatalos elismerésére törekedni. Bizonyos változás, amelyet a párt nevében a helyes irányba tesznek, becsületmentő eszköz lenne elsődlegesen azok felé, akik elismerésének ügyében néhány héttel azelőtt még negatív állásponton voltak, de új vezetése miatt hajlandókká váltak arra, hogy engedélyezzék. Egy másik, nem kevésbé súlyos érv választ adott arra a problémára is, hogy mi lenne a helyes irány a névváltoztatásnál. A keresztény attribútum a jobboldali radikalizmus felemelkedése során, a 30-as évek végén és a 40-es évek elején, majd még inkább a német megszállás alatt a közéletben konkrét politikai konnotációt kapott. Magyarországon „keresztényen” ugyanazt értették, mint a Harmadik Birodalomban az árján, azaz hogy nem zsidó. És a keresztény politikai orientáció nem a jelentéktelen „keresztény párt” politikai viselkedésével volt azonos, hanem olyan politikai kurzussal, amely a társadalom gazdasági és általános kulturális szervezetében eliminálja a „zsidókat” hatalmi pozícióikból. Mindama borzalmak után, amelyeket az elmúlt években a legtöbb olyan ember, aki vallásától függetlenül zsidónak minősült, Magyarországon és kívül elszenvedett, a „keresztény” jelző nagyszámú túlélőnek, ezek hozzátartozóinak és barátainak a párt azon elhatározását *szimbolizálná*,

hogy az újonnan szervezett politikai életben egy legalábbis mérsékelt *antisze-mita politikai tendenciát* fog képviselni. A pártnak – úgy gondolták – nemcsak a valódi keresztény hívők elnevezésre adott reakcióival kell törődnie, hanem azokéival is, akik szenvedtek a „keresztény” szóval visszaélők politikájának esetleges utólagos és közvetett hatásaitól. S az új hatalombirtokosok és az adminisztratív állomány tagjai között jelentős volt azok száma, akiknek – ha nem is személyesen, de családjukkal való azonosulás révén – szenvedést okoztak az antiszemita, pszeudokeresztény közpolitika halálos következményei. Sokan közülük el tudták volna zárni a párt parlamentbe vezető útját. Emellett, mint azt már korábban elmondtuk, az úgynevezett „keresztény párt” közpolitikájának a két háború közti időszakban, ahogy előtte is, *erősen konzervatív színezete volt*. Ezzel ellentétben mindazok, akik 1943-tól egy „új keresztény párt” létrehozásáért küzdöttek, többé-kevésbé radikális társadalmi reformisták voltak, akik – határozott ellentétben a megszilárdult keresztény párt hagyományos konzervativizmusával – olyan politikai csoportot akartak, amely a természetjog posztulátumait minden intézményi területen szigorúan alkalmazó radikális reformok révén Krisztus királysága építésének szenteli magát. A többnyire az új, harmadik katolikus politikai nemzedékhez tartozó radikális aktivisták, beleértve a párt új vezetését, attól tartottak, hogy a „keresztény” jelzőnek a névben való megtartása miatt sok ember gondolhatja, miszerint a párt valamilyen mértékben elkötelezte magát a konzervativizmus egy legalábbis mérsékelt változata mellett. Így a párt neve elhomályosítaná a párt tényleges jellegét, és nem lenne képes hatékonyan szimbolizálni azon szándékát, hogy egy akár radikális társadalmi változást – persze nem úgy, ahogy a hatalmon lévők gondolják – aktívan támogasson.

A többség ama meggyőződéséhez, hogy a „keresztény” jelzőt el kell hagyni a párt nevéből, a *klerikalizmus problémája* is hozzájárult.

Nem kétséges, hogy a „keresztény” pártoknak a múltban, ahogy már írtuk, erős klerikális színezetük volt. Az adott kritikus helyzetben a párt vezetése különös figyelmet fordított arra, hogy az egyházat rosszindulatú ellenségeinek szemében semmilyen felelősséggel ne terhelje politikája, taktikája és a helyzetnek a politikában elkerülhetetlen olykori hibás megítélése miatt.

Ha a párt a már azonosított okok miatt többi nem nevezi magát „keresztény pártnak”, és tartózkodik attól, hogy legfontosabb pozícióiban papok legyenek, senki sem állíthatja, hogy őszintén és okkal támadja a pártot állítólagos klerikalizmusa, valamint az egyházat a „pártján keresztül a politikába való beavatkozás” miatt. E megfontolások alapján úgy döntöttek, hogy a párt nevét Demokrata Néppártra kell változtatni, és kérni kell ennek hivatalos elismerését.

A párt nevének említett megváltozása jól szemléltette klerikalizmus ellenes álláspontját. A párt egész fennállása alatt elszánt volt és maradt arra,

hogy az egyház és az összes felekezet szabadságáért, nemkülönben a vallási szabadságjogok teljes köréért harcoljon. A feljegyzések azt mutatják, hogy tagjai a párt elhatározása és elvárásai szerint éltek. Képviselő tagjai továbbra is a saját és családjaik szokásos szentségi életéből merítették erőt, hogy az egyházat és a közjót megfelelőképpen szolgálják. Többségük korábban aktív volt a tagszervezetekben, a katolikus vidéki ifjúsági mozgalomban (ez, mint már jeleztük, sokkal több volt ifjúsági mozgalomnál), és nem kevésbé a plébániáikban. Az 1947-es választások után a párt képviselőinek ötven százaléka paraszt volt; néhányan pedig ipari munkások és önálló vállalkozók. (Az ország harmadik legnagyobb gyáripárú városában, Győrött a párt több szavazatot szerzett, mint korábban a kommunista párt vagy a marxista szociáldemokrata párt.) Összetételében, képviselőinek hivatása tekintetében egyetlen más párt sem volt ennyire „demokratikus”. Igaz, a lényegesen kisebb Parasztpárt minden tagja gyakorlatilag kizárólag parasztfiakból állt, de felnőttkorukban szinte egyikük sem élt földművelésből. A törvényhozás öt kiváló tudós tagjából három volt a párt tagja, szakterületeik: a modern francia irodalom, a katolikus parasztság szent tudománya, a katolikus társadalomfilozófia és jogfilozófia. Ezek a képviselők – parasztok, munkások, iparosok és értelmiségiek – családjukkal együtt hivalkodástól mentes vallási életet éltek. Többségük mindennap áldozott, és osztotta Barankovics véleményét, hogy különösen a viharos és stresszes időkben a párt építése és a törvényhozói szerep keresztény elveknek megfelelő teljesítése egy laikus apostolkodásának egyik legmeggyőzőbb és leghatékonyabb módja. A párt képviselői közül a 62 katolikus közös jogalkotási munkáját együttes szentáldozással kezdte, és időnként, bár nem fizikailag, erőt és vigasztalást merített a részvételből egy háromnapos visszavonuláson a Jézus Társaság budapesti Manresa házában. Ellenálltak a kísértésnek, hogy a vallást politikai célú eszközként, élelénkítő és erősítő technikaként használják, sőt visszaéljenek vele. Azonban magánemberekként nem titkolták el, hogy a primás inspiráló példája nyomán képesek voltak vállalni a halálos veszélyeit is annak, hogy katolikus hitvallókként a militáns istentagadó szovjet kommunista párttal küzdenek, mert fellelkesültek, vigasztalódtak, megnyugodtak és egyesültek Vele és testvéreikkel a Vinculum Christiani által megszerzett kegyelem révén. Keményen azon voltak, hogy az Ő segítségével jó eszközökké váljanak, edződjenek – ez volt teljesíteni kívánt feladatuk. Hogy valaha bevetik-e őket, mikor, hogyan és milyen célokra, ezt rábízta az Egyre, akinek katonái több mint kétszeres, háromszoros zsoldot kaptak. Vallásosságukat azonban nem fenyegette a felekezeti sovinizmus. A párt több református és egy evangélikus képviselője az ateista kommunizmus elleni közös harcban katolikus képviselőtársaikhoz hasonló buzgalommal csatlakoztak hozzájuk, ugyanolyan szolgáló szellemben és odaadással ugyanazért az ügyért, ahogy a szoros barátság és együttműködés

Mindszenty bíboros, Ravasz református püspök³⁸⁷ és Ordass evangélikus püspök³⁸⁸ között megteremtette a modellt, hogy azt ők és az összes keresztény hívő is reprodukálják. De a párt katolikus képviselő tagjainak buzgó vallásossága tökéletesen összeegyeztethető volt a klerikalizmus bármely változatának elutasításával. Vezető és intellektuális képviselőtársaik, különösen a híres egyetemi tanárok, Eckhardt Sándor és Mihelics Vid tanításait és az ő példájukat követve egyrészt következetesen figyelembe vették a tisztán kirajzolódó demarkációs vonalat egyfelől az egyház kompetenciaköre, másfelől pedig részben az állam, részben a felnőtt személyek és azok különféle csoportjai – az állam kivételével – között, amely határt nem kevés ember hajlamos elködösíteni. Megértették őket, és ha szükséges volt, őszintén kijelentették, hogy még a rendek sem egyetemes hatóságok, ezért nem illetékesek arra, hogy politikai, gazdasági kérdésekben, vagy például a művészetek és az irodalom területén – természetesen erkölcsi szempontból – mérvadó ítéleteket hozzanak. Szorosan kapcsolódtak a Szentatyához, és hálások voltak neki a természeti törvény ama posztulátumainak értelmezéséért is, amelyek a közügyek örvényében a legbiztosabb és legelismertebb vezérfonalak voltak. Időről időre kikérték a tudós és a társadalmi életben tapasztalt papok tanácsait egy kijelölt politikai probléma vagy tervezett politikai cselekvés morális következményeiről. De nem fogadták el egyetlen olyan pap tanácsát sem, aki egyszer már megpróbálta valamelyikükre „*rákényszeríteni*” irányítását vagy akarátát, és elvárta, hogy politikai irányelveit vallási okokból kövessék. Mivel a párt vezetője és az ő már említett segítője, Mihelics professzor gondoskodott a tagság rendszeres társadalomfilozófiai és etikai oktatásáról és a párt országos napilapjáról – elsősorban állandó rovatán keresztül, amely a *Pártiskola* címet viselte –, Barankovicsot nem kevés pap – köztük néhány befolyásos is – találta felelősnek a párt állítólagos „antiklerikalizmusáért”.

Amit e bírálatok antiklerikalizmusnak tekintettek, nem volt egyéb, mint a párt már tárgyalt szembenállása e tekintetben elvhű felvilágosító tevékenységével együtt a megrögzött hagyományos klerikalizmussal, amely a 30-as évek vége előtt a katolikus politikai életet áthatotta, tehetetlenségre vagy kudarcokkal teli létre kárhozotva a „keresztény” vagy „katolikus pártokat”. De *mi a klerikalizmus?* Egy pap akkor vétkes a „klerikalizmus” gyakorlásában, ha rendszeresen hoz olyan döntéseket, ad ki olyan iránymutatásokat, sőt utasításokat, tesz olyan nyilvános kijelentéseket adott helyzettel, kérdéssel, politikával, eseményekkel kapcsolatban, amely nyilatkozatokra, cselekvésekre neki, mint az egyház

³⁸⁷ Ravasz László (1882–1975) református lelkész, 1921-től 1948-ig a dunamelléki református egyházkerület püspöke, az MTA tagja.

³⁸⁸ Ordass Lajos, sz. Wolf Lajos (1901–1978) evangélikus püspök, a Lutheránus Világszövetség alelnöke.

hierarchiájában elhelyezkedő személynek nincs joga. Egy laikus viszont akkor esik a klerikalizmus „vétségébe”, ha valamely egyházi hatóságtól rendszeresen olyan irányelv(ek)et vagy utasítás(ok)at kér, amely(ek) az utóbbinak nem esnek a hatáskörébe, és/vagy ha az ilyen ügyekben vallási alapon ismételten az egyházi hatóság(ok) irányelveire vagy utasításaira hallgat. Egy adott kérdés későbbi megtárgyalása majd megmutatja, hogy az úgynevezett vegyes ügyekben a párt mindkét „tökéletes társadalom”, az egyház és az állam hatáskörét kellően figyelembe vette és elfogadta.

Fegyelmezetten, de szervezetlenül

A képviselők intenzív vallási élete és az őket körülvevő ellenséges parlamenti légkör megnövelte összetartozásuk érzését, és kifejlesztette a párttal való személyes azonosulásukat. Ezeknek az attitűdöknek a fokozódása erősen támogatta az amúgy kevéske csoportnormát és a fegyelmet. Ehhez nagymértékben hozzájárultak a marxista pártok politikai taktikájával kapcsolatos ismereteik és első kézből nyert élményeik. Személyesen tapasztalták meg a kommunista párt sokoldalúságát, a „cukorka és bot” technika számos változatának alkalmazását először is azért, hogy a párt fegyelmét aláássák, kohézióját lazítsák, másodsor pedig, hogy a vezetés ellen elidegenítő orientációkat csempésszenek be, ezáltal csökkentve a párt taktikai irányíthatóságát. Ezért szinte minden képviselő tag verbálisan is kifejezte: rá kellett jönnie, hogy az önkéntes együttműködési erőfeszítések által támogatott megfelelő párton belüli fegyelem a zárt csoport kohéziójának és hatékony vezetésének előfeltétele. És az utóbbiak nélkül az 1947–1949-es nehéz helyzetben a párt sokkal hamarabb osztozott volna a 20-as évek eleji „keresztény párt” sorsában, amelyet – ahogy megpróbáltunk rámutatni – semmi egyéb nem tett tönkre, mint a fegyelem és a szilárd vezetés hiánya. De egyetlen eset sem volt, amikor a képviselő viselkedése szembe ment volna a pártfegyellemmel. Nem tekintve egy pillanatig sem fegyelmi ügynek azt, amikor egy képviselőt – valószínűleg egy kommunista kémet, akit 1947-ben a párt listáján választottak meg – rövid úton felfedtek és kizártak a pártból.

A pártfegyelem lenyűgöző mértékét és időtartamát az alábbi két csoportnorma is remekül támogatta: (a) a párt azonosítja magát képviselőivel és a kevés alkalmazottal (újságírókkal, a párt hetilapjának kiadóival és szerkesztőivel), ezért elutasítja, hogy bármelyiküket a kommunisták által irányított kormány vagy egy kommunista ügynökség kegyeire bízza; (b) a párt (hetilapja) gondoskodik azokról a képviselőkről, foglalkoztatott tisztviselőkről (a hetilapnál alkalmazott újságírókról) és közeli hozzátartozóikról, akik a párt politikájának való megfelelésük és/vagy a párt iránti rendíthetetlen lojalitásuk következtében, esetleg bebörtönöztetés vagy a mozgásszabadságtól való adminisztratív megfosztás

folytán (például egy internáló táborban) elvesztették mandátumukat vagy kereseti lehetőségeiket.

A párt a helyzethez igazodott; függetlenségének megőrzése érdekében nem alakított ki állandó országos társadalmi szervezetet. A megszüntetett katolikus szövetségek tagsága az 1947-es választási kampányban igen lelkesen vett részt. Tagdíjfizető, kártyával rendelkező tagok nem voltak. Így az ÁVH (a kommunisták által ellenőrzött Államvédelmi Hatóság, röviden politikai rendőrség) objektív kritériumok alapján nem azonosíthatott senkit a párt tagjaként, feltéve, hogy nem *in flagranti* fogta el, azaz politikai akció közben, hiszen nem tartozott a „személyes identifikáció általi” párttagság látható szegmenséhez. Ez utóbbi a párt képviselőiből, néhány, a hetilapnál aktív újságíróból, és országosan kevesebb mint 500 olyan személyből állt, akik a budapesti központban és főként Nyugat- és Közép-Magyarország nagyobb központjaiban a párt választási kampányát látványosan és lelkesen szervezték, vezették. A párt képviselőinek számát tekintve a Parlament második legnagyobb pártja lett, egyetlen gépkocsi birtoklása nélkül. Ilyen minimális társadalmi szervezet és rövid választási kampány *finanszírozása* nem igényelt komoly erőfeszítéseket. A nyugat- és közép-magyarországi kisvárosokban és falvakban több tízezer egyszerű ember reagált a szóbeli pénzgyűjtési felhívásokra, adakozva egy köztisztelőben álló falusi öregnek, egy fiatal papnak vagy egy intelligensnek tartott vidéki orvosnak a szokásos meghagyással: „akkor legyen okos, és fordítsa jó célra!”

Miután befejeztük az egyes releváns konfliktushelyzetekben szerepet játszó három kollektív ágens bemutatását, valamint azon személyiségeket, akik e szervezett kollektív ágenseket – a szovjet megszálló hatalmat (amelyet eszköze, a kommunista párt képvisel), a magyar római katolikus egyházat és a Demokrata Néppártot – szimbolizálták és irányították, azokat a már azonosított három fokális kérdés körüli konfliktusokat vitatjuk meg, amelyekbe ezek a tényezők – különböző mértékben – bekapcsolódtak.

Első fokális kérdés: demokrácia és szabadságjogok

A „demokrácia” a kommunista párt és szovjet vezérlői számára a társadalom szovjetizációjának első szakasza alatt azt jelentette, hogy „a demokrácia általában – és itt, Magyarországon speciálisan is – a demokratikus többségnek az uralma, és nem a szavazat szerinti, vagyis általában bármilyen többségé.” (A Kommunista Párt vezető napilapja, a *Szabad Nép*, Budapest, 1946. május 26.) Kovács Imre közírő és a Parasztpárt egykori társelnöke helyesen értelmezte ezt a kijelentést, mikor azt állította, hogy a kommunista zsargonban a „demokratikus többség” egyenlő a kommunistákkal és a társutasokkal. [Imre Kovacs, *The Hungarian People's Republic* (A magyar népköztársaság), New York, National

Comettee of a Free Europe, Research and Information Center (Szabad Európa Bizottság, Kutatási és Információs Központ), 1950. augusztus, 1. o.] Az ország szovjetizálásának második szakaszában a kommunista szemináriumokon a demokrácia következő meghatározását tanították: „A proletariátus diktatúrájában a demokrácia *proletár demokrácia*, a kizsákmányolt többség demokráciája a kizsákmányoló kisebbség jogainak korlátozásával és e kisebbség ellen” [Joseph Stalin: *Foundations of Leninism* (A leninizmus alapjai), London, Lawrence and Wishart, 1942, 48. o.] Ezek voltak a demokrácia „hivatalos” jelentései, amelyek logikai és ténybeli következményeit Mindszenty bíboros és a párt vezetője következetesen támadta.

A nemzetiszocializmus minden formájának bukása után a népesség politikai szempontból éber részében még mindig széles körben terjedtek olyan értékek, mint az ember személye, vele született méltósága és alapvető jogai, a politikai szabadságjogok, valamint az emberek nemzeti önrendelkezése, a demokrácia. A hitleri erők által elszenvedett megszállástól tetőfokára emelkedett a nép szomja a demokrácia iránt, amelyet – amikor az ország történelmében majdnem elérték – két orosz invázió fojtott el csírájában, először 1849-ben, másodszor Oroszország ügynökei, agitátorai és korrumpáló aranya segítségével 1919-ben Kun Béla diktatúrája következett. A kommunista párt, bár jó képet vágott ezekhez az értékekhez, valójában aláásta őket azon indokkal, hogy az osztályellenesség jogait nem ismerik el, mivel az szabadságukat és politikai jogaikat a nép ellen használná, hogy megdöntse a „demokratikus rendszert” és visszacsinálja a forradalmi eredményeket.

Mindszenty bíboros szilárdan kiállt az emberi jogokért mint a természetjog posztulátumaiért, és ragaszkodott ahhoz, hogy a nyugati szövetségesek lépjenek közbe a kormánynál az emberi jogok érvényesítése érdekében. Egy külön pásztorlevélben a bíboros az egyház tiltakozását hangoztatta a német nemzetiségűek sokaságának válogatás nélküli és kegyetlen deportálása ellen. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. november 20-án 500 000-re tette a Magyarországról eltávolítandó etnikai németek számát, mintegy tíz százalékkal többre a tényleges létszámuknál. Vorosilov marsall elrendelte e határozat végrehajtását, de végül Magyarországnak sikerült a kiutasított németek számát valamivel több mint 200 000-re, a német etnikai kollektívának mintegy a felére csökkentenie.

A Néppárt, amely testületileg csak 1947 augusztusában kezdhette meg kampányát a választások előtt és alatt, utána kibontakoztatta azt a törvényhozásban az emberi jogok érvényesítéséért és a kapcsolódó politikai szabadságjogokért. Csupán jelképes parlamenti létezése során – 1946 februárjától 1947 júliusáig – mindössze csak arra szakosodhatott, hogy küzdjön az emberek politikai rendőrség általi önkényes, koncentrációs táborokba való internálása ellen. Ez azzal az ürüggyel történt, hogy szabadlábon potenciálisan veszélyesek lehetnek az állam rendjére. Barankovics a törvényhozásban (az 1948. április 27-én, a 63. ülés-

sen) meggyőzően, de természetesen hiábavalóan bizonyította, hogy a kormány jogszerű indok nélkül internált, és még mindig internál embereket, mivel az a szabály, amelyre a rendőrségi hatóságok egyedi döntéseik meghozatalakor hivatkoznak, már elvesztette érvényességét. És amikor ez a kormányrendelet még hatályban volt – a békeszerződés ratifikálása előtt –, annak jogszerűsége a legrosszabb tipikus fasiszta jogalkotási intézkedések egyikén alapult, amely ellen az akkori ellenzéki pártok, a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt a legnehezebb csatájukat vívták meg. Ma pedig a kormány ugyanezeket az intézkedéseket alkalmazza, mintha ez egy demokratikus jogforrás lenne”. A legkevesebb, amit a kormánynak meg kell tennie, hogy tartózkodjon az olyanok koncentrációs táborba hurcolásától, akiknek az ártatlanságát a bíróságok elismerték, és azokétól is, akiket a szabadságvesztés megszűnését követően szabadon engedtek. Az aktuális helyzet döntő aspektusa az, hogy „minden polgár folyamatosan ki van téve annak a veszélynek, hogy pusztán egy közigazgatási hatóság megfosztja őt a szabadságjogaitól, anélkül, hogy jogi védelmet igényelhetne.”

Tekintettel arra, hogy sok hasonló anomália alapult olyan rendelkezéseken, amelyek jogilag már nem érvényes egykori jogszabályok voltak, vagy olyan közelmúltbeli végrehajtási utasítások, amelyek feltűnő ellentmondásban álltak az 1946. évi új törvények és a békeszerződés 1947. évi XVIII. sz. magyar törvény által ratifikált rendelkezéseivel – ezek egyaránt az emberi jogok és a kapcsolódó politikai szabadságjogok kötelező tiszteletben tartását írták elő –, a párt vezetője hivatalosan javasolta egy Alkotmánybíróság intézményesítését. Ezt az elképzelést számos beszédében kifejtette, végül 1948. október 30-án (63. ülés) *Országgyűlési Napló*, 4. ülés, 1947. október 7. hivatalos javaslatként is benyújtotta a törvényhozásban. Pártja ezt elfogadta ama programjának kulcsfontosságú elemeként, amellyel az 1947-es választási kampányban küzdött.

Elképzelése szerint a tiszteletreméltó Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság illetékességi körét ki kell terjeszteni, hogy természetes vagy jogi személyek által felvetett jogi ügyekben is kompetens legyen a kormányzat bármely szintje és bármilyen közigazgatási hatóság részéről alkalmazott jogszabály, végrehajtási utasítás, rendelet, előírás, közigazgatási eljárás vagy szokásjog alkotmányosságának eldöntésében. „Alkotmányosság” természetesen az Alkotmányban meghatározott összes jogokkal és normákkal, köztük az elidegeníthetetlen emberi jogokkal és a politikai szabadságjogokkal való összeegyeztethetőséget értett. Így a javasolt bíróság joghatósága sokkal inkluzívabb lett volna, mint az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságé.

A párt különbizottságot hozott létre, hogy tanulmányozza a németek tömeges kitelepítését Magyarországról, elutasítva a kollektív felelősség elvét a politikai viselkedésért, a valódi és állítólagos bűnösségért, amelyet ennek az etnikai kisebbségnek számos tagja a német megszállás előtt és alatt tanúsított vagy elkövetett. Barankovics, amint megválasztották, a törvényhozásban követelte,

hogy a kormány pontosan ugyanazt a liberális politikát alkalmazza a német, többségében sváb nemzetiséggel szemben, amit a magyarok is elvárnak, hogy a szomszédos államok a magyar kisebbségükkel szemben kövessenek. Figyelmeztette a kormányt, hogy ennek az ügynek a kezelése során tartózkodnia kell az igazságosság és az egyenlőség kötelező szabályainak, valamint a természeti jog posztulátumainak megsértésétől, és beszédében Rákosi felé Wendell Willkie szavait intézte: „Ha megfosztjuk szabadságuktól azokat, akiket gyűlölünk, veszélyeztetjük azoknak a szabadságát, akiket szeretünk.” (*Hazánk*, 1947. október 31.) Egyidejűleg Barankovics egy „*Az emberiség nevében*” című szerkesztői cikkben azt kérte, rendezzék az ország német állampolgárainak kiutasítását, mivel „nincs olyan magasztos magyar érdek, amely mások természetes törvényes jogainak olyan figyelmen kívül hagyását követelné, hogy velük szemben erkölcsstelen módon járhatnánk el.” (*Hazánk*, 1947. október 3.)

A legmagasabb rangú katolikus vezetők, Czapik érsek és Papp püspök közötti megbeszélések során 1948. január 4-én Rákosi állítására, miszerint a magyarországi egyház nem áll ki egyértelműen a demokrácia mellett, az érsek így fogalmazott: „e tekintetben az egyház már állást foglalt, mégpedig XII. Pius pápa ajkaival és tekintélyével annak egyik karácsonyi rádióbeszédében. A pápa pontos meghatározást adott a demokráciáról, amely ellen a magyarországi egyház nem mondhat semmit. De ennek demokráciának kell lennie, és nem valami másnak.” Amikor a kormány törvényjavaslatot terjesztett elő, amely (mindössze kétnapos vita utáni) megszavaztatása esetén korlátlan felhatalmazást adna a kormány végrehajtó ágának, hogy bármit, amit akar – preferenciáinak megfelelően minisztertanácsi rendeletben vagy végrehajtási utasításban – szabályozzon, Barankovics ez alkalommal kemény hangon elmagyarázta, hogy a „prefasiszta, posztfasiszta és a fasiszta politikai rendszerek közös jellemzője volt, hogy demokratikus formalitások mögé rejtették lényegüket, a diktatúrát.” A választók azért küldték a képviselőket a Parlamentbe, hogy gyakorolják jogalkotási feladataikat. Még egy parlament sem jogosult lemondani a jogalkotási jogáról, „és nem jogosult arra, hogy ezt a jogot egy nagybani manőverben bárkinek átadja. A jogalkotó részéről szerepének elfogadása nem pusztán jogainak gyakorlása, hanem elsősorban *kötelessége*, erkölcsi és jogi kötelezettsége, amelyet önként vállalt, amikor jelölését, majd a néptől való megbízatását elfogadta. És törvényhozási kötelezettsége összeköti őt választókerületének lakosaival s a magyar nép egészével”. (Barankovics e beszédet október 13-án mondta el.)

SAJTÓSZABADSÁG?

A fegyverszüneti megállapodás teljes felhatalmazást adott a szovjet főparancsnokságnak a sajtó ügyeiben a békeszerződés ratifikálásáig, azaz több mint két döntő évig, amikor a politikai pártok az új politikai rendszerben a tömegtájékoztatás segítségével jutottak viszonylagos hatalomhoz és presztízshöz. 1945 áprilisában megállapodás született, hogy csupán a Magyar Függetlenségi Front négy, egy ideig öt tagpártja jelentethet meg napilapot.

A külföldi megszállás előtt tizenkét katolikus napilapot adtak ki, ráadásul 113 katolikus havi és heti kiadvány szolgált változatos célokat. Bár a püspöki kar ismételten eljárta a kormánynál, és Dinnyés miniszterelnök 1947 augusztusában legalább megígérte, hogy hamarosan engedélyeznek egy politikai párthoz nem kötődő katolikus napilapot, erre soha nem került sor. Az egész katolikus sajtó az Actio Catholica egyetlen, 8 oldalra korlátozott hetilapjából állt, és elégtelen cellulózellátás okán ebből is csak 20 000 példány jelent meg, bár a nagy kereslet miatt akár 100 000 példányt is könnyedén el lehetett volna adni. Emellett egy negyedévenként megjelenő irodalmi folyóirat és egy kis terjedelmű népszere, csak lelki célokat szolgáló hetilap volt engedélyezve. A kommunisták által ellenőrzött papirelosztó ügynökség még ezekkel a kiadványokkal szemben is gyakran megszorításokkal élt. Míg 1947-ig a kormány sajtó feletti ellenőrzése főként a cellulózkiosztás kommunista manipulációja révén volt hathatós, a kormány 1947-es sajtórendelete a hátrányos helyzetű sajtó szabadságát igyekezett megfojtani. Ennek a rendeletnek az adminisztrációja feltűnő megkülönböztetést alkalmazott a két megtűrt katolikus országos hetilap ellen. Ez az alkotmányellenes korlátozó intézkedés továbbá a jaltai nyilatkozat és a magyar békeszerződés releváns posztulátumaitól is szembetűnően eltért. A rendelet szerint a kiadványok nyomtatása vagy sokszorosítása a kormány jóváhagyásától függ, és terjesztése engedélyezést igényel, a belügyminiszter mérlegelésén múlik. Ennek a rendeletnek a végrehajtása 1948-ig a sajtó háború előtti relatív szabadságának utolsó nyomait is megsemmisítette. Elvileg nem volt cenzúra. Azonban a kormány a legkülönbözőbb és leghatékonyabb intézkedéseket alkalmazta következetesen egy jogilag soha nem megfogalmazott szoros cenzúra rendszerén keresztül.

Mint minden szakszervezet, a gépirók nemzeti szakszervezete is szakszervezeti választások nélkül, 1945 elején került a kommunista vezetés alá. Minden kiadónak volt nyílt szavazással „megválasztott” üzemi tanácsa, benne egy kommunista „funkcionárius káderrel”, akit felsőbb kommunista párthatóság kötelezett: gondoskodjon arról, hogy a nyomtatás vagy sokszorosítás megkezdése előtt minden cikk vagy könyv, a napi, heti vagy időszakos kiadványok következő száma teljes szövegének kefelenyomatát mutassák be formálisan a szakszervezet hivatalos képviselőjének, ténylegesen viszont a tájékoztatásügyi miniszter

hivatalos képviselőjének, akit a Kommunista Párt nevezett ki. Politikai napi- vagy hetilap esetén, amilyen a *Hazánk*, a Néppárt hetilapja volt, általában egy speciális kémet is beültettek a szerkesztőségbe, akinek kellő időben figyelmeztetnie kellett az tájékoztatásügyi miniszter irodáját, ha rájött, hogy kényes kérdésekről terveztek vagy készültek közzétenni valamit. A kormány által követett eljárás esetenként különbözött. A Tájékoztatásügyi Minisztérium a birtokában lévő bizonyítékok és/vagy az informátori jelentés alapján megparancsolta az üzemi tanács kommunista káderének: jelentse be, hogy az üzem szakszervezeti tag munkatársai meg fogják tagadni a következő szám nyomtatását, ha ezt vagy azt a kimondottan reakciós érdekeket szolgáló cikket – vagy annak kijelölt részét – nem hagyják ki. Más esetekben a minisztérium egy tisztviselője elmondta az illetékes szerkesztőnek, hogy ha bizonyos szó vagy mondat, hír, karikatúra vagy egy teljes cikk nem törlődik, akkor nem sok valószínűsége lesz annak, hogy a kiadó dolgozói, akiket már riasztott egy ilyen fasiszta szöveg, a következő számot kinyomtatják. A legtöbb politikai esetben, például amikor az egyházi tulajdonban lévő és működtetésű iskolák államosítása volt terítéken, maga Rákosi kérte telefonon Barankovicsot, hogy tartózkodjon a kormány törvényjavaslatáról szóló parlamenti beszédének közzétételétől. (Ez azonban bizonyos késéssel mégis megjelent.) A politikai ügyek szempontjából releváns összesen két valódi katolikus kiadvány, a párt és az Actio Catholica hetilapjai csak egy módon jelezhetők országos közönségüknek, hogy határozottan elkötelezettek valamely kormányzati cselekvés erősen kritikus értékelésének publikálására: a következő számnál elutasították bármilyen kormányzati képviselő – vagy „formálisan” a „dolgozók” – igényét az ominózus cikk szövegének megváltoztatására, ami után „az üzem dolgozói megtagadták a reakciós cikk kinyomtatását”. Jelentős hazai politikai eseményt követő szám meg *nem* jelenése az utcákon a leghangosabb szimbolikus tiltakozást váltott ki a történetek miatt. Idős gépírók és hosszú nyomdai múlttal rendelkező nyomdászok titokban elmondták Barankovics szerkesztőnek, akit újságíróként jól ismertek, mennyire visszataszítónak tartják, hogy kommunista gazdáik nem a saját nevükben, hanem a dolgozók nevével takarózva számolják fel a sajtószabadságot, amely mellett a dolgozók a tancsicsi idők óta (1848) mindig kiálltak.

A párt nevében Barankovics 1947. október 30-án az országgyűlésben (14. ülés) tiltakozott

„a kormány által elkövetett jogsértések halmozása ellen, amelyeket a sajtórendelet kiadásával vitt véghez... E rendeletnek nincs jogi érvényessége, mivel szabályozza a közjogi tartományba tartozó ügyeket... és az a törvény, amely felhatalmazza a kormányt, hogy bizonyos közügyeket kormányrendeletekkel szabályozzon, kifejezetten kizárta az engedélyezési körből a Parlament által (azaz 1946 januárjától) elfogadott törvényeket és az összes közjogi kérdést. A sajtórendelet illegális is, mert ellentétes az 1946. évi I. törvénnyel, a Köztársaság

alaptörvényével (vagyis az Alkotmánnyal), amely a polgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai közé sorolja gondolataik és véleményük szabad kifejezésének a jogát, amelytől a sajtószabadság mind elméletben, mind gyakorlatban elválaszthatatlan. Magyarország az 1947. évi XVIII. sz. törvényben ratifikálta a békeszerződést, így kötelezettséget vállalt a sajtószabadság és a könyvkiadás szabadságának betartására, amelyet a 2. cikkely ír elő. Ez azt jelenti, hogy még a jogalkotó sem jogosult olyan korlátozó és büntetőjogi intézkedést hozni, mint amilyen a sajtórendelet. Következésképpen ezt a rendeletet, amely ellentétes egy, a békeszerződés ratifikálása által vállalt kötelezettséggel, nem lehet *ex post facto*, vagyis visszamenőlegesen legalizálni... ahogy a kormány ezzel a törvényjavaslattal tenni kívánja.”

Kétségtelen, hogy a kormány hatékonyan befolyásolta az egyes pártok választási esélyeit, például azzal, hogy bőségesen ellátta nyomdai papírral a kicsiny Parasztpártot, amelynek képviselői többé-kevésbé marxisták voltak, és a közülük kikerült kormánytagok között egyenesen marxista-leninisták is előfordultak. Ezt a hatalmas támogatást a kommunista vezetés azért adta e csoportnak, hogy megossza a paraszti szavazatokat, így megakadályozza a Kiszgazdapárt abszolút többségét. És a kommunista uralkodók megpróbálták megfojtani a pártot azzal, hogy hosszú ideig megtagadták a párt és/vagy vezetője által kért bármilyen sajtótermék engedélyezését; 1947-ben pedig azáltal, hogy a párt végül mégis engedélyezett hetilapja számára a minimális országos forgalom fenntartásához szükséges papírt jelentéktelen mennyiségre csökkentette. A Demokrata Néppárt számára történt papírkiutalás például az iskolák államosítása idején a tényleges forgalom ötödét sem fedezte. Ahogy az Actio Catholica a hetilapjához, Barankovics is csak a feketepiacon tudta drága pénzen beszerezni pártja hetilapjához a nélkülözhetetlen papírmennyiséget. Mivel hosszú távon a feketepiaci ügyletek, amelyekre a két katolikus sajtókiadó kényszerült, túl kockázatosak kezdtek válni, és nem volt mód a hetilap megfelelő terjesztésének finanszírozására, eredeti terjedelmének fenntartására, ezt is csökkenteni kellett: egyes számok mindössze két oldalból álltak, hogy bizonyos cikkeket vagy híreket, amelyek széles körben való terjesztése fontos volt, nagy példányszámban lehessen publikálni.

V. SZEMBEN A KOMMUNIZMUSSAL

Demokrácia a gyökereknél: az önkéntes egyesületek

Az önkéntes egyesületek jelentősége a személyiség – úgy is mint politikai tényező – fejlődése szempontjából általánosan elismert. Ugyanígy igaz, hogy egy egészséges, természetes demokrácia azokra az attitűdökre támaszkodik, amelyek a demokráciakezdeményekben a gyökereknél fejlődtek ki és szilárdultak meg a helyi közösségek és önkéntes egyesületek öniigazgatási testületeivel, s ezt a keresztényliberálisok már több mint száz éve felfedezték. A két idegen invázió előtt Magyarországon jelentősen artikulált és rendkívül gazdag egyesületi élet folyt. Azonban – amint oly gyakran megtörténik – ezzel az egyesületi formával vissza is lehetett élni, azt el is lehetett torzítani az önkényuralmi kontroll céljaiból. Mihelyt az ország szovjet meghódítása teljessé vált, a megszállók – valamint meghosszabbított karjuk, a kommunista párt – gyakorlatilag az összes önkéntes egyesületet felszámolták, egyik fajtát a másik után. Az utolsó ilyen társulatok (kórusok, ének- és zeneegyüttesek) számára a végítélet éve 1948 volt. Kezdődött az összes „fasiszta” egyesülettel. Kétségtelenül számos ilyen is volt, de ezek Németországba való menekülésük után azonnal összeomlottak, mivel nemcsak a magyar náci felső és középső rétegek hagyták maguk mögött az egyesületeiket a gyors feloszlás folyamatában, hanem a legtöbb, bizonyos politikai jelentőséggel bíró, úgynevezett nem náci jobboldali radikális is. A megszüntetett szervezetek SZEB-listájának közzététele arról árulkodott, hogy köztük számos olyan egyesület is szerepelt, amelynek fő funkciója az előző években a harc volt a hazai és külföldi nácizmus minden változata ellen. Közöttük is kiemelkedő volt a katolikus munkások már többször említett országos szervezete, az EMSZO, amely a katolikus vidéki ifjúsági szervezet, Kerkai atya KALOT-ja mellett a Katolikus Szociális Népmozgalom legfontosabb tagszervezete volt. Az EMSZO budapesti székhelyét, ahogy a KALOT-ét is a Gestapo 1944. december 1-én megrohanta, majd az EMSZO bátor főtítkárát, Eglis atyát, laikus titkárnóket és gépirónóket – kivéve az elnök titkárnójét, aki, mint később kiderült, a Gestapo kémje volt – a dachau koncentrációs táborba hurcolta. (Az elnöknek, a holland származású Freesz atyának sikerült elszöknie, és illegalitásban túlélnie.) Az EMSZO egyik hölgy titkárnője meghalt Németországban. A többieket a németországi amerikai erők szabadították ki. Visszatérvén Dachauból azt olvasták az újságokban, hogy a saját egyesületüket is fasisztának minősítették, és ezen a címen betiltották.

Vidéken több száz önkéntes szövetség volt, a parasztok maguk építették a házukat a székhelyükhöz; az építéséhez szükséges anyagokat szabadidejükben szállították oda. Legtöbbször a paraszti ellenzék helyi szabályozói voltak a Horty-rendszer (1920–1944) politikai gyakorlatával szemben. A szegény emberek valóban demokratikus társadalmi életének összes autonóm központját – amelyek általában olyan neveket hordoztak, mint a Kossuth Társaskör, a Gazdák Független Társasága –, felszerelésükkel és kis könyvtárakkal együtt elkobozták, majd átadták a kommunista pártnak és segítő tömegszervezeteinek. 1949 elejére a kommunista irányítású atlétikai szövetségek kivételével az országban egyáltalán nem maradt valódi önkéntes egyesület. Barankovics a kommunista vezetők ezen eljárásait a párt fő kampánykiadványaiban és a törvényhozás több tárgyalásán is pellengérré állította. Ezt mondta:

„...a katolikus és a protestáns világnézet alapján azonban nem alakulhatnak új egyesületek, a katolikus és protestáns egyesületek vagyonának jelentős része pedig az államhatalom rendelkezése folytán más szervezetek birtokába vagy élvezetébe vándorol. ...

A kormánnyal szemben azt a követelést támasztjuk, hogy vagy újra engedélyezze a felosztatott katolikus és protestáns egyesületeket, vagy új egyesületek alakításához járuljon hozzá, a felosztatott egyesületek vagyonát ezeknek adja át, és addig is, amíg ezt megteheti, a felosztatott egyesületek vagyonának gondozását és gyümölcsötztetését bízva az egyházakra.” (Barankovics István: *Keresztény demokrácia. Mit akar a Demokrata Néppárt?* Budapest, 1947.)

Választások

A kommunisták ellenőrizte kormányzat és a szovjet uralom első két éve alatt a SZEB minden ismertett intézkedése határozottan különbséget tett azon ellenzéki politikai csoportok rovására, amelyek részt vehettek a politikai folyamatban. Ezek az időszakosan tiltó megkülönböztetések természetesen szorosan érintették választási esélyeiket. A jaltai nyilatkozatban a „három nagy” ígéretet tett „erőfeszítéseinek összehangolására” azért, hogy Kelet-Közép-Európa felszabadult részén szabad és tiszta választásokon keresztül előmozdítsa a népeket széles körben képviselő kormányok alakítását. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1945 szeptemberében a londoni konferencián, majd több diplomáciai lépéssel ugyanazon év nyarának végén és kora őszen jelezte a Szovjetunióknak, hogy nem szívesen ismeri el azokat a kormányokat, amelyek nem ilyen választások révén jöttek létre, és nem eléggé reprezentatívok. A SZEB Magyarországon mindent megtett, sokkal inkább kényszerítéssel, mint hízelgéssel, hogy megghiúsítsa a szabad választásokat, erőteljes nyomást gyakorolva az engedélyezett nem marxista pártokra, hogy megállapodjanak a jelöltek közös listá-

járól, és így kizárják az emberek szabad választását. Az angolszász kormányok figyelmeztetése, továbbá a Polgári Demokrata Párt és a Kisgazdapárt részéről a kommunista ajánlat elutasítása, hogy megállapodjanak a jelöltek közös listájáról, végül megtisztította az utat az igazi választásokhoz. És amikor a prominens kommunisták által személyesen vezetett zavargó csöcselék az 1945-ös választási kampány elején a választások minimális szabadságát is veszélyeztette – szétverve 1945 szeptember végén a Kisgazdapártnak a Városi Színházban tartott legnagyobb budapesti gyűlését, véres sérüléseket okozva a szónoknak is –, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ez alkalommal a legerősebb figyelmeztetést intézte a Kremlhez. Ezek a diplomáciai beavatkozások 1945 októberében és novemberében elérték a kívánt hatást.

Az 1945. november 4-én tartott általános választásokon a Kisgazdapárt a szavazatok 57%-át kapta, míg a kommunista párt csak 17%-át. A nyugati sajtó üdvözölte azt a tényt, hogy egy szovjet megszállás alatt álló nemzet szabad választásokon visszautasította a kommunista hatalmi ajánlatot. A korábbi sokkoló tapasztalatok után a választási eredmények felkeltették annak reményét, hogy végül a Kreml más szerződéses kötelezettségeit is teljesíti, és az Egyesült Nemzetek Szervezetében is együttműködő lesz. A nyugati megfigyelők és politikai elemzők nem jöttek rá, hogy a kommunisták ennél is sokkal rosszabb eredményeket értek volna el, ha nem segítettek volna az alábbi tényezők. A nagy bányászati és szomszédos ipari központok vidékének lakosságát megfenyegették, hogy a szovjet hadsereg a kommunista párt választókerületbeli veresége esetén nem folytatná az élelmiszerek katonai járműveken való szállítását ott, ahol az ilyen központokba vezető vasútvonalak a háborús fejlemények miatt megsérültek, és még nem voltak helyreállítva. A kommunista párt országos suttogó propagandát szervezett, hogy felkeltse a fejekben a gyanút: az oroszoknak a szavazás titkossága ellenére megvan a sajátos módszerük annak azonosítására, ki melyik pártra szavazott. És ez úgymond hátrányos következményekkel járna „bizonyos szavazókra, különösen az ipari munkásokra nézve, akik elhagyták a kommunista pártot, a proletariátus táborát”. Több mint 300 000 volt azok száma, akik 1944–1945-ben nyugatra menekültek, és pusztán ezért ki voltak zárva a szavazásból, még azok is, akik a választások előtt visszatértek. Közülük valószínűleg csak kevesen szavaztak volna a szocialistákra vagy a kommunistákra. Majdnem 200 000-en voltak – csaknem mind felnőtt férfi –, akiket a szovjet hadsereg civilként elrabolt és a Szovjetunióba hurcolt, szinte mindet 1945 első felében. A választók listájáról önkényesen töröltek ismeretlen számú állampolgárt – Budapesten furcsamód elég sok nőt, azon a jogi alapon, hogy prostituáltak, és amikor személyesen határozottan tiltakoztak, végül nyert ügyük lett, lévén, hogy apácák voltak.

Az 1947-es választások közeledtével a kommunista vezetők változtattak taktikájukon. A kommunistaellenes szavazatok megosztása érdekében sok kom-

munistaellenes pártot akartak látni magukkal szemben. Kis politikai csoportok, amelyekről soha senki sem hallott, obskúrus vezetőkkel, a nyilvánosság előtt politikai pártokként mutatkoztak be azzal a bejelentett szándékkal, hogy részt vesznek a választásokon. Úgy tűnt, hogy indokolt a gyanú: az ÁVH közvetve vagy közvetlenül egyes megfélemlített személyekkel játszott el ilyen szerepet. Mindenesetre a gyanúsított „pártok” ugyanolyan gyorsan eltűntek – éppen a pályázók hivatalos listába vétele határidejének lejárta előtt –, amilyen gyors volt a felbukkanásuk. A Kreml vagy Rákosi megváltoztatta a taktikáját. Mindszenty bíboros rendkívüli országos népszerűségének és egyedülálló presztízsének köszönhetően az ellenzék néhány kulcsfigurája és stratégiai pozícióban lévő támogatóik azért versengtek, hogy kisajátítsák fajsúlyos jóindulatát valamelyik párt javára. E verseny alatt úgy tűnt, hogy az intrika a Néppárt vezetőjének rovására nem megvetendő politikai fegyver. Gyorsan terjedt a pletyka, hogy a Néppárt vezetője valójában összejátszik a kommunistákkal, és támogatása nekik jön jól. Ez terjedt el széles körben, miközben főként a fiatal papok, valamint az ország több vezető katolikus és protestáns laikus értelmiségije személyesen tapasztalták, hogy a párt központjában több hónapig alig volt pár tucat szék, és a legtöbb résztvevőnek még a leghosszabb értekezletet is végig kellett állnia. (A politikai rendőrség figyelmeztette a Néppárt vendéglős jötevőjét, hogy inkább ne adjon kölcsön két tucat széket a végrehajtó bizottság havi üléseire.) Megdöbbenve hallgattunk egy ilyen pletykát, amikor évek óta, hétről hétre észleltük, hogy Barankovicsnak van egy titkárnője: gépíró, többnyelvű fordító és alkalmazott, s mindez egyben, felesége személyében. És a szovjet megszállás alatti anyagi szűkösségük miatt soha nem kaptunk ételt vagy italt szerény háztartásukban.

A Néppárt országos választási kampányát egyetlen autó vagy fizetett kortes nélkül folytatta le. Mindazonáltal hivatalosan is a választáson részt vevő tíz párt közül a második legtöbb szavazatot szerezte.

	<i>szavazatok száma</i>	<i>százalékban</i>
Magyar Kommunista Párt	1 111 674	22,4
Demokrata Néppárt	820 447	16,5
Független Kisgazdapárt	769 678	15,5
Szociáldemokrata Párt (marxista)	743 349	14,9
Magyar Függetlenségi Párt (vezetője: Pfeiffer)	650 535	13,1
Nemzeti Parasztpárt (marxisták által ellenőrzött)	414 431	8,3
Független Magyar Demokrata Párt (a kormányzat választási blokkjában; vezetője: Balogh)	260 412	5,2

	<i>szavazatok száma</i>	<i>százalékban</i>
Keresztény Női Tábor (vezetője: Slachta nővér, S.S.)	69 531	1,4
Polgári Demokrata Párt	50 291	1,0
Magyar Radikális Párt (vezetői: Zsolt, Peyer)	84 164	1,7

Ezen eredmények közzétételéből országos botrány kerekedett. Amikor publikálásuk előestéjén a belügyminisztérium illetékes adminisztratív részében (az akkori miniszter Rajk volt, akit két év múlva kivégeztek) a beérkezett választási eredmények összesámlálása véget ért, a minisztérium – kétségtelenül Rajk miniszter utasítását követve – udvariasságból telefonon azonnal értesítette a pártvezetőket (vagy csak közülük néhányat) az eredményekről. A miniszteri hivatalnok udvariassan gratulált Barankovicsnak, akivel ismerősök voltak, a párt fenomenális győzelméért. A Demokrata Néppárt szerezte a legtöbb szavazatot, a szavazatok több mint 20%-át; és a kommunista párt második helyezett a szavazatok kevesebb, mint 20%-ával. A reggeli lapokban azonban a hivatalos eredmények fordított sorrendet mutattak.

Hamarosan kiderült, hogy a kommunista párt az úgynevezett távollévő szavazók „kék” szavazatainak” ezreit adta hozzá saját szavazataihoz úgy, hogy a szavazás lezárásakor egy ugyan kisebbségi, de relatív többségű párt 22,4%-os eredményét tudja „produkálni”.

Több magát becsapottnak érző párt a parlamentben Rajk minisztert szorongatta, ő azonban azzal a megjegyzéssel söpörte le a vádakát, hogy mindössze körülbelül 500 000 távolléti szavazatot adtak le (az összes szavazat mintegy tíz százalékát), ezért egyetlen párt (értsd, a kommunista párt) javára az esetleg szabálytalan távolléti szavazatok alapvetően nem változtattak az eredményen. Ez persze álokoskodás volt. Szükség volt rájuk, az összes szavazat 4 százalékát kitevő jogtalan kékcédulákra, hogy a kommunista párt a másodikról az első helyre kerüljön fel.

A Demokrata Néppárt 67 képviselővel került be a parlamentbe, élükön Barankovicsal, a második legnagyobb frakcióként. Rögtön a választások után a (marxista) Szociáldemokrata Párt képviselőinek többsége szabadulni szeretett volna vezetőségétől, amelynek a kommunista párttal való szoros közösködése – úgy hitték – a választók szemében rossz hírbe hozta őket. E régi marxista párt a hivatalos eredmények szerint a szavazatok 14,9%-ával a negyedik helyen végzett. Le akarták cserélni a társutas vagy nyíltan kommunista vezetőséget egy új, demokratikus vezetői struktúrára. A szocialista képviselők körében az a gondolat terjedt, hogy új koalíciót kellene létrehozni, amely magában foglalja a Demokrata Néppártot és a Kisgazdapártot. A Szociáldemokrata Pártban, úgy

tűnt, küszöbön áll a szakadás. Erre föl a Brit Munkáspárt (amelynek domináns helyzete volt a *Munkások II. Internacionáléja* helyébe lépett londoni Szocialista Internacionáléban) főtítkárának helyettese, Morrison³⁸⁹ 1947 szeptemberének első hetében Budapesten termett, és meggyőzte a harcosabb kedvű szocialistákat: tartsák fenn a „munkásegységet” és továbbra is működjenek együtt a Magyar Kommunista Párttal, hogy elhárítsák a reakciós erők feltámadásának veszélyét. A Brit Munkáspárt C. R. Attlee kapitány³⁹⁰ vezetése alatt ekkor hatalmon volt, s meg tudta félemlíteni a kontinens demokrata szocialistáit. Főtítkárának a munkásegység összecementezése érdekében tett fellépését üdvözlöttek, iránymutatásait figyelembe vették: a kommunista-(marxista) szociáldemokrata együttműködés biztosítva volt, sőt látszólag meg is erősödött. Az ország kommunista vezetői a következő évben ki is tüntették szocialista kollégáikat: 1948 májusában, amikor ez utóbbiak pártját a kommunista párt bekebelezte (hogy elkerüljék az arcvesztést, az összeolvadás formáját választották). Valójában új néven (*Magyar Dolgozók Pártja*) egy kommunista párt született. A szocialista pártvezető, Szakasits, 1948-ban hivatalosan is megkapta külön jutalmát: az átnevezett kommunista párt elnöke lett. A következő évben megválasztották köztársasági elnöknek, majd (két éven belül) letartóztatást és bebörtönöztetést kellett elszenvednie, végül – a „munkásegység” érdekében tett szolgálataiért – egy koncentrációs táborba internálták.

Mik voltak a párt stratégiai tervei, amelyekkel a választási kampányban oly sikeresen harcolt? A párt fő és átfogó kiadványa, a Barankovics által jegyzett *Hazánk* a teljes program keretében mutatta be őket (amelyhez a Néppárt az 1956-os felkelés alatt is tartotta magát). Meglehetősen szokatlan program volt.

Ennek a pártnak a legfőbb célja, hogy megmagyarázza és reprezentálja az állam 20. századi keresztény koncepcióját és posztulátumait, s érvényesítse azokat a magyar politikai rendszerben. Lényegében az állam keresztény felfogása nem más, mint egy olyan állam fogalma, amely az ember testének és lelkének földi egységében való tökéletesedését szolgálja.

Keresztény párt. Kifejezetten világnézeti, de nem egyházi és felekezeti párt. Tehát nincs szándékában az egyház nevében és segítségével tagokat toborozni.

„... Az egyháznak nincsen és soha nem is volt pártja, de lehetnek olyan pártok, amelyek az egyház hit- és erkölcstanához a legközelebb állnak, mivel a keresztény állameszme követelményeinek akarnak a közéletben érvényt szerezni, a pápák szociális és demokratikus világkiáltványaiból lényeges útmutatásokat vesznek, s a gyakorlati egyházpolitikai kérdésekben a főpásztorokkal összhangban kívánnak eljárni. Programunk a bizonyság rá, hogy a Demokrata Néppárt

³⁸⁹ Herbert Stanley Morrison (1888-1965) angol munkáspárti politikus.

³⁹⁰ Clement Richard Attlee (1883-1967) angol államférfi, 1935 és 1955 között a Brit Munkáspárt vezetője, 1945 és 1951 között az Egyesült Királyság miniszterelnöke.

ilyen párt.” „...olyan átfogó keresztény életfilozófiára alapozva építjük fel programunkat és bontakoztatjuk ki teljes politikai tevékenységünket, amely magába foglalja a hitvallást, az ideológiát, a sokoldalú kulturális perspektívát és egy határozott társadalmi víziót.”

A gyakorlati politikában a párt megerősítette *elvi ellenzéki álláspontját*: „Nem a Köztársaságnak, sem az emberek önkormányzatának vagyunk ellenzéke, hanem a jelenlegi kormánynak.”

Kivonatok a Néppárt *programéziseiből a nemzetközi kapcsolatokról*: „Mély meggyőződéssel oszjtjuk az *Osservatore Romano* álláspontját: „a béke által minden megnyerhető, a háború mindennek az elvesztésével fenyeget.” Államunk függetlensége olyan kincs, amely közel azonos a személyes függetlenségünkkel. – *A demokráciáról*: „Demokrácián nem azt értjük, hogy a régi osztályuralmat egy másik osztályuralom, a régi születési és vagyoni arisztokrácia vagyoni előjogait a párturalom, vagy osztályuralom előjogai váltsák fel.”

„Nem hisszük, hogy antidemokratikus eszközökkel építhető demokrácia. Erkölcstelen eszközökkel soha nem érhető el erkölcsös cél.” „...*keresztény erények nélkül, a személyiség mélységes tisztelete*, a felebaráti szeretet, igazságosság, a közjó iránti áldozatkészség, a szabadság és az egyenlőség lelkes szeretete nélkül senki sem lehet jó demokrata.”

A párt megbélyegezte a kormányzat politikáját, amely már a második országos választások adminisztrálásával foglalkozott, de a fővároson kívül a népnek nem adott lehetőséget a községi és megyei tanácsok tagjainak megválasztására.

A *gazdasági rendszer* rész mottója: „*Magyarország gazdasági életformája* ne az erkölcsi szempontból is elvetendő szabadversenyos monopolkapitalizmus legyen, hanem az *evangélium szellemében tökéletesített szocializmus*”. Az új gazdasági rendet fokozatosan szükséges fejleszteni. „Államosítani azokat a nagyvállalatokat kell, amelyek ha magánkézből maradnak, ártanak a közjónak, és veszélyeztetik a személyes szabadságjogokat.” Egy új problémával szembesülünk: *az egyén szabadságjogainak védelme az állammal szemben*. (Barankovics, *i. m.* 23. o.) ... Mostanáig a központi probléma az volt, hogyan lehet hatékonyan megvédeni az ember szabadságjogait a *monopolkapitalista kiskirályok mentalitása* ellen. Az államosítás kiterjesztésével azonban ... *a központi probléma az lenne, gazdasági téren hogyan garantálhassuk hatékonyan a személy szabadságát az állam koncentrált hatalma ellen*, valamint a kommunista párt és egyes csoportok (Barankovics, *i. m.* 23. o.) masszív befolyásának az ember szabadságába való beavatkozása ellen. A gazdaságpolitika másik legfontosabb elve *a teljes foglalkoztatás*. Hiszük, hogy az *egyéni kezdeményezés, a vállalkozói szellem* erőssége és hatékonysága ugyancsak gazdasági előmenetelünk előfeltétele, elsősorban a teljes foglalkoztatottság szempontjából, de a gazdasági tervezés (Barankovics, *i. m.* 25. o.) szempontjából is. Az evangéliumi szocializmus jel-szava nem az, hogy magántulajdona ne legyen senkinek, hanem ellenkezőleg az,

hogy az emberi személyiség függetlenségéhez szükséges magántulajdon megszerzésének lehetősége mindenkinek megadattassék.... olyan viszonyokat akar teremteni, hogy az önálló és független kisegzisztenciák száma szaporodjék, a meglévők meg ne polarizálódjanak, hanem vagyoni függetlenségükben is megerősödjenek. Két szélsőséges pozíció között elhelyezkedve, nem akarjuk látni a nagy vagyon koncentrációját néhány ember kezében, sem olyan társadalmat, amely szinte kizárólag állami alkalmazottakból áll (*uo.*, Barankovics ezt 1948-ban dolgozta ki, és javasolta az Országgyűlés ülésén).

Nemcsak egy államnak van szüksége alkotmányra, hanem egy „társadalomnak” is. A párt a „*magyar társadalom alkotmányának*” bevezetését javasolja. Ez magába foglalná azokat a jogi rendelkezéseket és elveket, amelyek garantálnák és támogatnák az olyan társadalmi autonóm közösségek demokratikus életét, mint például az önkéntes egyesületekét, többek között a szakszervezetekét. Tartalmazzon intézkedéseket mind a többség, mind a kisebbség jogainak védelmére az egyes autonóm közösségek választásain és az egyes munkahelyek alkotmányos életében...

Mi volt a kommunista vezetés reakciója a párt váratlan választási sikerére? Ez csak a választások után három évvel (másfél évvel a párt önfeloszlatása után) vált ismertté. Rákosi, a kommunista párt vezetője, miután a választásokról szóló bizalmas elemzését megírta, visszatért a tárgyra a kommunista Politikai Akadémia 1947 szeptemberében tartott, szigorúan titkos ülésén; akkori írását 1950-ben közzé is tették. (Rákosi Mátyás: *A fordulat éve*. Budapest, Szikra, 1950, 270. o.) Rákosi minimalizálta a Demokrata Néppárt választási eredményeinek a jelentőségét, és azt mondta, hogy főleg nők (mintha a kommunista párt helyi titkárai tudták volna, ki melyik pártra szavazott) és az ország legelmaradottabb régióiban lakók voltak a Demokrata Néppárt szavazói. A kommunista zsargonban a „legelmaradottabb régiók” a lakosság túlnyomó többsége, akik még mindig rendszeresen gyakorolják az ősi vallást.

A nyugati sajtó nagy érdeklődést mutatott a Néppárt felemelkedése iránt. Külföldi újságírók ostromolták vezetőjének (Barankovics) otthonát, mindent tudni akartak róla, aki szintén újságíró volt, és aki a második legnagyobb párt vezetéséhez viszonylag fiatalon, 41 évesen 67 képviselőt tudott bevinni a parlamentbe. A nyugati sajtó képviselőinek az ő irodalmi preferenciáira vonatkozó kérdésre állítólag a következőket sorolta fel: Dante, Szent Ágoston, Claudel, Cervantes, Shakespeare, Teilhard de Chardin, Dosztojevszkij és Manzoni.

Konfliktus a kormányformával kapcsolatban

Amint az 1945. november 4-én megválasztott Nemzetgyűlés megszervezte magát, egyhangúlag házelnökké választotta Varga Béla kanonokot, és új alkotmányt adott az országnak, amely egyben az első írásos alkotmány volt. 1946. január 31-én a jogalkotó Magyarországot köztársaságnak nyilvánította. Nem sokkal később törvényt szavaztak meg és hirdettek ki a Köztársaság demokratikus rendjének védelméről. E törvény egyik lényeges rendelkezésének szövege nyitva hagy egy bizonyos értelmezést, amelyet számtalan esetben hivatalosan is alkalmaztak: „Vétséget követ el, aki két vagy több személy jelenlétében olyan valótlan tény vagy való tény olyan módon állít vagy híresztel, amely alkalmas arra, hogy az 1. § (1) bekezdésében meghatározott államrend vagy köztársaság iránt megvetést keltsen vagy nemzetközi megbecsülését csorbítsa”. Mivel az állam demokratikus rendjének alapelvei fokozatosan a kommunista tanokkal váltak azonossá, ezt a törvényt kezdték használni bárki ellen, aki a kommunisták tevékenységét bírálta. (Stephen D. Kertesz: *Hungary*, i. m., 230. o.)

Mindszenty bíboros a kormány formájáról folytatott vita idején levelet küldött a Nemzetgyűlés elnökének, amelyben ünnepélyesen tiltakozott az ország több mint 900 éves monarchikus kormányzati formájának tervezett megváltoztatása ellen. Az ország külföldi megszállás alatt áll – érvelt –, függetlensége még nem állt helyre, a békeszerződést sem tárgyalták meg, ezért még nem ismert, hogy mi lesz az államterület, és ki fog Magyarországhoz tartozni. Továbbá, folytatta, a csak rövid ideje megtartott választásokat megelőzően az embereket egyetlen politikai párt sem tájékoztatta arról, hogy a kormányzat a fennálló monarchikus forma megváltoztatását tervezi, és a koalíciós kormány a legkorábbi jövőben be kíván mutatni egy erre vonatkozó törvényjavaslatot. Baranyai Jusztin ciszterci atya³⁹¹, a kánonjog professzora, a bíboros régi harcostársa dolgozott ki egy jogi szakvéleményt a Varga Béla kanonok házelnökhöz eljuttatott említett levélhez, utóbbi késedelem nélkül a Nemzetgyűlés elé terjesztette. Mindszenty bíboros, miután elhatározta, hogy megszemélyesíti nemzetének történetileg kikovácsolt egyéniségét és ősi hagyományát, kifejezte hivatalos tiltakozását, mivel ezt az ország hagyományosan legmagasabb méltóságaként szent kötelességének tekinti. Nyilvánosan bejelentette szerepének meghatározását, amely az érseki és primási egyházi feladatokon túl, a primás rögzült szokásjogának erejével magában foglalja az első zászlósrnak, azaz a királyság hagyományosan legmagasabb szintű méltóságának a funkcióit is. Ama határozott szándékának kihirdetése, hogy a nemzeti lét és a teljes nemzeti kulturális hagyomány politikai hagyomány ré-

³⁹¹ Baranyai Jusztin (1887–1956) ciszterci szerzetes, 1925-től az egyházjog tanára a budapesti egyetem hittudományi, 1942-től 1949-ig a jogi karán. A Mindszenty-perben 16 évi fegyházra ítélték.

szének történeti folytonosságát fogja képviselni, 1947 végétől kezdve sokkolta, ellenségessé tette és feldühítette a kommunistákat, akik komolyan azt állították, hogy eljövételükkel – mint Franciaországban a forradalommal –, új Jeruzsálem, radikálisan új Magyarország jött létre. És bárki, aki történeti folytonosságról és nemzeti hagyományokról beszél, reakciós és ellenforradalmár, olyan ember, aki pozitívan orientálódik a múltra, tehát – érveltek a kommunisták – ugyanolyan intenzitással orientálódik negatívan a politikai ügyek aktuális állapotára, és még inkább arra, amit ezután akarnak elérni.

A kommunista vezetés évekig ragaszkodott ehhez, és Rákosi ezt ama bizalmas feltáró beszélgetésekben is kifejezte, amelyeket két fő segítőtje társaságában folytatott Czapik érsekkel és Papp püspökkel, akik az 1948. február 7-i hosszúra nyúló és később megismételt eszmeeserén Mindszenty bíboros engedélyével vettek részt. Rákosi ez alkalommal határozottan kijelentette, hogy az egyház és az állam közötti megállapodás négy feltételének egyike „a Magyar Katolikus Egyház által kiadott nyilatkozat, amelyben elismeri a Köztársaságot és annak törvényeit, ... (A szerző dr. Barankovics Istvánnak tartozik hálával a szövegben említett találkozó jegyzőkönyvének, valamint az egyházi méltóságok és Rákosi közötti későbbi találkozók jegyzőkönyveinek másolatáért. Az idézet az első említett jegyzőkönyvből származik.) Czapik érsek válaszában rögtön rámutatott arra, hogy a kommunista párt „kívánsága”, miszerint a püspöki karnak el kell ismernie a Köztársaságot, olyasvalaki követelését jelenti, aki azt akarja, hogy a katolikus egyház legitimálja a Köztársaság létezését és [legitim normaadó és szankcionáló] hatalmát, és ezzel logikailag implicite elismeri, hogy az egyház olyan ágens, amely egyfajta felsőbbrendű szuverenitással rendelkezik, mint az állam.” Rákosi ezen a ponton félbeszakította az érseket azzal a megjegyzéssel, hogy „amit kérnek, nem a Köztársaság *de iure* elismerése, hanem olyan nyilatkozat kiadása, amelyben az egyház kijelenti, hogy úgy gondolja: a Köztársaságot legális államformának tekinti”. Nem kétséges, hogy Rákosi összekeverte az „állam formája” és a „kormányzás formája” klasszikus fogalmakat, ahogyan ez a közbeszédben szokásos; a köztársaság és a királyság a *kormányzás* formája, ezzel szemben az államforma autarchikus, arisztokratikus vagy demokratikus, vagy az egyiknek gyakori rontott formája.)

Az érsek folytatta: „Az egyház ráhagyja az emberekre, hogy megválasszák az állam formáját, és valamennyi formát, köztük a köztársaságot is jónak tekinti azzal a feltétellel, hogy a kormány tiszteletben tartja a természetjogot, vagyis nem sért isteni törvényt. A Magyar Katolikus Egyház továbbra is fennáll a köztársaságban. Ő folyamatosan kapcsolatban áll vele, a hatóságaival, ez is azt bizonyítja, hogy már a kívánság szerint cselekedett, azaz *via facti* elismerte a köztársaságot. Az egyház azonban nem tudja kijelenteni, hogy a Köztársaság valamennyi törvénye erkölcsileg jó, mivel a Köztársaságnak vannak bizonyos törvényei és egyéb jogszabályai, amelyek súlyosan sértik az isteni törvényt,

főleg a természetjogot; ilyen például a házasságról szóló rendelet. A múltban magyar kormány soha nem támasztott olyan követelést, hogy az egyház nyilvánítsa erkölcsileg jónak az állam törvényeit. Az egyház jelenleg nem felel meg ennek az igénynek. „De az egyház – vágott közbe Rákosi – ellenzi azt a törvényt, amely érvénytelenítette összes előjogát. A hercegprímás továbbra is ősi jogáról beszél, hogy első zászlósúr, és hogy úgy is viselkedhet!” „Soha nem igényeltük az egyház számára annak úgynevezett közjogi kiváltságait – vágott vissza Czapik érsek –, soha nem tettünk ilyen tartalmú nyilatkozatot.” Rákosi ezen érzelmektől fűtött szavak párbaját követően hirtelen hangnemet váltott, és udvariasan elmagyarázta:

Elégedettek lennének egy nyilatkozattal, amelyben az egyház elismeri a köztársasági államforma jogszerűségét. „Erre azért van szükség, mert az egyház vezető személyei aktív legitimisták, a köztársaság ellenségei, és helyre szeretnék állítani a Habsburgok monarchiáját ... Érsek úr, püspök úr, önök úgy tesznek, mintha semmit nem tudnának arról a találkozóról, tárgyalásról, amely a hercegprímás és Ottó [Otto von Habsburg főherceg, IV. Károly király legidősebb fia (1916–1918), *rex hereditarius* a legitimisták által támogatott alkotmányos szokásjog szempontjából, amelyet a Nemzetgyűlés megszüntetett az 1946-as alkotmány elfogadásával] között történt az előbbi amerikai körútja során.”

Czapik érsek erre igen határozottan válaszolt, majd Papp püspök ünnepélyesen csatlakozott hozzá (ahogy Barankovics elmondta a szerzőnek). Az érsek komolyan kijelentette:

„Első alkalommal hallok erről... az szóba sem jöhet, hogy Őeminenciája, Mindszenty az egyház nevében vagy a püspöki kar nevében bármilyen megállapodásra jutott volna ... ehhez most rögtön hozzá kell tennünk, hogy ha Őeminenciája mégis találkozott Ottóval, az nem jelentette a Köztársaság elutasítását, és ezzel a találkozóval, ha megtörtént, Őeminenciája nem tett semmilyen jogellenes cselekedetet.”

Rákosi a drámai vitát a következőkkel fejezte be:

„Kérdezze csak meg a bíboros urat (sic!), hogy igaz-e, amit mondtam. Nem tagadná le. Nagyobb a büszkesége és legitimizmusa mélyebb meggyőződéssel alapul, mint ami lehetővé tenné számára, hogy letagadja. Én azt mondom önöknek, hogy a bíboros és Ottó közötti tárgyalások nem olyan ártatlan magánbeszélgetés tárgyát képezték, amilyent ön, érsek úr, elképzeli. A Habsburg-monarchia helyreállításával foglalkoztak, köztársaságellenes jellegük volt.” (I. m., A jegyzőkönyv idézett részei egyértelműen azt mutatják, hogy a Mindszenty bíboros és a kommunista vezetés közötti konfliktus mögött a monarchia *versus* köztársaság kérdés is meghúzódott. Ám csak járulékos tényező volt, semmiképpen sem a legsúlyosabb.)

Az egyház késedelem nélkül közzétett bizonyos nyilvános, hivatalos nyilatkozatokat. Először bemutattuk a hivatalos újítás objektív tényét, majd Rákosi

szavaival a „konfliktushelyzet meghatározását”, és Czapik érsek szavaival az egyház hivatalos álláspontját a kérdésben. Körülbelül hét héttel az ellenségeskedések befejezése után, 1945. május 24-én a püspöki kar közös pásztorlevelet adott ki, amelyben az állt, hogy „az ideiglenes kormány a nemzet egyedüli képviselője kifelé, és a belső rendé befelé, ezért jogosan követeli meg magának a megfelelő tiszteletet és engedelmességet mindenben, ami nem ellentétes az Isteni Törvénnyel.” Ez a hivatalos nyilatkozat természetesen nem jelenthette a csak a következő évben bevezetett köztársaság elismerését. Azt azonban igen, hogy a püspöki kar a kormányt az ország egyetlen megalapozott legfőbb autoritásának ismerte el. Mindszenty bíboros, aki börtönbüntetéséből közvetlenül a püspöki karnak a közös pásztorlevél kiadását eldöntő konferenciája előtt tért vissza, megnövekedett tekintéllyel vett részt az 1944 decembere óta Debrecenben székelő ideiglenes kormány joghatóságának elismerésében. A kormányzati forma kérdésében Mindszenty bíboros már ismertetett tiltakozó levele volt a magyarországi egyház utolsó hivatalos és nyilvános állásfoglalása.

A fókuszban lévő kérdés körüli konfliktusban a harmadik fél, a Demokrata Néppárt osztotta (azon feltételezésünk alapja, hogy osztották, nemcsak személyes tapasztalatunk a párt kulcsfiguráival – amikor az említett alkotmányt megvitatták és megszavazták –, hanem bármely olyan, akár bizalmas jellegű kommunikáció hiánya is a tag képviselők részéről, ami eltérést jelzett volna) Barankovics meggyőződését, amelyet többször is hangoztatott, először az *Új szóban* 1946. január 26-án megjelent, korábban már megvitatott „ellentmondásos” interjújában:

A keresztény államfelfogás, melynek megvalósításában pártunk a program által elkötelezett, mind a köztársasági, mind a monarchikus kormányzati formában megvalósítható. Nem lehet egyenlőségjelet tenni a keresztény államfelfogás és a monarchia vagy a legitimizmus közé. A keresztény államfelfogás elvileg nem kötődik semmilyen kormányzati formához. Úgy véljük, hogy a kormány formája az utilitáriánus szempontok problémája. Épp ezért nem hoztunk olyan vonatkozó döntést, amely a tagokat megkötné. Pártunk nyitva hagyta tagjainak, hogy egyedileg döntsék el, mely kormányzati formát részesítik előnyben. Nem szolgálna jó célt, sőt káros lenne, ha ebben a kérdésben felszítanánk az ellenségeskedéseket. Annál is inkább, mivel... nyilvánvalóan a monarchikus forma hívei sem hihetik, hogy ez a kormányzati forma a mostani körülmények között vagy a közeljövőben megvalósítható. Ezzel szemben bizonyos hazai és külföldi politikai érdekek a republikánus megoldást támogatják. Ebben a kérdésben pártunk a népszavazást tartotta volna a problémamegoldás legmegfelelőbb módjának.

Az utolsó mondat a szerző véleménye szerint helyesen fejezte ki a középső rétegek műveltebb tagjainak domináns társadalmi véleményét. Ám az egzisztenciális problémákba ütköző emberek általában keveset törődtek alkotmányos

kérdésekkel. A nemzeti problémák tartós megoldása végső soron azon alapvető politikai kérdésen múltott, melyik világhatalom lesz és marad a Duna-völgyben a döntő erő – így szólt az uralkodó vélemény 1945 és 1948 között.

Második fokális kérdés: a földreform

A földbirtokok rendkívül aránytalan megoszlását Magyarország számos kulcsfontosságú társadalmi problémája közös gyökerének tartották. A Szovjetunió vezetői tisztában voltak ezzel, de azzal a nyilvánvaló ténnyel is, hogy a parasztság Kun Béla 1919-os proletárdiktatúrájában szerzett emlékezetes tapasztalatai miatt széles körben és meglehetősen ellenséges maradt minden iránt, ami kommunista színezetű.

A hivatalos statisztikák szerint a kisbirtokok kategóriájába (egyedileg nem nagyobb, mint 100 katasztrális hold) – a tulajdonjog tekintetében – 1935-ben az ország összes földterületének 51,9%-a, míg 1943-ban 52,9%-a tartozott. Ugyan-ezen 1943-as évben – ha a fálvakban szinte kizárólag a helyi kisbirtokosok által használt kommunális legelőket is ide vesszük – részesedése 62% volt.

A háború még folyt az ország nyugati részén, amikor Vorosilov marsall, a magyarországi szovjet erők parancsnoka azt követelte, hogy az ideiglenes nemzetgyűlés, amelyet a szovjet főparancsnokság székhelyén, Debrecenben Molotov döntése alapján hívtak össze, azonnal szavazzon meg egy földreformot. Nagy Ferenc, az 1946 januárjában megalakult első nem ideiglenes kormány miniszterelnöke könyvében leírta, hogyan készítette elő a szovjet kormány az 1945-ös földreformot. A szovjet parancsnokság katonai autókat küldött az ország „felszabadult” – azaz a Vörös Hadsereg által biztonságosan elfoglalt – részein lakó paraszti közéleti személyiségekért, főleg olyanokért, akiknek a neve a parasztság körében országosan, vagy egy adott régióban többé-kevésbé jól ismert volt. Nagy Ferenc a háború alatt a kiscgazdák titkára volt, 1939 óta az egyik legfiatalabb képviselő, családjával együtt maga is gazdálkodott. Nagy a következőről számol be:

„1945 márciusának első napjaiban, ahogy én [egy földreform-tervezeten] az utolsó simításokat végeztem, egy autó megállt ideiglenes otthonom előtt, kilépett egy orosz ezredes, és megkért, hogy azonnal induljak vele Debrecenbe. Azt mondta, csomagoljam el a holmimat is, mert parancsot kapott, hogy még azon az éjszakán Debrecenbe vigyen. „Mit akarnak velünk?” – kérdeztem. „Elő kell készíteni az agrárreform-rendeletet” – válaszolt az ezredes egy tolmács útján. [Nagy Ferenc, *The Struggle behind the Iron Curtain* (Küzdelem a vasfüggöny mögött), New York, MacMillan, 1948, 109. o.]

Ezután részletesen leírta, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés kiscgazdapárti és nem kiscgazda képviselőit – köztük aránytalan számban olyan személyeket, aki-

ket a Debrecenben jelen lévő, korábban ellenzéki pártok közszereplői még soha nem láttak –, egy találkozóan orosz szakemberek segítségével készített földreform-tervvel ajándékozták meg. Nagy Ferenc és mások az egész projektet amatőr munkaként tartották számon, és több módosítást is akartak tenni, de Tildy, a kisgazdapárt vezetője, később köztársasági elnök azt suttogta nekik: tegnap Vorosilov marsall magához rendelt bennünket, és meghatározta az agrárreform mértékét s azt az időt, amely alatt elvégezhető. [Nagy Ferenc, *The Struggle behind the Iron Curtain* (Küzdelem a vasfüggöny mögött), New York, MacMillan, 1948, 107. o.] És így esett meg „a magyar parasztság felszabadítása a feudalizmus ősrégi ígája alól a Szovjetunió hadserege és a kommunista párt által”, ahogyan ezt számtalan alkalommal elmondták. A sürgősség oka nyilvánvaló volt: közeli célként szolgált, a pszichológiai hadviselés eszközeként, hogy a magyar paraszt katonák abbahagyják a harcot. Az ideiglenes kormány földreformról szóló rendelete szabályozta a privát földek kisajátítását és elosztását, beleértve azokat a vállalati tulajdonokat is, amelyek 100 holdasok vagy annál nagyobbak voltak, vagy amelyek egy 100 holdnál nagyobb, de 1000 holdnál kisebb földtulajdon részét képezték. Az utóbbiból a kormány a magánbirtokosok esetében a 100 hold feletti területet vitte. A kormány által lefoglalt föld korábbi tulajdonosait ténylegesen kisémmizték. A kormányrendelet még elvileg sem szabályozta a kártérítés kérdését, és az ezzel kapcsolatos tartós hivatali csend is arra utalt, hogy a rezsim elhatározta: visszavonja a kormányrendelet egyetlen rövid mondatában megfogalmazott ígéretét. Valójában a reform által érintett földtulajdonosok még államkötvények formájában sem kaptak kártalanítást kisajátított földjükért. A nagy területi tulajdonosokat, beleértve az egyházat és az alapítványokat is, szintén a kártérítésre vonatkozó megállapodás nélkül fosztották meg földtulajdonuktól. Még a magánháztartások épületei sem maradtak birtokukban. A kormány 5 600 000 hold földet, azaz az államterület 34,6%-át foglalta le. Mivel azonban a kisajátított földeknek csak 51,4%-a volt szántóföld, a paraszti kedvezményezettek csak a mobilizált földterület 58,2%-át tudták megszerezni. (*A magyar mezőgazdaság az ellenforradalom után*. A Földművelésügyi Minisztérium munkanyaga, Budapest, Kossuth Kiadó, 1958., 51. o.)

A lefoglalt erdők a mobilizált földterület 26,1%-át tették ki, és mind állami tulajdonba került. Fokozatosan a mobilizált nem erdő földek több mint 10%-a is állami vagyon lett, és az egész – az új és a régi állami tulajdon együtt – 1950-ben több mint 50%-át képezte a reform által érintett földterületnek. 1952-ben és főként 1958-ban még a kormány szakértőinek is észre kellett venniük, hogy a földreform végrehajtásának módjai és technikái milyen katasztrofális társadalmi és gazdasági következményekkel jártak. Már sokkal korábban tudniuk kellett róluk, de csak jóval később jelentették meg a vonatkozó adatokat, amikor ezeket a kollektivizálási kampányban – melyet csak 1948 végén indítottak el – indokokként használták. Az 1949-es népszámlálási eredmények szerint a

reform kedvezményezettjei átlagosan 6,7 kataszteri holdas földbirtokot kaptak, körülbelül 1,7 holdat fejenként, mivel egy kedvezményezettnek átlagosan három eltartottja volt. Idézzük a mezőgazdasági miniszter 1958-as nyilatkozatát: „Európa legelaprózottabb, leginkább kisüzemi mezőgazdasága a miénk. A kisgazdaságok területe közel 6,5 millió kataszteri hold, rajta közel 1,5 millió paraszti gazdálkodó dolgozik.” (A földreformmal kapcsolatos valamennyi adat a KSH kiadványaiból.) Ez a kollektivizálás bővülése ellenére pontosan ugyanaz a 4,3 holdas gazdaságméret volt, mint 1947-ben. Az 1945-ös reform után csak az 50 holdat nem meghaladó gazdaságok átlagos nagysága volt 4,3 hold.

A parasztság társadalmi mobilitása a földreform következménye: a hivatalos statisztikák alapján biztonságosan becsülhetjük, hogy a földreform mintegy 13 százalékkal növelte a társadalmi mobilitást (4%-kal a teljes népességét és 26-27% között a parasztságét).

Kiterjedt hatóköre ellenére a béresek és a gazdasági cselédek aránytalanul nagy száma miatt a mezőgazdaságban a paraszti keresőknek csak kevesebb mint a fele válhatott a szóban forgó reform kedvezményezettjévé: a béresek 50,9%-a, a gazdasági cselédek 44,1%-a, az 1 holdnál kisebb parcella tulajdonosainak 41,3%-a.

Könnyebb volt a földterület elosztása, mint az apró és kis földdarabok intenzív és nyereséges kultiválása megfelelő felszereléssel, amelyet szegény tulajdonosaik nem tudtak beszerezni. A földosztás két politikai célt szolgált: a hagyományos uralkodó osztály gazdasági bázisának tönkretételét és ennek eredményeként az agrár felső és középosztálybeliek a múlt század 40-es éveinek közepe óta tartó befolyásának megsemmisítését; utóbbiak nagyon is tisztában voltak az orosz expanzív politika veszélyével és az utóbbi időkben a bolsevik veszélyekkel is, amelyek nem függetlenek az előzőtől. 1950-ben Rákosi nyíltan megmondta, hogy a földreformnak nem a gazdasági, hanem a politikai eredményei voltak tartósan hasznosak a proletariátus számára, mivel az felismerte, hogy a nagy földterületek kicsi és apró parasztgazdaságokká való átalakítása azt jelenti: a mobilizált föld a piacorientált vállalkozói termelésből a pusztta megélhetés gazdaságába kerül át. A történész Szekfű utolsó könyvében, amelyet a vezető kommunista kiadó jelentetett meg 1947-ben (az összes nagyvállalat államosítása előtt egy évvel), a következőket írta:

„A múlthoz, benne ezer holdjainak sértetlenségéhez ragaszkodó nagybirtokos réteg nem argumentálhatott többé gazdasági érvekkel, mint pl. azzal, hogy ő a több termelő, nem a kisbirtok, ő a gazdasági növények nemesítője, s ha megsemmisítik, az export híján államcsőd, benn pedig éhínség áll elő. Ezek a forradalomban senkit sem érdekeltek többé, bár a vezetők talán maguk is tudták, hogy a nagybirtok felosztása magával fogja hozni a termelés lényeges csökkenését holdankénti termésben csak úgy, mint az egész, országos termés mennyiségének leszállásában. Amint ez be is következett. A kérdés nem gazdasági volt

többé, hanem társadalmi és politikai. A forradalom társadalmi változást akart, gyökereset, mellyel a nagy- és középbirtok hatalma végleg kiküszöbölődik és a földosztás minél több nincstelennek vagy törpebirtokosnak ad önálló existenciát.” (Szekfü Gy., i. m. 92. o.)

Szekfü, bár meglehetősen furcsa módon, egy mondatral megerősítette, amit gyanítottunk, hogy a földreform pszichológiai hadviselés céljából történő kiaknázása mellett improvizált, elsietett szabályozása és szervezetlen, véletlenszerű végrehajtása tartós orosz érdekeket is szolgált. Ezt írta: „A Szovjetuniónak ugyanez [a földreform] volt az érdeke, megszabadulni az ország fasiszta elemeitől, melyektől valamikor, bármikor kitelhetik egy újabb agresszió az orosz föld ellen. (Szekfü Gyula: *Forradalom után*, Budapest, Cserépfalvi, 1947, 92. o.)

Szekfü valószínűleg arra számított, hogy azok az olvasói, akik megőrizték iránta való bizalmukat, megértik, mire gondolt: az oroszok visszaéltek az emberek földreform-vágyával, és kihasználta azt a hagyományos hatalmi elit lerombolására, megakadályozandó, hogy az újból átvegye a vezetést és újraélessze a nemzet orosz-ellenes és bolsevik-ellenes aktív politikai orientációját. Az akkor divatos „fasiszta” melléknévvel Szekfü valószínűleg elfogadhatóvá akart tenni a kommunisták számára egy mondatot, amely lényegében azt jelentette: az oroszok nemzeti hatalmi politikai célból a földreformmal manipuláltak.

A társadalmi és a politikai célt elérték. A földreform közelről érintette a római katolikus egyházat, amely a háború előtt kereken egymillió holddal rendelkezett. Ebből azonban csak 40% volt szántóföld és közel 40% volt az erdő. Pontosán 992 856,90 hold egyházi földet foglaltak le, és osztottak szét a kedvezményezetteknek, köztük az államnak, amely az összes egyházi erdőt magának tartotta meg. A parasztoknak a jogszabályok szerint a megszerzett földterület becsült értékének 10%-át kellett befizetniük, továbbá a fennmaradó 90%-ot tíz éven át, egyenlő éves részletekben.

A reformerek nem vették figyelembe a hatalmas kötelezettségeket, amelyek a nagy egyházi földtulajdont terhelték. Az egyes ordináriusok kiadásainak nyilvános beszámolója szerint, amelyet 1946-ban az Actio Catholica elnöksége tett közzé, az egyházi birtokok összes éves kötelezettségének és egyéb költségeinek levonása után ebből a mindössze 40%-ból az egyes érsek és püspökök háztartási és személyes kiadásaira 1943-as (a szovjet megszállás előtti utolsó teljes év) jövedelmüknek az alábbi hányad maradt. A hercegprímás (akkor Serédi bíboros) számára 0,98%-a a teljes bruttó jövedelemből. Több más ordinárius esetében ugyanez 2,64 és 6,9% között változott. Az egyházi birtokok körüli folyamatos vita során általában figyelmen kívül hagyták a katolikus oktatási rendszerhez, a katolikus jótékonyági intézményekhez, nyugdíjalapokhoz s az egyes papok és laikus tanárok nyugdíjaihoz való hozzájárulás jókora terheit. Kétségtelen, hogy a neobarokk életforma és az egymillió hold tulajdonlása az egyházi méltóságok sokkal nagyobb személyi jövedelmét jelezte, mint amekkora az ténylegesen volt.

A kormány által az egyháznak meghagyott földterületek összessége jelentéktelen volt. Mindegyik (fő-) egyházmegye, szerzetesrend és székeskáptalan jogosult volt legfeljebb 143 holdnyi földterület birtoklására. Nem egy esetben még ezt a szabályt is önkényesen figyelmen kívül hagyták.

Bár a reformintézkedés elvileg gondoskodott bizonyos *közérdekű katolikus alapokról és alapítványokról*, a kormány nem tartotta tiszteletben az illetékes tárcaközi bizottság egyhangúlag jóváhagyott javaslatait, és engedte, hogy azok a földreform, a gazdasági vállalkozások és a lakóházak államosítása, valamint a szélsőséges infláció együttes hatásai miatt teljesen elszegényedjenek. Támogatási kötelezettségeire, amelyek a ténylegesen már elvett földterületeket terheltek, egy érintett plébánia 42,6 hektáros mezőgazdasági területet kapott, melynek fele a pap telke volt.

A történész Szekfű felvetette a jogos kérdést, miért vesztette el a katolikus egyház abban a történeti pillanatban gyakorlatilag a teljes földvagyonát anélkül, hogy megpróbált volna enyhébb elbírálást elérni, miközben Lengyelországban és Romániában a teljes egyházi földtulajdon még mindig régi tulajdonosainak birtokában volt (1947-ben, amikor Szekfű a könyvét írta), noha az egyházi földek mindhárom országban egyaránt roppant méretűek voltak? Ha valaki ezt a különbséget Mindszenty bíboros rovására akarná írni, az illetőnek szem előtt kellene tartania, hogy az 1945. októberi primási kinevezésre körülbelül fél évvel március *idusa* után került sor. Valóban szent dátum a magyaroknak, objektív értelemben pedig évfordulója a Kossuth által inspirált nemzeti küzdelem „szellemi kezdeményezésének”, az 1848–1849-es szabadságharcnak. Az évnek ugyan ezen a napján 1945-ben az ideiglenes kormány kihirdette a földreformról szóló rendeletet, amely „évszázados paraszti álmokat változtatott valósággá, és odaadta neki a földet, ősi jussát.” [A Kormányrendelet preambulumból, 600/1945. M.E., megjelent a *Magyar Közlöny* 13. számában (1945. március).] Amikor a szovjet gyámság alatt lévő ideiglenes kormány jókora szovjet-orosz támogatással készített rendelete hivatalosan 1945. március 15-én az egyházat gyakorlatilag összes termőföldingatlanától megfosztotta, Msgr. Mindszenty még mindig a Hitler által az országra kényszerített nemzetiszocialista Szálasi-kormány fogásában volt.

AZ EGYHÁZ ÉS A FÖLDREFORM

Az 1945. május 24-én kiadott, a háború utáni első közös pásztorlevélben a püspöki kar a következő szavakkal reagált az ideiglenes kormány földreform rendeletére: Isten adja, hogy az új földtulajdonosok jóléte vigasztalja az egyházat veszteségeiért és bajaiért.” („Éhes-e az egyház a földre”, az *Actio Catholica* Nemzeti Elnökségének kiadása, 1945. 18. o.) Minthogy a püspöki kar tagjai

közvetlenül is megtapasztalták a diszkriminatív és önkényes módszereket, amelyek a földreform-rendelet végrehajtását – különösen az egyház kárára – jellemezték, e testület, amelyet már az új primás vezetett, az 1945. október 18-i közös pásztorlevélben az alábbi eljárásokkal kapcsolatos panaszát fejezte ki:

„Meg kell említenünk, hogy a földreform-rendelet több részében olyan tendenciát mutat, mintha bizonyos társadalmi osztályok gazdasági romlását célozná. Még azt is hangoztatták, hogy az intézkedés büntetést mér a magyar földtulajdonosok osztályára a múltjáért. A kollektív büntetés tisztességes elv? ... A földosztásokon pártpolitikai megfontolásokat alkalmaztak, és katonáinkat kihagyták. *Nem magát a földreformot bíráljuk itt, hanem a bosszú szellemét, amely életbe léptetésében megnyilvánult.* Kártérítést ígértek a tulajdonuktól megfosztottaknak, de kétséges, hogy bármi is megvalósul ebből az ígéretből. A reform tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy végrehajtásának módjában nem volt átgondoltság és méltányosság, s az egész lakosság, elsősorban a városi dolgozók szenvednek – és még sokáig szenvedni fognak – e szenvedély által inspirált harcok gazdasági következményeitől. („Éhes-e az egyház a földre”, az *Actio Catholica* Nemzeti Elnökségének kiadása, 1945. 16–17. o.)

A szerző első kézből tudja, hogy a pap, Msgr. Pehm, aki 1945-ben Mindszenty bíboros lett, 1943-ban erősen földreformpárti volt. Ő és Apor püspök is 1943 decemberében egyetértett a KALOT vezetőjével, Kerkai atyával és a szerzővel, hogy a Katolikus Szociális Népmozgalom előző fejezetünkben meghatározott ideológiai és gyakorlati programjának tartalmaznia kell az ott tárgyalt javaslatot: 250-300 000 családi gazdaság földreform útján való létrehozását közvetlenül a harcok befejeződése után. Az ilyen gazdaságokba természetesen nem tartoztak volna bele az erdők. Ehhez a projekthez 3 000 000 hold termőföld kisajátítással történő mobilizálására lett volna szükség. A „szovjet” kezdeményezésű 1945-ös földreform 5 888 058,76 hold mezőgazdasági területet és 2 063 437,14 hold erdőt sajátított ki. Ha csak a mezőgazdasági földterületet vesszük, az a földreform, amelyhez Pehm apát, a későbbi bíboros és Apor püspök 1943-ban beleegyezését adta, mintegy feleannyira lett volna radikális, mint az, amelyet a szovjetek diktáltak. Emellett a katolikus földreformtervezet gondoskodott volna az érintett tulajdonosok államkötvényekkel való kártalanításáról, amely adósságtömeg amortizációja meghatározott állami bevételek hozamából képezendő alapon keresztül zajlott volna. Emellett meg kell említeni, hogy Mindszenty (ekkor már püspök) és Apor püspök 1944-ben egyedül finanszírozták a Katolikus Szociális Népmozgalom kiadványait, amelyek a fent említett földreform-programot is magukba foglalták. (E publikációk megvitatását és bibliográfiái adatait lásd az előző rész „Katolikus szociális népmozgalom” című fejezetében.)

Az egyház nem tett olyan lépést, amely úgy értelmezhető, mintha visszakövetelné az általa elvesztett nagybirtokok komolyabb részének tulajdonjogát.

Az Actio Catholica országos elnöksége 1946-ban, valószínűleg a püspöki kar egyetértésével, nyilvánosságra hozta a kérését, hogy a kormánynak bizonyos bevételi forrásokat kellene megnyitnia az egyház számára, kizárólag annak érdekében, hogy lehetővé váljon számára intézményeinek folyamatos fenntartása, valamint a korábbi és aktív alkalmazottak nyugdíjának, illetve fizetésének a fedezése. Az Actio Catholica országos elnöksége a legfontosabb követelésként sürgette, hogy a szükséges bevételi forrást a fent említett célokra nem az egyház erdőkre vonatkozó tulajdonjogainak a helyreállításával kellene biztosítani – hanem csak a haszonélvezetéből. („Éhes-e az egyház a földre”, az *Actio Catholica* Nemzeti Elnökségének kiadása, 1945. 18. o.)

Népünk egyes bölcs lelkipásztorai, a püspökök, akik papi életük során soha nem voltak kiemelkedőek a politikában, de annál inkább a lelki életben, magánbeszélgetésekben üdvözölték, hogy ilyen gyorsan megszűntek az egyházi latifundiumok, amelyek – saját véleményük szerint – nagymértékben zavarták a lelkipásztorkodást, és csak koloncot képeztek az egyház vállán. Valójában bűn volt a tulajdonjogok felszámolása a jogos tulajdonosok kártalanítása nélkül. Mindazonáltal az egyházi vagyon koloncától megszabadult, újjáéledt pasztoráció gazdag termése – a szemükben – még túl is kompenzálta őket a lelkek örök értékeivel a hektáronkénti kárért. *O felix culpa!*

A DEMOKRATA NÉPPÁRT ÉS A FÖLDREFORM

A föld újraelosztása 1917–1943 között a hazai politika nagyon kevés állandó központi kérdésének egyike volt, bár hivatalosan háttérbe szorították, és a konfliktusban álló felek ténykedését elfedték a Horthy-rendszer egyes vezető emberei és kohorszai. Mind a bal-, mind a jobboldali radikálisok nagy buzgalommal sürgették mielőbbi megoldását. Az 1937 óta újra hatalmon lévő konzervatívok a következő dilemma előtt álltak: ha sikerül meggátolniuk a nagybirtokok oly nagyon sürgetett extenzív újrafelosztását, a makacs elutasításuk keltette radikalizálódás magával sodorná a középosztályok legtöbb politikáló polgári és katonai elemét, nagy részüket egészen egy forradalmi táborig. Egy jelentős földreform, ha egyszer megkezdődne, hamar fel is gyorsulna – hiszen *en mangeant vient l'appétit*³⁹² –, átlépné jogi és pénzügyi korlátait, és ellenállhatatlanul elsöpörné a konzervatív politikai hatalom gazdasági alapjait, amelyeket a Horthy-rendszer alatt helyreállítottak és „konszolidáltak”. Határozatlanság, vaskalaposság volt a válasza az uralkodó elitnek saját kínos dilemmájára. Horthy 1938 elején elhangzott rádióbeszéde, amelyben hivatalának és személyének

³⁹² *en mangeant vient l'appétit* (francia) – evés közben jön meg az étvágy

presztízsét is latba vetette, hogy lerombolja a komolyabb földreform politikai esélyeit, legmagasabb fokú szimbolikus kifejeződése volt a hagyományos hatalmi elit növekvő bizonytalanság- és szorongásérzetének, amely miatt a szilárdaság önmegnyugtató-kompenzáló megjátszására volt szükség.

A vidéki napszámosok és földmunkások, törpetulajdonosok és szegény kisbirtokosok, valamint különféle értelmiségi fiaik a városokban és mindazok, akik bármilyen okból azonosultak a falvakban és a tanyákon élő „három millió koldussal”, a 20. század elejétől egy sor frusztrációt kellett, hogy elszenvedjenek. Ekkor történt, hogy Bethlen miniszterelnök túljárt a jobbágyság megszüntetése óta (1848-ban) első nagy magyar parasztvezető, Nagyatádi Szabó István eszén azáltal, hogy 1920-ban – végleg pedig 1923–1924-ben – vakvágányra vezette „saját” földreformjukat. Az 1935-ös, nagy csinnadrattával meghirdetett földtörvény sokkal kevesebbet jelentett, mint az 1920-as földreform, hiszen csak 37 000 családi gazdaság fokozatos létrehozását irányozta elő 591 000 holdon, 25 év alatt. Alig jelentette be Imrédy miniszterelnök 1938-ban, hogy elhatározott egy széles körű földreformot, a politikai hatalmi elit belső körei eldöntötték kiszorítását, és csak politikai temetésének időzítése maradt kérdéses. E taktikai moratórium alatt megszerezte többségi pártja jóváhagyását egy földreform-törvényjavaslat kidolgozásához, amely 1 700 000 hold erre a célra történő kisajátítását és évi 140 000 hold paraszt kedvezményezettnek való juttatását tervezte. Teleki miniszterelnök támogatta elődje törvényjavaslatát, és azt 1940-es földreform törvényként meg is szavazták. Bár Teleki miniszterelnök az összes faluban a házakra ragasztott, illusztrált plakáton keresztül eléggé extravagáns módon gondoskodott arról, hogy tájékoztassa a parasztságot a paraszti kisbirtokok területének tíz év alatt évi 140 ezer holdnyi növeléséről, sem ennek, sem más jogi intézkedésnek az alapján nem keletkezett vagy nagyobbodott egyetlen gazdaság sem a külföldi katonai megszállás és az 1945-ös szovjet irányítású földreform előtt. 1940-ben az összes politikai párt egyetértett abban, hogy a törvénynek azt a részét, amely a földreformot szabályozta, nem szabad kihirdetni, állítólag azért, hogy a végrehajtása során Németország részéről várható beavatkozást a német származású parasztek érdekében megakadályozzák. Emellett az országnak képesnek kell lennie a német benyomulás megakadályozására azzal, hogy rendszeresen teljesíti a Németországba irányuló mezőgazdasági termékek exportjának kötelezettségét.

Nem csoda, hogy 1940-ben és az után széles körben elterjedtek a *status quo* politikai és gazdasági rendszereivel szembeni negatív orientációk, különösen a parasztság alsó rétegeinek fiatalabb korosztályai és felettebb intelligens fiaik és unokáik között a városokban. Jellemző a parasztság előzőleg említett részének véleményére, hogy 1940–1942-ben még a katolikus fiatal paraszti felnőttek és a KALOT-ba szervezett paraszt ifjúság között is széles körben terjedt a forradalmi buzugóság, az érzelmekkel teli pozitív orientáció egy radikális társadalmi változásra.

Barankovicsot, és valószínűleg a Néppárt fontosabb tagjainak többségét is felháborította az olyan helyzet embertelensége, amelyben a nemzeti népesség több mint egyharmada volt érintett, és a rendszer arroganciája, amellyel teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az önmaga és az állam nevében a parasztságnak törvény formájában tett ígérését. Ez a helyzet, a korábbi kormányok következetes súlyos mulasztásainak halmozott hatása, valamint a tervek, törvénytervezetek és tényleges törvényjavaslatok, sőt azon törvényi intézkedések végrehajtása szándékos elgáncsolásának vérforraló története, amelyek a földterület újraosztása és vidéki telepítések révén azt célozták, hogy az emberek képesek legyenek magukon segíteni, mind nagymértékben ott szerepelt a Demokrata Néppárt 1945-ös földreformmal és az ahhoz szorosan kapcsolódó kérdésekkel szembeni nyilvános válaszreakciói mögött.

Barankovics a legutóbbi katolikus politikai nemzedék egyik olyan politikai aktivistája volt, akinek elsődleges döntő és hatalmas társadalmi élményét a néptömegeknek a nagy gazdasági válság (Magyarországon 1930–1934) által generált balsorsa jelentette. A Nagyalföld, ezen belül az egyik legszegényebb agrárpopulációval rendelkező megye parasztjai, a válság éveinek mélységes, rossz szagú, keserű, embert felőrölő és korrumpáló nyomorával súlyosbított állapotukban – mindez rányomta bélyegét szülőhelyére, egy kicsiny mezővárosra. Nem csoda, hogy a 20-as évek végén a budapesti fiatal katolikus reformértelmiségiek Prohászka Körének egyik alapítója lett. A bizottságnak végül *Korunk Szava* címmel sikerült kiadnia egy kéthetente megjelenő véleménylapot. A cím hasonlít a havonta megjelent tekintélyes német katolikus *Stimmen der Zeit*éhez, azonban tartalma inkább emlékeztet a korabeli, már érettebb, robusztus francia fegyvertársakéra. A 30-as évek közepén jelentek meg a felnőtt Barankovics első komoly és hosszú cikkei, jellemzően az *egyházi nagybirtok* problémájáról. Egy fiatalember merészségével Barankovics azt javasolta az egyháznak, hogy földjeinek egy részét, mint haszonbérletet adja át parasztsaládoknak. Bármit eredményez az értékesítés és a bérleti díj, az egyháznak csak bérházakba, más ingatlanokba, kötvényekbe stb. szabad befektetnie, földbirtokba nem.

Bár Barankovics, mint buzgó katolikus liberális, az emberi jogok védelmezésére és érvényesítésére szakosodott, a már említett időszakos folyóiratában, *Az Ország Útjában* folytatta a földreform pártolását. Amikor a legnagyobb és legrangosabb országos reggeli napilap, a párt-elkötelezettség nélküli budapesti *Magyar Nemzet* fő- és felelős szerkesztője lett, hosszabb ideig bőséges helyet biztosított a magyarországi fiatal értelmiségiek legradikálisabb csoportjához, a *Márciusi Fronthoz* tartozó ama kulcsfigurák cikkei számára, akikből évekkel később, 1944-ben a Parasztpárt vezetésének egy része alakult ki.

Barankovics, pártja élén, általában pozitívan állt hozzá az 1945-ös földreformhoz, ahogy számos egyéb közlése mellett az említett 1946. január 26-i interjúja is mutatja:

„A nagybirtokrendszer felszámolása és az így kapott földterületek elosztása 1945-ben valóban forradalmi tett volt. A radikális földreform nemcsak gazdasági szükségszerűség volt már több évtizede, hanem az egészséges társadalmi és politikai fejlődés vitathatatlan posztulátuma is. Olyan gondolattá érett, amely mélyen áthatotta az embereket... és megvalósítását már nem lehetett hosszú ideig akadályozni. Ez a népszerű gondolat posztulátummá vált, amelyet a vezető tudósok, tekintélyek, papok és művészek, az értelmiségiek elitje, az ipari munkások is hangoztattak és aktívan támogattak, vagyis egyáltalán nem csak a földéhes parasztok. ... A földosztás során elkövetett hibákat ki kell javítani, és a jóvátételt bátran el kell intézni, szándékosan azt a célt szolgálva, hogy parasztságunkat erősítsék meggyőződésében: új tulajdonát zavartalanul, folyamatosan birtokolni fogja. A földosztás önmagában nem változtatta a Föld nélküli Jánosokat mélyen földjükben gyökerező Jánosokká. A mezőgazdasági struktúrák demokratizálódása, a szövetkezeti séma kiaknázása a termelés és az értékesítés szervezésében... az egész vállalkozás sikeréhez alkalmazandó tényezők. Pártként nyilvánosan és rendkívül határozottan támadnánk bármilyen nyílt vagy rejtett tendenciát, amely arra irányulna, hogy visszacsinálják, ami megtörtént; minden rejtett kísérletet a nagybirtokok rendszerének helyreállítására. A független, gazdaságilag erős és öntudatos parasztgazdák sokaságában a magyar demokrácia legszélesebb és legmegbízhatóbb alapját látjuk.” (*Jelenkor*, 1946. január 26.)

A választási kampányban a párt jelöltjei és vezető korteseik igyekeztek a parasztok fejébe verni a jelenlegi téma szempontjából hivatalos programjuk legjelentősebb pontját, amelyet a párt vezetője szlogen-szerűen így fogalmazott át: „Az államnak kártalanítania kell az egyházat, de tilos hozzányúlnia az új tulajdonosok földjéhez!” Ugyanebben a bőségesen terjesztett kampánykiadványban Barankovics teljes szövege:

„Fenntartjuk azt az eredeti programkövetelésünket, hogy az állam keressen és találjon módot az egyházak kártalanítására, hogy az egyházak népi intézményei olyan anyagi erőforrás birtokába jussanak, amely létüket és kívánatos függetlenségüket biztosítja. Ezzel kapcsolatban nyomatékosan kiemeljük, hogy a legtávolabbról sem fordul meg a fejünkben, hogy az újbirtokosok magántulajdonába adott földhöz hozzányúljunk. Aki a nagybirtokrendszer visszaállítására vagy a magyar földműveseknek a kiosztott föld tulajdonából való kimozdítására törekednék, azzal mint a nép elsősorú közellenségével nyíltan és határozottan szembeszállnánk! Az a kívánságunk, hogy a kiosztott földet azonnal telekönnyvezzék az újbirtokosok nevére s az újbirtokosok kimozdíthatatlanul földjük magántulajdonában maradjanak. Az állam könnyen megtalálhatja a módját, hogy az egyházakat a kiosztott földnek a parasztság tulajdonában való megmaradás mellett kártalanítsa. Minden kisbirtokos nyugodt lehet, soha semmiféle olyan kezdeményezéshez hozzá nem járulnánk, amely azokat a kisbirtokosokat, akik egyházi vagyont kaptak, birtokukból ki akarná mozdítani. Ilyen veszed-

lem az egyház részéről egyáltalán nem fenyegeti az újbirtokosokat. Az egyház kártalanítása nemcsak az egyház jogos igényét elégítené ki, hanem a kisbirtokosok érdekét is szolgálná, mert megerősítené őket földjük biztos birtoklásába vetett hitükben.” (Barankovics István: *Keresztény Demokrácia, i. m.*, 20–21. o.)

Ezzel a programmal és indoklásával a Néppárt erőteljesen kívánta támogatni az akkor nyíltan is hangoztatott egyházi kártalanítási igényt. Ugyanebben az időben a Néppárt az országos közvélemény előtt akarta cáfolni a kommunista kampányolók vádját, miszerint a Néppárt azt követelte, hogy az összes elvett egyházi földet szolgáltatassák vissza az egyház tulajdonába. – A szöveg második, aláhúzott része a kommunista vezetők ellen irányult, akik – ahogy Barankovics jól tudta – már 1947-ben szövögették terveiket a paraszti egyéni gazdaságok kollektivizálására, amely 1960-ra kész tény lett.

Több főpap és igen sok pap hallgatta el, hogy – amint az utolsó rész végén írtuk – maga az egyház is, és nem csak az érdekelt parasztság a földreform nagy nyertese volt. Két érsek és több püspök ugyanezt mondta Barankovicsnak és a párt kulcsfontosságú tagjainak magánbeszélgetésekben, és úgy tűnt, hogy amit Barankovics 1948. március 1-jén a Parlamentben az ő véleményükként is nyilvánított, az alsó papság relatív konszenzusát tükrözte:

„... nem hullatunk könnyeket a nagy vagyon [az egyház által elvesztett föld] felett. Ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy az egyház szellemi értelemben, különösen szociális tanainak a tömegek részéről való elfogadásában jóval többet nyert, mint amennyit a gazdasági javak elidegenítésével veszett. *nem siratjuk mi a nagy földvagyonot sem, sőt az a meggyőződésünk, hogy az-egyház mérhetetlenül többet nyert lelkiekben és főképp szociális tanai tömeghitelében, mint amennyit veszett anyagiakban ... a lelki ügyekben most már eltávolították a vagyon akadályát, amely elállta az egyház elől az utat a sokasághoz, így széles területek nyíltak meg előtte az akadálytalan pasztoráláshoz és szellemi aratáshoz... lelkileg az egyház, amely előtt most felnyíltak a vagyon elrekesztő sorompói, és a lelki aratás széles mezei tárultak fel* az egyház sokkal súlyosabb veszteséget szenvedett volna, és a ténylegesnél összehasonlíthatatlanul ártalmasabb ütést szenvedett volna el, ha a nagybirtokrendszer általános felszámolása után ő maradt volna az egyetlen nagybirtok-tulajdonos ... ebben az elpusztult országban ... *hogy az anyagi veszteségnél mérhetetlenül nagyobb lelki csapás érte volna az egyházat akkor, ha a nagybirtok általános felszámolása idején egyedül ő maradt volna meg nagybirtokosnak ebben a földéhes és tönkretjuttott országban.*

Teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy az egyházi földvagyon szétesztását nem az egyház iránti szeretet inspirálta. De bármi is motiválta azt, a tény továbbra is fennáll, hogy végső soron nem vált az egyház kárára. A portugálok mondásával fejezem ki: meggyőződésem, hogy ez még sem történhetett volna meg a Gondviselés engedélye nélkül; „Isten képes egyenesen írni a görbe vo-

nalakon.” *Tudjuk, hogy az egyházi földvagyon felosztását nem az egyháznak, ez a féltő szeretete sugallta, de bármi volt- is a szándék, tény marad, hogy a végső mérleg nem ütött ki az egyház kárára. Hogy egy portugál közmondással fejezzem ki azt a hitemet, hogy még ez sem történt meg a Gondviselés hozzájárulása nélkül, azt mondom: »Isten egyenesen tud írni, görbe vonalakon«.*

A kommunistáknak és a marxista szocialistáknak – a gazdasági determinizmus szükségszerűségébe vetett közös erőteljes hitükben – úgy tűnhetett, hogy Barankovics és a Néppárt számos kulcsfontosságú képviselője, függetlenül attól, hogy mennyire megszállottjai az „elavult népbuittásnak” (így aposztrofálták a vallást a kommunista zsargonban), mivel személyesen nem szenvedtek el semmilyen veszteséget a földreform és az államosítás következtében, nem ellenségei a reformnak. Ezzel ellentétben, ugyanazon a szükségszerű determinizmuson alapulva, nem fordítottak figyelmet a Püspöki Kar e kérdésben tett hivatalos nyilatkozataira, amelyeket korábban idéztünk, sem arra a tényre, hogy egyetlen egyháztag vagy pap sem ítélte el, legalábbis nyilvánosan magát a földreformot, csak bizonyos szabálytalanságokat, igazságtalan cselekményeket és önkényességeket, amelyeket a végrehajtásért felelősök követek el. Ugyanis a valódi kommunista hívőknek biztosaknak kellett lenniük abban, hogy bárki, aki valami miatt jelentős gazdasági hátrányt szenvedett el, ha tehetné, megsemmisítené azt a valamit, adott esetben az 1945-ös földreformot. A kommunisták, hűen szükségszerűség-elvű gazdasági determinizmusukhoz, mint egy hittételhez, egyfolytában azt állították, hogy Mindszenty bíboros és a Püspöki Kar „reakciós” tagjai, valamint a hierarchia felső rétegéből sokan elutasítják a földreformot, és csak arra várnak, hogy egyszer mindent vissza lehessen csinálni, amit a reformintézkedés velük és az egyházzal tett (megfosztotta őket és az egyházat politikai és társadalmi hatalmuk gazdasági alapjától). Ha a kommunisták szóbeli válaszaikban meg is különböztették a főpapok és papok „reakciós” és egy másik kategóriáját, ez csak az „Oszd meg és uralkodj!” taktikát szolgálta. Hitük alapján meggyőződésük kellett, hogy legyen: bárki, akinek gazdasági érdekeit „forradalmuk” súlyosan sértette, a „forradalom” halálos ellenségévé avagy „ellenforradalmárrá” vált. A primás időnként több arisztokratát és a dzsentri vezető tagjait is fogadta, akik hasonlóan szenvedtek a földreformtól, amely tönkretette családjukat. Rákosi és a kommunista vezetés gyorsan fegyvert kovácsoltak ezekből a „találkozókból”: Mindszenty bíboros, „a hierarchiában lévő reakció-sok”, s a tulajdonát veszített arisztokrácia és dzsentri hasonló veszteségeik miatt közös bánatukban egymásra találtak, és közös terveket szövögettek a meglévő politikai rendszer megdöntésére, és pedig azért, hogy nagybirtokaikat visszaálítsák. Nézzünk szembe ezzel a váddal.

Az agrárius Magyarországon több mint nyolc évszázadon át a vagyon felhalmozódása, valamint a közszolgáltatért – gyakran a királynak és az uralkodóháznak nyújtott szolgáltatásokért – adott jelentősebb jutalmak nagy földbirtokok

formáját öltötték. Az egyházi méltóságok hatalmas királyi és magánadományokkal, gazdag alapítványokkal szintén alaposan részesedtek a nagybirtok-rendszerből; utóbbiak nem az egyház (főegyházmegyék, káptalanok, szerzetesrendek és társaságok, szemináriumok és alapítványok) tulajdonában lévő birtokok tulajdonosaiként, hanem azok haszonélvezőiként és vezetőiként. Az érdekek és gazdasági perspektívák közössége szükségszerűen fejlődött ki egyfelől a leggazdagabb érsekek, rendek és társaságok, másfelől az arisztokrácia, a dzsentri és néhány polgári nagybirtokos közt. A tulajdonjogok védelme és birtokaik jövedelmezősége érdekében főleg az ugyanabban a megyében élő papok és laikusok működtek hagyományosan együtt. Ezek a kötelékek különösen szorosakká váltak a főpapok említett kategóriája és a katolikus arisztokrácia vezető családjai közt, amelyek egy-egy tagja nemzedékeken, sőt évszázadokon keresztül ott szerepelt a királyság püspöki karában. Az 1918-as és 1919-es forradalmi évek idején és a Horthy-rendszerben mindvégig az egyháziak és a laikusok közötti, vallástól független nem hivatalos kapcsolatok a különböző politikai árnyalatokban rejlő földreform-tendenciák növekvő nyomása alatt a nagy földtulajdont illető érdekek folytán egyre szorosabbá váltak. A kommunisták a nemesség felső rétegéhez és a nagybirtokosok közé tartozó arisztokratákat természetes, leghatározottabb és legveszélyesebb ellenségeiknek tekintették, akik osztályközösséget alkotva összes nemzetközi kapcsolataikat képesek felhasználni a „kapitalista társadalmak” kormányainak riadóztatására, hogy arra ösztönözzék őket: csatlakozzanak a kommunista politikai hatalom, elsősorban a Szovjetunió elleni kereszties hadjárathoz. A kommunista vezetés sok tekintetben eltúlozta egy ilyen szövetség társadalmi lehetőségeit, valamint a potenciális partnerek készségét a konkrét politikai cselekvésre. Az ideológiától megszállott politikai szereplők gyakran hajlamosak a társadalmi szegmensekre és osztályokra úgy gondolni, mint homogén társadalmi entitásokra, amelyek tagjai hasonló igényeken, kilátásokon, értékrenden és társadalmi vágyakon osztoznak. Egy ilyen koncepció jellegzetesen a kívülállóké, akik a szóban forgó társadalmi szegmensről nem rendelkeznek megbízható információkkal, csak egy érzelmek diktálta képpel.

Több korábbi nagybirtokosnál nem hivatalos magánbeszélgetésekben a tulajdonjogok részleges helyreállításának esélye, mint téma 1946-ban és 1947-ben fel-felbukkant, és a kommunista uralkodók fülébe – széles körű kémhálózatuk révén – eljutottak töredékek a néhány elszegényedett arisztokrata és apolitikus egyházi személy nem is annyira terveiből, mint álmodozásaiból. Rákosinak, sőt egyes kisebb kommunista vezetőknek annyira tájékozottnak kellett lenniük, hogy tudják: az a gondolat, amely a néhány egyházi és laikus nagybirtokos között lezajlott ilyen felelőtlen és nem hivatalos magánbeszélgetésekben többször is felmerült, ritkán volt szélsőségesebb, mint az az elképzelés, hogy a kisemmitett egyházak és egyéni földtulajdonosok körülbelül 700, maximum 1 400 hold régi földterületet kapnának vissza, ezen felül az egyházak a nagy erdőkben lévő

korábbi tulajdonukat. Ezeket egyébként a kormány nem osztotta el az emberek között, és nem is vitte át községi vagy megyei tulajdonba, hanem állami tulajdonban tartotta. Következésképpen az egyházak és részben a korábbi tulajdonosok erdőkre vonatkozó tulajdonjogainak helyreállítását a kormányzat az egyéni paraszti földterületek csonkítása nélkül is végrehajthatta volna.

Nem is egy földjét vesztett nagybirtokos, köztük olyan, aki a kisajátított nagybirtoknak nem tulajdonosa, hanem haszonélvezője volt, negatív érzelmet alakított ki a Néppárt néhány fontosabb tagja – különösen a vezetője, Barankovics – ellen, mert ez utóbbiak nyíltan a már említett programpontok szerint foglaltak állást. Ezt helyesen úgy kellett érteni, hogy bármilyen színű legyen is a hatalmon lévő rezsim, készek ellenállni a kommunista kontroll alatt álló – 1947 vége óta kommunista – rezsim bukása után is, és ha fizikailag lehetséges lenne, ők vezetnék a katolikus parasztok küzdelmét minden olyan kísérlet ellen, amely a földreformot akár csak abban a szerény mértékben is vissza akarná csinálni, ahogy néhány érdekelt – amúgy eléggé mérsékelt – egyházi és laikus cselszövő az ismertetett értelemben eltervezte. A gátlástalan és jól szervezett, főleg a pártvezető befeketésére irányuló suttogó propagandának egy jól képzett, tapasztalt politikai újságíró könnyen kinyomozhatta egy vagy két állandó forrását. Néhány érdekelt személy megpróbálta kiaknázni, hogy bejáratos Mindszenty bíborshoz, és elmagyarázni neki, hogy Barankovics releváns állításai mögött fel kell ismerni a szovjet hatalmat, amely – úgy tűnik – irányítja az ő politikai húzásait. Hát nem egy szlávról van szó? Aki mindig is radikális volt? Még a háború alatt is együttműködött felforgató szocialista újságírókkal! De a kommunista irányítású államvédelmi hatóság katolikus alkalmazottai titkon bőségesen ellátták információkkal Barankovics egynémely közeli barátait, és ezek tájékoztatták őt, hogy az állam kommunista vezetése – ügynökei révén – szisztematikusan helyezte el híreket az informális kommunikációs láncokban, amelyek elsősorban a bíboros aulájába vezettek. Ezeknek a híreknek a közvetítését nyilvánvalóan úgy gondolták ki, hogy a bíboros és bizalmasai elméjébe folyamatosan adagolják az információkat Barankovics és a kommunista vezetők szinte bensőséges viszonyáról, valamint a tiszteletlen hangról, ahogy ő a hercegprímásról beszél. Ugyanakkor Barankovicsához és közeli munkatársaihoz olyan híreket juttattak el, amelyeknek őt kellett hergelnük a bíboros környezete számára elejtett, vele kapcsolatos állítólagos kijelentései, megjegyzései, megfigyelései miatt, például mintha az úgy nyilatkozott volna, hogy Barankovics „az oroszok zsoldjában áll.” Az „Oszd meg és uralkodj!” a politika legrégebbi mintája, és a kommunista vezetők intenzív erőfeszítéseket tettek a katolikus sorok megosztására az egyházi és a politikai vezetők szembeállításával. Megvoltak ennek az előnyei is: az a gyanakvás, amelyet az arisztokrata intrikusoknak és a kommunista taktikusoknak 1948 közepéig egymástól függetlenül sikerült felkelteni a bíboros elméjében Barankovics iránt, továbbá azon információ, amelyet a kommunisták

az informátorok és a lehallgató készülékek révén kétségtelenül megkaptak és rögzítettek a primásnak a kommunista és egyéb eredetű hírekre való erős reakciójáról, valószínűleg elhittette a kommunista vezetéssel, hogy előbb-utóbb nyílt kenyértörésre kerül sor a bíboros és a pártvezető között, és konfliktusuk dinamikája végül Rákosi karjaiba löki Barankovicsot; politikai csoportját, vagy inkább annak maradványát pedig társutas párttá teszi. E valószínűsíthető feltevése alapján tűrhette Rákosi a Néppárt létét egészen 1949 februárjáig, amikor a deklarált állapot már a proletárdiktatúra volt.

Harmadik fokális kérdés. Az egyház jogai és kompetenciája

AZ ÚJÍTÓ ÁGENS, A KOMMUNISTA PÁRT RELEVÁNS ELVEI ÉS ELJÁRÁSAI.

„A marxizmus minden mai vallást és egyházat a burzsoá reakció pusztá szervének tekint, mivel amit szolgálnak, az a munkásosztály kizsákmányolásának és elkábításának védelme. A marxizmus materializmus, és mint ilyen, a vallás kérelhetetlen ellensége... meg kell küzdeni a vallással. Ez a teljes materializmus ABC-je, tehát a marxizmusé is. ... A marxizmusnak materialistának kell lennie, vagyis a vallás ellenségének.” Ez Lenin öröksége, amit egy kis írásban hirdetett meg: *A munkáspártnak a valláshoz való viszonyáról*. Ez volt a szovjet és kommunista pártok autoritásainak standard, előírt ideális gondolkodási és cselekvési mintája, természetesen Magyarországon vonatkozásában és területén is.

A lenini stratégiai célt – megsemmisíteni az egyház és valamennyi szervezett felekezet befolyását az emberekre – megvalósító „*proletár forradalmár*” taktika a következő egymást követő szakaszokban nyilvánult meg: (1) *a diverzió taktikája*, az a tendencia, hogy az emberek figyelmét eltereljék a kommunisták valódi céljáról ezen a területen, és leküzdjenek bármilyen marxizmus elleni „előítéleteket”; (2) *az egyház anyagi lepusztítása*, anyagi javainak elkobzása – ez történt 1945-ös földreformban és abban, ahogy azt végrehajtották –, valamint az összes hatékony tömegkommunikációs eszköztől való megfosztása; (3) *a zavarkeltés, az általános erkölcs korrupciójának előmozdítása, hogy ezzel oly mértékű társadalmi és személyes szétesést idézzenek elő, ami miatt az embereknek új társadalmi fix pontokra kell vágyódnuk*; (4) *az általános etatizmus megeremtése*, amelyet a demokratikus díszletek (a koalíciós kormány, a parlamenti ceremonális formák, a titkos választások, a moszkoviták hiánya a három legmagasabb állami pozícióból) nélkülöznek. (5) Amikor a kommunista párt megkezdte az egyházak és a vallások elleni első, közvetett harcát, alkalmazta a régi „*Oszd meg és uralkodj!*” szabályt; (6) végül nem foglalkozott többé a vallásellenes hadviselés tényeinek és módszereinek elrejtésével, masszívan élt a közvetlen módszerekkel.

A bemutatott szekvencia első három fázisában az ország kereszténységét fokozatosan elszigetelték a „Nyugattól”, főleg a hazai katolikus egyházat a Szent-széktől. Az *elszigetelés taktikájának* második lépése a *klérus elválasztása a hívőktől*. A harmadik a *szegregáció*, legalábbis a bizalmas viszonyok aláásása az *alsópapság és az ordináriusok között, fellazítandó a fegyelmet valamennyi egyházi szervezetben*. Mi a továbbiakban csak néhány releváns kommunista taktika ismertetésére szorítkozunk.

A *diverzionista taktikák*. Ezek a szovjet megszállás kezdetétől 1946-ig a következők voltak:

(1) A Vörös Hadsereg tisztjei kimondott tiszteletet mutattak a klérus iránt, és 1945-ben, a szerző nagy meglepetésére, tüntetően részt vettek a közterületeken zajló vallásos körmeneteken és az egyházi ünnepeken.

(2) A terror és a vandalizmus első heteiben, a harcok vége előtt a Vörös Hadsereg vezető tisztjei – kétségtelenül a főparancsnokuk azonos utasítására – gondoskodtak a papok, a protestáns lelkészek és a rabbik fizikai épségéről, amennyiben ezek megkülönböztető öltözetüket viselték. Az egyes városok szovjet városparancsnokai az érdekeltek kérése nélkül a parókiákat, kolostorokat és konventeket aláírt és hivatalosan lepecsételt védőlapokkal látták el, melyeken deklarálták, miszerint ezen épületek és lakóik a Vörös Hadsereg védelme alatt állnak. Mindezért a püspöki kar doyenje, Grósz érsek a Serédi bíboros halála és Mindszenty püspök kinevezése közötti intervallumban tiszteletét tette Puskin szovjet követnél, és a püspöki kar nevében őszinte háláját fejezte ki a Vörös Hadseregnek az egyház irányában mutatott jóindulatáért, papjai életének és tulajdonának védelméért.

(3) A kommunisták kereken elítélték Kun Béla 1919-es proletárdiktatúrájának erőszakos antiklerikalizmusát és a papok üldöztetését. – A kommunista tisztségviselők arra kérték a főpapokat, hogy legyenek aktívak a közjóléti szervezetek testületeiben. Kommunista vezetők és kormánytagok nyilvánosan jóváhagytak és megszavaztak nagy állami támogatásokat a katonai tevékenységek által kárt szenvedett templomok és kolostorok helyreállítására. A kommunista párt a párttagokból „építési brigádokat” szervezett, hogy segítsenek a falusi templomok újjáépítésében munkájuk kompenzálása nélkül, nyilvánvalóan azért, hogy eloszlassák a parasztok „kommunistaellenes elfogultságát”, és meggyőzzék őket arról, hogy az 1945-ös év kommunizmusának semmi köze nincs Kun kommunizmusához, akit megérdemelt sorsa a Szovjetunióban ért utol. (A 30-as évek közepén történt nagy tisztogatások során kivégezték, és most a főterek egyike minden városban a nevét viseli.)

(4) A kommunista sajtó 1945-ben a vallási problémát még csak nem is említette, viszont hagyta, hogy a „hagyományos” francia felvilágosodás típusú „polgári antiklerikalizmust” egy polgári napilap, a *Világ* terjessze – méghozzá a kommunista elosztóhivatal által e kiadványhoz rendelt bőséges

papír segítségével –, bár e lap az apró Polgári Demokrata Párthoz kapcsolódott, amely az 1945-ös választásokon nem érte el a szavazatok egy százalékát sem.

AZ EGYHÁZ „LEFEGYVERZÉSE”

Már megvitattuk a leghatékonyabb két módszert, amellyel ez a fajta taktikai intézkedés az egyház tevékenységét akadályozta: a földreformot, és ahogyan azt végrehajtották, valamint ahogy a katolikus napilapokat és a legtöbb időszakos kiadványt felszámolták, és a nyugati fogyasztásra kirakatba tett két hetilapot is folyamatosan zsugorították és zaklatták. Itt csak két további, ebbe a kategóriába tartozó intézkedésre mutatunk rá. 1946-ban az igazoló bizottságok gyakorlatilag az összes olyan köztisztviselőt eltávolították, akit „klerikalizmusban” találtak bűnösnek, mivel papok barátai és tanácsadói voltak, és egyházi vagy egyházhoz köthető szervezetben tevékenykedtek, még akkor is, ha az első országos igazolási eljárás során megbízható demokrata elemnek minősültek. Ugyanis 1945-ben akkori diverziós taktikájuknak megfelelően a kommunisták a közszolgálatban (az állam, a megyék és a községek közigazgatásában) legalább azokat a kiemelkedő katolikusokat megkímélték, akik korábbi náci-ellenes tevékenységükről voltak ismertek. Következésképp a közigazgatásban gyakorlatilag nem maradtak olyan tapasztalt tisztviselők, akik szakértői tanácsokat adhattak volna az egyházi embereknek. A másik intézkedés az összes katolikus ifjúsági szövetségek és tanoncházak felszámolása volt. Központjaik és más létesítményeik átkerültek amaz ifjúsági szervezet tulajdonába, amelyet a kommunista párt hozott létre és ellenőrzött, hogy „szállítószalagjaként” szolgáljon. Ez az intézkedés azonban nem érintette a Mária-kongregációkat és a Szívgyárda ifjúsági egyesületet, amelyet a jezsuita atyák hoztak létre és vezettek.

A katolikus vidéki és fiatal férfiak szervezete (KALOT), amely körül a katolikus szociális mozgalom integrálódott, és amelyet 1935–1946-ig Páter Kerkai S. J. vezetett, a harcok végét követően azonnal folytatta szokásos nem hagyományos kulturális tevékenységeit a 22-ből meghagyott tíz népfőiskolája segítségével. A kommunisták élesen reagáltak az erőteljes és jól szervezett országos mozgalom gyors újraindulására. Koncentrált rágalomhadjárattal nyilvánvalóan főként a katolikus közönséget készítették fel a KALOT tervezett felszámolására. Barankovicsot a mozgalom jezsuita vezetői felkérték, hogy írjon egy pamfletet a KALOT védelmére, amelyhez Mindszenty püspök (a későbbi bíboros) is hozzátette írását. Ez jó alkalom volt arra, hogy 1945 májusában, néhány héttel az ellenségeskedések befejezése után széles körben terjesszék az egyház főbb társadalmi értékorientációs mintáit. A *Mi rejlik a KALOT ügye mögött?* című kiadvány publikálásához a miniszterrel-

női hivatalon belül a minden kiadvány ellenőrzését gyakorló állami hatóság jóváhagyása volt szükséges. Mivel a KALOT-nak az ellenállási mozgalmon belüli tevékenységeit nagyra értékelték, késedelem nélkül megjött az engedély a broszúra terjesztésére. A fenomenális szervező P. Nagy Töhötöm S. J. részben orosz sofőrök lekenyerezésével szovjet katonai teherautókon és a papság segítségével intézte el a kiadvány gyors nagybani terjesztését. Vorosilov marsall személyesen tiltakozott a kiadvány hivatalos jóváhagyása ellen Miklós Béla miniszterelnöknél, a már Rákosi által kontrollált ideiglenes kormány névleges fejénél – ezt Miklós miniszterelnök mondta el Barankovicsnak –, és elrendelte a felelős tiszt azonnali kirúgását (Dr. Nagy Kázmér, kiváló kolumnista, akinek sydney-i hetilapja ma nagy sikernek örvend). Sztálin magyarországi prokonzulja azon háborodott fel, hogy Barankovics a pamfletben le merete írni: ahogy a Ribbentrop–Molotov paktumtól az utóbbi még nem lett náci, ugyanúgy ama tényről, hogy megállapodás jött létre a hivatalos paramilitáris ifjúsági szervezet és a KALOT között, amikor az erősen náciellenes miniszterelnök Kállay volt hatalmon – azaz az ország német megszállása előtt –, a KALOT még kevésbé lehetett náci szervezetté. Ez a hasonlat Vorosilovot az örületbe kergette. A SZEB keresett magának egy értelmetlen ürügyet a KALOT végleges megszűntetésére.

A közvetlen módszerek alkalmazása: a nyílt erőszak.

A teljes katolikus, protestáns és zsidó iskolarendszer szekularizációja. A következőkben megvitatjuk azt a *Kulturkampf*-ot, amely az oktatás államosítását követte, s hozzájárult Mindszenty bíboros letartóztatásához és Barankovics Nyugatra meneküléséhez.

KOMMUNISTA POLITIKA VS. A VATIKÁN

Amikor 1947 őszen az ereje teljében lévő Demokrata Néppárt bejutott a Parlamentbe, a kommunista párt – amelyet a szovjet hadsereg nyíltan segített – ugyanebben az évben már szétverte a többségi kiszagdapártot, és immár nem rejtette véka alá teljes ellenőrzését az ország felett. A Néppárt vezetése rájött, hogy parlamenti munkája csupán lassíthatja a társadalom szovjetizálását, a szekularizáció folyamatát és az egyház megfosztását ősi jogaitól. Lehet, hogy a Kreml gyarmati politikájának és eljárásainak önkényességét, valódi természetét is fel tudja tární a nép és az objektív külföldi megfigyelők előtt. Lehet, hogy leleplezi őket, valódi céljaikat, „népellenes” munkálkodásukat és tendenciáikat, de ép ésszel nem remélheti, hogy megfordíthatja a trendet, pláne hogy egy de-

mokratikus, bármennyire is erős, de kisebbségi párt rendelkezésére álló módszerekkel és eszközökkel politikai változást idézhet elő.

A párttal és a többi hasonló, határozottan kommunistaellenes politikai csoporttal együtt a Magyar Függetlenségi Párt, Dr. Pfeiffer³⁹³ vezetése alatt, a mandátumok 13,1%-ára támaszkodva került be a parlamentbe (a szavazatoknak 16,5%-át szerezte meg). A „Pfeiffer-párt” azonnal agresszív támadást indított a kommunista irányítású kormány és annak politikája ellen, és a Néppártnak rövid időre majdnem rossz híret keltették, hogy nem volt ugyanilyen erőszakos a kommunista rezsimmel szemben. Barankovics figyelmeztette a képviselőket, hogy az adott körülmények között a Néppártnak reális közeli célokért kell munkálkodnia. Az egyetlen olyan pártként, amely mélyen átérzi a felelősséget a népi lelki jólétéért és az egyházak jogaiért, nem veszélyeztetheti a népszerűség kedvéért azt a lehetőségét, hogy a parlamentben, a nyilvánosság előtt ezeket a kardinális értékeket szolgálja; s a harc formája nem veszélyeztetheti a párt pusztát. A viselkedésüket irányító elv a *Fortiter in re suaviter in modo* kell, hogy legyen³⁹⁴, vagy ahogy Barankovics a nagy protestáns államférfi, Bethlen Gábor emlékezetes mondását szerette idézni: „Őt nézzük, magát a dolgot” (mintha a politikai aktualitás élő ember volna). Azaz teljesen figyelmen kívül kell hagyni azt, amit látni szeretnénk, és leginkább a reálisan látottak szerint kell szervezni politikai akcióinkat. A politikai fejlemények hamarosan beigazolták a Néppárt egyértelmű ellenzéki politikáját, amely mögött ott volt mind a szilárdság, mind a nyugalom, a nyelvezetben pedig körültekintés és mérséklet. A kommunisták a társutasok segítségével egyszerűen többségi szavazással, teljesen alaptalanul, fasisztának bélyegezték a Pfeiffer-pártot, és ugyanazon többségi szavazással – teljes mértékben illegálisan – néhány héttel megválasztásuk után a párt összes képviselőjének mandátumát érvénytelenítették. Ez a komor esemény meggyőzte a Néppárt képviselőit, hogy a létező *de facto* diktatúrában inkább a ravasz-sághoz és fortélyokhoz kell folyamodnia, semmint szenvedélyes ellenzékiiséget mutatni szép szónoklatokkal. A marxista szociáldemokrata párt régi, hivatalos, országos napilapja, a budapesti *Népszava* 1948 elején rámutatott a Néppárt viselkedésének lényegére, amikor furcsamód biblikusán ezt írta: „Barankovics szelíd, mint egy galamb, és okos, mint egy kigyó.”

Röviddel a harcok befejeződése után a kommunisták elűzték a pápai nunciust, aki a hosszú ostrom alatt és után Budapesten maradt, és a német megszállás alatt

³⁹³ Pfeiffer Zoltán (1900–1981) ügyvéd, politikus, 1936-tól a Független Kisgazdapárt főügyésze, a II. világháború idején bekapcsolódik a függetlenségi és népfrontmozgalomba, majd a katonai ellenállásba. 1945. tavaszától előbb kisgazdapárti politikus, majd megalakítja a Magyar Függetlenségi Pártot. 1947. novemberében emigrál.

³⁹⁴ *Fortiter in re suaviter in modo* (latin) – legyünk erősek a cél megvalósítását illetően, de szelídek a végehajtás módjában

üldözött zsidóknak nyújtott roppant segítsége fel van jegyezve a magyar közélet fekete lapjának történetében. Távozása óta *valójában* nem volt diplomáciai kapcsolat a Szentszék és Magyarország között, bár az hivatalosan nem szakadt meg. A kormány és nyíltan a kommunista párt is gondoskodott arról, hogy az 1948-as állami költségvetésében egy, a Szentszéknél szolgálatot teljesítő magyar követ költségtétele jelképezze azt, amit Rákosi is szóban kifejtett, miszerint abban az évben a diplomáciai kapcsolatok tényleges helyreállítására számít. Továbbá egy karrierdiplomatát, Zichy-Czikán bárót puhatólózás céljából Rómába küldtek, de nem azért, hogy megvitassák a ténylegesen megszakadt kapcsolatok helyreállítását. Közben Dr. Barankovicsnak több beszélgetése is volt a rendszer tényleges fejjével, Rákosival, ezek során utóbbi kifejezte véleményét a Vatikánról. Az oroszországi bolsevizmus felemelkedése óta, az itt rögzített eset kivételével, soha és sehol nem történt meg, hogy a legfelsőbb kommunista hatalom birtokosa bármely országban több éven át minden évben egy vallásos gondolkodású kívülállónak fejtsse ki a kommunista párt hivatalos véleményét az adott országban működő római katolikus egyházzal és azon egyházpolitikai kérdésekről, amelyek a kommunisták által ellenőrzött társadalomban az „átmeneti időszak” előtt és alatt aktuálisak. Ezért a következőkben bemutatjuk Rákosi legjelentősebb nyilatkozatait, amelyeket kommunikációjának teljes szövegeiből idézünk, mivel Dr. Barankovics István mindegyiküket közvetlenül a Rákosival folytatott beszélgetések után írásban rögzíteni tudta. Rákosi annak tudatában tette meg nyilatkozatait, hogy Barankovics késedelem nélkül megosztja őket az illetékes egyházi hatóságokkal. Rákosi mindig közvetlenül Barankovicsnak nyilatkozott, de rajta keresztül a püspöki karnak is, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy azok a kijelentések, amelyek az egyházi diplomáciával kapcsolatosak tartoznak, megfelelően eljussanak a Szentszékhez. Rákosi nézete évről évre jelentősen változott az Olasz Kommunista Párt esélyeinek és tapasztalatainak megfelelően.

1945 nyarán Barankovics kezdeményezte a témával kapcsolatos beszélgetést Rákosival, mondván: hiteles anyagot szeretne Rákosi egyházzal kapcsolatos nézeteiről, hogy pontos információkkal lásson el bizonyos vatikáni köröket a magyar kommunista pártnak a katolikus egyház iránti attitűdjéről. Rákosi ezt mondta:

A katolikus egyház együtt növekedett a feudális-kapitalista gazdasági társadalmi és politikai renddel ... az egyház halálra van ítélve, része a felszámolás alatt álló gazdasági és társadalmi rendnek, a vallás nem más, mint e rend ideológiai terméke. Nincs okunk arra, hogy üldözzük a vallást, hogy erőszakot alkalmazunk az egyház ellen. Az új gazdasági és társadalmi rend kibontakozásával és megszilárdulásával az egyház-probléma automatikusan megoldódik. Az idő nem az egyház javára dolgozik. A fejlődés a mi céljainkat szolgálja. Nem kétséges, hogy az olasz, a francia és az angol emberek többsége a szocializmust támogatja. A brit világbirodalom a felszámolás állapotában él, hamarosan szét-

esik. Amerikában nagy gazdasági visszaesés közeledik. A törékeny amerikai társadalmi és gazdasági rend nem tudna ellenállni a viharoknak.

Így beszélt 1945-ben a kommunista vezető Rákosi. Barankovics ugyanerről a témáról egy évvel később ismét beszélgetett Rákosival, ugyancsak a nyár folyamán. A következő kijelentései azt mutatják, hogy megváltoztatta véleményét:

A Vatikán erkölcsi nagyhatalom. Nincsenek ágyúí és hadseregei, de 2 000 éves pártként mindenhol a világon vannak hívei. A Vatikán nagy politikai tapasztalattal rendelkezik. Mindig tudta, hogyan kell alkalmazkodni a valósághoz, és jó kapcsolatokat kialakítani a vezető hatalmakkal. A Vatikán tudja, hogy ma a világ csak két világhatalomhoz tartozik. Az egyik a Szovjetunió, a másik az USA... de Európában napjainkban egyetlen valódi hatalom van, a Szovjetunió... A Vatikánnak olyan kapcsolatokat érdemes kialakítania Moszkvával, amelyek nem nehezítenék túlzottan a katolikusok sorsát a Szovjetunióban és az ellenőrzése alatt álló országokban. A Szovjetunió nemcsak nemzetközi kapcsolatokban, hanem vallási ügyekben is békét akar. Az ajtók mindkét oldalon nyitva állnak. A Magyar Köztársaság vissza akarja állítani a diplomáciai kapcsolatokat a Vatikánnal, de egyedül nem cselekedhet e kérdésben, mert még nem vagyunk szuverének. Ahogy megkötöttük a békeszerződést, a Magyar Köztársaság részéről semmi nehézséget nem látok a diplomáciai viszony elrendezésének ügyében. Amint tájékoztattak, a Vatikán is vissza szándékozik állítani ezt a kapcsolatot, és nunciust küld Budapestre, vagy ha nem egy nunciust, akkor egy inter-nunciust. De ez elsősorban a Vatikán és a katolikus egyház érdeke. Az egyház és az állam közötti kapcsolatokat csak Mindszenty reakciós világi politizálása zavarja. A kormány nem nézheti ezt ölbe tett kézzel. Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a magyar nép túlnyomó többsége kötődik a valláshoz, és mi tiszteletben tartjuk a magyar nép akaratát. Egy ujjal sem érintettük az egyház jogait, és nem is fogjuk. Az egyháznak vannak iskolái, és a vallás előírt tárgya. Az állam fizeti a papság kiegészítő fizetését, és támogatja az egyházi iskolákat... Feloszlattuk a katolikus egyesületeket, de helyettük lehetővé tesszük újak létrehozását. Csak egyet kérünk, hogy a demokrácia szellemében működjenek, és ezt be kell tartani. Előbb-utóbb az egyház és az állam között fennálló problémák kétoldalú szabályozására lesz szükség... Bár az egyház múlandó és változó intézmény, mégis a kereszténységben van valami örök emberi. Az egyház nem képes megsemmisíteni a demokráciát, és a demokrácia sem képes megsemmisíteni az egyházat. A megfelelő pillanatban kielégítő megállapodás jön majd létre az egyház és az állam között.

Így beszélt Rákosi 1946-ban. Gyakorlatilag mindazt, amit Rákosi itt felsorolt a „kormány” egyházhoz való kedvező hozzáállásának jelzőjeként (mert „tiszteletben tartjuk a magyar nép akaratát”), 1948-ban vagy utána megszüntették vagy eltörölték.

A második és a harmadik fontosabb Rákosi-Barankovics beszélgetés között voltak az 1947-es választások. A párt programja ezt a lözongot is tartalmazta:

„A Szentszékkal való kapcsolatot vissza kell állítani.” Barankovics ezt a kampánytájékoztatójában a következő érveléssel támogatta:

Őszintén örülünk annak, hogy az első két miniszterelnök országgyűlési bemutatkozó beszédében a Szentszékkal való diplomáciai kapcsolatok újraindítását is tárgyalta, mint a kormányprogram pontját. Reméljük, hogy ez az érdeklődés nem változott, és a kormány élne az első lehetőséggel.

Amikor a választások után Barankovics 1947 őszén különféle egyházpolitikai kérdéseket vetett fel, Rákosi még mindig hangsúlyozta, hogy hajlandók megállapodásra jutni. „A diplomáciai kapcsolatok helyreállításának kérdésében a Vatikán sem siet” – mondta, és hozzátette: „ezt a kormány nem is helyteleníti. A kormány nem sűrgeti a diplomáciai kapcsolatok újraindítását. A nuncius tevékenysége ugyanis azt jelentené, hogy nem egy, hanem két Mindszenty lenne Budapesten... Általánosságban a Vatikán politikája nem egyértelmű.”

Rákosi 1948. január 10-én elhangzott újévi beszédében bejelentette, hogy a kormány egyik legfontosabb évi teendője rendezni az egyház és az állam viszonyát.

Ahogy azt már említettük, a Kreml 1948-at választotta a „fordulat évének” a „polgáriból” a „népi demokráciába” való átmenet során; utóbbi a „proletárdiktatúrával” volt egyenlő. A kormány hivatalosan kijelentette, hogy az első népképviseleti kormányzat megalakulásának és a Szabadságharc dicsőséges kezdetének századik évfordulóját a nemzeti történelem e nagy szimbolikus értékű fontos eseményeinek kell szentelni: 1948-nak a „szabadság és a függetlenség évének kell lennie.” Az ünnepléseket ködösítésre használták, hogy egy darabig eltereljék az emberek figyelmét az országos szociális rendszerben bekövetkező radikális változások egymásba láncolódó jellegéről, melynek egyik következménye a „proletárdiktatúra” meghirdetése volt. A kommunista párt főleg ezért nevezte el 1948-at a Fordulat Évének. Korábbi, „hivatalos” minősítését „elhallgatták”. Rákosi január 10-i beszédének idézett része azt mutatja, hogy a kommunista rezsim az egyházpolitikai kérdést a kereszténydemokraták olaszországi tavaszi választásokon elért győzelmét megelőzően tűzte az 1948-as év napirendjére. Ezt a kereszténydemokraták Togliatti kommunistáinak és a Nenni által vezetett szocialistáknak a közös erői felett aratták, amelyek győzelmét Rákosi, mint említettük, tévesen jelezte előre.

Barankovics következő releváns megbeszélése Rákosival az olaszországi kommunista erők legyőzése után következett. Ez azt jelentette, hogy a Kreml „nagy stratégiájának” (szilárd ellenőrzést szerezni ezen az országon keresztül, és onnan irányítani Anglia életrajzát a Nyugatra és a Távolságra, továbbá meghatározó tényezővé válni az észak-afrikai arab világban) egy fázisa megdőlt. Ezért a magyarországi egyháznak is meg kellett fizetnie (bár Rákosi idézett beszéde szerint az egyház jogait és pozícióját illetően már 1948-ban komoly veszteségeket szenvedett volna el, függetlenül az olasz választási eredménytől).

Rákosi gyűlölködő kitörése az egyház, a Vatikán és a pápa ellen Barankovicssal folytatott párbeszéde alatt nyilvánvalóvá tette azt a szellemet, amelyben a szovjet rezsim „az állam egyházhoz való viszonyának bizonyos szempontok szerinti rendezését” tervezte Magyarországon és más európai gyarmatain, melyek lakosságukban katolikus többséggel vagy jelentős katolikus kisebbséggel rendelkeztek. Rákosi 1948 áprilisában többek között ezt mondta Barankovicsnak:

A pápa... nemcsak arra utasította bíborosait és papjait, hogy propagandát csináljanak de Gasperiéknek, hanem maga is a *kereszténydemokraták* kortesévé vált, személyesen vett részt a választási küzdelemben. A római egyház drágán meg fog fizetni ezért. Úgy látszik, a pápa elfelejti, hogy léteznek katolikusok a Szovjetunióban és néhány más olyan országban is, ahol a kommunisták vannak hatalmon... A Vatikánnak nincs pénze, és kétezzer éves pártapparátusa félelmetes pénzeket nyel el. A pápa fasiszta, mindig is az volt... Csak egy különbség van Mindszenty és a pápa között, hogy a pápa okos ember... Mindszenty nem főpap, hanem a hazai reakció vezetője, a fasiszták és a háborús bűnösök pártfogója, a háborús uszítók reménysége... Mindszenty az egyházból illegális pártot csinált... Nem fogjuk tűrni, hogy az egyház és Mindszenty ellenforradalmat szítson. Mindszenty különben arra a háborúra alapozza spekulációit, amely nem fog kitörni... Mártír szeretne lenni... Mi még mindig törekszünk méltányos egyezményre az egyházzal, de most már az egyháznak kell nyilvánosan kijelentenie, hogy elismeri a köztársaságot és a demokráciát, és nem melenget olyan vágyakat, hogy visszakapja korábbi földtulajdonait. Ezek az abszolút politikai feltételei annak, hogy tárgyalásokat kezdjünk az egyházzal.

Az a négy párbeszéd, amelynek során Dr. Barankovics ki akarta puhatolni, mi Rákosinak – illetve gazdáinak, a szovjet kormánynak – az álláspontja az említett kérdésekről, háttér-információnak tekinthető ahhoz a „frontális ütközéshez”, amely az egyház és a kommunista párt között a negyedik beszélgetés után kevesebb, mint négy hónappal bekövetkezett.

A politikai fejlemények e szakaszában a Néppárt stratégiáját és annak alapfeltevését felül kellett vizsgálni. A Néppárt vezetője és követői közös stratégiájukat arra a feltevésre alapozták, hogy a belátható jövőben az ország folyamatosan szovjet irányítás alatt lesz, függetlenül attól, hogy formálisan a szovjet hadsereg megszálló erőként marad-e az országban. Még a szovjet erők magyar területről való kivonása esetén is itt maradnak a szomszédban, a Kárpátokon belül, Ukrajnában és annak délnyugati szélén. Erről az újonnan 1945-ben megszerzett szovjet területről a szovjet hadsereg motorizált és harcokszó egységei bármikor két nap alatt lerohanhatják és leigázhatják az országot, ahogy 1956-ban meg is tették. És a kontinensen egyetlen erős katonai hatalom maradt, a Szovjetunió. Illegális és illegitim megszállása ellen Magyarország hatékony katonai védelmet sehonnan nem várhatja. A Néppárt vezetése felelősségének teljes tudatában konzultált a legjobb külpolitikai szakértőkkel, függetlenül attól,

hogy ezeknek milyen politikai elkötelezettségük volt (1949-ig a kommunista vagy a kommunistabarát szakértő ritka volt az országban), ha egyáltalán volt nekik. Így konzultáltak a vezető történész és esszéista Szekfű professzorral, a diplomata és a vezető külpolitikai kolumnista Ottlik Györggyel³⁹⁵, akinek különösen szakértői ismereteire Bethlen és Teleki miniszterelnökök is támaszkodtak, a követ Kertész Istvánnal és a szintén követ Bede Istvánnal. 1945-ben és azt követően az összes elérhető tehetségesebb, kommunistaellenes beállítottságú külpolitikus egyetértett: háború híján a Szovjetunió nem tűrné el, hogy bármely kelet-közép-európai nemzet, amelyre 1944–1945-ben rátette a kezét, kicsússzon az ellenőrzése alól. És az összes megkérdezett szakértő határozottan meg volt győződve arról, hogy az Egyesült Államok nem indít preventív háborút vagy bármilyen katonai akciót, ha nem támadják meg. Különben is, miért kezdeményezne a Szovjetunió háborút, mielőtt megemésztí új szerzeményeit. Ezért a Néppárt 1945–1949-ben biztonsággal támaszkodott arra a feltételezésre, hogy a Szovjetunió hosszabb ideig a Magyarországot irányító gyarmattartó hatalom marad. Ebből az alapfeltevésből következett a Néppárt általános politikai stratégiai elképzelése: fékezni a szovjetizálás előrehaladását és a kommunista rezsim fokozatos behatolását az egyházba és minden felekezetre. Továbbá: az egyház alapvető jogainak, szabadságának és nélkülözhetetlen eszközeinek védelmére koncentrálni. Az egyházat illetően szigorúan be kell tartani a védeni kívánt értékek hierarchiáját, az egyház önvédelmét. Ezen kívül, az egyház és a bevett, valamint az elismert felekezetek alapvető értékeinek, jogainak (szabadságának), érdekeinek és a nélkülözhetetlen eszközöknek a védelmét nem szabad terhelni és veszélyeztetni másodlagos, harmadlagos vagy akár az egyház alacsonyabb rendű érdekeit szolgáló politikai cselekvésekkel. Az embereknek világosan kell látniuk, és meg kell érteniük, hogy ha egyszer bekövetkezik az egyház és az állam közötti elkerülhetetlen szakítás, az nem az állam- vagy a kormányformával, az egyháznak és méltóságainak közjogi és hagyományos kiváltságaival összefüggő, vagy az egyházi földekkal kapcsolatos anyagi problémák miatti konfliktus következménye lesz; a döntő törés kizárólag abból fakad majd, hogy egy, az ateista ideológiája által inspirált gátlástalan idegen hatalom elhatározta az egyház és általában az egyházak megfojtását, mert ezek zavarják ateista hitrendszerének terjedését. Ez a vallásháború mindaddig tart, amíg sor nem kerül ... a feltétel nélküli megadásra, vagy az egyik háborús tábor igazhitűinek a másik hitre vagy a szekularizációra való áttérésére.

1948-ban a stratégia kiindulópontjainak felülvizsgálata azok újbóli megerősítését eredményezte.

³⁹⁵ Ottlik György (1889–1966): újságíró, diplomata, 1927-től 1934-ig a magyar delegáció póttagja a Népszövetségben. 1934–35-ben a Budapesti Hírlap, 1935-től 1939-ig a Nouvelle Revue de Hongrie, 1937-től 1944-ig a Pester Lloyd főszerkesztője.

AZ ISKOLA HÁBORÚ

Rákosi 1948 januárja végén arról tájékoztatta Dr. Barankovicsot, hogy a kommunista párt az egyház és az állam viszonyának kérdését illetékes egyházi emberekkel szeretné megvitatni. A kommunista vezető néhány nevet javasolt, és név nélkül jezsuita atyák részvételét a tervezett megbeszélésen. Barankovics elmagyarázta neki, hogy a püspöki kar bármely tagja csak a bíboros prímás beleegyezésével venne ezen részt, és a jezsuitáktól távol áll a politika. Némi közvetítési munka után Mindszenty bíboros jóváhagyásával 1948. február 7-én a két fél összejött Rákosi (magas hivatala idejére neki juttatott) házában. Első lépésként a résztvevők egyetértettek abban, hogy vitájuk csak „bizalmas és feltáró jellegű”, és nem az egyház és az állam közötti, hanem egyéni (fő)egyház-megyei ordináriusok és a kommunista párt vezető tagjai közötti tárgyalás. Az előbbieket Czapik érsek és Papp püspök voltak; a kommunista pártot képviselték: a főtítkárt Rákosi, a párt országos napilapjának szerkesztője, Révai József és Rákosi utódja a magyar felkelés elnyomása után 1956-ban, Kádár János. Barankovics a fent említett ordináriusok meghívására részt vett ezen és a két későbbi megbeszélésen, vezette a jegyzőkönyvet, és a két fél közötti kapcsolattartó lett. A megbeszélés az egyházi-állami kapcsolatok teljes területére kiterjedt. Az érsek rendszerezve előadta ama kormányzati politika és cselekedetek elleni összes kifogását és kritikáját, amelyek a szovjet-orosz uralom alatt az egyházat és hívékként a katolikusokat sújtották. Rákosi szarkasztikusan reagált: „Mindszenty ugyanezt mondta volna.” Az egyház iránti nagy kegynek állította be, hogy az még mindig birtokában van teljes oktatási rendszerének, és a hittan is megmaradt kötelező tárgynak a közoktatásban (elemi és középiskolai szinten). Azonban megjegyezte, hogy nem tudja megérteni, az egyház miért ellenzi makacsul a hittan választott tantárggyá való átminősítését, amikor véleménye szerint ilyen változás esetén a szülők többsége a vallási kurzusba történő beiratkozást követelné. A katolikus vagy más felekezeti iskolák államosításának elképzelését még csak nem is említették. A konferencia bizonyos vitás kérdéseket különített el, és előkészítette az egyház és a kormány hivatalosan felhatalmazott küldötteinek mielőbbi hivatalos találkozóját.

Amikor ezek a bizalmas „feltáró megbeszélések” történtek, az akkori legfrissebb iskolai statisztikák szerint, amelyeket a katolikus iskolák országos főfelügyelője adott ki az 1946–1947-es tanévben, a 2 908 iskolából 1 912 egyházi iskola volt; a 4 018 új típusú iskolából 2 386 volt felekezeti, az 58 tanári főiskolából 44 (31 a katolikus egyház tulajdonában), a 175 gimnáziumból 88.

A szülőkre gyakorolt terrorizáló hatás ellenére az 1947–1948-as tanév elején a katolikus középiskolákba való felvétel iránti kérelmek száma 20%-kal meghaladta kapacitásukat. Amikor a szülők egyre jobban tudatában voltak a rezsim szovjetizálódásának, gyakorlatilag megszállták a katolikus szerzetesrendek és

társaságok iskoláit, különösen a lányok szülei, akik aggodalommal védték gyermekeik erkölcsét.

Néhány sokatmondó példa az 1948-as felvételi adatokból: a piaristák tulajdonában lévő és általuk működtetett gimnázium 180 diák befogadására készült fel, 1 200 kérelmet regisztráltak; az „általános iskola” ötödik osztályába (új típusú elemi iskola) 560-an jelentkeztek 40 helyre; a budapesti lányok vezető katolikus gimnáziumához 1948. május 1-jéig ötször annyi előzetes felvételi kérelem érkezett, mint az iskola kapacitása, ugyanakkor egyetlen előzetes felvételi kérelmet sem nyújtottak be a vezető budapesti, állami tulajdonban lévő és a kormány által működtetett lánygimnáziumban. A szülők a beiratkozási adatok fényében valódi népszavazással választottak a szovjetizációra.

Rákosi, legalábbis verbális értelemben, egészen 1948 áprilisáig hajlandó volt az egyházzal tárgyalni a kormány nevében. Addig azonban a Püspöki Kar vonatkozott ettől. 1948 április elején a Püspöki Kar hivatalosan felhatalmazta Dr. Barankovicsot először is arra, hogy javasolja a kormánynak: kezdeményezzen hivatalos tárgyalásokat velük; másodszer, hogy biztosítsuk az illetékes minisztert: ha a tárgyalásokat a kormány kezdeményezi, Mindszenty bíboros haladék nélkül pozitív választ ad, és írásban megnevezi a tárgyalásokra felhatalmazott püspököket. Rákosi látható örömmel fogadta Barankovicstól ezt a közlést. Ezután a vallás- és közoktatásügyi miniszter arra kérte, hogy tisztázza a Püspöki Karral az aktuálissá váló meghívás megfelelő formáját. Hamar megállapodás született erről a formalitásról is. Ezen a ponton zavart bele a világpolitika a magyar egyházpolitikai ügyekbe, a kommunista pártnak az olasz választásokon elszenvedett, már említett vereségével. A nemzetközi kommunista mozgalom és sokan mások, ahogy Rákosi korábban hivatkozott 1948-as kijelentései is mutatták, az egyház kommunista-ellenes fellépésének tulajdonították vereségüket, főleg a hatékony közös és egyéni pásztorleveleknek. Az olasz választások napjától a kommunisták kontrollálta magyar kormány egy darabig nem mutatott hajlandóságot a tárgyalásra. A megállapodás szerinti meghívást a kormány soha nem küldte meg a Püspöki Karnak. Éppen ellenkezőleg, a Kreml bosszút állt a magyarországi egyházon olaszországi vereségéért, amelyben úgymond „az egyház keze is benne volt”: a Magyar Kommunista Párt a marxista Szociáldemokrata Párttal tervezett összeolvadásának kihirdetésével együtt bejelentette elhatározását, hogy legkésőbb 1948. július 1-jéig az összes felekezeti, önkormányzati és községi oktatási intézményt államosítja.

Az olvasó valószínűleg emlékezni fog arra, hogy a kommunista párt és a két egyházi méltóság között folyt, korábban ismertetett informális megbeszélések során egyetlen szó sem esett az egyház oktatási területen érvényes természetes, ősi és törvényes jogainak a megszorításáról. A Demokrata Néppárt ellenállása a tervezett intézkedéssel, majd a vonatkozó törvényjavaslattal szemben a pártvezető beszédében kulminált, amely az összes felekezeti oktatási rendszer államo-

sításáról szóló, egy napra korlátozott parlamenti vitában hangzott el. Kritikája két alapelven, az egyház kulturális misszióján és a szülők gyermekeik oktatására és nevelésére való természetes jogának elsőbbségén alapult. Rámutatott, hogy:

a valódi egyházak nem csupán liturgikus és esztétikai, hanem kultúrát hordozó, alakító és terjesztő egyházak ...mind a történelem, mind a vallás pszichológiája bizonyítja minden valódi vallás központi jelentőségét a kultúrában... A sekrestye-katolicizmus ellentmond a katolikus vallás alapvető természetének... A gyermekek oktatásának joga mindenekelőtt a szülők joga, akiknek természetes joguk és kötelességük, hogy oktassák gyermekeiket, és ezt nem lehet elvitatni tőlük. A keresztyén szülőknek természetes joguk és kötelességük gyermekeiket a hitükbe foglalt elvek, normák és igazságok szerint nevelni; evégből joguk és kötelességük, hogy együttműködjenek azokkal, akik a gyermekek nevelésének és oktatásának szakértői – közösen a szülőkkel keresztyén hitükben –, és a szülők ilyen szakértő partnerei szinte kizárólag az egyházi iskolák pedagógusai... A kormány azt állítja: a jövőben is hagyja, hogy a szülők eldöntsék, akarják-e, hogy a gyermekeiket a keresztyén világnézet szerint neveljék és oktassák. Ez a logika félrevezetheti azokat, akiknek fogalmuk sincs a vallás központi helyéről és funkciójáról egy személy teljes oktatási folyamatában. A keresztyén nevelés nem egyenlő a vallástan tanításával; egy valóban keresztyén oktatás áthatja az összes tantárgy tanítását, az ember keresztyén felfogására és ennek posztulátumaira konvergál. Más esetben csak megzavarja a gyermekeket... A szülők természetes jogait és kötelességeit a gyakorlatban érvénytelenítik, amikor egy állami iskolai monopólium megakadályozza, hogy a szülők gyermekeik oktatásához partnereiket a vallási és erkölcsi normáknak megfelelően válasszák meg.

EGYENLŐ POLGÁRI STÁTUS ÉS JOGOK VALAMENNYI VALLÁSI ÉS TÁRSADALMI IDEOLÓGIAI TÁBOR SZÁMÁRA

Egy olyan országban, amelynek lakossága különböző egyházakhoz, szektákhoz és nem vallásos ideológiai táborokhoz tartozik, csak egy módja van annak, hogy a szülők természetes jogai, az egyház jogai és az állam jogai érvényesüljenek: ha országosan, minden szinten léteznek egyrészt nyilvános iskolák, másrészt felekezeti, jobban mondva vallásos iskolák. Továbbá, ha az állam jogosult arra, hogy a közjó érdekében a laikus embereket oktató minden iskola és bentlakásos iskola felett gyakorolja a felügyelet jogát, és az állam kötelessége, hogy a beiratkozások arányában fedezze a felekezeti iskolák költségeit. *Nekik, mint jogi személyeknek*, mind az oktatási területen, mind *az egyes vallási és világi ideológiai rendszerek terjesztésében* deklarálni és érvényesíteni kell *társadalmi karrierjük polgárjogi státusának és jogaiknak az egyenlőségét*.

A kormányt az egyébként törvénykezést igénylő ügyek kormányrendelettel való szabályozására felhatalmazó törvényjavaslat vitájakor Barankovics kitért arra, hogy az országot erkölcs és izlésesség szempontból a legalacsonyabb minőségű szórólappokkal és brosúrákkal árasztják el. Az oldalaiakon hemzsegő hazugságok, borzalmak és megfélemlítő értelmetlen kijelentések miatt ezeket ugyanabba a „szemét” kategóriába lehet csak besorolni, amelybe a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*, az antiszemita barbárság legvulgárisabb és legprimitívebb hamisítása is tartozik. A közelmúltban szinte minden ilyen mocskos produktum közös célpontja Őszentsége, XII. Pius pápa volt. (Minden képviselő pontosan tudta, hogy a pápa elleni küzdelem egész Európát felölelő kampánya a nemzetközi kommunista mozgalom bosszúja volt azért az erőteljes támogatásért, amelyben XII. Pius az olasz választásokon 1948 áprilisában a Kereszténydemokrata Pártot részesítette, ami erőteljesen hozzájárult annak győzelméhez.) Barankovics még alig mondta ki e szavakat: „Jézus földi helytartója”, amikor egy kommunista képviselő gyűlölködve bekiabált: „*Nem Jézusnak, hanem a tőkésnek a helytartója!*”

Barankovics figyelmeztette a kommunistát, hogy semmi sem sérthet meg fájdalmasabban egy katolikust és sebezheti jogos önérzetét úgy, mint egy igazságtalan, vulgáris sértés, amelyet nyilvánosan a római egyház fejéhez vágnak. Magyar bírálójának figyelembe kell vennie, hogy ő mindig szerető gondossággal fordult országunk felé, különösen az üldözések korában, amikor annyi megaláztatott és megfélemlített ember nézett fel rá, mint utolsó reményének a forrására, és gyakran nem is hiába. Nem tett különbséget az üldözöttek és a szenvedők között, hacsak nem úgy, hogy leginkább azokat ölelte magához, akik a legjobban szenvedtek... Számunkra nem pusztán katolikus kötelesség, hanem önbecsülés kérdése is kijelenteni, hogy a katolikus egyház vezetőjét érő minden méltatlan sértés csak új szálakkal erősíti meg a mély tisztelet kötelékét, a szerető ragaszkodást, amely minket, katolikusokat a római egyház fejéhez köt... (*Országgyűlési Napló*, 63. ülés. 1948. április 27.)

1948. június 16-án az országgyűlés megszavazta az összes iskola államosítását. Amikor 1948. szeptember 1-jén az illetékes helyi hatóságoknak az állam nevében el kellett foglalniuk az államosított felekezeti iskolákat, a kormánynak alapos oka volt, hogy féljen, hogy a nép nyilvánvaló gyűlölete, különösen a paraszt hívőké, kirobbanhat. Szovjet és magyar tankok keringtek azokon a vidéki területeken, ahol különösen a katolikus paraszti szenvedélyek lángoltak fel. Egy kommunista taktikai lépés azonban ugyanolyan hirtelen vetett véget az iskola-háborúnak, amilyen gyorsan ez korábban a lakosság nagy részét bevonta. A kormány kinyilvánította a *szocializmus bevezetését a mezőgazdaságba*. A parasztok jól tudták ennek jelentését, azóta tartottak tőle, hogy az első orosz katonákat meglátták az országban. Ez ugyanis azt jelentette, hogy bekényszerítik őket a kolhozokba, kollektív gazdaságokba, amelyeket azokból a földekből hoz-

tak létre, amelyeket örököltek, vagy a földreform révén három évvel ezelőtt kaptak. A gazdák szorongása és félelme hirtelen a föld problémájára összpontosult: egyéni paraszti vagy *versus* jobbágyság a ténylegesen állami tulajdonban lévő és a kormány által működtetett kollektív gazdaságokban. Ez volt a kérdés realiztikus paraszti látásmódjuk szerint, tekintet nélkül azokra a látszatokra, amelyekkel a kommunisták megpróbálták elrejteni a megrendítő valóságot. A kommunista vezetés rafináltan elterelte a falusiak figyelmét egy másik kérdésre. Az iskolák problémája elhalványult a népi képzeletben.

A nyári hónapokban a Püspöki Kar ugyanazon két tagja ismét Mindszenty bíboros jóváhagyásával és ismét Barankovics közvetítésével találkozott Rákossal, és meghallgatta kezdeményezését. Elmondta az egyháziaknak, hogy még mindig van lehetőség az iskolai helyzet javítására, ha elfogadják a korábban felvetett politikai feltételeket, és ha az egyház megérti, hogy az iskolák államosítása általánosságban befejezett tény. Bizonyos engedmények azonban még mindig lehetségesek.

Barankovics meggyőzte a kiscgazda vallás- és közoktatásügyi minisztert, majd Rákosit egy megoldásról, amely az egyház számára megmenthet néhányat a legjobb katolikus gimnáziumokból – ezeket szerzetesrendek és egyesületek birtokolták és működtették –, és megőrizheti több ezer szerzetes és apáca jogát az iskolákban való tanításhoz. Félt, hogy ha az érintett szerzetesek és apácák túlnyomó többsége elveszítené tanári állását, és így tartósan munkanélkülivé válna, akkor ez a kommunista irányítású kormánynak jó ürügy lenne feloszlítani őket, mivel nem szolgálnak társadalmilag hasznos célt. A másik lehetőség sem tűnt Barankovics számára ígéretesebbnek. A munkanélküli szerzetesek és apácák megpróbálnának munkát vállalni mindenütt, ahol üresedés van, és nem táplálnak velük szemben feloldhatatlan előítéleteket. Így a papok és a szerzetesnők közösségi élete felbomlana. Ezért mind a gyermekek lelkének kedvéért, hogy élvezzék vallásos oktatásuk folytonosságát, mind az érintett szerzetesek és szerzetesnők kedvéért, hogy meg tudják őrizni közösségi szellemi életük formáit, kérte, mindkét nemhez tartozó szerzetes oktatók számára engedélyezzék, hogy továbbra is az államosított iskolák tanárai legyenek. Rákosi készen állt arra, hogy ezt a jogot biztosítsa, hiszen a kormány számára a szerzetestanárok többségének újjával való pótlása szinte leküzdhetetlen problémát jelentett, és az új tárgyalások során megígérte, hogy a kormány kivétel nélkül minden papot és apácát kinevez tanári állásba, és ugyanazon iskolába rendeli őket, ahol az államosítás előtt oktattak. Ugyanazt a fizetést kapnak a kinstártól, mint amelyhez az ő kategóriáik laikus oktatói lennének jogosultak.

E találkozó után az oktatórendek több vezetője kapcsolatba lépett az illetékes kormányzati hatósággal, és felkészült arra, hogy rendjét vagy a vallásos nők egyesületét működtesse, abban a hitben, hogy ősszel tanár tagjaik folytatni fogják hivatásukat.

Mindszenty bíboros azonban azt kérte, hogy a Püspöki Kar hozzon olyan döntést, miszerint minden papnak és szerzetesnőnek megtiltják, hogy bármilyen államosított iskolában tanítson. A bíboros primás azon feltételezés alapján járt el, hogy a kormány nem tudná fenntartani az iskolák államosítását az oktatók hiánya miatt, ha egyszerre minden pap és apáca eltűnne az elkobzott iskolákból. Sőt a bíboros úgy vélte, hogy a kormány felismeri az oktatás minőségi színvonalának csökkenését, ha választása laikus oktatókra korlátozódik.

Az egyház és az állam közötti tranzakció érdekében még egy utolsó erőfeszítést tettek, és Rákosi jelezte, hogy a kormány üdvözléne, ha a Szentszék saját küldöttjén keresztül tanulmányozná az egyház és az állam kormányai közötti megromlott kapcsolatokat. De amikor a Szentszék előkészítő lépésként egy prominens jezsuita professzort küldött Rómából Magyarországra, megakadályozták, hogy visszatérjen, és hosszú időre börtönbe került.

A Néppárt vezetője 1948. december 17-én a Parlamentben elmondta hatyúdálát. Ebben megismételte a Néppárt politikai tevékenységének fő célkitűzéseit, és követelte az egyenlőséget és az igazságosságot egy olyan megállapodás formájában, amely nem sérti az egyház és az állam közötti *békés* „egymás mellett élés” elveit; kérte a tartózkodást a tervezett mezőgazdasági szövetkezetek szervezeteibe való kényszerítéstől, továbbá kártalanítást a kisajátított (államosított) beruházási javakért. Ebben a beszédben rámutatott arra, hogy az általa és a Néppárt által bírált kormányzati eljárásokkal és magával a kormánnyal szembeni ellenállásának fő indoka az erkölcsi érzék és posztulátumok. Ezt követően, 1948. december 26-án Mindszenty bíboros letartóztatása nemcsak a keresztény világot sokkolta, hanem az egész országot.

1949 januárjában Rákosi kvázi magához rendelte Barankovicsot, és figyelmeztette: „ne tápláljon olyan reményeket, hogy majd követheti Pfeiffer útját nehézségeinek a megoldására” (aki pártjának illegális megszüntetése után azonnal elmenekült az országból), „mert az az út nem áll nyitva”. Rákosi Barankovics és pártja nyilatkozatát kérte, amelyben visszavonja kritikus állításait; utóbbi pedig elutasította a kért szöveg politikai irányvonalát, amelyet pártja nevében is megtagadott. Nem sokkal ez után Bécsbe menekült. Ugyanazon a napon a Demokratikus Néppárt saját felszámolása mellett döntött. Ezzel azt akarták megelőzni, hogy a valamiért az országot elhagyni nem tudó képviselőire gyakorolt erőszak révén a Néppártot, mint egy ál „keresztény-pártot” felhasználják a kormány – közvetlen a Kreml – eszközéül.

A kommunista vezetés 1949 februárjára megszabadult a magyar politikai színtér két harcosától. Az egyikük Mindszenty bíboros, az erkölcsi és a fizikai bátorság, valamint a hajlíthatatlan kiállás megtestesítője azon értékrendet támadó erővel szemben, amely révén a „Nyugat” fogalma egyedül bír értelemmel. A másik egy „Dávid” egy újságíró modern alakjában, aki az ő intellektuális szakmai fegyvereivel – mindenféle esélyekkel dacolva – keresztény felelősség-

gel folytatott reménytelen harcot korunk látszólag, rövidlátó perspektívában legyőzhetetlen „Góliátja”, a szovjet hatalom ellen. Személyiségük, mentális apparátusuk, közéleti módszereik és technikáik valóban különböztek, ahogy az élet és az idő érzékelése vagy a gondolkodás stílusa is. Az egyik a barokk nagy koncepciója és patetikus formái szerint élt és gondolkodott, míg az újságíró „Dávid” az objektív modern művészet stílusának megfelelően a valóságot alapvető elemeire redukálta. A biológia és a környezet mindkettőben egyesült erővel ezeken a különbségeken dolgozott, és nemcsak a cselekvési formákban, hanem az itt tárgyalt témához kapcsolódó események, problémák és helyzetek szellemi megragadásának és gyakorlati megvalósításának a terén is. Egyek voltak az egyház lángoló szeretetében, gyötrő aggodalmukban szeretetük két tárgya, az egyház és Magyarország iránt. Azonos végső céljaik ellenére időnként ridegek voltak egymással, mert mindkettejük mélyen meg volt győződve arról, hogy az ő útja az egyetlen út, amely ha nem is népének dicsőségéhez és jólétéhez vezet, és nem is az egyház földi megdicsőüléséhez országában és századában, de legalább mindkettő kevesebb szenvedéséhez. Mint oly gyakran, az egyazon tárgy iránti szeretetük intenzitása okozta köztük a félreértést. Az ellenség pedig ott volt – mint mindenhol –, hogy visszaéljen szeretetükkel, és gyűlöletbe fordítsa azt.

Amióta a kommunisták eltávolították a nyilvános színtérről a hős mártírt és „Dávidot”, valóban *iam vetera transierunt* Magyarországon, talán még radikálisabban, mint az előtt, hogy hazájukban megszűntek szabad emberek lenni. Az elmúló történelmi pillanatban a lázadás lángjaiban a bíboros szelleme is felfénylett; s az újságíró pártja is felpattant, büszkén bejelentkezve (Farkas Dénes korábbi képviselő, az újaalakult Néppárt Budapesti tartózkodó egykori képviselői korelnökeként). 1956. november 1-jén a Szabad Kossuth Rádió keresztül egyetlen olyan politikai csoportként, amely arra vállalkozott, hogy 1947-es *változatlan platformjával* vág bele a tervezett új választásokba akkor, amikor a pártok nevet változtattak, szégyellték tetteiket, vagy hallgattak a programjukról. Ki tudja, hogy ha a tagadás erői hosszú ideig uralkodnak, a *regnum Marianum*, a régi keresztény élet bővében lévő föld nem válik-e pusztasággá, ahogy keresztény értelemben Szent Ágoston Hippója is több mint ezer éve pusztasággá változott. Isten nem ígérte meg az embernek, hogy minden olyan országban, ahol az evangéliumi magok egykor termékeny talajra hullottak, fenntartja a lelkekben gazdag termésnek az idők végezetéig tartó folytonosságát. Az egyház – és nem csak hősi védelmezői – maga is egyházi épületei falainak börtönébe kerül. És vannak a kicsik a hitben, akik kínos kérdésük okán – hol van a mi Urunk? – nem látják Szent Mihályt és angyalai seregeit leereszkeni az égből, hogy a kereszténység védőbástyájában (*anti-murale Christianitatis*, II. Pius pápa), Magyarországon ellenségeinek erőit elpusztítsák. De ebben az ősi keresztény népben még mindig sokan vannak, akik a megszentelt törté-

nelem szemszögéből látják a világi eseményeket, és világosan meghallják az ember számára a titkos kinyilatkoztatásban címzett időtlen üzenetet, még akkor is, ha tűz és kéneső pusztítja azt, ami valaha virágzott: lásd, hagyom, hogy a régi dolgok eltűnjenek; íme, minden megújul.

Vetera transierunt, ecce nova facio omnia.

Petrás Éva

A MODERN KATOLIKUS POLITIZÁLÁS KERESZTÉNYDEMOKRATA LÁTKÉPE

Utószó Kovrig Béla: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* című művéhez

I.

Kovrig Béla talán nem elfeledett mester már, hiszen az elmúlt néhány évben több műve jelent meg új, vagy első kiadásban Magyarországon. A közreadók pótolni igyekeztek azt a hiányosságot, amely a kommunizmus évtizedei alatt mellőzött polgári tudós személyének és munkásságának viszonylagos ismeretlenségéből fakadt. Kovrig *Magyar társadalompolitikája* (2011)³⁹⁶, amelyben a szerző a Horthy-kor társadalompolitikájának összegző elemzését nyújtotta, *Nemzeti kommunizmus és Magyarország* (2016) című szociológiai vizsgálódása, amelyben az 1956-os forradalom és szabadságharc menekültjei között az Amerikai Egyesült Államokban végzett felmérésein alapulva fogalmazott meg teoretikus állításokat a forradalom jellegére vonatkozóan³⁹⁷, valamint a 2018-ban reprintben megjelent *Merre megyünk?* című kis, ám annál fontosabb füzetke³⁹⁸ napjaink történelmi, valamint társadalom- és szellemtudományi érdeklődésű szakmai és tágabb olvasóközönsége számára nyújthattak bepillantást Kovrig nézeteibe és adtak áttekintést tudományos eredményeiről.³⁹⁹ Művei sorában mindazonáltal egyedi helyet foglal el és ez idáig magyar fordítás és kiadás híján hozzáférhe-

³⁹⁶ Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.

³⁹⁷ Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története*. Budapest, Gondolat Kiadó – Barankovics István Alapítvány, 2016.

³⁹⁸ Kovrig Béla: *Merre megyünk?* Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2018. A füzet eredetileg 1943-ban jelent meg és a Katolikus Szociális Népmozgalom – a Keresztény Demokrata Néppárt elődszervezete – programját tartalmazta a világháború utáni időkre vonatkozóan. A munka születésének és terjesztésének körülményei a katolikus antifasiszta ellenállás dokumentumává és a magyar kereszténydemokrácia egyik alapszövegévé tették a 32 oldalas füzetet.

³⁹⁹ Kovrig más, fontosabb művei (a teljesség igénye nélkül): *Az új Oroszország, 1917–1926*. Budapest, Franklin, 1926; *Az antiszociális áradattal szemben*. Budapest, Athenaeum Ny., 1930; *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmrendszerek küzdelmében*. Budapest, Wodianer, 1932; *Szociálpolitika*. Budapest, Magyar Szemle Társ., 1936; *Korfordulón*. Budapest, Egyetemi Ny., 1940.

tetlen *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* című monumentális szintézise, amelyet Milwaukee-ban, a Marquette Egyetem szláv intézetének könyvtárában található hagyatéka őrzött meg az utókor számára.⁴⁰⁰

Kovrig a művön már amerikai állampolgárként, a magyar demokratikus emigráció megbecsült tagjaként és a Marquette Egyetem szociológiai professzoraként az 1950-es évek második felétől dolgozott – a kéziratot halála előtt egy évvel, 1961-ben fejezte be. Felhasználta hozzá a számára az Egyesült Államokban elérhető tudományos munkákat, az óhazából magával vitt jegyzeteit, ropant enciklopédikus tudását, szerteágazó műveltségét és közéleti tevékenysége kapcsán az 1920-as évekig visszanyúló kortanúi tapasztalatait.⁴⁰¹ Az eredmény, amelyet most kezében tart az olvasó: a modern magyar katolikus politizálás panorámaképe, amely eszmetörténeti, politikatörténeti és szociológiai megközelítések változtatott alkalmazásával, Szekfű Gyula *Három nemzedékének* katolikus párdarabjaként nemzedéki tagolásban, Széchenyi István munkásságától indulva saját jelenkoráig részletesen mutatja be és értékeli a katolikus politikai gondolkodás fejlődését és történetét Magyarországon. Ezáltal egy olyan szintézis született meg, amely 2019-ben, a rendszerváltozás után egy emberöltővel is hiánypótló alappmű.

A szerző a sok szempontú elemzés ellenére is egységes fogalmi keretben tárgyalja a magyar politikai gondolkodás egy máig kevésbé érzékelt szellemi vonulatának, a modern kori Magyarország történetéhez mindazonáltal jelentős egyéni és társadalmi hozzájárulást nyújtó katolikus keresztény modernitásnak a történetét, amelynek a mű címébe integráltan három kifejezett jelzője van: a *demokratikus*, a *szociális* és a *reform*, vagyis *korszerű* jelleg. E három jelző által Kovrig saját pozícióját is feltárja: az általa sokszorosan idézett Szekfű Gyula⁴⁰², Barankovics István és több más, katolikus velleitású, közéleti szerepet betöltő író, tudós és politikus mellett ő is ahhoz a szellemi körhöz tartozott, amelynek világmérete abban a két világháború közti *reformkatolicizmusban* gyökerezett, amely a II. világháború idejére a parlamentáris *demokrácia* mellett teoretikus és

⁴⁰⁰ Bela Kovrig: *Catholic Democratic and Social Reformatory Movements in Hungary*. Marquette University, 1961. In Slavic Institute, Bela Kovrig Papers. Marquette University, Raynor Memorial Libraries, Department of Special Collections and University Archives. 3. doboz. Kovrig 1961-es évre vonatkozó munkabeszámolójából tudjuk, hogy a kéziratot 1961-ben fejezte be, ám kiadására – vélhetően 1962-ben bekövetkezett halála miatt – már nem került sor.

⁴⁰¹ Életéről legújabban: Petrás Éva: „*Totális állam és keresztény álláspont összeférhetetlen*” Kovrig Béla *nézetrendszere és tevékenysége a totalitarizmusok szorításában*. In Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila (szerk.): *Útkeresés két korszak határán*. Budapest, 2019.

⁴⁰² Hatos Pál: Szekfű katolicizmusa. In *Múltunk*, 2010/1. sz. 232–257. old.

tevőleges szinten is elköteleződött, és amely a *szociális* attitűdöt saját eszmélődésének kezdeteitől, az 1920-as, 1930-as évektől a római katolikus egyház társadalmi tanításának segítségével értelmezte, s e három jellemző köré a történeti kereszténydemokrácia nézetrendszerét építette. Kovrig személyes életpályája, kezdettől szervesen egymásra épülő tudományos, politikai és közéleti szerepvállalása, valamint az, hogy élete utolsó másfél évtizedét nem a kommunista Magyarországon töltötte, mintegy predestinálta őt arra a feladatra, hogy egy nagy, összefoglaló munkában tekintse át és kereszténydemokrata nézőpontból interpretálja nézetrendszerének történetét: a demokratikus és szociális Magyarország ideájának kialakulását, amelyhez a katolicizmus is hozzáteszi a maga munkáját és értékszempontjait. Íme, ebben hittem, ezért küzdöttem.

Művében Kovrig minden tudományos és közéleti szerepén, „politikai hitén” túl mindazonáltal mint keresztény humanista is megnyilatkozik. Szekfüre sokkal inkább igaz, hogy *Három nemzedékében* hanyatlástörténetet ír, s Kovrig – aki a monumentális anyagban való tájékozódást megsegítendő átveszi tőle a narratívát nemzedékeként strukturáló felépítést – a történeti tényeket, saját jelenkorának magyarországi eseménytörténetét tekintve akár oszthatná is Szekfü pesszimizmusát. Ám nem teszi; hittel ír. Az egzakt tudós hite azonban az objektív tárgyalást nem színezi szubjektív elemekkel – Kovrig sosem jámborkodik –, miközben minden sorában egyértelműen vall keresztény elkötelezettségéről. 1961-ben nem fűzhetett és nem is fűzött sok reményt Magyarország és a magyar katolicizmus jövőjének alakulásához: a mű végén Szent Ágoston szülővárosának, Hippónak, a kereszténység számára megsemmisülő városnak a sorsát állítja lehetséges párhuzamba hazája és hazája kereszténységének elképzelhető pusztulásával. Azonban Kovrig az erős párhuzam ellenére sem tragédiát ír, és nem is apokaliptikus víziót oszt meg velünk, hanem keresztény reményt: az utolsó szót nem a jelen reménytelensége mondja ki, hiszen a modern magyar katolikus politizálás eredményei, többek közt Széchenyi, Eötvös, Giesswein, Barankovics – és tehetjük hozzá ezután méltán: Kovrig – munkássága nem végérvényesen lezárult életművek, hanem hatóerők: egy hagyomány mozdul bennük.

II.

Kovrig életpályája személyspecifikusan is láttatja velünk e hagyomány alakulását és hatóerejét. 1900. április 8-án született Budapesten, erdélyi gyökerű örmény-magyar család gyermekeként.⁴⁰³ Korán induló szakpolitikai pályafutása

⁴⁰³ Családja az örmény Covrigok leszármazottja, jelen művében több helyütt életrajzi utalás az „örmény származású miniszteriális tisztviselő” említése. Ősei a 17–18. század folyamán települtek Erdélybe. Vö. Kerekes Jenő: Kovrig Béla. In Somai József (szerk.):

a budapesti, akkor Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem államtudományi és jogi doktori fokozatának megszerzésével kezdődött 1920-ban, illetve 1921-ben. Utána külföldi tanulmányutat tett, amelynek során az angol és a német társadalom szociális problémáit tanulmányozta. A berlini *Hochschule für Politikon*, illetve Párizsban a *Sorbonne-on* és az *École des Sciences Politiques-on* hallgatott előadásokat.⁴⁰⁴ Hazatérve 1923-tól mint Bethlen István miniszterelnök személyi titkára, majd a miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályán mint fogalmazó dolgozott. 1927-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkatársaként dolgozott a törvényen, amely létrehozta az Országos Társadalombiztosítási Intézetet (OTI), amelynek később egyik aligazgatója lett. Közreműködött az 1928. évi XL., öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvény kidolgozásában is.⁴⁰⁵ Az 1930-as évek második felétől politikusi pályája is felfelé ívelt: Imrédy Béla miniszterelnök 1938-ban felkérte a Miniszterelnökség akkor alakuló új ügyosztálya, az V., Társadalompolitikai Osztály vezetésére.⁴⁰⁶ Emellett ő állította össze a mezőgazdasági öregségi biztosításról szóló törvényjavaslatot, amelyet azután a parlament az 1938. évi XII. törvény-cikként iktatott törvénybe.⁴⁰⁷ Miután Teleki Pál miniszterelnökként a Társadalompolitikai Osztályt beolvastotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, Kovrig a Nemzetpolitikai Szolgálat létrehozásában mint annak kijelölt vezetője vett részt. Teleki halála után azonban a Nemzetpolitikai Szolgálat megszűnt, ő pedig a kolozsvári egyetem dékánja, majd rektora lett.

Kovrig mindazonáltal nemcsak egyetemi tanár és szakpolitikus volt, hanem kiemelkedő tudós is. Termékeny és tehetséges szerzőként már az 1920-as évek óta folyamatosan publikált. Pályája két világháború közti időszakában nézeteit alapvetően meghatározta az, hogy katolikus közéleti szereplőként tevékenykedett, és saját klasszikus konzervatív, később reformkonzervatív, majd hivatásrendiséget preferáló korszakában is – amelyet ő maga már az 1940-es években

---

Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. II. kötet. Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2004. 263. old.

⁴⁰⁴ Borbély István: Kovrig Béla társadalompolitikája. Szociálpolitikai hivatás. In Babóthy Ferenc (szerk.): *Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény-humanista megújítása?* Róma, Detti, 1990. 359–367. old.

⁴⁰⁵ 1928:XL. tc., „az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére kötelező biztosításról.” A törvény teljes szövege elérhető: 1000 év törvényei. www.complex.hu/1000. (Letöltés: 2019. április 25.)

⁴⁰⁶ Hámori Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. In *Századok*, 1997/2. 353–382. old.

⁴⁰⁷ Hámori Péter: *Uo.* 360–361. old.; 1938:XII. tc., „a gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításáról.” A törvény teljes szövege elérhető: 1000 év törvényei. In: www.complex.hu/1000. (Letöltés ideje: 2019. április 25.)

meghaladott a modern kereszténydemokrácia irányába – kitarított a keresztény világszemlélet, a nemzeti gondolat és a társadalmi igazságosság hármasságja mellett.

Saját szellemi pozíciójának kialakításához támpontot a katolikus társadalmi tanítás nyújtott számára, így nézetei a társadalmi tanítás hazai adaptációjaként is felfoghatók. Kovrig azonban – hasonlóan a katolikus szociális gondolkodás más kortárs képviselőihez, elsősorban Mihelics Vidhez, a jezsuita Varga Lászlóhoz és az 1930-as években megélnéül reformkatolikus közéletben felbukkanó több más személyiséghez – nem pusztán adaptált egy kívülről jövő eszmerendszert, hanem a magyar viszonyok elemzése és a szociális kérdés hazai kontextusban való értelmezése által saját koncepciót is alkotott, s ez kiemelkedő szerepet biztosított számára a magyar katolikus közéletben.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy közéleti szerepének és katolikus elkötelezettségének köszönhetően Kovrig kulcsszereplője lett annak az Apor Vilmos győri püspök által 1943. augusztus 26-ára összehívott megbeszélésnek, ahol az 1944 őszi újjá induló Keresztény Demokrata Néppárt előzményének tekinthető, Katolikus Szociális Népmozgalom (KSZN) nevű, katolikus reformmozgalmakat tömörítő ernyőszervezet megalapításáról döntöttek. A KSZN célul tűzte ki az ország demokratikus és szociális megújításához a katolikus szervezetek és mozgalmak hozzájárulásának előmozdítását, valamint a totalitarizmusokkal szembeni fellépést.⁴⁰⁸ Ennek világi vezetőjeként Kovrig tehát harcolt a szélsőjobboldal magyarországi előretörése ellen, németellenes politikai-közéleti körökkel tartott kapcsolatot, és részt vett az antifasiszta ellenállásban, amint erről ebben a munkájában is számot ad. Az antifasiszta ellenállásban való szerepvállalás végül a Keresztény Demokrata Néppárt megalakulását is katalizálta. Kovrig azonban a párttá alakuló mozgalom kapcsán kijelentette, hogy nem kíván annak elnöke lenni, mivel a háború után nem akar részt venni a politikai életben, hanem ismét a tudománynak szeretné szentelni magát. Ez az idő azonban még nem érkezett el. 1944/1945 telén bujkálni volt kénytelen, de már 1945 januárjában a munka újrafelvételére jelentkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Egy ideig itt, majd az Újjáépítési Minisztériumban dolgozott. Később a Műszaki Egyetemen, majd az Agrártudományi Egyetemen, végül 1947-től az Egri Érseki Jogakadémián oktatott.

Kovrig tudományos és politikai múltja, valamint a Demokrata Néppárt létrehozásában játszott központi szerepe miatt azonban már 1946 során felkeltette a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának érdeklődését. 1946-ban Magyarországon a belpolitikai változások mind

⁴⁰⁸ Kovács K. Zoltán: A kereszténydemokrácia útkeresése. A Demokrata Néppárt alapítása. In *Félbemaradt reformkor...* I. m. 346–359. old.

abba az irányba mutattak, hogy a koalíciós kormányzás ellenére a Magyar Kommunista Párt minden lehetséges eszközzel törekszik a hatalom megragadására. Így folyamatosan gyűltek az akták a kommunista törekvésekkel szemben álló közéleti szereplőkről, politikusokról, később egyházi személyekről is. Kovrig tiszteletre méltó és igazolható antifasiszta múltja sem volt képes ellensúlyozni korábbi kijelentéseit és nézeteit, és ez megpecsételte sorsát: mint annyi kortársának, neki is emigrálnia kellett.⁴⁰⁹ Rövid olaszországi kitérő után 1949-től az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. A Magyar Nemzeti Bizottmányon keresztül tevékenyen bekapcsolódott az amerikai magyar demokratikus emigráció közéleti tevékenységébe, s eközben kutatott, tanított és írt.⁴¹⁰ Tette, amit lehetett, és amire képessége és lehetősége volt: a *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon* című könyve egy rendkívül gazdag, nagylélegzetű művel gazdagította a magyar eszmetörténeti és társadalomtudományos gondolkodást.

III.

E nagy összefoglaló munkájában Kovrig mérleget is von: élete és nemzedéke – a negyedik katolikus nemzedék – működésének mérlegét. Miközben a szöveg implicit olvasójának minden lehetséges kérdésére az olvasás interakciójában válaszol is, néhol mégis „kiszól” nekünk, és explicit módon fogalmaz meg számunkra következtetéseket. A szerkesztő e helyütt ezek közül csak egyet emel ki tudományos és közéleti továbbgondolásra:

„Az utolsó két nemzedék liberális államférfijai a fenti értelemben sikertelenek voltak, mert csak államban, pártban, parlamentben, azaz politikai kategóriákban gondolkodtak, de társadalomban, társadalmi osztályokban, társadalmi struktúrákban és folyamatokban nem, emellett – tegyük hozzá – szociális rendszerekben és alrendszerekben, azok funkcionális előfeltételeiben és kapcsolataiban, illetve funkcióiban sem.”

⁴⁰⁹ Emigrálásáról lásd Petrás Éva: Menekülés az emigrációba. Kovrig Béla kereszténydemokrata szociálpolitikus és az állambiztonság. In Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan kiadó, 2012. 245–262. old.

⁴¹⁰ Hagyatékában több megjelent, illetve kéziratban fellelhető tanulmány datálható ebből az időből. Jelen köteten kívül ezek közül a legfontosabb a *Nemzeti kommunizmus és Magyarország* című munkájának kézírata.

A modern katolikus politizálás Kovrig interpretálásában azokban az esetekben volt sikeres, amikor ezt a belső kapcsolatát a magyar társadalomhoz megtalálta, és a maga eszközeivel kifejezésre juttatta. A tovább gondolkodáshoz és tanuláshoz ösztönzést és anyagot ad a mű, amely a Marquette Egyetem Kovrig-hagyatékában angol nyelven megőrzött kézirat pontos, hiánytalan, ám a mai olvasó tájékozódását bőséges jegyzetapparátussal segítő fordítása.

NÉVMUTATÓ

- Ábrahám Dezső, P. 205, 206
Acsádi Ignác 54
Aengenent, J. D. J. 148
Ágoston Péter (Rab Pál) 199
Ágoston, Szent 446, 481, 485
Akszelrod, T. 187
András Károly 362
Andrássy Gyula 51, 65, 66, 68, 71, 75,
232, 302
Andrássy Gyula, ifjabb 170, 172, 173,
175, 176, 205, 227, 232, 294, 296
Andrejka Károly 142
Antal István 228
Anton, Graf von Arco 187
Apor Gábor 362
Apor Gizella 382
Apor Vilmos 250, 361–364, 367–371,
374–378, 382, 383, 413, 418, 456, 487
Apponyi Albert 207, 219, 220, 301, 387,
388
Asquith, H. H. 169
Attlee, C. R. 444
- Baader, B. F. X. von 103
Babóthy Ferenc 294, 486
Bach, A. 326
Bajcsy–Zsilinszky Endre 198
Baldwin, St. 268
Bálint József 294
Bálint Sándor 9, 294
Balogh István 413, 442
Bandholtz, H. H. 204
Bánffy Dezső 102, 109, 235, 239
Banga Béla 157
Barankovics István 9, 13, 14, 292,
294, 295, 384, 385, 393, 417–425,
427, 428, 431–433, 435, 436, 440,
442–446, 448–450, 459–462, 464,
465, 467–473, 475, 476, 478–480,
483–485
Barker, E. 266
Barnes, H. E. 147, 388
Baross Gábor 323
Barth, P. 147
Bartha Ferenc 422
Batthyány Lajos 51
Batthyány Tivadar 124
Bebel, A. 199
Becker, H. S. 31, 106, 147, 241, 388, 403
Bede István 474
Beernaert, A. M. F. 118
Bellarmín 248
Bendix, R. 403
Beneš, E. 229–231
Benkő István 295
Bentham, J. 43, 45, 103, 107
Bernanos, G. 391
Bernstein, E. 85, 309
Bethlen Gábor 469
Bethlen István 13, 84, 205, 214, 220–223,
225–245, 247–253, 255–257, 266–272,
274, 275, 277–280, 282–286, 290,
291, 296, 321, 329, 331, 333–335,
337, 338, 346, 390, 407, 414, 458,
474, 486
Biederlack, S. J. 153, 313, 336
Bismarck, O. 75, 90, 91, 98, 107, 131,
308
Blanqui, L. 179
Bliss, T. H. 182
Blome, de herceg 106
Blumer, H. 357

- Bluntschli, J. C. 54
 Bonitz Ferenc 113, 114
 Bourbon-Pármai Zita 224
 Bourgeois, L. 315
 Böhm Vilmos 197–199
 Böhm-Bawerk, E. 314
 Branting, K. H. 134, 189, 236
 Briefs, G. 148
 Brunswick Teréz 147
 Bruszilov, A. A. 197
 Buchinger Manó 84
 Buharin, Ny. I. 191, 192
 Buonarroti, F. M. 57
 Burián István 165, 175
 Burke, P. 266
 Buza Barna 280
- Cabet, É. 57
 Caillaux, J. M.-A. 169
 Canning, G. 42
 Cardijn, J. 356
 Cavour, C. 76
 Cervantes, M. 446
 Cézanne, P. 291
 Chamberlain, N. 169, 268
 Chateaubriand, F.-R. Ch. 49, 387
 Chautemps, C. 169
 Cherbuliez, V. 53
 Churchill, W. 268, 399, 400
 Clark, G. 206
 Claudel, P. 391, 446
 Clemenceau, G. B. 169, 195, 198, 199, 202, 204, 207
 Combes, É. 131
 Concha Győző 70
 Constantinidi, N. 204
 Cooley, Ch. H. 147
 Cooper, A. A. 121
 Copernicus, N. 201
 Czapik Gyula 433, 448–450, 475
 Czettler Jenő 310
 Czupy Bálint 294, 295
- Csáky Károly 244
 Csengery Antal 51
- Cser János 364
 Csernoch János (Ján Černoch) 155, 248
- d'Espèrey, L. F. 182
 Dante, A. 446
 Darányi Ignác 301, 307, 310, 323
 Darwin, Ch. 77, 132
 David, E. H. R. 85, 285, 309
 De Gasperi, A. 473
 Deák Ferenc 51, 65, 68, 69, 75, 91, 96, 290, 292, 294, 296
 Decurtins, C. 108
 Dessewffy Gyula 292
 Diaz, A. 178, 181, 182, 194
 Dickens, Ch. 43
 Disraeli, B. 118
 Dosztojevszkij, F. M. 137, 446
 Duczyńska Mária Dorottya Angyalka Ilona 136, 140
 Dudás Miklós 383
 Dumouriez, Ch. 197
- Ebert, F. 185, 186
 Eckhardt Sándor 419, 428
 Eglis István 295, 364, 439
 Einstein, A. 291
 Eisner, K. 187
 Engelmann Pál (Gábor) 84
 Engels, F. 83, 199, 412
 Eötvös József 9, 48, 50–56, 60, 62, 63, 65–67, 70, 75, 78, 96, 103, 110, 111, 113, 116, 126, 135, 290, 387–390, 423, 485
 Ernst Sándor 248–253, 255, 257, 258, 261, 273, 336, 389, 390
 Esterházy Miklós Móric 98, 101, 105, 107, 108, 111, 118–120, 123, 124, 128, 144
 Esterházy Móric 91, 168, 302, 368
 Eszterhás György 295
 Eszterházy Móric 414
- Fallmerayer, J. F. 55
 Falloux, P. 387
 Farkas Dénes 85, 294, 481

- Farkas Edith 261
Farkas Mihály 85, 294
Fényes László 179
Ferdinánd, I. 41
Ferdinánd, II. 65, 239
Ferenc Ferdinánd 74, 167
Ferenc József, I. 64, 66, 76, 134,
167–169, 230, 249, 289
Ferenc, I. 39
Ferenczi Imre 309
Festetich Sándor 183
Festetics Sándor 124
Fichter, J. 101
Foch, F. 165
Fourier, F.–M. Ch. 51
Földes Béla 267, 308, 331
Frankel Leó (Frankl) 83, 84
Freesz József 295, 363, 373, 374, 379, 439
Friedrich István 203, 204, 294
- Gambetta, L. M. 76, 242, 245
Garami Ernő 134, 195
Garbai Sándor 200
Garibaldi, G. 76
Gathrein, S. J. 336
Gergely, XVI. 386
Gerth, H. H. 346, 403, 407
Gide, Ch. 308
Giesswein Sándor 9, 14, 15, 145,
147–152, 291, 310, 388–390, 485
Gladstone, W. E. 387
Glattfelder Gyula 255, 376
Gömbös Gyula 205, 227, 228, 232, 238,
251, 255, 275, 276, 317
Göndör Ferencz 179
Gratz Gusztáv 91, 109, 329
Grazia, A. 372
Gresham, Th. 201
Grieger Miklós (lásd Griger)
Griger Miklós 249, 258, 389, 390
Grössz József 383, 413, 466
Guizot, F.-P. G. 49, 387
Gumplowicz, L. 54
Gundlach, G. 148
Gusztáv Adolf király 248
- Habsburg Ferdinánd 239
Habsburg Ferdinánd, II. 65
Habsburg József főherceg 176, 178, 180,
203, 204
Habsburgok 40, 65, 66, 72, 76, 78, 79, 96,
102, 110, 165, 166, 168, 169, 223, 449
Hadik András 175
Hadik János 175, 178–180
Haeckel, E. 77
Haig, D. 165
Hajdu–Németh Lajos 295
Hamvas Endre 383
Hatvany Lajos 183
Heller Farkas 308
Henderson, A. 134, 236
Henrik, IV. 46, 180
Herder, J. G. 40
Hindenburg, P. von 165, 186
Hitler, A. 53, 95, 169, 175, 258, 263,
294, 296, 304, 355, 358, 361, 371,
378–380, 385, 390, 393, 406–408, 455
Hitze, F. 105
Hlatky Endre 379
Hodža, M. 181, 194
Hohenzollern-ház 37, 65, 102
Horthy Miklós 12, 42199, 202, 205, 206,
211, 214, 216, 219–222, 229, 231–233,
236, 238, 248, 250, 255, 263, 270,
279, 291, 292, 294, 296, 302, 306,
308, 341, 343, 346, 378, 385, 389,
406, 414, 440, 457, 463, 483
Howler 229
Hölvényi György 17
Hötzenndorf, C. von 167, 168
Hudovernig László 292
Hull, C. 400
Humboldt, W. 54
Huszár Károly 206
Huxley, T. H. 77
- Irányi Dániel 91
Istóczy Győző 87
István, I. 37, 89

- Jakab király 248
 Jancsó Benedek 329
 Jánosi Csaba 278
 Jászi Oszkár 133, 134, 140, 142, 163,
 181, 183, 184, 198, 307
 Jellinek, G. 54
 Jeromos, Szent 96
 Joseph Marie, Comte de Maistre 103
 József, II. 81, 82, 90, 91, 282
 Justh Gyula 142
- Kádár János 293, 475
 Kállay Miklós 228, 361, 468
 Kant, I. 38
 Károly, IV. 164–166, 168, 227, 449
 Károlyi Gyula 321
 Károlyi Mihály 124, 132–134, 136, 142,
 163, 164, 166, 167, 170–185, 188,
 190, 191, 193–197, 201, 203, 205,
 207, 217, 220, 222, 229, 280, 296,
 307, 333
 Károlyi Sándor 301, 310
 Katona Jenő 292
 Kaunitz, A. W. 169
 Kautsky, K. J. (Kautzky) 83, 133, 199,
 285
 Kellermann, F. Ch. 197
 Kemény Zsigmond 52
 Kerék Mihály 364
 Keresztes-Fischer Ferenc 361
 Keresztury Dezső 292, 293
 Kerkai Jenő 295, 356, 363, 367, 373–379,
 384, 439, 456, 467
 Kertész István 401, 447, 474
 Ketteler, W. E. 121, 355, 390
 Kiss Szaléz 363
 Klebelsberg Kuno 221, 255
 Klein-Kelen József 140
 Koerber, E. von 167
 Komáromy Emma 422
 Kornfeld Móricz 265, 329, 394
 Kornfeld Zsigmond 115
 Kossuth Lajos 46, 47, 51, 62, 68, 69, 76,
 77, 92, 103, 211, 290, 291, 411, 440,
 452, 455, 481
- Kovács Béla 293
 Kovács Imre 293, 430
 Kovács K. Zoltán 487
 Kovrig Béla 9, 11–17, 21, 268, 283, 329,
 364, 483–489
 Közi Horváth József 250, 262, 362, 385
 Kuefstein, J. L. 105
 Kun Béla 84, 124, 140, 142, 183, 185,
 188–207, 209, 215, 219–221, 231,
 306, 311, 410, 411, 413, 431, 451, 466
 Kun Mária 422
 Kunfi Zsigmond Oszkár 133, 134, 185
 Kürschner Jakab 84
- Laboulaye, É. R. 53, 54
 Lacordaire, J. B. H. 386
 Lamartine, A. 49, 387
 Lamennais, F. R. 386
 Lammasch, H. 176, 181
 Lansing, R. 207
 Lasswell, H. D. 355
 Lefèvre, J. 89
 Lehmkuhl, S. J. 336
 Lenin, V. I. 138, 140, 185, 187–192, 197,
 199, 200, 203, 222, 403, 410, 412, 465
 Leó, XIII. 11, 15, 25, 77, 95, 107, 108,
 143–146, 149, 156
 Lepold Antal 155
 Leroy-Beaulieu, P. P. 121, 122
 Liebknecht, K. 185, 186
 Lipset, S. 403
 Lloyd George, D. 168, 169, 207
 Loria, A. 133
 Louis-Gabriel-Ambroise, vicomte de
 Bonald 103
 Lovászy Márton 164
 Löwenstein 106
 Ludendorff, E. 165, 175
 Lueger, K. 112, 113, 252, 311
 Lukachich Géza 177, 178
 Lukács Móric 51
- Macartney, C. A. 63, 70, 273, 406
 MacDonald, J. M. 134, 236
 Machiavelli, N. 408

- Magass Miklós295
Majláth József 302
Makray Lajos 262
Mancini, P. S. 54
Maniu, I. 112
Mannheim Károly 92, 106, 138, 346
Manzoni, A. 446
Mária Terézia 282
Maritain, J. 118, 364, 391
Marshall, G. C. 314, 402, 412
Márton Áron 362
Marx, K. 57, 83, 133, 200, 412
Masaryk, T. G. 199
Matolcsy Mátyás 298
Mauriac, F. 391
Mazzini, G. 76
McKinney, J. C. 106
Mead, G. H. 357
Meadows, P. 93
Mehring, F. 199
Menger, C. 314
Mermillod, G. 108
Merton, R. 31, 135
Mészáros József 9
Metternich, K. 39, 40, 349
Michels, R. 369, 370, 372, 375
Mihalovics Zsigmond 362
Mihelics Vid 298, 428, 487
Mikes János 414
Miklós Béla 417, 418, , 468
Miklós, I. 38
Miksa, badeni herceg 186
Mill, J. S. 54, 107, 407
Mills, Ch. W. 346, 403
Mindszenty József (Pehm József) 94, 250,
295, 362, 364, 378, 383, 412–416,
428, 431, 442, 447–450, 455, 456,
462, 464, 466–468, 471–473, 475,
476, 479, 480
Mittelhauser, E. 199
Mocsáry Lajos 110
Mohl, R. 54
Moleschott, J. 77
Molotov, V. M. 294, 400, 410, 451, 468
Montalembert, Ch. 48, 52, 53, 150, 386, 387
Montesquieu 55
Mónus Illés 84
Morrison, H. 444
Mosca, G. 375
Mourier, E. 393
Mun, de A. A. M. 108, 118
Müller, A. 103
Nagy Ferenc 198, 293, 451, 452
Nagy Kázmér 468
Nagy Töhötöm 295, 356, 468
Nagyatádi Szabó István 184, 216, 221,
233, 253, 279, 280, 283, 334, 458
Napóleon (Charles-Louis Napoléon
Bonaparte), III. 52, 76, 102, 103,
144
Napóleon, I. 39, 102
Navratil Ákos 308
Nell-Breuning, O. 148, 314, 315
Nenni, P. 472
Neville Chamberlain, A. 169, 268
Niemeec, A. 189
Noske, G. 186, 187
Novalis (Friedrich Leopold von
Hardenberg) 43, 44, 46, 103
Nun, gróf de 122, 355
Obrenovics-dinasztia 72
O’Connell, D. 41
Oláh György 279, 293
Olt Károly 293
Ordass Lajos 428
Ottlík György 474
Ottlík László 329
Ottó, Habsburg 390, 449
Ottó, III. 37
Owen, R. 51, 57
Padányi Bíró Márton 414
Palacký, F. 72
Pálffy József 295, 369, 375–379,
382–385, 416–418, 423, 425
Pallavicini György 293, 378
Pallavicini György, ifjabb 378, 385
Palmerston 42

- Papp Kálmán 433, 448, 449, 475
 Pareto, V. 266, 370, 375
 Parsons, T. 29–31, 278
 Pázmány Péter 248
 Peidl Gyula 84, 199, 203, 204
 Pellé, M. 199
 Pesch, H. 314, 315, 335, 342, 355
 Péter, Szent 145
 Pethő Sándor 393
 Peyer Károly 84, 406, 407, 443
 Pfeifer Sándor 84
 Pfeiffer Miklós 362, 442, 480
 Pfeiffer Zoltán 469
 Pin, du F.-R. 108, 118, 122, 355
 Pitt, W. 168
 Pius, II. 38, 481
 Pius, IX. 76, 77
 Pius, X. 155
 Pius, XI. 11, 27, 60, 148, 260, 356
 Pius, XII. 261, 371, 373, 377, 413, 433, 478
 Pogány József 185
 Polányi Károly 136–140
 Politzer (Csapó) Zsigmond 84
 Prohászka Ottokár 119, 145, 149, 152–157, 211, 214, 216, 225, 239, 249, 258, 262, 291, 310, 313, 314, 355, 356, 459
 Puskin, G. 466

 Quisling, V. A. L. J. 380

 Ráday Gedeon 220, 222
 Rajk László 293, 294, 443
 Rákosi Mátyás 85, 228, 294, 406, 410–412, 422, 433, 435, 442, 446, 448, 449, 453, 462, 463, 465, 468, 470–473, 475, 476, 479, 480
 Rakovszky István 227, 232
 Rašín, A. 189
 Rassay Károly 407
 Ravasz László 428
 Reisinger Ferenc 85
 Renner, K. 134, 330
 Révai József 475

 Ribbentrop, J. 468
 Rodbertus-Jaetzow, J. C. 121
 Romanelli, G. 202, 204
 Romanov–ház 37, 48, 66
 Roosevelt, F. D. 400
 Rothschildok 79, 97, 106, 115, 394
 Rousseau, J. J. 59, 386
 Ruskin, J. 95

 Sándor Imre 362, 378
 Sándor, Obrenovics 72
 Savigny, F. C. 53
 Savonarola, G. 157
 Savoyai–dinasztia 102
 Scheffler János 383
 Scheidemann, Ph. 185, 186
 Scheler, M. F. 148
 Schmoller, G. 308
 Schober, J. 221
 Schoenfeld, H. F. A. 401, 414
 Schöpflin Gyula 406
 Selznick, Ph. 403
 Semjén Zsolt 12
 Serédi Jusztinián 250, 260, 358, 363, 378, 381–384, 416, 454, 466
 Shakespeare, W. 446
 Simmel, G. 137
 Simonyi-Semadam Sándor 206, 219, 220
 Sismondi, J. C. L. 107
 Sismondi, S. 308
 Skorzeny, O. 406
 Slachta Margit 261, 443
 Small, A. W. 54
 Smuts, J. Ch. 196
 Snowden, Ph. 134, 236
 Sombart, W. 308
 Soukup, F. 189
 Spaak, P. H. Ch. 134
 Spencer, H. 132, 266
 Stein, L. 53, 55
 Stern, W. 115
 Stříbrný, J. 189
 Stritch, S. 362

- Stromfeld Aurél 198, 199
 Suarez, V. 386
 Suhard, É. C. 93
 Sully, M. 46
 Sulyok Dezső 292, 295
 Švehla, A. 189

 Szabó Zoltán 278
 Szakasits Árpád 377–379, 416, 417, 444
 Szálasi Ferenc 124, 364, 406, 455
 Szalay László 51
 Szamuely Tibor 190, 200
 Szapáry Gyula 323
 Széchenyi István 14, 43–51, 57, 59, 62, 67, 96, 103, 104, 108, 109, 111, 241, 242, 264, 265, 290, 293, 301, 310, 311, 323, 349, 423, 484, 485
 Szeder Ferenc 277
 Szekfű Gyula 9, 15, 42, 124, 264–266, 289, 290, 300, 329, 384, 393, 453–455, 474, 484, 485
 Széll Kálmán 101, 324
 Szende Pál 132
 Szilveszter, II. 37
 Szorokin, P. A. (Sorokin) 23, 88, 287
 Sztálin, J. V. 57, 187, 400, 410, 412, 424, 458
 Sztambolijszki, A. 187
 Sztójay Döme 228

 Taaffe, E. 105, 118
 Talleyrand, Ch.-M. 180
 Taparelli, L. 386
 Teleki Géza 294
 Teleki Pál 13, 91, 206, 214, 219–223, 226, 227, 229, 279, 294, 306, 319, 321, 333, 357–359, 380, 391, 410, 413, 458, 474, 486
 Thomas, A. 236, 268, 272
 Tildy Zoltán 198, 293, 416, 418, 452
 Tisza István 100, 125, 137, 141, 142, 166–168, 171, 172, 174, 179, 202, 229, 234, 248, 249, 290, 291, 302, 303
 Tisza Kálmán 101, 290, 322, 323, 327
 Tocqueville, A. 53, 54, 59, 387
 Togliatti, P. 472
 Tolsztoj, L. Ny. 137
 Tombor Jenő 198
 Trockij, L. D. 138, 185, 197
 Turgenyev, I. Sz. 136

 Vamberg 147
 Vandervelde, É. 189, 236
 Varga Béla 363, 447
 Varga László 384, 487
 Vass János 184
 Vass József 232, 248–253, 255, 258, 261, 266–268, 272, 273, 275, 278, 333–347, 349
 Vaszary Kolos Ferenc 97, 155
 Vilmos, II. 186
 Vix, F. 181, 182, 193, 194, 196, 197, 206
 Vogelsang, K. von 105
 Vorosilov, K. J. 431, 451, 452, 468

 Wagner, A. 308, 314, 315, 355
 Waldeck-Rousseau, P. M. R. E. 131
 Webb, B. 275
 Webb, S. J. 275
 Webbs 240
 Weber, A. 270
 Weber, M. 403
 Wekerle Sándor 97, 124, 162, 165, 166, 168–174, 176, 193, 290, 291
 Welcker, C. Th. 49
 Wenckheim Béla 302
 Wesselényi Miklós 41, 59, 241
 Wildner Ödön 189
 Williams, M. J. 148
 Willkie, W. 433
 Wilson, W. 74, 164, 165, 175, 176, 182, 194
 Windelband, W. 147
 Windsor-ház 102

Wojtyła, K. (II. János Pál) 11, 148
Wolff Károly 252, 256, 309, 339
Wust, P. 95

Zalai Béla 189
Zichy János 249, 291, 368, 369, 376, 377,
423
Zichy Nándor 9, 14, 92, 95–99, 101–104,
106, 108, 109, 111–115, 117–120, 123,
128, 131, 150, 153, 155, 156, 168,
209, 211, 235, 239, 258, 291
Zichy Raphael 423
Zichy-Czikán Móric 470